File ID	uvapub:102963
Filename	Proefschrift
Version	unknown

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	PhD thesis
Title	Dr. Tobie Goedewaagen (1895-1980): een leven lang nationaal-socialist
Author(s)	A.B. van Berkel
Faculty	FGw: Instituut voor Cultuur en Geschiedenis (ICG)
Year	2012

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://hdl.handle.net/11245/1.367660

Dr. Tobie Goedewaagen (1895-1980), een leven lang nationaal-socialist is een biografie over de gelijknamige filosoof en overtuigde nationaal-socialist. Deze nazaat uit een welvarende bankiersfamilie behoorde tijdens de bezettingsjaren tot de leidende figuren van het Duitse nationaal-socialistische bestuur in Nederland. Goedewaagen kreeg tot taak om op het departement van Volksvoorlichting en Kunsten de nazificatie van de Nederlandse cultuur, media en kunsten te organiseren. Hij was als secretaris-generaal verantwoordelijk voor omstreden maatregelen als de gelijkschakeling van de pers, de opheffing van het verzuilde omroepsysteem ten bate van een Nationale Omroep en de corporatieve ordening van alle kunstenaars in de Kultuurkamer. Deze maatregelen, die de Nederlandse samenleving in het hart troffen, maakten hem tot een alom bekende en vooral gehate NSB-er met de scheldnaam 'Rotkar'. Wie weet dat Goedewaagen in zijn jonge jaren bevriend was met toonaangevende kunstenaars als de beeldhouwer John Rädecker en een protégé was van de dichter Adriaan Roland Holst, vraagt zich af welke ambities deze filosoof tot zijn nationaal-socialististische idealen gedreven heeft. Na de oorlog was zijn rol in de wetenschap en de samenleving uitgespeeld, maar de erfenis van zijn werk kreeg zijn beslag in nieuw overheidsbeleid. Goedewaagen zelf werd met zijn onveranderde idealen in de schimmige kringen van Duitse *alt-Nazi's* op handen gedragen.

Benien van Berkel

DR. TOBIE GOEDEWAAGEN (1895-1980)

Een leven lang nationaal-socialist

DR. TOBIE GOEDEWAAGEN (1895-1980)
EEN LEVEN LANG NATIONAAL-SOCIALIST

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof. dr. D.C. van den Boom
ten overstaan van een door
het college voor promoties ingestelde commissie,
in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit
op vrijdag 9 maart 2012, te 13.00 uur
door Anne Benine van Berkel
geboren te Schipluiden

Promotors:	prof. dr. J.Th.M. Houwink ten Cate
	prof. dr. P. Romijn
Overige leden:	prof. dr. W. den Boer
	dr. G.G.von Frijtag Drabbe Künzel
	prof. dr. I. de Haan
	dr. P.J. Knegtmans
	prof. dr. M.J. Schwegman

Universiteit van Amsterdam
Faculteit der Geesteswetenschappen, Instituut voor Cultuur en Geschiedenis

BENIEN VAN BERKEL

DR. TOBIE GOEDEWAAGEN (1895-1980)
EEN LEVEN LANG NATIONAAL-SOCIALIST

AMSTERDAM 2012

In liefdevolle herinnering aan mijn moeder
dr. Anne Benine van Berkel-van Schaik (1935-2011)

Dit proefschrift kwam mede tot stand dankzij financiële bijdragen van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (www.fondsbjp.nl) en het Harten Fonds.

Volk, ik ga zinken als mijn lied niet klinkt
ik moet verdrogen als gij mij niet drinkt
verzwelg mij, smeek ik – maar zij drinken niet
wees mijn klankbodem, maar zij klinken niet.

uit:
Hendrik Marsman, *Zonder weerklank*
'Drie kwatrijnen' (1929-1933)

INHOUDSOPGAVE

Hoofdstuk 1
1895-1915 DE INTELLECTUEEL

Prolog im Himmel

Het is kort na de bevrijding. In een Scheveningse gevangeniscel schijnt een peertje vaalgeel licht op een verveloos houten klaptafeltje. De cel is klein en hoog; er valt wat licht naar binnen door het hoge tralievenster. Aan de muur boven het tafeltje zijn foto's geprikt, portretten van een vrouw, een jonge man en een kind, een kleurenfoto van de Großglockner met besneeuwde toppen en een zonnig groen dal, en een beeltenis van Goethe. Op het tafeltje liggen boeken, een paar vellen briefpapier en een vulpen. Tegen de achterwand staat een brits, met eronder twee keurig naast elkaar geplaatste pantoffels. In het oog springend in de inrichting is een plank over de volle breedte van de cel boven de brits, met een lange rij boeken erop en een stapel tijdschriften. Zo'n plank is er in de naastgelegen cellen niet. Naast de kapstok met grote haken staat een grote boekenkist op de grond. Dit is de verblijfplaats van een zeer geleerde gevangene.

Zó was de inrichting van de gevangeniscel van dr. Tobie Goedewaagen.[1] Van 1946 tot 1952 zat hij als landverrader opgesloten in achtereenvolgens de Cellenbarakken en de Strafgevangenis in Scheveningen. Toen hij al bijna drie jaar gevangen zat, stapte op een zonnige en ijskoude dag in maart 1949 de chef van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), Louis de Jong, zijn cel binnen. Wat de eerste indruk van beide mannen was, is niet overgeleverd, maar De Jong was van Joodse komaf en Goedewaagen had behoord tot de nazi-kopstukken die nog maar een paar jaar eerder alle Joden uit de Nederlandse samenleving hadden weggewerkt.

Nu waren de machtsverhoudingen omgedraaid. Toch hadden beiden een belang in de ander: De Jong had Goedewaagen nodig als bron voor zijn geschiedschrijving van oorlog en bezetting en Goedewaagen zag in De Jong de persoon die hem kon helpen bij het herstel van zijn geloofwaardigheid als academisch filosoof. Op het verzoek van De Jong om voor het RIOD zijn levensbeschouwing te schrijven, ging Goedewaagen gretig in.[2] Op die dag in maart werd afgesproken dat Goedewaagen zijn herinneringen aan de Duitse bezetting en de daaraan voorafgaande periode op schrift zou stellen en dat hij deze vertrouwelijk aan het RIOD zou overdragen. Als eerste onderwerp zou Goedewaagen zijn persoonlijke geestelijke ontwikkelingsgang ter hand nemen.

De opdracht van het RIOD noopte Goedewaagen om na te denken over wie hij was, en

---

[1] Goedewaagen zat gedurende zijn detentie in meerdere cellen, in de begintijd ook met andere mensen. Deze beschrijving is mede gebaseerd op zijn tekening van één van zijn cellen in de Cellenbarakken te Scheveningen. NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Persoonlijk Archief dr. Tobie Goedewaagen (TG) toegang 858, inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Truus Goedewaagen (20 mei 1947); Heijenbrok, J.H. en G.H.P. Steenmeijer (i.o.v. Rijksbouwmeester) *Bouwhistorische aantekening. Dodencel 601 in het Penitentiair Complex Scheveningen* (Den Haag 2001).

[2] Nadat het RIOD in de eerste periode na de oorlog hoofdzakelijk interviews hield met nazi-kopstukken als Mussert, Rauter en Harster, verzocht De Jong tegen het einde van de jaren veertig velen om hun herinneringen aan de bezetting op papier te zeten. Onder meer Willem Goedhuys, Hendrik Jan Woudenberg, Stien van Bilderbeek (Musserts secretaresse) en Carel Huygen (secretaris-generaal van de NSB) gaven gehoor aan die oproep.

ook over wie hij wílde zijn in zijn levensbeschouwing. Had hij iets te verbergen? Hij vond zelf van niet. Moest hij dan iets verbergen? Waarschijnlijk wel, want het was taboe geworden om nog openlijk uit te komen voor de ideologie die in 1945 mét de lichamelijke resten van zijn onopvolgbare *Führer* in vlammen was opgegaan. Wilde hij iets duidelijk maken? Ja, namelijk dat zijn opvatting van het nationaal-socialisme goed en zuiver was en nooit de schuld kon zijn van de onmenselijke oorlogsmisdaden en het extreem geweld uit de afgelopen jaren, die vele miljoenen het leven had gekost.

Met die opvatting stond Goedewaagen lijnrecht tegenover de gangbare visie van de geallieerden zoals gepropageerd tijdens de Neurenberger processen tegen 24 nazi-kopstukken in 1945-1946. In de processen was, onder meer door de Amerikaanse hoofdaanklager Robert H. Jackson, het beeld verbreid van het nationaal-socialisme als een fundamenteel misdadige om niet te zeggen diabolische politiek, bedreven door een kleine groep samenzwerende psychopaten (de leiders) en sadisten (de kampbeulen).[3]

En zo moet Goedewaagen, balancerend op het koord van zijn eigen onwrikbare overtuiging die geen enkele vorm van schuldbesef toeliet en de afwijzing door de wereld, getracht hebben een evenwicht te vinden tussen het vertrouwen in zichzelf, zijn geloof in het nationaal-socialisme en de opvattingen in de naoorlogse maatschappij, zonder de waarheid geweld aan te doen. Bijna een jaar lang vulde hij, dag in dag uit gezeten aan zijn klaptafeltje en in het vale licht van het peertje boven zijn hoofd, bladzijde na bladzijde met zijn herinneringen, soms moeizaam formulerend en zoekend, dan weer vol zelfvertrouwen en triomferend.

Het resultaat van zijn werk was een verweerschrift tegen het geallieerde beeld van het nationaal-socialisme enerzijds en een pleidooi voor hemzelf als mens en voor het nationaal-socialisme als ideaal anderzijds. Met zijn autobiografie positioneerde Goedewaagen zich als sleutelbewaarder van dit gedachtengoed en hij zou die rol de rest van zijn leven blijven vervullen.

Aan de hand van zijn levensloop en de keuzes die hij van jongsaf had gemaakt, trachtte hij in bevlogen bewoordingen de lezer ervan te overtuigen dat de ideologie in zichzelf niet verkeerd was. Het werd uiteindelijk een knap stuk werk, dat bij de lezer sympathie opwekt voor het analytisch vermogen en de kennis van een man in de benarde situatie van het gevangenisleven. Opmerkelijk eerlijk schreef hij zaken op die niet altijd vleiend waren voor hemzelf. Al zijn denken en handelingen werden minutieus onder de loep genomen. Hij beschreef zichzelf niet als slachtoffer van de omstandigheden, maar als actief handelende persoon, die in de omstandigheden van toen altijd zijn eigen verantwoordelijkheid had genomen.

Goedewaagen portretteerde zichzelf als een rationele man die afstandelijk-koel de zaken in ogenschouw nam. Daarmee wekte hij de indruk alsof zijn zienswijze die ene objectieve waarheid was, waar elke andere interpretatie mank ging. Hij vermeldde echter niet hoe hij op cruciale momenten in zijn leven werd meegesleept door ongecontroleerde drift

---

[3] Zie onder meer zijn 'Closing Address' (juli 1946) bij de processen tegen de 24 nazi-kopstukken in Neurenberg: Robert H. Jackson, *The Nürnberg Case* (New York 1947).

en hevige emoties. Samen met zijn gebrek aan strategisch inzicht zou dit zich uiten in vaak nodeloze provocaties. Deze eigenschappen kostten hem vele vriendschappen en carrièrekansen. Enige zelfkritiek op dat deel van zijn persoonlijkheid ontbreekt volledig in zijn autobiografie.

Goedewaagen begon zijn levensbeschouwing met de opmerking dat de basis van het menselijk leven als het ware gelegd wordt in een '*Prolog im Himmel*', waar de protagonist zelf niet (of eigenlijk toch ook weer wel) bij aanwezig is. Het Ik is wel Ik, betoogde hij, maar wist nog niet dat het Ik was... In de kinderjaren werd in grote lijnen 'beslist' over de levensgang, 'al moet, wat wordt beslist eerst later blijken', meende hij.[4] Daarmee gaf hij een heel eigen interpretatie van Goethes *Prolog im Himmel* in het eerste deel van *Faust*, waar 'Der Herr' (God) en de duivel Mephistopheles elkaar de menselijke goedheid dan wel slechtheid betwisten. Met als inzet Gods knecht Faust gaan de twee een weddenschap aan: kan de duivel Faust verleiden tot het boze?

Op de vraag hoe beslissend, in zijn ogen, de context en geschiedenis van zijn afkomst voor zijn levensloop was, zou hij in zijn 237 bladzijden tellende autobiografie een doorwrocht antwoord geven. In tegenstelling tot Faust had hij in het geheel niet als volwassen man zijn ziel aan de duivel verkocht; hij liet zijn nationaal-socialistische levensvisie in zijn jeugdjaren wortelen en noemde die zijn 'kern' en zijn 'diepste levenservaring'. Niet alleen verloochende hij met die kunstgreep zijn nationaal-socialistische idealen niet, maar ook kon hij in de waan blijven dat de buitenwereld zoiets zuivers toch niet in twijfel kon trekken.

Al in de eerste bladzijden schreef hij dat hij al in zijn schooltijd ontdekt had 'dat de aera der kapitalistische en burgerlijke maatschappij voorbij gaat (...), dat daarmee enige voor eeuwig gehouden waarden van cultuur, zede en traditie mede zullen verdwijnen en dat de huidige maatschappijvorm evolutionair en revolutionair in de socialistische zal overgaan.' Dit nationaal-socialisme *avant la lettre*, dat hij ervoer als de kiem van zijn politieke ideologie, noemde hij 'een diep in mijn persoonlijkheid wortelend levensgevoel'.[5]

Goedewaagen was er de man niet naar om te twijfelen aan zijn eigen karakter of daden. Hij ging prat op zijn standvastigheid in het leven, ook als het tegenzat. Met zijn bovengemiddelde intelligentie en kennis behoorde hij tot een hogere stand van mensen, vond hij zelf, tot de kleine elite van boven de massa geplaatsten wiens leiderschap in de wereld vanzelfsprekend en onweerlegbaar was. Hij twijfelde nooit aan zijn rol van redder van de beschaving, maar beschouwde die als een roeping, die richting gaf aan zijn leven. Zo kwam hij ook over op anderen: een rijzige gestalte in een goed zittend pak met dasspeld en horlogeketting, scherpe scheiding in het donkerblonde haar, bij tijd en wijle een flinke sigaar tussen de vingers geklemd. Hij was erudiet en gesoigneerd, sprak een tikje bekakt beschaafd Nederlands, en had alle kenmerken van de hooggeleerde professor – met uitzondering van de spreekwoordelijke verstrooidheid. Die wat rommelig aandoende charmante eigenschap bezat hij in het geheel niet.

[4] NIOD DOC I inv.no. 548 (Goedewaagen), Dr. T. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was* (Scheveningen 1949-1950) (ongepubliceerd manuscript) blz. 2.
[5] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 8-9.

Na 1945 schreef Goedewaagen niet alleen zijn levensbeschouwing voor De Jong, maar verwoordde hij zijn levensvisie ook in de tientallen brieven die hij aan zijn zoon Tobie (1925) stuurde. In die brieven komt telkens weer zijn vasthoudendheid met betrekking tot zijn politieke visie naar voren: 'Mijn nationaal-socialistische overtuiging en de daaruit voortvloeiende moreele en maatschappelijke opvattingen is diepgeworteld en philosophisch goed gefundeerd,' schreef hij in de winter van 1944/1945 vanuit Duitsland met de nederlaag in zicht.[6] Ook tegen Tobie maakte hij gewag van zijn 'kern': 'Elk mensch heeft ergens een kern, zijn "waarde", waarin hij onoverwinnelijk is en het bewustzijn waarvan hem zelfvertrouwen geeft. (...) In dat werk [de filosofie] vond ik mezelf, mijn kern, mijn onaantastbaar "geweten".'[7] Mocht Tobie twijfelen aan het politieke inzicht van zijn vader, dan moest hem duidelijk zijn dat voor Goedewaagen het nationaal-socialisme niet zomaar een politieke ideologie was, maar niets minder dan een levensbeschouwing. 'Iemands 'meening', d.w.z. zijn wereldbeschouwing [is] ook geen aanhangsel, maar een stuk van zijn diepste leven. Je vergist je, als je denkt dat mijn opvatting een 'politieke' is. Mijn politieke ideologie is het gevolg, de weerslag van een religieuze levensbeschouwing, die het best als 'pantheisme' is aan te duiden (...).'[8] De ingewikkelde formuleringen ontsproten niet alleen aan Goedewaagens eigen filosofische gedachten – ook de gevangeniscensuur duldde begrippen als 'nationaal-socialisme' niet, zodat hij die in verdekte termen moest opschrijven.

Zijn compromisloosheid onderstreepte Goedewaagen in deze jaren voortdurend door erop te wijzen dat de mens zijn hoogste ideaal bereikte door zich zonder enige terughoudendheid over te geven aan een idee of een ideaal, of aan vriendschap of zelfs aan één persoon.[9] Dat hij zichzelf volledig en *rücksichtlos* had overgegeven aan het nationaal-socialisme, strekte hem dan ook tot eer, vond hij zelf. Hij stelde zich zelfs op één lijn met politieke gewetensgevangenen in de uitspraak: 'In de gevangenis komen om zijn overtuiging is niet eerloos, maar zeer eervol [onderstreping Goedewaagen].'[10]

Goedewaagen schreef zijn autobiografie bewust voor de latere geschiedschrijving in de hoop dat die een helder licht zou doen schijnen op de bezettingstijd – in stilte hoopte hij misschien zelfs op een historisch boek over hemzelf en zijn werk dat hem volledig zou rehabiliteren. Maar biografieën gaan meestal over helden, mannen en vrouwen die geschiedenis maakten, omdat ze een revolutie ontketenden, of de vrede brachten, kunst of literatuur met eeuwigheidswaarde creëerden of de samenleving een stap hoger op de ladder van de beschaving brachten. Uitblinkers zijn ze, vaak lastig, maar uiteindelijk altijd sympathiek, bewonderd door de lezer die zich graag met hem of haar identificeert. En niet zelden vereenzelvigt ook de biograaf zich met zijn held(in), hetgeen een nog pregnanter heldenepos tot gevolg heeft.

Goedewaagen ging echter de geschiedenis niet in als held, maar als landverrader. Hij behoort dus meer tot de categorie van de schurken, over wie ook menige biografie is ge-

[6] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (20 januari 1945).
[7] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (16 januari 1947).
[8] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (21 maart 1945).
[9] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (28 februari 1951).
[10] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (13 december 1948).

schreven. En hoewel ook deze personages geschiedenis maakten, wil niemand, ook de biograaf niet, zich met hen identificeren. Soms worden de personages in louter negatieve bewoordingen beschreven, maar vaker met de nodige distantie – het gaat dan minder om het beoordelen van daden en karakter als het weergeven ervan, zoals Ian Kershaw dat deed in zijn grandioze biografie over Hitler.

De vraag is in hoeverre Goedewaagen zich in historisch betekenisvolle daden kon meten met de échte schurken van de Tweede Wereldoorlog. Want opvallend snel na de oorlog raakte hij al in de vergetelheid. Lag zijn scheldnaam 'Rotkar' in en kort na de oorlog op de lippen van velen bestorven, na enkele decennia was wél zijn grootste wapenfeit, de Kultuurkamer, een historisch begrip, maar de plannenmaker erachter geen figuur van historisch formaat geworden. Deze biografie gaat dan ook op zoek naar de man die ergens tussen de categorieën 'schurken' en 'onbeduidende mensen' in valt. Schurken zijn er immers in gradaties.

Wat is de zin van een biografie over een 'onbeduidende' mens? Sommige historici gruwen al bij het idee alleen: 'For the life of a nonentity or a mediocrity, however skilfully contrived, conflicts with primary biographic principles', schreef de beroemde Engelse biograaf Sir Sidney Lee een eeuw geleden.[11] Die visie beperkt niet alleen het genre van de biografie, maar geeft ook een verkeerd beeld van de geschiedenis; zou die alleen bepaald worden door wat, soms tijdens hun leven al, 'historische figuren' worden genoemd? 'Om in *een* mens *de* mens te leren kennen is het zeker niet noodzakelijk zich alleen tot de 'historische Grösse' te wenden,' merkte Sem Dresden al terecht op.[12] Ook onbeduidende personages speelden hun rol in de wereld en bepaalden mede het karakter van hun tijd. Virginia Woolf pleitte in haar essay 'The art of Biography' zelfs voor het schrappen van de eis van historische grootheid voor een biografie, door te stellen: 'Is not anyone who has lived a life, and left a record of that life, worth of biography – the failures as well as the successes, the humble as well as the illustrious?'[13]

Misschien kunnen juist 'failures' als Goedewaagen meer inzicht geven in het succes van het nationaal-socialisme bij het meer intellectuele deel van haar aanhangers. Wat drijft een intelligent man om de verworvenheden van het Verlichtingsdenken als aftands te beschouwen en te geloven in een Nieuwe Orde waarin fundamentele waarden als gelijkheid en gelijkwaardigheid van mensen geen betekenis meer hebben? De intellectueel Goedewaagen is bij uitstek de figuur die een tijdsongebonden antwoord kan geven op die vraag: in bezettingstijd een toonaangevende figuur, maar daarna al snel in vergetelheid geraakt.

Overigens had ook Goedewaagen na de oorlog last van eenzijdige beeldvorming rond

---

[11] Sidney Lee, *Principles of Biography, the Leslie Stepen Lecture delivered in the Senate House, Cambridge on 13 May 1911* (Cambridge 1911) blz. 10.
[12] Sem Dresden, *Over de biografie* (Amsterdam 1987) blz 165; zie ook blz 199.
[13] Virgina Woolf, 'The Art of Biography' in: *The Death of the Moth and other essays* (Londen 1942) blz.125. Vgl. de opvatting van Monica Soeting over biografie als *life writing* of *life narrative*: het bestuderen en analyseren van levensverhalen. De focus ligt niet meer op het autonome, individuele leven van de blanke, beroemde man, maar op gewone mensen en de context waarin zij leefden en werkten. 'Kritisch wegen en kunstig weven. De nieuwe biografie', *De Gids* jrg. 172 no. 3 (april 2009) blz. 276-285, aldaar blz. 279.

zijn persoon. Tijdens zijn proces al werd hij niet zozeer afgerekend op zijn idealen, zoals hij zelf graag wilde, maar op zijn daden als NSB-er en secretaris-generaal. Een verklaring voor die daden werd gevonden in zijn mislukte wetenschappelijke carrière: hij zou tot het nationaal-socialisme gekomen zijn omdat begin jaren dertig niet hij, maar een ander tot hoogleraar aan de Utrechtse Universiteit benoemd was.[14] Dit was een nogal simpele zienswijze, die echter altijd door de geschiedschrijving klakkeloos is overgenomen.[15] Voor zijn werkelijke redenen zich over te geven aan het nationaal-socialisme leek geen echte interesse te bestaan, ook al had hij deze in de loop van de jaren dertig in diverse publicaties uitvoerig uit de doeken gedaan.

De naoorlogse geschiedschrijving volgde de bijzondere rechtspleging in zijn visie op de crimineel-politieke aspecten van de voormalige collaborateurs. Het perspectief op de bezettingstijd vanuit de publieke opinie, de media en de geschiedschrijving werd die van verzet. Van een diepgravende analyse van de ideologie van het nationaal-socialisme en zijn aanhangers kwam het in de eerste jaren na de bezetting dus niet, ook al omdat de nationaal-socialistische beweging uiteengevallen was en geen betekenis meer had.

Het geschiedwerk van Loe de Jong, vanaf 1945 eerst chef en daarna directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, werd vanaf de publicatie ervan in de late jaren zestig richtinggevend voor het perspectief van bezetting en verzet. Hoewel De Jong de gebeurtenissen vanaf 1940 minutieus en meeslepend beschreef, liep het thema van 'goed' en 'fout' als een rode draad door zijn werk. Met name in zijn beschrijvingen van de kopstukken van de NSB had hij de neiging deze figuren nogal eenzijdig als louter mislukkelingen te typeren en daardoor karikaturen van hen te maken.[16] Wellicht bepalend voor De Jongs insteek was dat hij een tijdgenoot was, die bovendien als journalist werkte tijdens de bezetting – zowel bepalend voor zijn positie als historicus als voor zijn visie op collaboratie en verzet. De historicus Ivo Schöffer verweet De Jong prompt dat hij in zijn seriewerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* een erg 'uiterlijke' beschrijving van de NSB gaf, kennelijk door 'iemand die niet vergeten kan dat hij er een tegenstander van was'.[17]

De Nederlandse publieke opinie, naar wie De Jong volgens eigen zeggen sterk luisterde,[18] leefde in de, zoals de Amsterdamse historicus Van Sas het noemt, 'mythe van de oorlog' met het 'perspectief van goed en fout, nieuwe helden en nieuwe schurken, een buiten-

---

[14] NIOD DOC I inv.no. 548 map c, Processtukken Goedewaagen (1 december 1948).
[15] NIOD Schaepman 216A inv.no. 15, Aantekeningen Schaepman. Schaepman was in 1945 de eerste die deze causaliteit vaststelde. Volgens hem was 'Dr. Van Eyk' aan de Utrechtse Universiteit benoemd in plaats van Goedewaagen.
[16] Zie onder meer over Mussert: De Jong, *Het Koninkrijk 1*, blz. 287-291.
[17] I. Schöffer, 'Het trauma van de Nederlandsche nederlaag', *Tijdschrift voor Geschiedenis* no 84 (1971) blz 536-551, aldaar blz. 545. Zie ook: Bob de Graaff, 'Collaboratie en verzet: een vergelijkend perspectief' in: *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1991) blz. 95-108, aldaar blz. 105.
[18] Schriftelijke mededeling Johannes Houwink ten Cate (3 oktober 2011). Hierin benadrukte Houwink ten Cate dat De Jong, tegen het einde van zijn leven rond 2004, zonder gène toegaf dat hij zich bij het schrijven vaak had afgevraagd wat 'het Nederlandse volk' dacht. Daarom maakte hij zich toen, omstreeks 2004, ook niet druk over andere visies, als die van J.C.H.Blom, want 'het Nederlandse volk begreep die andere visies toch niet'.

landse erfvijand en binnenlandse handlangers'.[19] Niet alleen werd in deze mythe de collaboratie van de 'foute' Nederlanders verklaard, maar ook versterkte het de beeldvorming rond de 'goede', dat wil zeggen niet-nationaal-socialistische Nederlanders, ook al had de meerderheid tijdens de bezettingsjaren niets bijzonders ondernomen om dat predikaat te verdienen. Dit zwartwit-schema van goed en fout, gekoppeld aan verzet en collaboratie, domineerde de beeldvorming over de voormalige collaborateurs.

In standaardwerken als *De SS en Nederland* van In 't Veld werd weinig aandacht besteed aan de ideologische wervingskracht, de aantrekkelijkheid van het nationaal-socialisme en de ideeën van het nationaal-socialisme over de grote thema's van de twintigste eeuw als modernisering, racisme en territoriale expansie. Net als De Jong hanteerde In 't Veld een boeiende en dramatische schrijfstijl, maar in zijn boek is ook een licht cynische ondertoon te bespeuren, ook ten aanzien van de ideeën en daden van de nationaal-socialisten.[20] Die toon gaat ten koste van de beoogde objectiviteit die de schrijvers gezien hun wetenschappelijke methode nastreefden. Niettegenstaande deze kanttekening werd zijn boek ontvangen als de wetenschappelijke bevestiging van *De SS-ers*, het eerste serieuze verslag over deze groep nationaal-socialisten.[21]

Medio jaren tachtig kwam er, mede op initiatief van de historici Hans Blom en Jan Bank, een nieuwe kijk op de intussen stereotype geworden denkbeelden over collaborateurs. Men begon in te zien dat rigide en ingeburgerde begrippen als goed en fout nauwelijks voldoen om het gedrag van de Nederlandse bevolking in de oorlog te analyseren. Onder vakhistorici werd deze insteek met interesse ontvangen en nagevolgd, al vond die in de publieke opinie weinig weerklank.

Pas met het verschijnen van Chris van der Heijdens *Grijs verleden* in 2001 toonde het Nederlandse publiek zich ontvankelijk voor een nieuwe visie op de oorlogsgeschiedschrijving in eigen land. In zijn boek relativeerde Van der Heijden het vroegere perspectief van bezetting en verzet en benadrukte de volgzaamheid van de gewone Nederlanders: ''k dobber en blijf drijven'.[22] Vakgenoten beoordeelden Van der Heijdens visie als niet nieuw en weinig doorwrocht; de nuance waar Van der Heijden voor pleitte was niet alleen al doorgedrongen in de professionele geschiedschrijving maar ook in het politieke debat. Ido de Haan en Peter Romijn waarschuwden dat de populariteit van Van der Heijdens visie 'niet [wil] zeggen dat het morele perspectief verdwenen is. De aandacht voor de variatie aan motieven maakt van collaborateurs, die bijvoorbeeld het nationale belang meenden te dienen, nog geen morele helden – het toont vooral de polyvalentie van politieke idealen'.[23]

Het is een nobel streven voor de huidige generatie historici te trachten de kloof tussen vakgenoten en geïnteresseerd publiek te dichten. Zij kunnen de ideeën en daden van zogeheten landverraders dan wel verzetshelden in een realistisch perspectief te zetten, en wor-

---

[19] N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) blz. 63.
[20] N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* (Den Haag 1976).
[21] Armando en Hans Sleutelaar, De SS-ers (Amsterdam 1967).
[22] Chris van der Heijden, *Grijs Verleden* (Amsterdam/Antwerpen 2001) blz. 16, 129 e.v.
[23] De Haan en Romijn, 'Nieuwe geschiedschrijving van de collaboratie', blz. 327.

den in hun beoordeling minder gehinderd door emoties die voortkomen uit de eigen oorlogservaringen dan hun voorgangers. De rook is vrijwel opgetrokken en dat werkt ontegenzeggelijk in hun voordeel. Het omzetten van de bestaande karikatuur van de nationaal-socialist Goedewaagen in een man van vlees en bloed is dan ook geen poging tot de door hemzelf zo gewenste rehabilitatie. Het is een poging om inzicht te bieden in de achtergrond en het wereldbeeld van een hoogopgeleide intellectueel die anti-humane denkbeelden huldigde en die op grond van wetenschappelijk-filosofische theorieën rechtvaardigde.

'De wereld is een schouwtoneel – elk speelt zijn rol en eist zijn deel,' schreef Vondel zijn illustere voorganger Shakespeare in 1668 na.[24] Goedewaagen speelde in zijn leven vele rollen; ze worden in de hoofdstuktitels stuk voor stuk genoemd. Zijn hoofdrol speelde hij op het voortoneel van de Nederlandse bezettingsgeschiedenis: in het vijandelijk bezettingsbestuur zou hij in de driedubbelrol van secretaris-generaal, cultuurminnaar en politicus een omslag in de status quo van het kunstbeleid in Nederland veroorzaken. Of dit ook zijn glansrol was, is nog maar de vraag.

Aangezien de vele rollen die Goedewaagen in zijn leven speelde niet alleen inzicht bieden in de receptie van de nationaal-socialistische ideologie, maar tevens in het ontstaan van de nieuwe richting die de cultuurpolitiek na de oorlog zou inslaan, lijkt de hiernavolgende biografie over hem gerechtvaardigd.

De familie Goedewaagen

Tobie Goedewaagen (hierna 'Goedewaagen' genoemd) werd in 1895 op stand geboren in een monumentaal herenhuis aan de Weteringschans in Amsterdam. Dit huis was na 1878 tegelijk met meer luxe herenhuizen en stadsvilla's verrezen en lag op een steenworp afstand van het Leidseplein, waar toen nog niet de patatcultuur heerste maar de sjieke atmosfeer van de hogere burgerij. Aan het plein bevonden zich het beginpunt van de paarden- en later electrische tram van de Amsterdamse Omnibus Maatschapprij, de oude Stadsschouwburg en de uit de tachtiger jaren stammende nieuwbouw van het Barlaeus Gymnasium en de Industrieschool voor de Vrouwelijke Jeugd, het politiebureau met brandwacht en de Vrije Gemeente (Paradiso). De nieuwe Stadsschouwburg werd nadat de oude door brand verwoest werd, een jaar vóór Goedewaagens geboorte gebouwd. Het ook architectonisch vermaarde Hotel Américain werd pas na de eeuwwisseling geopend, evenals het imposante warenhuis Maison Hirsch. Goedewaagens welgesteldheid was eigenlijk nog maar één generatie in de familie, en was te danken aan zijn grootvader Tobias Goedewagen, die zelf een paar sporten lager op de maatschappelijke ladder was geboren.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw was Nederland een samenleving, waarin de normen en waarden van de burgerij domineerden: nadruk op orde en gezag in een parlementair-democratisch politiek systeem, een kapitalistische wijze van produceren, een vanzelfsprekend nationaal kader en vele al dan niet vastgelegde gedrags- en fatsoensregels. Door de confessionele organisaties werden de christelijke leefregels gepropageerd en werd

[24] 'All the world's a stage, and all the men and women merely players' (1598).

de natie met succes 'herkerstend'. Dit beschavingsoffensief werd ook onderschreven door de liberalen en de socialisten en viel samen met een sterk doorgevoerde segmentatie langs religieuze en ideologische scheidslijnen die 'verzuiling' zou gaan heten.[25] De verzuiling zou zich vanaf 1870 ontwikkelen, en in 1920 tenminste drie zuilen of groepen omvatten, namelijk een rooms-katholieke, een protestants-christelijke en een socialistische zuil. Men kan ook nog een vierde, minder hecht georganiseerde, neutrale of liberale 'restzuil' onderscheiden. Niet iedereen behoorde tot een zuil; zo kenden de joden een eigen subcultuur, maar konden ook tot de socialistische (arbeiders) of de liberale (burgerij) zuil behoren.[26]

De industrialisatie, die in Nederland wat later dan in de omringende landen op gang kwam, bracht de economie na 1870 in een stroomversnelling. Nederland kwam door de spectaculaire groei van de Duitse economie in het centrum tussen de economische grootmachten Duitsland en Groot-Brittannië te liggen. De infrastructuur groeide explosief en er ontstond een net van regionale trams, spoor- en waterwegen. En Tobias Goedewaagen was een ondernemende handelsman die mee aan de wieg stond en volop profiteerde van deze nieuwe ontwikkelingen.

De familie Goedewaagen is een pijpenmakersgeslacht. Tegenwoordig zetelt Royal Goedewaagen, zoals de vroegere pijpenfabriek van de familie nu heet, in het Drentse Nieuw-Buinen. De eerste tien generaties van de familie brachten echter hun leven in Gouda door. Gouda, de stad waar de rivieren de Gouwe en de IJssel samenvloeien, was met zijn drassige kleigrond, waterrijkheid en goede verbindingen met de steden ideaal voor de aardewerkindustrie, die er vanaf de middeleeuwen actief was. Begin zeventiende eeuw vestigden zich de eerste pijpenmakers in de stad. Goedewaagen zou de stad later beeldend beschrijven:

> 'Es gibt noch eine Stadt der Stille: Gouda an der Holländischen Yssel im Land der Werder und Seen, (...) geistig ein "Sammelbecken der Ketzer und Freidenker". (...) Hier verliehen die freiheitlich gesinnten Stadtväter den Opfern des fanatischen Kalvinismus Gastfreundschaft und Existenzmöglichkeit.'[27]

De naam Goedewaagen is te herleiden tot de aanduiding 'de Goude Waegen' op een gevelsteen of uithangbord aan het huis van de stamvader van de familie, Jacob Hendriks. Hij voegde bij zijn huwelijk in 1586 de huisnaam aan zijn eigen naam toe en dit werd door de generaties daarna overgenomen. De familie zelf stelt dat de betekenis van de naam ontleend is aan de weegschaal: van 'in de Gouwe Wagen' naar 'Goudewagen' naar 'Goedewaagen' – een typische naam voor een handelsgeslacht, dat van goed wegen weet.[28]

Overigens kenden de Goedewaagens in de zestiende en zeventiende eeuw nog geen eigen familiebedrijf. Pas in 1779 deed het eerste lid van de familie, Dirck (1737-1823), zijn meesterproef als pijpenmaker en werd opgenomen in het Goudse pijpenmakersgilde. Kort daarna stichtte hij zijn eigen ambachtswerkplaats. Het familiebedrijf groeide in de jaren

---

[25] J.L van Zanden en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1989) blz. 9-11.
[26] J.C.H. Blom, 'Exploitatie en nazificatie. De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur, 1940-1945' in: *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007) blz. 31-46, aldaar blz. 32-33.
[27] Theodor Meursen (ps. Tobie Goedewaagen), *Holland* (Neurenberg 1956) blz. 97.
[28] Don Duco, *Genealogie van het geslacht Goedewaagen* (2000) (onuitgegeven concept-manuscript), blz. 5.

daarna gestaag uit tot een bloeiende fabriek. Zeventig jaar later, in 1853, werd met de overname van volksaardewerkfabriek De Star de fabricage van aardewerk aan de pijpenmakerij toegevoegd en was de basis gelegd voor Pijpenfabriek P. Goedewaagen & Zn. Eind negentiende eeuw had het familiebedrijf van de Goedewaagens zich ontwikkeld tot de onbetwist grootste pijpenfabriek van het land. Goedewaagen & Zn. was ook hofleverancier en kreeg in 1910 het predikaat 'koninklijk'. Dit werd met gevoel voor prestige verwerkt in een nieuwe naam: Goedewaagen's Koninklijke Hollandsche Pijpen- en Aardewerkfabrieken.

De hele eerste helft van de twintigste eeuw bleef het bedrijf succesvol. Door de overname van de Amsterdamse plateelbakkerij De Distel in 1922 nam Goedewaagen ook artistiek aardewerk in Art Deco en Jugendstil in productie. Maar na de Tweede Wereldoorlog nam de vraag naar pijpen af en zette de neergang langzaam in. Uiteindelijk werd Goedewaagen's Koninklijke begin jaren tachtig failliet verklaard. Het familiebedrijf had net zijn tweehonderdjarig bestaan gevierd. Dankzij de doorstart van de 'BV Goedewaagen' bleef de naam bestaan, maar voor het eerst sinds 1779 zat er geen lid van de familie meer in de directie. Sinds 2007 is Royal Goedewaagen gespecialiseerd in hoogwaardige keramiek, zowel handgemaakt als machinaal in serie geproduceerd.

Grootvader Tobias Goedewaagen (1818-1884) groeide op in de pijpenmakerij van zijn overgrootvader Dirck en legde in 1840 de meesterproef af voor het Goudse pijpenmakersgilde. Desondanks was hij nooit actief werkzaam als pijpenmaker, maar meer als firmant en financieel participant van het familiebedrijf. Al vanaf zijn twaalfde verdiende Tobias, die in de familigeschiedenis werd opgetekend als een klein mannetje met een enigszins manke tred, namelijk goed geld als beurtschipper. Hij was pachter van de Bargedienst op Amsterdam, een beurtvaartdienst, die door de gemeente Gouda werd onderhouden. Hij voer als schipper op een kleine trekschuit tussen Gouda en Amsterdam, een belangrijke economische lijn bij de gebrekkige verbindingen van die tijd: de eerste spoorweg, die tussen Amsterdam en Haarlem, werd in 1839 geopend, tussen Utrecht en Rotterdam in 1855, en tussen Den Haag en Gouda pas in 1870.

Tobias vervoerde niet alleen goederen van en naar Amsterdam, hij incasseerde ook de vorderingen van de leveranciers van de goederen en bracht berichten over. In opdracht van de welgestelde burgers van Gouda en omstreken kocht en verkocht hij effecten op de Amsterdamse Beurs en verzilverde hij er hun coupons. Naast zijn werk als schipper en geldhandelaar raakte hij steeds meer bedreven in de aankoop en verkoop van onroerend goed in Gouda.

De handel in onroerend goed, gecombineerd met de gestage stroom van procenten uit de geldhandel, legde Tobias geen windeieren. In 1849, hij was toen dertig jaar oud en na de dood van zijn eerste vrouw voor de tweede keer getrouwd met de Duitse Carolina Thomas (1821-1886), vestigde hij zich in Gouda als kassier en commissionair in effecten. De zaken ontwikkelden zich snel tot een compleet bankbedrijf, met kredietverlening, effectenhandel, verzekeringen en natuurlijk kassieren. Zijn klanten kwamen uit de handel, de industrie en de land- en tuinbouw in Gouda en omstreken. De bargedienst op Amsterdam hield hij tegelijkertijd aan, omdat de geldzaken op deze vaardienst een steeds belangrijker rol gingen

spelen. Zijn zoons Pieter (1851-1906), Karel Gustaaf (1859-1924) en Cornelis Tobie (1866-1934) kregen hun leerschool in vaders zaak en toen Tobias begin jaren tachtig ziek werd, deed hij de zaken over aan hen. Hij opende op de Markt in Gouda de firma T. Goedewaagen & Zonen, een commissiehandel in effecten en suiker. Enkele maanden later stierf hij, met achterlating van een bezit van ruim f 115.000, een vermogen in die tijd.

Tobias' en Carolina's jongste zoon Cornelis Tobie Goedewaagen, de vader van Goedewaagen, was een nakomertje. Het familieverhaal wil dat zijn vader zich tegenover de Goudse burgerij zó schaamde voor zijn gebrek aan zelfbeheersing (hij was al 47 toen zijn jongste werd geboren), dat hij Cornelis Tobie al op zijn dertiende naar Amsterdam stuurde. Een leuke anekdote, maar niet waar. In werkelijkheid bleef Cornelis Tobie tot zijn 23ste in Gouda wonen waar hij als firmant in het familiebedrijf T. Goedewaagen & Zonen werkte. Daarna zette zijn oudste broer Pieter als enige firmant de zaak voort en behield ook de exploitatie van de bargedienst. Cornelis Tobie vertrok naar Amsterdam en stichtte er in 1888 samen met zijn tweede broer Karel Gustaaf de firma Goedewaagen & Co, commissionairs in effecten. De beide firma's van de drie broers zouden tot de eeuwwisseling nauw met elkaar verbonden blijven. Zo kwam Cornelis Tobie nog jarenlang elke donderdag naar Gouda om Pieter bij te staan als het markt was. Drie jaar later stichtten Karel Gustaaf en Cornelis Tobie naast hun effectenhandel ook een eigen bank, de Incasso-Bank. Pieter nam de eerste emissies van deze bank op en breidde ondertussen zijn eigen zaak uit met filialen in Schoonhoven en Boskoop. In 1897 brachten de broers tenslotte de effectenhandel Goedewaagen & Co onder in de Incasso-Bank.

Het succes van de Incasso-Bank

De geschiedenis van de Incasso-Bank is een succes-*story* zonder weerga en alleen daarom al de moeite van het vertellen waard. Maar meer nog, dankzij de Incasso-Bank en het fortuin dat zijn vader eruit vergaarde, kon Goedewaagen later het wetenschappelijke leven leiden dat hij leidde, zonder al teveel financiële kopzorgen. Telkens als het water hem aan de lippen zou stijgen – en dat gebeurde zowel vóór als ná de oorlog een paar keer – bracht het familiekapitaal uitkomst. Het is dus interessant wat langer stil te staan bij Goedewaagens materiële basis.[29]

Op 28 januari 1891 tekende Karel Gustaaf Goedewaagen, 32 jaar oud en in het bijzijn van zijn jongere broer Cornelis Tobie, de acte van oprichting van de N.V. Incasso-Bank aan het Rokin in Amsterdam. Het was dat jaar een bijzonder strenge winter: het ijs was meer dan een halve meter dik en men reed met paard en wagen over het bevroren IJ. Het nog niet zo lang geleden aangelegde Noordzeekanaal, dé economische ader die het machtige en rijke Amsterdam uit de zeventiende eeuw moest laten herleven, kon maar met moeite opengehouden worden. Karel Gustaaf, degelijk opgeleid door zijn vader Tobias, had het ideale karakterprofiel voor een bankier: hij paarde een groot commercieel inzicht aan een voorzichtig beheer en vooruitziende blik. Hij stond bekend als een gedegen koopman, die van

---

[29] De cijfers over de Incasso-Bank zijn afkomstig uit Historisch Archief ABN-Amro inv.no. 336.71/IB 2, D 116, '50 Jaar Incasso-Bank 1891-1941', *Maandblad De Bank* (bijzondere uitgave 6 februari 1941).

het begin af aan met zijn vooruitstrevende ideeën een belangrijke plaats in het bankwezen veroverde. De clientèle bestond uit kleine bedrijven en winkels. Door het op een innovatieve manier verstrekken van kredieten aan winkeliers en kleinhandelaren, zorgden de Goedewaagens ervoor dat hun bank bekendheid kreeg als dé bank voor de middenstand.

Het bankwezen had zich in Nederland tot dan toe afzijdig gehouden van de industriële ontwikkelingen en was nog betrekkelijk weinig ontwikkeld.[30] De Goedewaagens, met hun jarenlange financiële ervaring, sprongen in een gat in de markt. De Incasso-Bank begon haar bestaan met het zeer bescheiden startkapitaal van f 104.000, hetgeen een lachertje was in vergelijking met haar belangrijkste concurrent De Amsterdamsche Bank, die kon bogen op een kapitaal van f 6 miljoen.[31]

Het economisch tij zat mee: Amsterdam als handelsstad kreeg een groeiende betekenis, die inderdaad aan de roemrijke traditie van de Gouden Eeuw herinnerde. De moderne tijd deed haar intrede: de stoomvaart zorgde voor een drukke im- en export in de haven, het gemeente-telefoonnet werd aangesloten en de paardentram zorgde voor een – weliswaar bescheiden – verhoging van het levenstempo. Al in 1896 had de Incasso-Bank het kapitaal tot een miljoen gulden uitgebreid, in 1898 was dat opnieuw verdubbeld en bij het tienjarig bestaan in 1901 was het kapitaal tot vijf miljoen gulden gestegen. Het relatief eenvoudige kantoor op het Rokin in de schaduw van de Nederlandsche Bank was toen al ingeruild voor een herenhuis aan de Herengracht, dat met drie aangrenzende percelen verbouwd werd tot een prestigieus hoofdkantoor. Het is nog altijd als bankgebouw in gebruik.[32]

Het bankwezen was in die jaren nog van oudsher sterk gericht op Amsterdam, en de Incasso-Bank was dan ook de eerste Amsterdamse bankinstelling die in 1903 een bijkantoor opende in Rotterdam. Met de vestiging van een kantoor in de textielstad Almelo in 1907 was de bank zelfs een van de eersten met een filiaal in de provincie. Het belang dat de Goedewaagens hechtten aan strategische ligging is ook terug te zien in de stadsbijkantoren, 'depositokassen' geheten, in Amsterdam: vrijwel allemaal zaten ze in hoekpanden. In 1910 kreeg de bank het alleenrecht om in de Diamantbeurs te bankieren; het bijkantoor dat in dit gebouw geopend werd, was ook op zondag open.

De expansiedrift, een karaktertrek die zich al in de eerdere generaties van de pijpenmakersfamilie succesvol bewezen had, strekte zich ook uit tot andere banken; al in 1894 nam de Incasso-Bank de Nederlandsche Credietvereeniging in Utrecht over en er zouden nog vele kleine bankbedrijven volgen. De bank nam in het decennium daarna in het hele land handels-, krediet- en nutsspaarbanken over. Het aandelenkapitaal bedroeg in 1907 acht miljoen gulden en werd succesievelijk verhoogd tot 25 miljoen in 1920. Daarmee was de Incasso-Bank na 1907 groter geworden dan de Amsterdamsche Bank.[33] Samen met de Rotterdamsche Bank, de Twentsche Bank en de Nederlandsche Handel-Maatschappij zouden

---

[30] A.M. de Jong, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank (1864-1914) deel II* (Haarlem 1967) blz. 378. Vgl. Van Zanden, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, blz 9.
[31] De Jong, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank*, blz 383.
[32] Momenteel is Bank Insinger de Beaufort er gevestigd, van oorsprong een familiebank.
[33] De Jong, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank*, blz 383.

deze vijf tot 1948 tot de leidende banken in Nederland behoren, met een marktaandeel van 41% tot 55%.[34]

In de jaren tien maakte de bank haar meest explosieve groei door. De directie bestond ongewijzigd uit Karel Gustaaf en Cornelis Tobie, aangevuld met de jurist mr. F. Foekens. Er moest hard gewerkt worden, al heerste er zeker ook een amicale, gemoedelijke sfeer in het bedrijf, óók tussen de directie en zijn ondergeschikten. Op initiatief van Karel Gustaaf werd de Sport-Vereeniging Incasso-Bank opgericht, met voetbal, cricket, tennis, tafeltennis, schermen, schaken, biljarten en bridge. Zijn zoon zou er in 1925 een zilveren Goedewaagen Beker aan schenken. Er was ook een bibliotheek in huis. De vereniging organiseerde geregeld excursies, film- en toneelavonden en de jaarfeesten werden beschouwd als een hoogtepunt voor het personeel.

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verbrak in de zomer van 1914 op wrede wijze de voorspoedige ontwikkeling van handel en industrie van het einde van de negentiende eeuw. De paniek uit de eerste oorlogsdagen dreigde het hele economische leven te ontwrichten, omdat de bevolking massaal zijn papiergeld, waarin hij geen vertrouwen meer had, wilde omwisselen voor klinkende munt. Om de scherpe koersdalingen te keren, werd tot februari 1915 de beurs gesloten. Ook de Incasso-Bank kreeg het zwaar te verduren, toen zij in enkele dagen tijd zes miljoen gulden moest terugbetalen. Maar de bank herstelde zich snel, paste zich aan aan de nieuwe verhoudingen en was de crisis van 1914 een jaar later goeddeels te boven gekomen. Het aandelenkapitaal groeide tijdens de oorlog gestaag door.

In 1921 traden Cornelis Tobie en Foekens uit de directie; beiden hadden er 25 jaar bankieren op zitten. Cornelis Tobie zou tot zijn dood als commissaris aan de Incasso-Bank verbonden blijven. Als zijn opvolger werd zijn neef Karel Gustaaf jr. (1891-1945), Kees genoemd, tot directeur benoemd. Ook de oude Karel Gustaaf bleef als directeur in functie, maar overleed drie jaar later plotseling op 65-jarige leeftijd, zodat zijn zoon als enige Goedewaagen in de directie achterbleef.

Vergeleken met de situatie van dertig jaar tevoren was het maatschappelijk leven ingrijpend veranderd. De techniek was met grote schreden voorwaarts gegaan. De paardentram was vervangen door de electrische tram, de auto en de bus hadden hun intrede gedaan en er was zelfs een Koninklijke Luchtvaart Maatschappij opgericht die een luchtvaartdienst onderhield tussen Amsterdam en het verre Indië. De oceaanstomers waren weer een maatje groter geworden en de havens in Rotterdam en Amsterdam groeiden mee. Maar de langverwachte economische opleving, die na de Vrede van Versailles in 1918 haar intrede had moeten doen, bleef echter uit. De koopkracht was te zeer verzwakt waardoor het handelsverkeer stagneerde, en Duitsland en Oostenrijk waren als economische mogendheden zo goed als uitgeschakeld. De daling van de *Reichsmark*, die in 1921 nog maar één cent noteerde, zorgde voor een handels- en betalingscrisis.

De Incasso-Bank bleef, ondanks de bedroevende resultaten in veel Nederlandse ondernemingen, goed zaken doen. De bank bleef vasthouden aan haar *core business* van midden-

[34] Joh. de Vries, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank, Vijfde deel (1914-1948)* (Amsterdam 1994) blz. 48, 465.

standsbank en had dus, in tegenstelling tot de andere grote banken, minder last van de economisch zwakke jaren.[35] De gehele jaren twintig was er groei en expansie, al was het dan minder groot dan in het vorige decennium. Mogelijk heeft ook het sterk op Engeland gerichte beleid de bank zijn successen gebracht. In 1928 werd een aandelenkapitaal van dertig miljoen gulden gehaald.

Voor het eerst in de geschiedenis van de Incasso-Bank werd ook zij sterk geraakt door de wereldwijde crisis in de jaren dertig. Na 1936 profiteerde de bank optimaal van de opleving van de beurzen. Eind jaren dertig zorgden de instabiele politieke verhoudingen opnieuw voor een terugval. Het personeel van de bank richtte een Mobilisatie-Comité op toen velen werden opgeroepen hun dienstplicht te vervullen. Bijdragen in geld, boeken, tijdschriften, spelletjes en grammofoonplaten stroomden toe. In de oorlogsdagen van mei 1940 gingen er twee filialen in Rotterdam verloren door de Duitse bombardementen.

In 1941 telde de Incasso-Bank bij het vijftig-jarig bestaan bijna zeventig vestigingen. Geen andere bank kon in die tijd bogen op zo'n uitgebreid filialennetwerk. Na de Tweede Wereldoorlog besloten de Incasso-Bank en de Amsterdamsche Bank tot een fusie van beide bedrijven. Samen zouden ze beter in staat zijn om aan de gestegen vraag naar kredieten voor de naoorlogse wederopbouw te kunnen voldoen. In 1956 verdween de naam Incasso-Bank van de gevels en was de integratie een feit. Al eerder was de familie Goedewaagen uit de bank verdwenen. Na het overlijden van Kees in mei 1945 was er geen Goedewaagen meer vertegenwoordigd in de directie van de bank.[36]

Cornelis Tobie en Anna

Rond de jaren 1890 ontmoette de kersverse bankier Cornelis Tobie Goedewaagen de jonge Anna Bakker. Anna was in 1871 geboren in het Friese Kuinre, als jongste van vijf kinderen. Haar vader David Bakker was stuurman en kapitein en trouwde in 1860 met Antje Vlaskamp, dochter van een chirurgijn en vroedmeester. Dat behoedde het gezin er niet voor om twee van hun vijf kinderen al op jonge leeftijd te verliezen. Na een verblijf in Den Helder verhuisden de Bakkers naar Amsterdam, waar David aan de slag ging als kantoorbediende.

Anna Bakker werkte als jong meisje in de Corsettenfabriek M.J. van de Waal (merknaam WALA) aan de Prinsengracht. In de jaren tachtig maakte dit snelgroeiende bedrijf corsetten, lijfrokken en schorten. Er werkten hoofdzakelijk ongehuwde vrouwen en meisjes; in 1887 had Van der Waal tweehonderd vrouwen en tien mannen in dienst. Het liefst nam hij meisjes jonger dan veertien jaar aan, omdat ze het vak snel en goed konden leren tegen een paar gulden per week – vanwege de buitenlandse concurrentie had hij geoefend

---

[35] De Vries, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank*, blz. 56. De directeuren van de Incasso-Bank hadden in vergelijking met de overige leidende banken relatief weinig commissariaten in het bedrijfsleven. In 1910 minder dan een kwart van het aantal commissariaten bij bijv. de Amsterdamsche Bank (5 resp. 23), in 1940 is dat nog nauwelijks meer (12 resp. 34).

[36] Kees zou vanwege zijn 'niet helemaal brandschone' politieke ideeën in hotel Americain in Amsterdam zelfmoord hebben gepleegd. Ite Rümke, *Zonder kleur kan ik niet leven. Claire Bonebakker, schilderes 1904-1979* (Amsterdam 2002) blz. 26. Rümke beweert op dezelfde bladzijde dat Goedewaagen de broer van Kees zou zijn, hetgeen onjuist is.

en goedkoop personeel nodig.[37] Vermoedelijk is ook Anna, na een opleiding op de Industrieschool voor de Vrouwelijke Jeugd, rond haar veertiende jaar bij Van de Waal gaan werken en heeft zij enige jaren achter de door stoom aangedreven naaimachines gezeten. Toen ze Cornelis Tobie ontmoette was ze negentien of begin twintig en was ze intussen opgeklommen tot toezichthoudster van een zaal vol naaisters. In de familie gaat het verhaal dat ze door Cornelis Tobie gespot werd op de Koekjesbrug vlakbij haar huis en dat hij haar het hof maakte met de opmerking 'Ei, ei, waar gaat dat naartoe?'[38]

Ze trouwden in 1894 en betrokken het grote herenhuis aan de Weteringschans. Vanaf dat moment leefde Anna op stand en bestierde zij haar personeel en het huishouden; zoals gebruikelijk had ze kort vóór haar trouwen ontslag genomen bij de corsettenfabriek. De Goedewaagens hoorden bij de ongeveer tien procent van de Hollandse huishoudens die rond 1900 huispersoneel hadden; de hogere burgerij, waarvan ze nu deel uitmaakten, had meestal twee inwonende meiden – een keukenmeid en een werkmeid. Leefde men op grote voet, dan had men ook een huisknecht; deze was de hoogste in rang van het personeel. De nieuwe rijken in de stad hadden vaak een derde meisje (voor het schoonmaken), een naaister en een tuinman. De huisknecht was ook vaak de koetsier of chauffeur.[39]

In hoeverre de Goedewaagens vanaf het begin zoveel personeel in dienst hadden, is niet bekend. Tot de echte bovenlaag behoorden de Goedewaagens immers niet; die was voorbehouden aan de getitelde adel en het patriciaat. Door hun welstand verkeerden ze misschien wel in die eerste kringen, maar hun afkomst belette hen feitelijke toetreding tot de rangen van het blauwe boekje.

Anna Goedewaagen behoorde dan misschien niet tot de hoogste kringen, ze maakte zich wel de manieren van de hogere burgerij eigen, had gevoel voor decorum en stond bekend als een voorname en verheven dame. Ze was trots en heerszuchtig, maar voelde zich ook verantwoordelijk voor anderen. Ze zou in haar lange leven veel voor anderen over hebben, maar wilde daarvoor ook erkenning van haar eigen waarde en autoriteit ontvangen. 'Weldoen en blij zijn,' was haar spinozistische levensspreuk. Anna was beheerst in haar doen en laten, nogal dominant in haar hang naar 'goede vormen' en om alles tot in de puntjes voor elkaar te hebben en ze was verstandelijk ingesteld. Dat uitte zich in een gebrek aan spontaniteit en een afstandelijke houding; voor warmte en intimiteit was weinig plaats in de gedisciplineerde en strenge opvoeding waaraan zij haar twee zoons zou onderwerpen. Een kleindochter zou haar vele jaren later huiverend herinneren als een 'ijzige grootmoeder, bij wie ik nooit op schoot gezeten heb'.[40]

Met haar intellectuele begaafdheid bracht ze een nieuw element in de familie Goede-

[37] Gertjan de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Amsterdam 2001) blz. 115-117.
[38] De koekjesbrug was de toenmalige provisorische loopbrug over de Singelgracht die het stadscentrum en de nieuwe Van Lennepbuurt aan elkaar verbond. Tobie Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen. Memorieboek van Tobie Goedewaagen* (Andelst 2009) blz. 71. Zie ook: Privé-archief Tobie Goedewaagen jr. (PAGjr), Map Familie, Jan Goedewaagen jr., familiegedicht (6 september 1986).
[39] Ileen Montijn, *Leven op stand (1890-1940)* (Amsterdam 2008) blz. 214 e.v.
[40] Interview met Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen, 15 februari 2008.

waagen. Het was Anna's verdienste dat naast grote welvaart ook hoge cultuur de sfeer in huis bepaalde. Anna richtte zich volgens haar zoon haar hele leven naar het motto van de Duitse schrijver Lessing, dat het zoeken van de waarheid te verkiezen is boven het bezit ervan. Goedewaagen beschreef haar als '(e)en onvermoede geest met een domein van belangstelling, zoo groot, dat hij het gevaar van vaagheid en gebrek aan contour niet steeds heeft kunnen ontgaan.'[41] Met zijn moeder had hij het levenslange rusteloze zoeken naar diepte, zuiverheid, begrip en ervaring gemeen. Al in zijn vroegste jeugd werd hij, als intelligent jongetje, door haar in contact gebracht met een bonte stoet van geestesstromingen, schrijvers, denkers en geloofsrichtingen, van Multatuli tot Frederik van Eeden en de Tachtigers, van Spinoza tot Nietzsche, van theosofie tot antroposofie, en van de Dageraad tot de Woodbrookers en Christian Science.

Anna's hoge cultuur gold, zoals de tijdgeest betaamde, alleen haar eigen kring van familie en kennissen; conform de maatschappelijke structuur richtte zij zich naar de leefwijzen, normen en waarden van haar zuil – de liberale sinds ze met Cornelis Tobie getrouwd was. In de familie gaat het verhaal dat ze haar personeel heel wat minder voornaam tegemoet trad. Zo kreeg de tuinman de opdracht haar twee zoons te leren fietsen, in zijn eigen tijd en zonder vergoeding. En de Duitse dienstbode die, ver weg van haar eigen familie, in de decembermaand een opgetuigd kerstboompje in een hoek van de keuken had gezet, werd door Anna gelast deze ogenblikkelijk weg te halen – in haar huis duldde ze dergelijke symbolen niet.[42]

Cornelis Tobie, door Anna Tobie of Toos genoemd, had, behalve het standsgevoel, in karakter en belangstelling weinig met zijn vrouw gemeen. Hij had een speels en lichtvoetig karakter, was doorgaans opgewekt en stond met beide voeten in het heden. Hij was praktisch ingesteld – wetenschappelijke bewijsvoering en exacte analyse lagen hem niet. Volgens Goedewaagen had hij een hoge morele standaard en was hij een echte heer van stand, maar zó oncommunicatief over de essentiele zaken in het leven (en in het bijzonder het familieleven) zoals je je nauwelijks kunt voorstellen. Zijn hele leven hulde hij zich in diep stilzwijgen over zijn jeugd en zijn ouders, terwijl voor zijn zoon de familie-historie in zijn latere leven essentieel zou zijn.[43] Het gebrek aan gedeeld gevoel heeft een dieper contact in de weg gestaan en Goedewaagen had met zijn vader een heel andere band dan met zijn moeder: 'Ik hield [van hem] zonder dat hij iets in mij in beroering en beweging bracht.'[44]

Goedewaagen beschreef het huwelijk van zijn ouders later als 'zeer harmonisch', ook al was hun beider belangstelling zeer uiteenlopend. Maar de basis van hun huwelijk werd gevormd door een 'brede liberaliteit' en 'ruime en humane weldenkendheid', waarin stand, materiële welvaart en cultuur goed gedijde.[45] Het huwelijk zou veertig jaar standhouden, tot de onverwachte dood van Cornelis Tobie in 1934.

---

[41] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 3.
[42] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 74.
[43] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (5 november 1951).
[44] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 224.
[45] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 3.

Een jaar na Goedewaagens geboorte verhuisde het prille gezin naar een vier etages tellend herenhuis op de Vossiusstraat in Amsterdam-Zuid, pal tegenover het Vondelpark. Daar werd in 1898 zijn broertje Jan geboren. Jan zou hetzelfde joyeuze, opgeruimde karakter krijgen als zijn vader, en hij zou hem later volgen in een geslaagde carrière bij de Incasso-Bank. Ook met zijn broer zou Goedewaagen maar een oppervlakkige relatie onderhouden: 'Wij "mochten" elkaar wel, maar er was geen verhouding omdat hij mij niet pakte.'[46] Over Jans – in zijn ogen – gebrek aan intellectuele bagage maakte Goedewaagen ooit de ironisch bedoelde opmerking: 'Na mijn geboorte was de koek op.'[47] Jan was, in tegenstelling tot zijn grote broer, niet zo geïnteresseerd in boeken en studie. Veel liever speelde hij buiten of tekende hij – hij had een voorliefde voor het tekenen van huizen.[48]

Het beste jongetje van de klas

Van Goedewaagens kindertijd zijn slechts een handvol herinneringen bewaard gebleven. In de familie- en vriendenkring kreeg hij de roepnaam Tom; zijn officiële naam Tobie zou hij pas later gebruiken, en dan alleen in zijn werk en publicaties. Net als zijn vader zou hij later zelden over zijn kindertijd praten; zijn zoon herinnert zich slechts twee anekdotes. En er is nog een verhaal dat kleindochter Sara Goedewaagen (1957) en kleinzoon Tobie Goedewaagen (1959) te horen kregen: Goedewaagen ging als kind op bezoek bij zijn grootvader, alwaar iemand had gezegd 'kinderen zijn hinderen'. Daarop had de kleine Tom gerepliceerd: 'Gasten zijn lasten!'[49] Er is één briefje bewaard gebleven uit zijn kindertijd: hij schreef het als vijfjarige aan zijn grootmoeder Antje Vlaskamp – met kroontjespen in keurig schoonschrift zonder één doorhaling of schrijffout.

> *'Lieve oma, nu schrijf ik U mijn eerste brief. Vindt U dit papier niet mooi? Ik kreeg het [...] met Sint Nicolaas. Wij vonden 't bij U heerlijk. Oma ik vond die tol van Piet zoo mooi. Oma wij hebben van tante Sophie een groot bord gekregen op een ezel. Wij teekenen en schrijven daar nu op zoo als mijnheer op school. Dag Oma. Wil U Tante Oom en Piet van ons beiden goededag zeggen met een zoentje van uw Tom en Jan.'*[50]

Zijn jeugd was in maatschappelijk opzicht volkomen zorgeloos, maar, zei Goedewaagen zelf, het daarin gelegen gevaar werd door een strenge opvoeding gecompenseerd.[51] Ernst, degelijkheid, eerlijkheid vormden de leidende beginselen van de opvoeding, naast goede manieren en bescheidenheid. Een groot deel van de opvoeding kwam neer op Anna, want ze waren in 1900 andermaal verhuisd, dit keer naar Hilversum. Cornelis Tobie was daarmee

---

[46] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 224.
[47] Interview met Tobie Goedewaagen (13 december 2007) blz. 3.
[48] Interview met Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen (15 februari 2008). Jan Goedewaagen zou later zijn eigen huis in Almelo ontwerpen.
[49] Interview met Sara en Tobie Goedewaagen (7 januari 2009).
[50] PAGjr, Brief Goedewaagen aan 'oma' (24 februari 1901). Antje Vlaskamp was de moeder van Anna Bakker en toen 65 jaar oud.
[51] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 2.

forens geworden en reed met zijn auto – de vijfde in de provincie Noord-Holland! – heen en weer naar Amsterdam. 'Als hij kwam aanratelen, liep het hele dorp uit,' herinnerde Goedewaagen zich later.[52]

In Hilversum bewoonden de Goedewaagens een kapitale villa met een koetshuis en grote tuin, 'Villa Carolina' genaamd naar de overleden moeder van Cornelis Tobie. De staat van het huishouden werd er vergeleken met Amsterdam luxueuzer en groter: er was sprake van divers huispersoneel en behalve de auto ook een rijtuig met paarden.[53] Anna kreeg er een nieuwe liefhebberij bij: de fotografie. Dankzij haar foto's, die ze in haar eigen doka ontwikkelde en afdrukte, is er een album vol foto's bewaard gebleven die een beeld geven van het huis en zijn bewoners.[54] De interieurfoto's tonen veel schilderijen en grafiek aan de muren, Delfts blauw aardewerk en beelden op de tafels en kasten, boeken, geborduurde kussens en stoffen lampenkappen. Kleinzoon Tobie probeerde zich veel later aan de hand van deze foto's een beeld te vormen van het gezin Goedewaagen: Anna met haar spirituele interesses en haar voorlijke oudste en Cornelis Tobie met zijn geld- en bankwezen en aanhankelijke jongste zoon. 'Aan één kant lavendelwater, het hogere, 'de geest', anderzijds sigarenlucht, de beursberichten en het geld.'[55]

Zonder haperingen doorliep Goedewaagen in Hilversum de lagere school. De activiteiten die hij daarnaast ondernam, schreef hij later op in de eerste strofe van het gedicht *Mijn hand*:

Eens heeft hij 't koren teer gestreeld,
Preludes van Chopin gespeeld;
Hij zwom in 't water als een wier
En gaf een ziel aan 't bleek papier.[56]

Hij was een talentvol pianist en kon prachtig spelen, in tegenstelling tot zijn broer Jan, wiens vioolspel niet erg wilde vlotten.[57] Zwemmen bleef hij ook op latere leeftijd graag en veel doen en er was ook sprake van een voetbalclub, waarvan hij kortstondig, maar kennelijk hartstochtelijk, lid geweest is.[58] Met zijn ouders en broer maakte hij op jonge leeftijd ook al enige reizen naar het buitenland, onder meer naar Duitsland en het Berner Oberland in Zwitserland.[59]

Na de lagere schooltijd doorliep Goedewaagen naar eigen zeggen 'alle klassen' van het gymnasium 'zonder enige moeite'.[60] In werkelijkheid ging hij de eerste drie schooljaren naar

[52] PAGjr, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (9 juni 1976).
[53] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 75.
[54] PAGjr, Foto-album (1904).
[55] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 77.
[56] NIOD TG 858 inv.no.3, Gedicht 'Mijn hand' (15 juli 1945).
[57] Interviews met Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen (15 febr 2008) en Tobie Goedewaagen (28 jan 2008).
[58] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 225.
[59] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 77; PAGjr, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (16 mei 1978).
[60] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 4.

de HBS in Hilversum. Gezien zijn intelligentie en leergierigheid is het verwonderlijk dat hij niet direct na de lagere school al naar het gymnasium ging. Hadden zijn laaggeschoolde ouders in eerste instantie koudwatervrees voor het intellectualisme van een latijnse school en kozen ze liever voor de traditionele vooropleiding voor het bedrijfsleven – lees: bankwezen? Vlak voor het einde van het schooljaar 1909/1910 verliet Goedewaagen de HBS, om pas in het schooljaar 1911/1912 naar de vierde klas van het Stedelijk Gymnasium in Utrecht over te stappen. Mogelijk had zijn 'crisis' in 1909, waarover Goedewaagen later zonder nadere toelichting een opmerking in zijn autobiografie maakte, zijn ouders overgehaald hem alsnog toe te staan naar het gymnasium te gaan.[61] Vermoedelijk volgde hij in het tussenjaar privélessen in Grieks en Latijn. Na twee klassen verruilde hij in 1913 om onduidelijke redenen het Stedelijk Gymnasium voor het zojuist opgerichte Openbaar Gymnasium in Hilversum en deed hij daar in 1914 eindexamen.[62]

In zijn schooltijd raakte Goedewaagen heel goed bevriend met Willem van Tijen (1894-1974).[63] Van Tijen ging net als Goedewaagen in 1907 naar de HBS en stapte later over naar het gymnasium in Hilversum. Vermoedelijk deden ze er samen eindexamen. De vriendschap moet tot een noodgedwongen einde gekomen zijn toen Van Tijen de militaire dienst ontvluchtte door in 1917 een baan aan te nemen bij een mijnbouwonderneming in Nederlands-Indië.[64] Geïnspireerd door het gedachtegoed van zijn tante Henriette Roland Holst werd hij nog vóór de oorlog een van de belangrijkste pioniers van de volkswoningbouw in Nederland.[65] Het is niet bekend of Van Tijen na zijn terugkeer naar Nederland zijn vriendschap met Goedewaagen heeft opgepakt.

In zijn na de oorlog in gevangenschap geschreven autobiografie ging Goedewaagen uitgebreid in op zijn gymnasiumtijd en de ontwikkeling die hij toen had doorgemaakt.[66] Het beeld dat hij schetste was dat van een vijftienjarige intellectueel die zich heftig verzette tegen het liberale en gefortuneerde milieu waaruit hij kwam. Hij voelde zich socialist, en hoewel hij erkende dat dit ongetwijfeld de reactie van een adolescent op zijn milieu was, beklemtoonde hij tegelijkertijd de zuiverheid van zijn gevoel, dat hij voor zijn latere politieke ontwikkeling leidend zou noemen. Hij volgde het socialisme van Henriette Roland Holst, Gorter en Van Eeden, las de socialistische romans van Zola en de modieuze bestsel-

[61] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 3.
[62] Archief Adriaan Roland Holst College te Hilversum, leerlingenkaart no. 225, Tobie Goedewaagen; Het Utrechts Archief (HUA), Archief Stedelijk Gymnasium no. 713-10, inv.no.'s 96 Naam- en adreslijsten van leerlingen (1882-1942); 99 Naamlijsten der leerlingen (1886-1958); 100-1 Naamlijsten der leerlingen (1895-1921).
[63] A. Roland Holst (Bezorgd door Dirk Kroon), *Ik herinner mij. Radiogesprekken met S. Carmiggelt* (Den Haag 1981) blz. 41-42. Roland Holst spreekt van een 'heel goeie' vriendschap tussen Goedewaagen en Van Tijen; hij introduceerde beiden bij zijn tante Henriette Roland Holst. Van Tijen was een neef van Roland Holst.
[64] Over het verloop en het einde van de vriendschap tussen Van Tijen en Goedewaagen is noch in het archief van Goedewaagen noch in dat van Van Tijen informatie te vinden. Van Tijens dochter Willemien Deeleman bevestigde dat er sprake was van een vriendschap tussen haar vader en Tom Goedewaagen, maar kent de details niet. Interview met Willemien Deeleman-Van Tijen (19 januari 2011).
[65] Ton Idsinga en Jeroen Schilt, *Architect W. van Tijen 1894-1974. 'Ik ben een rationalist, maar er is meer in de wereld...'* (Den Haag 1987) blz. 16. Nederlands Architectuur Instituut, Lijst ARSI tot 1970, Architect W. van Tijen 1894-1974, Architectuur en Planning – 5037.
[66] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 4-9.

ler *Barthold Meryan* van Cornelie Huygens. Dit boek ging over de zoon van een rijke Amsterdamse koopman die in zijn jeugd tot de voorvechters van het liberalisme van 1848 had behoord. Barthold belichaamde de opstand van zijn generatie tegen het ouderlijk gezag en de wereld der volwassenen. Het sprak veel jongeren uit de burgerij aan omdat het het groeiende ongeloof in de liberale idealen, een gevoel van onbevredigdheid en zedelijke verontrusting over de arbeidersellende verwoordde. Met meer moeite las hij ook Marx' *Communistisch Manifest* en was gefascineerd door deze toen nog utopische ideologie.

In de boekenkast van zijn ouders vond hij het destijds bij veel jonge socialisten zeer populaire *De Socialisten, personen en stelsels* (1875-1901), het zesdelige levenswerk van H.P.G. Quack, een soort naslagwerk waarin de opvattingen van de meest uiteenlopende socialistische denkers in een objectieve opzet werd besproken. Goedewaagen betitelde dit werk als bijzonder invloedrijk voor zijn politieke denken: 'Plato's staatsphilosophie, de Esseners, de Gracchen, utopieën van Baco, Campanella, christelijke secten uit de zeventiende eeuw, Plockhoy, de Puriteinen en Jezuieten, Owen, Saint Simon, Fourrier, Comte, Fichte, Rodbertus en Bakoenin.'[67]

De vergaarbak aan namen en stromingen die Goedewaagen veertig jaar later uit zijn mouw schudde gaf aan hoe salonfähig zijn socialisme toen eigenlijk was. Hij sloot zich niet aan bij een partij of een van de utopische groepjes die her en der ontsproten, zoals Van Eedens 'Walden'-kolonie. Eenmaal bezocht hij een 1 Mei-viering in Amsterdam, waar hij Troelstra in het Paleis voor Volksvlijt zag spreken. Daarbij is het belangrijk te beseffen dat hij tot de generatie van vóór de Eerste Wereldoorlog behoorde, wiens wereldbeeld nog ongeschonden was door de gruwelen van loopgraven en onvoorstelbare aantallen slachtoffers. Zijn socialisme was zuiver idealistisch, een sentiment van adolescente onvrede, een droom van een 'Duizendjarig Rijk der Gerechtigheid', zoals Goedewaagen het later zelf verwoordde.

Met zijn *namedropping* van grote namen en titels probeerde Goedewaagen zijn latere politieke ontwikkeling te legitimeren door deze te wortelen in zijn vroege levensjaren, zodat die niets minder dan een 'levenskern' werd, en geen tijdelijke bevlieging of afwijking. Ook Hitler zou later beweren dat hij al rond 1910 als twintigjarige in Wenen 'het granieten fundament' van zijn politieke wereldbeschouwing legde. Maar net als bij Goedewaagen is het twijfelachtig of die wereldbeschouwing toen al de naam *nationaal-socialisme* kon dragen.[68]

Op het gymnasium ontstond ook Goedewaagens levenslange liefde voor beeldende kunst, literatuur en dichtkunst. De in 1911 debuterende Adriaan Roland Holst, die hij via Willem van Tijen kende, werd voor hem het ideaalbeeld van de dichter, zijn werk een openbaring. Hij dweepte met Kloos, Gorter en Van Eeden, las de *Vergeten Liedjes* (1909) van Boutens en *De Nieuwe Geboort* (1902) van Henriette Roland Holst. Toen hij zestien jaar was verslond hij achter elkaar alle verzamelde opstellen van Lodewijk van Deyssel, die hij ook in de boekenkast van zijn ouders vond. En omdat Van Deyssel zo extatisch schreef over

[67] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 7-8.
[68] Sebastian Haffner, *Kanttekeningen bij Hitler* (Amsterdam 1978/2002) blz. 16.

Emile Zola, ging hij die ook lezen.[69] Bach had zijn grote voorkeur in de muziek, en hij zal diens werken ongetwijfeld zelf ook op de piano hebben gespeeld.

Steeds meer verschilde hij in karakter en interesse van zijn broer Jan. Terwijl Goedewaagen urenlang zwijgend met zijn hoofd in de boeken zat, had Jan een hekel aan binnenzitten en lezen. 's Winters las hij één boek, waarna hij trots uitriep: 'Ik heb weer een deeltje Dickens uit!'[70] En terwijl Goedewaagen op het Utrechtse gymnasium als beste jongetje van de klas de strijd om de hoogste cijfers aanging met zijn latere rivaal Geerto Snijder, het knapste jongetje van de klas, liep Jan op het gymnasium in Hilversum totaal vast.[71] Zijn ouders stuurden hem daarop naar de handelsschool in Amsterdam. De stap naar de bankwereld was zo gemaakt: hij kreeg zijn praktijkopleiding bij de Incasso-Bank van zijn neef Kees Goedewaagen en liep zelfs stage bij de befaamde Amerikaanse bank J.P. Morgan in Boston.

Kort voor zijn eindexamen aan het Hilversums gymnasium werd Goedewaagen op zijn ogen afgekeurd voor de militaire dienstplicht.[72] Ruim een maand later, op 31 juli 1914, mobiliseerde Nederland zijn troepen en bereidde zich voor op een verdedigingsoorlog. Vier jaar lang bleven de troepen paraat; Goedewaagen werd deze beproeving van ergernis, ongemak en verveling dus bespaard. Desondanks schreef hij later aan zijn zoon: 'Een maand later [na zijn eindexamen] brak de 1e Wereldoorlog uit! Dus geen "zorgeloosheid"!'[73]

De 'zorgen' die Goedewaagen zich bijna zestig jaar later nog helder voor de geest kon halen, hadden echter meer met hemzelf te maken dan met de gebeurtenissen op het wereldtoneel. Hij lijkt in die tijd vereenzaamd geraakt te zijn in zijn eigen milieu. Zijn hang naar het socialisme, zijn diepgaande geloof in tal van utopische idealen en zijn dweperijen met de Hollandse dichtkunst kregen in zijn familie, die met veel inspanning tot de klasse van de hogere burgerij was toegetreden, nauwelijks weerklank. Alleen zijn moeder begreep zijn drang naar het hogere ideaal, maar zij was minstens zo zoekende als haar oudste zoon en kon hem daardoor niet helpen.

Op het grensvlak van school- en studietijd brak er een stuurloze periode aan in Goedewaagens leven, die zo'n twee jaar zou aanhouden. Die stuurloosheid openbaarde zich het meest pregnant in een brief aan de schrijver en wereldverbeteraar Frederik van Eeden:

> *'Geachte Heer van Eeden,*
> *Daar ik hoorde dat U het plan hebt, een soort "Jugendverein", een padvindersvereeniging op geestelijke gebied, op te richten, heb ik de vrijheid U te vragen, of ik U eens zou mogen opzoeken om daarover iets meer te hooren. Ik voelde me nooit bijzonder aangetrokken tot gymnasiastenclubs en*

---

[69] PAGjr ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (11 juni 1978).
[70] Interview met Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen (15 februari 2008).
[71] Over Snijder: Paul Schulten, 'Oudheid en Nieuwe Orde. Geerto Aeilko Sebo Snijder (1896-1992)', in: Peter Knegtmans. Paul Schulten en Jaap Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996) blz. 157-223; vgl. HUA Archief Stedelijk Gymnasium no. 713-10 inv.no.99, Naamlijsten der leerlingen (1886-1958): Goedewaagen werd met prijzen bevorderd tot de 5e klas. Over Jan: Brief Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen aan auteur (11 maart 2008).
[72] Noord-Hollands Archief (NHA), Militieregisters Hilversum 1915, inv.no. 336, Volgnummer 97.
[73] PAGjr ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (15 november 1977).

dergelijke "kunstzinnige" instellingen en daarom ben ik blij dat zich nu een gelegenheid voordoet (als ik tenminste Uw bedoeling goed begrijp) eens lezingen etc. te hooren, die op een hooger peil staan dan die men in een gymnasiale littéraire kring te slikken krijgt. Misschien vindt U me wat pedant, maar heusch, als je iets voelt voor kunst en vooral de moderne litteratuur, als je eenigzins tracht door te dringen in maatschappelijke bewegingen en stelsels – ja dan word ik naar van al die versjes en "prozagedichten" van verliefde bakvischjes met grieksche en latijnsche motto's bespeld en van "wetenschappelijke" bespiegelingen als deze bijv: In Engeland zien we hoe de arbeiders, juist doordat het Marxisme geen invloed op hen uitoefende, in alle kringen der samenleving geeerde burgers zijn en zich, meer dan in andere landen, in een vrij aardige welstand bevinden. Maar ik wil U hiermee niet langer ophouden.
Ik kan me natuurlijk in de Hilversumsche atmosfeer niet bewegen als ik het eigenlijk zou willen. En daarom hoop ik ten sterkste dat U me eens wilt ontvangen als het U schikt. Ik kijk altijd met een zeker heimwee over de hei naar de plaatsen om Hilversum, die mij a.h.w. wenken met hun licht.
Uw antwoord tegemoet ziende, teeken ik met de meeste hoogachting,
T. Goedewaagen'[74]

De brief was zeker pedant, en voor een negentienjarige tegelijkertijd ook nogal kinderlijk in zijn formulering en semi-dichterlijke verzuchting over het land achter de Hilversumse horizon, maar Van Eeden ontving hem welwillend. Bij die gelegenheid deed Van Eeden hem zijn ideeën over een Vrije Jeugdbond uit de doeken, een vereniging naar voorbeeld van Freuds *Jugend Bund*, waar de jeugd leerde 'oordelen naar haar vrije intuïtie en dan handelen naar haar rechtsgevoel zo veel haar geesteskracht en geduld het haar mogelijk maken'.[75] Goedewaagen woonde daarna een vergadering bij en verwonderde zich over 'de eenvoudige geest die er heerschte, zoo heelemaal zonder would-be geleerdheid en artistiek doen'.[76] Hij stelde zich er veel van voor, maar de Vrije Jeugdbond ging zonder werkelijk van de grond te komen weer ter ziele.

Goedewaagen stuurde Van Eeden ook een paar verzen van zijn hand. In het briefje erbij treft ook hier weer die haast kinderlijke wijze van uitdrukken: 'U zult wel zien, dat er in mijn verzen een zekere leegte is, gevolg van een absolute werkeloosheid en verslapping'.[77] Van Eeden stuurde hem een korte reactie: 'Hiebij uw verzen terug. Ik kan er alleen van zeggen dat ze niet leeg, maar gebrekkig zijn, stamelen, en hier en daar met onzuiver pathos. Maar laat u niet ontmoedigen. Als het echt is, komt het toch.'[78]

[74] Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA), Bijzondere Collecties (BC), XXIV C 31, Brief Goedewaagen aan Frederik van Eeden (6 april 1914).
[75] Johanna M. Welcker, 'Frederik van Eeden', *BWSA* 3 (1988), blz. 48-53.
[76] UBA BC XXIV C 31, Brief Goedewaagen aan Frederik van Eeden (21 mei 1914).
[77] UBA BC XXIV C 31, Brief Goedewaagen aan Frederik van Eeden (21 mei 1914). De verzen zijn helaas niet bij de brief bewaard gebleven.
[78] UBA BC XXIV C 31, Brief Van Eeden aan Goedewaagen (ongedateerd (1914)).

De gesjeesde student

In de zomer van 1914 verhuisde Goedewaagen met zijn ouders terug naar Amsterdam en schreef zich vanwege zijn literaire belangstelling in voor de studie Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam. Ook meldde hij zich bij het Amsterdamsch Studenten Corps.[79] Een vreemde keus gezien het geëngageerd socialisme uit zijn schooltijd, want het corps kenmerkte zich door maatschappelijke ongelijkheid en standsbesef. Historie, afkomst en omgangsvormen stonden er in hoog aanzien. Deze uitten zich in vaste tradities – 'mores' – in de disputen en jaarclubs: de bestuursfuncties en de bijbehorende eretekens, de jacquets en hoge hoeden, de bedienden in livrei op de 'kroeg', de rijtuigen waarmee de studenten zich door de stad lieten rijden. Niet-corpsleden werden 'knorren' genoemd, en beschouwd als lager volk waarmee men niet omging. Goedewaagen doorstond de groentijd en werd lid van het dispuutgezelschap V.I.A.T.O.R.[80] Hij verliet de ouderlijke woning en verhuisde naar het Sarphatipark.

Het eerste studiejaar liet hij zich meeslepen door het studentenleven. Hij deed nieuwe vrienden op, wiens namen in de tijd verloren gingen. Hij zat op dansles en bezat zelfs een motorfiets. Als een echte corpsbal reed hij met zijn lakschoenen aan op die Harley Davidson naar de sociëteit.[81] Maar erg lang hield hij dit frivole leven niet vol en het daaropvolgende studiejaar verruilde hij het Amsterdamse studentenleven voor het Utrechtse. Dit keer koos hij voor de studie Kunstgeschiedenis en reisde een aantal dagen per week als spoorstudent tussen zijn ouderlijk huis in Amsterdam (waar hij intussen was teruggekeerd) en de Alma Mater op en neer. Hij volgde onder meer colleges bij de beroemde Professor Willem Vogelsang, maar het vak van kunsthistoricus trok hem uiteindelijk niet. Hij was hard op weg om van het beste jongetje van de klas een gesjeesde student te worden.

Vele jaren later zou Goedewaagen deze stuurloze periode aan zijn toen twintigjarige zoon Tobie als volgt beschrijven:

> 'Ik zelf was op mijn 20e jaar als jij: pakte van alles aan, studeerde en las als een bezetene van alles en nog wat, bond me aan een meisje, zocht naar een vaste wereldbeschouwing, naar een politieke overtuiging, naar een levenskunst – maar alles was onzeker, voorlopig. Toen vond ik in Just Havelaar een gaaf mensch, die mij greep en ik begon te werken op het gebied, dat mijn "wezen" was: de philosophie.'[82]

Havelaar bracht de vijftien jaar jongere Goedewaagen weer tot zichzelf en zou hem als een mentor naar de wereld van de volwassenheid begeleiden.

De criticus en essayist Just Havelaar (1880-1930) was in 1915 als vaste criticus verbonden aan de Nieuwe Groene en zou later ook voor het Vaderland gaan schrijven. In 1921 richtte hij samen met schrijver en criticus Dirk Coster het literaire tijdschrift De Stem op.

---

[79] NIOD TG 858 inv.no. 1, Bul van de ISSA (15 oktober 1914); UBA BC Archief Amsterdamsch Studenten Corps/Amsterdamsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging inv.no. UBA31, Amsterdamsche Studentenalmanak voor het jaar 1915, jrg. 85 (1915) blz. 137.
[80] PAGjr, Foto Goedewaagen in studententijd (1914/15).
[81] Verhaal volgens de familie-overlevering. Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 80-81.
[82] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (16 januari 1947).

Hij werd vooral bekend door zijn vele beschouwingen over beeldende kunst en zijn boeken over Van Gogh, Rodin, Berlage, Rembrandt en andere schilders en architecten. Hij schreef ook meer filosofische essays over religie, humanisme en ethiek. Zijn levensfilosofie kende geen methodiek, was meer intuïtief en het daaruit voortvloeiende moralisme stuitte op felle kritiek in de literaire wereld. Hij werd door velen verguisd, omdat de kunstenaars een dominee in hem zagen en de dominees hem een artiest vonden.[83] De dichter Bloem bijvoorbeeld wond zich enorm op over de 'humanitarist' Havelaar , en beschuldigde hem vol te zijn van 'dilettanten wijsheid in holle frasen, nietszeggende vaagheid, opgeklopt gevoel, moralisme, en nog veel meer, maar in geen geval humanisme.'[84] Maar alle kritiek ten spijt heeft hij veel betekend voor de popularisering van de moderne schilder- en beeldhouwkunst. Een 'In Memoriam' na zijn dood vermeldt ook dat hij vele jonge kunstenaars stimuleerde en hielp.[85] Goedewaagen was dus niet zijn enige pupil.

De pupil zelf beschreef ruim dertig jaar later in zijn autobiografie wat Just Havelaar voor hem betekend had. En hoewel de vriendschap sinds 1922 voorbij was, treft de toon van bewondering, zelfs adoratie voor zijn vroegere vriend en leermeester. Over de jaren van hun 'intiemste vriendschap', van 1915-1922, schreef hij:

> 'Hij gaf mij, wat ik toen zocht: een uitweg uit het milieu, waaruit ik sproot (...). Hij gaf mij een uitweg naar mijzelf. Idealist en psycholoog, zag hij mogelijkheden in mij. Hij leerde mij zelfvertrouwen, levensdurf, levensopenheid. Hij maakte mij levend en zekerder van mijzelf. (...) Havelaar was geen klaar denker, maar een profeet, een overtuigd en daardoor overtuigend mens.'[86]

Dankzij Havelaar werd de adolescent volwassen, en wierp daarmee ook zijn jeugdig socialisme van zich af. Het collectivisme van de marxistische leer had afgedaan; Goedewaagen kwam in aanraking met het religieus socialisme en van daaruit met de Woodbrookers, de pioniers van de oecumene, waar het doel was mensen van verschillende geestelijke en religieuze stromingen bij elkaar te brengen.

Havelaar bracht Goedewaagen ook in contact met de de Nieuwe Kring in Bergen, waar tal van kunstenaars onder leiding van de filosofisch ingestelde intellectuelen Charles Wijnschenk Dom en Jaap Talma zochten naar nieuwe vormen in de kunst. De groep streefde naar een 'stijlkunst die de weerspiegeling was van het onveranderlijke dat aan het leven inhoud en bestendigheid gaf'[87]; ook de zeer door Goedewaagen bewonderde dichter Adriaan Roland Holst en de kunstenares Charley Toorop stonden in contact met de Nieuwe Kring. Via de dichter Bertie van den Tol, die Goedewaagen in deze kring leerde kennen, ontmoette Goedewaagen Yvonne Slicher.[88] Ze was een nichtje van Van den Tol, kwam uit

---

[83] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 9.
[84] Bart Slijper, *Van alle dingen los. Het leven van J.C. Bloem* (Amsterdam/Antwerpen 2007) hoofdstuk 6, blz. 9 van webuitgave http://irs.ub.rug.nl/ppn/302482423.
[85] W.J.d.G., 'In Memoriam', *Elseviers Maandschrift* no.1 (1930) blz. 209-211.
[86] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 10.
[87] *Het Journaal van den Nieuwen Kring*, jrg. 1 no. 5 (1916) blz. 34.
[88] HUA Archief Stedelijk Gymnasium no. 713-10 inv.no.100-1, Naamlijsten der leerlingen (1895-1921); vgl. Brief Tobie Goedewaagen aan auteur (13 oktober 2008).

Scheveningen en in oktober 1915 verloofde Goedewaagen zich met haar. Wie de vrouw in kwestie was, is helaas niet te achterhalen. Dat de relatie een dichterlijke bevlieging was, ingegeven door de vrijgevochtenheid van zijn nieuwe kunstenaarsleven, lijkt evident.

Temidden van de kunstenaars in Bergen, waar de student Goedewaagen zo nu en dan zijn weekenden doorbracht, stond hij te boek als beginnend dichter. In deze periode schreef hij veel gedichten, gekenmerkt door onvervuld verlangen, onzekerheid en eenzaamheid. Hij liet ze lezen aan Havelaar en ook aan Roland Holst die hij verschillende keren persoonlijk ontmoette. 'Zijn afgewend-zijn van de wereld, zijn leven op de grens van daad en droom – het was juist, wat ik zelf zocht,' vatte Goedewaagen zijn sympathie voor Roland Holst samen. Het was het begin van een levenslange verering voor de Prins der Dichters, ook al zou de prins zelf daar na de oorlogsjaren minder gelukkig mee zijn, getuige het feit dat hij vrijwel alle sporen van zijn relatie met Goedewaagen uit zijn verder overcomplete persoonlijk archief heeft gewist.

Adriaan Roland Holst (1888-1976) woonde in 1915 niet in Bergen maar in de kunstenaarskolonie Blaricum, waar hij volgens zijn biograaf Jan van der Vegt een 'mengsel van een dichterlijke bohémien en een Oxford-student' was.[89] Pas in 1918 zou hij zich definitief in Bergen vestigen. Goedewaagen ontmoette hem vóór die tijd vermoedelijk bij Roland Holsts vriendin Charley Toorop of bij een van de andere leden van de Nieuwe Kring. Roland Holst was vaste medewerker van het prestigieuze maar nogal conservatieve literaire tijdschrift De Gids waar hij de taak had om poëzie te beoordelen. Hij bracht echter ook nieuwe dichters in, waaronder Bloem in 1917. In 1920 trad hij toe tot de redactie van De Gids, met de bijzondere opdracht om nieuwe talenten naar het intussen nogal oubollig geworden blad te lokken.[90]

Goedewaagen debuteerde als dichter in De Gids in februari 1916.[91] In deze tijd was er juist een vernieuwing in de poëzie gaande. Een paar jaar eerder was 'Generatie 1910' opgestaan, met dichters als Roland Holst, J.C. Bloem, P.N. van Eijk en Geerten Gossaert. Hun werk is te definiëren als 'vernieuwd classicisme', en ze zetten zich af tegen het literair impressionisme van de Tachtigers, waarbij het *l'art pour l'art*-principe van de woordkunst gold. Ook Goedewaagen dichtte in de stijl van het vernieuwd classicisme, waarbij een vaste vormentaal vooropstond en de traditie was teruggekeerd. Maar in 1916 werd 'Generatie 1910' als het ware alweer achterhaald met het debuut van de dichters Martinus Nijhoff en Paul van Ostaijen, die zich met hun expressionistische stijl afzetten tegen de traditionele opvattingen. Strict genomen verwijzen Goedewaagens verzen in De Gids dus alweer naar het verleden, al zullen zijn grote helden Roland Holst en Bloem dat niet zo opgevat hebben.

Het lijkt erop alsof hij zelf zijn verzen naar De Gids heeft gestuurd, al is het niet onaannemelijk dat Roland Holst hem daarbij wel heeft aangemoedigd.[92] De Gids publiceerde drie

[89] Jan van der Vegt, *A. Roland Holst. Biografie* (Baarn 2000) blz. 109.
[90] Van der Vegt, *A. Roland Holst*, blz. 192.
[91] T. Goedewaagen, 'Verzen', *De Gids* jrg. 80 deel 1 (1916) blz. 372-376.
[92] Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL), Bijzondere Collecties (BC), LTK 1888 B 169, Brief Goedewaagen aan De Gids (21 januari 1916).

gedichten, ‘Aan de poëzie’, ‘Het Nieuwe Leven’ en ‘Liefde’ en hij was er erg verheugd over getuige zijn dankbriefje aan de redactie van De Gids. Hij moet op dat moment een carrière als dichter voor ogen gehad hebben, want hij beschouwde deze publicatie nadrukkelijk als ‘steun (...) voor de toekomst’.[93] Het gedicht dat het meest opvalt van de drie is ‘Het Nieuwe Leven’. Het volgt, in tegenstelling tot Goedewaagens andere en ook latere werk, niet het strikte rijmschema van het neoclassicisme en is daardoor wat losser en minder zwaar van toon:

En nooit verwachte verschijningen
werden tot Goden en ongestreden
beproevingen geleden.
Vreemde gezichten
gezien en bemind en gedichten
kwamen op als dwalende
lichten uit de diepte, het heilig stralende
hart zat er ten troon. En nooit begrepen
droomen werden geopenbaard,
oogen verwonderd geopend, handen
stil opgeheven en gevouwen.
En gebeden werden gepreveld
en uit de diepe nevels verhoord.
Licht viel uit den hemel in het hart,
ruischende koren daalden als engelenvleugels
en zongen het nieuwe Leven.

Dit gedicht is een zuivere weerslag van de overtuiging van de Nieuwe Kring. Het ademt de verlossingsmystiek waarvoor velen uit de Nederlandse cultuurelites tijdens de Eerste Wereldoorlog zich gevoelig toonden, zoals Bloem en Greshoff. Ook Goedewaagen bezigde de typisch occulte beelden, waarin spiritualiteit naadloos gecombineerd werd met het politieke verheffingsideaal van de mensheid. Hij volgde keurig zijn voorbeeld Roland Holst, en beschreef een spirituele ontwaking bij de mens zelf, zoals in veel van Roland Holsts gedichten het mytische verlangen naar de heilsstaat het thema was. Goedewaagens debuut in De Gids markeerde de eerste periode uit zijn dichterschap, dat hij met grote tussenpozen tot het laatste uur van zijn leven zou uitoefenen. De gedichten uit deze periode vormen het begin van een ongewisse reis, waarvan de jonge dichter de bestemming nog niet kent. Zijn thema’s werden ook bij de andere genoemde dichters in deze tijd veelvuldig gehanteerd.

Zijn verzen bleven in de Bergense kunstenaarskring niet onopgemerkt. Dat er onderling over gesproken werd, blijkt uit een opmerking die Havelaar in een brief aan Roland Holst maakte: ‘Morgen krijgen we je vriend en beschermeling Goedewaagen met zijn meisje ten

[93] UBL BC LTK 1888 B 169, Brief Goedewaagen aan De Gids (21 januari 1916).

eten. Ik vind zijn verzen wèl mooi. Een beetje leeg nog misschien; maar hij is ook zoo roerend jong nog en zoo onder de indruk van zijn eigen dichter-zijn. Ik mag hem graag, vooral om zijn naïeve zelfverzekerdheid.'[94] Havelaars opmerking geeft in ieder geval aan dat er in zijn ogen sprake was van méér dan een oppervlakkig contact tussen Goedewaagen en Roland Holst, al blijft het fijne daarvan in nevelen gehuld. Maar Havelaar sloeg met zijn rake typering van Goedewaagens karakter ook de spijker op zijn kop. Er wás een groot contrast tussen zijn persoonlijke zelfverzekerdheid en de leegte in zijn bestaan. In zijn gedichten openbaarde zich zijn onmacht om zijn eigen denkbeelden te scheppen, terwijl hij wel uitstekend in staat was om het werk van anderen adequaat te herscheppen in nieuwe denkbeelden. Een karaktereigenschap die hij overduidelijk had geërfd uit de Goedewaagen-familie, in het bedrijfsleven van zijn vader hoog gewaardeerd, maar in de vormende wereld van kunstenaars en wetenschappers nauwelijks bruikbaar.

Het debuut van Goedewaagen kreeg geen vervolg, al bleef hij gedichten schrijven en al deed hij nog tenminste eenmaal een poging om zijn werk te publiceren.[95] In 1917 stuurde hij vanaf zijn weekendadres in Bergen enkele verzen naar de letterkundige Albert Verwey, voor publicatie in het door hem opgerichte tijdschrift De Beweging, een maandblad voor letteren, kunst, wetenschap en staatkunde. Verwey, die tot de invloedrijkste figuren binnen de Nederlandse letteren behoorde, nam Goedewaagens verzen niet op in zijn periodiek. Verwey moest niets hebben van het vage gedoe van de Nieuwe Kring en ook niet van Goedewaagens gedichten in die stijl. Hij nam niet de moeite tot een welwillend briefje aan de jonge dichter, zoals Van Eeden dat eerder had gedaan, maar volstond met een afgemeten krabbel op Goedewaagens brief. Er stond slechts: 'terug'.[96]

[94] Letterkundig Museum (LM), coll. Roland Holst, H 00362 B 1, Brief Havelaar aan Roland Holst (17 maart 1916).
[95] NIOD TG 858 inv.no. 3, Handschrift Tobie Goedewaagen: zonder titel ((9 maart 1917) en 'De vrouw' (8/9 december 1917). Deze zijn gepubliceerd in Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 85 en 86.
[96] UBA BC XLI B 4818, Brief Goedewaagen aan Verwey (15 september 1917), met aantekening Verwey (3 december 1917).

Hoofdstuk 2
1916-1923 DE KUNSTENAAR

De wijsgeer ontwaakt

Het nieuwe studiejaar 1916/1917 bracht Goedewaagen voor het derde achtereenvolgende jaar een nieuwe studie: wijsbegeerte. Wijsbegeerte was in de periode 1890-1920 zeer populair, ook al leverde dat in Nederland niet, zoals in de omringende landen, wijsgeren van grote naam en faam op. Het vakgebied werd, zoals de Leidse filosoof prof. dr. A.J. de Sopper het verwoordde, beheerst door 'philosophigheid en diepdoenerij'. Er was een rond 1800 opgekomen bloeiende kantiaanse beweging met academische filosofen als C. Bellaar Spruyt, B.H.C.K. van der Wijck, B.J.H. Ovink en L. Polak, die 'de moeilijke weg van Kant' propageerden, 'de eenige die de wijsbegeerte voor dwalingen kan behoeden'. Het kantianisme zou de critische methode zijn die de wijsbegeerte in staat stelde de grondbegrippen van alle wetenschappen en hun samenhang te onderzoeken. Deze (neo)kantianen maakten de dienst uit aan de universiteiten en boden nauwelijks ruimte voor de stroming van het idealisme, de stroming die meende dat men de werkelijkheid alleen als idee kan kennen, en die vooral gekoesterd werd door Spinozisten (J.D. Bierens de Haan) en hegelianen (G.J.P.J. Bolland).

Ook en misschien zelfs vooral buiten de universiteiten was de filosofie in de mode en onder leiding van de Beweging van Tachtig (Verwey, Van Eeden) stortten velen zich op de hedendaagse problemen van sociale en culturele aard. Van het filosofische denken werd verwacht dat het actuele antwoorden zou formuleren op de wording van een mechanistische samenleving.[1] Daarnaast bestond ook een occulte wereld van utopisten, spiritisten, anarchisten, kolonisten, kunstenaars en theosofen die de moderne maar verwarrende samenleving trachtte te duiden aan de hand van filosofie. De theosofische vereniging kende het ongekend hoge aantal van vijfhonderd leden; clubjes, kringen en salons rezen als paddestoelen uit de grond; buurthuizen, volksuniversiteiten en arbeidersverenigingen boden cursussen en lezingen aan – de belangstelling voor populairwijsgerige denkbeelden was nergens in Europa zo groot als in Nederland.[2]

Drie belangrijke gebeurtenissen waren van betekenis voor de vorming van de moderne Nederlandse filosofie in de eerste helft van de twintigste eeuw: de benoeming van Bolland als hoogleraar in Leiden (1896-1922), waardoor het hegelianisme als serieuze wetenschappelijke leer tegenover het neokantianisme kwam te staan en daardoor voor een belangwekkender academisch discours zorgde, en daarnaast de oprichting van het Tijdschrift voor

---

[1] Siebe Thissen, 'Een wijsgerige beweging in Nederland en haar publieke rol (1855-1922)', *Krisis. Tijdschrift voor filosofie* jrg. 15 no. 60 (1995) blz. 22-39.

[2] Siebe Thissen, 'Nederland zinkt! Nederlandse filosofen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog', *Filosofie Magazine* no.3 (3 april 1995) blz. 20-22, aldaar blz. 21. Zie over de bloei van de wijsbegeerte buiten de universiteiten J.J. Poortman, *Poortman's Repertorium der Nederlandse Wijsbegeerte, deel 1 (Middeleeuwen t/m 1947-1948)* (Amsterdam 1948-1983).

Wijsbegeerte (1907) en de stichting van de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort in de bossen bij Leusden op initiatief van Frederik van Eeden (1916).[3] Diens invloed was te merken aan de haast gewijde, religieus aandoende sfeer tijdens de bijeenkomsten. De Internationale School voor Wijsbegeerte was van meet af aan het centrum waar topfilosofen uit binnen- en buitenland uit alle stromingen optraden.[4] En het Tijdschrift voor Wijsbegeerte zou als 'het orgaan van de wijsgeerige beweging' tot in de jaren dertig voor een samenbundeling van de vele versnipperde filosofische stromingen zorgen.

Goedewaagen was al eerder met filosofie in aanraking gekomen door zijn moeder Anna Goedewaagen, die, zoals haar zoon het formuleerde, 'na de kerk van haar jeugd te hebben verlaten, levenszekerheid [zocht] bij Spinoza'.[5] Zij was niet de enige die de christelijke heilsleer verruilde voor de religieus-rationalistische filosofie van Spinoza en daarin transcendente zingeving vond.[6] In de omgang met haar zoon bracht zij haar in de filosofie opgedane wijsheid en rust in praktijk. Directe aanleiding voor zijn studiekeuze was echter zijn contact met de Nieuwe Kring in Bergen.

De Nieuwe Kring was een eigenaardig gezelschap van gevestigde kunstenaars als de beeldhouwer John Rädecker, schilders Thé Lau en Henri ten Holt, dichter P.N. van Eijk, musicus Jaap van Domselaer en van jongere kunstenaars als Charley Toorop en Adriaan Roland Holst. Ook dichter-in-spe Tobie Goedewaagen mocht zich tot de groep rekenen.[7] Aanvoerders van de club waren Charles Wijnschenk Dom en Pieter Talma. Zij zochten, min of meer op eigen houtje en langs de hen volgende kunstenaars heen, een wijsgerige grondslag voor een nieuwe richting in de kunsten. In hun 'Journaal van den Nieuwen Kring' poneerden ze op eclectische wijze de Hindoe-filosofie Vedanta, de Middeleeuwse mysticus Ruusbroec en de filosofen Kant en Schopenhauer als de enige ware filosofie. En Goedewaagen, jong en naïef, was onder de indruk van de zwaarwichtige vertogen van de heren en stortte zich vol ijver op de Vedanta, Ruusbroec, Kant en Schopenhauer. Ondertussen verwijderden Wijnschenk Dom en Talma zich met hun kritiek op de moderne samenleving en de technologie, en hun drammerige en mystieke theorieën steeds verder van de kunstenaars. Ook Goedewaagen zou erdoor worden afgeschrikt en haakte na verloop van tijd af.

Maar toen was zijn intense belangstelling voor de filosofie al gewekt. Goedewaagen meende zelfs dat hij zich in de Nieuwe Kring van zijn 'diepste levensbehoefte' tot 'denken, contemplatie, dialectiek' bewust werd. 'Het alles op zij dringend felle fanatisme des den-

---

[3] Van Eeden behoorde tot de initiatiefnemers, maar maakte de opening van de school in februari 1916 niet mee, omdat hij na een conflict uit het bestuur was gestapt.
[4] Clara Wichman en J.H. Bierens de Haan verzorgden de eerste colleges; de school ontving in de loop der jaren ook filosofen als Ernst Cassirer, Martin Heidegger, Rabindranath Tagore, Jean Piaget, Noam Chomsky, Karl Popper, Emmanuel Levinas.
[5] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 11.
[6] Arthur Weststeijn, 'Op zoek naar synthese. Filosofisch engagement in de jaren dertig' in: Madelon de Keizer en Sophie Tates (red.), *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940. Vijftiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 2004) blz. 357-375, aldaar blz. 361.
[7] Ype Koopmans, *John Rädecker, de droom van het levende beeld* (Zwolle 2006) blz. 70.

kens nam van mij bezit,' schreef hij decennia later in zijn autobiografie.[8] Een nogal dramatische formulering, maar zijn levensloop laat zien dat hij van zijn eerste studiejaar in 1916 tot zijn dood in 1980 vrijwel onafgebroken op filosofische vraagstukken studeerde. De eerste jaren zou hij als filosofiestudent en -promovendus toch ook nog een bohémien-achtig kunstenaarsleven leiden temidden van Nederlands meest toonaangevende schilders, beeldhouwers en letterkundigen. Dat facet liet hij in zijn latere autobiografie achterwege. Begrijpelijk, want dat leven week eind jaren veertig, toen hij zijn autobiografie samenstelde, mijlenver van zijn latere filosofische en politieke levenspad af en deed in dat naoorlogse betoog niet meer ter zake.

Via zijn moeder kwam Goedewaagen in contact met de spinozist dr. J.D. Bierens de Haan, bestuurslid en president-curator van de Internationale School voor Wijsbegeerte en mede-oprichter van het Tijdschrift voor Wijsbegeerte. Hij was een voorvechter van de popularisering van de wijsbegeerte, gaf lezingen en cursussen aan volksuniversiteiten en richtte zich ook in zijn boeken tot een breed publiek. Anna Goedewaagen behoorde tot zijn vaste gehoor. Bierens de Haan op zijn beurt stuurde de jonge filosofiestudent naar Bernard Ovink in Utrecht.

Prof.dr. B.J.H. Ovink (1862-1944) was in 1913 benoemd tot de enige hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Universiteit van Utrecht. Zijn denken bewoog zich om Plato en Kant en was aanvankelijk georiënteerd op de Marburger School van het neokantianisme. Filosofie was voor Ovink 'bloote kenniscritiek', die aan geen ethische, religieuze of esthetische eisen hoefde te voldoen; een wijsgeer hoefde alleen te zoeken en de juiste vragen te stellen, maar het vinden kwam hem niet toe.[9] Kenmerkend voor Ovinks denken was dat hij altijd op de beperktheid van het menselijk kennen bleef wijzen: kennis is slechts menselijke kennis, voortgebracht door de menselijke rede en oneindig ver van Gods absolute kennis. Ovink was een godsdienstige man met grote eerbied voor de religie en in de loop van de jaren twintig zorgde de verwerping van godsdientsfilosofische denkbeelden door de Marburger neokantianen ervoor dat hij meer en meer in de richting van de dialectische theologie ging denken. Goedewaagen zou bij Ovink afstuderen én promoveren, maar geïnspireerd raakte hij naar eigen zeggen nooit door de 'droge, weinig oorspronkelijke' denkwijze van zijn leermeester.[10] Daarmee lijkt Goedewaagen *post festum* te reageren en op hautaine wijze tekort te doen aan Ovinks invloed op zijn filosofische werk. Want niet alleen leerde hij van Ovink de filosofische methodiek van het criticisme, het beginsel van denken en vooral zijn oriëntatie op Plato en Kant, maar ook zou hij, met Ovink als beschermheer, een belangrijke rol spelen in het filosofische leven van de jaren twintig.[11]

Van 1916 tot 1923 zou Goedewaagen onafgebroken als student – later promovendus – in de wijsbegeerte aan de Universiteit van Utrecht verbonden blijven. Maar ook daarbuiten

[8] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 11-12.
[9] Ferd. Sassen, *Wijsgerig leven in Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1960 (1947)) blz. 21-23.
[10] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 12.
[11] Goedewaagen was mede-oprichter van het Genootschap voor Critische Philosophie in 1923 en speelde een niet onaanzienlijke rol in de samenbundeling van het filosofische leven in Nederland. Vgl. E.W. Beth, 'Aspecten van het tijdsprobleem', *Elseviers Weekblad* (24 maart 1951) blz. 19.

was hij actief in zijn nieuw ontdekte passie, zoals blijkt uit een groepsfoto, die genomen werd op de Internationale School voor Wijsbegeerte in 1917 en waar Goedewaagen op de eerste rij strak in de lens blikt.[12] Of hij zijn moeder Anna naar dit instituut volgde of omgekeerd, valt niet meer te achterhalen, maar beiden volgden er lessen. In september 1917, aan het begin van zijn tweede collegejaar, verliet Goedewaagen de ouderlijke woning en betrok een kamer op de Prinsengracht in Amsterdam. Vanaf de zomer van 1916 heeft hij ook een tijdlang in Bloemendaal in een pension gewoond.[13] Van daaruit spoorde hij door de week naar Utrecht en in het weekend naar Bergen.

Ergens in het najaar van 1917 leerde Goedewaagen in de Bergense vriendenkring Annie de Roos kennen. Zijn vriend de schilder Jacob ('Toppie') Bendien bracht ze waarschijnlijk met elkaar in contact.[14] Op de kermis in Bergen zaten ze samen in de draaimolen, vertelt het familieverhaal. Annie was een kleine, tengere vrouw, met lichtgolvend kastanjebruin haar, grijsblauwe ogen en een melancholieke blik, en een vrij geprononceerde neus, gekleed in geborduurde jurken met wijde capes – een exotische verschijning, die nog versterkt werd door haar Jiddische taalgebruik, doorspekt met het Fries van haar ouders. Met haar zelfverzekerdheid en spontaniteit maakte ze een overrompelende indruk op Goedewaagen, die weliswaar met zijn één meter negentig ver boven haar uitstak maar niet half zoveel levenservaring had als zij.[15] En omgekeerd moet zijn onbezorgde jongensachtigheid háár, als alleenstaande vrouw met twee kleine kinderen, hebben bekoord, evenals zijn knappe uiterlijk, zijn welbespraaktheid en het gemak waarmee hij haar – in die draaimolen? – deelgenoot maakte van diepzinnige gedachten. 'Die mensen waren helemaal weg van elkaar. En hen goed kennende, kan ik me dat ook goed voorstellen,' zei hun zoon Tobie.[16]

Op foto's en tekeningen uit deze tijd ziet Goedewaagen er als een knappe jongeling uit, lang en slank, recht van lijf en leden, met staalgrijze ogen en donkerblond haar in een keurige scheiding. Hij had een indringende blik en een intellectuele uitstraling door de *pince-nez* die hij als gymnasiast al droeg. Hij was altijd goed gekleed in een maatpak met stropdas en vest, straalde welgemanierdheid uit, een indruk die versterkt werd door zijn erudiete gebruik van de Nederlandse taal en zijn correcte uitspraak. Hij was 'gezien', zoals zijn zoon het later zou uitdrukken, 'prettig in de omgang, wellevend, belangstellend, niet neerbuigend tegen de "gewone" man, goed prater in gezelschap, met gevoel voor humor, (...) aardig en vooruitstrevend (...).'[17] Kortom, zijn gegoede milieu, waartegen hij zich zo sterk verzette, verloochende zich in deze tijd niet, noch in zijn uiterlijk, noch in het leventje dat hij leidde.

Annie (Anna Bertha) de Roos (1890-1974) was nog maar kort de ex-vrouw van beeldhouwer John Rädecker, die Goedewaagen uit de Nieuwe Kring kende. Ze waren van 1913

---

[12] PAGjr, Foto-album.
[13] UBA BC Archief Amsterdamsch Studenten Corps/Amsterdamsche Vrouwelijke Studenten Vereniging inv.no. 31, Adreslijst Amsterdamsch Studenten Corps (1917).
[14] Koopmans, *John Rädecker*, blz. 33, 79.
[15] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 30, 87-88; PAGjr, Foto-album; Interview met Tobie Goedewaagen (13 december 2007 en 20 maart 2008).
[16] Interview met Tobie Goedewaagen (13 december 2007).
[17] Tobie Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 88-89.

tot 1917 getrouwd geweest en ze hadden samen drie kinderen gekregen, Johnie (1913-1976), Anneke (1914) en Jantje (1916) – de laatste was als zuigeling van drie maanden gestikt tussen zijn slapende ouders in het ouderlijk bed.[18] Daarnaast was ze óók het veel jongere zusje van de toen al vermaarde typograaf en letterontwerper Sjoerd de Roos en afkomstig uit een felrood, haast anarchistisch schoenmakersgezin in Amsterdam. Na de mulo werkte ze jarenlang als assistente bij fotografen en deed ze vrijwilligerswerk voor de SDAP. Als figurante aan het toneel ontmoette ze tenslotte John Rädecker die ook als figurant bijverdiende.[19] Ze was heel kunstzinnig en zeer bedreven in fijn borduurwerk en frivolité, een handwerktechniek vergelijkbaar met het fabriceren van kant. Op aandringen van Rädecker legde ze zich ook toe op tekenen. Volgens de criticus Jan van Deene, tevens bevriend met het stel 'werkte [ze] bedachtzaam en kinderlijk aandachtig, en had niet de minste pretentie. (...) Ik ben ervan overtuigd dat Annie de Roos, had zij in Frankrijk kunnen leven, daar als een belangrijk kunstenares zou zijn erkend.'[20]

Goedewaagen had niet veel ervaring met vrouwen. Een jaar of twee voor zijn ontmoeting met Annie had hij weliswaar, eveneens in Bergen, een kortstondig 'engagement' met Yvonne Slicher gehad, maar verder lijkt hij niet uitbundig de bloemetjes te hebben buitengezet. Zijn moeder was zijn belangrijkste referentiepunt waar het vrouwen betrof, en zij was met haar afstandelijke karakter niet het toonbeeld van warmte en genegenheid geweest, tenminste niet openlijk. De verhouding met Annie moet voor de 22-jarige Goedewaagen bijzonder warm hebben aangevoeld. Alle genegenheid die hij in zijn eigen opvoeding tekort was gekomen, werd door Annie ruimschoots gecompenseerd. Zij kwam immers wel uit een warm nest en ze bewoog zich al jaren in de kunstenaarskringen waar emotionele openheid en uitbundigheid tot de gevoelens van alledag behoorden, ja zelfs noodzaak waren voor een vruchtbaar kunstwerk. Ze was ondernemend en spitsvondig, las graag en had een mooie zangstem. En in zijn verliefdheid koos de nog altijd stuurloze student voor háár wereld en liet zijn eigen burgerlijke en wat stijve milieu achter zich.

Hij had haar, jong als hij misschien was, veel te bieden. Zij had een brede belangstelling, maar weinig scholing, en hij vulde de hiaten in haar kennis met zijn eruditie in filosofie, kunstgeschiedenis, de klassieken. Nu openbaarde zich ook zijn didactische talent; hij kon haar tal van moeilijke onderwerpen glashelder uitleggen. Ze genoot van zijn prachtige pianospel en van zijn gedichten, die hij haar ook graag voorlas. Ze wandelden samen veel, de trekkar met de kleine Johnie en Anneke achter zich aan trekkend.[21] Maar bovenal moet ze zich verheugd en gerustgesteld gevoeld hebben over zijn makkelijke acceptatie van haar kinderen. 'Hij wou die kinderen ook wel,' vertelde Tobie, 'die kinderen van Rädecker. Hij had niks tegen Rädecker, integendeel, hij bewonderde zijn werk.'[22] Voor Rädecker zelf

---

[18] Koopmans, *John Rädecker*, blz. 73; vgl. Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz.56.
[19] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 45. Vgl. Koopmans, *John Rädecker*, blz. 41.
[20] Jan van Deene, 'Rechtvaardiging', *Centraal Museum Utrecht Mededelingen* no. 16-17 (maart 1977) blz. 63-64. John Rädecker woonde en werkte enige tijd in Parijs en Annie heeft zich in 1913 gedurende enkele weken bij hem gevoegd.
[21] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 88-89.
[22] Interview met Tobie Goedewaagen (20 maart 2008).

moet de komst van een student met geld een makkelijke uitweg uit de (financiële) zorg voor zijn kinderen geweest zijn.

Een half jaar na hun eerste ontmoeting gingen ze samenwonen. Niet in Bergen, waar Annie tot dan toe in een eenvoudig atelier huisde, en ook niet bij Goedewaagen op zijn studentenkamer in Amsterdam, maar in het Gooi, waar destijds veel kunstenaars woonden. Eerst bij een boer in Laren en kort daarna bij een verhuurster in Blaricum. Voor Goedewaagen geen onpraktische keuze, want de universiteit in Utrecht was een stuk dichterbij. In juli 1918 legde hij met succes zijn candidaatsexamen af. In het najaar bleek Annie in verwachting. De omstandigheden waren, zeker in die tijd, beslist niet *comme il faut*: ze woonden ongehuwd samen, Goedewaagen studeerde nog en Annie had geen werk, en hun huisvesting was, met ook nog twee kleuters erbij, weinig florissant.

Tot dan toe hadden Goedewaagens ouders de escapades van hun zoon welwillend gevolgd. Ze zullen zich weinig zorgen over hem gemaakt hebben, zolang hij ijverig studeerde. Bovendien was zijn omgang met veelbelovende kunstenaars als Toorop, Rädecker en Roland Holst in de ogen van Anna Goedewaagen ongetwijfeld ook interessant. In Annie zal ze haar eigen eenvoudige komaf hebben herkend en alleen al daarom niet hebben veroordeeld. Of Goedewaagens vader wel zo ingenomen was met de vriendin van zijn zoon, valt te betwijfelen. 'Hij [Cornelis Tobie] had hem zonder twijfel iets anders toegedicht dan een totaal onbemiddelde en bovendien oudere, gescheiden vrouw met kinderen,' meende Tobie.[23] Ze sloegen het tweetal van een afstand gade en bemoeiden zich er niet mee.

Dat veranderde met de zwangerschap van Annie. De vrijblijvendheid was voorbij, Goedewaagen kreeg nu een levenslange verantwoordelijkheid als vader en Annie was in één klap tot de familie toegetreden. En Anna en Cornelis Tobie hadden in het welgestelde Amsterdam-Zuid een reputatie te verliezen. Kordaat namen ze het heft in handen. In Blaricum kochten ze aan de Kerklaan een boerenhuisje voor het stel, dat bij een grootscheepse verbouwing werd voorzien van een extra kamer, een waterpomp en een toilet binnenshuis. Daarmee was het jonge gezin tenminste fatsoenlijk gehuisvest. Een maandelijkse toelage zorgde voor een dito huishouden. En op 10 juni 1919 werd het huwelijk tussen Goedewaagen en Annie in Blaricum voltrokken, al waren Goedewaagens ouders daar om onduidelijke redenen niet bij aanwezig. Misschien was de zichtbare buik van de zeven maanden zwangere Annie gewoonweg teveel van het goede. Of waren ze zó verbolgen over deze in hun ogen 'mésalliance', dat ze er niets van wilden weten?[24] Dat laatste is zeer wel mogelijk, want ook na het huwelijk liepen ze de deur in Blaricum niet plat; Cornelis Tobie schijnt er zelfs nooit een voet over de drempel te hebben gezet.[25] Van een breuk met hun zoon en schoondochter was echter geen sprake; de familiegeschiedenis rept van diverse bezoeken en logeerpartijen in Amsterdam.

De verhouding met de ouders van Annie daarentegen was intensief en hartelijk. In de

[23] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 90.
[24] Volgens Tobie Goedewaagen zou Cornelis Tobie contact met de als fel rood bekend staande Hendrik de Roos willen vermijden uit angst voor krantenberichten over hun aangetrouwde connectie. Emails Tobie Goedewaagen aan auteur (21 en 22 december 2010).
[25] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 93-95.

Rooms-Katholieke beeldhouwer John Rädecker hadden Hendrik de Roos (1852-1928) en zijn vrouw Janna Wijma (1849-1927) nooit veel gezien en ze namen het hem zeer kwalijk dat hij hun dochter met twee kinderen had laten zitten voor een andere vrouw.[26] Maar Goedewaagen sloten ze in hun armen. Hij kwam uit een goed milieu en studeerde filosofie. Tobie herinnerde zich uit de verhalen van zijn moeder: 'Een filosoof vertegenwoordigde, in de ogen van haar vader, het hoogst denkbare op de ladder der ontwikkeling en dan zeker een die een progressieve richting was toegedaan.'[27] En Goedewaagen, onbevooroordeeld, was graag bereid tot lange, diepgaande gesprekken over filosofische onderwerpen met Annies vader. Hendrik en Janna de Roos kwamen vaak op bezoek in Blaricum, waar ook hun zoon Sjoerd met zijn gezin woonde.

Op 7 augustus 1919 werd dochter Janna geboren.[28] En zo was Goedewaagen op zijn 24ste niet alleen derdejaarsstudent filosofie, maar ook een getrouwd man en vader van drie kinderen.

Een kunstenaarsgezin in Blaricum

De ontwikkelingen uit het *fin-de-siècle*, zoals de technische vooruitgang die de telefoon, het electrische licht en wat later de auto bracht, het socialisme met zijn verheffing van het proletariaat tot zelfdenkende arbeiders en de urbanisatie legden de Goedewaagens geen windeieren. De Incasso-Bank, met zijn clientèle van middenstanders en kooplieden, groeide explosief. Materieel profiteerden ze dus volop van de vooruitgang, maar ook in geestelijk opzicht deden ze hun voordeel met de nieuwe ontwikkelingen in de maatschappij. Cornelis Tobie en Anna gaven hun zoons een weloverwogen strenge opvoeding met de manieren en tradities uit de hogere kringen, stuurden hen naar het hoger onderwijs en op buitenlandse stages, introduceerden hen bij gegoede families en zorgden ervoor dat ze weer een sport hoger op de maatschappelijke ladder klommen dan zijzelf.

Tegelijkertijd veranderde het dagelijks leven ingrijpend door de ontwikkelingen in het eerste decennium van de twintigste eeuw. De politieke, culturele en technische ontwikkelingen creëerden vernieuwing, maar ook onzekerheid. Bij veel mensen kwamen existentiële vragen op over de betekenis van het leven, ze verlangden naar een nieuwe bestaanszekerheid, nu het Christendom niet altijd meer pasklare antwoorden had op de problemen van de moderne tijd. Men had behoefte aan diepere gronden en mystieke eenheid, naar een samenhang in de onoverzichtelijke en verwarrende wereld. Ook Anna Goedewaagen verdiepte zich in tal van stromingen op geestelijk gebied; in haar boekenkast stonden werken van de socialistisch bevlogen dichteres Henriette Roland Holst en de Joods-Franse filosoof Henri Bergson, van de naturalist Walt Whitman (*Leaves of Grass*, in Nederlandse vertaling) en de door Oosterse mystiek bevangen J.A. dèr Mouw (het tweedelige *Brahman*) – alles voorzien van haar *ex libris* 'Alleen God Bestaat' naar haar initialen.[29]

---

[26] PAGjr, Brief Hendrik de Roos aan H.W.A. Paans (30 juni 1919); Vgl. Koopmans, *John Rädecker*, blz. 41.
[27] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 90.
[28] Janna Goedewaagen (1919-2004).
[29] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 76.

In Anna's boekenkast was de oriëntatie terug te zien van veel intellectuele mensen uit de hogere standen; theosofie, occultisme, spiritisme, antroposofie, handlezerij, grafologie, Indische yogaleer bloeiden als nooit tevoren. Tussen 1905 en 1920 was het centrum van al deze geestelijke stromingen te vinden in Laren en Blaricum. '(...) een wijkplaats voor kunstenaars, filosofen en wereldhervormers, voor anarchisten, utopisten, theosofen, mystici en natuurapostelen, van idealisten die een alternatief zochten voor de bestaande kapitalistische samenleving,' schreef Lien Heyting in haar boek over de twee dorpen.[30] Het betekende echter niet dat ze hier een homogene groep vormden. Wat deze andersgestemden bond was hun non-conformisme en afwijzing van de gevestigde orde. Ze woonden er in sobere maar modieuze 'hutten', houten éénpersoonshuisjes met een minimum aan comfort.

In 1918 verscheen het eerste deel van de cultuurfilosofische studie *Untergang des Abendlandes* van Oswald Spengler.[31] Een schier onleesbaar, maar door Goedewaagen verslonden a-politieke cultuurfilosofie, die de nog resterende zekerheden van de negentiende-eeuwers in één keer onderuit haalde. Het was een aanklacht tegen de verworvenheden van de moderne tijd. Spengler voorzag dat het met de Westerse cultuur net zo zou gaan als met de andere grote culturen van het Griekse en Romeinse Rijk: 'opgaan, blinken en verzinken'. Het Avondland was een cultuur die zich op de fundamenten van het Grieks-Romeinse Rijk vanaf 900 in Noordwest-Europa had gevestigd, maar die nu aan zijn neergang begonnen was. Die neergang was te wijten aan de urbanisatie die conflicteerde met de eeuwenoude natuur; in de steden was het volk tot naamloze massa geworden, die het organische boerenleven vernietigde. De massa bracht nieuwe tradities, normen en waarden mee, die Spengler negatief beoordeelde, zoals democratie en socialisme, bij uitstek verschijnselen van mondige burgers, die in de oude tijd naar de pijpen van adel en autoriteiten hadden moeten dansen. Een sterke en daadkrachtige leider was wat Europa nodig had, meende Spengler.

Wetenschappers en historici lieten weinig heel van het betoog van Spengler, dat feitenkennis en causaliteit ontbeerde, maar kunstenaars en filosofen daarentegen reageerden lyrisch op de melancholische noodlotssfeer die uit het boek opsteeg. Spenglers boek werd de norm voor alles wat later over de ondergang van de beschaving werd geschreven en Spengler zelf werd het prototype van de cultuurpessimist. Ook Goedewaagen zou zijn latere visie op Europa's neergang door Spengler laten dicteren.[32]

In 1919, toen Annie en Goedewaagen hun nieuwe huis in Blaricum betrokken, was Spengler in opkomst en de bloeitijd van de kunstenaarskolonie grotendeels voorbij. Adriaan Roland Holst woonde vanaf 1911 in Blaricum, maar verhuisde nog vóór Goede-

[30] Lien Heyting, *De wereld in een dorp. Schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920* (Amsterdam 1994) blz. 7.
[31] Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte, 1. Band (Gestalt und Wirklichkeit)* (Wenen 1918). Het tweede deel, *Welthistorische Perspektiven*, verscheen in 1922. Vanaf 1923 werden de delen gezamenlijk uitgegeven. Zie ook: Frits Boterman, *Oswald Spengler en Der Untergang des Abendlandes. Cultuurpessimist en politiek activist* (Assen/Maastricht 1992).
[32] Zie onder meer: Prof.Dr. T. Goedewaagen, 'Die Europäische Zeitalter', *Klüter Blätter* mappe 2/3 (München, februari/maart 1959) blz. 41-54.

waagens komst in 1918 naar Bergen. Rond 1925 woonden er nog zo'n tachtig schilders in Laren en Blaricum, maar hun betekenis was tanende. De kunstenaarsgeest was vervangen door die van de bourgeoisie. De 'zelfgenoegzaam snorkende makelaars' hadden de dorpen ontdekt en met succes hun villa's, buitenplaatsen en bouwterreinen aangeprezen onder verwijzing naar 'de Larensche artiesten met fluweelen jasjes, slappe breed-gerande hoeden, zwaaiende-losse dassen met zwier en gratie'.[33]

Met de trekkar met kleuters en de kinderwagen met Janna schiep Goedewaagen het beeld van de eenvoudige, aardige vader uit de middenklasse; in Blaricum werd hij al gauw liefkozend 'Tom Kinderwagen' genoemd. Zijn vaderschap vatte hij ernstig op, ook ten aanzien van zijn twee stiefkinderen Johnie en Anneke. Op hun beurt waren de kinderen ook zeer op 'vader Tom' gesteld. Maar in het opvoeden kwam ook zijn rechtlijnige karakter naar boven: discipline telde zwaar en kinderen die niet luisterden, wilde hij nog wel eens hardhandig zijn wil opleggen. Net als zijn moeder was hij dominant en ontbrak het hem aan warmte in de omgang. Maar waar Anna Goedewaagen handelde uit mensenliefde en met de nodige humor, daar ontbeerde Goedewaagen elke souplesse[34]:

> 'Ook mijn kinderen ervaren tot hun schade en geluk mijn faustisch karakter. Mijn liefde voor hen is voor alles een "werken aan hun volmaking" en een half ethisch, half aesthetisch streven, hen te doen beantwoorden aan mijn "idool". (...) En in mijn algehele overgave aan hen ben ik steeds doende, hen algeheel te onderwerpen.'[35]

Zowel met zijn stiefkinderen als met zijn eigen kinderen zou hij levenslang een moeizame relatie onderhouden. Zolang de kinderen leefden langs het pad dat hij voor ze uitgestippeld had, was er eigenlijk geen vuiltje aan de lucht. Hij was dan een meelevende vader, die zijn kinderen aanmoedigde en hen soms op rustig vaderlijke toon vermanend toesprak. Maar o wee als de kinderen op enig moment iets ondernamen, dat niet in de lijn van hun vader lag. Dan beantwoordden ze niet aan zijn 'idool' en was het huis te klein. Toen ze klein waren, sloeg hij ze, 'hard, met die magere handen.'[36] Vooral Johnie moest het ontgelden. Toen ze ouder werden uitte hij zijn verontwaardiging in scherpe bewoordingen. Was zijn toon doorgaans vriendelijk, op dergelijke momenten was de charme zoek. Hij stelde zich hooghartig op, als de alwetende wijze man die het leven als geen ander doorgrondde – en ging voorbij aan de gevoelens van de ander, was ronduit kwetsend in zijn woordkeuze en analyses. Een aantal keren zou hij met zijn kinderen rigoreus het contact verbreken. Dat was de 'verdwijn-uit-mijn-ogen'-methode, zoals Tobie het formuleerde.[37]

Goedewaagen koesterde zich in deze jaren in de warmte van Annie, die het huishouden bestierde en de kinderen opvoedde. Van tekenen en borduren kwam niets meer. Ook van Goedewaagen zijn uit deze periode, ondanks de nabijheid van de kunstenaarsvrienden,

---

[33] Heyting, *De wereld in een dorp*, blz. 239-240.
[34] Interview met Tobie Goedewaagen, 13 december 2007.
[35] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 225.
[36] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 101.
[37] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 381.

geen gedichten bekend. Hun relatie was goed, maar niet volmaakt, getuige een nogal cryptische zinsnede over zijn sexuele leven in Goedewaagens latere autobiografie: '... mijn ervaring met vrouwen was nooit "epicuristisch", altijd streven naar totaliteit. Vandaar in mijn eerste huwelijk een totale mislukking...'. Epicuristisch heeft hier de betekenis van 'wellustig' of 'zwelgend'. 'Ik ben geen genieter, maar een werker,' voegde Goedewaagen er nog aan toe, 'minder gevoelig dan hartstochtelijk en met mijn "vaart" derend wat gevoeliger naturen zouden sparen.'[38]

Als de kleine Anneke het zich goed herinnerde en Tobie het correct heeft gememoreerd, dan zouden Goedewaagen en Annie nog al eens hun toevlucht hebben genomen tot de breinaald als anti-conceptiemiddel. Goedewaagen zou de breinaald zelf ter hand hebben genomen. Eén keer ging het fout waarna Annie een hevige bloeding kreeg. De ijlings te hulp geschoten huisarts was erg boos geworden: 'Schande, had u uw vrouw soms willen vermoorden?'[39]

Wie zijn vrienden waren en hoe intensief de vriendschappen waren, is nauwelijks te achterhalen. Goedewaagen zwijgt er in zijn autobiografie over; Tobie geeft in zijn herinneringen slechts het verhaal van zijn moeder Annie weer – hijzelf was nog niet geboren – en heeft kennelijk van zijn vader nooit over diens vriendschappen gehoord. Dat verklaart waarom er, behalve Just Havelaar, geen school-, studie- of kunstenaarsvrienden van Goedewaagen zelf in de overlevering bewaard zijn gebleven. De summiere informatie hierover komt uit andere bronnen en is stellig onvolledig.

Volgens Rädeckers biograaf Koopmans was Goedewaagen bevriend met de schilder Toppie Bendien, die met zijn vrouw Edie van den Bergh van Eysinga in Laren woonde, maar details daarover geeft hij niet. Toppie (Jacob) Bendien (1890-1933) was kunstschilder en nauw bevriend met John Rädecker. Volgens hun zoon hadden Goedewaagen en Annie vooral vrienden afkomstig uit de kring rond Annies ex John Rädecker: behalve Bendien ook de eerder genoemde Bertie van den Tol, Jan ten Herkel, de beeldhouwer Johan Polet en de Bergense schilder Dirk Filarski. Wellicht waren ze ook bevriend met Piet Mondriaan en Martinus Nijhoff, die in de buurt woonden.[40] Ook met zijn zwager Sjoerd stond Goedewaagen op goede voet. Sjoerd tekende vlak voor Goedewaagens bruiloft een portret van hem in rood en zwart krijt.[41] Maar Tobie haalde zijn informatie vooral uit de herinneringen van Annie; met zijn vader sprak hij niet of nauwelijks over deze jaren. Het is aannemelijk dat Goedewaaagen ook vriendschappen onderhield uit zijn eigen Utrechtse en vroegere Hilversumse kring.

Dat er in Blaricum veel contact was met dichters, schilders en andere kunstenaars, is een feit. En Goedewaagen, die studeerde voor zijn doctoraalexamen filosofie, leidde temidden van de kunstenaars meer het leven van een kunstenaar dan dat van een aankomend geleerde. Hij ging gekleed in Manchester pakken met bijpassende petten en in grofgebreide

---

[38] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 225.
[39] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, conceptversie, hoofdstuk 6 blz 9.
[40] Namen genoemd door Tobie Goedewaagen. *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 92-93.
[41] PAGjr, Portret Sjoerd de Roos van Tobie Goedewaagen, 'Tom. AET.24 7 juni 1919'.

truien. Zijn haar krulde nonchalant om zijn hoofd en de *pince-nez* was vervangen door een ziekenfondsbrilletje van ijzerdraad. Geen wonder dat hij zich niet thuis voelde tussen de andere studenten uit Ovinks kring, die grotendeels bestond uit theologen en rechts-georiënteerde zoekers van christelijke huize. 'Men leefde er in een sfeer, die even aan het oude Réveil deed denken,' vond Goedewaagen.[42]

Liever hield hij zich op tussen de kunstenaars, door het christelijk volksdeel als goddeloos weggezet, en door het vrijer denkend deel gerekend tot de categorie van vrijbuiters, artiesten, circusklanten en armoedzaaiers. Alleen de heel gerenommeerde kunstenaars, waartoe John Rädecker bijvoorbeeld behoorde, kregen met regelmaat (grote) opdrachten, zodat ze van hun kunst konden leven. Een vetpot was het dan overigens ook allerminst. Goedewaagen en Annie leefden met hun door Goedewaagens ouders betaalde toelage, zoals zovelen in de kunstenaarsdorpen: met een minimum aan middelen en veelal op de bonnefooi. Een onzeker bestaan van avant-gardisme en experiment, vaak verhuizen, talloze baantjes en opdrachten, maar verre van het stijve en veilige burgerdom.

Het adagium van Thorbecke

Wat was de betekenis van de kunsten voor de Nederlandse samenleving tot dan toe geweest? En wat was de stand van zaken in de jaren dat Goedewaagen zijn kunstenaarsleven leidde, aan het einde van de jaren tien en begin jaren twintig van de twintigste eeuw? Voor Goedewaagens latere keuzes ten aanzien van de kunst en de kunstenaars is het van belang kort stil te staan bij deze vragen.

In de zeventiende eeuw, de Gouden Eeuw, toen de toenemende welvaart een enorme productie aan beeldende kunst tot gevolg had vanwege de behoefte aan geldbeleggingen en het tentoonspreiden van rijkdom, was alle grote kunst opdrachtkunst, bepaald en betaald door rijke mecenassen. Koning Willem I stelde in het begin van de negentiende eeuw royaal overheidsgeld beschikbaar voor de kunsten, een beleid dat al was ingezet met de Franse overheersing tussen 1795 en 1813, toen Lodewijk Napoleon onder meer het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten oprichtte. Maar met de grondwet van 1848 werd zijn macht ingeperkt en was het gedaan met Willems mecenaat. De liberale staatsman Thorbecke hief het Koninklijk Instituut in 1851 op en maakte ook een einde aan andere cultuurpolitieke activiteiten van de overheid.

Vanaf dat moment regeerden het liberalisme en het calvinisme in het kunstbeleid. De regering stelde zich uiterst terughoudend op bij het ingrijpen in het maatschappelijk leven. In het kunstleven is deze terughoudendheid het meest roemrucht verwoord in Thorbeckes uitspraak '*Kunst is geen regeeringszaak...*'. 'De mate, waarin van dit woord misbruik is gemaakt voor de meest uiteenlopende doeleinden,' verzuchtte de Amsterdamse wethouder Emanuel Boekman een eeuw later, 'is niet geringer dan die, waarin het oorspronkelijke woord is misvormd.'[43] Nog altijd wordt Thorbeckes beroemde citaat uit zijn verband gerukt weer-

[42] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 13.
[43] Emanuel Boekman, *Overheid en kunst in Nederland* (Amsterdam 1939 (1989)), blz. 41.

gegeven in tal van discussies over de bemoeienis van de overheid met de kunsten. Maar wat heeft Thorbecke nu eigenlijk gezegd?

Thorbecke was een liberaal staatsman pur sang, volkomen binnen de liberale opvattingen van zijn tijd. Een politicus die wilde dat de staat niet meer dan strikt noodzakelijk zich zou bezighouden met alles wat in de maatschappij leefde en werkte. Hij had een grote vrees voor alles wat zweemde naar enige vorm van protectionisme. Vrije ontwikkeling was zijn credo, niet belemmerd door overheidsbanden, maar óók niet verzwakt door overheidssteun. In 1862, bij de aanvang van zijn tweede kabinet, stelde Thorbecke in antwoord op kamervragen: 'Ik zal niet zeggen, dat ik geen belang stel in de kunst: een groot deel van mijn leven was daaraan gewijd [Thorbecke was namelijk een groot muziekliefhebber]. Maar het is geene zaak van regering. De Regering is geen oordeelaar van wetenschap en kunst.' Het is déze uitspraak die al spoedig versimpeld werd tot 'kunst is geen regeeringszaak' en daarmee ook vervalst.

Thorbecke legde zelf uit wat hij nu precies bedoeld had met zijn uitspraak:

> 'Ik zal nimmer zuinig zijn daar waar het blijkt, dat men tot ontwikkeling van kunst of wetenschap hulp behoeft; maar aan te nemen, dat men door ruimte van materiele hulp werken van genie bevordert, ik geloof dat de ervaring het tegendeel heeft bewezen. Aan de kunstenaren een materieel voordeel verschaffen is, mijns inziens, geen bescherming. Kunst en wetenschap kunnen van staatswege worden beschermd, maar op geheel andere wijze. Kunst en wetenschap in dienst van het geld te brengen, is niet de bescherming, die kunst en wetenschap verdienen.'

In de laatste zinnen van zijn betoog ligt de kern van Thorbeckes opvatting. Hij maakte een scherp onderscheid tussen de kunst en de kunstenaars, tussen de zaak en de personen. Het bevorderen van kunst door de overheid achtte hij niet uitgesloten – in die zin kon kunst wel degelijk een regeringszaak zijn. Maar de kunstenaarsgeest, de idee, liet zich niet door betaling inspireren. Thorbecke beschouwde de kunstenaar dus als een vrije geest, als een vrije producent, die net als de producenten van andere, materiele, producten, in vrije concurrentie zich een bestaan moest verwerven. Vóór alles moest de onafhankelijkheid van de kunst gewaarborgd worden. Kunst kon niet beoordeeld worden door een regering, omdat deze nu eenmaal geen smaakoordeel kon hebben.

Maar Thorbecke zwakte zijn eigen visie enigszins af door onder druk van de oppositie een programma te ontwerpen ter bevordering van kunst en wetenschap. Hierin stond dat de regering moest zorgen voor het kunstvakonderwijs, voor de ontwikkeling van jeugdige talenten, voor de openbaarheid en 'concentreering' van de kunst (geen overheidscensuur dus) en voor het kunstbehoud door het aankopen van levende meesters. Het was een onvolledig, maar niettemin behartenswaardig programma. Niet alleen moest de kunst in de liberale opvattingen van 1862 aanspraak kunnen maken op overheidsaandacht, maar ook was het programma innovatief in zijn verschuiving van aandacht van erfgoedbehoud naar levende kunstenaars. Daarmee gaf Thorbecke aan dat zijn statement ook anders geïnterpreteerd kon worden: indien de overheid het beoordelen van kunst en de selectie van kunste-

naars overliet aan een neutrale instantie, was het wel degelijk mogelijk om met overheidssubsidies die kunst te ondersteunen.[44]

Overigens bleef het bij beroemd geworden woorden op papier. Thorbecke, de bevlogen kunstliefhebber, heeft noch als kamerlid noch als minster de kunsten noemenswaardig kunnen bevorderen. Het orthodoxe liberalisme en de maatschappelijke opvattingen over de vrije marktwerking beletten hem als het erop aankwam keuzes ten gunste van de kunsten te maken.

Thorbecke werd in zijn beleid een handje geholpen door het protestants-christelijke volksdeel. Tekenend bij de calvinisten was het gebrek aan belangstelling, zelfs de afkeer van de kunst.

> 'Van architectuur speurt ge onder Protestanten niets; de beeldhouwkunst is haar niet sympathetisch; een schilderschool weten ze wel niet te scheppen, maar toch te eeren; in muziek leven ze ten deele in; maar aan de overige kunsten blijven ze ganschelijk vreemd; en tot een eigen schepping van hooger kunstwaarde komt de geest van de Reformatie in de poësie alleen,'

aldus dr. A. Kuyper, de voornaamste woordvoerder op dit gebied voor de protestanten in de negentiende eeuw.[45] Daarentegen stonden de katholieken in veel opzichten lijnrecht tegenover de protestanten als het om kunst ging. Ze verzetten zich tegen het overwitten van de rijkversierde kerkgebouwen en stonden wel open voor de podiumkunsten. Halverwege de negentiende eeuw waren vrijwel alle musici van betekenis van katholieken huize. Anders dan bij de calvinisten stonden bij de katholieken grote groepen op de bres voor de kunst. De katholieken in de regering beijverden zich voor het behoud van oude monumenten; de bevordering en bescherming van de actuele eigentijdse kunst was voor hun echter ook een brug te ver.

Rond 1870 zorgde de industrialisatie voor een grotere economische welvaart en parallel daaraan liepen diverse ontwikkelingen in de kunsten: de opkomst van de Haagsche School met schilders als Israëls, Breitner en Toorop (na 1869); de vernieuwing in de literatuur met het verschijnen van De Nieuwe Gids (1885); de herleving van vormgeving en ontwerp met als belangrijkste vertegenwoordiger Goedewaagens zwager Sjoerd de Roos (1877-1962); de oprichting van de NV het Concertgebouw (1883) en de bouw van de concertzaal (1888) en de opening van het Rijksmuseum (1885).

De opdracht voor de bouw van een nieuw Rijksmuseum kwam van de hoogste ambtenaar voor de kunsten op het Ministerie van Binnenlandse Zaken, de katholieke Victor de Stuers (1843-1916).[46] Hoe het na afloop van decennia liberale dominantie met het Nederlandse culturele erfgoed was gesteld, is te lezen in zijn kritische pamflet *Holland op zijn smalst* (1873).[47] Met een eindeloze reeks voorbeelden illustreerde De Stuers de zieltogende ge-

[44] C.W. Maris, 'The Liberal Arts. Should a liberal state support the arts?', in: Govert den Hartogh (ed.), *The Good Life as a Public Good* (Dordrecht 2000) blz. 81-101, aldaar blz. 82-84.
[45] Als geciteerd door: Boekman, *Overheid en kunst*, blz. 52.
[46] Kunsten en wetenschappen vielen in deze tijd nog niet onder het Ministerie van Onderwijs.
[47] Jhr. Mr. V. de Stuers, 'Holland op zijn smalst', *De Gids* jrg. 37 deel IV (november 1873) blz. 320-404.

steldheid van het Nederlandse erfgoed in al zijn facetten. Economische belangen en het 'gierigaardsstelsel' prevaleerden in conservering, onderhoud, restauratie en aankoop van kunst en monumenten. Per kilo werden de beeldhouwwerken en historische voorwerpen aan het buitenland verkocht; slechts zeven werken van Rembrandt had de Nederlandse staat in zijn bezit, terwijl er negentien in het Louvre en zestien in de National Gallery hingen; het was zuinigheid troef bij het onderhoud van nationale monumenten als de Gevangenpoort in Den Haag; de witkwast ging zonder pardon over elfde eeuwse muurschilderingen in kerkgebouwen; enzovoort. De oorzaak was volgens De Stuers dat de Nederlandse cultuur werd beschouwd als economisch goed, dat een batig saldo moest opleveren. Dat mocht niet bestaan uit nationale roem, ontwikkeling van de ziel, beschaving en dergelijke mooie zaken meer, maar gewoon uit baar geld.

De Stuers probeerde de economische visie op het culturele erfgoed te keren in een beschavingsvisie. Zijn, haast revolutionaire, visie om met overheidsgeld de Nederlandse kunst in het nationale erfgoed te restaureren en te conserveren, wist hij in 1874 om te zetten in concrete daden. Hij bepleitte de instelling van een commissie van deskundigen, die de regering zou adviseren in kunstaangelegenheden. Deze commissie werd ook daadwerkelijk in het leven geroepen: de Commissie van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Stuers werd zelf secretaris. Hij kreeg het als eerste voor elkaar dat het Rijk zich verantwoordelijk ging voelen voor de zorg voor monumenten, museale kunst en kunstvakonderwijs, ook voor wat betreft de financiering ervan.

In 1870 was het bedrag voor kunsten op de rijksbegroting minder dan 0,03% van de totale rijksuitgaven, dat wil zeggen nog geen 100.000 gulden. In 1900 was dit bedrag uitgegroeid naar bijna 400.000 gulden, hetgeen vooral ten goede was gekomen aan het onderhoud en de instandhouding van 'historische gedenkteekenen en gebouwen' en aan een handjevol musea; het Rijksmuseum in Amsterdam zag bijvoorbeeld zijn subsidie in dertig jaar meer dan vertwintigvoudigen, van f 5.550 in 1870 tot f 112.125 in 1900 – het nieuwe prestigieuze museum van Cuypers dat in 1885 werd geopend, speelde daar ongetwijfeld een rol bij. Uit deze cijfers spreekt de toename van de zorg van de overheid voor de kunsten en bovendien het inzicht dat de overheid zich toch op enigerlei wijze met de kunst moest bezighouden, zoals in deze tijd ook de zorg voor de sociaal zwakkeren in de maatschappij, voor goed onderwijs en voor welvaart in bredere lagen van de bevolking punten van aandacht werden.

Hoewel er een ommekeer merkbaar is van passiviteit jegens kunst naar een meer actieve overheidsbemoeienis, werd cultuurpolitiek nog steeds gezien als een weelde, als iets bijzonders, dat boven de normale, nog steeds terughoudende, overheidsbemoeienis uitging. De beroemde Amsterdamse hoogleraar prof. dr. Hajo Brugmans verwoordde dat algemene gevoelen als volgt: 'Wat in staatkundige kringen niet steeds wordt begrepen en beseft, is niettemin een klaarblijkelijke waarheid: er zijn groote gebieden van ons nationaal leven, waarmede de politiek nauwelijks verband houdt, andere, die geheel buiten het gebied der

staatkunde liggen.'[48] Met 'staatkundige kringen' doelde hij op de invloed van de sociaal-democraten; waar de liberalen en calvinisten zich vooral interesseerden voor het behoud van de oude kunst, daar wilden de sociaal-democraten hun aandacht wijden aan de levende kunstenaars, de actuele kunst. In het kielzog van de veranderende opvattingen ten aanzien van onder meer sociale voorzieningen, onderwijs en kiesrecht, ontstond ook de behoefte iets aan cultuur te doen. Rond 1918 zag de overheid voor het eerst een rijkstaak weggelegd voor de kunsten: volksverheffing.

Het dichtersleven afgesneden

Goedewaagen studeerde na zijn candidaatsexamen in 1918 gestaag door voor het doctoraal-examen dat hij in oktober 1921 zou afleggen. Hij beschreef deze jaren als zijn 'Sturm und Drangjaren vol hartstochtelijk zoeken, vol teleurstelling, vol schone en bittere ervaringen met mensen.' Hij wijdde echter niet verder uit over de teleurstellingen en ervaringen, maar wel over zijn wijsgerige zoektocht. Langzamerhand werd hij wegwijs in Kants ethiek en van daaruit in wat hij noemde 'Kants politiek', ofwel het neokantianisme van zijn volgelingen Hermann Cohen en Paul Natorp, en diens leerlingen Ernst Cassirer en Albert Görland. In Nederland was het criticisme, zoals het neokantianisme werd genoemd, met name vertegenwoordigd door Ovink.

Kant zorgde voor een revolutie in de filosofie door de alwetende mens te vervangen door het *Ding an sich*, ofwel de niet te kennen objectieve werkelijkheid. Met andere woorden: er zijn grenzen aan de kennis van de mens. Daarmee zette Kant de metafysica overboord ten gunste van zijn kentheorie. Kants filosofie was kritiek op de Rede en volledig georiënteerd op de natuurwetenschap uit zijn tijd. Maar hij leefde tijdens de Verlichting in de achttiende eeuw en de exacte wetenschappen ontwikkelden zich nadien nog dermate, dat de fundamenten uit Kants tijd onder druk kwamen te staan. Daarmee kwam ook de taak van de filosofie, zoals Kant die geformuleerd had, op losse schroeven te staan: niet de filosofie maar de wetenschappen zelf gingen hun methode van rechtvaardiging en fundering onderzoeken. De relativiteitstheorie van Einstein was de bekrachtiging van de stelling dat de wetenschap haar eigen formules creëerde en de filosofie moest dus omzien naar andere vraagstellingen. Kants denken, voor zover die betrekking had op de natuurwetenschap, moest opnieuw 'bedacht' worden. Daarop hebben veel filosofen rond 1900 zich gericht, in een poging ook trouw te blijven aan Kants ideeën. Cohen, Natorp, Cassirer en Görland hoorden bij die beweging.

Het belangrijkste struikelblok in het systeem van Kant was de onmogelijkheid van het *Ding an sich*. Objectieve werkelijkheid bestaat niet, stelde Cohen, omdat het *zijn* een functie is van het denken. De werkelijkheid bestond niet als *Ding an sich* maar als ervaring. Het grondbeginsel van de critische methode was de afwijzing van alle metafysica en wereldbeschouwing en beperking van de filosofie tot zuivere wetenschapsleer. Metafysica is te

[48] Prof.Dr. H. Brugmans, 'Momenten uit de regeering van H.M. Koningin Wilhelmina' in: *Herinneringsalbum uitgegeven ter gelegenheid van het veertig-jarig regeerings-jubileum van Hare Majesteit Wilhelmina, Koningin der Nederlanden* (Haarlem 1938).

omschrijven als een denkmethode binnen de filosofie, waarbij gebruik gemaakt wordt van een (andere) wetenschap (bijv. biologie, theologie, psychologie, taalkunde, geschiedenis) om bepaalde verschijnselen te verklaren. Voor de criticisten werd de filosofie door inmenging van een andere wetenschap echter onzuiver. De filosofie zou opgaan en verdwijnen in een ongedifferentieerde chaos van wetenschappelijk onderzoek en slechts leiden tot '-ismen': theologisme, biologisme etc.

Albert Görland (1869-1952), hoogleraar in de wijsbegeerte in Hamburg, bouwde voort op het werk van Cohen en Natorp door te stellen dat de critische filosofie niets anders is dan wetenschapsleer of logisme, 'zelfkennis der rede'. Goedewaagen zou zich levenslang laten inspireren door deze Hamburgse hoogleraar. Görland behoorde tot de oorspronkelijkste denkers van de Marburger School van het criticisme, maar zijn werk zou onbekend en onbemind blijven. Erkenning voor het tot uitdrukking brengen van het werk van Kant en Cohen in de zuiverste vorm, kreeg hij nooit.[49] Hij publiceerde verschillende systematische werken over ethiek en esthetica, godsdienstfilosofie en prologica. Goedewaagen noemde Görland tien jaar later in een krantenartikel een veeleisend denker, die niet altijd makkelijk was, 'omdat hij eischt, dat elk die hem leest veel van zichzelf eischt'. Hij prees de ongelofelijke veelzijdigheid en de markante stijl van zijn werken, zoals bijvoorbeeld *Prologik* (1930), een bezinning op de 'laatste' grondbegrippen van de wetenschap, zoals de begrippen mogelijkheid, werkelijkheid en noodwendigheid. Goedewaagen karakteriseerde het als een werk op de hoogste trans van de filosofie: *herzerhebend*, maar tegelijk *kopfzerbrechend*, alle dogma's en metafysica's wegvagend.[50]

Opnieuw grondvestte Goedewaagen zijn latere politieke keuzes in de vroege jaren van zijn leven en studie. Door Kant ontdekte hij zijn 'levenskern' en in het neokantianisme vond hij de 'wijsgerige weerspiegeling' van zijn politieke ideologie: '... de idee van natie en historische traditie doemde aan de horizon op'.[51] Het lijkt allemaal nogal prematuur. Veel meer was Goedewaagen in zijn studententijd een zoekende ziel. Hoewel hij zichzelf nog steeds trots 'een socialist van liberale huize' noemde, stemde hij begin jaren twintig wel op de gematigd-conservatieve Christelijk Historische Unie (CHU).[52] Het (salon)socialisme beleed hij in de Blaricumse en Bergense kunstenaarskringen, het protestantisme aan de Utrechtse Universiteit.

Deze nieuwe, protestants-christelijke, wending onderging Goedewaagen onder invloed van Ovink. Ovinks kantianisme stond symbool voor de protestantse bourgeoisie die een sterk ontwikkeld ethisch bewustzijn aan de dag legde. Deze groep christenen beleefde het geloof individueel, en hing een protestantisme zonder kerk aan. Dat bond het kantianisme op zijn beurt aan de CHU, een nogal kleurloze partij van onveranderlijk voor stabiliteit

---

[49] Pieter Tijmes, 'Albert Goerland, een systematisch denker van formaat', *De Uil van Minerva* jrg.1 no.4 (1985) blz. 205-217.

[50] T. Goedewaagen, 'Prof. Dr. A. Görland - Een der belangrijkste van de hedendaagsche Duitsche wijsgeren - Als spreker te Utrecht', *Utrechts Provinciaals en Stedelijk Dagblad* (7 maart 1931).

[51] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 12-13.

[52] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 13-14.

kiezende protestants-christelijke burgers. Verklaarbaar is Goedewaagens politieke keuze dus wel, maar het protestantisme zou hem in deze jaren niet dichter bij zichzelf brengen.

Na zijn bij Ovink afgelegde doctoraalexamen in oktober 1921 werkte Goedewaagen zonder pauze door aan zijn filosofische ontwikkeling, dit keer als promovendus van Ovink. Op 30 november 1923, hij was toen 28 jaar oud, verdedigde Goedewaagen zijn proefschrift aan de Utrechtse Universiteit. Zijn dissertatie, getiteld *De logische rechtvaardiging der zedelijkheid bij Fichte, Schelling en Hegel*, was de weerslag van zeven jaar intensieve studie in het kielzog van Ovink. Het boek was typografisch vormgegeven door Sjoerd de Roos en opgedragen aan Annie.[53]

In zijn goed geschreven en heldere betoog pakte Goedewaagen op ambitieuze wijze een typisch metafysische vraagstelling bij de horens: 'Wat is de zin van ons menschelijk leven en streven? Stemt de subjectieve waarde, die wij aan onze cultuur hechten, overeen met de objectieve beteekenis, die zij, (...) heeft?'[54] In navolging van Spengler onderzocht Goedewaagen de waarde van de Westerse cultuur: had deze cultuur een objectieve zin of was het slechts een droombeeld, waaraan mensen krampachtig vasthielden, omdat ze de zinloosheid van het bestaan niet onder ogen wilden komen? Hij trachtte zijn vraag te beantwoorden aan de hand van de wijze waarop Kant omging met de cultuurvorm 'zedelijkheid'. Met andere woorden, moest het zijn 'ik denk, ik handel' of 'het handelt, het denkt door mij'? Daartegen zette hij de ideeën van de denkers Fichte, Hegel en Schelling af, waarbij hij vooral veel bladzijden wijdde aan het bekritiseren van het systeem van Hegel.

Goedewaagen voegde de beide kanten van de Kantiaanse filosofie, die van het *Verstand* en die van het *Vernunft*, samen tot een alomvattende cultuurfilosofie. *Verstand*, het verstand, is de manier waarop de mens via begrippen en indrukken zijn ervaring, zijn kennis opdoet. *Vernunft*, de rede, is de theoretische constructie van de werkelijkheid, die niet persé noodzakelijk ook bestaat. Daarbij was zijn uitgangspunt Kants zoektocht naar de zin van de cultuur zoals die tot uiting zou moeten komen in het werken aan en de ontwikkeling van de cultuur. De cultuur in zijn verschillende verschijningsvormen beschouwde Kant als een gegeven, namelijk de uitdrukking van het menszijn zelf. Het beginpunt voor de critische filosofie was het onvoorwaardelijke vertrouwen in deze zuiver menselijke cultuur.

Kant vatte de zedelijkheid op als een persoonlijke imperatief:

> 'Wanneer wij een handeling "goed" noemen, beteekent dit niet, dat zij noodzakelijk is als geval eener onvermijdelijke natuurwet, maar dat zij noodzakelijk is, uit een oogpunt van hetgeen "soll sein". Bij het zedelijk oordeelen richten wij ons naar een praedicaat, dat een gebod, een verplichting, een "sollen" uitdrukt. Dus al is de filosofie subjectief, zij "soll" objectief zijn', legde Goedewaagen uit. 'Zoo is ook Kant's philosophie aan het subjectieve gebonden – maar ondanks haar principe.'[55]

Hegel daarentegen maakte, net als zijn voorganger Fichte, het subjectieve zelf tot principe.

---

[53] Dr. T. Goedewaagen, *De logische rechtvaardiging der zedelijkheid bij Fichte, Schelling en Hegel* (Amsterdam 1923).
[54] Goedewaagen, *De logische rechtvaardiging*, blz. 166.
[55] Goedewaagen, *De logische rechtvaardiging*, blz. 40.

Bij hem was niet de mogelijke, toekomstige cultuur het uitgangspunt, maar juist de ontwikkeling van de werkelijke cultuur als organisme. De zin van het zedelijke leven kon niet, zoals bij Kant, in het afzonderlijke, abstracte willen van het individu liggen, maar alleen in de alle individuen omvattende gemeenschap, de staat. Het persoonlijk leven heeft geen waarde op zichzelf, maar heeft alleen zin in een ruimere samenhang van de gemeenschap. Kant daarentegen was in zijn gerichtheid op het individu juist anti-staat.

Verontwaardigd schreef Goedewaagen: 'De methode van Hegel's philosophie loopt a.h.w. achter het leven aan, eigent zich toe wat zij gebruiken kan voor haar "immanente" zelfontwikkeling en beweert dan, dat het leven zich zoo ontwikkeld heeft, als de absolute Geest het leidde (...).'[56] Geest (*Geist*) betekent bij Hegel feitelijk niets anders dan 'vrije zelfrealisatie' en dat is niets anders dan 'vrijheid'.[57] Volgens Hegel was de Europese, christelijk-humanistische cultuur de drager van deze *Geist*. Maar Goedewaagen kon niets beginnen met dit axioma van Hegel. Levende geest mocht dan voor Hegel het absolute zijn, maar daarmee ondergroef hij de objectiviteit van de filosofie, stelde Goedewaagen vast, en was hij ongehoorzaam aan de eis van critische objectiviteit.[58] En dus werd Hegels beschouwing over het zedelijk leven door Goedewaagen als 'verwrongen tot een karikatuur' naar de prullenbak verwezen.[59]

Als trouw Ovink-adept vatte Goedewaagen Hegels filosofie samen als 'dogmatisch, beperkt, willekeurig'. Hegel zou zelfs het slachtoffer zijn geworden van 'zelfbedrog' en 'geborneerdheid'. Zijn hele filosofie was gebaseerd op een 'simplistische formule'.[60] Kortom, Hegel was verre van objectief en wetenschappelijk en hij maakte niet aannemelijk dat de staat, de *Sittlichkeit*, meer gerechtvaardigd zou zijn dan de persoonlijke 'subjectieve' zedelijkheid van Kant. En de jonge filossof besloot zijn betoog met het uitroepen van Hegels filosofie tot een gevaar voor het wetenschappelijk beoefenen van de filosofie, 'maar tevens voor het persoonlijke leven, voor de roeping met alle daaraan verbonden heerlijkheid en ergernis'.[61] Van enige politieke gepreoccupeerdheid was in dit proefschrift geen sprake, ook niet in zijn beoordeling van Hegels denksysteem.

Goedewaagen bestreed in zijn proefschrift dus op niet mis te verstane wijze de systemen van de drie denkers uit de titel en zette daar Kants ethiek nadrukkelijk tegenover. Vol jeugdige verontwaardiging stelde hij: 'Zij hebben de idee eener metaphysica als wetenschap niet doordacht en in plaats van wetenschap een subjectief-bevredigende levens- en wereldbeschouwing gegeven.'[62] Dit adagium, de zuivere wetenschap tegenover de subjectieve wereldbeschouwing, zou de komende jaren zijn carrière als filosoof bepalen. Kant moest recht gedaan worden en Fichte, Schelling en Hegel als onwetenschappelijk worden wegge-

[56] Goedewaagen, *De logische rechtvaardiging*, blz. 148, 156.
[57] Vgl. Bart Labuschagne, *Hegel. De filosofie van de objectieve geest. Over recht, moraal en politiek* (Amsterdam 2005) blz. 16.
[58] Goedewaagen, *De logische rechtvaardiging*, blz. 125-129.
[59] Goedewaagen, *De logische rechtvaardiging*, blz. 159.
[60] Goedewaagen, *De logische rechtvaardiging*, blz. 157.
[61] Goedewaagen, *De logische rechtvaardiging*, blz. 169.
[62] Goedewaagen, *De logische rechtvaardiging*, blz.167.

zet.[63] Om die onverbloemde afrekening werd hij geprezen in het toonaangevende Duitse tijdschrift *Kant-Studien*. Stellig in zijn gedachtengang, nuchter in zijn uiteenzettingen, vond de recensent zijn boek de uitdrukking van een echt Hollandse geest. 'Dr. Goedewaagen betont mit Recht, daß wir über uns selbst und unsere Arbeit an der Kultur nicht hinauskönnen.'[64]

Toch valt er op de behandeling van Hegel wel wat af te dingen. Het valt vooral op dat Goedewaagen niet systematisch te werk ging, maar bleef steken in een uitgebreide analyse van Hegels begrippen recht en moraliteit. Hij besteedde nauwelijks aandacht aan diens begrip van de zedelijkheid, terwijl dat volgens de titel toch de kern van het betoog moest vormen. Desondanks was zijn verdediging van het Kantiaanse criticisme zo overtuigend dat hij *cum laude* promoveerde. Na de ontvangst van zijn proefschrift mocht hij zich, net als zijn leermeester Ovink, scharen onder de filosofen uit de Marburger School van het neokantianisme. Ovink kon gerust zijn: er had zich met deze dissertatie een waardig opvolger voor zijn leerstoel aangediend. Het was de eerste wetenschappelijke promotie in het pijpenmakersgeslacht Goedewaagen en vader Cornelis Tobie was zó trots op de prestatie van zijn zoon dat hij het boek al uit had, nog vóór zijn vrouw Anna er in begonnen was.[65]

Het promotie-onderzoek in de wijsbegeerte had Goedewaagens definitieve afscheid van zijn dichtersleven ingeluid. Als promovendus schreef hij een kort artikel over de heersende Dostojevski-cultus in het blad De Stem, dat onder redactie van zijn vriend en mentor Just Havelaar stond.[66] In zijn essay velde Goedewaagen een vernietigend oordeel over Dostojevski, omdat diens verering, die overal in West-Europa hoogtij vierde, zijns inziens voortkwam uit 'twijfel aan eigen religieuze kracht'. Want Dostojevski leed aan 'onrijpheid en onmondigheid van het religieuze bewustzijn', en daarmee aan 'onvermogen om aan de religie in West-Europa nog eenig moment van waarde te geven'. Niet het goddelijke beheerst Dostojevski's werk, betoogde Goedewaagen, maar het demonische, de bezetenheid, de pathologie en de krankzinnigheid. Men zou wel gek zijn dit alles te vereren als een evangelie. Opnieuw betoonde hij zich een waardig navolger van Ovinks 'protestantse' kantianisme.

Voor Goedewaagen markeerde deze felle reactie (nota bene op een onschuldige vraag van de redactie over de indruk die het werk van Dostojevski op de lezers had gemaakt) het einde van zijn vriendschap met Havelaar. Hij nam het artikel op als eerste titel van de bibliografie die hij zijn leven lang over al zijn filosofische werk zou bijhouden. Decennia later, hij was al over de tachtig jaar, memoreerde hij deze breuk op het schutblad van Havelaars boekje *Vincent van Gogh*: 'Ik was met Just Havelaar en zijn vrouw Nel Havelaar-Mees, be-

[63] Dr. T. Goedewaagen, 'Goedewaagen T. Dr., De logische rechtvaardiging der zedelijkheid bij Fichte, Schelling en Hegel', *Kant-Studien. Philosophische Zeitschrift.* Band XXIX Heft 3/4 (Berlijn 1924) blz. 579-580.
[64] Johannes Schöler, 'Goedewaagen T. Dr., Die logische Rechtfertigung der Sittlichkeit bei Fichte, Schelling und Hegel', *Kant-Studien. Philosophische Zeitschrift* Band XXIX Heft 3/4 (Berlijn 1924) blz. 560-562.
[65] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 108-109.
[66] T. Goedewaagen, 'Antwoorden van lezers', *De Stem, onder redactie van Dirk Coster en Just Havelaar* jrg. 2 no. 1 (Arnhem 1922) blz. 120, 123-127.

vriend van 1915-1922. De philosophie heeft mij toen andere, voor mij wezenlijker, wegen geopend. T.G. 4 VII '76'.[67]

Goedewaagen beëindigde niet alleen de vriendschap met Havelaar maar waarschijnlijk ook met anderen die deel uitmaakten van zijn muzische leven. Hij legde ook zijn dichterspen neer en deed de klep van de piano dicht. En hoewel hij het dichten in de loop van zijn leven nog diverse keren zou oppakken, zou hij nooit meer musiceren. Met muziek, letterkunde en beeldende kunst zou hij zich voortaan alleen nog in filosofische of theoretische zin bezighouden, als wetenschapper, toeschouwer of luisteraar. Aan zijn eigen kunstenaarsleven kwam in 1922 voorgoed een einde.

Jaren later legde hij in een brief aan zijn zoon uit wat hem in die tijd bezield had:

> 'Elk mensch moet na een paar jaar tasten zijn kern vinden: de magneet die alles aantrekt en de stof ordent. Hij moet levenskunstenaar zijn (...). Ik heb op jouw leeftijd of iets later bewust eenzijdig "partij gekozen" voor een bepaalde levenstaak: de wetenschap en de philosophie. Ik sneed bewust kanten van mezelf af, het "artistieke" bijv. Dat gaf groot conflict, maar een mensch moet zich weten te handhaven.'[68]

Met 'afsnijden' bedoelde Goedewaagen het negeren of zelfs ontkennen van kanten van iemands persoonlijkheid, zoals men takken van een boom afzaagt, 'die een geleide groei belemmeren'. Dat was nodig om 'positief' te kunnen worden:

> 'Ikzelf had in jonger jaren talent voor muziek, poezie, maar heb deze "takken" om philosooph te worden moeten coupeeren. Om niet op alle gebieden half werk te leveren! Ik schreef op jouw leeftijd eenige gedichten, die eenigszins "iets beloovend" waren. Toen werd ik philosoof, vond daarin mijn levensvorm en levensbestemming.'[69]

Het was een dichterlijke formulering van een ontdekking die te pijnlijk was om hardop uit te spreken: dat hij zich als zoon uit een bourgeois bankiersgezin niet thuisvoelde tussen de rode kunstenaars, dat zijn introverte en rechtlijnige karakter botste met de uitbundige stijl van zijn buren in de Bergense en Blaricumse kolonies, dat zijn eigen letterkundige gaven tekort schoten om er ooit echt bij te horen en dat zijn huwelijk met kunstenares Annie de Roos in zijn voegen kraakte. Kortom, dat het kunstenaarsleven het zijne niet was, maar het wetenschappelijke des te meer. De stuurloze, 'lege' student was in 1923 uitgegroeid tot een volwassen intellectuele denker van protestantse snit.

---

[67] PAGjr, Aantekening in Just Havelaar, *Vincent van Gogh* (Amsterdam zj (1915)). Vgl. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 13.
[68] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (24 april 1947). Vgl. Interview met Tobie Goedewaagen (28 januari 2008).
[69] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (20 mei 1947).

Hoofdstuk 3
1923-1934 DE FILOSOOF

De man die in de discussies domineerde

Het dankwoord in zijn proefschrift had Goedewaagen behalve aan zijn 'hoogvereerde promotor' Ovink ook aan de leden van de Neo-Kantiaanse Studiekring gericht. Deze studiekring was in 1921, het jaar van Goedewaagens doctoraalexamen, opgericht door hemzelf, Dirk Bartling (1891-1966) en Jacob Snethlage (1886-1983), ook leerlingen van Ovink. Twee jaar lang organiseerden ze voor mede-studenten uit de Utrechtse universiteit bijeenkomsten over wijsgerige onderwerpen. Maar hun ambities reikten verder: in de richting van een vereniging van filosofen die toegespitst was op één denkrichting uit de wijsbegeerte, en een voorkeur had voor de denkwijzen van Plato, Kant en de Marburger School, zoals Goedewaagen het samenvatte.[1]

In deze jaren kenden vele landen in Europa al sinds decennia overkoepelende filosofische organisaties, zoals het Deutsche Philosophische Gesellschaft, de Société Belge de Philosophie en de Société Francaise de Philosophie. In Nederland bestond zo'n organisatie niet, aangezien Nederland vanaf de achttiende eeuw geen eigen bijdrage meer leverde aan het filosofische corpus, al vond Spinoza's gedachtengoed grote bewonderaars in alle grote filosofen na hem, onder wie ook Goethe en Hegel. In de twintigste eeuw was er aan de Nederlandse universiteiten weliswaar een opbloei van Spinoza's gedachtengoed, maar blonk de filosofie vooral uit in neo-stromingen. Geen van de Nederlandse filosofen kon tippen aan de statuur van Nietzsche of zelfs maar Ernst Cassirer – er waren slechts 'kleine' denkers aan 'kleine' faculteiten. De wijsbegeerte had in de academische wereld hooguit de statuur van een hulpwetenschap.

Deze 'kleine' filosofische wereld was niettemin versnipperd in tal van rivaliserende gezelschappen, die hun eigen debatten organiseerden, hun eigen periodiek uitgaven en hun eigen bijeenkomsten belegden. Er was de Nederlandse afdeling van het Duitse Kant-Gesellschaft, het Bolland Genootschap voor Zuivere Rede (Hegelianen die hun aanhang vooral buiten de academische wereld hadden), een groep rond Gerard Heymans (grondlegger van de psychologie in Nederland), alsmede kleinere verenigingen van spinozisten, thomisten en anderen. De bijna sektarische verdeling in tal van stromingen werd met moeite bijeengehouden door het Tijdschrift voor Wijsbegeerte, in 1907 opgericht door J.D. Bierens de Haan.

Het hegelianisme van Bolland verenigde rond 1900 de kritiek op de moderne mens, de *homo oeconomicus*, de mens als machine in de industrialisatie en dus een geestelijk armoedige mens. Ook volgens prof. dr. A.J. de Sopper, hoogleraar in de kantiaanse wijsbegeerte in Leiden, was de Nederlander omstreeks de eeuwwisseling een 'verlengstuk van de machine [en volledig] afhankelijk van het machinale radarwerk'. De Sopper sprak in 1908 profetisch

[1] C.C. de Ridder, 'De geschiedenis van het Genootschap voor Wetenschappelijke Philosophie Oct. 1923-Oct 1948', in: *Aspecten van de tijd, een bundel wijsgerige studies* (Assen 1952) blz. 252-283, aldaar blz. 254.

van een 'komedie (...) die wel eens op 'n vreselijke cultuurtragedie zou kunnen uitloopen'. Hij was van mening dat het 'cement van de samenleving' uit zijn voegen sijpelde.[2] In die context kwam Bolland met zijn antimodernistische Hegelbeweging als geroepen. In een bonte mengeling van hegelianisme en civilisatiekritiek trok hij van leer tegen de Vooruitgang, een 'waandenkbeeld' van de moderne tijd.

Gerard Heymans (1857-1930) was sinds 1890 hoogleraar in de wijsbegeerte in Groningen, en verwierf er wereldfaam met zijn experimenten in de zielkunde, toen nog een soort aanhangsel van de filosofie. Hij deed tal van laboratoriumonderzoeken in de psychologie en stelde zijn 'kubus van persoonlijkheidstypologieën' samen, waarmee hij onder meer het verschil tussen man en vrouw verklaarde. Volgens Heymans kon wijsbegeerte alleen zinvol zijn in relatie tot andere wetenschappen – hij was dus een voorstander van de metafysica. Zowel in de psychologie als de filosofie bestond er dankzij zijn empirische methode en zijn fundamentele metafysische theorie, het psychisch monisme, lange tijd een Groninger School.[3]

Daar kwam het initiatief van de drie leerlingen van Ovink bij met de oprichting van het Genootschap voor Critische Philosophie op 27 oktober 1923 in het Philosophisch Instituut van de Universiteit Utrecht. Snethlage, de drijvende kracht achter de oprichting, werd voorzitter, Goedewaagen secretaris en Bartling penningmeester. Ovink aanvaardde het hem aangeboden erevoorzitterschap. De oprichtingsvergadering werd goed bezocht door zestien van de achttien leden, onder wie de zeer jonge Amsterdamse hoogleraar H.J. (Henk) Pos, R.J. (Rick) Kortmulder, H. van Oyen en J.C. (Jo) Franken.[4] Doel van de vereniging werd het 'bevorderen en beoefenen der critische philosophie' (art.I). De club ging actief van start met twee tot drie conferenties per jaar, waar leden lezingen en referaten hielden en er na afloop discussies plaatsvonden. De eerste conferentie vond plaats in december 1923; Goedewaagen sprak op de tweede conferentie in mei 1924, gehouden in het Broederschapshuis te Bilthoven, voor twaalf leden over 'De philosophie en de waarheid der geschiedenis'. Naast de besloten conferenties organiseerde het genootschap ook openbare bijeenkomsten, de eerste in 1924 ter gelegenheid van Kants tweehonderdste geboortedag.

Het Genootschap zette de kentheorie centraal, met de nadruk op de logische eenheid van het denken en de waarde van de natuurwetenschappelijke methode. Het bestuur wenste zich uitsluitend te richten op de zuiver wetenschappelijke filosofie. Invloed van religie en politiek, vervat in het begrip 'wereldbeschouwing', was uit den boze. Goedewaagen wilde 'het philosophische denken der samenwerkenden principieel vrij (...) houden van beïnvloeding door enigerlei wereldbeschouwing'.[5] De populaire filosofieën van Bolland en Heymans werden afgewezen. Er moest immers streng worden geredeneerd en daar

---

[2] Als geciteerd bij Siebe Thissen, 'Het cement van de samenleving. Nederlands hegelianisme', Lezing voor de Conventie van Europese Ideeëngeschiedenis (Rotterdam, 25 januari 2004).
[3] H.G. Hubbeling, 'Empirische methode versus empirisme. De structuur van Heymans' filosofie', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* no.72 (1980) blz. 1-18.
[4] UBA BC Wijsgeerige Verzameling (WV) XXXIII H.J. Pos inv.no. 32.44, Brief Franken aan Pos (26 november 1923).
[5] C.C. de Ridder, 'De geschiedenis van het Genootschap', blz. 256.

leende Kant zich beter voor dan Bollands speculatieve hegelianisme of Heymans' gepsychologiseer. Goedewaagen was in dit genootschap een bindende en zeer actieve figuur. Onvermoeibaar, op het fanatieke af, was hij in zijn streven naar het behoud van een zuiver wetenschappelijke filosofie. Nadat hij drie jaar lang als secretaris had gefungeerd, werd hij in mei 1926 benoemd tot voorzitter, wat hij bleef tot november 1928. Herbenoemingen tot voorzitter zouden volgen van december 1931 tot augustus 1932 en van september 1933 tot zijn uittreden in het voorjaar van 1937.

Na het behalen van zijn doctorstitel was Goedewaagen nog niet uitgestudeerd. Kort voor zijn promotie was hij een studie Klassieke Letteren in Utrecht gestart, die hij als een noodzakelijke aanvulling op zijn filosofische werk beschouwde, maar die hem veel tijd kostte en pas in 1938 zou afronden.[6] In de tussentijd gaf hij wel privé ('privaat') lessen Grieks en Latijn aan scholieren ter voorbereiding voor het staatsexamen, evenals lessen aan huis in de filosofie. Hij liet zich in deze jaren als een bijzonder actief en betrokken filosoof zien: hij gaf voordrachten en colleges over Kant en Hegel aan de Utrechtse Volksuniversiteit en voor het Genootschap tot Bevordering der Wijsbegeerte Plato; hij schreef recensies en een enkel artikel voor het Tijdschrift voor Wijsbegeerte;[7] en hij verzorgde ook leergangen aan de Internationale School voor Wijsbegeerte. Dankzij zijn inzet werd er in 1926 een filosofische leeszaal geopend aan de Utrechtse universiteit. Deze werd volgens een plaatselijke verslaggever ondergebracht in de 'vroegere badkamer van koning Lodewijk Napoleon', waarmee direct de beperkingen van de leeszaal waren geschetst.[8]

Studenten- en kunstenaarstijd lagen intussen ver achter hem. Zijn nieuwe positie werd bezegeld met de verhuizing naar Utrecht begin 1924, naar de Admiraal van Gentstraat waar reeds veel professoren woonden.[9] Maar waar de professoren in het deel van de straat woonden met romantische negentiende-eeuwse herenhuizen, betrok Goedewaagen met zijn gezin een huurwoning in de nieuwbouw verderop – ongenaakbare bakstenen blokken in een strenge Amsterdamse Schoolstijl met hoge stenen trappen naar de rij voordeuren. Ze woonden twee- en driehoog in een zeskamerwoning zonder tuin. Een groter contrast met de Blaricumse hut was nauwelijks denkbaar.

De romantiek en de poëzie verdwenen naar de achtergrond en orde, systeem en discipline wonnen aan gewicht. De christelijke invloed van de vele theologen aan de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte deed zich gelden: een tijdlang ging het gezin op zondag naar de kerk.[10] Het manchesterpak en de trui uit Blaricum maakten plaats voor een driedelig kostuum met dasspeld en horlogeketting, het nonchalant golvende haar werd stijf wegge-

---

[6] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 15; NIOD TG 858 inv.no. 1, Candidaats- en doctoraalbullen Goedewaagen (1928 en 1938).

[7] Universiteitsbibliotheek Utrecht (UBU), Bijzondere Collecties (BC), Archief P.H. Ritter jr., inv.no. 27, Programma's en samenvattingen van PLATON; Koninklijke Bibliotheek (KB) inv.no. C31, Knipsels; *Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, jrg. 18 no. 2(1924), jrg. 19 no's. 2 en 3 (1925).

[8] NIOD TG 858 inv.no. 2, Knipsel (8 november 1958). Het adres van de badkamer wordt niet onthuld.

[9] Onder meer de klassicus Damsté, rector Broek, oudheidkundige Vollgraff en kunsthistoricus Vogelsang. Ook dr. P.H. Ritter jr., die later privélessen filosofie en klassieke talen volgde bij Goedewaagen woonde er, in een herenhuis op no. 23.

[10] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 115.

plakt, de blik werd strenger en de houding verstrakte. Annie deed haar best de rol van doctorsechtgenote op zich te nemen. Op foto's uit die tijd is ook bij haar een verandering in kledingstijl waar te nemen: van de fladderende gewaden naar blouses met kanten kragen, een broche en een vestje, het haar opgestoken. Maar het damesachtige lag haar niet en ze miste de ongedwongen sfeer en gezelligheid van Blaricum.

In Utrecht openbaarde zich voor het eerst de ongelijkheid die Goedewaagen creëerde tussen de twee stiefkinderen en zijn eigen dochter. Zijn strenge opvoeding gold met name de oudste twee kinderen. Regelmatig stuurde Goedewaagen Johnie en Anneke uit logeren en niet alleen omdat dat voor hen een leuk uitje was. Met Janna had hij van meet af een heel andere verhouding, 'heel innig' zoals Tobie het later zou verwoorden.[11] Binnen een paar maanden al ging het mis. Annie moest machteloos toezien hoe Goedewaagen de tienjarige Johnie – háár zoon! – na een onbenullig incident het huis uitzette en naar zijn vader John Rädecker in Groet stuurde. Zelfs toen Rädecker zijn zoon na korte tijd terugstuurde naar Utrecht, mocht Johnie niet meer thuiskomen. Tot zijn veertiende jaar zou hij hoofdzakelijk in een internaat in Laren verblijven.[12] Alleen in de vakanties was het gezin compleet.

Deze schokkende gebeurtenis luidde de neergang van het huwelijk in. Er volgde een tijd van veel ruzies, waarin Goedewaagen zijn drift en Annie haar temperament niet meer konden beheersen. Tobie beschreef die ruzies als 'geschreeuw en gegil, elkaar nazitten door het huis en slaan; één keer zelfs trof hij haar met zijn wandelstok in haar gezicht.'[13] De geboorte van Tobie jr. in 1925 bracht in die situatie geen verandering. Zijn komst zou dan ook onbedoeld zijn geweest – een falen van de breinaald?[14] In 1926 trok Goedewaagen een scheidingslijn tussen zijn eigen en de Rädeckerkinderen; zijn stiefkinderen mochten niet meer mee op vakanties en uitstapjes.[15]

Goedewaagen was intussen voorzitter van het Genootschap voor Critische Philosophie geworden. Na een half jaar ontstond er een richtingenstrijd binnen het genootschap. Een meerderheid van het genootschap, aangevoerd door Ovink, pleitte in november 1926 voor het beoefenen van critische philosophie in ruimere zin: de filosofie van Kant bleef het startpunt, maar men wilde ook openstaan voor nieuwe ontwikkelingen in het (neo) kantianisme. Heel ver ging dat overigens niet, want de hegeliaanse en psychologistische ontwikkelingen werden nog altijd uitgesloten. Het ging de christelijke Ovink vooral om het toelaten van meer religieuze connotaties, hetgeen een logisch gevolg was van zijn eigen ontwikkeling van het niet-religieuze kantianisme in de richting van de dialectische theologie.[16]

De richtingenstrijd werd een conflict toen Ovink korte tijd later de vrijzinnig protestantse filosoof en natuurkundige Ph. A. Kohnstamm voordroeg als lid van het Genootschap. Het bestuur was daartegen omdat men vreesde dat hij wijsbegeerte op theologische grond-

[11] Interview met Tobie Goedewaagen (20 maart 2008).
[12] Interview met Tobie Goedewaagen (13 december 2007); vgl. Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 113-114.
[13] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 117.
[14] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 107.
[15] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 117.
[16] Ferd. Sassen, *Wijsgerig leven in Nederland*, blz. 21-23.

slag wilde beoefenen en daarmee het autonome denken in twijfel zou trekken. Die discussie leidde tot het uittreden van Henk Pos, die als hoogleraar aan de Amsterdamse VU zijn lidmaatschap onhoudbaar vond als het Genootschap zo expliciet een wijsbegeerte op christelijke grondslag afwees.[17] Begin 1927 werd de kandidatuur van Kohnstamm verworpen. Ovink deed boos het voorstel om het hele Genootschap dan maar op te heffen, maar dat haalde het met zeven tegen acht stemmen net niet. Toen zat er voor Ovink niets anders op dan zijn erevoorzitterschap terug te geven en zijn lidmaatschap op te zeggen. Met hem bedankten ook zijn promovendus Jo Franken, Rick Kortmulder en een paar anderen. Goedewaagen had zijn genootschap gered, maar ten koste van de verhouding met zijn vroegere leermeester. Het zou tussen hem en Ovink niet meer goed komen.

Goedewaagens halsstarrige weigering enige religieuze invloed toe te laten in het genootschap doet enigszins vreemd aan, vooral omdat zijn eigen gedachtengoed in deze jaren doordrenkt was van religieuze thema's, hem door Ovink zelf met de paplepel ingegoten en in zijn latere autobiografie beschreven als hét 'probleem van deze levensphase'.[18] Zo kwam zijn zoektocht naar de verhouding tussen filosofie en wereldbeschouwing pas tot een ontknoping toen hij de heilsgeschiedenis erbij ging betrekken.[19] Goedewaagen zag het begrip heilsgeschiedenis als de verbinding tussen de eeuwigheid van de idee en de vergankelijkheid van de geschiedenis – een vondst in zijn ogen, maar voor theologen gesneden koek. De euforie over de vondst was overigens van korte duur, want Goedewaagen zou nog jaren in zijn publicaties blijven worstelen met de problematiek van wereldbeschouwing en religie.

Het Genootschap voor Critische Philosophie overleefde dus zijn eerste crisis met een kern van nog geen dozijn leden, die echter eensgezind verder gingen. Spil van het genootschap werden de studiekringen, een idee dat Goedewaagen al in 1923 geopperd had. Deze waren alleen voor leden toegankelijk en hadden tot doel om in een kleine kring van specialisten bepaalde onderwerpen, filsosofische werken of methodes verder uit te diepen en te bestuderen. Vanaf 1927 kwam de studiekring elke drie weken bij Goedewaagen thuis op de Admiraal van Gentstraat om 'grondige besprekingen' te voeren en hij zou tot 1936 de leden blijven ontvangen in zijn ruime studeerkamer. Hij werd daarmee zelf de spil van het genootschap. De sfeer was zodanig, dat van een 'intieme vriendenkring' gesproken kan worden. Jongere leden zouden later enigszins afgunstig aan deze bloeiperiode van het genootschap refereren.[20] In november 1927 werd weer een conferentie georganiseerd, dit keer samen met het wijsgerig Genootschap Plato. De hoofdgast was het boegbeeld van het criticisme, Ernst Cassirer. Een jaar later trad Goedewaagen kortstondig af als voorzitter, maar hij bleef de meest vooraanstaande figuur in het genootschap, 'de man die in de discussies domineerde', zoals een toenmalig lid het verwoordde.[21]

---

[17] Peter Derkx, *H.J. Pos, 1898-1955: objectief en partijdig. Biografie van een filosoof en humanist* (Utrecht 1994) blz. 45.

[18] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz 20.

[19] Dr. T. Goedewaagen, *Idee en historie* (Assen 1927).

[20] C.C. de Ridder, 'De geschiedenis van het Genootschap', blz. 264-265.

[21] C.C. de Ridder, 'De geschiedenis van het Genootschap', blz. 257. De Ridder vermeldt de naam van de geciteerde helaas niet.

Privaatdocent aan de Universiteit Utrecht

Gedurende de hele jaren twintig werd Goedewaagens denken gekenmerkt door zijn verdediging van de autonomie van het denken, van de critische filosofie en zijn afwijzing van metafysica en wereldbeschouwing. In al zijn publicaties zou dit adagium de boventoon voeren.[22] Het meest pregnant komt zijn visie naar voren in zijn Openbare Les ter aanvaarding van het privaatdocentschap in 1925. Goedewaagen had zelf deze functie in de geschiedenis der na-kantiaanse wijsbegeerte aangevraagd en officieel van het Ministerie van Onderwijs toestemming verkregen.[23]

Het privaatdocentschap is een inmiddels niet meer bestaande functie aan de universiteit, in feite een voorloper van het wetenschappelijke docentschap. Voor de oorlog bestonden er geen wetenschappelijke medewerkers, alleen hoogleraren en lectoren. Privaatdocenten gaven onderwijs in nieuwe specialismen die hun waarde nog moesten bewijzen of in vakgebieden die te klein waren om er een lector of hoogleraar voor te benoemen. Privaatdocenten waren niet in dienst van de universiteit, werden niet betaald, alleen officieel 'toegelaten'. De toelating kan beschouwd worden als een erkenning van het academische niveau, maar bood geen enkele garantie op bevordering naar een dienstverband als lector of hoogleraar. Hun colleges werden doorgaans wel in de universiteitsgidsen opgenomen, maar studenten konden geen examens doen. Daarom hadden de meesten ook niet heel veel toehoorders. Ook Goedewaagen ontving als privaatdocent geen salaris, maar het stond hem vrij om de studenten voor een reeks colleges te laten betalen. In hoeverre hij dat gedaan heeft, is niet bekend.[24]

Op donderdag 8 oktober 1925 hield Goedewaagen zijn eerste Openbare Les als privaatdocent in het klein-auditorium van de universiteit over 'Philosophie en wereldbeschouwing. Haar wezen en verhouding'.[25] Na een analyse van de betekenis van beide begrippen boog hij zich over het vraagstuk van hun onderlinge verhouding. In tegenstelling tot Ovink zocht hij de oplossing niet in christelijke richting, waarin de filosofie werd opgevat als wetenschap en wereldbeschouwing als persoonlijk leven, maar op een hoger abstractieniveau. Filosofie en wereldbeschouwing waren dan beiden autonome methoden van cultuur. Maar voor de filosofie gold 'filosofie is doel op zichzelf', terwijl voor de wereldbeschouwing gold 'filosofie is puur een middel tot een einddoel'. Beide begrippen kwamen dus met elkaar in conflict; de autonomie leidde tot antinomie. Goedewaagen betoonde zich in zijn gedachtengang een waar navolger van Cohen, Natorp en Görland: het ging hem niet om de werkelijke filosofie, de werkelijke wereldbeschouwing of de realiteit van hun verhouding, maar louter om het

---

[22] Behalve Goedewaagens proefschrift (1923) onder meer in 'De critische wending in de geschiedenisphilosophie', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 19 no. 3 (1925), *Idee en historie* (Assen 1927) en 'Ernst Cassirer', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 23 no. 2 (1929).

[23] Nationaal Archief (NA), Ministerie OKW, Persoonsdossiers Rijkspersoneel, inv.no. 17. Brief Goedewaagen (11 april 1925); Het Utrechts Archief, College van Curatoren RU, inv.no. 1201, Brief De Vooys aan College Curatoren (17 mei 1925) en brief Curatoren aan Ministerie OKW (20 mei 1925); PAG inv.no. 21, Beschikking (30 mei 1925).

[24] Auteur is prof.dr. L.J. Dorsman (Utrecht) en dr. P.J. Knegtmans (Amsterdam) erkentelijk voor de door hen verschafte informatie over privaatdocenten in het interbellum.

[25] Dr. T. Goedewaagen, *Philosophie en wereldbeschouwing. Haar wezen en verhouding* (Amsterdam 1925).

begrip a-priori (dat wil zeggen uitspraken zonder onderzoek) van de mogelijke filosofie en wereldbeschouwing en hun mogelijke verhouding.

Wie van zijn vrienden en collega's naar zijn eerste proeve als privaatdocent kwamen luisteren is niet overgeleverd. Vermoedelijk hebben Ovink, Snethlage, Bartling en andere leden van het Genootschap voor Critische Philosophie in de zaal gezeten, en ook een nieuwe vriend van Goedewaagen, één van de zeer weinigen met wie hij een levenslange vriendschap zou onderhouden. Zijn naam was Gottwalt Christian Hirsch (1888-1972), een celbioloog afkomstig uit Magdeburg en getrouwd met een Nederlandse. Sinds 1921 was hij aangesteld als privaatdocent in de Cytologie aan de Utrechtse Universiteit en kennelijk waren ze elkaar ergens op de universiteit tegengekomen. In 1926 werd hij benoemd tot hoogleraar in de celbiologie in Utrecht en hij zou dat blijven tot hij in september 1944 voor de oprukkende geallieerden terug naar Duitsland moest vluchten en zich als hoogleraar in Göttingen vestigde. Hirsch zou Goedewaagen zijn hele leven blijven volgen, ook al zouden hun politieke en ideologische voorkeuren ver uiteenlopen.

'Lieber Christian,' schreef Goedewaagen boven zijn brieven in een tijd dat vrienden elkaar steevast bij de achternaam noemden, en 'Lieber Tom', antwoordde Hirsch dan terug. De zielsverwantschap en bijzondere trouw tussen de twee vrienden komt nog het best tot uiting in een passage uit een brief van Goedewaagen aan zijn vriend in de herfst van hun leven:

> 'Der Mensch ist von Natur ein geselliges Wesen und auf das Zusammenleben angelegt; daher kommt dieses Zusammenleben dem Glücklichen zu, da er ja alle natürlichen Güter besitzt. Es ist offenbar besser, mit befreundeten und trefflichen Menschen zu leben als mit fremden und gewöhnlichen Menschen. Mithin braucht der Glückliche Freunde.'[26]

Goedewaagen bewaarde in zijn persoonlijk archief geen andere correspondentie waaruit eenzelfde hechte vriendschap sprak. Misschien is die er nooit geweest, maar aannemelijker is dat Goedewaagen na het beëindigen van diverse vriendschappen de betreffende correspondentie uit zijn archief verwijderde. Zo zou aan het einde van zijn leven alleen Hirsch nog overblijven.

De ruzies met Annie werden rond 1927 dagelijkse praktijk. 'Na zo'n ruzie (...) kwam er dan vaak weer berouw en een luide, pathetische verzoening met omhelzingen en geloften waarbij ook de kinderen werden betrokken en mee-omstrengeld.'[27] In de zomer van 1928 verliet Annie met de kinderen het huis. Volgens Tobie was de directe aanleiding voor haar vertrek dat Goedewaagen nu ook de veertienjarige Anneke uit huis wilde plaatsen; het echtscheidingsvonnis spreekt echter van overspel door Goedewaagen.[28] De echtscheiding werd uitgesproken in december 1928; Goedewaagen diende een alimentatie van f 225 per maand te betalen. Een flink bedrag, dat aangeeft dat Goedewaagen voor de rechter beschik-

---

[26] NIOD TG 858 inv.no. 31, Brief Goedewaagen aan Christian Hirsch (15 april 1960); Goedewaagen citeerde hier Aristoteles.

[27] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 117.

[28] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 117; NA, Nederlands Beheers Instituut (NBI), inv.no. 63574, Vonnis inz. De Roos tegen Goedewaagen (20 september 1928).

te over een fors inkomen, ook al werd het leeuwendeel van dat inkomen door de ouders van Goedewaagen betaald. Op aandrang van Goedewaagen werd het bedrag in 1931 verlaagd werd naar f 150 (een gemiddeld arbeidersloon). Desondanks beklaagde hij zich erover dat 'de rechtbank (...) de toelage nog f 25 per maand hooger heeft gesteld, dan ik betalen kan en had voorgesteld.'[29]

Tot ontgoocheling van Annie kreeg Goedewaagen de voogdij over Janna. Janna zou haar verdere jeugd bij haar vader wonen, gescheiden van Johnie, Anneke en Tobie, die bij Annie bleven. Bij voorkeur had Goedewaagen over zijn beide kinderen de voogdij gekregen. Hij vond dat Annie op een onverantwoordelijke manier in het leven stond en dat met name Janna, die veel op haar moeder leek, beschermd moest worden tegen de kwalijke invloeden van Annie. Maar Tobie was bij de scheiding nog geen drie jaar oud en bleef bij zijn moeder. Nog jaren lang zou Goedewaagen pogingen doen om zijn invloed op Tobie te doen gelden – 'bijschaven' noemde Tobie dat – waarbij in Utrecht een heel wat stringentere opvoeding gold dan bij Annie in Amsterdam.

Maar Annie provoceerde haar gewezen echtgenoot graag. Na haar scheiding was ze via haar buurman de dichter en schilder Ernest Michel in vitalistische neo-katholieke kringen verzeild geraakt en ze liet ook Tobie als kleuter al tot het rooms-katholieke geloof bekeren. Als hij eens per maand een weekend naar zijn vader ging, hing ze hem meerdere vrome medailles met conterfeitsels van Maria om de hals. Goedewaagen liet zich echter niet kennen, deed bij aankomst 'de munten', zoals hij de roomse kettinkjes sarcastisch noemde af en borg ze op in Truus' sieradenkistje. Bij het vertrek kreeg Tobie ze weer om.[30] Toen hij acht jaar was, kondigde Tobie aan dat hij later 'bruine monnik' zou worden, om zijn vader 'een poets te bakken'. Goedewaagen constateerde 'roomsche politiek' van Annie, en maakte er korte metten mee, evenals met haar gestook in brieven aan Janna. Janna mocht minder vaak op bezoek bij haar moeder en moest Annies brieven aan haar vader laten lezen.[31]

Niet alleen de katholieke opvoeding bleef jarenlang een bron van ergernis voor Goedewaagen, ook het vrouwenhuishouden van Annie vond hij schadelijk voor de karaktervorming van zijn zoon. Inderdaad was Annie nogal toegeeflijk tegenover haar jongste zoon, door de oudere kinderen 'het prinsje' genoemd.[32] Toen Tobie al lang en breed student was schreef Goedewaagen hem eens: '... want mijn mening [is] dat je je hele jeugd (...) te veel verwend bent, te veel bewonderd, te veel gespaard; dat je nooit geleerd hebt te werken en een man te worden (...)'. Tobie was in zijn ogen onvolwassen 'object (...) van moederlijke machtswellust.'[33]

Met Annie wilde hij de rest van zijn leven niets meer te maken hebben. Alleen als het echt niet anders kon, zoals in alimentatie- en voogdijkwesties, had hij nog schriftelijk contact met haar, meestal kort en op bijtende toon: 'Ik heb de f 175 voor de betaling van de

---

[29] NIOD TG 858 inv.no. 5, Brief Goedewaagen aan Annie de Roos (28 april 1932).
[30] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 237-238.
[31] NIOD TG 858 inv.no. 5, Brieven Goedewaagen aan Annie de Roos (17 januari 1933, 19 september 1934).
[32] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 258.
[33] Interview met Tobie Goedewaagen (20 maart 2008); vgl. Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 117; NIOD TG 858 inv.no.9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (14 februari 1950).

rekening van de advocaat gekregen. Ook heb ik de helft der effecten gekregen (f 2375) en ga accoord met de verdere verdeeling van de inboedel. Ik beschouw deze regeling als definitief. Tom'.[34] De kinderen van Rädecker weigerde hij ooit nog te zien. Anneke heeft nog wel eens aan de deur gestaan in Utrecht, maar ze werd weggestuurd.

Uit de archiefstukken komt Goedewaagen in deze periode naar voren als een gevoelloze man, die de warmte met harde hand uit zijn leven bande. Dat dat maar één kant van het verhaal is, blijkt uit twee gedichten die bewaard zijn gebleven. *Storm*, geschreven op het hoogtepunt van de echtscheidingsperikelen, is een ronduit dramatisch gedicht, waaruit echte wanhoop spreekt, ook al is de vorm nogal dilettantisch:

Een storm steekt op om het huis
En ik lig alleen in de nacht
Ben ik nergens ter aarde meer thuis?
Is er niemand meer die mij verwacht?

O storm, die de daken ontbindt,
Sinds ik heenging uit moeders schoot
Ga ik, altijd eenzamer kind,
Naar het eenzaamst van alles, de dood[35]

In het gedicht *Mijn hand* wijdde hij twee strofen aan deze ingrijpende periode in zijn leven:

Toen heeft hij bloemen afgerukt,
Een kleine vogel doodgedrukt,
En in den avond onvermurwd
Het smeeken van een kind gewurgd.

Sinds draagt hij 't stigma van de haat,
Een splinter in zijn hartlijn staat,
En in den vuist van zijn geweld
Blijven zijn vingers vastgekneld.[36]

Het was een staaltje zeldzaam zelfinzicht, dat hij echter alleen aan het papier toevertrouwde en niet deelde met de mensen om hem heen. Maar de conclusie was opnieuw een rigide afsnijden van de kwesties die hem te pijnlijk waren. Hij moet zich hebben voorgenomen dat dit hem nooit meer mocht overkomen, dat hij zich nooit meer moest verliezen in zijn gevoelens en emoties. Werken, studeren, werd zijn levensmotto.

[34] PAG jr, Brief Goedewaagen aan Annie de Roos (3 september 1928); vgl. NIOD TG 858 inv.no. 5, Brieven Tobie Goedewaagen aan Annie de Roos (17 januari 1933 en 14 september 1934).
[35] NIOD TG 858 inv.no. 3, gedicht 'Storm' (augustus 1928).
[36] NIOD TG 858 inv.no. 3, gedicht 'Mijn hand' (15 juli 1945).

> 'For working is the only right ("dynamical") way of mastering your "emotions". (...) Life is a battle to be waged, not to be looked at; a workshop. Injuries and fatigue? Never mind: they are the only means of discovering your own life and the meaning of it, to become wiser. "Was mich nicht umbringt, macht mich stärker", Nietzsche says.'[37]

En het is zonder twijfel déze beslissing, meer dan latere teleurstellingen en mislukkingen, die bepalend is geweest voor het verloop van en de keuzes in zijn leven.

Kritiek op het criticisme

In de jaren twintig liep de publieke belangstelling voor de wijsbegeerte en zijn meer spiritistische uitlopers langzaam terug. Het startpunt voor de neergang was de dood van Bolland in 1922. Maar dat betekende beslist niet het einde van de wijsbegeerte of zelfs het hegelianisme in Nederland. Aan de universiteiten won de filosofie langzamerhand aan gewicht: de productiviteit steeg en de exacte wetenschappen waren een vruchtbare bodem voor metafysische theorieën – stilletjes aan verminderde de zware druk van de theologie die in de negentiende eeuw had gedomineerd.[38] De hegelianen (ook wel spottend hegelaressen of hegelingen genoemd) hielden het Bolland Genootschap voor Zuivere Rede actief in stand en Goedewaagen richtte zijn neokantiaanse pijlen onverminderd op deze opponent.

Hoewel Goedewaagen het hegeliaanse gedachtengoed nog steeds afwees, verdween in de loop van de twintiger jaren de scherpte uit zijn toon. In zijn artikel 'Hegel's opvatting van den mensch' bijvoorbeeld nam hij alle rust om Hegel uitgebreid, maar ook sterk versimpeld uit te leggen aan de lezer. In dit artikel noemde hij Hegel een 'speculatief realist', die de mens uitsluitend vanuit zijn bestaan beschouwde – de eigenlijke mens is dus niet een of ander abstract, maar een in ruimte en tijd bestaand reëel wezen. Het bestaande heeft een geldigheid die onafhankelijk is van het menselijk denken, een absolute geldigheid dus. Voor Goedewaagen was deze visie weliswaar sluitend en overzichtelijk, maar vooral ook averechts en eenzijdig.[39] Hij vond namelijk dat het begrip 'mens' een dubbele betekenis had: de mens als bestaand individu en als persoon. Als zodanig bestaat de mens niet en zal hij nooit bestaan, maar is hij Idee. Die visie miste hij bij Hegel, wiens denken hij samenvatte door te stellen dat bij Hegel de mens hooguit gesanctioneerd werd door een goddelijke wereldgeest (Hegels begrip van de *Weltgeist*). Die bewering kwam hem prompt op hoongelach te staan in het eerstvolgende nummer van het Tijdschrift voor Wijsbegeerte: de bollandiaan Ir. W.F. Staargaard noemde Goedewaagens artikel 'een waanvoorstelling

---

[37] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (28 maart 1951). Om de Engelse taal, die hij doceerde in de Scheveningse Strafgevangenis, te oefenen, schreef Goedewaagen enige tijd brieven in het Engels.

[38] Thissen, 'Een wijsgerige beweging in Nederland', blz. 22-39. Zie ook: Siebe Thissen, 'De nalatenschap van Erasmus. Een wijsgerige beweging en haar cultuurtaak', *Wijsgerig Perspectief op maatschappij en wetenschap*, jrg. 34 no. 5 (1993) blz. 167-171.

[39] Dr. T. Goedewaagen, 'Hegel's opvatting van den mensch', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 20 no. 4 (1927) blz. 123-135, aldaar blz. 132.

betreffende Hegel's wetenschap'; Goedewaagen had 'een spook zijner verbeelding' trachten te bestrijden, maar deed dat op een wijze die hij van Hegel een stuk zuiverder geleerd had kunnen hebben.[40]

Zoals blijkt uit Goedewaagens publicaties, maar ook uit de wijze waarop hij leiding gaf aan het Genootschap voor Critische Philosophie, en zelfs uit zijn privéleven, was hij voortdurend op zoek naar de controverse, naar geschilpunten die hem hielpen zijn visie aan te scherpen, steeds verder opschuivend naar de grenzen van de systematiek. In die zin was hij een kind van het modernisme, de geestesstroming die zelf gegenereerd werd door de dialectiek van cultuurpessimisme en vooruitgangsgeloof, chaos en nieuwe orde, wanhoop en hoop, decadentie en vernieuwing, vernietiging en scheppingsdrang.[41] De hang naar controverse zou hem een paar jaar later in de armen van Hegels dialectische systeem van *these – antithese – synthese* drijven, maar voorlopig bleef hij aan de zijde van de criticisten staan, al werden zijn geschriften steeds kritischer.

Goedewaagen beperkte zich in deze jaren overigens niet tot het opzoeken van de grenzen van de critische filosofie, maar verdiepte zich in tal van thema's. Zijn studie klassieke talen bracht hem in contact met de oudheid en de fundamenten van het rechtssysteem. Op zijn initiatief kwam een rechtsphilosophisch dispuutgezelschap tot stand, een informele club van intellectuelen dat over de rechtsfilosofie discussieerde. Tot de leden behoorden de criminoloog prof. Willem Pompe, mr. A. Stoop, een aanhanger van Heymans, de bollandist mr. J. Eggens en dr. P. Sterkman, leerling van Ovink. Goedewaagen vertegenwoordigde in dit gezelschap het neokantianisme. Het bracht hem ertoe Hegels *Grundlinien zur Philosophie des Rechts* te bestuderen. Hij bezag Hegel met andere ogen dan tien jaar daarvoor en hoewel Hegels methodiek hem nog altijd vreemd was, bood diens geschiedenisfilosofie hem 'een nooit opdrogende bron van diepste inzichten'.[42] Maar voorlopig zou hij die inzichten nog niet verwerken in zijn publicaties.

Kort voor zijn scheiding van Annie werkte Goedewaagen kortstondig samen met haar oudere broer, de typograaf Sjoerd de Roos. De Roos had in 1927 De Heuvelpers opgericht, een privé-uitgeverijtje bestaande uit een handpers die thuis stond opgesteld en waar bibliofiele uitgaven in de door De Roos ontworpen Meidoornletter werden gedrukt en uitgegeven. Voor de eerste uitgave opteerde hij voor een Latijnse tekst, omdat ook oude drukkers en lettergieters daarmee werkten. Goedewaagen beval hem *Tractatus Politicus* (1670) van Spinoza aan: 'Spinoza huldigt er een aristocratisch-republikeins staatsideaal. 't Is dunkt mij geknipt voor een "hollandse" pers,' meende Goedewaagen.[43] Vervolgens redigeerde Goedewaagen de Latijnse tekst, schreef een toelichting en vertaalde het colofon in het

---

[40] Ir. W.F. Staargaard, 'Hegel's begrip van den mensch', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 21 no. 1 (1928) blz. 1-27, aldaar blz. 4.

[41] Roger Griffin, *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler* (Hampshire 2007) blz. 54-56, 116.

[42] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 19.

[43] C. van Dijk, 'S.H. de Roos en zijn (?) Heuvelpers', in: W.R.H. Koops (voorzitter redactiecommissie), *Boek, bibliotheek en geesteswetenschappen* (Hilversum 1986) blz. 87-94, aldaar blz. 90. Voor zijn werk werd Goedewaagen beloond met een honorarium van f 75.

Latijn. Het op oud-Hollands geschept papier gedrukte prachtboekje rolde in juni 1928 als eerste uitgave van de Heuvelpers in een oplage van 125 genummerde exemplaren.[44] Goedewaagens exemplaar is na zijn dood door zijn zoon uit het archief gehaald en verkocht.

Begin 1928 leerde Goedewaagen dr. P.H. Ritter jr. (1882-1962) kennen, die zijn wijsgerige colleges aan de Utrechtse Volksuniversiteit als toehoorder volgde. Ritter was behalve hoofdredacteur van het Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad ook schrijver, befaamd AVRO-radioliteratuurcriticus en als zoon van een hoogleraar in de wijsbegeerte verwoed liefhebber van de filosofie. In zijn jonge jaren was hij in aanraking gekomen met Spinoza, in zijn studententijd volgde hij colleges van Bolland en hij was bevriend met diverse leden van het Genootschap voor Critische Philosophie. In de oorlogsjaren zou hij Henk Pos in het gijzelaarskamp van St. Michielsgestel ontmoeten en zich onder diens gehoor scharen.

In 1929 en 1930 volgde Ritter, die aan 'de goede kant' van de Admiraal van Gentstraat woonde, bij Goedewaagen thuis 'privaatlessen' in de filosofie en de klassieke talen. Hij verdiepte zich onder begeleiding van Goedewaagen in de principes van de Marburger School en zijn vertegenwoordigers Natorp, Cohen en Cassirer. Goedewaagen leende Ritter boeken uit zijn bibliotheek, waaronder *Kant's Begründung der Aesthetik* van Cohen, *Essai sur les données immédiates de la conscience* van Henri Bergson en *Nieuwe richtingen in de zielkunde: de introspectieve psychologie van Freud en Jung* van de bekende psycho-analyticus dr. J.H. van der Hoop.[45] De diversiteit aan titels duidt erop dat de lessen zich niet beperkten tot het neokantianisme alleen. Ritter staakte de lessen in november 1930 'om eens te zien wat ervan wordt. Mocht het noodig zijn dan houd ik mij evenwel voor hulp in de toekomst aanbevolen'.[46] Later, in 1933, gaf Goedewaagen enkele lessen Aesthetica aan Ritter, maar tot Goedewaagens spijt zette Ritter deze niet voort.

Goedewaagen was zeer gecharmeerd van Ritter, noemde hem 'een brilliante en dandineuse avonturier des geestes' en 'mijn leeraar (...) in de vraagstukken der actuele politiek'.[47] Net als Havelaar en Ovink destijds werd Ritter voor Goedewaagen een mentor, met wie hij vele uren discussiërend doorbracht en wiens ideeën hij met overtuiging overnam – al zou het patroon van aantrekken en afstoten zich ook in deze vriendschap doorzetten. In zijn naoorlogse autobiografie deed Goedewaagen Ritters vergaande invloed op zijn politieke denken badinerend af als die van een 'ciceroniaanse geest in de stijl van een literaire salon met beminnelijke oppervlakkigheid'.[48] Toen was de vriendschap met deze mentor uiteraard al jaren verbroken.

Ritter was een liberaal van conservatieve huize en in die hoedanigheid ook fervent nationalist. In dat verband liet Ritter zich ook kennen als een aanhanger van de Groot-Nederlandse gedachte, die streefde naar een culturele eenheid van Nederland, Vlaanderen en Zuid-Afrika en op langere termijn zelfs naar een Dietse staat, waarin alle Nederlandstalige

[44] Benedictus de Spinoza, *Tractatus Politicus* (onder redactie van en met een inleiding door Tobie Goedewaagen) (Hilversum 1928).
[45] UBU BC PHR inv.no. 27, Correspondentie en kwitanties (1929-1931).
[46] UBU BC PHR inv.no. 27, Brief Ritter aan Goedewaagen (4 november 1930).
[47] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 17.
[48] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 17.

gebieden verenigd waren. Tot zijn vriendenkring behoorde Anton Mussert, toen nog ingenieur bij Provinciale Waterstaat in Utrecht en net als Ritter een rechtsliberaal. Hij volgde Musserts oprichting van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) op de voet, maar werd nooit lid, al schurkte hij lange tijd aan tegen het fascisme. Maar toen het erop aankwam, stelde hij: 'Er is een wedloop tusschen Regeering en fascisme. En om de formeele demokratie te redden, zijn de demokraten, onder wie ik eerder behoor dan onder de Mussert-groep, bereid de reëele demokratie te offeren.'[49] Dat is een paradoxale opmerking en Ritter was in deze jaren beslist niet de enige die het autoritaire standpunt huldigde dat de democratie alleen gered kon worden als het parlement tijdelijk zou worden uitgeschakeld om de regering vrij spel te geven.[50] De vriendschap tussen Ritter en Mussert kwam tot een abrupt einde toen Ritter in 1934 een licht-kritische biografie over Mussert publiceerde, waarin hij Mussert weliswaar prees als organisator, maar aan diens politieke ideologie geen serieuze aandacht besteedde.[51]

Onmiskenbaar hebben Ritters rechts-autoritaire en anti-democratische politieke ideeën hun sporen in Goedewaagens denken nagelaten. De politieke strijd en het anti-democratische element daarin hadden al zijn interesse, maar voornamelijk vanuit een historische invalshoek – zijn studie klassieke talen bevatte ook de geschiedenis van de oudheid met zijn Griekse en Romeinse staatsleer. Dankzij Ritter verdiepte hij zich nu gefundeerder dan in zijn 'utopische' schooljaren en minder wijsgerig-theoretisch in tal van politieke en ideologische kwesties. Alles greep in elkaar: de Hellenistische en Romeinse staten met hun oorlogen en natievorming, hun steden, kapitalisme, proletariaat, vorstencultus en wereldpolitiek maakten een actueel politiek besef in hem wakker, dat hem ertoe aanzette zich in de Nederlandse politieke en koloniale geschiedenis te verdiepen. Behalve Ritter noopten ook de bijeenkomsten met het rechtsphilosophisch dispuutgezelschap, de studie Klassieke Talen en zijn filosofisch werk hem ertoe tot een eigen wereldbeschouwing en ideologie te komen.

Zijn jarenlange fixatie op het criticisme als antwoord op alle vragen van het leven werd een tikje losser. Hij liet er zelfs een nieuw begrip in toe: mythe. Samen met de conrector van het Utrechts Stedelijk Gymnasium, zijn vroegere leraar Latijn en Grieks Slijper, schreef hij een schoolboekje over de mythen van goden, ziel en staat en zag hoe politieke ideologie een integrerend bestanddeel is van de totale wereldbeschouwing.[52] Rond 1930 ontdekte hij

---

[49] P.H. Ritter jr., *Over Mussert* (Baarn 1934) blz. 7.

[50] Zie over het succes van de anti-democratische stromingen: A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Assen 1968) blz. 206, 63.

[51] P.H. Ritter jr., *Over Mussert* (Baarn 1934).

[52] Dr. T. Goedewaagen en Dr. E. Slijper, *Plato de Mythendichter. Leesboek uit Plato* (Groningen/Den Haag 1930). Slijper was van Joodse afkomst en de zwager van David Cohen, de latere voorzitter van de Joodsche Raad. In het licht van Goedewaagens nog geen drie jaar later gemaakte keuze voor racisme en antisemitisme dus een opmerkelijke samenwerking. Desondanks schreef Goedewaagen in 1937 bij Slijpers pensionering een lovend afscheidsartikel in het Utrechts Nieuwsblad. Paul Schulten beweert in *Collaborateurs van niveau*, blz. 215, dat Slijper op voorspraak van G.A.S. Snijder, ook een oud-leerling, bij Seyss-Inquart tijdens de oorlog gevrijwaard werd van deportatie. Dit lijkt, gezien de lotgevallen van de 'Barneveld-joden', niet een aannemelijk verhaal.

een wezenlijke waarheid: 'dat het politieke handelen zijn grond heeft in een "overtuiging" en dat die "overtuiging" zich in een wereldbeschouwelijke einddoelstelling der geschiedenis objectiveert.'[53] Het was nogal een stap: Goedewaagen stak voor het eerst zijn hoofd om de deur van de studeerkamer.

De blik naar buiten vertaalde zich vrijwel direct in meer journalistieke bijdragen naast zijn publicaties in de wetenschappelijke vakbladen. Op verzoek van Ritter schreef hij diverse verslagen van lezingen en boekrecensies voor het Utrechts Dagblad en kreeg voor die artikelen ook goed betaald.[54] Daarnaast trad hij tussen 1929 en 1931 tenminste vijf keer op in de letterkundige rubriek van de AVRO-radio waarover Ritter de leiding had. In die rubriek liet Ritter tal van schrijvers aan het woord, zoals Slauerhoff, Marsman en Ter Braak, evenals recensenten 'van buiten' die in het wekelijkse boekenhalfuur op zondag een boek bespraken. Goedewaagen besprak onder meer het essay *Fausten en Faunen* van Anthonie Donker, de brochure *Het boek van liefde en huwelijk* van de Oostenrijkse literatuurcriticus Franz Blei en de biografie *Christoph Columbus* van de Duits-joodse schrijver Jackob Wassermann.[55]

In zijn privéleven herstelde Goedewaagen zich snel van de breuk met Annie. Eind 1928 of begin 1929 nam hij, als man alleen niet in staat om zijn huishouden en de verzorging van Janna zelfstandig op orde te krijgen, een huishoudster aan. Ze heette Geertruida Hendrika Johanna Vruink, kortweg Truus genaamd en door Janna en Tobie in opdracht van Goedewaagen vanaf de eerste dag 'tante' genoemd.[56] Ze was in 1893 in Deventer geboren als dochter van de klerk Herman Vruink (1851-1913) en Hendrina Meurs (1859-1938). Ze was de zevende in een gezin van tien kinderen, waarvan er slechts vier de volwassenheid bereikten. Haar twee oudste zussen stierven kort na elkaar op 16- en 18-jarige leeftijd aan tuberculose, een drama in het gezin dat op de toen 11-jarige Truus diepe indruk gemaakt moet hebben. Kort daarna verhuisde het gezin naar Utrecht, waar volgens de familieoverlevering vader Herman in bankzaken ging, al staat er op zijn overlijdensakte uit 1913 dat hij 'zonder beroep' was.[57]

Truus' oudste broer Theo (1891-1967) werkte een tijd op de Amsterdamse effectenbeurs voor hij in 1910 naar Nederlands-Indië vertrok, waar hij in Medan op Sumatra planter werd in rubber en tabak. Hij zou een bloeiende carrière als plantage manager opbouwen en keerde pas in 1951 voorgoed naar Nederland terug. Haar broer Johan (1894-1963), in de familie 'Puck' genoemd, volgde hem na zijn eindexamen aan de HBS in 1917, maar keerde al na een

---

[53] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 22.
[54] KB C31, Diverse artikelen in het Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad: verslag van lezing door Görland (7 maart 1931), boekrecensie Summa contra Metaphysicos (verschenen onder de naam van Ritter in Letterkundige Kroniek) (9 mei 1931), verslagen van lezingen voor Genootschap Plato (27 januari, 26 februari, 1 maart 1932), Spinozaherdenking (3 september 1932); UBU BC PHR inv.no. 27, Diverse rekeningen van Goedewaagen aan Ritter (1931-1933), brief Goedewaagen aan Ritter (7 mei 1931).
[55] UBU BC PHR inv.no. 27, Boekbesprekingen van Goedewaagen voor AVRO radio, inclusief honoraria.
[56] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 135.
[57] Herman Vruink zou eigenaar geworden zijn van een privébank, die flink geïnvesteerd had in aandelen in Russiche spoorwegen. De bank viel om en ging failliet, aldus kleinzoon Theo Vruink (1929-2006). Noch van het beroep van Herman Vruink, noch van de wederwaardigheden van zijn evt. privébank zijn in de archieven sporen bewaard gebleven.

aantal jaren terug en werkte als inspecteur bij de Centrale Raffeissenbank en later de Boerenleenbank in Utrecht. Haar jongere zus Antje ('Annie') (1896-1982), met wie Truus haar leven lang een goede band zou hebben, vertrok in 1915 uit het ouderlijk huis. Truus bleef zelf tot 1918 bij haar moeder wonen en ging toen als huishoudster in betrekking in Bilthoven. Vermoedelijk reageerde ze vanaf dit, of wellicht één ander adres in De Bilt of Bilthoven, op Goedewaagens advertentie voor een huishoudster in het Utrechts Nieuwsblad.[58]

Truus Vruink was bij haar indienststreding een keurige vrouw van 35 jaar, blijmoedig van karakter, en ze keek hoog op tegen haar geleerde broodheer, die ze 'een ernstig mens' vond, 'recht en voornaam, ridderlijk voor zijn morele principes uitkomend'.[59] Ze was ordelijk en ijverig, een hartelijke gastvrouw en ze kon goed koken. Ze was bepaald ook geen lelijke vrouw, vond Tobie, 'integendeel, mooi donker haar, aardig gezicht, bruine ogen, een frisse tint en een harmonisch lichaam van gemiddelde lengte.'[60]

Ze trouwden op 19 juni 1930, met annonce maar zonder 'ontvangdag' en kennelijk ook zonder dat familie en vrienden vooraf op de hoogte waren gebracht van deze voor die tijd ongebruikelijke verbintenis. Ritter, die regelmatig bij Goedewaagen over de vloer kwam, vroeg het maar zonder omhaal van woorden: 'Met heel veel vreugde nam ik kennis van het bericht van Uw as. Huwelijk. Mijn hartelijke gelukwenschen daarmee. Er rijst evenwel in verband daarmede bij mij een kleine moeilijkheid, waarover ik U maar ronduit een vraag zal stellen – is Uw a.s. vrouw Uw tegenwoordige huisgenoote?'[61]

Ze trouwden onder huwelijkse voorwaarden, waarbij Goedewaagen zijn inboedel ter waarde van f 2.500 en Truus een geldbedrag van f 2.500 inbracht, waarvan de helft in aandelen en de helft in contanten, vermoedelijk respectievelijk de erfenis van haar vader en zorgvuldig gespaard loon.[62] Dat geld zou Goedewaagen vier dagen na de bruiloft van zijn echtgenote lenen tegen een jaarlijkse rente van 2% en in vier jaar tijd opmaken aan zijn publicaties (f 600), een somptueuze vakantie aan zee in Zoutelande in 1930 met de kinderen (f 400!) en aan 'diverse rekeningen' (f 1.500). Maar het bedrag werd in 1943 keurig terugbetaald in aandelen en obligaties.[63] Uit de huwelijkse voorwaarden blijkt dat beide partijen profiteerden van deze verbintenis. Goedewaagen was in afkomst en aanzien een goede partij voor de al wat oudere Truus, terwijl zij de nodige contanten inbracht in het van zijn ouders toelage afhankelijke huishouden van de privaatdocent. Samen verhuisden ze in 1930 binnen de Admiraal van Gentstraat, weliswaar naar een identieke woning in eenzelfde blok, maar toch tientallen meters dichter naar de goede kant van de straat.

Ze was een toegewijde en gehoorzame echtgenote, al was ze naar de smaak van de familie veel te onderdanig. Tobie meende later: '(...) ze was ook wel erg gezeglijk en gewillig (...).

[58] HUA bevolkingsregister, Adreslijsten, overlijdensaktes; Het Utrechts Nieuwsblad (1910-1963); Informatie Theo Vruink op ancestry.com; Genealogie opgesteld door Theo Vruink en Kasper Kuijpers.
[59] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Truus Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (5 februari 1960).
[60] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 231.
[61] UBU BC PHR inv.no. 27, Brief Ritter aan Goedewaagen (4 juni 1930).
[62] NIOD TG 858 inv.no. 7, Huwelijksakte Goedewaagen-Vruink (17 juni 1930).
[63] NIOD TG 858 inv.no. 8, Diverse aantekeningen van Goedewaagen betreffende de lening van zijn vrouw. Overigens zou hij de in 1943 afbetaalde lening gedeeltelijk opnieuw lenen in april 1944 en de resterende aandelen in september 1944 verkopen t.b.v. hun vlucht naar Duitsland. Daar dienden de contanten als leefgeld.

Er was geen genegenheid, dat bedoel ik. Geen spoor van gelijkheid. Ze bewonderde hem geweldig.'[64] Maar ze kreeg ook de kans om zich intellectueel te ontwikkelen en verdiepte zich, in navolging van haar man en schoonmoeder, in literatuur, muziek en beeldende kunsten, en leerde zelfs Duits. Feit is, dat het het huwelijk bijna vijftig jaar stand zou houden en voor beiden zeer gelukkig zou zijn.

Het huwelijk bleef kinderloos. Truus had zelf graag kinderen willen hebben, maar Goedewaagen hield het af, hij wilde geen ingewikkelde familie met kinderen uit verschillende huwelijken. Ze heeft daar wel onder geleden, vooral omdat Janna haar als inwonende stiefdochter weinig nabij kwam.[65] Zij deed echter haar best een hartelijke en meelevende 'tante' voor Goedewaagens kinderen te zijn en accepteerde hen zonder voorbehoud. Maar voor Janna en Tobie bleef Truus hun hele jeugd de huishoudster van hun vader en werd zij nooit een tante, laat staan een moeder. Jaren later, toen de kinderen volwassen geworden waren, gaf Goedewaagen in een zeldzaam moment van vertrouwelijkheid aan zijn zoon toe dat zijn preoccupatie met 'de kinderen' in zijn verhouding met Truus wel eens ten koste van haar was gegaan. 'Maar zij kon dat offer brengen!'[66]

Titanismus des Gefühls: Goedewaagens filosofisch systeem

De economische crisis van 1929 bracht niet alleen massale werkloosheid en materiële armoede, maar ook een apotheose in de geestelijke misère die sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog de samenleving beheerste. Na 1918 was die samenleving in verwarring geraakt door de ambivalenties van het modernisme waar cultuurpessimisme en vooruitgangsgeloof tegelijk heersten. De wijsbegeerte kreeg tot taak om orde in de chaos te scheppen en een synthese te zoeken in de moderne dilemma's. De algemene karakteristiek van de Nederlandse filosofie in dit tijdperk was volgens Weststeijn 'een zoektocht naar synthese, naar hernieuwde oriëntatie binnen een breed overkoepelend verband als reactie op de toenemende modernisering en de opkomst van de massamaatschappij, die oude zekerheden ondermijnd hadden en nieuwe dilemma's geschapen'.[67] Maar terwijl de algemene tendens die van synthese was, zocht Goedewaagen de grenzen op van het neokantianisme. De culminatie van zijn criticistische zoektocht kwam tot uiting in zijn meest omvangrijke en doorwrochte werk tot dan toe: *Summa contra Metaphysicos*, tot stand gekomen dankzij Truus' spaargeld.[68]

Het in het Duits geschreven vuistdikke boek was een titanisch streven om leven en wereld te omvatten – '*Titanismus des Gefühls*' zoals Goedewaagens vriend en voorbeeld Albert Görland het uitdrukte. Het was een inleiding tot Goedewaagens eigen systeem, dat hij zelf

[64] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 232; vgl. Interview met Tobie Goedewaagen (13 december 2007).
[65] Interview met Tobie Goedewaagen (13 december 2007), opmerking van Truus aan An Goedewaagen-Beerman.
[66] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (5 november 1949).
[67] Weststeijn, 'Op zoek naar synthese', blz. 358.
[68] Dr. T. Goedewaagen, *Summa contra Metaphysicos. Einführung zum System der Philosophie* (Leiden 1931). Uitgave in de reeks van het Genootschap voor Critische Philosophie, deel II. Zie ook noot 62: Goedewaagen leende f 600 van Truus voor 'onkosten Summa'.

omschreef als een systeem waarin de logika niet alleen was voorbehouden aan de wiskunde en natuurwetenschappen, maar ook als het fundament (*Grundwissenschaft*) voor de filosofie diende.[69] Van dit systeem kan oneerbiedig gezegd worden dat het een volmaakt eclectisch brouwsel is, een haast willekeurig gekozen visie op de wijze waarop de wetenschap opgebouwd en geordend diende te worden en samengesteld uit materiaal van tal van denkers als Kant, Hegel, Cassirer en Görland.

Dat het boek in het Duits was geschreven wijst niet alleen op Goedewaagens neiging tot het imponeren van zijn collega-wijsgeren; met zijn taalgebruik had hij zich sinds zijn proefschrift inmiddels een plek verworven in de Nederlandse filosofie van het interbellum en hij beheerste de polemische stijl als geen ander. (Dat de inhoud van zijn ronkende teksten, met name over Hegel, tegelijkertijd minder overtuigend was, viel daardoor minder op.) Het Duits wijst ook op de inspiratie die Goedewaagen haalde uit de Duitse filosofie. Hoewel Nederland aan het begin van de negentiende eeuw nog onder sterk Franse invloed stond voor wat betreft de wetenschap, was die aan het einde van de eeuw volledig verdrongen door een Duitse intellectuele invloed. De Duitse filosofie gold als ijkpunt van de internationale filosofie. Belangrijke Duitse filosofen als Ernst Cassirer, Edmund Husserl en Martin Heidegger waren graag geziene gastsprekers in Nederland. Otterspeer noemt Nederland 'intellectueel gesproken een kolonie van Duitsland' en die Duitsgerichtheid gold zeker ook voor Goedewaagen.[70] Hij interesseerde zich louter voor Duitse denkers (Kant, Hegel, Schelling, Fichte, later Nietzsche), hetgeen ook te zien was aan zijn omvangrijke bibliotheek.[71] Dat bestond voor een belangrijk deel uit Duitstalige werken en uit werken van Duitse denkers. Met zijn leerlingen las hij vrijwel uitsluitend Duitse boeken en ook zijn colleges aan de Universiteit omvatten veelal Duitse onderwerpen.[72]

Het boek was, geheel in de lijn van het Genootschap voor Critische Philosophie, een aanklacht tegen de metaphysica. De titel 'Summa contra...' verwijst naar een toentertijd populaire methode om in de vorm van een polemisch geschrift met van alles af te rekenen; een parafrase van Thomas van Aquino's *Summa contra Gentiles*, dat bedoeld was als een polemische apologie. Metafysica was volgens Goedewaagen elke wetenschap die zich mengde in andere wetenschappen en daarbinnen invloed trachtte te krijgen. Metafysica verschool zich in allerlei '-ismen' en Goedewaagen maakte korte metten met het psychologisme, het theologisme, het naturalisme, het historisme, kortom met elk imperialisme dat, zwerend bij de een of andere absolute geest of idee, de autonomie en de zelfstandigheid van de wetenschappen onderdrukte. Hij behandelde zijn filosofische systeem in drie delen: het eerste deel behandelde de grondslag en methode van de filosofie. Hier kwam zijn logische talent

[69] Dr. T. Goedewaagen, 'Summa contra Metaphysicos', *Kant-Studien. Philosophische Zeitschrift.* Band XXVI Heft 1/2 (Berlijn 1931) blz. 209-210.
[70] Willem Otterspeer, *Bolland. Een biografie* (Amsterdam 1996).
[71] Zie onder meer NA NBI inv.no. 63574, Lijst met 100 boeken uit collectie Goedewaagen (zj); UBA BC KVB NV 5374, 5433, 5462, Catalogi boekenveiling Burgersdijk en Niermans (1974-1977).
[72] UBU BC PHR inv.no. 27, Correspondentie Goedewaagen - Ritter (1931); Rijksuniversiteit Utrecht (RUU), Universiteitsgidsen (1925-1935); Archief Universiteitsmuseum RUU, Faculteit der Letteren 301, map Letteren & Wijsbegeerte, Universiteitsgidsen (1936-1941).

tot uiting in een sterk neergezette categorieënleer. Het tweede deel behandelde de filosofie van de wetenschappen van de eerste orde, dat wil zeggen meetkunde, natuurwetenschappen, taal, kunstwetenschappen en theologie. Het derde deel ging over de zogenaamde enclitische wetenschappen, dit zijn de wetenschappen die nauw aangesloten zijn bij wetenschappen van de eerste orde, zoals psychologie, sociologie, geographie en geschiedenis.

Op een consequente, onverbiddelijke wijze wist Goedewaagen van elke wetenschap de relatiecategorieën op te sporen, de onderwerpen dus die bij de procesbeschrijvingen aan de orde kwamen. Voor elke wetenschap formuleerde hij telkens de leidende 'principia', beginselen, volgens het schema van de '*Prinzipien der Relation*' (Wezen – Relatie – Systeem). De volledigheid en trefzekerheid hiervan waren de belangrijkste verdienste van het boek. De lezer werd als het ware aangespoord om van elke wetenschap zélf een schema te maken. 'Geen boek dat meer geschikt is in te leiden tot de techniek van het methodisch denken!', vond Dirk Bartling in zijn recensie.[73] Tegelijkertijd verdedigde Goedewaagen de stelling, dat een wetenschappeljike filosofie alleen bestaansrecht had als een principialeer der wetenschappen, dus als grondslag voor alle wetenschap.

> 'Warum ist nur die Wissenschaft Problem der Philosophie? (...) Es ist ja überhaupt unmöglich, etwas Vernünftiges über Natur und Kultur auszusagen (...), es sei denn im wissenschaftlichen Urteil. (...) Die Philosophie kann nur im Factum der Wissenschaften ihren methodischen Ausgangspunkt haben. Sie nimmt ihn dort mit umso grösserer Zuversicht, (...) weil immer mehr das Netz der Wissenschaft sich über Natur und Kultur, bis in die fernsten Ecken verbreitet. In jedem Kulturgebiet lässt sich diese Tendenz nach Wissenschaft verfolgen: auf dem Gebiete der Sprache die zur Grammatik, im Reiche des Rechts die zur systematischen und historischen Rechtswissenschaft, in der Erziehung die nach wissenschaftlicher Pädagogik. Ja, selbst die Kunst wird von der Wissenschaft als ihrem Schatten begleitet. (...) Auch die Religion hat ihre Wissenschaft, die Religionslehre, die eine "objektive" Formulierung des Glaubeninhalts anstrebt (...). In aller Kultur (...) lässt sich diese Tendenz zur Wissenschaft nachweisen.'[74]

Deze stellingname raakte een teer punt in de geschiedenis van de critische philosophie. Of, zoals Goedewaagen het zelf formuleerde: 'De echte Kantianen fronsden [sic] hun wenkbrauwen'.[75] Want zo zeker als de critische philosphie was van haar methode, zo onzeker was zij ten opzichte van haar oriëntatiepunt. Kant zocht die oriëntatie in de kennis, maar beschouwde die niet per definitie identiek aan wetenschap. Voor de kantianen is het 'objectieve' als het ware meerdimensionaal en de wetenschap vertegenwoordigt daarvan slechts één dimensie. Het neokantianisme van de Marburger School verloor de wetenschap als oriëntatiepunt uit het oog, zodra deze diende als filosofische rechtvaardiging van andere cultuurvormen dan die van de wetenschap zelf. Dit was een aanvechtbaar punt in het ove-

---

[73] Dr. D. Bartling, 'Boekbespreking Summa contra Metaphysicos', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg.26 afl.2 (april 1932) blz. 131-134, aldaar blz. 132.

[74] Goedewaagen, *Summa*, blz. 12-13.

[75] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 27.

rigens zo logisch en methodisch geharnaste neokantianisme en Goedewaagen legde dan ook de vinger op de zwakke plek. En hij koos ook een standpunt: de kunstfilosofie bijvoorbeeld was gebaseerd op het esthetisch beoordelen – dus niet begripsmatig kennen! – van kunstwerken. Op dezelfde wijze stelde hij rechtswetenschap en ethiek als wetenschap op één en hetzelfde niveau. Dat was tegen het zere been van de neokantianen, die esthetisch oordelen net zo min als het principe van menselijk handelen (ethiek) beschouwden als zuivere wetenschap. Bartling merkte in zijn recensie dan ook terecht op: '(...) Dr. Goedewaagens boek heeft in elk geval de niet te onderschatten verdienste deze problemen scherp onder de aandacht te brengen. We kunnen deze *Summa contra Metaphysicos* niet maar zoo voorbij gaan.'[76]

Maar er was nog een gevoelig onderwerp. Niet alleen de Kantianen fronsten hun wenkbrauwen, maar ook de wijsgeren van christelijke huize uit de Utrechtse Universiteit, met Ovink en Snethlage voorop. Ovink zou namelijk een jaar later met emeritaat gaan en kon zich gemakkelijk geschoffeerd voelen door de opvattingen over het geloof van zijn mogelijke opvolger. Goedewaagen stelde namelijk dat alle hiërarchische bouwsels van de menselijke geest, waarin het wereldraadsel werd opgelost, onrechtmatige usurpaties en schijnmanoeuvres van een overspannen intellect waren, en hij wees die af. Elke vorm van geestelijk leven had zijn beginsel en intrinsieke waarheid in zichzelf, ondanks de 'absolutistische' pogingen van de metafysica om het hele geestesleven tot een gesloten kosmos te maken. Er was volgens Goedewaagen dus geen andere rechtvaardiging van de godsdienst dan de godsdienst zelf. Net zo min als de kunst en de wetenschap metafysische betekenis hadden, maar slechts een zin in zichzelf hadden.

Goedewaagen had in *Summa contra Metaphysicos* een pleidooi gevoerd voor het filosoferen als wetenschap, los van alle zogenaamde christelijke openbaringen. Godsdienst beschouwd als wetenschap maar niet als geloof. Met het geloof had Goedewaagen sinds zijn aanstelling aan de door christenen gedomineerde universiteit geworsteld; hij had zich er een tijdje aan overgegeven (en was er zelfs voor naar de kerk gegaan) maar uiteindelijk had hij zich ervan losgemaakt en was teruggekeerd naar zijn niet-christelijke wortels. Naar eigen zeggen had hij de 'domheid' begaan zijn mening over het christendom al te duidelijk te laten merken in de wandelgangen van de universiteit.[77] In *Summa* stond deze bovendien onverhuld en provocatief op papier, en hoewel Goedewaagen bij het verschijnen van zijn boek nog geen definitieve oplossing had gevonden voor het probleem van criticisme en godsdienst, had hij de toon wel gezet en op een slecht gekozen moment bovendien.

Zijn 'wijsgerige strijdmakker'[78] Snethlage reageerde direct op Goedewaagens ban op de ongeoorloofde vermenging van religie en wijsbegeerte. De taak van de wijsbegeerte was niet om de wereldbeschouwing uit te bannen, schreef hij in zijn brochure *De strijd om de wereldbeschouwing*, maar om alle zogenaamde 'irrationele' wereldbeschouwingen, waartoe de zelfstandigheid en onbegrensde geldigheid van elk cultuurgebied leidde, een plaats in

[76] Bartling, 'Boekbespreking', blz. 134.
[77] NIOD TG 858 inv.no.9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (7 november 1952).
[78] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz 21.

Kants *System der Nachforschung* toe te kennen.[79] Kant formuleerde als een essentiële grondvraag in de filosofie: '*Was ist der Mensch?*' Dat was volgens Goedewaagen dé wijsgerige vraag, waartoe alle anderen te herleiden waren. Maar Kant kwam nooit tot de integrale beantwoording ervan en bleef steken in analytisch denken, waarbij de wijsbegeerte in een 'bodemloos specialisme' terechtkwam. De vraag naar de zin van het menszijn was daarom niet alleen onbeantwoordbaar, maar voor Goedewaagen zelfs onhoudbaar geworden. Wereldbeschouwing was volstrekt zinloos. Snethlage stelde daartegenover dat die vraag niet zo zinloos was als Goedewaagen stelde: elke cultuurvorm droeg de kiem van een wereldbeschouwing in zich.

Goedewaagens antwoord op de polemiek van Snethlage laat zien hoe weinig hij zijn systeem in *Summa* had doordacht en hoe onzeker hij kennelijk was over de daarin opgevoerde stellingen tegen de religie. Hij sprak de beschuldiging van Snethlage dat hij de religie zou verwerpen tegen door een betoog te voeren over de de filosofie van de godsdienstleer. Hij probeerde op die manier aan te tonen dat Snethlage zijn methode uit *Summa* verkeerd had beoordeeld en dus niet had begrepen. Sarcastisch concludeerde hij dat de term 'wereldbeschouwing' door Snethlage in maar liefst vier betekenissen was gebruikt, dus daarmee als vaag kon worden afgedaan. Zijn verdediging was daarmee louter gegrond op de logica, de uiterlijk vorm, en niet op de inhoud.

De ontvangst van *Summa contra Metaphysicos* was door bovengenoemde extreme standpunten niet onverdeeld positief. Bartling noemde het boek weliswaar een van de belangrijkste werken die op het gebied van de wetenschappelijke filosofie in het laatste decennium waren verschenen, maar de natuurkundige J.D. van der Waals jr. had kritiek op de zelfverzekerdheid waarmee Goedewaagen zijn stellingen poneerde; die stellige houding liep niet in de pas met de 'houding van deemoed en ongerustheid' waarmee hij door Ovink was opgeleid. Hij vond dat Goedewaagen zich te weinig had verdiept in argumenten van andere filosofen over dit onderwerp, waardoor hij het boek 'dogmatisch' vond.[80] Zijn nogal pedante houding zou Goedewaagen in de jaren nadien nog vaker worden nagedragen. Ferdinand Sassen, die kort na de oorlog een overzicht van de wijsbegeerte in Nederland zou publiceren, was milder in zijn oordeel en vond *Summa* de meest consequente doorvoering van de beginselen der Marburger School.[81]

Summa contra Metaphysicos zou uitgroeien tot Goedewaagens levenswerk. Medio jaren vijftig nam hij zijn systematische filosofie weer ter hand en zette hij zich aan wat hij zelf noemde de verbetering en uitwerking ervan.[82] De nieuwe versie kreeg de titel *Trilogie des Geistes* en bestond uit drie delen: *Idee und Existenz* (1966-1971), *Weltgeist, Weltkreis, Weltordnung*

---

[79] Dr. J.L. Snethlage, *De strijd om de wereldbeschouwing* (Assen 1931) blz. 16.

[80] Bartling, 'Boekbespreking', blz. 131; J.D. van der Waals, 'Summula contra sectarios philosophos', *De Gids* jrg. 95 no. 2 (1931) blz. 410-416.

[81] Sassen, *Wijsgerig leven in Nederland*, blz. 25.

[82] Op het schutblad van zijn exemplaar van *Summa contra Metaphysicos* schreef Goedewaagen medio jaren zeventig: 'Alles volledig verbeterd en uitgewerkt in: "Trilogie des Geistes" (...).'

(1972-1974) en *Religionsphilosophie* (1977-1979).[83] Het handgeschreven manuscript omvatte meer dan duizend pagina's. Alleen het laatste deel zou worden gepubliceerd, in Duitsland, in een flodderig gedrukt boekje met de titel *Aufruf der Religion*.[84] Maar die uitgave zou hij niet meer meemaken.

Afgewezen door de wetenschap

De Rijksuniversiteit Utrecht kende sinds 1848 een leerstoel voor Wijsbegeerte, verbonden aan de faculteit voor Letteren en Wijsbegeerte. De bekende filosoof, theoloog en jurist C.W. Opzoomer (1821-1892) was er de eerste hoogleraar en bleef dat tot zijn emeritaat in 1889. Tegen de historische achtergrond van de Utrechtse universiteit was het begrijpelijk dat de leeropdracht repte van een kerkelijk onafhankelijk, maar wel hervormd georiënteerde geleerde; Opzoomer was een van de voormannen van de moderne theologie. Zijn verre opvolger Ovink, die in 1913 werd benoemd, voldeed ook aan die criteria. Toen hij in 1932 met emeritaat ging, was het vanzelfsprekend dat hij een opvolger zocht die de theologische lijn van de leerstoel voor Wijsbegeerte zou voortzetten.

De faculteit der Letteren en Wijsbegeerte mocht een voorstel voor een opvolger van Ovink doen aan het Utrechtse College van Curatoren, dat op zijn beurt de verantwoordelijke minister van Onderwijs, de antirevolutionair Jan Terpstra, adviseerde. Goedewaagen was de gedoodverfde kroonprins van Ovink: hij was als student bij hem begonnen, vervolgens cum laude gepromoveerd op het terrein waarop Ovink excelleerde en had als privaatdocent in Ovinks faculteit vele studenten aan zich weten te binden. Toen het punt 'Vacature Wijsbegeerte' in maart 1932 op de agenda van de faculteitsvergadering kwam, was het Ovink zelf die als eerste uitvoerig zijn mening gaf over de vraag, hoe naar zijn oordeel op de beste wijze na zijn aftreden in deze vacature voorzien moest worden. En het was opnieuw Ovink zelf, die samen met de hoogleraar Psychologie Roels, de commissie vormde om leeropdracht en kandidaten verder te inventariseren.[85] Zoals te doen gebruikelijk zouden zij ook advies vragen aan geleerden in binnen- en buitenland.

Henk Pos, die zelf net tot hoogleraar was benoemd aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam, werd van diverse kanten benaderd om advies te geven. Of liever, om de kandidatuur van zijn persoonlijke vriend Jo Franken (1891-1941) te steunen en anderen te adviseren dat ook te doen. Hij en Franken waren al sinds hun studententijd zeer goed bevriend.[86] Franken was eveneens een leerling van Ovink en kort daarvoor gepromoveerd op het proefschrift *Kritische Philosophie en dialektische Theologie*. Zo wendde de Utrechtse hoogleraar L. Bouman zich tot Pos met het verzoek 'enkele saillante punten aan te geven, (...) waarom

[83] NIOD TG 858 inv.no's. 19 en 20, Ongepubliceerde manuscripten van *Idee und Existenz* en *Weltgeist, Weltkreis, Weltordnung*.
[84] Tobie Goedewaagen, *Aufruf der Religion. Grundriss der Religionsphilosophie* (Düsseldorf 1980).
[85] De leeropdracht behelsde namelijk naast de theoretische wijsbegeerte ook de geschiedenis der wijsbegeerte en de psychologie, met uitzondering van de empirische psychologie. RUU Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte inv.no. 197, Notulen Faculteitsvergadering (11 maart 1932) agendapunt 2.
[86] UBA BC XXXIII Pos o.m. inv.no. 32.44, Brief Franken aan Pos (26 november 1923), inv.no. 32.46, Briefkaart en Brief Franken aan Pos (9 juli 1929 en 3 maart 1932)

Franken voor mij de voorkeur zou verdienen. In het belang van Franken wilt U zich die moeite wel getroosten.'[87] Nota bene Ovink verzocht Pos om namens hem aan Heidegger (die Ovink zelf niet kende) te vragen om een gunstige beoordeling over Franken te schrijven, 'zóó als of Ovink zelf aan Heidegger had gevraagd om zijn mening'. Een zelfde soort brief wilde Ovink ook graag hebben van Professor Liebert, de voorzitter van het Duitse Kant-Gesellschaft.[88]

Twee maanden later stelden Ovink en Roels twee kandidaten voor: Goedewaagen en Franken. De beide kandidaten hadden opvallend veel gemeen: ongeveer even oud, opgeleid door Ovink, cum laude gepromoveerd en diverse publicaties op hun naam. Jo Franken zat iets meer in de christelijke hoek, gezien zijn theologiestudie, maar daarentegen had Goedewaagen als privaatdocent meer onderwijservaring. Het kwam tot een stemming in de dertienkoppige faculteitsvergadering en de uitslag was zeven stemmen voor Franken en zes voor Goedewaagen. Daarmee werd Franken als eerste op de voordracht voor het College van Curatoren gezet en Goedewaagen als tweede, weliswaar 'met vermelding dat de rangorde dezer beide candidaten bij de kleinst mogelijke meerderheid van stemmen aldus vastgesteld is'.[89]

In de voordrachtsbrief aan het College van Curatoren werd aan het werk van Franken, die in dienstjaren Goedewaagens meerdere, maar in publicaties beslist diens mindere was en in het geheel geen affiniteit had met het geven van colleges, meer superlatieven toegekend dan aan zijn concurrent.[90] Twijfelde het faculteitsbestuur toch aan de volgorde van de kandidaten en probeerde men op deze wijze de curatoren te overtuigen? Omdat zowel concept als origineel bewaard zijn gebleven is het aardig om de hele voordracht weer te geven en aan te geven waar in het origineel de tekst over met name Frankens curriculum nog wat is opgepoetst:

> '*(...) De Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte te Utrecht [heeft] de eer, ter vervulling van den vacant wordenden leerstoel in de wijsbegeerte, aan Uw College voor te dragen:*
> *1. Dr. J.C. Franken en 2. Dr. T. Goedewaagen.*
> *Dr. J.C. Franken is den 15den Januari 1932 te Utrecht [ingevoegd: cum laude] gepromoveerd op een proefschrift getiteld "Kritische Philosophie und dialektische Theologie", en heeft sedert dien tijd nog het licht doen zien een boekwerk getiteld: "Der Begriff der reinen Vernunft bei Aristoteles". De Faculteit kent aan beide werken, in de eerste plaats aan de dissertatie, [ingevoegd: zeer] hooge waarde toe, en ziet in Dr. Franken een hoogst begaafd, zelfstandig en veelzijdig beoefenaar der*

[87] UBA BC XXXIII Pos map Bouman, Brieven L. Bouman aan Pos (23 april 1932 en 7 mei 1932).
[88] Ovink liet zijn verzoek aan Pos doen door Jo Franken zelf. UBA BC XXXIII Pos inv.no. 32.46, Brief Franken aan Pos (3 maart 1932). Ovink herhaalde zijn verzoek aan Pos daarna zelf. UBA BC XXXIII Pos map Ovink, Brief Ovink aan Pos (1 mei 1932).
[89] RUU Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte inv.no. 197, Notulen Faculteitsvergadering (13 mei 1932). Iemand als tweede op de voordracht plaatsen was in die tijd al de beproefde methode om de persoon te passeren.
[90] J.M. Mansfeld, 'De Centrale Interfaculteit' in: H.W. von der Dunk, W.P. Heere, A.W. Reinink (red.) *Tussen ivoren toren & grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit, 1936-1986* (Maarssen 1986) blz. 492-496, aldaar blz. 492. H.J. Pos, 'In memoriam Dr. J.C. Franken', *Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 35 no.1 (1941/1942) blz. 107-108.

wijsbegeerte, op welke hij zich gedurende een tijdruimte van twintig jaren uitsluitend heeft toegelegd. [Ingevoegd: De Faculteit koestert tevens de overtuiging dat Dr. Franken een bezielend docent zou zijn.] Om deze reden heeft de Faculteit, zij het dan ook met de kleinst mogelijke meerderheid van stemmen, de voorkeur gegeven aan Dr. Franken boven Dr. Goedewaagen.
Dr. Goedewaagen is den 30sten November 1923 te Utrecht [ingevoegd: cum laude] gepromoveerd op een proefschrift getiteld: "De logische rechtvaardiging der zedelijkheid bij Fichte, Schelling en Hegel", en heeft na dien tijd nog verschillende werken op wijsgeerig gebied gepubliceerd, waarvan het voornaamste getiteld is: "Summa contra Metaphysicos". De Faculteit erkent de groote bekwaamheid van Dr. Goedewaagen, die sedert eenige [sic] jaren privaatdocent aan de Rijksuniversiteit alhier is [ingevoegd: en voor zijn colleges belangstelling weet te wekken]; zij prijst de goede compositie en den goeden stijl van zijne geschriften, die alle in den geest van de bekende Marburger school gesteld zijn.'[91]

En inderdaad, in een gesprek dat Ovink na de voordracht met de secretaris van het College van Curatoren voerde, maakte deze de opmerking dat de argumentatie van een voordracht die met de kleinst mogelijke meerderheid werd gedaan, aan de magere kant was. Om te voorkomen dat het College de voordracht zou aanhouden, of erger, zijn eigen keuze zou maken, schreef Ovink de secretaris een lange en aan het faculteitsbestuur niet geopenbaarde brief waarin hij de procedure en zijn rol daarin uiteenzette.[92] Cruciaal was de verdediging van zijn eigen levenswerk aan de universiteit, waar hij een groot aantal begaafde studenten, filosofen en theologen, had opgeleid en met wie hij een eigen wijsgerige richting had gevormd, 'invloedrijker dan eenige andere [richting aan een Nederlandse universiteit]'. De 'knapsten' uit die school waren Franken, Goedewaagen en Snethlage, en er waren volgens Ovink geen geleerden uit andere scholen die grotere aanspraken konden doen gelden op de functie. Hij legde ook uit waarom: de hegelianen uit Bollands school, waaronder Wigersma en Hessing, waren weliswaar knappe denkers, maar ook lastig door de 'onverdraaglijke aanmatiging in hun heele optreden'. En de natuurwetenschappelijke filosofen, zoals Kortmulder, hadden volgens Ovink nooit getoond enige studie gemaakt te hebben van ethiek, sociologie, aesthetiek, godsdienstfilosofie en de Grieks-Romeinse cultuur. Het deed Ovink dan ook deugd dat de faculteit der Wijsbegeerte hem steunde in zijn wens om een van zijn eigen leerlingen als opvolger voor te stellen. En hij eindigde abrupt met de verrassende onthulling:

> 'Het zou mij niet onaangenaam zijn, indien Curatoren wisten, dat bij de stemming 7 leden der Faculteit zich voor Franken en 6 voor Goedewaagen verklaard hebben, en dat ik daarbij den doorslag gegeven heb. Ik persoonlijk zou verreweg Franken als mijn opvolger prefereeren omdat ik dezen èn door zijn bekwaamheid èn door

[91] RUU Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte inv.no. 209, Conceptbrief Faculteitsbestuur aan College van Curatoren (ongedateerd; mei 1932); vgl. HUA, College van Curatoren RUU, inv.no. 677, Brief Faculteitsbestuur aan College van Curatoren (21 mei 1932).
[92] Universiteitsmuseum Utrecht (UMU), Hoogleraren, inv.no. 207.2, map Ovink, Brief B.J.H. Ovink aan secretaris College van Curatoren Universiteit Utrecht (29 mei 1932).

zijn hele persoonlijkheid superieur oordeel en van zijn werkzaamheid het meest voor onze Universiteit verwacht.'

De doorslaggevende stem tegen Goedewaagen was dus van niemand minder dan Bernard Ovink zelf. De vraag is: waarom verkoos Ovink Franken boven Goedewaagen? Voor Ovink waren, blijkt uit zijn brief, twee argumenten doorslaggevend: vakbekwaamheid en karakter. Goedewaagen was in filosofische vakbekwaamheid onbetwist de meerdere van de theoloog Franken: hij had meer gepubliceerd, had in filosofische kringen met die publicaties en als voorzitter van het Genootschap voor Critische Philosophie een naam opgebouwd en was een uitstekend privaatdocent. Franken had in zijn studie veel moeite gehad met de spanning tussen de theologie en de critische filosofie.[93] Zijn promotie had lang op zich laten wachten; het is niet ondenkbaar dat Ovink hem heeft aangespoord zijn dissertatie te voltooien in verband met zijn emeritaat. Voor wat betreft het onderwijs was hij zonder noemenswaardige betekenis voor Ovinks school. De crux zat hem dus in de denkrichting: Ovink kon geen waardering meer opbrengen voor de standpunten van zijn vroegere pupil. Zijn smadelijke vertrek uit het Genootschap voor Critische Philosophie leidde tot een zeer felle richtingenstrijd tussen meester en leerling: Goedewaagen met zijn verwerping van de godsdientsfilosofische denkbeelden van de Marburgse neokantianen stond pal tegenover Ovink die steeds minder neokantiaans werd en de richting van de dialectische theologie was ingeslagen. De publicatie van *Summa contra Metaphysicos* had die tegenstelling verder aangescherpt.

Ook persoonlijk was de relatie bekoeld. Dat blijkt onder meer uit het feit dat Goedewaagen begin 1932 geen functie van betekenis had in het comité dat het feestelijke afscheid van Ovink voorbereidde, terwijl Snethlage voorzitter was en Franken secretaris-penningmeester.[94] Tel daarbij op Goedewaagens weinig christelijke privéleven en de cirkel is rond. Want het zal in de Utrechtse universiteitskringen geen geheim geweest zijn dat Goedewaagen een nogal turbulent familieleven leidde – hij woonde immers in een straat vol professoren. En ook niet dat hij gescheiden was en dat dit niet in pais en vree was gegaan. Men had daarna de huishoudster zien intrekken en men had geconstateerd dat Goedewaagen al kort na de scheiding met deze vrouw in het huwelijk trad. Al met al niet de beheerste levenswandel voor een toekomstig hoogleraar die de zedenmeesters uit de faculteit – met Ovink voorop – wenselijk zullen hebben geacht. Overigens is het goed te beseffen dat de helft van de faculteitsleden de levenswandel van Goedewaagen niet van belang vond. Zij kozen voor de essentie: zijn inhoudelijke ervaring en uitstekende prestaties als docent. Zo werd deze benoemingskwestie dus *ex aequo* beslist en forceerde Ovink de beslissing in het voordeel van zijn eigen wetenschappelijke en theologische erfenis.

Goedewaagen had de voordracht vol spanning afgewacht en was, evenals de *communis opinio* in de wijsgerige wereld waar zijn benoeming algemeen werd verwacht,[95] verbijsterd

---

[93] Pos, 'In memoriam J.C. Franken', blz. 108.

[94] UMU Hoogleraren 207.2 map Ovink, Uitnodiging (7 maart 1932).

[95] I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Arnhem/Amsterdam 1956) blz. 322 ; vgl. P.H. Ritter jr. in Utrechts Provinciaals en Stedeljk Dagblad (23 juli 1932). Jaren later schreef Ritter aan Pos

toen hij tweede op de voordracht bleek te staan. Kennelijk had hij de consequenties van zijn onverzoenlijke en provocatieve houding jegens Ovink nooit goed doordacht. Hij verheugde zich dan ook over de inspanningen die zijn vriend Ritter nog voor hem getroostte. Ritter legde de zaak voor aan de Utrechtse wethouder mr. M.H. de Boer en meldde Goedewaagen dat hij de wethouder 'het groote belang voor de liberale gedachte uiteengezet [had], dat er gelegen is bij Uw benoeming. Verder heb ik hem nauwkeurig ingelicht over Uw wetenschappelijke verdiensten.' De Boer zegde toe dat hij met de burgemeester van Utrecht J.P. Fockema Andreae, die tevens president-curator was van de Utrechtse Universiteit, de zaak zou bespreken.[96]

Maar Ovinks connecties waren sterker én zijn brief viel in goede aarde bij het College van Curatoren. In de aanbevelingsbrief van de curatoren aan Minister Terpstra werd de voordracht op basis van een 'kleinst mogelijke meerderheid' goedgepraat op grond van de zorgvuldige procedure, het schriftelijke advies van deskundigen uit binnen- en buitenland, kortom 'de grondige en ernstige voorbereiding' van onderliggend voorstel.[97] De keuze voor Franken verdiende derhalve alle aanbeveling, ook vanwege 'nog nader door ons ontvangen inlichtingen', waarmee niets anders dan het persoonlijke gesprek met en de brief van Ovink bedoeld kunnen zijn.[98] Op 26 juli 1932 werd dr. J.C. Franken door de Kroon benoemd tot de nieuwe hoogleraar in de theoretische wijsbegeerte, de geschiedenis van de wijsbegeerte en de psychologie, met uitzondering van de empirische psychologie.[99]

'Weinig eervol,' noemde Goedewaagen de benoeming van Franken later. Dat hij Ovinks taktiek heeft doorzien, blijkt uit een alinea die jaren later in één van zijn krantenstukjes verscheen: 'Wij kennen de formule der democratie (...) waar belangrijke besluiten afhankelijk zijn van de in allerijl en met niet altijd edele middelen bijeengeschraapte stembriefjes "in naam der meerderheid".'[100] Maar dat verzachtte de pijn van zijn eigen afwijzing niet.

> 'Ik was genoodzaakt mij maatschappelijk en geestelijk geheel om te stellen (...). Het feit, dat ik niet tot de officiële kringen der wetenschap werd toegelaten, heeft niet nagelaten, zijn werking op mijn levensgang uit te oefenen. Niet zozeer mijn levensrichting, als wel de intensiteit van mijn werk, van mijn denkend zoeken werd er door sterk beïnvloed. Deze teleurstelling heeft mij op ongekende wijze gestimuleerd, mij reëeler, concreter en minder intellectualistisch gemaakt.'[101]

Ritter sprak nog diverse hooggeplaatste personen in zijn politieke kring aan, onder meer de Amsterdamse wethouder Wibaut voor een lectoraat aan de Gemeentelijke Univer-

---

dat dit artikel averechtse gevolgen had gehad voor Goedewaagen. UBA BC XXXIII H.J. Pos inv.no. 32.66, Brief Ritter aan Pos (19 oktober 1949).

[96] UBU BC PHR inv.no.27, Brief Ritter aan Goedewaagen (1 juli 1932).

[97] De schriftelijke adviezen van de deskundigen uit binnen- en buitenland zijn helaas niet in de Utrechtse universiteitsarchieven bewaard gebleven, waardoor over de adviezen niets bekend is.

[98] HUA CvC RUU inv.no. 677, Minute Curatoren aan Ministerie van O.K.&W. (10 juni 1932).

[99] HUA CvC RUU inv.no. 677, Beschikking van ontslag Ovink en benoeming Franken door Koningin Wilhelmina/Ministerie O.K.&W. (26 juli 1932).

[100] De Torenwachter (ps. Goedewaagen), 'De reus op leemen voeten: "in naam der meerderheid"', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (29 oktober 1940) blz. 11.

[101] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 23/24.

steit.[102] Zijn vriendschappelijke bedoelingen zouden echter op niets uitlopen, en Goedewaagen bleef op zijn plek in Utrecht. Aanvankelijk ondernam hij pogingen om elders aan het werk te komen, onder meer bij de Vrijheidsbond, maar die bleven vruchteloos. Zijn weerzin tegen de faculteit der Wijsbegeerte vertaalde zich in hernieuwde energie voor zijn studie Klassieke Letteren, die na zijn candidaatsexamen in 1928 enigszins in het slop was geraakt. De impasse zou echter van korte duur zijn: 'Harmonischer, vaster en beslister kwam ik uit de crisis tevoorschijn.'[103] In de komende jaren zou Goedewaagen alle losse eindjes van zijn filosofische, klassieke en politieke ontwikkeling tot een nieuwe synthese aan elkaar weten te knopen.

Wijsgerige wraak op Ovink

Het Genootschap voor Critische Philosophie werd in meer dan één zin geraakt door de mislukte hoogleraarsbenoeming van Goedewaagen. Niet alleen was hij de gezichtsbepalende voorzitter wiens benoeming tot hoogleraar de club meer *cachet* had gegeven, maar vooral de intreding van een eenzijdig religieus-ethische opvatting in de Utrechtse filosofie was niet in het belang van de criticisten. Het genootschap probeerde daarom een bijzondere leerstoel voor 'wetenschapsleer' in het leven te roepen, ongetwijfeld met Goedewaagen als de ideale kandidaat, maar het ingediende verzoek werd door de Utrechtse universiteit afgewezen.[104] Overigens had de kwestie nauwelijks gevolgen voor Goedewaagens leidende positie, al zou hij vanaf augustus 1932 het voorzitterschap gedurende een jaar neerleggen. Vanaf september 1933 hanteerde hij de voorzittershamer jarenlang weer met vaste hand.

De bloeiperiode van de critische filosofen duurde voort. In 1931 telde het genootschap twintig leden en tweehonderd abonnees op het nieuwe jaarboek de Annalen der Critische Philosophie. In de Annalen werden de leidende gedachten geformuleerd, waarbij het critisch-filosofisch streven na 1927 weer het vaste uitgangspunt was geworden. Dat betekende dus niet het volgen van Kant of de neokantianen op de letter nauwkeurig, maar het voortbouwen op die denkrichtingen volgens de methode die door Kant als de wetenschappelijke in de filosofie was aangegeven. Nog steeds bestond er een levendig contact met denkers uit het buitenland; ook Görland gaf een aantal keer lezingen voor het genootschap, publiceerde diverse artikelen in de Annalen en werd zelfs lid.[105] In 1932 trad het genootschap toe tot het Kant-Gesellschaft afdeling Nederland, en Goedewaagen werd bestuurslid namens het genootschap.

Onverslagen zette Goedewaagen ook zijn colleges als privaatdocent voort. Twee keer per studiejaar behandelde hij de thema's waarin hij zich als filosoof kort daarvoor vanwege een publicatie of bijeenkomst had verdiept. De onderwerpen 'De huidige problemen in de Logica der Natuurwetenschappen' en 'Problemen der Prologica' verwijzen naar de toenemende invloed van Görland op zijn werk en op zijn nieuwe vriendschap met de jonge logi-

[102] UBU BC PHR inv.no.27, Brief Ritter aan Goedewaagen (29 juli 1932).
[103] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 24.
[104] De Ridder, 'De geschiedenis van het Genootschap', blz. 266-267.
[105] De Ridder, 'De geschiedenis van het Genootschap', blz. 263.

cus en filosoof E.W. (Evert) Beth (1908-1964) die in 1932 was afgestudeerd in de wiskunde en in 1933 lid geworden was van het Genootschap voor Critische Philosophie.[106] Goedewaagen genoot van de inbreng van Beth in het wijsgerige dispuut in de studiekringen en was enthousiast over zijn logische bijdragen aan de critische denkwijze. Aan de Internationale School voor Wijsbegeerte gaf Goedewaagen een leergang 'Zin en Onzin door het Genootschap voor Critische Philosophie'.[107] En nog in het najaar van 1932 verzorgde hij een cursus 'Inleiding tot enkele problemen der philosophie' voor de Vereeniging van Wijsbegeerte.[108] Voor dezelfde vereniging, waarvan Henk Pos voorzitter was, zou hij ook in 1933 en 1934 twee keer een uitvoerige cursus over zijn *Summa contra Metaphysicos* geven.[109] Wellicht had Pos dit voor hem geregeld nadat Goedewaagen bij hem had aangeklopt om hulp bij het vinden van een betaalde functie in het wijsgerig leven, aangezien hij zijn privaatdocentschap door de crisis niet meer kon bekostigen.[110]

Ogenschijnlijk ging het wetenschappelijke leven gewoon zijn gangetje en vervolgde Goedewaagen zijn gewone filosofische werkzaamheden. Toch is dat bij nadere beschouwing slechts schijn. In twee boeken, die beide in 1933 verschenen, haald hij zijn gram. In *Nietzsche*, dat hij in opdracht van Uitgeverij Kruseman voor de serie Helden van den Geest schreef, nam hij de eerste stappen die hem verwijderden van de leer van Kant en van de neokantianen. En in *Het spectrum der philosophie in de twintigste eeuw* nam hij wraak op Ovink door diens denkrichting van de dialectische theologie fel te bekritiseren. Ook in het Genootschap voor Critische Philosophie was het merkbaar geworden dat Goedewaagen, die tot dan toe de leidende figuur in het genootschap was geweest, de ziel van de Studiekring vormde, de discussies domineerde, een hoofdrol had gespeeld in het conflict met Ovink, en niet naliet de autonomie van het denken als enige juiste richting te bepleiten, een opmerkelijke ontwikkeling in zijn denken doormaakte, die hem van zijn eigen principes afleidde.

Nietzsche, een biografie die met veel kennis van zaken is geschreven, was in zijn vorm nog kantiaans; volgens Goedewaagen was Nietzsche geen filosoof, maar een denker, zijn werk geen filosofie of wetenschap maar een leer van levensstijl. Maar het schrijven van dit boek werd door Goedewaagen gebruikt om het neo-kantianisme opnieuw, en dan nog sterker dan in *Summa contra Metaphysicos*, kritisch tegen het licht te houden. Voor het eerst schreef Goedewaagen in een stijl, die niet langer pretendeerde zuiver onafhankelijk te zijn, maar ruimte liet voor goedkeuring en afkeuring, voor bewondering en geringschatting van Nietzsches denkbeelden. Hij had bewondering voor Nietzsche als wegbereider van nieuwe

---

[106] RUU, Universiteitsgids 1934/35; UMU Faculteit der Letteren 301 map Letteren & Wijsbegeerte, Universiteitsgidsen (1936-1941). NHA Archief E.W. EB no. 423 inv.no. 816, Briefkaarten Goedewaagen aan Beth (8 en 19 september 1934), Brief Goedewaagen aan Beth (18 september 1936).
[107] 'Leergangen aan de Int. School voor Wijsbegeerte', *Het Vaderland* (29 maart 1933).
[108] 'Vereeniging voor Wijsbegeerte', *Het Vaderland* (20 december 1932) blz. 2.
[109] UBA BC XXXA3 Vereeniging voor Wijsbegeerte Amsterdam, Programma (1934/1935).
[110] UBA BC XXXIII Pos inv.no. 33.39, Brief Pos aan Franken (3 september 1932). Er is overigens geen reden om aan te nemen dat Goedewaagen geen toelage meer van zijn ouders ontving; wellicht was die wel verlaagd in verband met het verdampte vermogen van zijn vader.

inzichten, maar beoordeelde zijn methode en systeem als mager, te weinig doordacht.[111] Was hij tot dan toe altijd sterk gekant tegen elke vorm van metafysica, nu werd hij geraakt door wat hij noemde de antropologie van Nietzsche – dat wil zeggen diens opvattingen over de 'voorname mens' (*höchste Exemplare*) en de *Übermensch*, de koningsmens van *Also sprach Zarathustra* en de *Wille zur Macht*, een wil die werd ontkend door de christelijke moraal. Het begon hem te dagen dat het denken niet buiten de persoonlijkheid ligt, maar er juist uit voortkomt. In die denkwijze paste geen zuivere critische analyse meer.

Het meest interessante aspect van *Nietzsche* is echter de autobiografische inslag ervan, hetgeen door Goedewaagen zelf later ook erkend werd door de laatste zin van het boek ('Deze Eenzame zal zijn gemeenschap vinden') op zichzelf te betrekken.[112] Maar bij nader inzien blijkt ook de inleiding van het boek veel verwijzingen te hebben naar Goedewaagens leven. Goedewaagen typeerde Nietzsche als een denker en dichter, als de eeuwig veranderlijke en betrekkelijke mens die zich nooit geheel laat begrijpen. '(...) "Wie kent mij, wie kan mijn stem verstaan, wie begrijpt mij?", is een steeds weerkeerend refrein,' aldus Goedewaagen. Het lijkt er sterk op dat hij zich tijdens het schrijven zodanig met Nietzsche heeft geïdentificeerd dat hij diverse passages in de inleiding van het boek verbonden heeft met zijn eigen persoonlijke situatie:[113]

> 'Nietzsche de kunstenaar – Nietzsche de denker. In deze enkele woorden ligt de sleutel van zijn persoon, zijn leven en zijn werk. Van zijn vader [moeder bij Goedewaagen] erfde hij den drang naar idealiseering, die hem tot een dichter maakte, van zijn moeder [vader bij Goedewaagen] den open blik voor de realiteit, de zakelijkheid, die hem tot denker stempelde. Eenerzijds is hij, als alle kunstenaars, geneigd tot blinde vergoding, anderzijds heeft hij een geniaal scherp en critisch denkvermogen. Half is hij een Dionysisch bezetene, half een Apollinische droomer-denker. (...) Een teere en ontoegankelijke ziel was ook Nietzsche.'

Nietzsches moeizame verhouding tot zijn medemens moet ook een herkenbaar thema voor Goedewaagen zijn geweest:

> 'Hoe moeilijk bleek het, levende menschen tot schoonheid te herscheppen. Makkelijker althans is het, als Pygmalion een beeld te vermenschelijken, dan een mensch te ver-beelden, om te beelden. En zoo zien wij Nietzsche altijd weer opnieuw strijdende, om met zijn medemensch in een zuivere en schoone verhouding te komen, hem lief te hebben met die eigenaardige kunstenaarsliefde, die meer eros, dan charitas is en die zich aan den ander niet zelfvergeten offert of offeren kan, maar hem zoekt om hem te bezitten, zij het ook niet uit egoïsme, dan toch om in hem en aan hem de idee der schoonheid tot werkelijkheid te brengen. Nietzsche was licht geneigd tot dwepen en vereeren, overgevoelig voor vriendschappen en afkeerig van gewone "relaties".'

---

[111] Dr. T. Goedewaagen, *Nietzsche* (uitgave in de serie Helden van den geest, deel V) (Den Haag 1933), blz. 72.
[112] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 28.
[113] Goedewaagen, *Nietzsche*, blz. 9-17.

Net als Goedewaagen wilde ook Nietzsche zijn 'stof' tot het uiterste kneden en vormen, tot hij aan zijn ideaal voldeed, maar tegelijkertijd deed hij dat met schroom, bang de ander te kwetsen. Maar de stof liet zich niet naar zijn ideaalbeeld vormen, zodat de kunstenaar zijn scheppingen verbrandde en afbrak, 'in ontoombaren haat tegen wat hij had aanbeden'. Hij verviel in een inzinking, een onvermijdelijk gevolg van 'te veel menschenliefde'.

Goedewaagen dichtte Nietzsche een onbegrensd vertrouwen in de macht van het denken toe. De spreuk van den Engelschen denker Bacon, 'kennis is macht', zou ook die van Nietzsche zijn. En zo zag Goedewaagen zichzelf ook maar al te graag:

> 'Het denken is een (...) weg van zelfbevrijding, die hij kent en ook een (...) weg tot verwerkelijking van een hooger zelf, zijn ideëele denkerszelf. Hem is het tot weten komen geen tijdverdrijf, maar, zooals bij alle denkers van beteekenis, op welk gebied dan ook, een hartstocht, die hem meesleurt buiten zichzelf tot zichzelf, zijn hoogere zelf. Het denken kwelt hem maar geneest hem ook, vermoeit hem maar staalt hem tevens. Het is zijn bitter lot maar tenslotte altijd weer een genade, een verwezenlijking. (...) In twee richtingen verlost hij zichzelf: hier naar het dichtend, daar naar het denkend zelf, hier naar het woord, het beeld en het rhythme, daar naar de gedachte, het begrip en de methode. (...) Zoo werd hij de kampplaats voor twee contradictorische, elkaar tegenstrevende krachten.'

En met haast voorspellende, apodictische kracht eindigde Goedewaagen: 'En op die kampplaats vielen gewonden en dooden. Hier kon geen evenwicht, geen schoonheid, geen vrede, hoogstens een momenteele overwinningsroes heerschen en zoo werd de kampplaats tevens een lijdensplaats.' Een treffende, zelfs in oorlogstermen beschreven samenvatting van zijn leven, al in 1933 geschreven! Maar hij kwam tot de slotsom: 'Lijden is de grondtoon van zijn bestaan, lijden om zijn dubbel zelf en om anderen (...), lijden om zijn idealisme en zijn miskenning, maar ook om zijn al te helderen kijk op het leven. (...) Inplaats van hem te knotten heeft het lijden hem strijdbaar gemaakt – strijdbaarder. Want zijn natuur was militant.' In de karakterschets van Nietzsche moet Goedewaagen veel van zijn eigen karakter herkend hebben en er kracht uit geput hebben voor zijn verdere denkrichting.

Goedewaagen zag Nietzsches leer niet als moralisme, een nieuwe godsdienst of zelfs als filosofie, maar beschouwde zijn leer als een 'kunstleer', of de leer van het 'nobilisme'. 'Het is die van den koningsmensch, die hoog boven het lage bedrijf van burgers en arbeiders verheven zijn eenzaam, sterk, hartstochtelijk leven leidt.'[114] De nobele mens was een handelend figuur, een Schepper, maar ook was hij een Lijder; deze twee gaven Nietzsches leer een diepte die hem op een lijn stelden met het christendom en het boeddhisme, meende Goedewaagen. Bij de gewone man overheerste wantrouwen, argwaan, winstbejag, maar de voorname mens kende geen absolute egoïstische motieven. Nietzsche noemde deze mens de *Übermensch*. De *Übermensch* had weinig van doen met Darwins theorie, en was meer een esthetisch begrip van een hoger menstype op wiens schepping de hele geschiedenis moest zijn gericht. De wil of drang tot macht (*Wille zur Macht*) was dé eigenschap van de *Über-*

[114] Goedewaagen, *Nietzsche*, blz. 33.

mensch. Goedewaagen typeerde de *Übermensch* als een strijder en wegbereider, een vernieuwer die met het bestaande brak, die in de toekomst leefde, 'een bouwer en daarom ook een vernietiger en verachter'.[115]

Voor Goedewaagen was Nietzsche niemand minder dan 'de Columbus van een nieuwe wereld' – hij had de wereld ruimer en rijker gemaakt. 'Het huidige verzet tegen de burgerlijke cultuur der vorige eeuw, tegen de "verleelijking van Europa", tegen abstracties, die niet meer functioneeren, het zoeken naar nieuwe "levende" waarden – het heeft alles, bewust of onbewust, van Nietzsche zijn impuls.'[116] Nietzsche bracht volgens Goedewaagen de oplossing voor het verval van het avondland: het nationalisme was verouderd en werd alleen nog kunstmatig in stand gehouden. Alles wees in de richting van een vernietiging van naties en de vorming van een Europees mengras. Nietzsche voorzag een toekomst met een algemeen-Europese en aristocratische cultuur, zonder nationalisme. Staatkundig in de vorm van een volkerenbond, bestuurd door economen en cultuuronderzoekers die in wetenschappelijke gronden en nuttigheidsoverwegingen hun bewijskracht zouden zoeken. Voortaan moest men Europeaan zijn, schreef Goedewagen; de Europeaan was de apotheose van Nietzsches staatsleer en als zodanig rechtsstreeks gelieerd aan de *Übermensch*.[117]

Goedewaagens bewonderende woorden voor de *Übermensch* waren natuurlijk tegen het zere been van Ovink, die in een artikel uit 1912 Nietzsches leer had afgedaan als 'laag-bij-de-grondse beledigingen' van het christendom.[118] Nietzsches leer kwam neer op 'een onvoornamen, innerlijk tegenstrijdigen, ondiepe Ik-cultus: een genieten van eigen brute kracht, die zich van zichzelf alleen bewust worden kan door het vulgaire neerzien-op-anderen'. Het 'middelmatige en dilettantische' gedachtengoed van Nietzsche zou wat Ovink betrof de bijbel als Het Boek nooit van de eerste plaats kunnen verdringen. Goedewaagen kende dit artikel ongetwijfeld en ook Ovinks mening over Nietzsche.

In hetzelfde jaar 1933 verscheen *Het spectrum der philosphie in de twintigste eeuw*. Het is een overzichtswerkje over metaphysica en wetenschapscritiek en te beschouwen als een appendix op *Summa contra Metaphysicos* dat twee jaar eerder uitkwam. Er sprak een duidelijke vorm van cultuurpessimisme uit: hoe de filosofie zich in de komende eeuwen zou ontwikkelen was onzeker, en afhankelijk van de toestand van de Europese cultuur; liep die ten einde, dan zou ook de filosofie verstarren. In de metafysica waren eerst de ideologische of normwetenschappen (theologie, taalkunde, zedenleer, kunst) dominant, daarna (rond 1850) de natuurwetenschappen, gevolgd door de cultuurwetenschappen (m.n. psychologie) aan het begin van de twintigste eeuw. Volgens Goedewaagaen bepaalden in de twintigste eeuw alle wetenschappen de verschillende stromingen in de filosofie. Die metafysica leidde echter tot verwarring. Want waar lag de grens tussen wetenschap en filosofie? Het

---

[115] Goedewaagen, *Nietzsche*, blz. 46.
[116] Goedewaagen, *Nietzsche*, blz. 50-51.
[117] Goedewaagen, *Nietzsche*, blz. 87-88.
[118] B.J.H. Ovink, 'Nietzsche en het Christendom', *Onze Eeuw* (1912); zie ook Petros Samara, 'De vroegste Receptie van Nietzsche in Nederland (1890-1914)' in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de Werkgroep Sassen* jrg. 14 (Rotterdam 2003) blz. 135-157, aldaar blz. 151-152.

gevaar was dat de filosofie opging en verdween 'in een ongedifferentieerde chaos van wetenschappelijk onderzoek', met als resultaat tal van 'ismen': psychologisme, theologisme, biologisme enzovoort.[119]

Ook dit boekje lijkt vooral een soort wraakneming op Ovink en de bekrompen christelijke universiteit van Utrecht te zijn. Goedewaagen zag geen heil in het theologisme, de uitkomst van de dominantie van theologie op de filosofie. In zijn inleiding al noemde hij 'alle metaphysica despotisch en simplistisch', de theologie voorop. En Ovink kreeg, als representant van de dialectische theologie, de theologische richting van de geloofsparadox, ervan langs. In de dialectische theologie is de kloof tussen God en de mens onoverbrugbaar: God is heilig en de mens is zondig. Het geloof treedt echter op als redder van de mensheid in de zogenoemde geloofsparadox: 'het woord Gods, voor het redelijk denken onbegrijpelijk, [is] voor den geloovigen mensch als openbaring van Gods woord verstaanbaar'. Een oplossing waar de filosofie uiteraard geen hoge dunk van had.

'Typisch' noemde Goedewaagen de houding van de dialectische theologie ten opzichte van de filosofie. Die werd alleen in zijn religieuze context gezien. Weliswaar pleitte Ovink voor een autonome filosofie, maar slechts vanuit een religieus standpunt – om filosofie van de godsdienst in wetenschappelijk critische zin was het hem niet te doen. De hele dialectische theologie was dus niets anders dan 'zelfbedrog', sneerde Goedewaagen, want niet de rede maar het geloof was de maatstaf. In nauwelijks verhulde termen verwees Goedewaagen de denkwijze van zijn vroegere leermeester naar de prullenbak. Ovinks denkwijze was stichtelijk, niet begrijpend, en hij mocht dan machtig zijn op het terrein van de godsdienst, filosofisch beschouwd was de dialectische theologie het theologisme, de metafysica, niet te boven gekomen.[120]

Het streven tot filosofische synthese

In december 1933 vond de oprichting van de Algemeene Nederlandsche Vereeniging voor Wijsbegeerte (ANVvW) plaats. De ANVvW, gesticht door een heterogene groep filosofen, had tot doel om dé wijsgerige koepelorganisatie van filosofisch Nederland te worden. Tegelijkertijd zag het nieuwe Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie (ANTWP) het licht, in feite een voortzetting van het zieltogende Tijdschrift voor Wijsbegeerte. Het tijdschrift, als vanouds onder hoofdredactie van J.D. Bierens de Haan, moest binnen de nieuwe eenheidsbeweging een breed filosofisch forum gaan vormen. Alle filosofische groepen sloten zich aan, behalve het Bolland Genootschap.

Aan de oprichting van de ANVvW was in het najaar van 1933 een bizarre episode voorafgegaan, waarin Goedewaagen zijdelings een rol speelde. Toen *Geschäfstführer* Liebert van de Duitse Kant-Gesellschaft, waaraan de Nederlandse afdeling gelieerd was, in november 1933 onverwacht aftrad, werd dat door voorzitter Leo Polak (1880-1941) direct in verband gebracht met de antisemitische maatregelen die door Hitler voortvarend in Duitsland wer-

[119] Dr. T. Goedewaagen, *Het spectrum der philosophie in de twintigste eeuw* (Leiden 1933) blz. 8.
[120] Goedewaagen, *Het spectrum der philosophie*, blz. 38-39.

den getroffen.[121] Hij schreef namens het bestuur een brief op poten naar de Duitse leiding, waarin hij liet weten dat de Nederlandse afdeling niet langer aan de Duitse verbonden kon blijven, nu de internationale Kant-Gesellschaft zich door 'entscheidenden Regierungsstellen' had laten dwingen om professor Liebert te offeren aan het antisemitisme, en zag zich genoodzaakt zich los te maken vanwege het behoud van 'der wissenschaftlichen Freiheit und der holländischen Ehre'.[122]

De secretaris van het bestuur, de predikant dr. H.W. van der Vaart Smit (1888-1986), vond Polaks reactie tamelijk overhaast en wilde eerst een duidelijke motivatie van het Duitste bestuur afwachten. Van Van der Vaart Smit was het echter bekend dat hij behoorlijk onder de indruk was van Hitlers nieuwe orde.[123] Polak verweet hem , zonder die motivatie af te wachten, daarop een 'kruiperige' reactie jegens de Duitsers.[124] Toen de Kant-Gesellschaft kort daarna meldde dat Liebert helemaal niet onder druk van regeringsmaatregelen was afgetreden, maar zijn werk voor het Gesellschaft elders zou voortzetten, werd de kwestie pijnlijk. Polak had namelijk intussen het bestuur zover gekregen Van der Vaart Smit als secretaris te schorsen. Goedewaagen werd vervolgens als waarnemend secretaris aangesteld, maar hij moest na enkele dagen alweer aftreden, omdat hij helemaal niet op de ledenlijst van de Nederlandse afdeling stond, maar alleen namens het Genootschap voor Critische Philosophie in het bestuur zat.[125] De zaak escaleerde toen Van der Vaart Smit, woedend over het hem aangedane onrecht, alles in het werk stelde om de leden aan zijn kant te krijgen en op zijn beurt verdachtmakingen rond Polak verspreidde.

Half december vond er een grote ledenvergadering plaats waar de schorsing van Van der Vaart Smit én de ontbinding van de afdeling Nederland naar aanleiding van de gebeurtenissen bij de Kant-Gesellschaft in Duitsland op de agenda stonden. Dat laatste punt bleek staande de vergadering een formaliteit want Polak had intussen met het Duitse hoofdbestuur geregeld dat die de organisatie van het Nederlandse wijsgerige verenigingsleven 'volgaarne' overdeed aan de een paar dagen daarvoor opgerichte Algemeene Nederlandsche Vereeniging voor Wijsbegeerte, waarvan Polak zelf voorlopig voorzitter was geworden.[126] Een slimme zet van Polak, aangezien hij door de ontbinding van het gehele bestuur van de afdeling Nederland, inclusief de geschorste Van der Vaart Smit, niet meer door het stof hoefde om Van der Vaart Smits onterechte schorsing ongedaan te maken en hem te rehabiliteren.

---

[121] Prof. dr. Leo Polak was gewoon hoogleraar in de wijsbegeerte in Groningen, waar hij Gerard Heymans had opgevolgd. Hij werd in 1941 naar Sachsenhausen gedeporteerd, waar hij overleed.
[122] NIOD, Kant-Gesellschaft - afd. Nederland, no. 249-1171, inv.no. A1, Conceptbrief Polak namens bestuur aan Prof.Menzer van het Kant-Gesellschaft (22 nov 1933); inv.no. A2: Wijzigingen concept (24 nov 1933).
[123] H.W. van der Vaart Smit werd in 1931 directeur van het persagentschap Nederlandsch Christelijk Persbureau (NCP), maar raakte in journalistieke kringen in 1933 in opspraak vanwege zijn Duitsgezinde berichtgeving. Vanaf 1934 keurden dagbladen De Standaard, De Nederlander en Het Volk zijn berichten af. Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989) blz. 239-240.
[124] NIOD KG 249-1171 inv.no. A1, Brief Polak aan het bestuur (22 november 1933).
[125] NIOD KG 249-1171 inv.no. A7, Perscommuniqué (ongedateerd; 7 of 8 december 1933).
[126] NIOD KG 249-1171 inv.no. A12, Agenda ALV (16 december 1933); inv.no. A13, Perscommuniqué Leo Polak en Helmut Kuhn (Kant-Gesellschaft) (15 dec 1933).

De afdeling Nederland van de Kant-Gesellschaft ging nu verder als de Landesgruppe Holland van de Kant-Gesellschaft, bestuurlijk ingebed in de ANVvW en in 'eine einmütig-freundschaftliche Gesinnung gegenüber der deutschen Kant-Gesellschaft'.[127] Met deze vaststelling was niet alleen de beschuldiging van antisemitisme jegens de Duitsers maar ook het overhaaste en verwijtbare handelen van Polak jegens Van der Vaart Smit weggepoetst. Goedewaagen, die in het conflict aan de zijde van Polak was blijven staan en later ten onrechte het verwijt kreeg reeds in deze tijd al van 'duitsgezindheid' te hebben blijk gegeven, kreeg het druk: hij werd benoemd tot voorlopig secretaris van de ANVvW, secretaris van de Landesgruppe Holland en redactiesecretaris van de ANTWP. Daarbij was hij ook weer voorzitter van het Genootschap voor Critische Philosophie geworden. Hierdoor werd het mogelijk om de Annalen der Critische Philosophie vanaf 1934 uit te brengen als laatste katern van het ANTWP, zodat de bundeling van filosofische stromingen in Nederland ook in het nieuwe tijdschrift zijn beslag kreeg.

In maart 1934 kreeg het bestuur van de ANVvW zijn definitieve vorm: in plaats van de onstuimige en onevenwichtige Polak werd Henk Pos voorzitter en Dirk Bartling werd secretaris-penningmeester.[128] Samen met Goedewaagen als redactiesecretaris van het ANTWP vormde Pos jarenlang de motor van de filosofische eenheidsbeweging. Binnen de ANVvW lijkt het erop dat beide filosofen, ondanks de richtingenstrijd in het Genootschap voor Critische Philosophie enkele jaren eerder en Pos' keuze voor Franken in de benoemingskwestie, waardering hadden voor elkaar. Pos verzorgde op uitnodiging van Goedewaagen twee lezingen in het Genootschap Plato. Samen waren ze de belangrijkste sprekers op de conferentie over Ontologie. En Goedewaagen was oprecht teleurgesteld toen Pos zijn voorzittersschap van de ANVvW in 1935 voortijdig afbrak.[129]

Het werk voor de ANVvW bracht zowel bij Pos als bij Goedewaagen een verandering in hun filosofische denkwereld teweeg. Het opzetten van de eenheidsbeweging en het zoeken van aansluiting bij internationale filosofische organisaties, leidde bij hen beiden uiteindelijk tot de synthese van filosofie en wereldbeschouwing: het inpassen van hun filosofie in politieke kaders, van politieke stellingname gebaseerd op filosofische theorie. 'Waar de filosofie eerst gepretendeerd had waardevrij te kunnen en te moeten zijn, rees nu het inzicht dat die waardevrijheid op een illusie berust, en dat daadwerkelijke zinvolle filosofie zich juist moet begeven op het politieke strijdtoneel,' analyseerde Weststeijn de synthese van filosofie en politiek in Nederland in de jaren dertig.[130] Voor beiden was het de uiterste consequentie van hun streven naar een maatschappelijk betrokken filosofie, die uiteindelijk ook tot een onvermijdelijke breuk tussen hen zou leiden.

Zijn vroegere inspiratiebron Kant legde Goedewaagen terzijde en hij richtte zich opnieuw op Fichte en Hegel, in wie hij nu nieuwe inspiratie vond. De politieke gebeurtenissen uit die tijd, zoals de muiterij op het oorlogsschip De Zeven Provinciën die tot heftige

---

[127] NIOD KG 249-1171 inv.no. A15, Brief bestuur Kant-Gesellschaft aan Landesgruppe Holland (18 december 1933).
[128] UBA BC XXXIII Pos inv.no. 32.44, Brief Bierens de Haan aan Pos (1 juni 1935).
[129] Derkx, *H.J. Pos*, blz. 247; NHA EB inv.no. 808, Uitnodiging conferentie Ontologie (3 januari 1935); UBA BC XXXIII Pos map Goedewaagen, Briefkaart Goedewaagen aan Pos (9 september 1935).
[130] Weststeijn, 'Op zoek naar synthese', blz. 368.

politieke reacties leidde, zag Goedewaagen zoals zovelen in die tijd als een nationale schande, als gezagsondermijning en Jan Saliegeest.[131] Hitlers machtsovername was in dat licht een beweging tegen de ontwaarding van het grootse vaderlandse verleden en Goedewaagen vond dat hij eraan moest bijdragen dat Nederland aansluiting bij die beweging niet zou missen. '(...) Ik ben voor wat ik het "experiment van de eeuw" achtte niet terug gedeinst.'[132]

Zijn politieke stellingname betekende dat hij definitief afstapte van zijn eerdere 'dogma, dat een philosoof geen politieke eenzijdigheid kan en mag aanvaarden'. En hij rechtvaardigde die keuze met het verwijzen naar alle grote wijsgeren die er ook wijsgerig doordachte politieke opvattingen op na hadden gehouden, ondanks de absolute betrekkelijkheid van alle politieke stelsels. De tijd was gekomen om uit de ivoren toren te stappen, zich in het politieke leven te begeven en zijn krachten in dienst te stellen van de maatschappij. Niet om macht, eer of persoonlijke ambitie, maar louter uit plichtsvervulling. 'Wie in de geweldige spanningen van deze tijd buiten het strijdperk wil blijven is m.i. de dupe van een intellectualistisch vooroordeel,' schreef hij, voor het gemaak voorbijgaand aan het feit dat hijzelf gedurende tien jaar dé pleitbezorger van een on-politieke wijsbegeerte was geweest.[133] Nu begon voor Goedewaagen zijn politieke avontuur, en 'met fanatisme' begon hij zich in de voor hem nog onbekende materie in te werken.[134]

In juli 1934 overleed Goedewaagens vader onverwacht op 68-jarige leeftijd. Cornelis Tobie werd dood voor zijn bed gevonden. Op de begrafenis hield Goedewaagen een, gezien de weinig hechte band met zijn vader, opmerkelijk warme en persoonlijke toespraak. Hij typeerde zijn vader als een man van onkreukbare zuiverheid, wars van alle lege en ijdele schijn, bescheiden, toegewijd en hartelijk. Een liberaal, die de ander zijn kansen gaf en vrijliet, beschroomd hem in zijn vrijheid te kwetsen. Maar ook als een man die wijdverbreid bekend stond om zijn goede gevoel voor humor. Een opgewekte geest, die wel eens schuilging onder de problemen die hij ook kende, maar die juist in de nadagen van zijn leven was opgebloeid. De dood van zijn vader deed Goedewaagen beseffen dat hij nu als hoofd van de familie verantwoordelijk was geworden om zich de 'noblesse' van Cornelis Tobie voor de geest te houden.[135]

Al vrij snel na de dood van haar man moest Anna Goedewaagen het huis in Baarn verkopen. De ineenstorting van de beurs in 1929 was ook aan het vermogen van Cornelis Tobie niet voorbijgegaan en ze hadden zich in zijn laatste jaren al moeten schikken naar een veel minder luxueuze levensstijl dan ze voordien gewend waren.[136] Ze verhuisde naar een voor haar doen bescheiden flat in Den Haag en van daaruit in de loop der jaren naar kamers in diverse privé-rusthuizen. Hoewel het vermogen dat Cornelis Tobie naliet, danig was ge-

[131] J.C.H. Blom, *De muiterij op De Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland* (Bussum 1975).
[132] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 31.
[133] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 30.
[134] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 32.
[135] NIOD TG 858 inv.no.2, Toespraak (4 juli 1934); PAGjr, Brief Goedewaagen aan Tobie (11 april 1978).
[136] Privé-archief Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen, A word (from Jan) about the financial situation (2005).

slonken, zou ze er tot haar dood in 1960 van kunnen leven en er daarnaast ook haar zoon Tobie van kunnen onderhouden.

Diezelfde zomer huurde Goedewaagens broer Jan voor het eerst een boerderijtje in Junne bij Ommen in Twente. Hij gaf er de zelfverzonnen naam Den Diesel aan. Deze eenvoudige rietgekapte Saksische boerderij met een grote tuin was gelegen op het landgoed Eerde van Philip baron Van Pallandt, waar ook de theosofische sterkampen van Krishnamurti gehouden werden.[137] Den Diesel zou tot het einde van de jaren dertig het vaste vakantie-adres worden van de twee broers. Ze brachten er elk met hun gezin een paar weken in de zomer door.[138] Jan die vlakbij in Almelo woonde en een auto had, zocht zijn broer daar zo nu en dan op. Truus genoot van deze vakanties: ''s Morgens kwam alleen de boswachter Zeeman met zijn hond voorbij. 's Avonds in het schemeruur waren er herten dichtbij de boerderij.' Ze maakte er graag foto's, en ze was er trots op dat de plaatselijke boekhandel er ooit één tot ansichtkaart liet maken.

Van één van deze vakanties stamt een fraaie anekdote, die zelfs de plaatselijke krant haalde.[139] Op een avond viel het petroleumstel waarop gekookt werd om en vloog in brand. In een mum van tijd greep het vuur om zich heen. Goedewaagen had de tegenwoordigheid van geest om het petroleumstel met koekenpan en brandende gordijnen door het raam naar buiten te gooien. Hij hield er, volgens de krant, 'ernstige brandwonden' aan zijn handen aan over, maar door zijn doortastend optreden bleef verder onheil uit. In Ommen werd daarover gesproken: 'Goedewaag'n loop in de windsels' – het Sallands accent deed hij tot vermaak van de familie graag na.[140]

---

[137] In 1941 werd op dezelfde plek strafkamp Erika gevestigd, maar toen waren de Goedewaagens al verkast naar een nabijgelegen vakantiehuis in Ommen.
[138] Interview met Tobie Goedewaagen (13 december 2007, 20 maart 2008), interview met Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen (15 februari 2008).
[139] 'Goed afgelopen', *Provinciale Courant* (16 augustus 1939).
[140] Interview met Tobie Goedewaagen (2 juli 2008).

Hoofdstuk 4
1934-1939 DE IDEOLOOG

De wortels van Goedewaagens cultuurracisme

Het bestuderen van Nietzsche bracht Goedewaagen inzichten die nieuw voor hem waren, en waarover hij nog niet eerder had nagedacht. Later schreef hij daarover: 'Een heidense wereld rees voor mij op, zo schoon als ik haar nooit had gezien.'[1] Met name de ontdekking van de theorieën over de maakbaarheid van het menselijk ras zou zijn visie op het leven radicaal en voorgoed veranderen. Hij ervoer deze nieuwe zienswijze als de synthese van alle politieke levensbeschouwingen die hij in de loop der jaren had verzameld: het socialisme uit zijn jeugdjaren, de democratie uit zijn studententijd, het conservatief-nationalisme uit zijn Utrechtse periode. Hij kwam tot niets minder dan een 'nieuw levensplan'. Dat in januari 1933 Adolf Hitler in Duitsland aan de macht kwam en van meet af aan een onverhuld racistische politiek voerde, speelde in die ontwikkeling een niet mis te verstane rol. Goedewaagen zag de wat hij noemde 'grote wending in Duitsland (...) met belangstelling' aan, eerst nog zonder partij te kiezen. Maar onbewust werd hij vanaf het allereerste begin al totaal meegesleept door Hitlers woorden. De door de rijkskanselier geuite ideeën over een *Herrenvolk*, een Germaanse elite, de biologische maakbaarheid van de mens – het platonische toekomstvisioen deed hem zijn nieuwe levensplan vormgeven.[2]

Wijsgerig betekende zijn ontdekking van het racisme dan ook enige grote stappen van Kant in de richting van Nietzsche. Werkend aan zijn Nietzsche-biografie werd hij gegrepen door de filosofische roman *Also sprach Zarathustra*, waarin Nietzsche het begrip *Übermensch* introduceerde als hoogste doel van de menselijke beschaving na de val van het traditionele godsvertrouwen. In het boek dat hij over de weerspannige denker schreef ligt dan ook het beginpunt van Goedewaagens keuze voor zijn raciaal beleden nationaal-socialisme. Goedewaagen raakte vooral in vervoering door de racistische idee van de Nieuwe Mens, zoals gegrondvest in de idee van elite, nobilisme en de mensenadel van Plato. 'De antieke deugd, de agonale [rivaliserende] mens, de innerlijke sportiviteit, het begrip eer, de antieke gentleman (...) het heroïsme en de lotsaanvaarding van de nog ongespleten antieke levensstijl (...).'[3]

Overigens stond hij in zijn interesse voor het rassenvraagstuk bepaald niet alleen. Al voor de Eerste Wereldoorlog hielden vele landen zich bezig met de fysieke en demografische gezondheid van hun bevolking. Racisme en het 'telen' van mensenrassen via huwelijksplanning en partnerselectie waren wijdverbreide en geaccepteerde denkbeelden.[4] Al

---

[1] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 26.
[2] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 24-25. Goedewaagen bewaarde in zijn privé-archief meerdere in druk uitgegeven toespraken van Hitler.
[3] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 25-26.
[4] Zie onder meer: Jan Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950* (Nijmegen 1989); Michael Burleigh, *The Third Reich. A new history* (Londen 2000) blz. 343-404.

decennia voor de dertiger jaren waren artsen, wetenschappers en psychiaters in vele landen ervan overtuigd dat de industriële, verstedelijkte maatschappij biologisch gedegenereerd was. Staten werden ondermijnd door steeds maar groeiende groepen van onbruikbare individuen, wiens alcoholisme, asociaal gedrag, criminaliteit of geestelijke stoornis erfelijk zouden zijn. In de Verenigde Staten werd gedwongen sterilisatie al op geestelijk gehandicapten toegepast, jaren eerder voordat deze praktijk in Duitsland in zwang raakte. Tot medio jaren dertig hadden de Nederlandse eugenetici in het algemeen met termen als 'rasverbetering' de verbetering van de menselijke soort bedoeld, een ideaal dat medisch-hygiënische en zelfs culturele vooruitgang betekende. Na 1935 moest men de terminologie echter behoedzamer gaan toepassen, want de Nederlandse eugenetici wilden hun wetenschap niet aan politieke ideologieën verbinden. Dat neemt niet weg dat de diverse Duitse rassen- en sterilisatiewetten in Nederland zonder commentaar in de medische pers verschenen.[5]

Goedewaagen werd in zijn racistische opvattingen diepgaand beïnvloed door rassenhistoricus Graaf Joseph Arthur de Gobineau (1816-1882), wiens gehele oeuvre hij las. In diens volgens de historicus Von der Dunk 'zeer dikke en zeer rommelige boek' over de ongelijkheid der rassen (*Essai sur l'Inégalité des Races Humaines* 1853-1855) introduceerde De Gobineau het Arische ras als een raciale mythe in de Europese geschiedenis.[6] In reactie op de gelijkheidsidealen van de Franse Revolutie stelde De Gobineau dat rassenleer niet alleen geschikt was om de suprematie van het ene volk over het andere te verdedigen, maar ook om een onderscheid te kunnen maken tussen de elite en het gewone volk. Hij legde dus een verband tussen klasse en ras.

Hij was geen denker of filosoof, maar putte uit de antropologie, taalkunde en geschiedenis om een theorie te ontwerpen waarbij ras volledig verantwoordelijk was voor alles wat er in het verleden, heden en toekomst gebeurde. Ras werd de sleutel tot de wereldgeschiedenis en men kon er alles uit verklaren: de opkomst én ondergang van beschavingen. Volgens hem bestonden er drie wereldrassen (blank, zwart en geel), die elk hun eigen beschavingen hadden gecreëerd. Het blanke ras, bestaande uit Ariërs, was van nature superieur over de andere twee rassen omdat het alle deugden van de adel in zich had: vrijheid, eer en spiritualiteit. De Gobineau was niet geïnteresseerd in de biologische kenmerken van de rassen, zoals de schedelmetingen en beschrijvingen van gelaatskenmerken die in de tweede helft van de negentiende eeuw maatgevend waren bij het rasonderzoek. De Gobineau was net zo min als Hegel in zijn ideeën beïnvloed door het sociaal-darwinisme, dat uitgaat van een evolutie van het ras op basis van het principe *survival of the fittest*. Zijn racisme stond daar los van – Darwins *On the Origin of Species* zou ook pas in 1859 verschijnen – en beschouwde ras als een onveranderlijk fenomeen, het kende geen evolutie en had altijd hetzelfde stereotype.

De superioriteit van het Arische ras sprak Goedewaagen sterk aan. De verbinding met zijn grote voorbeeld Plato was evident: het ras werd boven het simpele biologische uitge-

[5] Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht*, blz. 128-131.
[6] H.W. von der Dunk, *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld* (Amsterdam 1990) blz. 93.

tild tot een element van geestelijke levensstijl en cultuur.[7] In een veel later en onder pseudoniem geschreven artikel zag hij de aandacht voor wat hij noemde 'levensgemeenschap' – een verzamelnaam voor bloed en seksualiteit ('de demon Eros'), mensenadel en veredeling, gezin, geslacht, volk, stam en ras – als een 'vergeten hoofdstuk' uit de geschie-denis.[8] De Gobineau was 'een geniaal man', maar helaas een roepende in de woestijn, vond Goedewaagen. De liberale geleerdenkaste deed deze theoriën met de term 'bloedmaterialisme' af en wilde er niets van weten. Volgens de liberalen bestond er niet zoiets als bloedbanden, overerfelijke ziel en cultuur, en mensenrassen. Alleen via de psychologie zou men tot de menselijke ziel kunnen doordringen, maar ondertussen, schreef Goedewaagen alias Ter Gouwe, vrat de geest der ontbinding het gezin, de volken en de rassen aan.

Na De Gobineau verdiepte Goedewaagen zich in *The passing of the great race* van de Amerikaan Madison Grant, een boek dat ook op Hitler grote indruk gemaakt schijnt te hebben en door de nationaal-socialisten werd omarmd.[9] Grant beschouwde het Europese 'Noordras', door hem *the great race* genoemd, als hét cultuurscheppend ras bij uitstek. De subtitel van zijn boek was dan ook *The racial basis of European history*. Ras was voor hem de basis van elke beschaving en hij maakte zich grote zorgen over de Amerikaanse beschaving die van aard veranderde als gevolg van de massale immigratie uit Zuid- en Oost-Europa in de vroege twintigste eeuw. Bij Lothrop Stoddard, wiens bekendste werk *The Rising Tide of Color against White World-Supremacy* hij las, maakte Goedewaagen voor het eerst kennis met de moderne eugenetica. Dit is de leer van de racistische voortplanting, het 'omhoogtelen' van mensenrassen door selectie. Stoddard schetste het gevaar van een wereldwijde 'absorptie' van het blanke ras door de explosief groeiende gekleurde rassen, die uiteindelijk tot de ondergang van de Westerse beschaving zou leiden. Volgens Stoddard was eugenetica de enige manier om het Noordras voor degeneratie te behoeden.[10]

Degeneratie was een begrip dat vele rassentheoretici vanaf de tweede helft van de 19e eeuw gebruikten. In deze tijd begonnen racisme en nationaal bewustzijn, ras en volk, samen te vallen. De termen volk, natie en ras werden identiek en door elkaar heen gebruikt. Het stereotype van de blanke man had zijn vervolmaking bereikt, maar helaas correspondeerden de idealen van het blanke ras niet meer met de hedendaagse werkelijkheid: het had zich gemengd met inferieure rassen en had daardoor zijn zuiverheid verloren. Volgens de rassentheoretici werd de neergang veroorzaakt door een combinatie van morele en fysieke factoren, zoals de verbetering van de leefomstandigheden van sociaal zwakkere bevolkingsgroepen, het moderne verkeer en de verstedelijking, en de verspreiding van erfelijke ziekten als raciaal gif van generatie op generatie.[11] Maar ook de miljoenen doden in de Eerste Wereldoorlog en de dekolonisatie droegen hun steentje bij. Degeneratie, of ontbinding zoals Goedewaagen schreef, was in deze tijd dan ook de term die sterk verbonden was met racis-

---

[7] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 26, 226.
[8] Ter Gouwe (ps. Goedewaagen), 'Levensgemeenschap', *Nieuw Nederland* jrg. 6 no. 8 (februari 1940) blz. 604-624.
[9] Madison Grant, *The passing of the great race, or The racial basis of European history* (New York 1916).
[10] Theodore Lothrop Stoddard, *The Rising Tide of Color against White World-Supremacy* (Londen 1921).
[11] Gie van den Berghe, *De mens voorbij* (Amsterdam/Antwerpen 2008) blz. 127.

me: de angst van een culturele neergang die zou leiden tot het verdwijnen van een volk en zijn natie.

Hoewel Goedewaagen hem in zijn naoorlogse autobiografie wijselijk niet citeerde, kan het niet anders of hij heeft ook van het werk van Houston Stewart Chamberlain kennisgenomen. Chamberlain (1855-1927) was rond de eeuwwisseling een van de beroemdste rassentheoretici. Zijn bestseller *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* (1899) werd beschouwd als de officiële filosofie van de Bayreuther Kreis, de kring rondom de componist Richard Wagner, die als belangrijkste gedachtengoed uitdroeg dat de Joden hoofdschuldig waren aan de degeneratie van het Arische ras. Bayreuth werd na de dood van Wagner een pelgrimsoord voor nieuwe racisten, die er het altaar van 'Germaans bloed' en 'Teutoonse mythes' kwamen vereren. 'For many Germans the Bayreuth festivals, (...) and the two volumes by Chamberlain represented German culture *tout court*,' vatte Mosse het toenmalige racisme treffend samen.[12] Ook Nietzsche was volgens Goedewaagen een groot bewonderaar van Wagner en zijn 'grootsche streven' in Bayreuth, voor hem een verlossing uit het 'philistreuse' Duitsland van na 1870.[13] *Der Ring des Nibelungen* ging in 1876 in première en prentte het beeld van de noordse held Siegfried als goddelijke leidersfiguur voorgoed in. De politicologe Paula Diehl meent terecht dat dit heldenmodel zijn uiteindelijke weerslag vond in de nationaal-socialistische beelden van dé Arier.[14]

Chamberlain was de eerste rassenkundige die de fatale koppeling maakte tussen het antisemitisme en de superioriteit van het Arische of Noordras. Die koppeling stond later model voor de grondslagen van het Duitse nationaal-socialisme en van de NSDAP. Chamberlain geloofde in het Arische stereotype, waarbij hij teruggreep op de aloude antropologische onderzoeken en schedelmetingen. Hij ging zelfs zo ver om, in het licht van het Arische ideaaltype en de bloedgemeenschap, de figuur van Christus te modificeren tot een Arische profeet. Maar die visie weerhield hem er tegelijkertijd niet van om de joden aan te wijzen als de ware vijand van de Ariërs. De joden behoorden tot een inferieur *Mischlingrasse*, een bedreiging voor de zuiverheid van het Arische ras. Duitsers werden opgeroepen vermenging tussen deze twee rassen te voorkomen, omdat die tot degeneratie en minderwaardigheid van het ras zou leiden.

Het probleem van Chamberlains theorie was dat het simpele bestaan van zoiets als rassenongelijkheid niet wetenschappelijk was aangetoond en ook niet viel aan te tonen. Chamberlain en zijn aanhangers wuifden dat bezwaar echter weg door te roepen dat al die wijdlopige wetenschappelijke onderzoeken naar de verschillende rassen volstrekt overbodig waren: 'Gewisse Anthropologen hatten uns belehren wollen, alle Menschenrassen seien gleichbegabt; wir wiesen auf das Buch der Geschichte hin und antworteten: das lügt ihr!'[15] Ze keerden het vraagstuk om door te stellen dat het evident was dat er verschillen tussen

[12] George L. Mosse, *Toward the final solution. A History of European Racism* (Londen 1978) blz. 105.
[13] Goedewaagen, *Nietzsche*, blz. 36. Vermoedelijk maakte Goedewaagen met 'philistreus' een eigen vervoeging van 'filister', iemand met bekrompen, benepen opvattingen.
[14] Paula Diehl, *Macht-Mythos-Utopie. Die Körperbilder der SS-Männer* (Berlijn 2005) blz. 99.
[15] Houston Stewart Chamberlain, *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* (München 1912 (1899)) blz. 502.

de rassen waren, want het was immers 'eine Thatsache der unmittel-baren Erfahrung.'[16] Die 'ervaring' was gebouwd op een reeks van uiterlijke kenmerken als lichaamsbouw, schedelgrootte, huidskleur en fysieke gezondheid, en innerlijke karakter-trekken als strijdlust, kunstzinnigheid, fantasie en scheppingsdrang, trouw en intelligen-tie. Maar veel verder dan een gezond en sterk lichaam, blond haar en blauwe ogen, discipline en schoonheid, alles erfelijk verkregen, kwam men niet. Overigens werd de oorsprong van het Arische ras door geen enkele rassentheoreticus ooit gepreciseerd: termen als 'germaans', 'noords' en 'Arisch' waren synoniem en werden door elkaar in diverse betekenissen gebruikt. De term pseudo-wetenschap is hier dan ook op zijn plaats, al werd de rassenkunde wereldwijd – en niet alleen in Duitsland – beoefend.

Eugenetica was dus een trend in de internationale wetenschap en ging door alle politieke scheidslijnen heen. De pseudo-wetenschap kreeg de allure van een biologische metawetenschap van de mens. Verschillende disciplines kwamen erin samen (statistiek, geschiedenis, antropologie, genetica, psychologie) en eugenetica werd gezien als een soort preventieve geneeskunde die erfelijke ziekten en afwijkingen probeerde uit te roeien én te voorkomen. In Europa en Amerika was de eugenetica tot halverwege de jaren dertig zeer populair.

Toen het nazisme zijn raciaal concept van een organische natie, virulent antisemitisme en een totalitaire visie op de rol van de staat ontvouwde, maakte wetgeving op het gebied van 'rassengevaar' daarvan een integraal onderdeel uit. De rassenwetten van Neurenberg (1935) bevatten zowel criteria van volks nationalisme als eugenetische rassenleer bij het classificeren van de Arische gemeenschap en zijn vijanden: Duitse Joden raakten hun staatsburgerschap kwijt en mochten geen huwelijk of sexuele relaties meer aangaan met Ariers – alle connecties tussen Joden en Ariers werden zoveel mogelijk verbroken.[17] De Nederlandse medische stand zag de Duitse bevolkingspolitiek en sterilisatiewetgeving 'vrijwel neutraal en kritiekloos' aan; men zag namelijk hoog op tegen de Duitse eugenetici uit de gerenommeerde wetenschappelijke instituten en verdedigde de Duitse eugenetica tegen de praktijk van de radicale Duitse raspolitiek. Men vond dat de politiek op de loop ging met op zichzelf achtenswaardige medische standpunten.[18]

De eugenetica werd hierna als wetenschap discutabel omdat belangrijke ontwikkelingen in de beschavingsgeschiedenis, namelijk de acceptatie van gelijkheid en gelijkwaardigheid van mensen, werden teruggedraaid. 'Progress apparently lay in regression to the mores of earlier times, a sure sign of men who found the contemporary world perplexing', schreef de historicus Michael Burleigh.[19] Artsen werden aangemoedigd, tegen de wet van Hippocrates in, mensen van het leven te beroven, die onbruikbaar en onproductief waren voor de samenleving, in sociaal en economisch opzicht. Vervolgens ging de politiek ermee op de loop en leidde tot de excessen van euthanasie op en sterilisatie van grote groepen mensen

---

[16] Als geciteerd bij Diehl, *Macht-Mythos-Utopie*, blz. 104.
[17] Burleigh, *The Third Reich*, blz. 294-295. Zie ook Griffin, *Modernism and fascism*, blz. 329-330.
[18] Stephen Snelders, 'Op weg naar een 'Germaansche' volksgezondheid. Nationaal-socialisme, erfelijkheidsleer en eugenetica in Nederland 1940-1945', *Gewina* jrg. 30 no. 2 (2007) blz. 62-74, aldaar blz. 66; Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht*, blz. 133.
[19] Burleigh, *The Third Reich*, blz. 349.

die volgens de nazi's het zuiver Arische ras in gevaar brachten. Dat waren behalve de Joden (als vreemd ras) ook Duitse burgers die als minderwaardig werden aangemerkt: geestelijk en lichamelijk gehandicapten, zieken met erfelijke aandoeningen, geesteszieken, maar ook alcoholisten en asocialen.

Goedewaagens specifieke opvatting over racisme en eugenetica spitste zich toe op louter culturele aspecten. Om zijn visie te onderscheiden van het door de nazi's in praktijk gebrachte biologisch racisme, wordt hier voor zijn specifieke opvatting de term *cultuurracisme* geïntroduceerd. Deze term dient niet verward te worden met het na de Tweede Wereldoorlog in zwang geraakte 'cultureel racisme', dat tal van geestelijke, religieuze en maatschappelijke vormen van racisme omvat en als tegenwicht dient tegen het biologisch racisme, dat uitgaat van louter fysiek en karakteriologisch onderscheid tussen mensen en na de oorlog tot taboe werd verklaard.[20] In de biologische, in casu moorddadige consequenties van de maakbaarheidsleer was Goedewaagen duidelijk minder geïnteresseerd. Zijn opvattingen van racisme zijn dan ook weinig praktisch en vooral idealistisch en utopisch van inhoud. Bloed en cultuur waren voor hem een en hetzelfde begrip, 'want in de voortplanting en de erfelijkheidsreeks zien wij niet alleen de continuïteit van somatische eigenschappen, maar ook van cultureele talenten (...)'.[21] Niet alleen uiterlijke kenmerken gingen van vader op zoon over, maar ook aanleg en talent. Hij kon zich niet vinden in een wereldbeschouwing die ras en culturele arbeid van elkaar scheidde.

In zijn opvatting waren bloed en erfelijkheid zowel een biologische als een culturele grootheid. Het bloed bond de mens door het voorgeslacht, maar in vrijheid bepaalde de mens zélf zijn nageslacht, praatte Goedewaagen de eugenetici na. In de schepping van het nageslacht lag de grote taak van het nationaal-socialisme: het hoogste goed was de 'menschenadel', die bereikt kon worden door 'veredeling: het niet alleen voortplanten, maar ook "omhoog planten"'.[22] Natuurlijk omvatte die veredeling behalve de biologische ook de geestelijke of culturele veredeling. De nieuwe elite (de toekomstige leiders van het volk) zou dan ook 'rechthoekig van lijf én ziel' zijn. Ook Plato had leidersfiguren voor ogen die zowel gymnastisch als cultureel geschoold waren: 'geen athleten zonder muzische verfijning en geen "Schöngeister" zonder lijfelijke rechthoekigheid'.[23]

Het door de nazi's aan racisme gekoppelde antisemitisme beschouwde Goedewaagen in zijn naoorlogse autobiografie als een filosofisch vraagstuk, gebaseerd op de feiten van de geschiedenis. '*Was wirklich ist, das ist vernünftig*' was hierbij zijn leidraad – een uitspraak van Hegel die hij uit zijn verband geciteerd weergaf.[24] In de geschiedenis zag hij al vanaf de

---

[20] Zie o.m. Tariq Modood, *Multicultural Politics, Racism, Ethnicity, and Muslims in Britain* (Minneapolis 2005), waarin religieuze identiteit en islamofobie tot vormen van cultureel racisme worden gerekend.
[21] Prof.Dr. T. Goedewaagen, *Passer en Speer. Cultuurpolitieke redevoeringen. Eerste reeks* (Den Haag 1941) blz. 63-75, aldaar 69.
[22] Goedewaagen, *Passer en Speer I*, blz. 71.
[23] Goedewaagen, *Passer en Speer I*, blz. 71.
[24] Goedewaagen, Hoe ik nationaal-socialist werd en was, blz. 226-229. Het volledige citaat luidt: 'Was vernünftig ist, das ist wirklich; und was wirklich ist, das ist vernünftig'. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Werke: Georg*

klassieke oudheid de neiging om de Joden buiten de gemeenschap te plaatsen. De historische afkeer van de Joden was te verklaren uit het feit dat het om een 'uitverkoren volk' ging, 'in zoverre, dat het een overgelijkelijk talent heeft om ideeën, die door anderen ontworpen zijn, maar niet in practijk kunnen worden gebracht, te realiseren. De Joden zijn de geboren bemiddelaars, impresario's, "verkopers" van ideeën van anderen (...)'. Oftewel: zonder Spinoza geen Duits idealisme, zonder Einstein geen relativiteitstheorie, zonder Marx geen socialisme, ook al bouwden deze Joden voort op reeds bestaande politieke cq. natuurwetenschappelijke ontwikkelingen. Bovendien waren de Joden door de eeuwen heen in staat om andere culturen te overleven. Het oude Griekenland, het Romeinse Rijk gingen ten onder en de West-Europeanen moesten hun wereldhegemonie met hun koloniën inleveren, maar de Joden manifesteerden hun kracht in die samenlevingen onverminderd.

En juist die Messiaanse kracht verbrak het evenwicht, meende Goedewaagen. 'Hun critische intelligentie hindert het traditionalisme, waarop elk volksbestaan (...) is gebaseerd.' Het gevolg was afkeer, minachting en uitsluiting. Van hun uitverkorenheid werden de Joden zelf het slachtoffer. 'Het was een volk van helden,' redeneerde Goedewaagen ,'dat zich zelf steeds weer tragisch vernietigt'. Met zijn interpretatie van de Jood als parasiet van de wereldgeschiedenis, met andere culturen en volkeren als zijn broodheren, was zijn wijsgerige cirkeltje rond. Vanuit deze geruststellende gedachte zou hij vanaf dat moment de maatregelen tegen de Joden, óók zijn eigen, goedpraten.

Politiek debuut

Nu de weg openstond naar de inmenging van wereldbeschouwing in zijn filosofische werk, ging Goedewaagen actief op zoek naar een bij zijn ideeën passende politieke beweging. Via zijn vriend P.H. Ritter jr. was hij eind jaren twintig al in aanraking gekomen met de anti-democratische stromingen en ook met de Groot-Nederlandse Gedachte, en hij zocht nu door in deze richtingen. In de jaren dertig kreeg het anti-democratisme een steeds grotere aanhang: ook in de hogere maatschappelijke lagen was het geloof in de sociale en politieke orde aan het wankelen gebracht. In 1933 werd het 'deftige' Verbond van Nationaal Herstel opgericht, en dat toonde aan dat de economische crisis, die vanaf 1931 tot hoge werkloosheid leidde, ook in de hoogste lagen van de maatschappij tot radicalisering leidde.[25] De oprichting was een reactie op de muiterij op De Zeven Provinciën; men vreesde dat de economische crisis tot een socialistische revolutie zou leiden. Oud-opperbevelhebber generaal C.J. Snijders was het boegbeeld van het Verbond en ook Goedewaagen was gecharmeerd van hem. Desondanks vond hij het verbond al gauw te rechts en te autoritair.[26]

Opmerkelijk in deze tijd en kenmerkend voor het politieke en geestelijke klimaat in Nederland was de breed geuite kritiek op de democratie. De parlementaire democratie

---

Wilhelm Friedrich Hegel. Band 7: Grundlinien des Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse, mit Hegels eigenhändigen Notizen und den mündlichen Zusätzen (Frankfurt am Main 1970) blz. 24.

[25] De Jonge, *Crisis en critiek der democatie*, blz. 121.

[26] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 31.

functioneerde nog niet zo soepel als tegenwoordig: de Tweede Kamer kende vele splinterpartijtjes, kabinetten wisselden elkaar snel af en kabinetsformaties verliepen traag en moeizaam. De kritiek bestond niet alleen bij de fascistische en anti-democratische partijen. Integendeel, ook democratische partijen uitten die kritiek. En ook degenen die het fascisme sterk bestreden, zoals Menno ter Braak, stonden tegelijkertijd zeer kritisch tegenover de bestaande democratie.[27] De Jonge beschreef de anti-democratie in het interbellum zelfs als een modeverschijnsel. Het was de meest karakteristieke stroming van die tijd, alleen niet door het aantal anti-democraten, want dat is nooit erg groot geweest, als wel door de populariteit ervan bij groeperingen die in de samenleving de toon aangaven.[28]

Via de journalist Hendrik Krekel (1888-1978), kwam Goedewaagen opnieuw in aanraking met de Groot-Nederlandse gedachte, en begaf hij zich in diens kring, waarin ook journalisten als Pieter Jan van Megchelen en Willem Goedhuys zich ophielden.[29] Het begrip 'nationaal' werd voor Goedewaagen identiek aan Groot-Nederlands en Diets. Zijn blik richtte zich nu ook over de grenzen naar Vlaanderen. Hij las het tijdschrift Dietbrand en nam een kijkje bij het Verbond van Dietsche Nationaal Solidaristen (Verdinaso), wiens leider Joris van Severen hij samen met de Nederlandse propagandaleider Ernst Voorhoeve in 1937 zou ontmoeten.[30] Van Severen maakte op Goedewaagen een 'buitengewoon intelligente, integere en wilskrachtige indruk', maar in diens bourgondische staatsopvatting zag hij niets: te franskiljons en te anti-Duits.[31]

Met Ernst Voorhoeve (1900-1966) zou Goedewaagen in de oorlogsjaren nauw samenwerken. Voorhoeve was beeldhouwer en kunstschilder voordat hij begin jaren dertig in de politiek actief werd. Als overtuigde neo-katholiek en vader van een kinderrijk gezin trok hij zich het lot van de vele ongeschoolde arbeiders en hun kinderen in zijn woonplaats Groesbeek aan. Zijn populariteit onder de Groesbeekse bevolking blijkt uit het hoge aantal Verdinaso-leden dat uit die plaats afkomstig was: 107 tegenover 254 uit de rest van Nederland.[32] Annie de Roos raakte via haar toenmalige vriend en neo-katholieke dichter Ernest Michel bevriend met hem en andere geestverwanten, onder wie Henri Bruning. Haar zoon Johnie zou in 1931 een tijdlang bij Voorhoeve in huis wonen en op diens atelier werken. Het contact verwaterde in de loop van de jaren dertig, zo rond het moment dat Goedewaagen in contact kwam met Voorhoeve en diens held Van Severen. Annie had weinig op met het Verdinaso, waar Voorhoeve en Michel beide een leidende rol in de Nederlandse organisatie speelden.[33]

---

[27] Menno ter Braak, 'Het nationaal-socialisme als rancuneleer', in: *Verzameld Werk deel 3* (Amsterdam 1937 (1949)) blz. 571-594.
[28] De Jonge, *Crisis en critiek der democatie*, blz. 381.
[29] Hendrik (Henk) Krekel nodigde gedurende vele jaren voor en na de oorlog geïnteresseerden van divers pluimage op zondagmiddag bij hem thuis uit om de discussiëren over onderwerpen van filosofische, historische en politieke aard. NIOD, Archief Dr. Hendrik Krekel, aanwinstno. 3618.
[30] NIOD, Verbond van Diets Nationaal-Solidaristen (Verdinaso) no. 168a, inv.no. 9g, Correspondentie Goedewaagen en Voorhoeve (9 maart 1937-1 juni 1937).
[31] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 39.
[32] Renske Jongbloed, *Naar overtuiging en geweten. Politieke carrière van Ernst Voorhoeve* (zp 2007) (scriptie) blz. 10.
[33] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 150, 152, 155.

Goedewaagen werd lid van de Dietse Bond, waar hij ook de Leider van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) Anton Mussert, de Utrechtse privaatdocent Robert van Genechten en de Utrechtse hoogleraar Carel Gerretson trof. Hij voelde zich thuis bij deze intellectuelenbeweging, die hij weldenkend en liberaal noemde, alsook terughoudend voor politiek oproer. Een minpunt vond hij het gebrek aan sociale bezinning. Daarnaast voelde hij zich aangetrokken tot het Vlaams Nationaal Verbond; hoewel hij de tijd nog niet rijp achtte voor een samengaan van Nederland en Vlaanderen, vond hij dat dit Verbond zich het meest sterk maakte voor een ongedeeld Dietsland, dat in zijn visie alleen door politiek ingrijpen van de grond kon komen.[34] Gesprekken met prof. dr. H. de Vleeschauwer, hoogleraar in de Kantiaanse wijsbegeerte te Gent, maakten ten slotte van Goedewaagen naar eigen zeggen een echte 'Dietscher'.[35]

Begin 1935 hield Goedewaagen voor studenten van de Rijksuniversiteit van Gent een lezing met Groot-Nederlandse thematiek. Zijn jonge vriend Evert Beth had hij daarbij als gast uitgenodigd.[36] 'Het bewustzijn, voor vlaamse studenten te spreken inspireerde mij tot een gespannen en gloedvolle dictie,' herinnerde Goedewaagen zich later.[37] Voor het eerst van zijn leven had hij het gevoel werkelijk te kunnen spreken. Aan de hand van de begrippen volksaard, volksarbeid en volksorde boog hij zich over de politieke vraag wat een 'volk' is. Elk volk heeft een eigen volksaard, concludeerde hij, bestaande uit de aspecten mythe, zeden en solidariteit. Uit de volksaard vloeit de specifieke volksarbeid voort, waarin het volk zichzelf schept en vormt en waarin de volksaard zich manifesteert. De volksarbeid is vervolgens in een bijbehorende volksorde (staat) systematisch georganiseerd.[38] Deze lezing is te beschouwen als het eerste politieke statement van Goedewaagen, ook al was die nog geheel in wijsgerige stijl geformuleerd.

Zijn Vlaamse uitstapje doofde zijn liefde voor Duitsland niet – hij bleef een filosoof in de traditie van de Duitse wijsgeren en onverminderd geboeid door de politieke ontwikkelingen daar. In zijn ontwikkeling van filosoof naar ideoloog vond hij allereerst een uitweg uit de ivoren toren dankzij het boek *Idee und Existenz* van de Göttinger filosoof Hans Heyse: 'Door hem ontdekte ik een existentiële waarheid: gebondenheid ook van wetenschap aan volksaard, geschiedenis, ras, mode, levens- en wereldbeschouwing, die ik vóórdien teveel had verwaarloosd'.[39] Maar Heyse bood Goedewaagen ook de wijsgerige verantwoording voor het nationaal-socialisme in zijn uiteenzetting van de wortels en oerkrachten ervan.

Idee und Existenz was een beschrijving van de Europese cultuurgeschiedenis, beginnend in de klassieke oudheid en via de Middeleeuwen eindigend in de moderne tijd. De (Eerste) Wereldoorlog had volgens Heyse tot een breuk geleid in de Europese geschiedenis; het noodlot dat zich aan de volkeren, in het bijzonder het Duitse volk [sic] had voltrokken,

---

[34] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 39-40.
[35] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 33.
[36] NHA EB inv.no. 816, Briefkaart Goedewaagen aan Beth (2 januari 1935) en visitekaartje Goedewaagen met aantekening.
[37] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 32-33.
[38] Dr. T. Goedewaagen, *Wat is een volk?* (no.15 in de reeks Vragen Van Nu) (Assen 1935) blz. 11-12.
[39] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 34, 47.

leidde tot een nieuwe bestemming van het volk. De uitkomst van de geschiedenis was ten slotte de idee van een nieuw Rijk (*Reich*), dat in 1933 tot werkelijkheid was geworden. Ook de wetenschap ging mee in het nieuwe ideaal. Heyse ging uit van de 'Nordische Idee des Geistes in Philosophie und Wissenschaft', een wetenschap niet meer gebonden aan het abstracte en individualistische van de voorbije periode, maar gegrond in de nieuwe werkelijkheid van de 'völkische und rassische Existenz'.[40]

Goedewaagens definitieve keuze voor de politieke beweging van het nationaal-socialisme nam hij in de zomer van 1935, toen hij een aantal weken bij zijn vriend en collega Albert Görland in Hamburg logeerde. Görland was het jaar ervoor met emeritaat gegaan en had zich intussen ongebreideld overgegeven aan het nationaal-socialistische ideaal. Hij stond daarin niet alleen. Veel wetenschappers waren ervan overtuigd dat de nazi's de basis voor een ontologisch gefundeerde technische beschaving zouden creëren. Hét voorbeeld hierbij is de bekende filosoof Martin Heidegger. Heidegger had zichzelf met zijn 'existentialistische phenomenologie' een plaats verworven tussen de belangrijkste twintigste eeuwse modernistische filosofen als Nietzsche, Wittgenstein en Giovanni Gentile. Maar eind jaren twintig zag hij de belofte van de Weimar Republiek in rook opgaan. Beïnvloed door het werk van de schrijver en intellectueel Ernst Jünger koos hij al in 1933 voor het nationaal-socialisme.[41] Als reden gaf Heidegger aan het nazisme te beschouwen als legitieme belichaming van de *Arbeitergesellschaft*, zoals verkondigd door Jünger en als de heroïsche overwinning van het Westerse nihilisme, zoals al aangekondigd door Nietzsche en Spengler. De nationaal-socialistische machtsovername was voor Heidegger een revolutie, Hitler luidde een nieuw tijdperk in.[42] Heideggers bekering tot het nationaal-socialisme lijkt opvallend op die van Goedewaagen, in die zin dat beide filosofen er de synthese van hun filosofische en ideologische opvattingen in vonden.

Goedewaagen was al sinds zijn beginjaren als filosoof sterk beïnvloed door Görland. Hij had zichzelf nog in 1933 in zijn filosofisch overzichtswerkje *Het spectrum der philosophie in de twintigste eeuw* als filosoof in de lijn van grondleggers van de Marburger School van het criticisme, die begon bij Natorp en Cohen, en doorgezet werd door hun leerlingen Cassirer en Görland, nadrukkelijk geplaatst als opvolger van die laatste. Dagenlange gesprekken over politieke en filosofische onderwerpen als het nationalisme, Marxisme, democratie, libera-

---

[40] Hans Heyse, *Idee und Existenz* (Hamburg 1935); zie ook Dr. T. Goedewaagen, 'Een nieuwe visie op de geschiedenis van Europa', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 30 no.1 (oktober 1936) blz. 23-27 en Dr. T. Goedewaagen, 'Vrijheid en gebondenheid der wetenschap', *Nieuw Nederland* jrg. 4 no. 11 (mei 1938) blz. 855-868, aldaar blz. 856. Deel 1 van Goedewaagens levenswerk *Trilogie des Geistes* draagt eveneens de titel *Idee und Existenz*. Dit werk werd nooit gepubliceerd. NIOD TG 858 inv.no. 19, Manuscript *Idee und Existenz* (1966-1971).

[41] Ernst Junger (1895-1998) was weliswaar een verklaard tegenstander van de democratie van de Weimar Republiek, maar weigerde de hem aangeboden zetel in de *Reichstag* in 1933 en eveneens het leiderschap van de nazistische Deutsche Akademie der Dichtung. Hij werd evenmin lid van de NSDAP. Desondanks zou hij vóór de oorlog nooit openlijk kritiek leveren op het nazi-regime en hield hij zich op afstand.

[42] Griffin, *Modernism and fascism*, blz. 322-323. Nog in de dertiger jaren werd het Heidegger duidelijk dat de nazi's niet bezig waren met een spirituele zuivering van het Westen (de metaphysische hergeboorte van Duitsland, zoals hem voor ogen stond), maar van een raciale. Toen trok hij zijn steun in, overigens niet dan nadat hij als rector de Universität Freiburg had ontdaan van alle joden.

lisme, kapitalisme, staatsabsolutisme, collectivisme, vrijheid en gezag, trokken Goedewaagen over de streep. Görland, die zich ver boven het pseudo-wetenschappelijke discours van Hitlers intellectuele vertrouwelingen Alfred Rosenberg, Otto Dittrich en Walther Darré verheven voelde[43], maakte een voor Goedewaagen aanvaardbare en bruikbare koppeling tussen nationaal-socialisme en de wetenschap van Kant en Hegel. Daar kon de studeerkamerfilosoof mee uit de voeten: 'Hij bracht het begrip ras uit de biologische sfeer, waarin de populaire wetenschap en de propaganda het omlaag drukte, naar die van levensstijl en cultuur (...). Hij hief de economische en sociale vraagstukken uit het historisch materialisme naar de historisch idealistische sfeer omhoog. Door hem kwamen achter Rosenberg en Darré de figuren van het Duitse idealisme, Kant, Fichte, (...) en Hegel te voorschijn.'[44]

Die zomer van 1935, in de tuin van Görlands landhuis aan de Ostsee, vond Goedewaagen na jaren van onzekerheid zijn definitieve levensbestemming. Zijn zoekende ziel werd er door de betovering van Hitlers politiek bedwelmd, zoals Ian Kershaw zo treffend schreef: 'Hitler's language of national renewal and rebirth (...) cast an intoxicating spell on those not firmly anchored in an alternative political ideology, social milieu, or denominational subculture.'[45] Hij was veertig jaar oud, had vanaf zijn schooljaren diverse politieke stromingen aangehangen en zich nog meer verdiept in de Europese wijsgerige en cultuurgeschiedenis, en zijn onafgebroken studie, onderzoek en ontwikkeling vonden hun culminatie in een voor de rest van zijn leven hartstochtelijk beleden nationaal-socialisme.

Nationaal-socialisme omschreef Goedewaagen in zijn autobiografie als een nieuw soort socialisme, waarin vrijheid van onderneming én de belangen van de werknemers binnen een nationaal kader tot een harmonisch geheel werden gesmeed. Hij meende dat Duitsland daarmee al een begin had gemaakt en dat Italië zelfs al klinkende resultaten had geboekt in landontginning, woningpolitiek, cultuurbevordering en opvoeding. Al jaren vóór Kershaw sprak van 'bedwelmende betovering' typeerde Goedewaagen deze ontwikkeling in zijn naoorlogse autobiografie als 'betoverend'.[46] Zijn opvattingen definieerde hij in deze tijd weliswaar nog als 'objectief idealisme', maar ze waren nationaal-socialistisch in hun afwijzing van het individualisme dat in de Verlichting zijn hoogtepunt had beleefd maar nu ten einde was en hun omarming van het toekomstvisioen van totalitaire staatsverbanden en een nieuw Europa onder Duitse hegemonie.[47]

Goedewaagens ideeën, zoals door hemzelf al in de jaren dertig geformuleerd en na de oorlog in zijn autobiografie bevestigd, sluiten op geen enkele wijze aan bij de definities van nationaal-socialisme en fascisme, zoals die vanaf de jaren zestig gemeengoed werden gemaakt door de Duitse historicus Ernst Nolte.[48] Nolte, die als leerling van Heidegger in de

---

[43] Vgl. de uitspraken over de semi-intellectuele staf in Goebbels' *Promi* bij Jeffrey Herf, *The jewish enemy. Nazi propaganda during World War II and the holocaust* (Cambridge/London 2006) blz. 270-272.
[44] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 35.
[45] Ian Kershaw, *Hitler 1889-1936. Hubris* (Londen 1999) blz. 317.
[46] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 36.
[47] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 35-36, 42.
[48] Hoewel er diverse verschillen zijn tussen het fascisme van Mussolini en het nationaal-socialisme van Hitler, zijn deze in het hiernavolgende betoog niet van zodanige betekenis dat ze uitputtend behandeld worden.

jaren zestig met zijn boek *Der Faschismus in seiner Epoche* opgang maakte, zag ze als 'antibewegingen'. Fascisme en nationaal-socialisme verwierpen in zijn theorie alles wat het modernisme had opgebouwd en waren dus in essentie negatieve fenomenen. Het is echter weinig aannemelijk dat intellectuelen als Goedewaagen zich betrokken zouden voelen bij een dergelijke non-revolutionaire kracht, een anti-modern, achteruitkijkende, reactionaire beweging. Integendeel, Goedewaagen voorzag juist een breuk met de ontwikkeling in de geschiedenis, waarbij men, met behoud van de oorspronkelijke oerwaarden, aan de vooravond stond van een nieuwe tijd.

De opvatting van het fascisme en nationaal-socialisme als terreurideologie, voortkomend uit criminele bewegingen, stamt allereerst uit de jaren twintig en dertig zelf, en was gebaseerd op de dagelijkse praktijk in Italië en Duitsland, waar geweld en intimidatie steeds structurelere vormen aannamen. Kenmerkend was de stelligheid van de ideologie; er was geen twijfel, dus elke discussie was overbodig. Er was geen vóór of tegen meer, want de ideeën van het fascisme waren goed en al het andere verkeerd. Althans, dat meenden de aanhangers zelf.[49] Dat leidde tot lachwekkend simplistische oplossingen van bepaalde dilemma's, die de zwakte van de theoretische grondslag blootlegden. Het fascisme is echter niet te begrijpen in termen van traditionele politieke theorieën; het is geen rationeel, logisch opgebouwd systeem, zoals dat van Hegel of Marx. Paxton benadrukte dat fascisten handelden vanuit wat hij noemde 'mobilizing passions' ('activerende hartstochten') met in de basis een gepassioneerd nationalisme, en dat ze meer waarde hechtten aan concrete actie dan aan geschreven woorden. Fascisme was meer een zaak van 'gut' (onderbuik) dan van 'brain' en de ideeën achter de daden van de fascisten kunnen beter afgeleid worden uit die daden zelf en uit de mythes, rites en liturgieën, dan uit een consistent uitgesproken filosofie van denkers of filosofen.[50] Jacques de Kadt pleitte in de jaren dertig al voor een opener blik in de beoordeling van het fascisme: 'Wat dus nodig is, wil men over het fascisme kunnen oordelen, dat is, dat men doordringt in de gevoels- en gedachtenwereld van het fascisme, in plaats van zich tevreden te stellen met een critiek der fascistische theorie.'[51]

George Mosse beschouwde het fascisme niet als een tijdelijke aberratie in de geschiedenis, zoals Nolte dat deed, maar als de climax van wat hij noemde de 'new politics', een stroming die al in de achttiende eeuw, met de opkomst van de burgerlijke samenleving, was ontstaan. De wil van het volk werd sterker dan de macht van de koning en dat leidde tot de politieke stijl in de vorm van een 'secular religion', een seculiere religie, waarbij de economie niet langer leidend was, maar een nationale cultuur. Een cultuur die gedomineerd werd door nationale mythes en symbolen, en waaraan de burgers actief deelnamen door het massaal bijwonen van festivals, parades, massabijeenkomsten en *Parteitage* waar die mythes en symbolen tegen de achtergrond van grootse monumenten werden verbeeld met vlammende

[49] Zie bijvoorbeeld G.W. Hylkema, *Ras en toekomst* (Amsterdam 1941) blz. 237.
[50] Robert O. Paxton, *The anatomy of fascism* (New York 2004) blz. 40-42. Zie ook: George L. Mosse, *The nationalization of the masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich* (New York 1975 (1996)) blz. 9, 202-20, 214.
[51] Jacques de Kadt, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (Amsterdam 1939) blz. 16.

toespraken, gymnastische vertoningen, militaire marsmuziek en samenzang – alles omringd door mystiek aandoende fakkels en veel vlagvertoon. Zo werd de nieuwe politiek een massabeweging met een gemeenschappelijk geloof in de eenheid van het volk door een nationale mythe. En de cultus van deze politiek beladen mythes en symbolen was gebaseerd op hun uitzonderlijkheid, meende Mosse, 'on the fact that they stood outside the ordinary course of history and could be truly understood only by those who heroically defended them.'[52]

Net als Mosse rekent politicoloog en historicus Peter Reichel in *Der schöne Schein des Dritten Reiches. Faszination und Gewalt des Faschismus* af met het nationaal-socialisme als terreurideologie, en stelde daar de verlokkingen en aantrekkelijkheid van de beweging tegenover. Geweld en terreur waren geen essentiële voorwaarden voor het succes van het nationaal-socialisme.[53] Want het waren uitsluitend de verlokkingen van Hitlers woorden en daden die intellectuelen als Goedewaagen tot het nationaal-socialisme aantrokken. Zij konden in de nieuwe orde immers de glansrol spelen die ze in het bestaande burgerlijke leven van rust en routine nooit zouden krijgen.

> '(...) Faschismus [ist] die ästhetische Erfahrung des Außergewöhnlichen. Vor und nach 1945. Im Film und auf der Bühne, im Roman und in der Realität, in der Erinnerung und in der obsessiven Nachgestaltung. Immer wieder sind Glauben und Gehorsam, körperliche Schönheit und Gewalt, Kampf und Tod, Licht und Feuer zum Thema gemacht worden: von Leni Riefenstahl und Albert Speer, von Ernst von Salomon und Ernst Jünger, von Hans-Jürgen Syberberg und Rainer Werner Fassbinder, von Jean Genet und Michel Tournier, von Yukio Mishima und Marguerite Yourcenar, von Luchino Visconti und Liliana Cavani.'[54]

De wijze waarop veel twintigste eeuwse historici de drijfveren van weldenkende en hooggeplaatste nationaal-socialisten als Mussert, Van Genechten, Goedewaagen, Snijder en Rost van Tonningen meenden te moeten verklaren in termen van 'frustratie' en 'opportunisme' is in dit licht weinig bevredigend. Maar hoewel die drijfveren beter te verklaren zijn uit Reichels '*ästhetische Erfahrung des Außergewöhnlichen*', gaat ook die term voorbij aan de aspecten van geweld, moord, intimidatie en uitsluiting van bevolkingsgroepen die ook tot het fascisme behoorden en door dezelfde intellectuelen werden gelegitimeerd. Menno ter Braak schreef het al in zijn tijd: de esthetische interpretatie negeert de psychologische werking van die verleidende kracht. Nationaal-socialisme had wat hem betreft dezelfde werking als reclame, waarvan ook bekend is dat de waarheid gekleurd wordt weergegeven en niet objectief is.[55] De objectiviteit was bij nationaal-socialisten niet een weergave van feiten en gefundeerde argumentatie, maar gevat in leugens en in de simplistische constructie van het wereldtoneel, zo nodig dwars tegen algemeen erkende feiten in. Propaganda en leugens zag

---

[52] Mosse, *The nationalization of the masses*, blz 21,207-208
[53] Zie ook: Mosse, *The nationalization of the masses*, blz 11.
[54] Peter Reichel, *Der schöne Schein des Dritten Reiches. Faszination und Gewalt des Faschismus* (München/Wenen 1991) blz. 222.
[55] Ter Braak, 'Het nationaal-socialisme als rancuneleer', blz. 581.

Ter Braak ook in de democratische samenleving, maar daar was altijd ruimte voor weerwoord, kritiek en gedachtenwisseling. Het nationaal-socialisme duldde relativering van de eigen waarheden echter niet, omdat het de enige ware ideologie was voor de aanhangers ervan.[56] En ook de Amsterdamse en Utrechtse hoogleraar Pedagogiek Philip Kohnstamm onderkende dat er een 'verleidende kracht' uitging van het nationaal-socialisme, anders 'zou het niet in staat zijn hier en elders gewetens te vertroebelen'.[57]

Goedewaagens drijfveren zijn het beste te ontrafelen via de opvattingen van Roger Griffin en diens voorlopers George Mosse, Emilio Gentile, Peter Osborne en Robert Paxton. Zij hebben allen een positieve visie op het fascisme en zien het als vooruitgangsgeloof. Griffin beschouwt fascisme als een facet van het modernisme, die tot doel had een wedergeboorte van naties te forceren, zodat de volkeren zich harmonieus konden vormen tot een utopische gemeenschap. Het lijdt geen twijfel dat Goedewaagen zich zou kunnen vinden in Griffins definitie van het fascisme:

> 'Fascism is a form of programmatic modernism that seeks to conquer political power in order to realize a totalizing vision of national or ethnic rebirth. Its ultimate end is to overcome the decadence that has destroyed a sense of communal belonging and drained modernity of meaning and transcendence and [to] usher in a new era of cultural homogeneity and health.'[58]

Al Goedewaagens opvattingen zijn er in terug te vinden: de strijd tegen het verval en de decadentie van zijn tijd, de metafysische synthese van wetenschap en politieke macht, de dominantie van het ras en de natie, het cultuurracisme van de platonische nieuwe mens en het visioen van een nieuwe tijd.

Goedewaagens opvatting hield zich, net als Griffins definitie, verre van de gewelddadige uitwassen van het nationaal-socialisme, die hij zag als tijdelijke overgangsperikelen. Elke revolutie bracht nu eenmaal strijd en slachtoffers met zich mee, maar zodra de nieuwe tijd zou ingaan en de harmonische samenleving was bereikt, zouden de negatieve aspecten van het nationaal-socialisme voorbij zijn. Die redenering betekende dat hij in zijn gedachtengoed over het nationaal-socialisme de weerzinwekkende aanvallen op Joden en andere ongewenste groepen kon negeren als tijdelijke uitwassen van voorbijgaande aard.[59] Natuurlijk waren er ook nationaal-socialisten en fascisten die juist de tradities van het verleden koesterden. Dat gold in zekere mate ook voor Goedewaagen, die het pessimisme van Spenglers *Der Untergang des Abendlandes* verbond aan het optimisme voor een nieuw Europa bevrijd van decadentie en verval, en in het verlangen naar revolutionaire vernieuwing tegelijkertijd kon zwelgen in het roemrijke Dietse verleden. Een janushoofd vol tegenstrijdigheden in geloof en emoties, zo mag zijn gemoedstoestand in de jaren dertig wel omschreven

---

[56] Ter Braak, 'Het nationaal-socialisme als rancuneleer', blz. 586-587.
[57] Ph. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar* (brochure no.1 van het Comité van Waakzaamheid) (Assen 1936) blz. 10.
[58] Griffin, *Modernism and fascism*, blz. 181-182.
[59] Het duidelijkst bleek dat in Goedewaagens vasthoudenheid de Joden uit het cultuurleven te verwijderen. Zie hoofdstuk 7 *1940-1943 De cultuurminnaar*. Zie ook: NIOD, Archief Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK) toegang 102, inv.no. 17i, Brief Goedewaagen aan Frederiks (29 augustus 1942).

worden. Toch kan voor hem, en voor alle intellectuelen en kunstenaars, in het algemeen wel gesteld worden dat het vooruitgangsgeloof en de vernieuwingsdrang sterker waren dan de hang naar de tradities van het onbedorven plattelandsleven: de boventoon was die van 'a tortured, enraged, and passionate demand for national revival'.[60] Hij was in feite een vroege voorvechter van wat na de oorlog de maakbare samenleving zou worden genoemd, alleen is die term in zwang geraakt om het overheidsingrijpen zoals bepleit door de sociaal-democraten aan te duiden en zeker niet het fascistische staatsingrijpen.[61]

Lid van de Nationaal-Socialistische Beweging

Nu was voor Goedewaagen de tijd aangebroken om zijn ideologie ook in Nederland te concretiseren. Op 20 januari 1936 werd hij onder stamboeknummer 66390 ingeschreven als lid van de voor ambtenaren verboden Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).[62] Goedewaagen had het partijprogramma al in 1933 gelezen[63] en vond Musserts beweging na de eclatante verkiezingsoverwinning bij de Statenverkiezingen in 1935 kennelijk serieus genoeg om lid te worden. En hoewel hij in het proces-verbaal na de oorlog beweerde dat hij pas na de oorlogsdagen in 1940 tot de NSB was toegetreden en dat Mussert hem als persoonlijke gunst een laag stamboeknummer had gegeven, is dit verhaal onwaar.[64]

Uit zijn activiteiten in de vooroorlogse jaren en uit diverse bronnen blijkt dat hij vanaf 1936 nauw met de NSB was verbonden. In het voorjaar van 1936 maakte hij plannen voor een 'grote publicatie' voor Mussert en aan het eind van dat jaar publiceerde hij zijn eerste artikel in Nieuw Nederland, een onafhankelijk theoretisch maandblad over het fascisme, maar ideëel sterk en openlijk aan de NSB verbonden.[65] In 1937 sprak hij op NSB-bijeenkomsten over pedagogische onderwerpen en over het humanisme.[66] Zijn correspondentie met de NSB ondertekende hij met 'Hou Zee!'.[67] Ook zijn zoon Tobie herinnert zich overtuigend dat hij nog vóór het uitbreken van de oorlog zijn vader in NSB-uniform heeft gezien.[68] En bij dat al zou hij vóór 1940 geen lid geweest zijn van de NSB? Hoe is het dan te verklaren

---

[60] James Gregor, *Phoenix. Fascism in our time* (New Brunswick 1999) blz 162, 166. Zie ook: H.W. von der Dunk, 'De intellectuelen en de depressie van de jaren dertig', *Spiegel Historiael* jrg. 4 (okt 1969) blz. 558-567, aldaar 562-564.
[61] Vgl. Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009) blz. 792.
[62] NA, Ministerie van Justitie (MvJ), Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), Goedewaagen 3866, inv.no. 70897 III, Zakboekje en lidmaatschapskaart van de NSB.
[63] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 73.
[64] NIOD DOC I inv.no. 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 3: 'Hoewel ik eerst na de bezetting in 1940 tot de NSB ben toegetreden, ontving ik dit zakboekje op grond van een persoonlijke gunst van Mussert, die ik in 1936 heb leeren kennen. Na mijn ontmoeting met Mussert in 1936 heb ik tot op de datum van mijn toetreding tot de NSB geen contact meer met hem gehad'. Mussert, die al in 1946 was geëxecuteerd, zou deze leugen als belangrijkste getuige niet meer kunnen ontmaskeren.
[65] Tobie Goedewaagen, 'Van het humanisme naar het klassieke nationalisme', *Nieuw Nederland* jrg. 3, no.6 (december 1936) blz. 414-434. Zie ook: De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, blz. 225-228.
[66] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 76.
[67] Zie o.m.: NIOD, Archief Nationaal-Socialistische Beweging toegang 123 (NSB), inv.no. 450, Brief Goedewaagen aan Van Geelkerken (12 december 1937), inv.no. 289, Brief Goedewaagen aan Van Geelkerken (30 juni 1938).
[68] Interview met Tobie Goedewaagen (28 januari 2008).

dat Truus zich al als 'kameraadske' in 1938 meldde bij de NSB en ook toetrad tot de Nationaal-Socialistische Vrouwen Organisatie?[69]

Ongetwijfeld heeft Goedewaagen als gevolg van het verbod voor ambtenaren om lid te worden van de NSB, dat ook voor hem als privaatdocent gold, zijn lidmaatschap niet aan de grote klok gehangen. Er waren echter weinig mogelijkheden om ambtenaren te controleren op hun lidmaatschap, dus het risico was, behalve een of andere vorm van verraad, niet zo groot.[70] Sommige van zijn naaste collega's waren wel op de hoogte, zoals Pos en Bartling.[71] Het is zelfs mogelijk dat hij tot de zomer van 1940 geheim lid is geweest. Van geheime leden werd weliswaar een aparte administratie bijgehouden, maar er is sprake van dat voor hen bij hun datum van geheime aanmelding stamboeknummers werden vrijgehouden in het ledenregister. Helaas geeft het onvolledige archief van de NSB geen definitief uitsluitsel op de mogelijke antedatering van Goedewaagens NSB-lidmaatschap.[72] Van belang is echter dat het zeker is dat hij zich vanaf het voorjaar van 1936 actief voor de partij heeft ingezet.

Anton (Ad) Mussert (1894-1946) was een getalenteerd en bekwaam ingenieur bij Rijkswaterstaat, die zich in de jaren twintig echter ook al politiek gemanifesteerd had als een activist met pitbull-kaken. Als secretaris van het Nationaal Comité voerde hij onverdroten actie tegen het Verdrag met België. Dat verdrag bepaalde de waterstaatkundige verhoudingen tussen Nederland en België en was niet alleen gunstiger voor de Belgen, maar dreigde ook de concurrentiepositie van Rotterdam te ondermijnen. Het ontwerpverdrag zou in de Eerste Kamer sneuvelen, hetgeen een overwinning voor Mussert en het Nationaal Comité was. Kort daarna sloot Mussert zich aan bij de door Gerretson opgerichte antidemocratische Nationale Unie. Hij had verstand van organiseren en propaganda; niet voor niets noemde hij zijn NSB in een tijd van partij-afkeer geen 'partij' maar 'beweging'. De NSB was het antwoord op zijn afkeer van het politieke establishment: 'Als staatsburger is de Nederlander zoo gedegenereerd dat we een algeheele omschakeling noodig achten,' verklaarde hij bij de oprichting van de Nationaal-Socialistische Beweging in 1931.[73] Niet toevallig zou de NSB de grootste van alle autoritaire en fascistische groeperingen in Nederland worden. Het initiatief, dat zijn verhouding met zijn werkgever Provinciale Staten op scherp zette, kostte hem te langen leste zijn baan als gevolg van het ambtenarenverbod.

---

[69] NA MvJ CABR PF Amsterdam 18236 inv.no.105617, Processen-verbaal Truus Goedewaagen-Vruink (8, 10 en 16 augustus 1946).

[70] Naar het vermeende NSB-lidmaatschap van Jaap Schrieke werd pas in 1940 een onderzoek gelast door de Leidse universiteit, nadat deze in het bezit was gekomen van een rapport van de CID. Jaap Vogel en Paul Schulten, 'Het dwaalspoor van een praktisch staatsrecht. Jaap Schrieke (1884-1976)', in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 105.

[71] UBA BC XXXIII Pos map Bartling, Brief Bartling aan Pos (30 december 1936); zie ook: NHA EB inv.no. 816, Brief Bartling aan Beth (27 mei 1937). Bartling had Goedewaagen gevraagd of hij lid was van de NSB. 'Ik heb hem dit gevraagd als vriend en gezegd dat ik dit als vriend wilde weten, opdat ik mij in het vervolg in acht kon nemen geen politieke mededeelingen te doen.'

[72] NIOD NSB 123, Ledenregister en toelichtingen. De pagina met het stamboeknummer 66390 ontbreekt in het ledenregister. De toelichtingen op ledenregister en geheim lidmaatschap geven geen uitsluitsel over het antedateren van lidmaatschappen en stamboeknummers.

[73] Als geciteerd door Tessel Pollmann, 'Van ingenieur tot leider', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 2008) blz. 92-116, aldaar blz. 106.

Mussert en zijn secondant de bon-vivant Kees van Geelkerken predikten in die eerste jaren beslist geen revolutie of grote ommekeer, maar stonden wel grote maatschappelijke wijzigingen voor. Ze wilden de parlementaire democratie opheffen ten gunste van een corporatieve staat op nationalistische grondslag: 'voor Volk en Vaderland'. De NSB was tegen de democratie omdat de partij een totale vernieuwing van 'de geest' voorstond. Heerste er in Nederland in de jaren dertig een Jan-Saliegeest, door de NSB zou er spoedig weer een fiere, daadkrachtige geest opleven.

Mussert schreef zijn eerste partijprogramma grotendeels over van het Duitse NSDAP-programma, maar liet essentiële nationaal-socialistische principes uit dat programma weg, zoals het rasbeginsel en het antisemitisme, het *Führerprinzip* en de *Blut und Boden*-propagandalijn.[74] Deze vond Mussert namelijk 'on-Nederlands'.[75] Het programma kende dus nauwelijks oorspronkelijke ideeën of uitgangspunten maar, merkten de NSB-vorsers Te Slaa en Klijn op, dat 'betekende geenszins dat er niet oprecht in werd geloofd'.[76] Behalve het partijprogramma kopieerde Mussert ook veel van de uiterlijke vormen en gebruiken in de Duitse nazi-wereld, zoals de aanspreekvorm 'kameraden', de zwart/rode uniformen met Germaanse runetekens en de groet met gestrekte rechterarm.

Ideologisch stond de NSB in de eerste jaren dichter bij het fascisme van Mussolini dan bij het nationaal-socialisme van Hitler. Hoewel beide partijen elkaar vonden in het streven naar een absolute alleenheerschappij, die ze trachten te bereiken door een agressieve machtspolitiek, hun anti-liberalisme, anti-communisme en anti-democratisme, de geweldsverheerlijking en een extreem nationalisme, kende Hitler nog een aantal waarden aan zijn NSDAP toe. Hij sloot met zijn *völkische* rassenleer alle niet-Germanen uit en was bovendien rabiaat antisemitisch in zijn wens tot vereniging van alle Germaanse volkeren. Bij de Italianen stond niet het volk, maar de natie centraal en antisemitisme speelde er in het begin van de jaren dertig nog geen rol van betekenis. Mussolini hing bovendien het vitalisme aan, de irrationele stroming die aan instincten en gevoelens een belangrijker rol toekent dan aan het intellect.[77] Kenmerkend was de roep om daadkracht en sterke leiders. De bekendste vertegenwoordigers van het vitalisme waren Oswald Spengler en José Ortega y Gasset.[78]

Mussert wilde zijn eigen, Nederlandse, variant van het nationaal-socialisme creëren: een vaderlandslievende en nationalistische beweging. De NSB moest staan voor een nieuw idealisme, 'dat bruiste van levenskracht en bezieling'. Hij werd hierin niet gevolgd of begrepen door zijn eigen medewerkers, die zowel Hitler als Mussolini graag en vaak citeerden. Een vastomlijnd programma had Mussert bewust niet, want, vond hij, dat zou de 'onstuimige levensdrang' slechts belemmeren.[79] Bovendien ging het erom wat de daden waren

[74] Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met Toelichting no. 1 en 2* (december 1931). Mussert nam 16 van de 20 punten uit het NSDAP-partijprogramma over.
[75] Ronald Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit. De vooroorlogse ideologie vande Nationaal Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag 1983) blz. 96-97, 101.
[76] Te Slaa en Klijn, *De NSB*, blz. 132.
[77] Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit*, blz. 85, 153.
[78] Oswald Spengler schreef *Untergang des Abendlandes* (1918/1922), Ortega y Gasset schreef *De Opstand der Horden* (1933).
[79] Te Slaa en Klijn, *De NSB*, blz. 90.

van de partij, niet de bijbehorende woorden. Of, zoals Goedewaagens vriend C.B. Hylkema het in zijn zeer populaire boekje *Het Nederlandsch fascisme* verwoordde: 'Fascisme is honger naar de daad', een 'levenshouding van dienen en opoffering'.[80] De essentie van fascisme was voor Hylkema: 'Voel u verantwoordelijk voor het welzijn van uw volk en doe dan wat gij wilt' – een onbereikbaar ideaal omdat het voorbijgaat aan een van de onoverkomelijke contradicties in het fascisme: het 'samen voor ons eigen' onder het mom van volksbelang.[81] Dit alles typeerde de NSB in de beginjaren meer als irrationeel en gevoelsmatig dan als rationeel en wereldbeschouwelijk.

De NSB kon nooit bogen op een overvloed aan sympathisanten: na de overwinning in 1935 steeg het ledenaantal naar 52.000, om daarna tot de meidagen van 1940 langzaam terug te lopen naar zo'n 33.000. Tezelfdertijd telden de belangrijkste regeringspartijen 350.000 leden (RKSP), 82.000 leden (SDAP) en 70.000 leden (ARP). Het hoogste aantal werd in 1942 bereikt, toen de voor Mussert magische grens van 100.000 leden werd overschreden; dat kwam overeen met 1,25% van de bevolking.[82] Na het succes in 1935 bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten werd de NSB bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1937 gehalveerd en kreeg slechts vier zetels. Musserts grootste nadeel was dat hij het moest hebben van wat tegenwoordig 'zwevende kiezers' genoemd wordt: het handjevol Nederlanders dat niet tot een zuil behoorde en wiens stemgedrag niet door de zuil werd bepaald. De schare kameraden was een heel heterogene groep en het verloop groot. Het grootste deel van de leden, inclusief haar leider, had geen ideologische achtergrond en dat vacuüm kon gemakkelijk worden gevuld met uitgesproken, extreme en simpele ideeën. Goedewaagen zou treffend in Volk en Vaderland het beeld schetsen, dat vóór de oorlog dominant was: dat van een 'misbaksel' van een partij, die door de andere partijen, kamerleden en ministers 'met de nek [werd] aangezien, als een schurftig monster gemeden, met graagte dood verklaard en begraven.'[83]

Om de kritiek op de ideologische leemte in het partijprogramma te pareren, gaf Mussert in 1933 toestemming om het programma aan te vullen met ideeën over de nationaal-socialistische staatsleer van de NSB.[84] Deze brochure werd geschreven door een drietal hegeliaanse filosofen, namelijk mr. S.A. van Lunteren, evenals Goedewaagen en Van Genechten privaatdocent aan de Universiteit Utrecht, Bollands opvolger Jacob Hessing en ir. Baltus Wigersma. Waarom de hegelianen zo'n vooraanstaande rol speelden in de theorievorming van de NSB is onduidelijk, vooral ook omdat ze niet zichtbaar waren in andere anti-democratische groepen. De Jonge wijdde hun inbreng vooral aan persoonlijke connecties.[85] Hegelianen hebben overigens altijd grote invloed op Mussert en zijn beweging gehad, al

---

[80] C.B. Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme. Wat het is, wat het leert, hoe het geworden is* (Utrecht 1934) blz. 17, 20/21.
[81] Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, blz. 122.
[82] Gerhard Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945* (Haarlem 1991), blz. 231.
[83] Goedewaagen, 'Toenadering. Ons antwoord luidt: volgt den Leider!', *Volk en Vaderland* jrg. 8 no. 43 (1 november 1940) voorpagina.
[84] Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland, *Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer no.3* (januari 1933).
[85] De Jonge, *Crisis en critiek der democatie*, blz. 211.

meent De Jonge ten onrechte dat die in 1936 op staatstheoretisch gebied voorbij was.[86] Immers, vanaf 1933 tot aan het einde van de NSB in 1945 bezetten hegelianen belangrijke bestuurlijke en staatsrechtelijke posten: Van Lunteren in de Hoge Raad, Goedewaagen en Schrieke als secretarissen-generaal, Carp als president van het Vredegerechtshof en Van Genechten als procureur-generaal van het Haagse gerechtshof.[87]

De hegelianen, wier opvattingen niet representatief waren voor de opvattingen van de meerderheid der NSB-ers, propageerden een radicaal etaitistisch fascisme, gegrondvest op de hegeliaanse filosofie. Opnieuw sloot de brochure aan bij het gedachtengoed van het Italiaanse fascisme; men ontleende aan de fascistische ideoloog Giovanni Gentile zelfs het concept van de ethische staat: de staat is in dit concept niet alleen verantwoordelijk voor het materiële welzijn van de burgers, maar meer nog voor hun zedelijke en geestelijke ontwikkeling. In navolging van Gentile onderstreepten de schrijvers de geestelijke eenheid van de natie: 'het nationale besef heeft onze daden te beheerschen: wij willen een ware **volksgemeenschap**'.[88] Geen klassenstrijd dus, maar een harmonische samenwerking tussen alle bevolkingsgroepen.

De brochure was vanwege zijn academische toonzetting niet erg populair in NSB-kringen en riep op een aantal punten veel discussie en verontwaardiging op. De NSB zou 'staatsabsolutisme' nastreven, van de koning een ceremoniële figuur maken en de vrijheid van godsdienst aantasten. Mussert moest zich regelmatig verdedigen en deinsde er niet voor terug om bepaalde punten af te zwakken of een andere betekenis te geven. Overigens speelde geen van de partijgeschriften een grote rol in het werven van leden; men toonde meer enthousiasme voor de partijbijeenkomsten, Volk en Vaderland en de activiteiten binnen de beweging, waar een grotere wervingskracht van uitging .[89] In juni 1934 zou Mussert na aanhoudende aanvallen openlijk afstand nemen van de intellectuele toevoeging aan zijn partijprogramma.[90] Hij had begrepen dat hij voor een volksbeweging in zijn boodschap dichter bij het volk moest staan – daar paste de hoogdravende taal van de hegeliaanse filosofen niet bij.[91] Daarmee hadden ook Wigersma, Hessing en Van Lunteren als partijideologen afgedaan; Wigersma verliet, boos over zoveel beginselloosheid, de beweging.

Het partijprogramma bleef onveranderd tot 1936. Al snel kreeg de 'overanderlijkheid' van dit programma zijn beslag in de NSB-mythologie; ook Mussert benadrukte de onaantastbaarheid van zijn programma.[92] Toen Goedewaagen in het voorjaar van 1936 samen met zijn Utrechtse collega Robert van Genechten en dominee Gerrit van Duyl een ideologische publicatie voor de NSB voorbereidde, veegde Mussert deze van tafel. Hij zag er het belang

---

[86] De Jonge, *Crisis en critiek der democatie*, blz. 216.
[87] De laatste twee waren weliswaar geen zuivere hegelianen, maar schurkten wel tegen Hegels leer aan.
[88] *Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer no.3*, blz. 3.
[89] Josje Damsma en Erik Schuhmacher, 'De strijd om Amsterdam. Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* deel 124 no. 3 (2009) blz. 339-341.
[90] Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland, *Actueele vragen no. 4* (Utrecht februari 1934). Overigens zou Mussert pas in de volgende brochure *Staatkundige richtlijnen no.5* (Utrecht maart 1936) de brochure no.3 definitief laten vervallen (blz 9).
[91] Te Slaa en Klijn, *De NSB*, blz. 503-505, 698.
[92] Te Slaa en Klijn, *De NSB*, blz. 132.

niet van in, schreef Goedewaagen later.[93] Dat lijkt niet aannemelijk, aangezien Mussert in maart 1936 een vijfde NSB-brochure uitbracht, waarvan de opsteller(s) anoniem bleven. In *Staatkundige richtlijnen* verving Mussert niet alleen de staatsleer van de hegelianen door nieuwe richtlijnen, maar ook nam hij het begrip 'ras' op in het partijprogramma. Daarmee zette hij de deur open naar het antisemitisme, al werd over Joden toen nog niet gesproken.[94] Dat gebeurde wel in de door Mussert zelf geschreven brochure *De bronnen van het nationaal-socialisme*, dat in 1937 verscheen. De Joodse Nederlanders bleven er min of meer buiten schot, maar het internationale Jodendom met zijn 'machtige wapens, genaamd kapitalisme, marxisme en democratie' werd afgeschilderd als een serieus gevaar voor de vrijheid van het Nederlandse volk.[95]

Het is niet waarschijnlijk dat dat Goedewaagen tot een van de anonieme opstellers van *Staatkundige richtlijnen* hoorde, ook al zouden veel onderwerpen uit zijn koker kunnen komen, zoals de frappante uitwerking van het corporatieve systeem in een cultuurkamer voor kunst en wetenschappen, compleet met gilden.[96] Maar Goedewaagen behoorde voor 1940 niet tot de *inner circle* rondom Mussert, ook al vertoonde hun beider privé-leven opvallende overeenkomsten. Net als Goedewaagen hield Mussert zich niet aan de christelijke mores van zijn tijd en trouwde, tegen de wens van zijn familie in, onconventioneel met zijn achttien jaar oudere tante. Maar Goedewaagens naam kwam niet voor in het rijtje van illustere partij-ideologen als Van Genechten, Carp, Van Lunteren, Rost van Tonningen en anderen die de Leider in woord en geschrift adviseerden over de partijbeginselen. Dat kwam door zijn eigen terughoudendheid om zich actief in te zetten.Toen hij door Van Geelkerken in december 1937 ongevraagd werd benoemd tot Medewerker Intellectueelen om onder die groep een speciale NSB-propagandabijeenkomsten te organiseren, weigerde hij – met spijt, dat wel:

> *'In verband evenwel met practische en maatschappelijke bezwaren zie ik mij genoodzaakt, deze benoeming niet aan te nemen, althans voorloopig van de hand te wijzen, hoe zwaar mij dit ook valt. In "los verband" hoop ik mijn pen en woord in dienst van het nationaalsocialisme te kunnen stellen, wat mij reeds nu tot de "verdachten" doet behooren; maar een functie in het kader der N.S.B. kan ik helaas niet op mij nemen, zonder gevaren voor mijn gezin en mijzelf op te roepen.'*[97]

Verdacht zijn van sympathie voor de beweging was tot daar aan toe, maar actieve medewerking achtte Goedewaagen ronduit gevaarlijk voor zijn carrière.

---

[93] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 73-76. Vgl. Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit*, blz. 131.
[94] *Staatkundige richtlijnen no.5*, blz. 29.
[95] A.A. Mussert, *De bronnen van het Nederlandsche nationaal-socialisme* (Utrecht, zomer 1937) blz. 20.
[96] *Staatkundige richtlijnen no.5*, blz. 35, 41.
[97] NA MvJ CABR 3866 inv.no. 70897 I, Benoeming (10 december 1937); NIOD NSB 123 inv.no. 450, Brief Goedewaagen aan Van Geelkerken (12 december 1937).

Visioen van een nieuw tijdperk in de wereldgeschiedenis

Hoewel de NSB ideologisch weinig helder en nogal onsamenhangend was, bestond er over het idee van de solidaire en waarachtige vrije Dietsche volksgemeenschap brede overeenstemming binnen de gelederen. De invulling van dat begrip viel in twee stromingen uiteen: die van het volk en die van de staat. Het staatsfascisme kende Wigersma en Hessing als belangrijke vertegenwoordigers. Zij ontleenden de grondslagen voor hun theorie aan Hegel en zijn ideeën over de autonomie van de staat. Belangrijkste uitgangspunt was dat de natie haar legitimatie aan cultuurhistorische kenmerken en territoriale grenzen ontleende. De volkse stroming daarentegen waren 'gevoelsfascisten', die de cultuur van het Nederlandse volk bestudeerden, dat geworteld zou zijn in het Germaanse en dus grote rasverwantschap zou hebben met het Duitse volk.[98] De uitdragers van de hegeliaanse en de volkse stromingen waren de prominente gezagsdragers binnen de beweging, en dus invloedrijk, maar tegelijkertijd in aantal niet sterk vertegenwoordigd.[99] Nadat Mussert de hegelianen aan de zijlijn had gezet, drukte de volkse stroming meer en meer zijn stempel op de ideologische partijlijn, en dat betekende dat het begrip volksgemeenschap steeds sterker als racistische samenleving werd gepropageerd. Goedewaagen lijkt van beide stromingen dingen te hebben meegepakt, al leek hij een voorkeur te hebben voor de volkse stroming. Met zijn publicaties zou hij substantieel bijdragen aan de verschuiving van de NSB in de richting van het Duitse nazisme.

Gelijklopend met de prelude van zijn politieke aspiraties verliep Goedewaagens ommezwaai van Kant naar Hegel, van het humanisme naar het nationalisme. Zijn persoonlijke revolutie voltrok zich op papier. Een viertal artikelen, gepubliceerd tussen april 1936 en april 1937, geeft een goed beeld van de wijze waarop zijn filosofie veranderde in een ideologie. In het eerste, getiteld 'Dialectische wetenschapsleer' en verschenen in de Annalen der Critische Philosophie, noemde Goedewaagen voor het eerst de dialectiek van Hegel als de enige methode van wetenschapsleer. Deze 'logische wending' van Kant naar Hegel verliep analoog aan een omkeer in wat Goedewaagen zelf zijn 'mythisch standpunt' noemde, de overgang van het humanisme naar het nationalisme. Het artikel hierover is terug te vinden in een feestbundel voor zijn collega Bierens de Haan. Het derde artikel 'Van het humanisme naar het klassiek nationalisme' publiceerde hij ostentatief in Nieuw Nederland om vervolgens in het vierde, dat ook weer in de Annalen werd opgenomen, het begrip 'mythe' toe te lichten en daarmee genoegzaam zijn collega's van het Genootschap voor Critische Philosophie op de kast te jagen.

In zijn eerste artikel, 'Dialectische wetenschapsleer', deed Goedewaagen een opmerkelijke bekentenis: hij gaf toe dat hij Hegels methode in zijn vroegere werken *Summa contra Metaphysicos* en *Het spectrum der philosphie in de twintigste eeuw* had 'misverstaan'.[100] Maar nu zag

---

[98] Te Slaa en Klijn, *De NSB*, blz. 383.

[99] Te Slaa en Klijn, *De NSB*, blz. 384, 497-498; vgl. De Jonge, *Crisis en critiek der democatie*, blz. 221. In 't Veld meent zelfs dat de NSB leed aan een ideologisch vacuüm dat gevuld werd door volkse aanhangers, die veel op nazi's leken. N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945. Deel I* (Den Haag 1976) blz. 184.

[100] Dr. T. Goedewaagen, 'Dialectische wetenschapsleer', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*

hij in dat Hegels dialectiek, anders dan die van Kant, een alles omvattende methode was. Wat bij Plato de idee van het goede heette en bij Kant de *reine Vernunft*, was bij Hegel de absolute waarheid. Bij Hegel was de uitwerking van de idee het meest compleet. Voor Goedewaagen was dat voldoende reden om de wetenschapsleer volledig te richten naar Hegel, omdat alleen in zijn leer een concrete synthese en systematiek te halen viel. Daarom zou alleen Hegels dialectiek de zogenaamde methodencrisis in de wetenschappen kunnen oplossen. Het Bolland Genootschap reageerde verheugd op Goedewaagens 'bekenning' tot Hegel; daarmee was immers een bres geslagen in het kantiaanse bolwerk in Utrecht en in het Genootschap voor Critische Philosophie. Een criticus van De Idee, het tijdschrift van het Bolland Genootschap, vond dat Goedewaagen blijk gaf van 'een zeldzame eerlijkheid door met ware zelfcritiek deze ondoordachtheid in vroegere geschriften te herroepen, een niet alleen sympathieke maar ook vertrouwen wekkende houding ten opzichte van de Hegelsche philosophie (...)'.[101]

Hegel ontwikkelde zijn filosofie in antwoord op Kant, die onderscheid maakte tussen kentheorie en metafysica. Kant meende dat mensen de werkelijkheid, zoals die werkelijk is (*Ding an sich*) nooit kunnen kennen, omdat het menselijke verstand niet toereikend is. De mens heeft slechts weet van de *Erscheinungen*, namelijk hoe de werkelijkheid zich aan hem vertoont. Hegel antwoordde daarop dat het verstand kennelijk toch wel iets over die werkelijkheid kon zeggen, namelijk dat deze zich als *Erscheinungen* aan de mens voordoet. Kant stond een onderscheid voor tussen methode en inhoud, die Hegel ophief. Hij stelde dat kentheorie en metafysica, denken en werkelijkheid, methode en inhoud niet van elkaar gescheiden kunnen worden; de werkelijkheid kan juist alleen in en door het denken (de ratio) gekend worden. Denken en werkelijkheid vormen een eenheid. Het is díe eenheid die Hegel het absolute, de idee, de werkelijkheid, de rede noemde. Hij meende dat als óf het denken, óf de werkelijkheid verabsoluteerd werd, ofwel losgemaakt werd van de ander, het fout ging.[102]

Hegels dialectische systeem (these-antithese-synthese) ging uit van de gedachte dat de wereldgeschiedenis een voortdurende opkomst en ondergang was van volkeren, beschavingen en hun landen, die verdrongen werden door nieuwe of andere volkeren, beschavingen en hun landen, die zelf ook weer verdrongen werden enzovoort.[103] Zijn systeem is goed te begrijpen via zijn dialectiek van goed en kwaad. Door de mogelijkheid te hebben kwaad te doen, krijgt het goede pas waarde en wordt de menselijke vrijheid (lees: zijn wil) zinvol. Om te weten wat goed is, heeft de mens een geweten nodig; het goede moet namelijk bepaald worden uit het geweten. Maar om te weten of het geweten de juiste afweging maakt tussen goed en kwaad, moet men weten wat het goede is, wat dan weer terugverwijst naar

jrg. 29 no. 4 (april 1936) blz. 235-250, aldaar blz. 243 noot 2.

[101] C. Sypkens Kylstra, 'Dr. T. Goedewaagen, Dialectische Wetenschapsleer', *De Idee* jrg. 14 no. III (1936) blz. 358-360, aldaar blz. 359.

[102] Labuschagne, *Hegel*, blz. 13-14. Hegel behandelde dit besef van eenheid tussen denken en werkelijkheid in zijn werk *Phänomenologie des Geistes* (1807).

[103] Labuschagne, *Hegel*. blz. 20.

het geweten. Dit is Hegels dialectiek in optima forma: 'het oneindig heen en weer kunnen schieten tussen goed en kwaad, op basis van een geweten dat nergens anders houvast aan heeft dan aan zichzelf'.[104]

De oplossing van deze vicieuze cirkel vond Hegel in het kunstmatige begrip de *Sittlichkeit* (zedelijkheid). De zedelijkheid is werkzaam in het actuele gemeenschapsleven, dat het resultaat is van een lange beschavingsgeschiedenis. Hegel stelde dat de mens zijn vrijheid pas goed kan realiseren in samenhang en samenwerking met zijn omgeving, die bestaat uit de kleine kring van familie en de grote samenleving. Die omgeving is ingebed in een traditie en een lange geschiedenis van beschaving (namelijk de Europese christelijk-humanistische beschaving), die in een voorbeeldige opvoeding van generatie op generatie werd doorgegeven. Het familie-element van ouderlijke liefde en opvoeding, zoals Hegel noemde het 'denken van het hart', was een belangrijk element in de verwerkelijking van de zedelijkheid. Aan de opvoeding hangt immers het hele sociale, morele en politieke leven van een samenleving af. Het geweten krijgt dan een blijvende opvoeding en leert zich te richten naar datgene wat objectief goed is.[105] Geen wonder dat voor Hegel het grootste kwaad school in 'griezelig doorgeschoten individualisering, een onvermijdelijk proces van verabsolutering van de eigen bijzonderheid van het subject.'[106]

Voor Goedewaagen had Hegels filosofie twee functies: ten eerste leverde zijn geschiedenis- en staatsfilosofie de rechtvaardiging van de nationaal-socialistische machtsgreep en machtspositie, en ten tweede gaf Hegels rechts- en begrippenleer de rechtvaardiging voor de afwijzing van het egalitaire humanisme, zoals dat vooral door neokantianen werd gepropageerd. Volgens Kant zijn mensen in essentie gelijk en gelijkwaardig; moraal en recht gelden voor allen op gelijke wijze. Voor het behoud van zijn menselijkheid dient de mens zich aan de morele wet te houden: 'handel volgens die regel waarvan je kan willen dat die een algemene wet is'.[107] Dit was overigens een uitspraak waar Hegel zich goed in kon vinden, al had hij kritiek op het lege en abstracte begrip van wat de mens zou 'moeten kunnen willen'.

Goedewaagen bezondigde zich aan het vervormen van Hegels staatstheorie in de richting van Hitlers totalitaire machtsstaatsideologie; veel hegeliaanse nationaal-socialisten uit het Derde Rijk deden dit overigens ter versterking van Hitlers eigen staatsidee. De samenhang tussen de hegeliaanse staatsleer, het politieke leven in Hitlers *völkische* staat en het nationaal-socialisme werd verder uitgewerkt in het rechts- en staatsfilosofische denken uit de dertiger jaren.[108] Het legde de basis voor de beschuldiging, ook in de naoorlogse opvattingen, dat Hegel 'totalitair' zou zijn en dat zijn staatsleer ten grondslag zou liggen aan het

---

[104] Bart Labuschagne, 'De aporieën van het moreel subjectivisme: Hegel en het kwaad' in: Andreas Kinneging en Rob Wiche (red.), *Van kwaad tot erger. Het kwaad in de filosofie* (Utrecht 2007) blz. 242-266, aldaar blz. 252.
[105] Labuschagne, *Hegel*, blz. 87.
[106] Labuschagne, 'De aporieën van het moreel subjectivisme', blz. 259.
[107] Derk Venema, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting* (Den Haag 2007) blz. 19 noot 20.
[108] Hubert Kiesewetter, *Von Hegel zu Hitler. Die politische Verwirklichung einer totalitären Machtstaatstheorie in Deutschland (1815-1945)* (Frankfurt am Main 1995) blz. 302-313.

nationaal-socialisme. Rechtshistoricus Derk Venema stelde echter terecht dat het onaannemelijk is dat Hegels denken een oorzaak zou zijn voor het totalitaire karakter van het nationaal-socialisme:

> 'Hoewel er vele juristen en filosofen waren die Hegels filosofie als belangrijke component van hun nationaal-socialistische opvattingen beschouwden, en er vele oppervlakkige overeenkomsten aan te wijzen zijn tussen de staatsopvattingen van Hegel en die van nationaal-socialisten, is er geen reden om aan te nemen dat er zonder Hegel geen, of een minder totalitair, nationaal-socialisme zou zijn geweest.'[109]

Het was dus eerder omgekeerd: de nationaal-socialistische hegelianen zetten zelf Hegels leer naar hun hand als basis onder hun ongefundeerde politieke ideologie.

Een half jaar na zijn ode aan de hegeliaanse dialectiek publiceerde Goedewaagen zijn volgende stap in de, mede door hemzelf samengestelde, feestbundel ter ere van de zeventigste verjaardag van de spinozist dr. J.D. (Han) Bierens de Haan (1866-1943).[110] Bierens de Haan was al sinds 1907 redactiesecretaris van het Tijdschrift voor Wijsbegeerte (intussen opgegaan in het ANTWP) en naast tal van andere werkzaamheden, bestuurslid van de ANVvW. Hij behoorde tot Nederlands bekendste en ook populairste filosofen in het interbellum, de *éminence grise* van de Nederlandse filosofie, 'in menigen kring een geliefd spreker, die te brengen heeft waarnaar de mensch uitziet: een wereldbeschouwing en levensleer'.[111] Tien jaar eerder zou het ondenkbaar geweest zijn dat Goedewaagen een bijdrage zou leveren aan een *liber amicorum* voor een wereldbeschouwelijke filosoof, maar nu gaf hij in een omvangrijk artikel een doorwrochte interpretatie van het humanisme, zowel in verschijningsvormen als in het einddoel ervan.

Volgens Goedewaagen was het humanisme, net als het Christendom en het nationalisme, een wereldmacht, en totalitair in zijn streven om een definitief antwoord te geven op de laatste vragen over het menselijk leven. Het humanisme was een vorm van religie, dat zelfbewustzijn profeteerde en leidde tot zelfverwerkelijking en zelfbegrip – de heilige drieeenheid van het humanisme. Dan neemt het artikel een verrassende wending: 'Het humanisme schiep het individualisme, het liberalisme en het communisme. De Renaissance ontdekt het individu, de Verlichting den burger en de Negentiende Eeuw den arbeider als drager der humaniteit. Van deze drie stromingen wordt steeds de vorige in de volgende meegenomen en opgeheven, waardoor zij zich vaak onontwarbaar met elkaar verbinden.'[112] Het individualisme erkent alleen het individu op zichzelf; het liberalisme erkent ook het andere individu. Op die grondslag was het liberale staatsrecht gebouwd: alle individuen geven hun vrijheid op 'um sie als Glieder eines gemeinen Wesens (...) sofort wieder auf zu nehmen', citeerde Goedewaagen Kant. De liberale ideologie stijgt boven grenzen van volkeren en staten uit; nationale verschillen zijn in het liberalisme van ondergeschikt belang. Het

[109] Venema, *Rechters in oorlogstijd*, blz. 19.
[110] Dr. T. Goedewaagen, 'Het Humanisme' in: *Feestbundel Dr.J.D. Bierens de Haan* (Assen 1936) blz. 81-111.
[111] 'Dr. J.D. Bierens de Haan', *NRC* (13 oktober 1936).
[112] Goedewaagen, 'Het Humanisme', blz. 100-101.

communisme, redeneerde hij verder, was een consequentie van het liberalisme, in de zin dat het ontwikkelen van zelfbewustzijn, zelfverwerkelijking en zelfbegrip (kortom menswording) niet voorbehouden was aan enkele gelukkigen, maar aan allen. 'Communisme is liberalisme, ja individualisme van 'wij allen'.'[113] Het marxisme was dan het humanisme in zijn rijpste vorm. Het humanisme was begonnen met het individu heilig te spreken en zag nu in de onorganische massa van individuen zijn conclusie. Het einddoel kwam in zicht met de wording van het 'Menschrijk'.

Met dit artikel startte Goedewaagen zijn aanval op het humanisme, die zijn leven lang zou duren. In de loop van de tijd sleep hij steeds scherpere punten aan zijn pen als het ging om het verwoorden van zijn afgrijzen ertegen. Was zijn toon in 'Het Humanisme' nog wetenschappelijk en gematigd, al snel zou hij alleen nog fulmineren tegen 'de bekrompenheden en onzuiverheden van het humanistisch intellect'.[114] Tot op zijn doodsbed zou hij zijn gescheld volhouden: 'Es mangelt dem humanistischen Menschen an inneren Zusammenhang'.[115] Treffend in dit en andere geschriften tegen het humanisme is de wijze waarop hij volledig los van de werkelijkheid *ins blaue hinein* redeneerde en bovendien van tal van begrippen een 'procrustesbed' maakte, begrippen dus die hij voor een bepaald doel wijzigde.[116] Ook andere filosofen die het nationaal-socialisme aanhingen, zoals Wigersma, rekten termen als rede, religie en humanisme zó ver op dat er veel te veel onder zo'n begrip kon worden verstaan. Het reductionisme dat ze er daarna op loslieten, maakt zo'n begrip dan weer te rigide. Door zijn ideeën op deze wijze 'logisch te rechtvaardigen' en in zijn schematisch denken dingen bijeen te brengen die niet qua vorm maar wel qua essentie te ver uiteen lagen hield hij zichzelf als intellectueel en filosoof staande. Goedewaagen zag van het verstand wel, maar van de termen zoals hij die gebruikte niet de grenzen.[117]

In december 1936 ging Goedewaagen met het artikel 'Van het humanisme naar het klassiek nationalisme' verder waar hij met 'Het Humanisme' was geëindigd. Het was zijn eerste publicatie in de intellectuele spreekbuis van de NSB, Nieuw Nederland, waaraan hij nooit als redacteur was verbonden, maar wel als vaste medewerker.[118] Tot en met 1942 schreef hij jaarlijks één à twee langere artikelen en diverse boekrecensies voor het blad. Zijn toon werd allengs fanatieker en de kritiek op het humanisme feller: 'Het humanisme degenereerde tot humanitarisme, tot feminisme, tot infantilisme en proletarisme (...).'[119]

---

[113] Goedewaagen, 'Het Humanisme', 105. Met potlood heeft Goedewaagen 'individualisme' veranderd in 'nobilisme, Edelmensch'.
[114] Dr. T. Goedewaagen, 'Een humanist ziet het nieuwe Europa', *Nieuw Nederland* jrg. 5 1938/39 no. 5 (november 1938) blz. 323-337, aldaar blz. 337.
[115] Goedewaagen, *Aufruf der Religion*, blz. 89.
[116] Procrustes was de bijnaam van een rover in Attica, die gevangen reizigers op zijn bed uitrekte als ze te kort waren en hun uitstekende leden afzaagde als ze te lang waren.
[117] Vgl. M.C.M. de Baar, *Het ongerijmde gerijmd? Filosofen en fascisme; Wigersma en Goedewaagen* (doctoraalscriptie) (Nederhorst den Berg 1985) blz. 71 ev.; M.C. van den Toorn, *Wij melden u den nieuwen tijd. Een beschouwing van het woordgebruik van de Nederlandse nationaal-socialisten* (Den Haag 1991) blz. 377.
[118] T. Goedewaagen, 'Van het humanisme naar het klassiek nationalisme', *Nieuw Nederland* jrg.3 1936/37 no.6 (december 1936) blz. 414-433, aldaar blz. 421.
[119] Goedewaagen, 'Van het humanisme naar het klassiek nationalisme', blz 422.

Goedewaagen meende dat het humanisme leidde van indiviualisme via liberalisme naar communisme, en dus tot de ondergang van een cultuur. De redder was het moderne nationalisme. Het nationalisme had een eigen heilsorde, waarin niet het menselijke, maar het nationale het primaire predicaat was. Het kende drie essentiële elementen: vaderlandsliefde, militarisme en imperialisme. Allereerst moest de *culte de moi* plaatsmaken voor de *culte de la patrie*: het nationalisme bouwde aan het vaderland, niet aan het individu. Dan moest worden afgerekend met de humanistische droom van eeuwige vrede als het hoogste ideaal. In werkelijkheid bloeiden alle grote naties dankzij de kracht van het militarisme. 'Aus den Kriegen', citeerde Goedewaagen Hegel, 'gehen die Völker nicht allein gestärkt hervor, sondern, Nationen, die in sich unverträglich sind, gewinnen durch Kriege nach aussen Ruhe im Inneren.'[120] En tenslotte moest het nationalisme zich richten op de vorming van een wereldrijk en de expansie daarvan. Patriottisme leidde maar tot provincialisme en verstarring.

Het nationalisme was onder invloed van de omwentelingen in Duitsland en Italië uitgegroeid tot een volks nationalisme, schreef Goedewaagen verder, en had geen humanistische grondslag meer nodig. Onder Mussolini en Hitler werd reeds vanuit de volksgedachte organisch en hierarchisch gewerkt aan techniek en industrie, landbouw, taal en kunst, onderwijs, recht en staat, moreel en beschaving. Weliswaar was dit slechts een begin en nog in een experimentele fase, maar het zou ook onredelijk zijn om in luttele jaren te willen zien, waar het humanisme eeuwen over had mogen doen, vond Goedewaagen. 'Orde te brengen in den chaos, die het particulier initiatief op alle gebieden der cultuur heeft achtergelaten, is een taak, die verder reikt, dan eenige geslachten. En wie gelooft, heeft geen haast.' In feite bepleitte Goedewaagen een terugkeer tot de jungle, want het volkse nationalisme ging uit van het recht van de sterkste: 'Het volksche nationalisme (...) accepteert maar één roeping, nl. deze: dat een superieur volk geroepen is, zijn cultuur aan een minder hoogstaand op te leggen.'[121] Dit waren behoorlijk radicale opvattingen voor een filosoof, vooral ook omdat dergelijke uitspraken in 1936 nog niet door Nederlandse politici waren gedaan.[122]

Goedewaagen kreeg veel kritiek op het feit dat hij het humanisme veel te ruim periodiseerde, namelijk (al naar gelang het hem uitkwam) van de Griekse oudheid tot in de twintigste eeuw.[123] De klassieke opvatting van het humanisme is echter die van een cultuur- en vormingideaal dat zijn basis heeft in de Griekse oudheid. De eerste periode van humanisme ligt dan ook in de Italiaanse renaissance, toen in kunst en cultuur werd teruggegrepen op de antieke beschaving. Een andere periode van humanisme is te situeren in Duitsland in de negentiende eeuw, toen het *Bildungsideal* de Grieken als cultuurdragers beschouwde. Maar het humanisme als continu bestaande geestesstroming, met zelfs uitlopers in het communisme, is opnieuw een voorbeeld van een 'procrustesbed'. Goedewaagen definieerde huma-

[120] Goedewaagen, 'Van het humanisme naar het klassiek nationalisme', blz 426.
[121] Goedewaagen, 'Van het humanisme naar het klassiek nationalisme', blz 432-433
[122] Vgl. De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, blz. 149.
[123] Zie onder andere: C.A. den Tex, Ingezonden brief over 'Verstard Humanisme', *De Waag* jrg. 2 no. 28 (16 juli 1938) blz. 632-634.

nisme bovendien als levensbeschouwing, als 'alles wat humaan is, wat menselijk wil zijn en denken', kortom als humaniteit. De ruime periodisering en vermenging van de twee begrippen zou in al zijn publicaties over het onderwerp terugkeren.

In het voorjaar van 1937 gaf Goedewaagen een lezing in Wuppertal over de Dietsche mythe, die de opmaat zou vormen voor het artikel 'De mythe in de cultuur' dat hij in april 1937 in de Annalen der Critische Philosophie publiceerde.[124] Keurig in de lijn die Mussert had uitgezet en met gebruikmaking van het jargon dat alle NSB-kopstukken hanteerden, zette hij uiteen waar wat hem betrof Nederlands taak lag: in het scheppen van een groter Nederland náást Duitsland en als onderdeel van een sterk Europa gegroepeerd om Duitsland heen. Dat de nationale souvereiniteit in het gedrang zou komen was 'een euvel, dat elke opname in groter supra-nationaal verband aankleeft.'[125] Zijn voordracht op de jaarlijkse conferentie van het Genootschap voor Critische Philosophie in diezelfde maand ging ook over de mythe. In zijn betoog onderzocht Goedewaagen de betekenis van het begrip mythe op critische wijze, waarbij critisch niet duidde op neokantiaans, maar op dialectisch onderzoek.

In de oudheid, sprak Goedewaagen, behoorde de mythe tot het cultuurgoed. Het verloop van de geschiedenis werd gezien als gestuwd door de mythe. De mythe, een 'oerwoord des levens', 'beweegt zich in het geheim en het wonder', heeft een 'belijdenisfunctie' als 'imperatief' of 'evocatie van de wil'. Het Christendom veroordeelde de mythe echter als heidens en verving het begrip door zijn eigen 'waarheid'. Het humanisme ging in dezelfde lijn door: nu werd de mythe als primitief en barbaars gediskwalificeerd. Maar uiteindelijk zou de cultuur weer 'in de schoot van de mythe' worden teruggevoerd: aan het einde van de eeuw klonk Nietzsches roep om een nieuwe mythe. Een mythe kon, maar hoefde niet, een geschiedkundige kern te hebben (bijvoorbeeld de mythe van de zondvloed). Maar of er een historisch feit aan de mythe ten grondslag lag, vond Goedewaagen niet relevant; het wezen van de mythe was gelegen in de verhouding tussen de mens en het heilige – want voor Goedewaagen was de mythe een onderdeel van de religie. Een mythe kon nooit ontzenuwd of tot onwaar bestempeld worden, ook niet door wetenschappelijk onderzoek. Mythe stond los van wetenschap.

Tot dat punt was Goedewaagens betoog conform de geldende opvattingen. Hij sloeg pas een nieuwe weg in toen hij de mythe aan het nationaal-socialisme knoopte: het heilige in de mythe van het nationaal-socialisme is de 'geest des volks' (*Volkstum*), ging hij verder.[126] Het nationaal-socialisme bracht nieuwe mythen, zoals die van het Noordras. Deze stelde Goedewaagen op één lijn met de oude mythen: 'De mythe is slechts schijndood geweest'. Schöffer verklaarde de mythen van '*Volkstum*' en '*Rasse*' zoals Goedewaagen die beschreef uit het zoeken van de nationaal-socialist naar de oerkracht van de gemeenschap, naar een geloof zonder verstand. In een dergelijk romantisch-sentimentele beleving werden overigens

[124] Dr. T. Goedewaagen, 'De mythe in de cultuur', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, jrg. 30 no. 4 (april 1937) blz. 221-238.
[125] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 40.
[126] Zie ook: Dr. T. Goedewaagen, *Wat is een volk?*, blz 9-11.

velen meegesleept, meende Schöffer, en dat uitte zich in een verlangen naar kameraadschap, samenzingen, landdagen en dansen rond de Meiboom.[127]

De lezing en het artikel sloegen in als een bom. Goedewaagen, die bekend stond als aanhanger van humanitaire en liberale beginselen, nam zijn toevlucht tot de mythe! 'De verrassing was groot, en gaf aanleiding tot een heftige tegenstelling binnen ons Genootschap,' schreef oud-lid De Ridder bij het 25-jarig bestaan van het Genootschap voor Critische Philosophie. Een ander lid verzuchtte:

> 'Zolang Goedewaagen niet aan politiek deed (tot de laatste spreekbeurten van Görland in 1934) was hij de drijvende kracht bij ons; hij deed niet alleen vóór dat jaar niet aan politiek, doch was ook van mening, dat een philosoof om zuiver te kunnen philosopheren, zich van de politiek moet distantiëren.'[128]

En het was waar: vanaf het moment dat Goedewaagen het begrip 'mythe' in zijn denken introduceerde, had de politiek het roer volledig overgenomen van de filosofie. De filosofie was geen doel op zichzelf meer in de zin van wetenschapsleer, maar een middel om politiek te bedrijven. Goedewaagens bestaan als filosoof was tot een einde gekomen. Hij was een politieke ideoloog geworden.

Van hier was het nog één stap van een cultuurhistorisch bepaald nationalisme naar een racistisch gefundeerd nationaal-socialisme. Nu had het humanisme schuld aan de ondergang van de Westerse cultuur omdat de humanisten volledig voorbijgingen aan de eugenetica, waarbij de mens zelf verantwoordelijk was om het bloed van zijn nageslacht te bepalen, van zijn gezin en dus ook van zijn volk. Hij kon weliswaar niet verantwoordelijk worden gesteld voor zijn verleden, maar wél voor de toekomst van zijn nakomelingen, geslacht, stam en ras.[129] Dat inzicht bracht Goedewaagen het visioen van een nieuwe tijd, de opkomst van een nieuw Europa.[130] Voor de NSB was zijn nieuw beleden racisme geen probleem, aangezien Musserts onverschilligheid jegens de Joden intussen ook was omgezet in beleid: vanaf 1938 werd de NSB 'Voor Joden verboden'.

Abrupt vertrek uit de filosofische kringen

Goedewaagen was niet de enige filosoof die viel voor de betovering van het nationaal-socialisme. De bollandisten Jacob Hessing en Baltus Wigersma zagen in het nationaal-socialisme het staatsideaal van Hegel verwezenlijkt, en ook de spinozist J.H. Carp en neokantiaan P.H. van der Gulden kozen ervoor.[131] Maar Henk Pos, die samen met Goedewaagen de Algemeene Nederlandsche Vereeniging voor Wijsbegeerte had opgericht, trad als voorzitter toe tot het anti-nationaal-socialistische Comité van Waakzaamheid. In dit gezelschap van intellectuelen tegen het nationaal-socialisme stond hij politiek gezien lijn-

---

[127] Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, blz. 23-26.
[128] De Ridder, 'De geschiedenis van het Genootschap', blz. 270-271.
[129] Ter Gouwe, 'Levensgemeenschap', blz. 613-614.
[130] Tobie Goedewaagen, 'De geest des tijds in het nationalisme', *Denken en Leven*, no. 14 (1939) blz. 85-94. *Denken en Leven* was het tijdschrift van de Stichting Bolland.
[131] Volgens Weststeijn zou ook Ovink zich hebben laten verleiden in totalitaire richting. Weststeijn, 'Op zoek naar synthese', blz. 370.

recht tegenover Goedewaagen. Ook Jacob Snethlage, in de jaren twintig nog Goedewaagens wijsgerige strijdmakker, sloot zich aan bij het comité en schreef er zelfs een brochure voor. Dat leidde in 1937 tot een tweedeling in de gelederen van de ANVvW. Wetenschappelijk gezien was dat geen probleem: zelfs in de oorlogsjaren vonden de leden het zinvol om, ondanks politieke bezwaren tegen het nationaal-socialisme, er een wijsgerige discussie mee aan te gaan.[132] De vraag is echter of dat, zeker toen Goedewaagen brak met een politiek neutrale wijsbegeerte, eigenlijk nog wel mogelijk was.

Het Comité van Waakzaamheid, in 1936 opgericht door Eddy du Perron, Menno ter Braak en Jan Romein, waarschuwde in de drie jaren van zijn bestaan de intellectuelen in Nederland tegen de gevaren van het nationaal-socialisme, onder meer met de publicatie van 24 brochures en het voeren van actie tegen het als te hard ervaren beleid van Colijn ten aanzien van de joodse vluchtelingen uit Duitsland. Het organiseerde ook lezingen over de wetenschappelijke onvrijheid in nazi-Duitsland. Goedewaagen ging daartegenin door zelf 'op oorlogspad' te gaan: in diverse universiteitssteden gaf hij lezingen onder de titel 'Vrijheid en gebondenheid der wetenschap'.[133] Hij betoogde dat het ideaal van vrije wetenschap op een waandenkbeeld berustte. Wetenschap was per definitie 'onvrij', want onlosmakelijk verbonden aan de overtuiging van de wetenschapper. Daarop repliceerde het Amsterdamse studentenblad Propria Cures dat 'die noodzakelijke gebondenheid van de wetenschap dan nog geen reden is te stellen dat de wetenschap in nazi-Duitsland op dezelfde manier 'onvrij' zou zijn als die in democratische landen'.[134] De reactie van Goedewaagen, twee nummers later, was naar eigen zeggen 'venijnig', maar ook een herhaling van zetten.[135] Het tekende het einde van de vriendschappelijkheid tussen Pos en Goedewaagen, die gedurende vele jaren wijsgerig met elkaar waren opgetrokken.[136]

In de bloeitijd van het Comité van Waakzaamheid kwam Goedewaagen met zijn vertegenwoordigers in botsing. Johan Carp, toen al geheim lid van de NSB, stuurde in 1937 een artikel getiteld 'Wijsgeerige bezinning en Nationaal-socialistische idee' naar het ANTWP. Dit artikel was een kritische reactie op de eerste brochure van het Comité, 'Het nationaal-socialisme als geestelijk gevaar' van de hand van Kohnstamm en ingeleid door voorzitter Pos.[137] De proefdruk van het artikel was al klaar, toen Pos en Bartling (bestuur ANVvW) en Bierens de Haan (redactievoorzitter ANTWP) bij redactiesecretaris Goedewaagen aan-

[132] Frans Jacobs, ' 'Want al zijn wij ertoe genoodzaakt, het is toch onrecht'. Hoe tijdens de oorlog de joodse redactieleden het ANTW moesten verlaten', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 85 no. 3 (juli 1993) blz. 209-232, aldaar blz. 215-216. In 1941 trachtte het ANVvW een conferentie te organiseren over de zin der geschiedenis, waarbij standpunten van het humanisme, communisme, orthodoxe christendom en het nationaal-socialisme aan de orde zouden komen. Seyss-Inquart verbood de bijeenkomst echter.

[133] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 49. Dr. T. Goedewaagen, 'Vrijheid en gebondenheid der wetenschap', *Nieuw Nederland* jrg. 4 no. 11 (mei 1938) blz. 855-868.

[134] *Propria Cures* jrg. 49 no. 19 (12 februari 1938).

[135] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 50.

[136] Pos en Goedewaagen werden beiden opgeleid als neokantiaan, maar zouden in hun filosofische carrière diametraal tegenovergestelde keuzes maken en uiteindelijk een andere richting opgaan. Nader onderzoek zou moeten plaatsvinden om die tegenstelling wijsgerig te kunnen verklaren.

[137] Ph. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar* (brochure no.1 van het Comité van Waakzaamheid) (Assen 1936).

drongen op uitstel van plaatsing, omdat ze bezwaren hadden tegen 'het element van practische politiek' dat niet in een wijsgerig tijdschrift thuishoorde. Ze wilden eerst met de hele redactie (waarin ook Pos en Carp zitting hadden) overleggen.[138]

Goedewaagen reageerde als door een adder gebeten op dat voorstel en verliet zonder verder overleg de redactie. In een boze brief aan Bartling lichtte hij zijn besluit, dat hij voor onherroepelijk hield, toe.[139] In de bezwaren tegen het artikel van Carp schuilde wat hem betrof 'Volksfront-ideologie' – al vaker had het ANTWP wereldbeschouwelijke stukken van politieke aard opgenomen, legde Goedewaagen uit, maar altijd van linkse signatuur, omdat de redactie nu eenmaal werd bevolkt door figuren met een links-politieke gezindheid; het optreden van Pos in het Comité van Waakzaamheid had dit nog eens sterk benadrukt. Dat nu een artikel van rechtse richting werd geweigerd, was tegen het zere been. Goedewaagen vond het een onvergeeflijke fout dat Bartling had 'meegedaan aan het subjectieve (...) streven om ons tijdschrift tot een tolk te maken van een door duitsche emigranten en hun vrienden opgezette boycotactie tegen het fascisme (...).'

Pos, Bartling en Bierens de Haan waren verbaasd over de grimmige aantijgingen van Goedewaagen tegen de redactie, evenals de wijze waarop hij halsoverkop het ANTWP had verlaten. Ten onrechte, vond Bartling, want, zo schreef hij aan Goedewaagens vriend Evert Beth die verhaal haalde over de kwestie:

> '(...) Goedewaagens wantrouwen tegen Bierens de Haan, Pos en mij [is] m.i. volkomen misplaatst. Nadrukkelijk hebben wij hem alledrie doen blijken dat er geen bezwaar onzerzijds bestaat tegen een uiteenzetting van de nationaal-socialistische ideologie in het tijdschrift. We hebben bezwaar gemaakt tegen het voeren van <u>practische</u> politiek door het bestrijden van met name genoemde organisaties.'[140]

Pos en Bartling zochten naarstig naar een oplossing en deden diverse toenaderingspogingen om Goedewaagen binnen boord te houden, waaruit hun oprechtheid blijkt over hun onbevooroordeelde standpunt inzake het nationaal-socialisme.[141] Bartling stuurde zelfs 'een politiek geestverwant' op hem af om hem op andere gedachten te brengen.[142] Maar Goedewaagen was al vastbesloten. Hij kwam niet terug in de redactie van het ANTWP; bovendien keerde hij het Genootschap voor Critische Philosophie de rug toe en verliet daarmee ook het ANVvW. Zijn abonnement op het ANTWP zegde hij ook op. Niet zonder gevoel voor drama publiceerde hij een 'Verklaring' in het ANTWP.[143] Daarin herhaalde hij zijn inmiddels bekende standpunt dat iedere levensbeschouwing, dus ook de wijsbegeerte, door een mythe wordt bepaald. Hij was van mening dat filosofen, samenwerkend in zo'n

---

138 UBA BC XXXIII Pos map ANVvW, Brief Bartling aan redactieleden ANTWP (21 maart 1937).

139 UBA BC XXXIII Pos map ANVvW, Kopie brief Goedewaagen aan Bartling (ongedateerd (maart 1937)).

140 NHA EB inv.no. 816, Brief Bartling aan Beth (27 mei 1937).

141 UBA BC XXXIII Pos map ANTWP, Brief Pos aan Goedewaagen (9 mei 1937); map ANVvW, Brief Bartling aan Bierens de Haan en Pos (18 mei 1937).

142 Vermoedelijk P.H. van der Gulden, die ook blijk gegeven had van nationaal-socialistische sympathieën en Goedewaagen als redactiesecretaris zou opvolgen. UBA BC XXXIII Pos map ANVvW, Brief Bartling aan Bierens de Haan en Pos (18 mei 1937).

143 T. Goedewaagen, 'Verklaring', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 30 no. 5 (juni 1937) blz. 279-280. Zie ook: Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 48.

genootschap, moesten denken en handelen vanuit dezelfde 'mythische impuls' en dezelfde 'logische methode'. In het Genootschap was de leidende mythe die van het humanisme en in methodisch opzicht hing men er het neokantianisme aan. En deze twee had Goedewaagen beide afgezworen, zodat een vruchtbare samenwerking niet meer mogelijk was.

In een naschrift onder Goedewaagens verklaring verweet het bestuur van het Genootschap voor Critische Philosophie hem een denkfout te maken en begripsverwarring te creeren. Het was niet waar dat het Genootschap als autonome idee alleen het humanisme zou aanhangen. Integendeel, het genootschap hing de autonomie van het denken zélf aan. Goedewaagen had in zijn keuze voor het hegelianisme als enig zaligmakende methode het wezen van de filosofie, de dialoog en de discussie over wijsgerige vragen, afgewezen.[144] Andere reacties bleven niet uit: Vloemans bijvoorbeeld vond Goedewaagen ronduit pedant, omdat hij zijn 'methode' als de enige ware zag en alle andere afdeed als 'dilettanten'.[145] Ook Snethlage schreef in het ANTWP een 'in memoriam' voor de afvallige filosoof, tot hilariteit van Goedewaagen zelf.[146]

En voor de zoveelste keer in zijn leven beëindigde hij abrupt een vriendschap, dit keer met Bartling met wie hij in 1923 het Genootschap voor Critische Philosophie had opgericht. Hij liet Bartling weten dat hij twijfelde aan diens integriteit en gelijkheid in hun samenwerking.[147] Voor Bartling betekende dit een dermate grote breuk in het persoonlijke vertrouwen dat hij verdere samenwerking in het Genootschap voor Critische Philosophie onmogelijk achtte en zijn lidmaatschap opzegde, vrijwel tegelijkertijd met Goedewaagen zelf dus. Goedewaagen zou nooit ingaan op zijn verzoek om de lucht te klaren in een persoonlijk gesprek. Op dezelfde wijze gooide hij de deur in Pos' gezicht dicht. 'Ik behoef aan mijn motiveering van mijn uittreden (...) niets meer toe te voegen. Voor eenig verder onderhoud is m.i. dan ook geen aanleiding meer,' schreef hij in antwoord op een brief van Pos.[148]

De venijnige toon zette zich voort in het artikel 'Een humanist ziet het nieuwe Europa', dat nog in hetzelfde jaar in Nieuw Nederland zou verschijnen. Daarin veroordeelde hij het Comité van Waakzaamheid als een bolwerk van het verfoeide humanisme, evenals de Internationale School voor Wijsbegeerte in Amersfoort. De school liet namelijk wel uit Duitsland verdreven sprekers aan het woord, maar belangrijke vertegenwoordigers van het Derde Rijk en het fascistisch Italie niet. Daarmee verwerd het centrum voor wijsbegeerte tot een ordinaire kaderschool voor volksfrontintellect, schold Goedewaagen, [een] 'duidelijker voorbeeld van wetenschap in dienst van een politieke tendenz is moeilijk denkbaar'.[149] En aan Verdinaso-leider Ernst Voorhoeve schreef hij: 'Wetenschap en wijsbegeerte moeten

---

[144] Bestuur ANVvW, 'Naschrift', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 30 no.5 (juni 1937) blz. 280-282.
[145] Antoon Vloemans, 'De geschiedenis van een privaatdocent', *Erasmus, tweemaandelijksch tijdschrift voor wijsbegeerte, geestesgeschiedenis en letteren* jrg. 5, no. 1 (jan/feb 1937) blz. 216-219.
[146] J.L. Snethlage, 'Goedewaagen's wending tot de mythe', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 31 no. 2 (1938) blz. 123-129.
[147] UBA BC XXXIII Pos map ANVvW, Kopie brief Goedewaagen aan Bartling (ongedateerd (maart 1937)).
[148] UBA BC XXXIII Pos map ANTWP, Brief Goedewaagen aan Pos (12 mei 1937).
[149] Dr. T. Goedewaagen, 'Een humanist ziet het nieuwe Europa', *Nieuw Nederland* jrg. 5 1938/39 no. 5 (november 1938) blz. 323-337, aldaar blz. 328.

ook ten onzent worden omgewerkt, zooals men het thans ook in Duitschland beproeft. Dan zal het volksche probleem zijn groote rol ook in mijn vak gaan vervullen. Met de humanistische wijsgeeren is geen land te bezeilen.'[150]

Met Beth hield Goedewaagen de vriendschap wel aan. Beth had hem naar aanleiding van de gebeurtenissen een brief gestuurd waarin hij zijn dankbaarheid betuigde aan Goedewaagen die door zijn leiding van het Genootschap voor Critische Philosophie ervoor gezorgd had dat Beth de eerste schreden op het pad van de filosofie had gezet. Goedewaagen nodigde hem nog diverse keren bij hem thuis uit om een boom op te zetten over een of ander wijsgerig probleem. Dat Goedewaagen het hegeliaanse pad op was gegaan en Beth het criticisme trouw was gebleven, deed daarbij niet ter zake. Beiden genoten van het filosoferen, het logisch redeneren en debatteren.[151]

Kort na zijn vertrek bezegelde Goedewaagen zijn omwenteling met het lidmaatschap van het Bolland Genootschap voor Zuivere Rede; tot en met 1941 stond hij op de ledenlijst vermeld.[152] Een stap die bij zijn voormalige collega's vol ongeloof werd ontvangen. Dirk Bartling, die nog altijd hoopte op een verzoening met zijn oude studievriend, dacht dat Goedewaagen bijkans overspannen geraakt was.[153] Ook Anna Goedewaagen zou, als trouwe volgelinge van haar zoon, haar abonnement van het ANTWP opzeggen en zich als lid aanmelden bij het Bolland Genootschap.[154] Bij zijn nieuwe club zou Goedewaagen zich als vanouds actief inzetten. In 1938 en 1939 gaf hij cursussen over 'De dialektiek in de geschiedenis' en 'Opvoeding en gemeenschap' in Den Haag. De animo was groot: het eerste jaar had hij een gehoor van 23 cursisten en het tweede van maar liefst 42 cursisten.[155]

Een tweede, vrijwel onzichtbare stap was zijn verbintenis aan het NSB-weekblad Volk en Vaderland. In juli 1937 stuurde hij zijn eerste artikel naar het blad en het lag in zijn bedoeling om daarna maandelijks artikelen ter publicatie aan te bieden.[156] Of dat ook daadwerkelijk is gebeurd, is niet na te gaan: Goedewaagen wilde beslist zijn naam niet onder zijn stukken. Kennelijk was hij zo bang voor een ongewenste onthulling van zijn NSB-status dat hij de artikelen, áls hij ze al geschreven heeft, zelfs niet heeft opgenomen in zijn bibliografie.

Net als voor zijn artikelen voor Nieuw Nederland en de ANTWP ontving Goedewaagen van VoVa een honorarium per artikel, al was het allemaal te weinig om van rond te komen. Nog altijd ontving hij een maandelijkse toelage van zijn moeder. Slechts één maand in de jaren dertig hoefde Goedewaagen zijn hand niet bij zijn familie op te houden: in september 1938 viel hij als leraar Klassieke Talen in voor een zieke collega aan het Gymnasium in

---

[150] NIOD Verdinaso 168a inv.no. 9g, Brief Goedewaagen aan Voorhoeve (1 juni 1937).
[151] NHA EB inv.no. 816, Brief Goedewaagen aan Beth (11 oktober 1937), briefkaart Goedewaagen aan Beth (21 september 1939). Zie ook E.W. Beth, 'Wijsbegeerte der wiskunde' in: *Aspecten van de tijd, een bundel wijsgerige studies* (Assen 1950) blz. 181-197, aldaar blz. 181.
[152] Ledenlijst Bolland Genootschap voor Zuivere Rede, *De Idee* jrg. 16 no. 1 (1938) blz. 72.
[153] NHA EB inv.no. 816, Brief Bartling aan Beth (27 mei 1937).
[154] UBA BC XXXA2 Archief ANTWP, Lijst opzeggingen abonnementen per 1 januari 1938; Ledenlijst Bolland Genootschap voor Zuivere Rede, *De Idee* jrg. 17 no. 2 (1939) blz. 156.
[155] *De Idee*, jrg. 17 no. 1 (1939) blz. 152-153; *De Idee*, jrg. 18 no. 2/3 (1940).
[156] NIOD NSB 123 inv.no. 724, Brief Goedewaagen aan Ds. G. van Duyl (12 juli 1937).

Gouda en verdiende het salaris van f 218,18.[157] Dat was kort nadat hij zijn bul in de Klassieke Letteren na vijftien jaar studie had behaald.

Hij moet het druk gehad hebben met al deze bezigheden, die zich voor een groot deel ook in de avonduren afspeelden. Voor zijn gezin was weinig tijd. Janna had intussen met het eindexamen HBS op zak het ouderlijk huis verlaten en was naar Den Haag vertrokken, waar ze rond 1936/1937 aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Den Haag binnenhuisarchitectuur ging studeren. Ze mocht er bij grootmoeder Anna Goedewaagen wonen tot ze een eigen kamer had gevonden. De weekends bracht ze thuis in Utrecht (later Haarlem) door bij Goedewaagen en Truus. Een enkele keer ging ze ook wel op bezoek bij haar moeder en Tobie in Amsterdam, maar het contact met hen verliep vooral via brieven.

De opvoeding van zijn uitwonende dochter hield Goedewaagen ook in haar studententijd strak in de hand, zoals blijkt uit het drama rondom haar eerste verloving. Janna was op de academie verliefd geworden op de bouwkundestudent George Mallien (1916-?) en toen de relatie serieus werd, nam ze hem ook wel eens mee naar Haarlem. Toen Goedewaagen erachter kwam dat er tussen de twee méér was dan gewone vriendschap, verbood hij Janna de verdere omgang met Mallien, omdat hij van Indische afkomst was en dus niet raszuiver zou zijn. Maar de twee geliefden besloten zich toch te verloven en Mallien vroeg aan Goedewaagen om de hand van zijn dochter. Goedewaagen weigerde en Janna, die al eerder woordenwisselingen had gehad met haar vader over diens nationaal-socialistische sympathieën, bleef weg van huis. Goedewaagen strafte zijn dochter door te korten op haar maandtoelage; Janna gaf geen krimp en zocht bijverdiensten door te boekbinden, sandalen te maken en wellicht zelfs kleine meubeltjes van eigen ontwerp te verkopen.[158]

Tobie had in 1937 de rooms-katholieke lagere school afgemaakt en het stond vast dat hij naar het gymnasium zou gaan. Hij haalde het toelatingsexamen echter niet en moest de zesde klas nog eens over doen. Goedewaagen zag zijn kans schoon en schreef zijn exvrouw een brief: of het Annie ook niet beter leek dat Tobie de komende zes jaar onder de leiding van zijn vader kwam? Via Janna was het hem namelijk ter ore gekomen dat Tobie er bij het huiswerk maken nog wel eens met de pet naar gooide. Bij zijn vader zou hij de noodzakelijke steun kunnen ontvangen voor zijn verdere vorming. 'Ik zou niet graag zien, dat hij door speelschheid en misschien een zekere gemakszucht op het Gymnasium mislukte. In dat geval zou er niet veel van hem terechtkomen! Hij moet juist in de komende jaren stevig aangepakt worden <u>in zijn eigen belang</u> – waar het hier alleen omgaat!.'[159] De vaderlijke ambitie droop ervan af. Annie ging echter niet op het voorstel in en Tobie ging in 1938 in Amsterdam naar het gymnasium van het Sint Ignatius College, een school geleid door de paters jezuïeten.

Tobie herinnert zich de vader van toen met een mengeling van angst en verknochtheid.

> 'Hij boezemde me vrees in met zijn imitaties van mijn pianospel, zijn vragen en vermaningen over school en zijn koele ontvangst van mijn jongensverhalen. Dat

---

[157] NIOD TG 858 inv.no. 1, Contract Gemeente Gouda (20 september 1938).
[158] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog wel eens willen horen*, blz. 274.
[159] NIOD TG 858 inv.no. 5, Brief Goedewaagen aan Annie de Roos (21 februari 1938).

> was ik thuis wel anders gewend en ik dacht vaak dat hij me minachtte. (...) Na een mager schoolrapport kwam een preek en vaak de waarschuwing: "Laat dan maar 's zien dat je écht van me houdt!" – een formule die mijn moeder ook wel eens gebruikte, maar die bij mijn vader veel harder klonk. Vooral sedert ik op het gym zat en me daarmee in zijn klassieke wereld had begeven.'[160]

De vaderlijke bijlessen in Grieks en Latijn ten spijt bleef Tobie in de eerste klas van het Ignatius opnieuw zitten.

Journalist bij weekblad De Waag

In mei 1938 werd Goedewaagen freelance medewerker van het autoritair-fascistische weekblad De Waag. De Waag was begin 1937 opgericht door dr. ir. M.D. Dijt met de bedoeling meer begrip te kweken voor het nieuwe Duitsland. Hij kreeg daarvoor geld van de pro-Duitse ondernemer sir Henri Deterding (1866-1939), oud-directeur van Shell en bedenker van het Plan Deterding, waarbij de voedselschaarste in Duitsland werd verlicht met de schenking van Nederlandse overtollige agrarische producten. Dijt was uitvoerder van dat plan. Th.B.F. Hoyer werd benoemd tot hoofdredacteur en Dijt zelf tot economisch redacteur.

Met die stap verdween Goedewaagens filosofische leven naar de achtergrond om gedurende een periode van ongeveer tien jaar in een soort winterslaap te verkeren. Goedewaagen noemde zich nu journalist. 'Mijn stijl wijzigde zich, werd vlotter, minder betogend en ging zich richten naar een groter gehoor.'[161] Zijn nieuwe positie bevestigde hij door te vertrekken uit de flat in de professorenstraat in Utrecht; hij vestigde zich nu met Truus in de Koninginnebuurt in Haarlem, standplaats van De Waag, in een sfeervol herenhuis met voor- en achtertuin in een straat met veelal identieke herenhuizen.

Terwijl de fascistische massa-organisaties in omvang en betekenis na 1935 waren afgenomen, was er juist een herleving te zien van het 'half-fascistische' intellectuele anti-democratisme, vooral in tijdschriften en studiekringen, niet direkt in de praktische politiek. De Waag was in deze tendens de meest karakteristieke voortrekker; het blad dankte in de eerste jaren zijn populariteit vooral aan zijn journalistieke breedheid en kwaliteit: het was verreweg het beste van alle 'heel- of half-fascistische bladen', meent De Jonge.[162] De Waag had succes en verwierf een lezerskring van enkele duizenden abonnees, al zou het nooit een sluitende exploitatie krijgen.[163]

De Waag streefde naar een '*autoritaire regeering* gesteund door een *adviseerende volksvertegenwoordiging* van *bekwame* mannen, die de politiek niet als een winstgevend *beroep*, maar als een offers vergende *roeping* beschouwen', zoals regelmatig in de redactionele kolommen te

---

[160] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog wel eens willen horen*, blz. 269.
[161] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 50.
[162] De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, blz. 308-316.
[163] Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, blz. 183. Tussen mei 1938 en juli 1939 groeide het aantal abonnees gestaag van 1574 tot 2805. De losse verkoop schommelde tussen januari 1937 en maart 1939 tussen de 1100 en 3450 nummers per maand. NIOD, Archief De Waag no. 174, inv.no. 15, Abonnementslijsten en lijst verkoop losse exemplaren (1937-1939).

lezen stond.[164] Economische vraagstukken kregen van Marius Dijt ruime aandacht; politiek, ook buitenlandse, werd kritisch en daardoor op objectieve wijze besproken; er waren uitstekende artikelen over kunst en cultuur en een heel geestige spotprent – kortom De Waag was een all-round weekblad dat met gemak wedijverde met concurrenten als De Groene en de Haagsche Post. Het werd gelezen door intellectuelen zonder interesse in andere anti-democratische periodieken.

Begin 1938 raakte De Waag echter in een crisis. Hoofdredacteur Hoyer weigerde nog langer te sympathiseren met het nationaal-socialisme en het antisemitisme en stapte op.[165] Ook Dijt verliet de redactie. De Waag werd omgezet in een stichting met Baltus Wigersma als leidende kracht en hoofdredacteur. De bollandist Jacob Hessing trad tot de redactie toe, evenals de Berlijnse correspondent en geheim NSB-lid Max Blokzijl die regelmatig zijn 'Brieven uit Duitsland' publiceerde. In deze omgeving was Goedewaagen meer dan welkom, maar de dominantie van de anti-democratische hegelianen ging ten koste van de veelzijdigheid van het blad. De Waag werd meer en meer een zuiver politiek weekblad, semi-wetenschappelijk en bij tijden polemisch van aard, waarbij het een zekere mate van intellectuele *standing* wist te bewaren.[166] De hegeliaanse overmacht in de redactie leidde tot een ruk naar het fascisme en de toon werd pro-Hitler.

'Es beginnt heute eine jener Epochen, in denen die Weltgeschichte neu geschrieben werden muß,' schreef nazi-ideoloog Alfred Rosenberg in het ook door Goedewaagen gelezen *Der Mythus des 20. Jahrhunderts*.[167] Niets liever wilde Goedewaagen bijdragen aan het 'nieuw schrijven' van de wereldgeschiedenis. Dat is ook nu nog een enerverende gedachte: stappen uit de maalstroom van de geschiedenis, die de mens meevoert tegen wil en dank in richtingen die al eeuwenlang bepaald zijn, actief een nieuwe richting kiezen en de loop van de geschiedenis veranderen en zelfs verbeteren. Een betere wereld maken, dat moet Goedewaagen voor ogen gehad hebben in deze tijd. Bij De Waag zou hij de komende jaren alle tijd krijgen om zijn visioen van een nieuwe geschiedenis in tal van artikelen en columns onder een publiek van intellectuelen te verspreiden.

Zijn entree in De Waag maakte Goedewaagen met een pleidooi voor de Groot-Nederlandse gedachte. Het werd tijd voor een hereniging van het Dietse volk: Nederland, het Vlaamse deel van België, Frans-Vlaanderen en de kolonien. Hij ontpopte zich hier als 'woordvoerder van den dietschen geest', zoals de redactie in een nawoord schreef. Het volk, stelde Goedewaagen, was niet Hollands (te smal), noch Nederlands (te controversieel), maar Diets. Hij doelde niet zozeer op landsgrenzen of het samenvoegen van naties, als wel op het ideaal van een 'organische opbouw vanuit een kern, een kiem, een levende impuls'. Daarmee bedoelde hij: als iedereen zich maar diets voelde en naar dat ideaal leefde, dan zou

---

164 'Wat De Waag wil?', *De Waag*, jrg. 4 no.19 (9 mei 1940) blz. 232.
165 Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939*, blz. 260.
166 Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, blz 278.
167 Alfred Rosenberg, *Der Mythus des 20. Jahrhunderts. Eine wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unsere Zeit* (München 1930).

er als vanzelf een alomvattende samenleving komen die niet in economische, politieke of godsdienstige zin was opgebouwd, maar in 'volksche categorieën'.[168]

Aansluitend aan zijn artikelen in Dietse geest, schreef Goedewaagen onder de titel Spieghel Historiael een reeks van dertien politiek-historische beschouwingen over de grote Europese machten, door hem 'rijken' genoemd: Engeland, Duitsland, Frankrijk, Rusland, Polen en Italië (Rome). Aan het Romeinse Rijk wijdde hij zelfs vier artikelen.[169] Zijn idee was om in deze reeks de negentiende eeuw tot historie te maken in een poging deze 'eeuw van het liberalisme' op te heffen en plaats te maken voor de nieuwe, nationaal-socialistische idealen van de twintigste eeuw.[170] De kern van zijn betoog was dat volken zich vormen tot een natie en dan óver andere naties heen zichzelf 'verrijken' tot een nog groter rijk. Dat proces, door Goedewaagen een oerkracht in de geschiedenis genoemd, vond op dat moment ook plaats in het Germaanse, of Duitse, Rijk.

Ook was hij intussen bezeten geraakt van het onderwerp 'opvoeding'. Hij was van mening dat opvoeding meer dan macht dé factor van betekenis was in de politiek. 'Ik zag, dat revoluties met "woorden" gewonnen of verloren worden'.[171] Vanaf augustus 1938 tot voorjaar 1939, toen hij intussen bevorderd was tot vaste medewerker, schreef Goedewaagen een groot aantal artikelen over volksopvoeding en onderwijs in de Waag. Hij vond dat het huidige onderwijs te eenzijdig gericht was op kennisopname, een vorm die hij 'luisterschool' noemde en hij opteerde voor een arbeidsschool van zelfwerkzaamheid. De onderwijsschool moest vervangen worden door de opvoedingsschool. 'Niet het kind, niet de Jugendkultur is het doel (...), maar het heil van het geheele volk'.[172]

Samen met een groep studenten maakte hij een reis naar het Rijnland, waar de noviteiten van het Derde Rijk werden bezocht: een *Hitlerjugend Heim*, kampen van de Arbeitsdienst, de *Studentenschaft* in Aachen. Vooral de *Nationalpolitische Erziehungsanstalt*, afgekort Napola, op Schloss Bensberg sprak hem aan. De Napola was een nazi-onderwijsinstituut waar de toekomstige elite van het Groot-Duitse Rijk werd opgeleid. Hoofddoel was 'die Erziehung zu Nationalsozialisten, tüchtig an Leib und Seele für den Dienst an Volk und Staat'. Opgericht als *Reichsschule* werden de Napola's in 1936 onder de directe invloed van de SS geplaatst De opleiding van koers veranderde: docenten dienden zich aan te sluiten bij de SS en de leerlingen droegen het SS-uniform. De selectie van leerlingen geschiedde sindsdien op basis van rascriteria (waarbij Arische afstamming een vereiste was), karakterologische en lichamelijke kenmerken en in laatste instantie intelligentie. Ten tijde van Goedewaagens reis in 1938 waren er nog geen twintig Napola's met gemiddeld tweehonderd leerlingen per school.

---

[168] T. Goedewaagen, 'In Dietschen geest', *De Waag* jrg. 2 no. 18 (7 mei 1938) blz. 408-409.
[169] Goedewaagen, reeks Spieghel Historiael, *De Waag* jrg. 3 no. 12 (23 maart 1939) blz.200; jrg. 3 no. 18 (4 mei 1939) blz. 296; jrg. 3 no. 23 (8 juni 1939) blz. 378; jrg. 3 no. 27 (6 juli 1939) blz. 444-445; jrg. 3 no. 32 (10 augustus 1939) blz. 521; jrg. 3 no. 36 (7 september 1939) blz. 586-587; jrg. 3 no. 38 (21 september 1939) blz. 613; jrg. 3 no. 44 (2 november 1939) blz. 695; jrg. 3 no. 47 (23 november 1939) blz. 730; jrg. 3 no. 49 (7 december 1939) blz. 759; jrg. 3 no. 51 (21 december 1939) blz. 784; jrg. 4 no. 1 (4 januari 1940) blz. 8-9; jrg. 4 no. 3 (1 februari 1940) blz. 52-53.
[170] Zie ook: Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 55-56.
[171] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 50.
[172] Dr. T. Goedewaagen, 'Arbeidsschool: een nationale eisch', *De Waag* jrg. 2 no. 31 (6 augustus 1938) blz. 701-702.

Goedewaagen was bij zijn bezoek aan de Napola in Bensberg zwaar onder de indruk van de typische SS-karakteristieken zoals de karakteropvoeding, de strenge selectie van de besten, het gemeenschapsgevoel en het aankweken van verantwoordelijkheidsbesef . Hij hoopte vurig dat de opvoedingsvernieuwing in Nederland dezelfde richting op mocht gaan en net zo'n 'frissche jeugd' als de Duitse mocht opleveren. Hij voelde zich in zijn element tussen de nationaal-socialistische jongeren en studenten, in wie hij hetzelfde zoekende streven meende te ontwaren dat hij in zijn eigen jeugdjaren had ervaren: 'ongevormd en onrijp en meer voorvoelend, dan wetend'.[173]

En zo verloor hij zichzelf in het idee van de Nationale Opvoeding. En De Waag was het opvoedingsinstituut, het leermiddel om 'ons volk weer tot bewustzijn van eigen kracht en waardigheid te brengen'. Van september 1938 tot januari 1940 wijdde hij in totaal veertien artikelen aan het thema Nationale Opvoeding; twaalf ervan verschenen in De Waag, één in Nieuw Nederland en één in het Haagsch Maandblad.[174] Ook hield hij er een reeks lezingen over door heel Nederland en gaf hij een cursus van tien colleges voor het Bolland Genootschap.[175] In het najaar van 1938 deed hij ook een poging tot de oprichting van een Nationaal Opvoedingsinstituut, dat echter in Goedewaagens 'uitgewerkte plannen' bleef steken.[176]

Als afsluiting van zijn lange reeks artikelen over nationale opvoeding in De Waag publiceerde Goedewaagen in februari 1940 de brochure Nationale Opvoeding, waarin hij alle thema's uit de artikelen in één essay de revue liet passeren.[177] Strekking was het streven naar een strakke, nationalistische opvoeding, waarbij 'gemeenschapsverbondenheid' op Platonische grondslag het uitgangspunt vormde: de opvoeding werd van een uitsluitende aangelegenheid der ouders tot een zaak van het volk. Goedewaagen had een nieuwe pedagogiek voor ogen, die in de praktijk tot stand zou komen: een nationale, Nederlandse, opvoedingsleer. Maar eerst moest de 'verjoodschte' pedagogiek worden opgeruimd; dit was de door de psychologie gedomineerde opvoedingsleer, hoofdzakelijk gebezigd door Freud, Adler, Bühler, Kohnstamm en anderen ('Joden of Joodsch van denkstijl'), die zich louter bezighield met het afgezonderde individu,en die in het geheel niet paste bij de nieuwe fase waarin Europa was gekomen.[178] Wat die nieuwe pedagogiek in concreto inhield, kon Goedewaagen niet aangeven. In zijn brochure kwam hij niet veel verder dan het vieren van Willem de Zwijgers geboorte- en sterfdag in plaats van moeder- en vaderdag, en het vervangen van de 'Indianensymboliek' in de padvinderij door Germaanse tradities. Ook propageerde hij internaatsscholen als opvoedingsinstituten voor het 'gros van de bevolking'.[179]

---

[173] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 51.
[174] Goedewaagen, reeks 'Nationale opvoeding', *Nieuw Nederland* jrg. 5 no. 3 (september 1938) blz. 163-175, *Haagsch Maandblad* (oktober 1938), *De Waag* jrg. 2 (25 november 1938; 9 december 1938; 30 december 1938), De Waag jrg. 3 (6 januari 1939; 13 januari 1939; 2 februari 1939; 6 april 1939; 31 augustus 1939; 14 september 1939; 19 oktober 1939; 26 oktober 1939), *De Waag* jrg. 4 (11 januari 1940).
[175] *De Idee*, jrg. 18 no. 2/3 (1940). Goedewaagen sprak ook op het Dietsch Studentencongres te Amsterdam op 16 februari 1939.
[176] NIOD NSB 123 inv.no. 289, Brief Goedewaagen aan Van Geelkerken (30 juni 1938).
[177] Dr. T. Goedewaagen, *Nationale opvoeding* (deel 6 in de Waagreeks) (Bussum 1940).
[178] Goedewaagen, *Nationale opvoeding*, blz. 18-19.
[179] Goedewaagen, *Nationale opvoeding*, blz. 37-38.

Zag Goedewaagen een rol voor zichzelf weggelegd op het terrein van onderwijs en opvoeding in een nieuw Nederland onder leiding van de NSB? Dacht hij aan een carrièrestap – van journalist naar onderwijshervormer? Of droomde hij misschien stiekem van een ministerspost op Onderwijs in een toekomstig kabinet Mussert? Hij had zich voldoende verdiept in het onderwerp om er leiding aan te kunnen geven, zijn ideeën stonden uitgebreid op papier en ambitie had hij meer dan voldoende.

Vanaf juli 1939 kreeg Goedewaagen de rol van wekelijkse columnist van de Binnenlandse Kroniek op pagina 2, het redactionele commentaar op de actualiteit. Hij deed dat met verve. De stijl van zijn stukjes verschilde van zijn filosofische publicaties: vlotgeschreven, vol van dramatiek, meeslepend en ook een tikje bombastisch. Ze waren niet alleen vlotter geschreven, maar overduidelijk ook 'sneller': de opbouw is vaak nogal rommelig, van de hak op de tak en meestal toegeschreven op één doel: kritiek op de regering. Alleen de stellige mening was een erfenis uit zijn filosofentijd, maar juist in deze column volledig op zijn plaats. Een voorbeeld:

> *'De tijden zijn vol, vol van woelingen, onrust, geruchten en verschrikkingen. Als in een voortdurenden storm, jaagt een gierende wind golf na golf van voorvallen, gebeurtenissen tegen en over ons heen.(...) Zoo was de inkt der persberichten, over de door Engeland aangekondigde represaillemaatregelen (...), nog niet droog of de torpedeering van het Nederlandsche motortankschip Sliedrecht door de Duitsche duikboot deed een nieuwe golf van ontsteltenis en gerechtvaardigde felle verontwaardiging over ons heen gaan. Aangehouden op zijn reis van Perzië naar Noorwegen werd het op open zee vernietigd, terwijl de bemanning van 31 man in de open booten aan de elementen werd overgeleverd, uit welke hel slechts weinigen na onbeschrijfelijke ontberingen het lijf te redden wisten. Een zoodanige aanslag op onze menschen en onze schepen, een zoodanige inbreuk op onze rechten, als zelfstandige en neutrale natie, is voor ons land onduldbaar, en wij hopen, dat onze Regeering dit aan de Duitsche regeering met kracht zal weten duidelijk te maken.'*[180]

Stokpaardjes in zijn column waren de actuele oorlogsgebeurtenissen en de reactie van de Nederlandse regering daarop, of eigenlijk het uitblijven daarvan. Goedewaagen had veel kritiek op die in zijn ogen slappe houding, veroorzaakt door het doorgeschoten parlementarisme en de partijpolitiek, die meer op partij- dan op landsbelangen was gericht. Veel aandacht besteedde hij ook aan de internationale politiek van Engeland, met name aan de in zijn ogen onredelijke handelsbeperkingen die Nederland werden opgelegd. Vermoedelijk verdiende hij met deze en andere stukken in De Waag een honorarium van tussen de f 10 en f 20 per artikel.[181]

---

[180] T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 48 (30 november 1939) blz. 738. Dit is een van de weinige keren dat Goedewaagen kritiek uitte op Duitsland. Meestal moest Engeland het in deze stukjes ontgelden.
[181] NIOD Waag 174 inv.no. 12, Honorariastaten medewerkers en redacteuren (1941-1944). In 1939 schreef Goedewaagen achttien columns; hoeveel hij er in 1940 schreef is niet bekend omdat de kroniek toen niet meer ondertekend werd, maar vermoedelijk nog een tiental.

Het gedachtengoed van De Waag bleef niet beperkt tot het weekblad alleen. Onder de bezielende leiding van Goedewaagen werden vanaf begin 1939 zogenaamde Waagkringen gevormd, een soort studieclubs die lezingen en debatten over de autoritaire staatsgedachte organiseerden, niet alleen op theoretisch niveau, maar ook op dat van de actuele politiek.[182] Zijn ideaal van nationale opvoeding kreeg hier zijn vervolmaking – de Waagkringen werden door hem dan ook de 'Hoogeschool voor nationalen opbouw' genoemd.[183] Er kwamen er acht, in plaatsen waar relatief veel Waag-abonnees zaten: Amersfoort, Amsterdam, Bussum, Groningen, Den Haag, Haarlem, Hilversum en Utrecht. De leden vormden een afspiegeling van De Waag, anti-democratisch en pro-Duits, en ze betaalden een jaarlijkse contributie van f 2,50. Zo waren de hoogleraren Geerto Snijder en Jan van Dam beiden lid van de Amsterdamse kring.

Volgens Goedewaagen zouden honderden intellectuelen er hun politieke scholing hebben genoten, iets wat de NSB niet kon bereiken omdat die alleen op het grote publiek was ingesteld.[184] Hij zag graag dat de kringen onder het motto 'Er moet wat gedaan worden, aan geklets heeft men niets!' plannen zouden opstellen die de wederopbouw van het nationale leven beoogden.[185] Hij vergeleek de Waagkringen graag met de beweging van de Patriotten uit de achttiende eeuw, waar progressieve vaderlanders streden tegen de 'zatheid en stijlloosheid' van hun tijd.[186] Tegelijkertijd merkte hij ook wel op dat de kringen met een zekere geringschatting en spot werden bejegend, zoals hij zelf meende 'misverstaan en als utopisch veroordeeld'.[187]

In de zomer van 1939 werd Goedewaagen benoemd tot redacteur. Over de arbeidsvoorwaarden van zijn eerste vaste baan is helaas niets bewaard gebleven. De functie gaf hem een vaste basis onder zijn activiteiten als journalist. Het maandelijkse inkomen toomde de stroom aan overige bezoldigde en onbezoldigde activiteiten niet in. Naast de lezingen en cursussen en zijn bemoeienissen met de Waagkringen bleef hij ook zijn colleges als privaatdocent in Utrecht geven, al waren die het laatste draadje dat hem nog aan zijn carrière als filosoof verbond. In het najaar van 1939 gaf hij college over het thema 'Opvoeding en Gemeenschap' en dat leidde tot een klacht van de faculteit omdat het onderwerp buiten zijn leeropdracht viel. Goedewaagen redde zich eruit door de titel te wijzigen in 'Ontwikkeling der sociale paedagogiek bij de wijsgeeren der negentiende eeuw'.[188]

En het bloed vloeide waar het niet gaan kon: zoals hij in 1923 de filosofische wereld gepoogd had samen te binden met de oprichting van het Genootschap voor Critische Philosophie, zo rijpte nu het plan om alle fascistische partijen en splintergroeperingen als de

[182] NIOD Waag 174 inv.no. 8, Grondslag voor de Waagkringen (ongedateerd (september 1938)).
[183] Goedewaagen, 'Een hoogeschool voor nationalen opbouw', *De Waag* jrg. 3 no. 14 (6 april 1939) blz. 236-237.
[184] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 59.
[185] Goedewaagen, 'De taak der Waagkringen', *De Waag* jrg. 3 no. 15 (13 april 1939) blz. 245.
[186] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 59; Goedewaagen, 'Wat willen Waagkringen?', *De Waag* jrg. 3 no. 41 (12 oktober 1939) blz. 652.
[187] Goedewaagen, 'De taak der Waagkringen', blz. 245.
[188] HUA CvC RUU inv.no. 1201, Brief A.G. van Hamel aan College van Curatoren (6 oktober 1939), Brief College van Curatoren aan de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte (14 oktober 1939), Brief Goedewaagen aan A.G. van Hamel (18 december 1939).

NSB, Verdinaso, Zwart Front, Nationaal Herstel en de Krekelkring waaraan hij verbonden was of waar hij contacten had samen te voegen tot één algemeen nationaal centrum. Van dit fascistische centrum zou de Utrechtse bijzonder hoogleraar F.C. Gerretson (1884-1958) de leiding krijgen en Goedewaagen zelf secretaris worden. Hij kende Carel Gerretson via hun beider vriend Ritter. Gerretson had een aantal jaren ervoor al gepoogd om een einde te maken aan de fascistische verdeeldheid in Nederland door een koepelorganisatie met de naam Corporatieve Concentratie op te richten. Dat plan was stukgelopen op de onderlinge verdeeldheid en ook Goedewaagens initiatief spatte als een zeepbel uit elkaar: er was te veel wantrouwen over en weer.[189]

[189] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 62-63.

Stamvader Tobias
Goedewaagen

Geboortehuis van Goedewaagen,
Weteringschans 33 te Amsterdam

Goedewaagen omstreeks 1906

Anna Goedewaagen met haar zoons Tom
en Jan (omstreeks 1903)

Anna Goedewaagen-Bakker

Cornelis Tobie Goedewaagen op vakantie in Velp

Villa Carolina in Hilversum met Goedewaagen (1904)

Cornelis Tobie en Anna Goedewaagen in Villa Carolina (1900-1914)

Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort. Goedewaagen zit middenvoor (1917)

Goedewaagen in zijn Blaricumse jaren (1918-1924)

Goedewaagen met Annie de Roos, Johnie en Anneke (1918)

Rijtoer van Blaricum naar Baarn.
V.l.n.r. Annie de Roos, Goedewaagen, Anneke, Toppie Bendien en Johnie (1918)

Portret van Goedewaagen op 24-jarige leeftijd, getekend door Sjoerd de Roos (7 juni 1919)

Familieportret: v.l.n.r. Jan jr., Liesje Goedewaagen-Bühler, Annie Goedewaagen-de Roos (in verwachting van Tobie), Cornelis Tobie Goedewaagen, Jan Goedewaagen, Janna Goedewaagen, Goedewaagen, Anneke Rädecker, Anna Goedewaagen-Bakker. Johnie Rädecker verbleef in een kindertehuis. (1925)

Admiraal van Gentstraat 59bis te Utrecht (1924-1930)

Tobie en Janna omstreeks 1930 (foto Paul Citroen)

Het gezin Vruink in gelukkiger tijden: v.l.n.r. staande Theo, Herman Vruink, Maria Johanna († 1904), Antje, Hendrina Vruink-Meurs, Sophia († 1905), midden voor zittend: Truus en Johan. Foto omstreeks 1896.

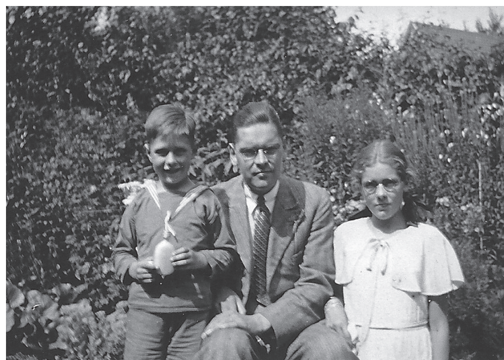

Kinderen Vruink: v.l.n.r. Antje, Johan, Truus en Theo (omstreeks 1910)

De boerderij Den Diesel in Twente (1938)

Truus en Goedewaagen in Den Diesel

Lunch in Den Diesel. V.l.n.r. Tobie, Janna, Goedewaagen en Truus (1938)

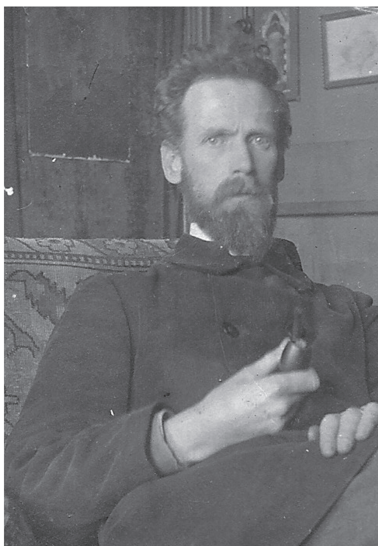

Goedewaagen met Tobie en Janna (1932)

De Utrechtse filosoof Bernard Ovink (1928)

De filosoof Goedewaagen (omstreeks 1930)

Just Havelaar (1915/1916)

V.l.n.r. Goedewaagen, Albert Görland en Pieter van der Gulden in Amersfoort (30'er jaren)

Vergadering van het bestuur van de Landesgruppe Holland van het Kant-Gesellschaft te Utrecht (1933). V.l.n.r.: Pieter van der Gulden, H. Wolf, H.J. de Vleeschauwer, onbekend, voorzitter Leo Polak, H.W. van der Vaart Smit (secretaris), Han Bierens de Haan, Goedewaagen, J.J. von Schmid, onbekend, onbekend, Evert Beth.

Officieel portret van secretaris-generaal Goedewaagen (1940)
(collectie Beeldbank WO2/NIOD)

Truus Goedewaagen-Vruink
(jaren '30)

Hoofdstuk 5
1940 DE PERSLEIDER

Unsere lieben Feinde

Eén dag voor de Duitse inval, op 9 mei 1940, was Goedewaagen benoemd tot hoofdredacteur van De Waag.[1] Bestuursvoorzitter Wigersma deed er mededeling van in het betreffende nummer: 'In verband met andere werkzaamheden acht ik het gewenscht de leiding van de redactie van De Waag aan een jongeren kracht over te dragen. Met instemming der andere redacteuren heb ik daartoe benoemd: Dr. T. Goedewaagen (...)'.[2] Het blad, dat zich vóór de oorlog al sterk georiënteerd had op de Duitse en Italiaanse voorbeelden, richtte zich nu nog sterker op het nationaal-socialisme. Goedewaagen opende zijn eerste nummer als hoofdredacteur met een van nationale mythe, bloed en bodem doordrenkt artikel.[3] Tegelijkertijd bleef het uitgangspunt 'onafhankelijk van elke politieke partij' nog hoog in het vaandel staan. Maar Goedewaagen zocht, samen met redacteuren als H.C. (Bob) van Maasdijk, Pieter Jan van Megchelen en Johan Carp, de grenzen van die partijloosheid op. Toch beschouwde menigeen 'de Waagmensen als NSB-ers in smoking, dus minder gevaarlijk dan echte NSB-ers'.[4] Vóór mei 1940 was niemand van het stichtingsbestuur of de redactie lid van de NSB, behalve Goedewaagen zelf en Johan Carp, die geheim lid was.[5]

De aanval op Nederland in de vroege ochtenduren van 10 mei 1940 was, ondanks de mobilisatie, onverwacht. Nederland was niet alleen materieel en militair onvoldoende voorbereid op deze oorlog, maar met name psychologisch hakte de 'overval' door het buurland erin.[6] De Nederlandse bevolking had ruim een eeuw vrede gekend en was ondanks de dreigende voortekenen niet in staat geweest zich in te stellen op een overheersing door een vreemde mogendheid. De regering had hardnekkig vastgehouden aan de neutraliteitspolitiek die in 1914 nog voldoende soelaas had geboden tegen actieve deelname aan de Eerste Wereldoorlog. Ook Goedewaagen toonde zich uit het lood geslagen. Hij had als student de Eerste Wereldoorlog meegemaakt en was opgegroeid met de politiek van neutraliteit. Zijn hoop dat Nederland buiten de oorlog zou blijven, 'vervloog in de bittere morgenuren van de tiende mei'.[7]

---

[1] Goedewaagens salaris als hoofdredacteur zal vermoedelijk niet minder zijn geweest dan dat van zijn voorganger drs. C.C. Küpfer, die in juli 1938 een salaris van f 400 per maand ontving. NIOD Waag 174 inv.no. 3, Brief Wigersma aan Küpfer (1 juli 1938).

[2] B. Wigersma, 'Mededeeling', *De Waag* jrg. 4 no. 19 (9 mei 1940) blz. 227. Vanaf dit nummer werd in de kopregel vermeld 'hoofdredacteur: T. Goedewaagen' – voor die tijd stond zo'n vermelding er niet.

[3] Goedewaagen, 'Nederland onder den Meiboom', *De Waag*, jrg. 4 no.19 (9 mei 1940) blz. 225 (voorpagina).

[4] Als geciteerd bij: Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, blz. 183.

[5] Over geheim lidmaatschap Carp: Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, blz. 183.

[6] Konrad Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland. Mislukte poging tot vestiging van een nationaal-socialistische orde* (Baarn 1969) blz. 36.

[7] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz 64.

De eerste oorlogsdagen beleefden de kersverse hoofdredacteur en zijn vrouw thuis in Haarlem. Hij voelde zich onzeker, niet zozeer over de afloop van de oorlog als wel over de houding die hij zelf moest aannemen. Waren zijn Duitse vrienden nu ineens vijanden geworden? Maar dan toch '*unsere lieben Feinde*'! Tegelijkertijd voelde hij, ondanks alle ideologie, een gevoel van solidariteit met zijn eigen landgenoten, schreef hij later. In die verwarring werden hij en Truus tot hun verbijstering op 12 mei onverwacht gearresteerd en naar de Ripperdakazerne in Haarlem gebracht, waar de cavalerie was gehuisvest. 'Ik had nooit aan mijn "nederlandse betrouwbaarheid" getwijfeld,' schreef Goedewaagen. 'Dat de overheid dat wel deed, griefde mij diep.'[8] Goedewaagen werd vermoedelijk gearresteerd vanwege de bevindingen van de Centrale Inlichtingendienst na een onderzoek naar de mogelijke risico's van De Waag voor het landsbelang in januari 1940.[9]

De internering van Goedewaagen en duizenden andere politiek verdachte personen had alles te maken met de psychologische schok die de Duitse aanval bij de bevolking teweeg had gebracht. Het kwam tot massale arrestaties van verdachte nationaal-socialisten, in wie men de 'verraders' vermoedde en van wie er velen op de arrestatielijsten van de Centrale Inlichtingendienst stonden.[10] Bovendien gaf de snelle opmars de bevolking het gevoel dat de vijand uit het niets kwam. De wildste geruchten over als Nederlanders vermomde Duitse soldaten en een Duitse 'Vijfde Colonne' deden de ronde en leidden tot nog meer arrestaties.[11] Met zo'n tweehonderd andere verdachten zat Goedewaagen vijf dagen opgesloten in een kleine ruimte, onder druk van de wildste geruchten wat er met hen zou gaan gebeuren. Ze werden in onzekerheid gelaten over familieleden, ondergingen onbeschoftheden en pesterijen van de bewakers en werden met de dood bedreigd.[12]

Ondertussen was Koningin Wilhelmina met haar gezin op dringend advies van opperbevelhebber Generaal Winkelman (maar tegen haar zin) gevlucht naar Engeland. Dat was een gebeurtenis die niet alleen bij de NSB-ers gevoelens opriep van woede en verbittering. Brede lagen van de bevolking waren in de eerste dagen van de bezetting verbijsterd over deze daad en voelden zich in de steek gelaten.[13] Goedewaagen stelde later dat de Oranjes zich met deze stap definitief buitenspel hadden gezet.[14] Eén dag later, op 15 mei 1940 tekende Winkelman de capitulatie en werd hij geïnstalleerd als plaatsvervanger van Koningin Wilhelmina. Zijn doel was om in overleg met de Duitse militaire instanties het staat-

[8] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz 64.
[9] NA, Centrale Inlichtingendienst 1919-1940 (CID), toegang 2.13.70, inv.no. 1576, doc.no. 01181b, Geheim inlichtingenrapport over De Waag (15 januari 1940).
[10] L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 3, mei 1940* (Den Haag 1970) blz. 196. De arrestaties gingen uit van de in 1938 door de procureur-generaal opgestelde arrestatielijst 'van al degenen die onbetrouwbaar geacht werden'. Vgl. L. de Jong, *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Arnhem/Amsterdam 1953) blz. 100, waar gesproken wordt over 'arrestatieploegen' en 'politie-auto's'.
[11] De Jong, *De Duitse Vijfde Colonne*, blz. 95-100.
[12] De Jong, *Het Koninkrijk 3*, blz. 196-200. Vgl. Goedewaagen, 'Terreur in Nederland', *De Waag*, jrg. 4 no's. 20-21 (23 mei 1940) blz. 244-245.
[13] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 38.
[14] Zie onder meer NIOD, Archief College Secretarissen-generaal (CSG) toegang 216, inv.no. 3g, Notulen secretarissen-generaal no.85 (30 september 1941).

kundige en economische leven weer op gang te brengen. In feite kwam het erop neer dat het Nederlandse bestuur aanbleef en de bevolking weer gewoon aan het werk ging.[15]

Goedewaagen en Truus werden op 17 mei vrijgelaten. De vernedering van de arrestatie en de spanning van de internering misten hun uitwerking niet: 'Ik was als toeschouwer de kazerne binnengegaan. Ik kwam er als activist weer uit.'[16] Eenmaal thuis hadden ze hun kleren weggesmeten, 'Weg met die Ripperda-jurk, weg met die Ripperda-broek, weg met die Ripperda-schoenen!'[17] Een week later, intussen teruggekeerd op de burelen van De Waag, schreef hij opgewonden onder de titel 'Terreur in Nederland' in zijn blad:

> '(...) wij zijn nieuwe menschen geworden! (...) Opgesloten als landverraders, zijn wij, steeds met den grooteren moed en het grooter leed onzer landverdedigers voor den geest, in stille oogenblikken tot een kracht gerijpt, die vaderland en volk ten goede dienen zal. Sterker, dan vele jaren van propaganda door het woord hebben vijf dagen van gezamenlijk geleden mishandeling een hecht legioen van vastbesloten gemaakt, die elkaar herkennen, als zij elkaar in de oogen kijken.'[18]

De traumatische ervaring haalde het laatste restje terughoudendheid bij Goedewaagen weg. Niet als landverraders maar als Geuzen betitelde hij zichzelf en zijn duizenden medegeïnterneerden. Vanaf nu was hij vastbesloten om aan de nationaal-socialistische opbouw van Nederland actief bij te dragen. Dat hij tot een kleine minderheid behoorde, deerde hem niet in het minst. Hij voelde het als zijn roeping in de wereld – 'kortom heel mijn ideologie was (...) nu op de drempel der realisering komen te staan'.[19]

De eerste weken van de bezetting werden gekenmerkt door onzekerheid over de staatsrechtelijke plannen van de bezettende macht. Winkelman was nu de 'hoogste vertegenwoordiger van het Nederlandsche Regeeringsgezag', zoals de kranten hem hadden aangekondigd, en in die korte periode van zijn gezag werden cruciale keuzes gemaakt over de houding van de Nederlandse regering en bevolking tegenover de bezetters. Al op 16 mei hadden de achtergebleven secretarissen-generaal met instemming van Winkelman zich tot loyale samenwerking met de Duitsers bereid verklaard, mits de door de Duitsers gegeven instructies niet tegen de Nederlandse belangen zouden indruisen[20]; ze spraken zich uit vóór de vorming van een College van alle secretarissen-generaal als hoogste Nederlandse bestuurslichaam. Tegelijkertijd kondigde het militaire gezag een persverordening af, waarover de Nederlandse kranten berichtten dat ze ongecensureerd zouden blijven verschijnen, maar die een loyale houding van uitgevers en redacteuren zou vergen – de goede verstaander meent daarin al een vorm van zelfcensuur te ontwaren.

---

[15] J.Th.M. Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman, secretaris-generaal Hirschfeld en de Duitse bezettingspolitiek in mei-juni 1940', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* vol. 105 afl. 2 (1990) blz. 186-230, aldaar blz 219.
[16] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz 64.
[17] Aldus Truus tegen Tobie Goedewaagen jr. Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 278.
[18] Goedewaagen, 'Terreur in Nederland', *De Waag*, jrg. 4 no.'s 20-21 (23 mei 1940) blz. 244-245.
[19] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 65.
[20] Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman', blz. 188; Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 42, 69.

De aansporing tot aanpassing aan het Duitse bezettingsbeleid kwam van de hoogste autoriteiten. De regering in Londen, Tweede Kamervoorzitter J.R.H. van Schaik en Generaal Winkelman verzochten de bevolking een 'waardige, ernstige, rustige houding' aan te nemen, zich daarbij beroepend op de Hollandse nuchterheid. 'Zulks in den ons kenmerkenden zin van orde en regelmaat en van stipte gehoorzaamheid aan onze Overheden. Berustend tevens in de maatregelen der Duitsche bezetting,' aldus Van Schaik in een radiorede op 20 mei 1940. Men vond het een verstandige keuze zich naar de omstandigheden te voegen, een zakelijke afweging, gemaakt om de oorlogstijd ordelijk te laten verlopen. Ook Goedewaagen vond dat er 'geen andere keus' was dan met de bezetter samen te werken.[21]

De Nederlandse autoriteiten gaven allemaal een gelijkluidend advies in gelijkluidende termen: een ieder diende in zijn beroep en bedrijf rustig en ernstig zijn leven voort te zetten. Regering en militaire machthebbers vielen volgens historicus Fruin op door hun 'haast spreekwoordelijke bedachtzaamheid, geduld en gebrek aan hartstocht'; die houding is volgens Houwink ten Cate terug te voeren op de Nederlandse politieke traditie en nationale identiteit, gekenmerkt door een passiviteit van de bevolking, door hem ook wel 'lijdzaamheid van de bevolking' genoemd.[22] Er was sprake van een 'verstandshuwelijk' tussen de bevolking en het militair gezag, in de woorden van Houwink ten Cate: de Nederlandse maagd wist dat zij niet veel te kiezen had, maar ging niet naar het altaar zonder dat er aandrang op haar was uitgeoefend.[23] Na de oorlog zouden deze vormen van contact, overleg en samenwerking met de bezetter, die losstonden van de op politieke overtuiging, machtsstreven of materieel winstbejag stoelende collaboratie, door de historicus E.H. Kossmann worden aangeduid als accommodatiepolitiek.[24]

Het *Führererlaß* van Hitler van 18 mei decreteerde dat Nederland door een civiel bestuur zou worden geregeerd. Het was aan het begin van de bezetting nog onbeslist of Nederland ingelijfd zou worden bij Duitsland of als zelfstandige natie deel zou uitmaken van een Groot-Germaans Rijk.[25] Dat maakte nogal een groot verschil uit en de onzekerheid over die staatsvorm bepaalde in hoge mate de gevolgde accommodatiepolitiek door de hoogste verantwoordelijken op bestuurs- en bedrijfsniveau. De gevolgde politiek leidde echter niet tot collaboratie. Om in de huwelijkstermen van Houwink ten Cate te blijven: 'De 'hoge bestuursauroriteiten' en 'de ondernemers', die pressie op de bruid hadden uitgeoefend, wilden haar na 23 mei geen bruidsschat meegeven'.[26] Dat wil zeggen dat ze na de komst van Seyss-Inquart weigerden als willoze werktuigen in handen van de bezetters te fungeren;

[21] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 67.
[22] Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman', blz. 191, 222.
[23] Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman', blz. 223.
[24] Kossmann introduceerde dit begrip voor het eerst in E.H. Kossmann m.m.v. W.E. Krul, *Winkler Prins der Nederlanden. Deel 3. De Lage Landen van 1780 tot 1970* (Amsterdam/Brussel 1977), hoofdstuk De Tweede Wereldoorlog, blz. 267-286.
[25] Die laatste vorm was op dat moment (voorjaar 1940) nog onbeproefd, er was nog geen bezette natie die zelfstandig naast Duitsland stond; alle bezette gebieden waren geannexeerd of op zijn best gekoloniseerd (het Generaal-Gouvernement Polen bijvoorbeeld). Ook Noorwegen onder het 'zelfbestuur' van Quisling was geen zelfstandige natie in een verbond met Duitsland.
[26] Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman', blz. 223.

die houding leidde tot discussies en onwilligheid die de gehele bezettingstijd zouden voortduren, met name tegen de bezettingsmaatregelen die in strijd waren met het landoorlogreglement of die een directe bijdrage aan de oorlogsinspanning betroffen.

Dit alles zou de onverwachte aanstelling van de jurist Arthur Seyss-Inquart (1892-1946) tot *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete* kunnen verklaren en daarmee de vestiging van een burgerlijk bestuur in plaats van een militair gezag in Nederland. De erudiete en scherpzinnige Seyss-Inquart had in 1938 de *Anschluss* met Oostenrijk administratief geregeld als laatste kanselier van de eerste Oostenrijkse republiek. Daarna was hij benoemd tot *Reichsstathalter* in de Ostmark van het Derde Rijk, waar hij bekend stond als 'geen politiek zeer sterke persoonlijkheid'.[27] In 1939 werd hij overgeplaatst naar bezet Polen als plaatsvervanger van Generaal-gouverneur Dr. Hans Frank (maar wel als *Reichsminister* zonder portefeuille). Hij werd er belast met de invoering van de nationaal-socialistische wetgeving, maar had er in feite weinig te doen.[28] Daarom had Seyss-Inquart, nota bene op 10 mei, aan Hitler laten weten dat hij graag op een hoge positie aan het front ingezet wilde worden. Door een ski-ongeluk in de jaren twintig had hij weliswaar een stijf been en liep hij mank, maar hij had in de Eerste Wereldoorlog ook genoeg oorlogservaring opgedaan om van nut te kunnen zijn.

Hitler en *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler bespraken gezamenlijk de inzet van Seyss-Inquart in Nederland en besloten dat hij de geschikte kandidaat was voor de functie van Rijkscommissaris. Seyss-Inquart leek een integer en gematigd nationaal-socialist met inhoudelijke ervaring op het gebied van delicate politieke vraagstukken. Maar doorslaggevend was het feit dat hij niet beschikte over partijmacht in de NSDAP en zich dus niet zou ontwikkelen tot een eigenzinnig bestuurder met een eigen politieke agenda. En dat was vooral voor Himmler belangrijk. Hij en Seyss-Inquart onderhielden een goede relatie en Himmler had als hoogste SS-verantwoordelijke zo zijn eigen plannen met het Nederlands gebied.[29]

Zijn benoeming tot Rijkscommissaris in bezet Nederland was voor Arthur Seyss-Inquart een volslagen verrassing, maar meer dan welkom: '(...) der Führer will, dass ich Tulpen pflanzen gehe!'[30] Deze nogal uitgelaten uitroep tegen zijn vrouw Gertrud lijkt niet karakteristiek te zijn voor de man, die bekend stond als ingetogen en zwijgzaam. Hij was een man, die zich als persoon niet liet kennen en tegenover iedereen, ook zijn beste vrienden, een 'volkomen distantie' bewaarde, ook al gedroeg hij zich hoffelijk en voorkomend. '*Nicht zu durchschauen*' luidde het algemene oordeel. Men vond hem niet uitgesproken sympathiek, maar ook niet het tegenovergestelde. Hij was niet populair bij zijn personeel, maar er werd ook niet op hem gescholden. Zijn vriend Wimmer noemde hem intellectueel onzeker, omdat hij zo vaak zijn oren liet hangen naar zijn ondergeschikte en niet-academische *Gene-*

[27] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 44.
[28] Frank, Hans (Präg, Werner en Wolfgang Jacobmeyer (herausgeber)), *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouvernements in Polen 1939-1945* (Stuttgart 1975) blz. 73, 'Abteilungsleitersitzung 12 Dez 1939', blz. 80 'Rangordnung'.
[29] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 45-46.
[30] H.J. Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, blz. 130.

ralkommissar Schmidt.[31] Hij beschouwde zichzelf als *Kulturmensch*, wars van demagogie, 'eenvoudig in een levensstijl van stoïsche quasi-aristocratische hooghartigheid' en groot liefhebber van de grootste Duitstalige componisten – Bach, Bruckner, Mozart.[32] Hij kon eindeloos naar Bachs *Mattheus Passion* luisteren en maakte speciaal tijd vrij om op de Salzburger Festspiele zijn geliefde Mozart te kunnen horen. Tijdens zijn ambtsperiode in Nederland bezocht hij veel concerten, opera's en tentoonstellingen door het hele land en richtte zelfs zijn eigen operagezelschap op.[33] Daarbij toonde hij grote belangstelling voor de muziek van Henk Badings en voor de werken van Pyke Koch, Carel Willink en Raoul Hynckes; hij stimuleerde persoonlijk de culturele uitwisseling tussen Duitsland en Nederland met tentoonstellingen van Nederlandse kunstenaars in Keulen, Hagen, Osnabrück en Oldenburg, met de Hollandse cultuurweek in Wenen en het Deutsch-Niederländische Gesellschaft. Volgens Goedewaagen had ook de nieuwe literatuur zijn belangstelling, maar betreurde hij het de Nederlandse taal niet te beheersen.[34] Vóór alles was hij trouw aan zijn *Führer*, vervuld als hij was van het Duits nationalisme, het *Deutschtum* waarvan Hitler dé representant was.[35]

In de bevelsstructuur zoals door de Duitsers opgezet, was Seyss-Inquart de enige en algemene gevolmachtigde van de *Führer*. Zijn macht werd slechts beperkt door militaire belangen. Het Rijkscommissariaat werd boven de Nederlandse bestuursorganisatie geplaatst; de rijkscommissaris bemoeide zich, al naar gelang de importantie van een kwestie, óf zelf met een zaak óf liet de bemoeienis over aan een van zijn vier *Generalkommissare*, een *Hauptabteilung* of een *Abteilung* of aan een *Referent*.[36] Het Rijkscommissariaat kende vier *Generalkommissariate*: *Verwaltung und Justiz* (bestuur en justitie) onder leiding van Dr.Dr. Friedrich Wimmer, *Finanz und Wirtschaft* (Financiën en economie) onder leiding van Dr. Hans Fischböck, *Sicherheitswesen* (Openbare orde en veiligheid) onder leiding van Hanns Albin Rauter en het *Generalkommissariat zur Besonderen Verwendung* (Bijzondere aangelegenheden) onder leiding van Fritz Schmidt. De functie van de *Generalkommissare* was dualistisch: enerzijds vertegenwoordigden zij de bezettingsmacht, anderzijds hielden ze als een soort 'superminister' toezicht op de Nederlandse departementen.

Uit de benoemingsprocedures rondom de *Generalkommissare* blijkt dat Seyss-Inquarts positie als Rijkscommissaris in werkelijkheid veel minder sterk en onafhankelijk was dan uit het decreet van Hitler (18 mei 1940) of uit zijn eerste verordening (25 mei 1940) schijnt. Rauter werd namelijk naar voren geduwd door *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler en

---

[31] In 't Veld, *De SS en Nederland I*, blz. 86.
[32] Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, blz. 151.
[33] Pauline Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk. De Nederlandse symfonie-orkesten 1933-1945* (Zutphen 1993) blz. 140.
[34] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 91.
[35] Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, blz. 155.
[36] Over het algemeen liet Seyss-Inquart de bemoeienis met Goedewaagens DVK over aan *Generalkommissar* Schmidt, maar een enkele keer greep hij zelf in, zoals bij de Verordening van en instelling van de gilden in de Kultuurkamer in het najaar van 1941.

Schmidt door partijleider van de NSDAP Martin Bormann. Deze benoemingen boden de SS en de NSDAP de garantie hun eigen politieke ideeën in Nederland te kunnen nastreven. Wimmer en Fischböck, weliswaar persoonlijke vrienden van Seyss-Inquart, konden tegen dit potentiële machtsblok van SS en NSDAP niet op.

Het Rijkscommissariaat was geen eenheid, maar een verzameling afzonderlijke bureaus, geleid door commissarissen-generaal die meer in het straatje van hun superieuren dan naar de wens van de Rijkscommissaris werkten. Rauter en Schmidt behartigden in de eerste plaats de belangen en de politiek van de achter hen staande 'potentaten' Himmler en Bormann, aan wie ze immers hun positie en invloed te danken hadden, zelfs al zouden deze niet overeenstemmen met de bezettingspolitiek van Seyss-Inquart.[37] En de lijn die Bormann en Himmler in het kielzog van Hitler volgden, kwam kortgezegd neer op de verovering van *Lebensraum*, onderdrukking van de bevolking en economische uitbuiting, al speelden deze zaken toen nog vooral in het oosten van Europa en nog niet in Nederland.[38]

De persoonlijke rivaliteiten binnen het Rijkscommissariaat zouden in de volgende jaren de door de nationaal-socialisten gepropageerde 'eenheid van het Duitse burgerlijke bestuur' volkomen ondermijnen. En dat lag niet aan Seyss-Inquart persoonlijk; vrijwel elk terrein dat de nationaal-socialisten onder hun heerschappij brachten werd meteen het toneel van interne conflicten, niet alleen in Nederland, maar overal ter wereld. Zoals gezegd twistten binnen het Rijkscommissariaat met name Rauter en Schmidt over de aanspraak op de politieke leiding in Nederland en over het 'voorrecht, het bloedverwante Nederlandse volk de nationaal-socialistische vernieuwing te brengen'. Kwiet stelt dat Seyss-Inquart dit al van meet af aan wist en om die reden niet zozeer zocht naar het versterken en vergroten van zijn persoonlijke macht, als wel naar de uitvoering van de taken die Hitler hem had opgedragen.[39] Dat waren er drie: in de eerste plaats de militaire beveiliging van de Duitse belangen door middel van handhaving van rust en orde; in de tweede plaats de bevordering van de Nederlandse economische binding aan het Derde Rijk, waarvoor hij in de derde plaats een politieke basis moest scheppen.[40] Dat laatste betekende de nazificatie van de Nederlandse samenleving, ofwel het klaarstomen van Nederland voor inlijving in Duitsland, hetgeen zou gebeuren zodra de *Endsieg* was behaald.

De wittebroodsweken van Arthur Seyss-Inquart

Seyss-Inquart had zich nog vóór zijn aankomst in Nederland per proclamatie tot de bevolking gericht.[41] Daarin zette hij uiteen dat hij 'de opperste leiding van de regeeringszaken en het burgerlijk gezag in Nederland' had overgenomen. Door ook het openbare leven te noe-

---

[37] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 78, 88, 108; In 't Veld, *De SS en Nederland*, blz. 83, 160.
[38] Umbreit, 'Die Deutsche Herrschaft', blz. 60.
[39] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 88.
[40] Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman', blz. 212;. J.J. van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur' in: J.J. van Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel I*, blz. 332-353, aldaar blz. 336.
[41] Arthur Seyss-Inquart, 'Oproep aan de Nederlandsche bevolking', no.2/1940 (25 mei 1940) in: J.J. van Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel I*, blz. 327.

men gaf Seyss-Inquart al een aanzet tot de nazificatie van de Nederlandse bevolking. Tot dusver had hij niet te klagen gehad; in de eerste tien dagen van de bezetting had de Nederlandse bevolking zich netjes en ordelijk tegenover de Duitse troepen gedragen.

Eén dag later, op 26 mei 1940, kwam Seyss-Inquart aan in Nederland en nam hij zijn intrek op landgoed Clingendael in Wassenaar, dat hij tot het einde van de bezettingstijd zou bewonen. Drie dagen later werd hij tijdens een plechtige ceremonie geïnstalleerd in de Haagse Ridderzaal en daarmee kwam een einde aan een aantal weken van militair bestuur in Nederland. De secretarissen-generaal waren voltallig aanwezig bij de plechtige installatie van Seyss-Inquart tot Rijkscommissaris. Hoewel de Nederlandse regering-in-ballingschap deze benoeming in beginsel niet ondersteunde, durfden de secretarissen-generaal omwille van de samenwerking niet weg te blijven. De aangeboden feestelijke lunch na afloop sloegen ze echter af.

Nu kreeg de bestuurlijke verhouding tussen bezet Nederland en het Duitse Rijk zijn definitieve vorm.[42] Seyss-Inquart beschouwde zichzelf als degene aan wie alle rechten behoorden die de Nederlandse grondwet aan regering en parlement hadden toegekend. Als onderkoning dus, maar van Adolf Hitler in dit geval en niet van Wilhelmina.[43] Als hoofden van de ministeries waren de secretarissen-generaal voortaan verantwoording schuldig aan hem. Tenslotte slaagde Seyss-Inquart erin Winkelman uit te schakelen als plaatsvervanger van Wilhelmina.[44]

Seyss-Inquart had nu zijn handen vrij voor de uitvoering van zijn taken, waarvan met name de nazificatie de belangstelling van Goedewaagen had. Seyss-Inquart beschouwde dit in mei 1940 niet als een moeilijk te verwezenlijken taak. In zijn ogen was de Nederlandse staat een kunstmatige constructie; geografisch en taalkundig bestond er geen duidelijke scheiding tussen Nederland en het Duitse 'moederland' en raciaal-volks was er ook geen verschil. De Nederlanders bestonden, net als de Noordduitsers uit Friezen, Franken en Saksen – ze waren allemaal Germanen. Het volkse bloed verbond het Nederlandse volk met het Duitse.[45] De overtuiging dat de Nederlanders een Germaans broedervolk waren, weerklinkt ook in Seyss-Inquarts redevoering die op de dag van zijn installatie gepubliceerd werd:

> *'Wij komen niet hier, om een volkskarakter in het nauw te brengen en te vernielen en om aan een land zijn vrijheid te ontnemen... Wij willen dit land en zijn bevolking noch imperialistisch in het nauw drijven, noch aan dit land en zijn volk onze politieke overtuiging opdringen... Het Nederlandse volk zal door de vervulling van de taak die uit het gemeenschappelijk lot voortvloeit, in staat zijn, zijn land en zijn vrijheid voor de toekomst te verzekeren.'*[46]

---

[42] Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006) blz. 115.
[43] Ontleend aan Neumann, *Arthur Seyss-Inquart*..
[44] Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman', blz. 214, 217.
[45] In 't Veld, *De SS en Nederland I*, blz. 151.
[46] Arthur Seyss-Inquart, 'Redevoering' (29 mei 1940) in: J.J. van Bolhuis e.a. (red.) *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel I* blz. 361.

Deze zinsnede zou Seyss-Inquart later zeer kwalijk genomen worden en hem ook voorgoed bestempelen tot schijnheilige leugenaar. Tegelijkertijd is het echter ook een typerend citaat, zeker in het licht van het moment. Seyss-Inquart begon in mei 1940 ook werkelijk met een *bevorzugte* [bevoorrechte] en *großzügige* [grootmoedige] politiek van de fluwelen handschoenen, omdat hij er van overtuigd was dat het Nederlandse broedervolk, bloed- en stamverwant, op korte termijn zélf tot het nationaal-socialisme zou overgaan.[47] Dwangmaatregelen leken op dat moment dus volstrekt overbodig – ook na de oorlog hield hij vol dat hij het nationaal-socialisme nooit met dwang had willen opleggen.[48] Deze houding is kenmerkend voor nationaal-socialistische intellectuelen: het heilige geloof in de juistheid van hun ideologie en de overtuiging dat zij, als een soort messias van Hitler, de boodschap moeiteloos konden overdragen op een gewillig gehoor. Net als Seyss-Inquart zou ook Goedewaagen aan dit misverstand vasthouden: het idee dat onder hun leiding het volk zonder slag of stoot tot het nationaal-socialisme zou overgaan, omdat het in hun ogen immers evident was dat het nationaal-socialisme het beste alternatief was voor iedereen.

Na de capitulatie en na zijn vrijlating sprak Goedewaagen als hoofdredacteur direct openlijk zijn nationaal-socialistische idealen uit in De Waag. Onder zijn leiding kon de redactie meer vrijuit werken en vooral meewerken met het nationaal-socialistische Duitsland. Hij was verheugd over Seyss-Inquarts opmerking dat het blad 'voor velen de brug kon zijn naar het nationaal-socialisme'. Toch tekenden zich al snel in bestuur en redactie twee stromingen af, 'waarvan de eene zich zorgvuldig wenscht te onthouden van iedere vorm, die wellicht aanstoot zou geven aan de NSB, de andere, die vierkant stelling wil nemen'.[49] Bestuursvoorzitter Wigersma wilde het blad niet uitleveren aan de NSB en verbood dat ook aan zijn opvolger prof. mr. dr. Harmen Westra (1883-1959). Deze was pro-NSB en interpreteerde dat verbod als 'onafhankelijk van maar niet tegen de beweging'. De redactie, met voorop Goedewaagen, Van Maasdijk en Carp, zagen dat als een maskerade, en vonden dat De Waag de NSB niet mocht bestrijden. Integendeel, het blad moest juist meer en meer in die richting worden geleid. Westra zat al gauw op één lijn met zijn hoofdredacteur, maar de meerderheid in bestuur en redactie wilde echter de onafhanke-lijkheid bewaren en toenadering zoeken tot andere groepen. De eerste bezettingsweken werden in De Waag dus gekenmerkt door een identiteitscrisis, veroorzaakt door het toevallige samenvallen van de bezetting en de aanstelling van Goedewaagen als hoofdredacteur.

Goedewaagen was nog geen maand hoofdredacteur van De Waag, maar zijn visie op een nieuwe persordening gaf kennelijk voldoende gewicht om een rol van betekenis te gaan spelen in de nazificatie van de Nederlandse pers. De in zijn ogen ongebreidelde vrijheid van de Nederlandse pers was een stokpaardje waarover hij al vóór de bezetting gepubliceerd had. In De Waag van 2 mei 1940 schreef hij anoniem in de 'Binnenlandse Kroniek' dat hij zich zeer gelukkig voelde met de instelling van de perscontrole. Met de zinsnede 'Het is thans geen tijd meer voor een anarchistische vrijheid van de pers (...)' nam hij een voorschot

---

[47] Umbreit, 'Die Deutsche Herrschaft', blz. 19.
[48] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 92.
[49] Als geciteerd bij: Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, blz. 183.

op zijn ideeën van een perskamer, die hij in hetzelfde nummer toelichtte.[50] De persvrijheid, in Thorbeckes grondwet nog een groot goed, was door het niets ontziende individualisme verworden tot een splijtzwam van de volksgemeenschap. Pers was partijpers geworden, die het gezag van de overheid ondermijnde. Dankzij de perscontrole kon nu eindelijk een begin gemaakt worden met de nationale ordening van de pers. Persvrijheid kreeg een nieuwe inhoud, meende Goedewaagen: de pers moest als orgaan van het volk dienstbaar zijn aan de geest van het hele volk. 'Vrijheid der pers beteekent een opbouwende en geordende taak in onze gemeenschap, onder de leiding van het hoogste gezag.' De perskamer, of het Gilde der Pers, betoogde Goedewaagen, zou een staatsorgaan worden, georganiseerd volgens het leidersbeginsel en alle journalisten omvattend. Deze zou de sociale, economische en juridische belangen behartigen alsmede de opleiding van de journalisten naar het Duitse voorbeeld van een Rijksjournalistenschool. Doel was niet de journalist en zijn welzijn, maar de volksgemeenschap als geheel.[51]

In de weken rond deze publicaties werd Goedewaagen gevraagd om deel uit te maken van de Centrale Advies-Commissie voor de Nederlandsche Pers, een initiatief van Arie Meijer-Schwencke (1906-1993?) naar aanleiding van de gelijkschakeling van het Algemeen Nederlandsche Persbureau (ANP) en de instructies voor de pers door de *Militärbefehlshaber* direct na de capitulatie.[52] Als directeur van zijn eigen persbureau, de Vereenigde Pers Bureaux (VPB), produceerde Meijer-Schwencke al sinds 1933 propaganda voor Goebbels' ministerie, en was daarmee nauw verbonden met Hitlers regime in Duitsland. Zijn berichtgeving over Duitsland was ingebed in toeristische en culturele informatie en in de buitenlandse overzichten, die Krekel voor hem schreef, werd de Duitse politiek voorzichtig verdedigd – precies zoals Krekel dat ook voor Het Vaderland deed.[53]

Meijer-Schwencke stond bekend als aartsintrigant, 'beheerst door een ziekelijke machtswellust', aldus Goedewaagen, maar ook 'een man van breidelloze dynamiek en voortvarendheid.'[54] Meijer-Schwencke vertelde na de oorlog aan de Commissie voor de Perszuivering dat hij beducht was voor al teveel maatregelen van de Duitsers die nadelig zouden zijn voor de provinciale pers (aan wie hij vooral materiaal sleet) en voor gelijkschakeling van de Nederlandse pers, waardoor de inkomsten voor zijn bureau terug zouden lopen. Hij vatte dus het plan op om een commissie voor de pers te vormen om 'tweedracht te zaaien' bij de Duitsers en op die manier de bedreiging van zijn persbureau te voorkomen.[55] Gezien zijn intensieve contacten met de bezetter en de NSB lijkt dit slechts de halve waarheid te zijn. Zoals later nog zal blijken was het gehele doen en laten van Meijer-

[50] Z.n. (Goedewaagen), 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag*, jrg. 4 no. 18 (2 mei 1940) blz. 214; Goedewaagen, 'Naar een Nederlandsche Perskamer', *De Waag*, jrg. 4 no. 18 (2 mei 1940) blz. 216.
[51] Goedewaagen, 'De Perskamer als paedagoog', *De Waag*, jrg. 4 no. 24 (13 juni 1940) blz. 276.
[52] De Jong, *Het Koninkrijk 4*, blz. 8-11.
[53] Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, blz. 242.
[54] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 85.
[55] NIOD DOC I no. 1137 (A. Meijer-Schwencke), Proces-verbaal Commissie voor de Perszuivering inz. A. Meijer-Schwencke (24 en 31 oktober 1949).

Schwencke een onontwarbare kluwen van intriges, leugens én waarheid, waar ook de naoorlogse rechtspleging nauwelijks vat op kreeg.

Via via kwam hij bij Goedewaagen terecht. Volgens zijn contact, Frans Primo, chefredacteur van de Oprechte Haarlemsche Courant, 'was dit een geschikte figuur, die toegang had bij de Duitsers, niet "wild" was, een zeker vertrouwen genoot bij de Nederlandse instanties en wel handelbaar zou zijn.' Primo noemde hem een 'kamergeleerde' en daaruit concludeerde Meijer-Schwencke dat Goedewaagen een weinig actieve dus uitstekende marionet zou zijn voor zijn commissie. Samen met Willem Goedhuys, redacteur Buitenland bij Het Vaderland en een kennis van Goedewaagen uit de Krekelkring, benaderde Meijer-Schwencke Goedewaagen voor het voorzitterschap van de Advies-Commissie. Goedewaagen hapte direct toe, maar niet om de belangen van Meijer-Schwencke te dienen, als wel om zijn eigen idealen van een Nederlandse perskamer te verwezenlijken.

Goedewaagen had de taken van de adviescommissie helder voor ogen: de voorlichting van de pers, bemiddeling tussen de pers en de bezettende overheid en de organisatie van de pers ('mobiliseering van de werkers der pers').[56] Hij had aan het voorzitterschap de voorwaarde verbonden dat aan het bestuur enkele prominente persvertegenwoordigers zouden worden toegevoegd. De andere leden van het bestuur van de adviescommissie voor de Nederlandse pers, eveneens door Meijer-Schwencke aangezocht, waren dan ook allemaal afkomstig uit de Nederlandse perskringen: de eerder genoemde NSB-er Willem Goedhuys, Pieter Jan van Megchelen, die door de Duitsers als hoofdredacteur van het gelijkgeschakelde ANP was aangesteld en hoofdredacteur van Neerlandia Pers (Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland) dr. Albert van de Poel. Met name Van de Poel was een goede greep, aangezien hij veel invloed had in het zuiden en geen NSB-er was. Als 'spreekbuis' van de Nederlandse pers maakte de adviescommissie, overigens zonder dat de hoofdredacteuren van de kranten op de hoogte waren, half juni zijn opwachting bij *Generalkommissar* Schmidt, op dat moment net een week in dienst.[57]

Fritz Schmidt (1903-1943), commissaris-generaal voor Bijzondere Aangelegenheden, was verantwoordelijk voor de ideologische en organisatorische *Gleichschaltung* van het Nederlandse openbare leven en de meningsvorming. Hij kreeg in het bijzonder de taak om Nederland nationaal-socialistisch te maken door het voeren van nazi-propaganda en een nazificatiepolitiek. Schmidt legde verantwoording af aan Seyss-Inquart, maar had daarnaast ook rekening te houden met zijn NSDAP-partijleider Bormann en met propagandaminister Goebbels. Hij was een van de hoogste en belangrijkste functionarissen van het bezettingsbestuur. Hij stond te boek als een 'radicale volksjongen met de ervaring van de demagoog en partijman'.[58] Door zijn eenvoudige afkomst en niet-academische achtergrond viel hij uit de toon bij de academische collega's als Seyss-Inquart en Rauter en hij miste daardoor ook de brede kijk op de dingen. 'De omhooggevallen ex-fotograaf in zijn partij-

---

[56] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, Inleiding dr. T. Goedewaagen (4 juli 1940); zie ook: Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 86.
[57] René Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1988) blz. 83.
[58] In 't Veld, *De SS en Nederland I*, blz. 86.

bonzen-uniform en met zijn Hitler-snorretje was zo duidelijk de *Emporkömmling* uit het kleinburgerdom (…),' schreef In 't Veld, dat hij daardoor wel veel beter de nazi-beweging representeerde dan de intellectueel Seyss-Inquart, en misschien dat hij daarom wel zo goed met Mussert overweg bleek te kunnen. Zijn *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda* was voor een groot deel uit personeel opgebouwd afkomstig uit het Duitse *Reichspropagandaministerium* van Goebbels. Als Goebbels dat gewild had, had Schmidt vrij makkelijk een vooruitgeschoven post van zijn *Promi* kunnen zijn, maar Goebbels was totaal niet geïnteresseerd in Nederland en liet het geheel van machtsspelletjes over aan Bormann.

Het oprichten van een perskamer was niet alleen het persoonlijk streven van Advies-Commissievoorzitter Goedewaagen, maar ook de expliciete opdracht van Schmidt: de voorbereiding van de reorganisatie cq. gelijkschakeling van de Nederlandse pers door het instellen van een perskamer en door de pers op één lijn te brengen met het nationaal-socialisme. Vanzelfsprekend kwam daarbij ook de opdracht om de verstandhouding tussen de bezetter en de pers te verbeteren.[59] Schmidt juichte het initiatief tot een Advies-Commissie voor de Nederlandsche Pers dus toe. Hij was bereid Goedewaagens commissie serieus te nemen als er nog een lid in het bestuur zitting zou nemen: mr. Meinoud Rost van Tonningen.

Meinoud Rost van Tonningen (1894-1945), ooit een veelbelovend diplomaat in de Volkenbond in Wenen en vertrouweling van Dolfuss, had medio jaren dertig een radicale ommezwaai gemaakt naar het nationaal-socialisme inclusief een rabiaat antisemitisme en anti-clericalisme, ook wel 'austro-nazisme' genoemd, zoals dat in Nederland toen niet bestond.[60] Al in 1936 had hij zijn eerste ontmoeting met Hitler, tot frustratie van Mussert die pas drie maanden later op bezoek mocht. Vanaf 1937 stond hij in nauw contact met Himmler met wie hij tot eind 1944 een persoonlijke relatie zou onderhouden. Via de NSB hoopte hij in Nederland het nationaal-socialisme te verbreiden en een machtspositie te verwerven. Tijdens de inval was hij Tweede Kamerlid voor de NSB en hoofdopsteller (NSB-jargon voor hoofdredacteur, te vergelijken met het Duitse *Schriftleiter*) van het Nationale Dagblad, de dagelijkse krant van de NSB.[61] Rost van Tonningen was radicaler en feller pro-Duits dan de andere NSB-kopstukken als Mussert en Van Geelkerken. Hij achtte zichzelf verre de meerdere van Mussert, maar oudere leden van de NSB beschouwden hem daarentegen als 'het koekoeksei in Musserts nest'.[62]

Rost van Tonningens tragiek was dat hij een nogal Indisch uiterlijk had, en er over zijn afstamming druk gespeculeerd werd door zijn vijanden in de NSB en de SS. De speculaties namen zulke grote vormen aan dat hij gedwongen werd een uitgebreid afstammingsonderzoek te laten doen, dat echter enkele zwakke plekken vertoonde en die hij ook niet met zijn rabiate antisemitische en pro-SS redevoeringen kon wegpoetsen. Omdat het vermoeden bestond dat hij niet zuiver Germaans was bleef het lidmaatschap van de SS voor hem

---

[59] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, Circulaire Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers (22 juni 1940).
[60] Fraenkel-Verkade, *Correspondentie M.M. Rost van Tonningen*, blz. 37-38.
[61] Deze functie ambieerde hij in het geheel niet, maar kon als opstapje dienen voor belangrijker posten. Vos, *Niet voor publicatie*, blz. 84.
[62] E. Fraenkel-Verkade, *Biografisch Woordenboek van Nederland I* (Den Haag 1979).

onmogelijk (al kreeg hij wel Himmlers goedkeuring voor een SS-huwelijk met de latere 'zwarte weduwe' Florentine Heubel). De hele kwestie belemmerde hem ook in zijn politieke loopbaan, want voor het leiderschap van de Nederlandsche SS zou Himmler de voorkeur geven aan de veel jongere en zuiver Arische Henk Feldmeijer boven Rost.[63] Desondanks had Rost begin juni 1940 als een voor het bezettingsbestuur belangrijk Nederlander een uitnodiging ontvangen van Seyss-Inquart, die hij uit Wenen kende, en *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler, die zijn vriend zijn '*ältester Vertrauensmann in den Nieder-landen*' noemde.[64] Dat gesprek vond plaats vóór Musserts onderhoud met Seyss-Inquart; Mussert zat al vanaf 15 mei te wachten en arrangeerde tenslotte zijn afspraak maar zelf.[65]

Schmidts voorkeur voor Rost van Tonningen kwam dus niet uit de lucht vallen, aangezien deze hoog op het lijstje van potentiële medewerkers aan de Duitse zaak stond. Rost van Tonningen trad toe tot het bestuur van de Advies-Commissie en herdoopte als eerste daad de naam in Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers, met het argument dat 'Raad' op de Duitsers meer indruk zou maken dan het slappe 'adviescommissie'.[66] Daarmee was het bestuur voorlopig rond.[67] Seyss-Inquart kon tevreden zijn: nog vóór de capitulatie een maand oud was, hadden figuren uit de perskringen zélf al het initiatief genomen tot samenwerking met de Duitse overheid. Het waren overigens geen sleutelfiguren, want het groepje was geenszins representatief voor de Nederlandse pers en had er, behalve Van de Poel, ook geen invloed.[68]

Het initiatief paste prima in de plannen van Seyss-Inquart, die in die eerste maanden ervan overtuigd was dat de Nederlanders zélf zouden beslissen zich bij het nationaal-socialisme aan te sluiten. Dat het Rijkscommissariaat daarbij sturend optrad en de 'vrijwilligheid' dus een handje hielp, was echter niet duidelijk merkbaar.[69] Bovendien waren pers, radio en propaganda vanaf de capitulatie al actief ingezet de Nederlandse bevolking te winnen voor het nationaal-socialisme én het Nederlandse leven te organiseren volgens nationaal-socialistische beginselen. In het hele land werden er affiches en leuzen aangeplakt. Dat betekent niet dat er in het Rijkscommissariaat een eenduidige opvatting was hoe de nazificatie moest worden bereikt. Dat er begin juni bij hun aanstelling al verschillen van inzicht over de nazificatie bestonden tussen Schmidt en zijn aartsconcurrent Rauter behoeft geen betoog.

[63] Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, blz. 162-167.
[64] David Barnouw, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Zutphen 1994) blz. 15.
[65] In 't Veld, *De SS en Nederland I*, blz. 225-226.
[66] Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, blz. 89.
[67] In september 1940 traden tot het bestuur toe L.J.J. Arts (directeur/uitgever van de (Nieuwe) Tilburgse Courant), mr. Jaap Kars (directeur Rotterdamsch Nieuwsblad) en H.J. Kerkmeester (directeur van de nationaal-socialistiche uitgeverij NENASU).
[68] Vos, *Niet voor publicatie*, blz. 83.
[69] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 92.

Meikever – tussen Mussert en Seyss-Inquart

In het eerste oorlogsjaar zegevierden de Duitsers op een verpletterende wijze: in zes weken werd West-Europa onder de voet gelopen en stond de strijdvaardige Duitse *Wehrmacht* van Hammerfest tot Biarritz; een groot deel van Noord-Afrika was in Duitse handen en de Duitse troepen rammelden aan de poorten van Moskou. In Nederland verliepen de eerste maanden van de bezetting heel anders dan de meeste Nederlanders in die eerste oorlogsdagen hadden gevreesd. De Duitsers gedroegen zich correct, de NSB was niet aan de macht, politieke partijen en vakbonden bleven gewoon bestaan. Het dagelijks leven hernam zich snel. Deze situatie bevestigde ook bij Goedewaagen het gevoel dat het allemaal wel mee zou vallen en dat de Duitsers redelijke mensen waren, een verwant volk, waarmee opbouwend samen te werken viel. De maatregelen van de Duitse autoriteiten beperkten zich tot het toezicht op het Nederlandse bestuur, tot de handhaving van orde en rust en het weer op gang brengen van het economisch leven.

De internationale ontwikkelingen en de benoeming van Seyss-Inquart leken duidelijke voortekenen van een status quo. Duitsland zou voor lange tijd de dienst uitmaken in de wereld. Het *Dritte Reich* als synoniem voor wereldmacht Europa onder leiding van *Führer* Adolf Hitler – geen prettig vooruitzicht maar voor velen een onomkeerbaar feit in de eerste oorlogsjaren. Goedewaagen meende zelfs dat 'men zich, met verbetenheid en tegenzin uiteraard, innerlijk wel gewonnen had gegeven'.[70] En ook al was er geen sprake van een innerlijke of ideologische overgave, zoals Goedewaagen veronderstelde, de bevolking volgde gedwee de oproep van de Nederlandse regeringsverantwoordelijken om vooral gewoon door te werken.

Uit onderzoek van Van der Boom blijkt dat er een behoorlijke discrepantie was tussen stemming en gedrag in bezet Nederland. Hoewel uit tal van dagboeken, door Van der Boom geraadpleegd, te lezen valt dat de bevolking negatieve gevoelens tegen de Duitsers koesterden (het klassieke vijandbeeld), komt uit het gedrag van diezelfde mensen een ander beeld naar voren. Men had de eerste jaren nauwelijks bezwaar tegen het bezettingsregime; de neiging tot gehoorzamen en samenwerking was heel wat groter dan de aandrang om daadwerkelijk verzet te plegen of de Duitsers te dwarsbomen.[71] Het verzet was dan ook beperkt van opzet en het is een allang onthulde mythe dat 'iedereen' in het verzet zat. Om het nog eens in de woorden van Kossmann te herhalen: 'Het uitgangspunt van de bestuurlijke en economische accommodatiepolitiek was natuurlijk de gedachte dat de Duitse overwinnig, zo zij al niet definitief was, de toestand in Europa in elk geval vele jaren zou beheersen.'[72]

Goedewaagen loofde de houding van de Duitsers in de eerste tijd na de bezetting. Hij was ervan overtuigd dat ze tegemoet zouden komen aan de vaderlandse eisen en de gevoeligheden zouden ontzien. Seyss-Inquarts redevoering van 29 mei sterkten Goedewaagen in het idee dat de bezetting vrij zou blijven van excessen als het wegvoeren van burgers, het

[70] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 66.
[71] Bart van der Boom, *'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003); mededeling Van der Boom aan de auteur (12 januari 2010).
[72] Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, blz. 157.

fusilleren van gijzelaars, de roof van have en goed. De sfeer van vertrouwen en samenwerking was voor Goedewaagen van meer invloed dan de feitelijke oorlog en bezetting. 'In die wereld besloot ik, niet langer afzijdig te staan, maar mijn energie en talent in dienst te stellen van het nationaal-socialisme in Nederland. Ik aanvaardde de duitse leiding bewust als de "duitse leermeester", door Colijn bedoeld.'[73] Op dat moment dacht Goedewaagen nog niet aan een *Anschluß* of inlijving, maar meer aan het 'aanleunen' van Nederland tegen Duitsland. Hij wilde een vrij Europa, maar achtte dat alleen mogelijk bij een Duitse hegemonie, als waarborg tegen horigheid aan Rusland of Amerika, die immers beide de wereldhegemonie nastreefden. Nationale souvereiniteit beschouwde hij als een 'betrekkelijke politieke grootheid' en dat ook Hitler de wereldhegemonie nastreefde, was bijzaak, want de hegemonie van Duitsland was immers historisch bepaald.

Zijn ambities voor een leidinggevende positie in de Nieuwe Orde bleken duidelijk, toen Goedewaagen stelde dat hij het als zijn taak voelde om een bemiddelende rol te spelen tussen het volk en de bezetter. Hij had ervaring met de horkerigheid van de Duitsers ten aanzien van de Nederlandse volksaard en gaf hoog op over zijn kennis van de Nederlandse gevoeligheden en de imponderabilia van die volksaard. 'Ik begreep de moeilijke situatie van ons volk,'snoefde hij, 'dat bitter gegriefd was en zich in zijn wezen beledigd voelde. Ik wilde het uit die impasse omhoog trekken, het een positief ideaal geven, waaraan het zichzelf omhoog zou kunnen trekken, handelend, gericht, stijlvol, zinvol. (...) Ik wilde bemiddelen, positief werk doen, opbouwen.'[74]

Op de voorpagina van De Waag kwam hij nu *sans gène* voor zijn mening uit. Voor het eerst hield hij zijn lezers een antisemitische redenering voor: het Nederlandse volk was decennia lang een rad voor ogen gedraaid door de infameuze partijpolitiek, die de openbare mening had geïnfiltreerd met bedrog, leugens en misleiding. De waarheid was echter dat de Geallieerden hun beloften van kracht en bijstand tegen de vijand niet hadden waargemaakt; bovendien bleken de Duitsers helemaal geen barbaren te zijn. Nederland had al die jaren als een slaapwandelaar aan de leibanden van de pers meegelopen, maar had er, stelde Goedewaagen kordaat, nu genoeg van. 'Onze volk wil uitzuivering van alle Joden, die zich in het voorlichtingsapparaat, in pers, film, radio, leeszaal en volksuniversiteit hebben opgedrongen.'[75]

Al in de eerste weken na de capitulatie kwam Goedewaagen in contact met Seyss-Inquart. Zijn functies als hoofdredacteur van De Waag en voorzitter van de Advies-Commissie-in-oprichting voor de pers brachten hem in beeld bij het Rijkscommissariaat. Prof. Franz Wehofsich, de persoonlijke *Kulturreferent* van Seyss-Inquart, die een belangrijk aandeel zou krijgen in de totstandkoming van de Nederlandsche Kultuurkring, de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap en Seyss-Inquarts eigen Kameropera, 'en dien Seyss wel eens spottend zijn ceremoniemeester heeft genoemd', organiseerde op 26 juni

[73] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 71. Vgl. Hendrik Colijn, *Op de grens van twee werelden* (Amsterdam 1940).
[74] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 72.
[75] Goedewaagen, 'Volksvoorlichting', *De Waag*, jrg. 4 no. 23 (6 juni 1940) blz. 261 (voorpagina).

1940 een informele samenkomst in hotel Kasteel Oud-Wassenaar voor de Rijkscommissaris en zijn vier *Generalkommissare* Rauter, Wimmer, Fischböck en Schmidt, en een groepje Nederlandse intellectuelen van nationaal-socialistische snit: naast Goedewaagen waren ook te gast de hoogleraar in de klassieke archeologie prof. dr. Geerto Snijder, de germanist prof. dr. Jan de Vries, de filosoof en letterkundige dr. Hendrik Krekel, de rechtsgeleerde prof. mr. J. J. Schrieke en anderen.[76] Het was zijn eerste kennismaking met Seyss-Inquart, de man, die volgens Goedewaagen 'een stukje Wenen in het grauwe Noorden' vertegenwoordigde.

Het verbaast niet dat hij vanaf het eerste moment zwaar onder de indruk was van Seyss-Inquart. 'Ik herinner mij, dat de hoofdpersoon bij deze informele samenkomst mij al aanstonds door de charme van zijn persoonlijkheid wist te boeien en dat ik ons volk gelukkig prees, dat niet een of andere partijbons, maar deze man van grote eruditie de taak van Reichskommissar had gekregen.'[77] Voor Goedewaagen was hij een door en door 'muzisch' mens, die het vermogen had de Nederlandse cultuur in haar eigen karakter te beleven. 'Ik geloof zelfs, dat heel zijn politieke werkzaamheid, haar diepste grond had in het "muzische". Daarom kon hij met de "die-hards" der partij ook niet overweg.' Hij wilde '*wachsen lassen*' en niets forceren en was een tegenstander van elk radicalisme. 'Met een voorname en wijze humor verstond hij de kunst, zijn aristocratische levenslijn door de vele grove draden van zijn omgeving heen te weven.'[78] Goedewaagen identificeerde zich ook na de oorlog nog dusdanig met Seyss-Inquart, dat zijn karakterbeschrijving van de rijkscommissaris zich toespitste op de eigenschappen die hij ook aan zichzelf toedichtte.

Goedewaagen schetste in zijn naoorlogse autobiografie de contouren van een wederzijdse vriendschap. De vraag is of er in het contact met de afstandelijke Seyss-Inquart wel sprake kon zijn van zoiets als persoonlijke vriendschap. En bovendien speelde Goedewaagen geen rol in wat Seyss-Inquarts biograaf Johannes Koll noemt diens 'elitaire strategie': Seyss-Inquart zocht vooral naar steun bij de boven hem geplaatste politici en partijbonzen voor zijn politiek en niet zozeer in populariteit bij de brede massa van de bevolking.[79] Hoewel Goedewaagen in de ogen van Seyss-Inquart niet tot de tweede categorie behoord zal hebben, was hij politiek gezien te onbelangrijk om veel aandacht aan te besteden. Maar wellicht heeft Goedewaagen zelf zijn spaarzame persoonlijke momenten met Seyss-Inquart als vriendschap ervaren.

Om in het gevolg van Seyss-Inquart te mogen meelopen, moest Goedewaagen wel een radicale politieke draai maken: van Groot-Nederlands naar Groot-Germaans, of beter: de SS-gedachte dat Nederland als Germaans deel in het Derde Rijk ingelijfd moest worden. Seyss-Inquart verzocht hem niet meer te publiceren over Dietse onderwerpen, zoals hij dat de laatste tijd veelvuldig in De Waag en Nieuw Nederland had gedaan. De Groot-Neder-

---

[76] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 90. Goedewaagen meent dat de bijeenkomst bij Wehofsich thuis was. Vgl. De Jong, *Het Koninkrijk 4*, blz. 423.

[77] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 90. Goedewaagen bedoelt met 'partijbons' ongetwijfeld Fritz Schmidt.

[78] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 91.

[79] Mededeling dr. Johannes Koll aan auteur (2 november 2010).

landse gedachte achtte hij in strijd met de Duitse belangen. Goedewaagen sprak er naar eigen zeggen vrij lang over met Seyss-Inquart en betoogde het omgekeerde, maar dat mocht niet baten. Het Dietse hoofdstuk was ten einde: op 11 juli 1940 publiceerde Goedewaagen zijn laatste 'klein-Nederlandse' stuk in De Waag, 'De Slag der Guldene Sporen'. Twee dagen later hield hij een redevoering op een matig bezocht en oubollig Guldene Sporen Feest van de stichting Noord-Nederland-Vlaanderen en deed een verwoede poging om de nieuwe situatie van een Europa onder Duitse leiding in zijn nog overwegend Dietse tekst te vervlechten.[80]

Gaandeweg zou Seyss-Inquart aan Goedewaagen een getrouwe medestander krijgen. Op tal van openingen, premières en officiële bijeenkomsten waren ze samen aanwezig en gaven ze beiden een toespraak.[81] Het lijkt aannemelijk dat ze elkaar ook wel eens buiten werktijd in de tuin van Clingendael of de salon van Goedewaagens stadsvilla aan de Van Oldenbarneveltlaan troffen.[82] In hoeverre ook Truus en Gertrud het goed met elkaar konden vinden, is in de geschiedenis verloren gegaan.

Tot de zomer van 1940 had Goedewaagen geen ruchtbaarheid gegeven aan zijn lidmaatschap van de NSB.[83] Nu begreep hij echter dat openlijke aansluiting bij de invloedrijkste machtspartij onontkoombaar was als hij een rol van betekenis wilde spelen. Hoewel de NSB in de eerste oorlogsweken nog nauwelijks bevoegdheden had, leek het Goedewaagen wel voor de hand te liggen dat de Duitsers met de grootste der nationaal-socialistische partijen in Nederland rekening zou houden. In die zin maakte de openbaring van zijn lidmaatschap deel uit van een charme offensief voor zijn felbegeerde plaats aan de top van de Nieuwe Orde.

Ergens tussen zijn vrijlating uit de Ripperdakazerne op 17 mei en eind juli meldde hij zich weer bij Mussert. Deze ontving hem met open armen en benoemde hem per 1 augustus 1940 tot hoofd van de afdeling Perswezen, de eerste van een reeks functies die hij binnen de NSB zou vervullen. Daarna werd hij nog Persleider, hoofd van de afdeling Hooger Onderwijs in het Opvoedersgilde[84] en Gemachtigde in Bijzondere Dienst. De laatste was een erefunctie: als persoonlijk adviseur van Mussert trad Goedewaagen toe tot diens Politieke Raad, waarin ook andere hoge kameraden zaten die belangrijke staatsfuncties bekleedden. Ondanks de goede wil van zowel Mussert als Goedewaagen was de liaison nooit een ge-

[80] NIOD, Speciaal Archief Moskou – Osobyi no. 206, inv.no. 1447-1-539a, 'Bericht über die Guldene Sporen Feier der Stiftung Noord-Nederland-Vlaanderen' (13 juli 1940).
[81] Onder meer: installatie DVK (27 november 1940), opening Kultuurkamer (30 mei 1942), opening Kunsthuis in Amsterdam (21 maart 1942); diverse (pers)foto's bij openingen tentoonstellingen (o.m. opening tentoonstelling Groningen, 4 juni 1942).
[82] Daarvan zijn echter geen bewijzen. De handtekening van Goedewaagen komt bijvoorbeeld in het goedgevulde gastenboek van Seyss-Inquart op Clingendael niet voor. Rijksmuseum, Lfd. No. 121 NOMI box KS3, Gastenboek Seyss-Inquart (26 september 1940 - september 1944).
[83] Goedewaagen bleef zijn vooroorlogse lidmaatschap van de NSB altijd verzwijgen, ook in zijn autobiografie en in zijn proces. Zijn advocaat, mr. J.C. Coebergh, was evenmin op de hoogte, zoals blijkt uit diens verdediging. NIOD DOC I inv.no. 548 map c, Processtukken Goedewaagen (1 december 1948) V-9 en V-18.
[84] Mussert richtte het Opvoedersgilde in september 1940 op. Het onderzocht de politieke betrouwbaarheid van onderwijzers, beoordeelde sollicitanten en behandelde klachten over de slechte behandeling van NSB-leerlingen op school.

lukkige, laat staan een gelijkwaardige. De ideologische en politieke verschillen waren onoverbrugbaar, met Goedewaagen als enthousiast pleitbezorger van een Groot-Germaans rijk, waarin Nederland zou worden opgenomen, en Mussert als aanhanger van zichzelf, de toekomstig Leider van een zelfstandige nationaal-socialistische staat, verbonden met Duitsland in een statenbond.

Bovendien, schreef Goedewaagen na de oorlog, had hij van meet af aan last van wat hij noemde de 'benepen partijgeest'. 'Ik kan niet zeggen, dat de ontvangst op het Hoofdkwartier bijzonder hartelijk was.'[85] Goedewaagen was weliswaar geïnterneerd geweest, een avontuur dat vele kameraden een officiële Oorkonde van de NSB had opgeleverd, maar hij was ook een 'meikever'.[86] Men zag hem als een van de figuren die in de ogen van de 'oude kameraden' de vuurproef van vóór mei 1940 niet had doorstaan en nu kwam profiteren van de nieuwe machtsontwikkeling, door bij Mussert om een baantje te bedelen.

Zijn nu openlijk betuigde sympathie voor de NSB luidde het einde in van zijn hoofdredacteurschap van De Waag. In De Waag van 27 juni 1940 stak Goedewaagen de loftrompet over de beruchte Hagespraak van Mussert: '(...) terwijl de steil staande zon de door dennegroen omzoomde dingstede met zijn licht overstroomde, balde zich bij de tienduizenden de kracht der overtuiging samen, die ons volk en zijn wereld nieuw zal maken.'[87] En toen het bekend werd dat hij tot de beweging was toegetreden, waren de meeste redacteuren en bestuursleden dan ook *not amused*. Hij werd gedwongen zijn hoofdredacteurschap per 1 augustus neer te leggen.[88] In een andermaal sterk antisemitisch en anti-communistisch getoonzet artikel nam hij afscheid.[89] Hij beschreef de meidagen als een 'Europeesche nationaal-socialistische revolutie (...), die slechts uiterlijk de vormen van een oorlog had'. De houding van het bestaande gezag was in deze dagen afwachtend geweest, zelfs verstard. Maar terwijl 'het gros der landgenooten droomde – en nog droomt – van terugkeer of ombouw van het liberalistisch partijstelsel en overbeterlijk den nieuwen gang van zaken negeerde, stonden de pioniers gereed en togen aan het werk.' Tot de pioniers rekende Goedewaagen vanzelfsprekend ook zichzelf.

De tegenstellingen in de Waagredactie waren met Goedewaagens vertrek niet opgelost. Zijn opvolger, A.F. Zwaardemaker[90], was fel tegen de NSB gekant, maar kon niet verhinderen dat bestuursvoorzitter en NSB-er Harmen Westra het plan lanceerde om de Waaglezers massaal te bewegen tot de NSB over te gaan. Dit plan werd getorpedeerd door de overige bestuurs- en redactieleden; voor oprichter en ex-bestuurslid Wigersma was dit incident de druppel die de emmer deed overlopen en hij verliet nu ook de redactie. De NSB zelf had nooit een goed woord over voor De Waag, 'die nog steeds blijft wegen in plaats van

[85] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz 77.
[86] NIOD DOC II no. 944, Oorkonde 'Als nationaal-socialist geïnterneerd in de oorlogsdagen 1940'(op naam).
[87] Goedewaagen, 'Hagespraak', *De Waag*, jrg. 4 no. 26 (27 juni 1940) blz. 300.
[88] NIOD Waag 174 inv.no. 44, Correspondentie Jhr. J.A.H. van der Does en Goedewaagen (9, 13, 18 juli 1940); Brief W.G. Nieuwenkamp aan H. Westra (17 juli 1940).
[89] Goedewaagen, 'De Meiboom in Juli', *De Waag*, jrg. 4 no. 30 (25 juli 1940) blz. 345 (voorpagina).
[90] Arnoud Frans Zwaardemaker (1892-1948) was tot 1934 advocaat in Rotterdam, later publicist van artikelen betreffende rechtsgeschiedenis en het volkerenrecht. Daarnaast was hij medeoprichter De Waag.

eindelijk wat te wagen', zoals het NSB-weekblad Volk en Vaderland (*VoVa* in de volksmond) smalend schreef.[91] Maar Goedewaagen achtte de kans groot dat De Waag zich op termijn wel bij de NSB zou aansluiten. Tot die tijd probeerde hij zoveel mogelijk 'goede' krachten uit De Waag voor het karretje van de Beweging te spannen.[92]

Voorzitter van de Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers

Op 15 juni 1940 had Goedewaagen de Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers ten doop gehouden bij *Generalkommissar* Schmidt. In De Waag legde hij uit wat zijn doel was: loyaliteit van de Nederlandse dagbladen aan de bezettende overheid en de totstandkoming van 'een door vaste hand geleide Nederlandsche Perskamer'.[93] De eerste circulaire van de Raad zag het licht.[94] De circulaire, die aan alle dagblad- en tijdschriftredacties werd toegezonden, spoorde met name de invloedrijke provinciale pers aan om de kolommen te vullen met positieve artikelen van opbouwende aard. 'Hieronder verstaan wij artikelen, die een goede verstandhouding tusschen het Nederlandsche en het Duitsche volk propageeren (...)'. Ter inspiratie en ter overname drukte de Raad een samenvatting van een vertaald artikel uit het nieuwe in Amsterdam gevestigde Duitstalige dagblad Deutsche Zeitung in den Niederlanden af, met de strekking dat het ook de meest verblinden intussen duidelijk moest zijn dat er een Nieuw Europa op til was, onder leiding van het Groot-Duitse Rijk en het fascistische Italië. 'Dit beteekent, met andere woorden, dat de bevolking van Nederland zijn plaats inneemt aan de zijde van het Groot-Duitse Rijk'.

De Raad van Voorlichting (lees: de Vereenigde Pers Bureaux) reikte ook de helpende hand door het toezenden van geschikt materiaal. Ook Goedewaagen zou zich niet onbetuigd hebben gelaten: op 26 juni kreeg de pers zijn artikel aangeboden, 'Het werk van de pers. Hebt vertrouwen in uw krant', waarin hij wees op de plicht van de lezers tot actieve medewerking aan de nieuwe tijd en de taak die de bezetter zich daarbij gesteld had. Het werd niet geplaatst.[95] Samenwerking met de Duitsers in politieke, inhoudelijke en staatsrechtelijke zin op nationaal-socialistische grondslag – geen wonder dat Seyss-Inquart zich tegenover Hitler tevreden toonde over de nazificatie van de Nederlandse pers. Van 'tweedracht zaaien' zoals Meijer-Schwencke in zijn naoorlogse verweer stelde, was dan ook geen sprake.

Op 3 juli organiseerde de Raad van Voorlichting in het sjieke Haagse hotel De Oude Doelen een koffietafel voor een vijftigtal belangrijke figuren uit de landelijke en provinciale pers. Ook van Duitse zijde waren een aantal vertegenwoordigers aanwezig, onder wie Seyss-Inquarts *Pressedezernent* Willi Janke, die de hoop uitsprak dat de Raad zou bijdragen

---

[91] 'Het negativisme van de Waag duurt voort', *Volk en Vaderland* (6 december 1940).
[92] NIOD NSB 123 inv.no. 455, Brief Goedewaagen aan J.A. van der Made (31 oktober 1940).
[93] Anoniem (Goedewaagen), 'Ongekende persgeluiden', *De Waag*, jrg. 4 no. 25 (20 juni 1940) blz. 292.
[94] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, Circulaire Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers no.1 (22 juni 1940).
[95] Vos, *Niet voor publicatie*, blz. 86. Dit artikel komt niet voor in de bibliografie van Goedewaagen. Er was geen publicatie van te vinden in de door mij geraadpleegde dagbladen De Telegraaf, Nieuwe Rotterdamsche Courant, Volk en Vaderland, Het Nationale Dagblad, Het Vaderland, Haagsche Courant en Rotterdams Nieuwsblad. Of het artikel daadwerkelijk bestaan heeft, is maar de vraag.

aan een goede verstandhouding tussen het Duitse en het 'stamverwante Nederlandsche volk'. De zaal was aangekleed met groen en versierd met Dietse vlaggen; de lunch was volgens de verslaggever 'zeer eenvoudig'.[96] Goedewaagen, die voor het eerst als voorzitter van de Raad in de openbaarheid trad, hield een inleiding over doel en werkwijze van de Raad, die, als de Haagsche Courant de sfeer juist weergaf, werd toegejuicht door zijn toehoorders.

De Raad had, aldus Goedewaagen, het Nederlandse belang voor ogen en daarom ook de juiste en met de werkelijkheid overeenkomende verhoudingen met het Duitse volk en haar cultuur. Kernpunt was in deze nieuwe verhoudingen de hervorming van de Nederlandse pers. Die hervorming was, sneller en intensiever dan zelfs de Raad had verwacht, al ingezet. Het verheugde Goedewaagen dat twee leidende verenigingen van uitgevers en nieuwsbladen gefuseerd waren tot één Vakgroep der Provinciale en Periodieke Pers, corporatief opgezet en straks onder de Nederlandsche Perskamer de belangenbehartiger voor alle niet-dagelijks verschijnende kranten, periodieken en vakbladen. Vervolgens nam Goedewaagen een voorzet op de inlijving van de op dat moment nog tegenwerkende directievereniging De Nederlandsche Dagbladpers en diens toekomstige functie als vakgroep Dagbladen bij de Perskamer. En als derde verrassing deelde Goedewaagen mee dat de oprichting van een Verbond van Nederlandsche Journalisten op stapel stond, de toekomstige vakgroep Journalisten. Daarmee kwam hij bij het einddoel van de Raad van Voorlichting: de Nederlandsche Perskamer. Dit zou een organisatie met publiekrechtelijke bevoegdheid worden, dat de gehele pers zou omvatten en alle bestaande vakorganisaties overbodig zou maken. 'Zulk een lichaam zal met het volksche beginsel als uitgangspunt, de pers kunnen ordenen op een wijze, die tot nu toe als onmogelijk werd beschouwd.'

In twee weken tijd had de Raad van Voorlichting tientallen adhesiebetuigingen en een ruime aanhang verworven, vooral in het Zuiden, waar Van de Poel zich sterk maakte voor de zaak. Ondanks de aanwezigheid van Rost van Tonningen werd de Raad van Voorlichting niet beschouwd als een instelling van de NSB; de Raad zelf vermeed elke toespeling in die richting. In feite was de Raad van Voorlichting een nazificatie-instrument in handen van Schmidt en zijn *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda*; zonder zijn medewerking en toestemming was de Raad vleugellam. De Raad was zich echter in de eerste maanden van haar bestaan niet bewust van Schmidts macht en beschouwde zich als 'het eenige lichaam (...) dat met volledige sanctie der autoriteiten zijn werkzaamheden verricht'.[97] Dat was te optimistisch gesteld, want Schmidt had op geen enkele wijze aan de Raad van Voorlichting een officiële status of opdracht verstrekt.

Naderhand gaf Goedewaagen toe dat hij zich ervan bewust was dat met het succes van de journalistenlunch de buit nog niet binnen was. De journalisten van de Nederlandse Journalistenkring en de Roomsch-Katholieke Journalisten Vereeniging, en de directies van de Nederlandse Dagbladpers stonden lijnrecht tegenover een ordening van de pers en de opbouw van een Perskamer. En dus ging het erom, zei Goedewaagen nogal pocherig,

[96] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, 'Bijeenkomst van den Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers. Dr. T. Goedewaagen over doel en taak van den Raad', *Haagsche Courant* (4 juli 1940).
[97] Vos, *Niet voor publicatie*, blz. 92.

> 'het oude en beproefde politieke middel "divide et impera" [verdeel en heers] in toepassing te brengen en het kamp van de tegenstander te splitsen, waarbij de ook hier tussen werknemer en werkgever heersende belangentegenstellingen vanzelf de helpende hand boden.'[98]

De directies en journalisten trachtten hun front te versterken door het in 1939 opgerichte samenwerkingsverband onder de noemer Contactcommissie in te zetten. Medio juli deed de Contactcommissie aan Schmidt het voorstel van een Persraad, waarin alle grote persorganisaties zitting zouden hebben. Schmidt hield echter alle opties open en raadde de commissie aan overleg te voeren met de Raad van Voorlichting.

In de Journalistenkring (intussen gefuseerd met de R.K. Journalisten Vereeniging) ontstond grote onenigheid of er moest worden samengewerkt met de Raad van Voorlichting. Desondanks werd de door Van Megchelen geëiste opname van Raad van Voorlichtingleden in het kringbestuur resoluut van de hand gewezen. Goedewaagen was er niet rouwig om: de journalistenverenigingen waren in zijn ogen het product van de oude constellatie, die niet in staat waren om de Nederlandse pers de weg naar de toekomst te wijzen. De reactie van de Raad van Voorlichting was dan ook kort en krachtig: op 15 augustus 1940 kondigde Goedewaagen tijdens een bijeenkomst met Duitse journalisten in de tuin van het hotel Kasteel Oud-Wassenaar in het bijzijn van Seyss-Inquart en Schmidt trots de oprichting van het Verbond van Nederlandsche Journalisten aan. Het zou de geestelijke en materiële welvaart van de journalisten bevorderen en waarborgen, onder meer door de bescherming van de titel journalist, toelatingseisen voor lidmaatschap, de instelling van een tuchtraad en het vaststellen van sociale voorzieningen als minimumlonen en pensioen. In de oprichtingsvergadering op 24 augustus 1940 benoemde Goedewaagen met een feestelijke installatierede ANP-leider Van Megchelen tot voorzitter. Hij nam de gelegenheid te baat de honderdvijftig aanwezige journalisten nogmaals de doelstellingen van de op korte termijn beoogde perskamer uiteen te zetten, waarin ook het Verbond van Journalisten zou worden opgenomen.

Het persfront stortte net zo snel in elkaar als het was opgericht. De toeloop van journalisten naar het nieuwe Verbond was groot. Bij de oprichtingsvergadering noemde Goedewaagen een getal van tweehonderdvijftig leden, in de pauze meldden zich nog eens vijftig journalisten aan en een paar dagen later zouden het er al vijfhonderd zijn.[99] Kort daarna schikten ook de directies van de Nederlandse Dagbladpers zich naar de eisen van de Raad van Voorlichting; mr. Jaap Kars (directeur Rotterdams Nieuwsblad) en de directeur/-uitgever van de Nieuwe Tilburgse Courant L.J.J. Arts traden namens de Dagbladpers tot het bestuur van de Raad toe. Het door de Raad van Voorlichting verspreide gerucht dat, als de Nederlandse Dagbladpers niet wilde meewerken, het eenzelfde lot als de journalistenkring zou ondergaan en vervangen zou worden door een nieuwe organisatie van dagbladdirecteuren, miste zijn uitwerking niet.

---

[98] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 87.

[99] In zijn installatierede op 24 augustus 1940 noemde Goedewaagen het getal van 250 journalisten. NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, 'Taak en positie van den journalist', *Haagsche Courant* (26 augustus 1940). Vgl. Vos, *Niet voor publicatie*, blz. 100.

De Nederlandsche Journalistenkring voelde zich op zijn beurt in de steek gelaten door de directies.[100] Met lede ogen zag men aan hoe journalisten massaal overliepen naar het Verbond van Journalisten, mede aangewakkerd door een fluistercampagne dat de aanmeldingstermijn op 31 augustus zou worden gesloten. Via een referendum legde de Journalistenkring haar leden op 13 september voor om dan maar *en bloc* over te gaan tot het nieuwe Verbond van Journalisten. De uitkomst loog er niet om: de journalisten stemden in grote meerderheid vóór aansluiting bij het Verbond. In november 1940 zou de Journalistenkring worden ontbonden, tegelijk met de eerste grote vergadering van het Verbond van Nederlandsche Journalisten.

En voort ging het, op een holletje naar het ultieme doel van de Raad van Voorlichting: de Nederlandsche Perskamer. Gebruik makend van de overgave van de Nederlandse Dagbladpers en op advies van de Duitse ambtenaar Dr. Hilleke, die zojuist vanuit het Berlijnse *Reichspropagandaministerium* in Den Haag was aangekomen voor de advisering over het culturele leven – volgens Goedewaagen een afgezant van Goebbels zelf, maar in werkelijkheid door Meijer-Schwencke voor zijn karretje gespannen – besloot het bestuur van de Raad van Voorlichting tot onmiddellijke oprichting van de Stichting Nederlandsche Perskamer. Hilleke gaf, onwetend van de gezagsverhouding tussen de Raad van Voorlichting en Schmidt, zijn fiat aan de ontwerp-stichtingsakte. Maar in hun haast – Meijer-Schwencke speelde daarbij zijn bekende agitatorische rol en Goedewaagen rook zijn kans als President van de Perskamer – begingen de oprichters een politieke misstap. Medio augustus 1940 verstrekte het bestuur aan het ANP een juichend persbericht over de stichting van de Nederlandsche Perskamer, maar vergat *Generalkommissar* Schmidt in te lichten, die het bericht diezelfde dag uit de krant moest vernemen.

> '[We] waren juist, laat in de middag, bezig, onze overwinning op een bij dat tijdstip passende wijze te vieren, toen (...) [algemeen secretaris] Learbuch onthutst kwam binnenstormen: Schmidt was woedend (...) en wij werden onmiddellijk ontboden op de Kneuterdijk',

schreef Goedewaagen over deze naar zijn zeggen 'comische noot in een dramatisch verloop'. 'Inderdaad: daar onweerde het zwaar in alle richtingen. Het resultaat was, dat de Duitsers elke vermelding van de "Perskamer" verboden.'[101] Niet alleen voelde Schmidt, uiterst gevoelig voor het bewaken van de competentie van zijn eigen commissariaat, zich voor een voldongen feit geplaatst en was hij woedend over het eigenmachtig optreden van de Raad van Voorlichting.[102] Maar ook was hij verbolgen over de inmenging van het *Reichspropagandaministerium*, aangezien Meijer-Schwencke alle schuld in de schoenen van Hilleke had weten te schuiven.[103] Het Rijkscommissariaat liet zich niet door Berlijn de wet voor-

---

[100] NIOD, Archief Nederlandsche Kultuurkamer toegang 104 (NKK), inv.no. 1g, Rapport omtrent de voorgeschiedenis van het Persgilde (25 februari 1942).
[101] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 89.
[102] 'Der Raad van Voorlichting (...) versagt vollkommen. Die Angehörigen haben ein unmögliches Communiqué herausgegeben. Sie werden entsprechend angewiesen werden.' NIOD, Archief Generalkommissariat für das Sicherheitswesen (HSSPF Nord-West) toegang 077 (GS), inv.no. 337, Bericht no. 21 (21 augustus 1940).
[103] Vos, *Niet voor publicatie*, blz. 100-101.

schrijven en Hilleke werd na een fikse uitbrander door Schmidt *Heim ins Reich* gezonden.

Het incident zou Goedewaagens eerste kennismaking zijn met de diversiteit in de Duitse belangen, met bijbehorend machtsspel. Kon hij er na de oorlog om lachen, op het moment zelf was het een lelijke slag voor het prestige van de Raad van Voorlichting en zijn voorzitter in het bijzonder. Met Schmidt zou het daarna niet meer goed komen. Hij was volgens Goedewaagen het prototype van de fanatieke, harde werker die hij in de Duitsers zag, 'missionarissen van Duitslands zending in de wereld', bovenal praktische opportunisten. Zó iemand wist intellectuelen niet te waarderen, leerde Goedewaagen door schade en schande. Maar in de zomer van 1940 zag hij dat nog niet: 'leefde ik in geestdrift en in de verblinding van de gelovige'.[104]

Goedewaagen noemde de raad later een 'kleine Gideonschare' en beschreef zijn korte geschiedenis als 'een aaneenschakeling van gevechten tegen misverstand, onwil, lijdelijk verzet, boycot en vooroordeel'. Maar de Raad van Voorlichting had volgens Goedewaagen geen krimp gegeven en was er in geslaagd, 'gedragen door den geest des tijds, die sterker is dan alle menschelijke wil en onwil', om in korte tijd het grootste deel van de pers van de redelijkheid van zijn streven te overtuigen.[105] Maar de rol van de Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers was voorlopig uitgespeeld.

De nazificatie van de Nederlandse samenleving

Seyss-Inquart vestigde zijn hoop op een of andere vorm van 'zelfnazificatie' door het Nederlandse volk in de vorm van diverse vernieuwingsbewegingen die reageerden op de veranderde situatie.[106] Volgens goed nationaal-socialistische principes zou de onderlinge strijd vanzelf bepalen wie als sterkste tevoorschijn zou komen. Hij volgde de oprichting van de Nederlandse Unie dan ook met belangstelling. Deze beweging werd op 24 juli 1940, zonder medewerking van de bestaande democratische politieke partijen, opgericht door regeringscommissaris dr. Jan de Quay, Commissaris van de Koningin mr. Hans Linthorst Homan en de politiecommissaris mr. Louis Einthoven. Hoewel Seyss-Inquart wel enige argwaan had – de Unie had immers onderhandeld met vroegere democratische partijen en werd in anti-Duitse kranten als het Algemeen Handelsblad erg de hemel in geprezen – hield hij de mogelijheid open dat de Unie zich in de gewenste richting zou ontwikkelen.[107] En dat gebeurde ook. In zijn programma schreef de Unie over het streven naar maatschappelijke vernieuwing, het zich aanpassen aan de realiteit van de bezetting door een 'loyale verhouding tot de bezettende overheid' én het bieden van bescherming aan het karakter

---

[104] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 89A.
[105] Goedewaagen, 'Het Journalistenbesluit', *Het Nationale Dagblad* (3 mei 1941) voorpagina.
[106] Kwiet onderscheidt vier strategieën voor nazificatie, en deze werden door de bezetters uitgezet via de Nederlandse Unie, de NSB, Rost van Tonningen en de SS. Ook de historicus Blom onderscheidt meerdere strategieën, maar laat de oprichting van een Nederlandse SS als nazificatie-strategie buiten beschouwing. J.C.H. Blom, 'Exploitatie en nazificatie. De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur, 1940-1945' in: *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007) blz. 31-47, aldaar blz. 41 e.v.
[107] Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940- 1941* (Amsterdam 1999) blz. 239.

van de Nederlandse samenleving met de daarbij traditioneel behorende waarden.[108] Dat moet Seyss-Inquart als muziek in de oren geklonken hebben en inderdaad gaf Schmidt zijn zegen aan de tekst.[109]

Ook de secretarissen-generaal juichten de oprichting van de Nederlandse Unie toe, waardoor het initiatief ook de zegen van de hoogste Nederlandse verantwoordelijken kreeg.[110] Vermoedelijk haalde de Unie op haar hoogtepunt 800.000 leden, acht keer zoveel als de NSB in haar toptijd; deze leden moeten voor het merendeel echter worden gezien als proteststemmen tégen de NSB.[111] Veel mensen, ook de leiders van de Unie, meenden dat Duitsland de oorlog al had gewonnen en dat de Duitse hegemonie de nieuwe status quo was. Men hoopte met deze 'eenheidsbeweging' dan in elk geval de gevreesde machtsovername door de NSB te voorkomen en door loyale samenwerking de zelfstandigheid en onafhankelijkheid van het land te kunnen bewaren.

In weerwil van het programma zou de Unie in de loop van het jaar steeds meer als een oppositionele, anti-bezettingsbeweging worden gezien, zowel in de eigen gelederen als daarbuiten, een opvangcentrum voor de krachten van het oude politieke stelsel en een 'vermomde organisatie ter bevordering van een reactionair streven'.[112] De kansen van de Unie als dé vernieuwingsbeweging voor de nazificatie van het Nederlandse volk namen zienderogen af. Toen bleek dat de Unie zich wel wilde afkeren van een traditionele democratische partijenstaat, maar niet bereid was om het nationaal-socialisme als leidende ideologie te aanvaarden, was de beweging een onbruikbare partner voor Seyss-Inquart geworden. Op 14 december 1941 kondigde Seyss bij de tiende verjaardag van de NSB aan dat alle politieke organisaties, met uitzondering van de nationaal-socialistische, per 1 januari 1942 verboden werden. Het betekende het einde van de Nederlandse Unie en de mislukking van een potentiële nazificatie-strategie.

De NSB was een tweede potentiëel nazificatie-instrument. Het grootste bezwaar van Seyss-Inquart om Mussert te betrekken in de nazificatie van Nederland, was het feit dat Mussert geen voorstander was van inlijving van Nederland bij het Derde Rijk en het liefste op de stoel van Seyss-Inquart zou zitten, maar dan als Leider. Evenmin achtte Seyss-Inquart de politieke kwaliteiten van Mussert erg hoog.[113] Mussert zelf rekende erop met de bezetters de macht te kunnen delen, mogelijk als Minister-President. Maar, merkt In 't Veld sarcastisch op, 'Hitler wist niet eens, dat Mussert nog bestond, en dat dient men zo letterlijk mogelijk op te vatten (...)'.[114] Hitler dacht namelijk dat Mussert op 25 mei 1940 in Noord-Frankrijk was neergeschoten... In zijn eerste onderhoud met Seyss-Inquart begin juni 1940, werd Mussert op een zijspoor gezet met de aanmoediging om zoveel mogelijk te doen ten gunste van de nazificatie. Seyss-Inquart hield hem aan het lijntje met de belofte

[108] Ten Have, *De Nederlandse Unie*, blz 224.
[109] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 100.
[110] NIOD CSG 216 inv.no. 2a, Notulen (2 augustus 1940).
[111] Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, blz. 164-166; Kwiet stelt dat de Unie na 'enkele weken' 400.000 leden had.
[112] Ten Have, *De Nederlandse Unie*, blz. 475; Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 116.
[113] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 105.
[114] In 't Veld, *De SS en Nederland I*, blz. 225/226.

van de 'overname van macht, maar later'.[115] Hij wilde eerst Musserts populariteit bij de bevolking verder aftasten, want hij wist dat NSB-ers gezien werden als landverraders.

Mussert maakte nog diezelfde maand de achteraf gezien kapitale fout door op zijn Haghespraak in Lunteren zich openlijk solidair te verklaren met Hitler. Hij werd er 'de meest gehate man van Nederland' mee en de NSB zette zichzelf bij de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking definitief buitenspel.[116] En het weerhield Seyss-Inquart er ook van de NSB actiever in te zetten bij zijn nazificatieplannen.

Schmidt echter schaarde zich aan de zijde van de NSB en beloofde Mussert gouden bergen, niet zozeer om hem aan de macht te brengen, als wel als wapen tegen Rauter en diens SS-plannen. Mussert, in verwarring over de heterogene wijze waarop het bezettingsbestuur zijn macht uitoefende, probeerde nog via staatsrechtelijke weg (het Raad van State-plan van Carp, waarin Mussert bij afwezigheid van het staatshoofd tot Regent zou worden benoemd) bij Seyss-Inquart binnen te komen, maar deze wuifde dat als te ingewikkeld weg. Hij herhaalde wat hij al eerder gezegd had en wat Hitler in zijn onderhoud met Mussert in september 1940 zou herhalen: pas als de NSB in navolging van Hitlers NSDAP de grote massa had georganiseerd en de bevolking voor het nationaal-socialisme had gewonnen, dán zou hij worden beloond met de verlangde overname van de macht.[117]

Méér dan in Mussert stelde Seyss-Inquart in de eerste maanden daarom vertrouwen in Rost van Tonningen. Die was weliswaar ook lid van de NSB, maar ook de belangrijkste vertegenwoordiger van de SS-richting in het Nederlandse nationaal-socialisme. In zijn verslag aan Hitler van zomer 1940 gaf hij hoog op over Rost van Tonningen: 'Ideologisch volkomen bevredigend, georiënteerd op de Germaanse gedachte en het nationaal-socialisme, een temperamentvolle en indrukwekkende spreker met zeer veel dadendrang, zoekt zijn kracht niet in zichzelf, maar streeft naar steun en medewerking van anderen'.[118]

Rost van Tonningen als *Kommissar für die marxistischen Parteien* de verantwoordelijkheid om alle sociaal-democratische en communistische partijen en vakbonden te liquideren dan wel voor samenwerking met de bezetter te winnen. Niet een heel belangrijke functie, maar wel één die tot doel had grote groepen van de bevolking voor het nationaal-socialisme te winnen. Rost van Tonningen rook zijn kans om Mussert rechts in te halen en gaf Seyss-Inquart op zijn beurt een ongezouten impressie over zijn eigen partij: 'Die NSB dagegen war und ist auch heute noch ein Gemisch von einerseits bürgerlich-fascistisch-christlichen Strömungen, andererseits ein völkischer Nationalsozialistischer Kern...'[119]

Kortom, de Nederlandse Unie, de NSB en Rost van Tonningen kregen elk tot taak de nazificatie van de Nederlanders tot stand te brengen. Op goed nationaal-socialistische wijze deden ze dat in onderlinge wedijver; degene die dit huzarenstuk het beste klaar-

---

[115] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 106.
[116] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 127.
[117] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 134.
[118] Arthur Seyss-Inquart, 'Eerste rapport over de toestand en ontwikkeling in het bezette Nederland, 29 mei-19 juli 1940', in: J.J. van Bolhuis e.a. (red.) *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel I* blz. 323-335.
[119] Brief Rost van Tonningen aan Seyss-Inquart (24 augustus 1940), in: In 't Veld, *De SS in Nederland I*, blz. 190.

speelde kon er op rekenen door Hitler te worden benoemd tot vertegenwoordiger van het Nederlandse volk. Zo meende Seyss-Inquart het in de zomer van 1940 afdoende geregeld te hebben. Op de wat langere termijn zou hij overigens kiezen voor een vergaande samenwerking met de NSB. Hij wilde vasthouden aan zijn denkbeeld van zelf-nazificatie door middel van een grote nationale concentratiebeweging en Mussert had nu eenmaal de grootste nationaal-socialistische politeke partij achter zich. Rost van Tonningen ontbeerde zo'n vaste basis en de Nederlandse Unie wees te langen leste het nationaal-socialisme als leidend beginsel af. De verzwakte positie van Mussert bood Seyss-Inquart de kans om de NSB-activiteiten in zijn eigen richting te sturen. Een jaar later zou de NSB zich al zo sterk met de bezetters hebben ingelaten, dat de meerderheid van haar aanhangers de Duitse aanwijzingen zou blijven volgen, ook al stond hun 'Leider' daar niet voor de volle honderd procent achter.[120]

Naast, of eigenlijk tegenover de Nederlandse partijen die een rol speelden in de nazificatie stond de Duitse SS-visie. Seyss-Inquart schipperde zo goed en kwaad als het ging tussen de rivaliserende partijen, had meer sympathie voor de SS-gedachte, maar zou de NSB niet loslaten. Himmler en Rauter volgden een andere lijn in de nazificatiepolitiek. Zij beoogden een zo snel mogelijke inlijving van Nederland in een nog te vormen Germaans Rijk. In mei 1940 waren ze het al eens over de vorming van een SS-eenheid van vrijwilligers in Nederland, aangezien de Nederlanders niet alleen als Germanen, maar zelfs als 'oorspronkelijke Duitsers' konden worden beschouwd, die in grote aantallen de gelederen van de SS met zuiver bloed konden versterken.[121]

In de zomer werd de *SS-Standarte* Westland opgericht, met de bedoeling om met Nederlandse vrijwilligers een blijvend SS-regiment te vormen. Dat idee werd gesteund door Seyss-Inquart en Rost van Tonningen. Henk Feldmeijer (1910-1945), de jonge leider van de Mussertgarde, werd aangewezen om de nieuwe SS-formatie op te richten en te leiden. Seyss-Inquart en Schmidt haalden Mussert over om de SS als een weerformatie van de NSB te accepteren, net als de WA en de Jeugdstorm en net als de SS in Duitsland een *Gliederung* was van de NSDAP. Vooral van Schmidt was dit een kronkelige politiek, en tegenover Mussert door en door onoprecht.[122]

Mussert was geen voorstander van een Nederlandse SS, omdat deze lijnrecht tegenover zijn ideaal van een Groot-Nederlandse statenbond met Duitsland stond. Hij liet dat ook aan Seyss weten, echter zonder resultaat: op 11 september 1940 werd de Nederlandsche SS officieel door Mussert opgericht. Enerzijds als weerformatie van de NSB, anderzijds als stoottroep van de Groot-Germaanse gedachte, integrerend onderdeel van de hele SS en ondergeschikt aan de *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler. De status als onderdeel van de NSB was natuurlijk slechts een formaliteit en had weinig om het lijf – In 't Veld noemt het zelfs onomwonden 'fictie'.[123] Dat begreep Mussert zelf trouwens ook dondersgoed. Op deze

[120] Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, blz. 239.
[121] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 110
[122] In 't Veld, *De SS en Nederland I*, blz. 240.
[123] In 't Veld, *De SS en Nederland I*, blz. 300.

manier fungeerde de SS niet alleen als splijtzwam binnen de NSB, maar had het in het bezette gebied een organisatie, waar de NSDAP, de NSB en het Rijkscommissariaat geen invloed op hadden. Met andere woorden, de vestiging van de Nederlandsche SS was de eerste stap op weg naar de macht over Nederland door Himmler en Rauter.[124]

Geen van de strategieën zou tot de door Seyss-Inquart gewenste (zelf-)nazificatie van de Nederlandse volksaard leiden. In de kern bleef de verzuilde structuur van de Nederlandse samenleving onaangetast, zelfs al reageerden alle zuilen aanvankelijk met dezelfde welwillendheid op de bezettingsmaatregelen. Dat betekent overigens niet dat de Nederlanders zich afzijdig hielden of verzetten tegen de bezettingsmaatregelen. Tussen het handjevol verzetsstrijders en de relatief onbeduidende groep van overtuigde collaborateurs waartoe ook Goedewaagen behoorde, zat de grote massa van mensen die zich naar de situatie schikten. Volgens Gerhard Hirschfeld is de mislukking van de nazificatie daarom vooral te wijten aan de Duitse nazi's zelf, onmachtig om een constructieve en coherente sociale en politieke orde te creëren.[125]

Half juli 1940 stuurde Seyss-Inquart zijn 'Eerste rapport over de toestand en de ontwikkeling in het bezette Nederland' naar Hitler, waarin hij verslag deed van zijn ervaringen van zijn eerste zes weken als onderkoning.[126] Een groot deel van het verslag was gewijd aan de nazificatiemaatregelen. Als een geslaagd onderdeel van de nazificatie noemde Seyss-Inquart de activiteiten op het gebied van de pers. Hij noemde daarbij de oprichting en het succes van de Raad van Voorlichting:

> '*(...) thans [is] ook een begin gemaakt met de bundeling van de pro-Duitse en goedwillende kringen op het gebied van de economie (...), cultuur, kunsten en wetenschappen(...). Onder leiding van Prof. De Gudewagen [sic] is een soort pers-comité gevormd, waarbij de goedgezinde persmensen zijn aangesloten. Na een aanvankelijk gereserveerde houding streven alle Nederlandse journalisten naar het lidmaatschap van deze vereniging (...).*'

Het mag op zijn minst opmerkelijk worden genoemd dat in een eerste verkennend verslag van Seyss-Inquart aan Hitler als dit, Goedewaagens naam viel. Kennelijk was Goedewaagens initiatief het soort van zelf-nazificatie dat in de smaak viel bij Seyss-Inquart en beviel de man, die hij eind juni voor het eerst ontmoet had, hem zó dat hij er melding van maakte tegenover Hitler. Resumerend meende hij dat het mogelijk moest zijn om een kwart tot een derde van de Nederlanders 'in goed georganiseerd verband (...) naar een gemeenschappelijke weg met het Rijk te doen opmarcheren', ofwel binnen afzienbare tijd te nazificeren.

[124] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 114.
[125] Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, blz. 43.
[126] Seyss-Inquart, Eerste rapport, in: *Onderdrukking en verzet*, blz. 323-335.

Persleider van de NSB

De benoeming van Goedewaagen tot hoofd van de afdeling Perszaken (Afdeeling XIV) per 1 augustus 1940 en kort daarna tot Persleider van de NSB was meer dan een erefunctie.[127] Mussert had deze afdeling niet alleen nieuw opgericht, maar kondigde ook aan dat Goedewaagen in verband met deze benoeming al zijn functies bij De Waag op dezelfde dag zou neerleggen.[128] Goedewaagen werd daarmee woordvoerder en zetbaas van Mussert, en kreeg de verantwoordelijkheid voor de NSB-Persdienst, de contacten met de pers in het algemeen en over de NSB-organen in het bijzonder. De nieuwe dienst zetelde in het Haagse hoofdkwartier van de NSB aan de Zeestraat en Goedewaagen verdiende f 350 per maand.[129] In combinatie met zijn voorzitterschap van de Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers en zijn publicaties in De Waag maakte de functie van NSB-Persleider hem tot de belangrijkste spreekbuis van de Nederlandse gelijkgeschakelde pers en bevestigde zijn nauwe contacten met de hoogste bezettingsautoriteiten op dit gebied, Seyss-Inquart en Schmidt, alsmede met *Pressedezernent* Willi Janke van de *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda* van het Rijkscommissariaat. Van de rol van 'marionet' die Meijer-Schwencke hem in mei 1940 nog had toebedacht, was in augustus beslist geen sprake meer.

Al in de eerste weken ging Goedewaagen, naar eigen zeggen onervaren in het voeren van partijpers, nogal driest aan de slag met een reorganisatie van de NSB-publicaties – zich niet bewust van de gevoeligheden op het hoofdkantoor ten aanzien van meikevers als hij.[130] Hij vond dat de NSB, nu de partij door Duitse bezetting van de ene op de andere dag een nieuwe, invloedrijke status had gekregen, de eigen propaganda op een heel andere toon moest voeren. Naar zijn mening toonde de NSB te weinig begrip voor wat er in de Nederlandse bevolking omging. Hij schreef een aantal artikelen, waarin hij de NSB opriep zich uit zijn isolement los te maken en zijn verantwoordelijkheid in de huidige bezettingstoestand te dragen. De NSB-pers en Mussert voelden zich erdoor op hun tenen getrapt. Zowel bij Volk en Vaderland, waar George Kettmann al sinds 1933 de scepter zwaaide, als bij Het Nationale Dagblad, waar Meinoud Rost van Tonningen hoofdopsteller was, liet men zich door de nieuwe persleider niet de wet voorschrijven. Ze weigerden opname van door hem geschreven artikelen en Mussert kapittelde hem. Het liet bij Goedewaagen, schreef hij na de oorlog, 'een herinnering van dilettantisme en ondeskundigheid achter'.[131] Dat zijn ongenuanceerde houding bij de start van zijn NSB-carrière door Mussert wel eens als hautain en weinig kameraadschappelijk kan zijn ervaren, besefte hij kennelijk niet.

---

[127] Goedewaagen zou tot 25 augustus 1941 persleider van de NSB blijven. NIOD NSB 123 inv.no. 469, Verklaring ontslag Goedewaagen (z.d.).

[128] Mededeling in *Volk en Vaderland* jrg. 8 no. 28 (19 juli 1940) blz. 4. Het bericht stond al op 16 juli in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, blz.6.

[129] NIOD NSB 123 inv.no. 455, Brief Henny aan Bilderbeek met lijst gesalarieerde medewerkers afd. Perszaken (14 oktober 1940).

[130] UBU BC PHR inv.no. 27, Brief Goedewaagen aan Ritter (15 augustus 1940). Ook was hij aanwezig op het NSB-kamp op de Goudsberg in Lunteren, waar hij op 22 augustus 1940 sprak over 'Humanistische en volksche levenshouding'. NIOD NSB 123 inv.no. 743, 'Kamp der bevrijding 19-24 augustus 1940'; Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 81.

[131] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz 78.

Al gauw ontdekte Goedewaagen wat hij al wist, namelijk dat 'wat de cultuur in het algemeen en de kunst in het bijzonder aangaat, (...) de NSB een onbeschreven blad papier' was.

> *'Cultuur betekent daar ongeveer: het organiseren van muziekkorpsen der WA, van zangverenigingen, aankleding van vergaderzalen, aankoop van kunstwerken voor representatieve doeleinden, speciale behartiging van de luttele kunstenaars, die tot de NSB zijn toegetreden. Van een eigenlijke cultuurpolitiek is hier geen sprake. (...) Voor Mussert was het culturele vraagstuk allerminst opportuun. Hij zweeg erover. (...) Het HK [Hoofdkwartier van de NSB] was cultureel maagdelijk, maar wel een maagd zonder mogelijkheden!'*[132]

De NSB vond cultuur 'nutteloos en nodeloos' en ook elders was er kennelijk nog niemand die nauwkeurig voor ogen had hoe de vernieuwing in de cultuur te realiseren – Goedewaagen zag een taak voor zichzelf weggelegd. 'In mij, die de maatregelen ter bevordering en bescherming van cultuur en cultuurdrager in Duitsland had bestudeerd, tekende zich het beeld van wat moest gebeuren om dit alles ook in Nederland en op nederlandse leest geschoeid tot stand te brengen allengs duidelijker af.'[133] Zou Goedewaagen zichzelf in augustus 1940 werkelijk al als de ontwerper van een nieuwe cultuurpolitiek hebben gezien, of schreef hij dit met de kennis van achteraf?

Vooralsnog bleef de NSB-pers de signatuur houden die zij ook al voor de oorlog had. Het Nationale Dagblad was het nieuwsorgaan van de annexionistische vleugel van de NSB, vertegenwoordigd door zijn fanatiekste belijder Rost van Tonningen. Het weekblad VoVa (zoals Volk en Vaderland in de volksmond heette) daarentegen bleef de opinie van de partijleiding verwoorden: geen inlijving bij Duitsland. Slechts een enkele keer kon Goedewaagen als spreekbuis van Mussert in VoVa pleiten voor het 'visioen van een nieuw Nederland, dat onder leiding van een nieuw Duitschland meebouwt aan een nieuw Europa en een nieuwe Aarde'.[134] Maar onder het pseudoniem Torenwachter was hij deze maanden vaker in het Rotterdamsch Nieuwsblad te vinden dan in zijn eigen NSB-periodieken.[135]

En dus probeerde Goedewaagen op een andere wijze een positie van betekenis te veroveren. Mussert had grote moeite met de politieke lijn die Rost van Tonningen volgde, maar was voor de bezetting niet bij machte daar tegenop te treden. Toen Rost van Tonningen als *Kommissar für die marxistischen Parteien* zijn functie als hoofdopsteller in de herfst van 1940 hoe langer hoe meer veronachtzaamde, zag Goedewaagen zijn kans schoon. Hij wist Mussert ervan te overtuigen Rost van Tonningen te ontslaan en liet dat bericht in zijn hoedanigheid als persleider uitlekken naar de Telegraaf, een verklaard tegenstander van

---

[132] NIOD DOC I 548 map f, T. Goedewaagen, *Politiek Portret – de NSB-er* (Scheveningen 1952) blz. 35.
[133] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz 81.
[134] Goedewaagen, 'Toenadering. Ons antwoord luidt: volgt den Leider!', *Volk en Vaderland* jrg. 8 no.43 (1 november 1940) voorpagina.
[135] Torenwachter (ps. Goedewaagen), *Rotterdamsch Nieuwsblad* (13 en 27 juli 1940, 10 en 23 augustus 1940, 24 september 1940, 7 en 29 oktober 1940, 21 november 1940).

Het Nationale Dagblad! Niet alleen moest Rost van Tonningen zijn ontslag uit de krant vernemen, maar door de actie van Goedewaagen ging de primeur van het bericht aan de eigen NSB-organen voorbij.[136]

Volgens Fraenkel-Verkade werd Goedewaagen vervolgens zelf waarnemend hoofdredacteur van Het Nationale Dagblad, maar dit lijkt niet aannemelijk. Op zijn best betrof het hier een formele waarneming uit hoofde van zijn functie als NSB-Persleider; in zijn bibliografie heeft Goedewaagen geen enkele publicatie van zijn hand in 'zijn' krant vermeld en ook in Het Nationale Dagblad zelf zijn in deze periode geen artikelen met zijn naam of initialen gepubliceerd.[137]

Ondertussen waren Goedewaagen en zijn vrouw getroffen door een persoonlijke ramp. In de nacht van 2 op 3 oktober 1940 had de Engelse RAF een bombardement op Haarlem uitgevoerd. De bommen waren mogelijk bestemd voor de Centrale Werkplaats van de Spoorwegen, maar kwamen terecht in woonwijken. Een slordige vergissing van de RAF, die leidde tot 27 doden en 65 gewonden; twaalf huizen werden totaal vernield en 34 andere zwaar beschadigd. De Goedewaagens bleven ongedeerd maar hun huis werd flink geraakt: '(...) mijn Vrouw en ik [zijn] wat men noemt door het oog van de naald gekropen, al lijkt ons huis inwendig min of meer op een ruïne'.[138] Eind oktober verhuisden ze naar Den Haag – het huis was grondig vernield en Truus voelde zich in Haarlem niet meer veilig.[139]

In dezelfde week kwam Goedewaagen een vertrouwelijke lijst onder ogen met daarop de namen van 45 prominenten, waaronder die van zijn vroegere wijsgerige vrienden Pos en Ritter. Cynisch stond erbij geschreven dat deze lieden 'in verband met de behandeling van Duitschers in Nederlandsch Indië "Heim ins Reich" gezonden zijn'. Het ging echter om een deel van de groep 'Indische gijzelaars'', intellectuelen, politici, professoren en verlofgangers. Pos en Ritter waren op 7 oktober door de *Sicherheitsdienst* van hun bed gelicht en samen met de anderen naar het concentratiekamp Buchenwald getransporteerd. Ruim een jaar later kwamen ze terug naar Nederland waar ze uiteindelijk in het kamp St.Michielsgestel terechtkwamen. Ze zouden opgesloten blijven tot september 1944.[140] Goedewaagen heeft nooit met een woord gesproken of geschreven over het wrede lot dat zijn vrienden trof.

---

[136] Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, brief Mussert aan Rost van Tonningen (24 oktober 1940) blz. 495; *De Telegraaf* (22 oktober 1940) voorpagina; 'Rost van Tonningen treedt af als Hoofdosteler van ons blad' *Het Nationale Dagblad* (30 oktober 1940) voorpagina. De herkomst van dit stukje bleef op het hoofdkwartier NSB echter onbekend, zoals blijkt uit het verslag van de Hoofdkwartierraad (25 oktober 1940).

[137] Van zijn benoeming tot of activiteiten als hoofdopsteller heb ik geen bronnen kunnen vinden, anders dan een opmerking op blz. 529 bij Fraenkel-Verkade, *Correspondentie Rost van Tonningen*. Ook de naoorlogse Commissie voor de Perszuivering heeft Goedewaagen niet beoordeeld op zijn functioneren als hoofdredacteur van Het Nationale Dagblad. (NIOD, Commissie voor de Perszuivering no. 194, inv.no. 292 (dossier Goedewaagen)).

[138] NIOD NSB 123 inv.no. 455, Brief Goedewaagen aan Olaf Westra (11 oktober 1940).

[139] NIOD NSB 123 inv.no. 455, Brief Goedewaagen aan Magda Stomps (31 oktober 1940); Brief Goedewaagen aan J.A. van der Made (31 oktober 1940).

[140] NIOD NSB 123 inv.no. 455, Brief Oosterbaan aan De Blocq van Scheltinga (12 oktober 1940), in de bijlage de lijst met 45 namen.

De politieke macht van Geerto Snijder en zijn Cultuurkring

Goedewaagens ideeën over een hervorming van de Nederlandse cultuur waren zeker in deze maanden niet te beschouwen als de dwaling van één man. Ze sloten aan bij ideeën die in bredere kringen al vóór de oorlog leefden, zoals al beschreven in de 'groep rond Gerretson' en bij de ideeën van de Nederlandse Unie, die in de eerste oorlogsmaanden bijval van honderdduizenden Nederlanders kreeg:

> 'In brede volkslagen leeft immer het bewustzijn, dat een grondige hervorming van staat en samenleving ook in Nederland geboden is. Komt deze hervorming in ons land volgens de beginselen van ons nederlands socialisme tot stand, dan is daardoor de grondslag tot harmonische samenwerking met het duitse nationaal-socialisme verzekerd.'[141]

Een centrale rol in deze door Goedewaagen genoemde 'samenbundeling, concentratie, omschakeling' van het Nederlandse cultuurleven was weggelegd voor zijn vroegere klasgenoot Geerto A.S. Snijder (1896-1992), hoogleraar in de klassieke archeologie en kunstgeschiedenis in Amsterdam en groot bewonderaar van de Duitse cultuur.[142] Snijder had net als Goedewaagen zijn eerste ontmoeting met Seyss-Inquart op 26 juni 1940; bij die gelegenheid pakte hij het verzoek op om een organisatie op te richten met als doel 'een overzicht te krijgen van diegenen, die op cultureel gebied van zins waren in nationaal-socialistischen geest mee te werken'.[143] Op zijn beurt nodigde Snijder een aantal intellectuelen, onder wie Goedewaagen, Jan de Vries en Hendrik Krekel uit voor een besloten bijeenkomst, waar hij zijn plan ontvouwde voor een cultuurraad met als doel 'met eigen aard en eigen kracht en vooral met vastberaden goede wil onze plaats in te nemen in de volkerenorganisatie waartoe wij krachtens onze afkomst en ons wezen behoren.'

Op 28 september 1940 vond de feestelijke inauguratie van de Nederlandsche Cultuurkring plaats in Pulchri Studio in Den Haag. Onder de genodigden bevonden zich Seyss-Inquart en zijn vier *Generalkommissare*, en de crème de la crème van de Nederlandse culturele en wetenschappelijke elite, althans dat deel dat zich in de nieuwe politiek thuisvoelde. Het bestuur vertegenwoordigde de rechts-conservatieve kringen rond De Waag en het Algemeen Nederlandsch Verbond: Dirk Hannema (directeur museum Boymans in Rotterdam), prof. dr. Jan de Vries (hoogleraar Volkskunde te Leiden), F.A.J. Vermeulen (ambtenaar van het Rijksbureau voor Monumentenzorg), Jan Nachenius (kunstschilder) en Goedewaagen.

Opmerkelijk is dat Snijder zelf niet in het bestuur van zijn Cultuurkring zat. Volgens Goedewaagen bleef hij echter wel de stuwende kracht erachter. Zijn 'onzichtbaarheid' in door hem opgerichte (culturele) raden en organisaties zou kenmerkend zijn voor zijn werkwijze tijdens de bezetting. Goedewaagen noemde hem 'een koel rekenaar met uiterst fijn gevoel voor kansen en situaties, die precies wist waar hij onzichtbaar had te blijven, waar hij veilig verschijnen kon en wie hem daarbij kon assisteren. Een man met meer men-

[141] Krant De Nederlandsche Unie (22 maart 1941).
[142] Zie voor een uitgebreide biografie van Snijder als hoogleraar: Schulten, 'Oudheid en nieuwe orde' in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 155-222.
[143] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 79, 90.

senkennis dan respect voor mensen (...).'[144] Tot eenzelfde oordeel komt ook Schulten, die Snijders onzichtbaarheid verklaart uit diens mening 'dat het institutionele keurslijf van een overheidsdienaar hem minder ruimte zou bieden om zijn doelstellingen te verwezenlijken dan wanneer hij zou opereren als een soort cultuurpaus op de achtergrond.'[145]

De richting was, blijkens de feestrede van Snijder, noch verre van duidelijk. Ook Snijder hanteerde een mengeling van Germaanse en Nederlandse of Dietse doelstellingen voor de Cultuurkring. Enerzijdse pleitte hij voor samenwerking met Duitsland op cultureel vlak, anderzijds voor de zorg voor een zelfstandig Nederlands cultuurleven. Die doelstellingen werden tijdens de eerste vergadering in het kleine bestuurscomité verder uitgewerkt. Allereerst moest het Nederlandse karakter in de cultuur versterkt worden en het vreemde verwijderd. De 'vreemde' invloeden werden niet verder aangeduid, maar dat daarmee in hoofdzaak de joden werden bedoeld, is evident. Er moest een harmonische samenwerking worden opgebouwd tussen Nederland en Duitsland, aangezien Duitsland de schepper en drager was van de nieuwe Europese orde. Aan de hand van deze richtlijnen besprak het groepje tal van vraagstukken over de kunsten en wetenschappen, de radio, pers en film. Enige honderden kunstenaars, geleerden en journalisten sloten zich bij de Cultuurkring aan, in afwachting van wat er verder zou gebeuren.

Goedewaagen, door Seyss-Inquart al vroeg in de Germaanse richting geduwd, boog zich enthousiast over de vraagstukken die werden opgeworpen in de Cultuurkring. In het najaar van 1940 klonken zijn woorden over een nieuwe Nederlandse cultuur nog onwennig. In onderstaand citaat bijvoorbeeld knoopte Goedewaagen op doorwrochte wijze het hem opgelegde Groot-Germaanse gedachtengoed aan het Groot-Nederlandse:

> *'Hierbij waarborgt juist de huidige tijd, die met het doorbreken van volksche krachten in de geheimzinnige diepten van het bloedverbonden volkswezen ingrijpt, een scheppenden kunstenaar die zuivere mogelijkheden, welke de individualistisch en internationalistisch gerichte generaties van voorheen in Nederland ongebruikt lieten voorbijgaan. De nieuwe socialistische levensstijl, waar wij steeds meer naar toe groeien, zal ons ook in Nederland nieuwe volksche uitdrukkingsvormen voor de samenleving van volksgenooten doen vinden. In volksvertooningen, lekenspelen enz. zullen deze hun uitdrukking vinden. Verdere perspectieven openden zich daarmede in Nederland voor dien nieuwen ethos, die den tot dusver in Nederland overheerschenden individualistischen denkvorm overwinnen zal en in het volk als geheel onvoorwaardelijk uitmonden. Van deze vooropstellingen uitgaande zullen wij dan in de gelegenheid zijn, in de zich immer meer verdiepende kultuuruitwisseling tusschen bloedverwanten volken en naties een steeds meer beteekenisvolle plaats voor Nederland te bereiken.'*[146]

---

[144] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 80.
[145] Schulten, 'Oudheid en nieuwe orde' , in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 190.
[146] NIOD KA I no. 2963, 'Een nieuwe kultuur-ethos in Nederland', vertaling van een interview met Goedewaagen door de Haagse correspondent van de Essener National Zeitung (28 november 1940).

In eerste instantie laat een nadere bestudering van dit citaat zien, dat Goedewaagen inhoudelijk uit de bocht vloog. In bovenstaand citaat staat namelijk letterlijk dat volksvertoningen en amateurtoneel dé nieuwe kunstvormen waren die de Nederlandse cultuur weer in de vaart der volkeren moesten opstoten. Toch was dergelijk hol en vaag taalgebruik een belangrijk kenmerk van de nationaal-socialistische ideologie, die in de jaren dertig en veertig door de aanhangers van het nationaal-socialisme uitstekend werd verstaan en begrepen. Die taal verwoordde een diep verlangen naar een betere wereld. Ook andere intellectuelen zoals Snijder spraken zich uit in die termen én geloofden oprecht wat ze zeiden.

Van belang is dat de semantiek als betekenisleer van taalkundige constructies een andere was dan in de huidige tijd, ook waar het teksten en gesproken woord van niet-nationaal-socialistische origine betroffen. Tegenwoordig vindt men de taal van toen ouderwets in woordkeus, breedsprakig in zinsbouw en verhaallijn en oubollig in klank en intonatie. Destijds was dat de taal die door iedereen dagelijks gebezigd werd. En de nationaal-socialisten voegden daar hun eigen taalcodes en begrippen aan toe. Nationaal-socialistische termen als volksch, wereldbeschouwing, rasbewustzijn, bloed en bodem, het nieuwe Europa, vervat in militaristische beeldspraak en hoogdravend pathos, hadden bij uitstek de bedoeling om de toehoorders te enthousiasmeren, in vervoering te brengen en tenslotte te overtuigen van het nationaal-socialistische gelijk. 'Ze werken bedwelmend, geven de partijgenoten het gevoel tot een incrowd te (...) behoren en ze lenen zich tot allerlei vormen van beïnvloeding,' schreef Van den Toorn in zijn standaardwerk over het woordgebruik van de nationaal-socialisten.[147] Hitlers toespraken zijn nog altijd het beste voorbeeld van de werking van het nationaal-socialistische uitdrukkingswijze. Hoewel de toespraken vaak logisch in elkaar waren gezet, werd die logica door Hitlers stemgebruik en gebaren niet zozeer inhoudelijk als wel emotioneel ervaren. '(...) they "lived" the speeches rather than examining their content,' stelde Mosse dan ook.[148]

Door de taaldimensie, waarbij bestaande inhoud een nieuwe betekenis kreeg, leidde de nationaal-socialistische ideologie tot 'taalwoeker', met alle gevolgen van dien. Want als een ideologie de dimensie van de taal hanteert, kunnen individuen die taal gebruiken om hun gedrag en ideeën te rechtvaardigen. De woorden werden niet meer gedekt door een werkelijke lading, maar gingen een eigen leven leiden, zowel los van als verbonden met de ideologie. Van Samang noemt dit 'semantische entropie': de betekenis van de woorden dijt uit en vervaagt. De semantische entropie zorgde ervoor dat de nationaal-socialisten veel woorden in hun eigen voordeel konden gebruiken.[149]

Het hele spectrum van nationaal-socialistische begrippen en taalcodes werd door Goedewaagen veelvuldig in de kenmerkend pathetische stijl toegepast. Aan de 'taalwoeker' ter rechtvaardiging van zijn bedenkelijke standpunten ontkwam ook hij niet. Het pleit echter voor hem dat hij trachtte aan de vele holle frasen een inhoudelijke betekenis te geven, al werd die natuurlijk door anderen slechts zelden overgenomen. Zijn drang tot wetenschap-

---

147 Van den Toorn, *Wij melden u den nieuwen tijd*, blz. 379.
148 Mosse, *The nationalization of the masses*, blz. 201.
149 Fabian van Samang, *Doodgewone taal. NS-taal en de Shoah* (Leuven 2010) blz. 184-187, 252.

pelijk houdbare conclusies bepaalden in hoge mate zijn woordkeuze en formulering. Goedewaagen zou zich een meester tonen in het formuleren van prachtige volzinnen waarin hij de nieuwe tijd beeldend en voor iedereen begrijpelijk wist te beschrijven. Hij was, zoals in bovenstaand citaat, in staat om de tegenstellingen tussen de Groot-Germaanse en de Groot-Nederlandse politiek retorisch op te lossen. Precies die gave maakte hem tot een ideale kandidaat voor een functie in het nazificatiebeleid van het Duitse bezettingsbestuur.

Hoofdstuk 6
1940-1943 DE SECRETARIS-GENERAAL

Het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten

De secretarissen-generaal waren na het vertrek van de regering op 14 mei 1940 de hoogste Nederlandse bestuurders geworden en precies een half jaar later zou Goedewaagen deel uitmaken van hun college. In normale omstandigheden is een secretaris-generaal de rechterhand van de minister en administratief hoofd van diens ambtelijk apparaat, maar dat was nu totaal veranderd. Op eigen instigatie waren ze van de ene dag op de andere van bestuurlijke deskundigen tot politieke ambtsdragers bevorderd. Zij volgden hun minister nu niet meer en konden zelf beslissen hoe verder te regeren.

De secretarissen-generaal werkten de eerste weken in twee sferen: in de vijandelijke en in de legale – voor de Duitse autoriteiten en voor Winkelman. Van de in 1937 uitgevaardigde *Aanwijzingen betreffende de houding aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk (...) ingeval van een vijandelijke inval* hadden ze een speciale maar in dit licht nogal beperkte taak toebedeeld gekregen: het voorlichten van de bevolking met betrekking tot de houding die zij tegenover de vijand en zijn instituties moesten aannemen. Dat betekende dat het bestuur in het belang van de bevolking zo goed mogelijk zijn taak moest blijven vervullen. Wat dat belang dan was, werd 'aan zijn gezond verstand en nationale geweten' overgelaten, vond Hans Max Hirschfeld, secretaris-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart.[1] Karel Frederiks van Binnenlandse Zaken meldde na de oorlog enigszins bitter dat de regering de secretarissen-generaal aan hun lot overliet, 'zonder nader met hen, zij het maar een kwartier, te overleggen. Zij ging naar Londen en zond boodschapper op boodschapper naar het continent, naar Jan, Piet en Klaas, maar nooit een naar de heer Frederiks'.[2] Maar of hij enige aanwijzing van de ministers in Londen had opgevolgd, valt overigens te betwijfelen.[3] Behalve het beroep op hun loyaliteit (dus om aan te blijven) kregen de secretarissen-generaal van de ministers geen enkele aanwijzing hoe de zaken moesten worden uitgevoerd en onder wiens verantwoordelijkheid.

Met de komst van Seyss-Inquart en hun keuze de dialoog met hem aan te gaan, gingen de secretarissen-generaal deel uitmaken van het civiele bezettingsbestuur. Ze kregen van de rijkscommissaris verordenende bevoegdheden gedelegeerd, voor zover het de uitvoering van de geldende Nederlandse wetten en de verordeningen van de rijkscommissaris betrof. 'Alles wijst erop dat zij hun beslissing tot voortzetting van de uitoefening van hun functie

[1] Meindert Fennema, 'Hans Max Hirschfeld. Secretaris-generaal van een onthoofd ministerie (1940-1945)', in: Madelon de Keizer e.a. (red.) *Onrecht. Oorlog en rechtvaardigheid in de twintigste eeuw. Twaalfde jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 2001) blz.152-176, aldaar blz.153.
[2] *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 7A en B, verslag en bijlagen* (Den Haag 1955) blz. 114.
[3] Vgl. Peter Romijn, 'Frederiks' Op de bres - een ambtelijke apologie' in: N.D.J. Barnouw e.a.(red.), *Tiende jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1999) blz. 140-164, aldaar blz. 152-154.

namen in de veronderstelling dat de Duitse autoriteiten in de praktijk de Duitse en rijksaangelegenheden zouden behartigen en de Nederlandse bestuurders een eigen ruimte behielden om de Nederlandse belangen te behartigen,' aldus Romijn.[4] Voor Seyss-Inquart was het simpel: de secretarissen-generaal maakten vanaf 29 mei 1940 deel uit van zijn bestuursapparaat en hij hield ze ieder afzonderlijk verantwoordelijk voor hun eigen beleidsterrein. Het college van secretarissen-generaal erkende hij niet en dat diende zich dus niet met Duitse zaken te bemoeien.

Een aantal secretarissen-generaal, waaronder Van Poelje, Hirschfeld en Frederiks, had nóg een argument om aan te blijven: ze hadden schoon genoeg van het vooroorlogse regeringsbeleid. 'Dag in dag uit waren ze als hoge ambtenaren geconfronteerd geweest met het stroeve functioneren van de Nederlandse parlementaire democratie, waarbij heel wat constructieve, departementale plannen vermorzeld waren. Vrij algemeen heerste bij hen de opvatting dat ze het beter zouden doen dan de ministers, ' stellen Knippenberg en Van der Ham.[5] 'Goddank dat ze weg zijn: wat hadden we met ze moeten beginnen,' gniffelden Snouck Hurgronje en Hirschfeld onder elkaar na het overhaaste vertrek van de ministers.[6] Om het land te behoeden voor een NSB-regering en voor chaos vonden ze dat er vergaand moest worden samengewerkt met de bezetters. Van enige vorm van (georganiseerd) verzet was op dat moment nog geen sprake.

Voor Seyss-Inquart was het aanblijven van de secretarissen-generaal noodzakelijk om zijn bewind te kunnen vestigen: bij een collectief aftreden wist hij dat de kans op vervanging door Nederlanders die bij de bevolking evenzoveel respect zouden afdwingen nihil was.[7] De Jong meent dat de secretarissen-generaal domweg niet beseften hoezeer Seyss-Inquart leunde op hun medewerking aan zijn bewind.[8] Maar dat die medewerking niet van harte was, blijkt uit Seyss-Inquarts opmerking in het al eerder geciteerde rapport aan Hitler in de zomer van 1940:

> 'De ervaringen met de Nederlandse ambtenaren hebben doen inzien, dat deze lieden, zoals alle Nederlanders, van huis uit lastig zijn. Men moet zeer veel met hen onderhandelen, als zij neen zeggen, betekent dat nog niet definitief neen, als zij ja zeggen, overdenken zij de zaak nog lange tijd, tenslotte doen zij toch wat men wil.'

Er was tot op het hoogste regeringsniveau in de zomer van 1940 'een bereidheid zich te schikken naar de nieuwe verhoudingen, de Duitse superioriteit in Europa te aanvaarden en tot een zeker herstel van al dan niet 'vernieuwde' geordende verhoudingen te komen.'[9] Die politiek was koren op de molen van Goedewaagen, omdat die de weg openlegde voor een vernieuwing van de onder Colijn tamelijk vastgeroeste maatschappelijke verhoudingen:

---

[4] Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, blz. 121.
[5] Hans Knippenberg en Willem van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen, 1918-1993* (Assen 1994) blz. 191.
[6] Fennema, 'Hans Max Hirschfeld', blz. 155.
[7] Seyss-Inquart, Eerste rapport, in: *Onderdrukking en verzet* blz. 323-335.
[8] De Jong, *Het Koninkrijk 4*, blz. 139.
[9] Frank van Vree, 'Breuk met moralistische aanpak van verschijnsel collaboratie', interview met Gerhard Hirschfeld, *De Volkskrant* (23 maart 1991). Vgl. Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*.

'…ik zag nu plotseling een kans, ons volk uit de apathie en de versplintering, waarin het vóór 1940 verkeerde op te heffen.'[10] Al begin juni, bij Wehofsich thuis, moet Goedewaagen geweten hebben dat hij een rol kon spelen in de vernieuwing van de Nederlandse cultuur. Vernieuwing in de zin van de nationaal-socialistische ideologie, nazificatie dus. Het is ook aannemelijk dat hij die ambitie toen heeft uitgesproken; in elk geval intensiveerde hij daarna zorgvuldig zijn connecties met zijn kruiwagens Geerto Snijder, Mussert en *Kulturreferent* Wehofsich.

De laatste was, samen met de *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda* van het Rijkscommissariaat al in augustus 1940 druk doende met de ordening van het culturele leven in Nederland. Ook de al ten tonele gevoerde Dr. Hilleke, door het *Promi* in Berlijn naar Den Haag gezonden om te adviseren over een Nederlandse cultuurkamer, had zich tot zijn gedwongen vertrek daarmee beziggehouden. Nederland kende vóór 1940 geen afzonderlijk propagandaministerie of cultuurdepartement; de kunsten waren ondergebracht bij het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OK&W) als aparte afdeling. Sinds 1934 was er een Regeeringspersdienst, maar deze was niet te vergelijken met het *Reichspropagandaministerium* in Berlijn.

Wanneer besloten werd tot de oprichting van een Nederlandse versie van het *Promi* is niet duidelijk, maar Vos maakte aannemelijk dat de reorganisatie in het Departement van OK&W vermoedelijk is samengevallen met het zoeken naar een geschikte opvolger voor de ontslagen secretaris-generaal Gerrit van Poelje van dat departement.[11] Van Poelje was in augustus gearresteerd vanwege een circulaire aan zijn ambtenaren over een vrije dag op Koninginnedag (31 augustus) en vervolgens ontslagen. Waarnemend secretaris-generaal werd de chef van het Hoger Onderwijs, Hendrik Jan Reinink, in de ogen van de bezetters geen structurele oplossing, aangezien hij betrokken was geweest bij de oprichting van de Nederlandse Unie en dus niet geheel betrouwbaar.

Het zoeken naar een geschikte secretaris-generaal is vermoedelijk aangegrepen om de afdeling Kunsten af te scheiden van het departement van OK&W en deze, samen met een nieuw op te richten afdeling Volksvoorlichting onder te brengen in een nieuw departement van Volksvoorlichting en Propaganda. Het departement van OK&W raakte zijn 'K' echter niet kwijt, want dit werd hernoemd in 'Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming' (OWK). OWK werd verantwoordelijk voor het openbaar en bijzonder onderwijs, de opleiding van onderwijzers, het jeugdwerk en de volwasseneneducatie, bibliotheken, musea, wetenschappelijke verenigingen en collecties, monumentenzorg, de zorg voor het archiefwezen, natuurbescherming en heemschut. Beide departementen kregen samen de zorg voor de instandhouding van de Nederlandse volksaard.

Seyss-Inquart had in eerste instantie één secretaris-generaal voor ogen voor beide departementen. Hoogleraar en cultuurhervormer Geerto Snijder leek de ideale kandidaat, gezien het initiatief dat hij met de oprichting van de Cultuurkring al had genomen. Boven-

[10] Goedewaagen, Hoe ik nationaal-socialist werd en was, blz. 65.
[11] Vos, *Niet voor publicatie*, blz. 106.

dien kon Seyss-Inquart het uitstekend met hem vinden – hij was intelligent, bescheiden, sprak vloeiend Duits en deelde de Groot-Germaanse visie. Maar Snijder weigerde, naar eigen zeggen omdat hij te weinig wist van het onderwijs en geen bestuurlijke ervaring had.[12] Waarschijnlijker is dat hij zoals eerder gesteld, meende achter de schermen een belangrijker rol te kunnen spelen.[13] Bovendien zal de samenwerking met de platvloerse Fritz Schmidt (en Mussert) hem als hoogleraar niet erg hebben aangesproken.

Goedewaagen zelf beweerde na de oorlog dat hij vanaf de zomer van 1940 actief betrokken was bij de totstandkoming van het nieuwe departement. Volgens hem was hij in dat vroege stadium al door Snijder gepolst over 'de oprichting van een nieuw departement, dat de behartiging der kunsten van "Onderwijs" zou overnemen en voorts de pers, de radio en de film (...) onder zijn hoede zou nemen.'[14] Hij meende dat het Rijkscommissariaat hem als secretaris-generaal had uitverkoren, omdat hij door als eerste een bres in het bolwerk van de Nederlandse openbare mening te schieten (namelijk door zijn optreden in de Raad van Voorlichting), in positieve zin was opgevallen. Pas toen het plan voor het departement van Volksvoorlichting klaar lag en door Goedewaagen was besproken en goedgekeurd, kwam Mussert hem (*post festum*) zijn zegen geven, aldus Goedewaagen.[15]

Het is opmerkelijk dat Goedewaagen in zijn naoorlogse autobiografie zijn eigen aandeel in de oprichting van een algemeen verguisd nazi-departement zo belangrijk maakte, vooral ook omdat zijn verhaal niet klopt. De werkelijkheid dichtte hem een veel minder prominente rol toe. Vermoedelijk was hij pas begin oktober op de hoogte van de plannen voor een Nederlands propaganda-departement en vertelde hij er vervolgens over aan Mussert. Mussert tipte hem eind oktober als kandidaat bij Seyss-Inquart, samen met Van Genechten, die hij voor Onderwijs *pushte*.[16] Snijder, om advies gevraagd door de Rijkscommissaris, achtte Goedewaagen wel geschikt; hij was pro-Duits, nationaal-socialist én NSB-er, maar als estheet en filosoof nu juist geen typische NSB-er, in elk geval minder 'Nederlands' en meer 'Groot-Germaans' dan Mussert, precies zoals Seyss-Inquart dat van hem gevraagd had. Snijder polste daarop begin november Goedewaagen, die zonder aarzeling 'ja' zei.[17]

Goedewaagens stem is wel zichtbaar in de naamgeving van het nieuwe departement. Dit zou oorspronkelijk, naar voorbeeld van het Duitse *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*, 'Volksvoorlichting en Propaganda' heten, met de volle nadruk op de indoctrinatie van de Nederlandse geest. Goedewaagen legde het accent liever op de kunsten. 'Het politieke gedeelte had mijn belangstelling in hoge mate, maar niet mijn hart', zei hij, ook al was hij graag bereid de volksvoorlichting als woordkunst en zelfs als literatuur te

[12] NIOD DOC I no. 1603 (G.A.S. Snijder), Proces-verbaal Snijder (4 oktober 1946) blz. 21.
[13] Schulten, 'Oudheid en Nieuwe Orde', in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 190.
[14] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 97-98. In de zomer waren de plannen voor een nieuw cultuurdepartement echter nog niet zo vast omlijnd. Pas na het ontslag van Van Poelje eind augustus 1940 begonnen de bezetters hun plannen te formuleren voor het splitsen van het Departement van OK&W in een onderwijs- en cultuurdepartement.
[15] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 93.
[16] Vos, *Niet voor publicatie*, blz. 106-107.
[17] Van Genechten werd door Snijder ongeschikt geacht; hij adviseerde Seyss-Inquart zijn Amsterdamse collega dr. Jan van Dam te benoemen tot secretaris-generaal van OWK.

zien.[18] Het was dus niet zozeer de propaganda zelf als wel de partijpolitieke context die hem niet erg aansprak. Bovendien, zo zei hij na de oorlog, had hij in zijn besprekingen met Schmidt over het nieuwe departement gesteld dat overheidsvoorlichting en partijpropaganda strict gescheiden moesten blijven.[19] Hij kreeg zijn zin; het departement werd gedoopt tot 'Volksvoorlichting en Kunsten'. Maar in zijn aanstellingsbrief sprak Seyss-Inquart nog diplomatiek van het '*Ministerium für Volksaufklärung*', in het midden latend of dat gevolgd zou worden door 'propaganda' of 'kunsten'.[20]

Op 25 november 1940 werd Goedewaagen door Seyss-Inquart benoemd tot secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Prof.dr. Jan van Dam (1896-1979), sinds 1929 hoogleraar in de oud-germaanse filologie en Duitse taal- en letterkunde in Amsterdam, werd tegelijkertijd benoemd tot secretaris-generaal van OWK. Snijder, die Van Dam uit verschillende Duits-Nederlandse cultuurverenigingen en uit de Waagkring goed kende, typeerde Van Dam als 'pro-Duits'; de Duitse visie op de wereldpolitiek fascineerde hem in de loop van de jaren dertig steeds meer. Hitler was in Van Dams ogen een 'genie'. En zoals zoveel Nederlanders zag hij, toen de oorlog eenmaal was uitgebroken, de nieuwe situatie als een voldongen feit en samenwerking met de Duitsers als logisch voortvloeiend uit de status quo. Van Dam ging zelfs nog verder: hij wilde net als Goedewaagen een actieve rol spelen op het nieuwe politieke toneel, 'mijn land nog op andere wijze (...) dienen dan als hoogleraar in Amsterdam.'[21] In september 1940 schreef Van Dam, vermoedelijk op verzoek van Snijder die weer in opdracht van Seyss-Inquart een begin zou maken met de nazificatie van het Nederlandse culturele leven, een plan voor de hervorming van het verzuilde en verstarde onderwijs in Nederland. Door zijn benoeming als secretaris-generaal werd hij in staat gesteld om zijn plan zelf ten uitvoer te brengen.

Beide kersverse secretarissen-generaal ontvingen een jaarsalaris van f 7.695; dit salaris werd al een maand later door Seyss-Inquart opgetrokken tot f 14.000, het niveau van een ministerssalaris.[22] De beide departementen werden op 27 november bij Verordening 211/1940 ingesteld. Op dezelfde dag werd de Leidse Universiteit door de bezetters gesloten, nadat Professor R.P. Cleveringa een dag ervoor zijn beroemde protestrede tegen het ontslag van Joodse hoogleraren had afgestoken in een stampvol auditorium.

Voor de zittende secretarissen-generaal kwam de reorganisatie van het Onderwijsdepartement en de benoeming van de twee nieuwe collega's uit de lucht vallen: drie dagen voor de verordening stelde Schmidt voorzitter Snouck Hurgronje op de hoogte. 'Het College beraadt zich over deze quaestie,' staat in de notulen te lezen.[23] Wat moesten ze anders? Een week later al, op 29 november, zaten de kersverse secretarissen-generaal aan de verga-

[18] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 98.
[19] NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 6.
[20] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Brief Seyss-Inquart aan Goedewaagen (25 november 1940).
[21] Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 243-245.
[22] De verhoging gold voor alle secretarissen-generaal, maar werd eerst door allen behalve Goedewaagen en Van Dam geweigerd. Pas toen de verhoging van f 6.000 werd aangemerkt als 'onkostenvergoeding', accepteerden alle secretarissen-generaals het aangeboden ministerssalaris alsnog (juni 1941). De Jong, *Het Koninkrijk 4*, blz. 140-141.
[23] NIOD CSG 216 inv.no. 2c, Notulen no. 78 (22 november 1940).

dertafel in het College van Secretarissen-Generaal. Goedewaagen meldde er volgens de notulen dat zijn departement voorlopig inwoonde bij het voormalige departement van OK&W op de Oostduinlaan, waar hij een paar kamers tot zijn beschikking had. Zijn verzoek om raadgevingen en adviezen van collega's bleef vooralsnog onbeantwoord, waardoor hij, 'zonder gebouw, zonder gelden en zonder personeel', er in de eerste weken vrijwel alleen voorgestaan moet hebben.[24]

Van deftige geleerde in een rijtjeshuis in Haarlem veranderde Goedewaagen plotseling in een Bekende Nederlander in een stadsvilla met torentje aan de chique Johan van Oldenbarneveltlaan aan de rand van Scheveningen.[25] Hoewel ze voordien nooit klaagden over hun sobere leven, genoten Goedewaagen en zijn vrouw volop van hun nieuwe rijkdom met bijbehorende status. Hij beschikte er voor het eerst van zijn leven over een telefoon en een grote radio, een eigen auto met chauffeur en een inwonend dienstmeisje, Nelly Monnee. Zij was een overbuurmeisje uit Utrecht dat Truus daar al zo nu en dan had geholpen als er logé's waren. Nu ze op stand woonden, met elke week Haagse en Duitse gasten voor diners en soirées, was een vaste dienstbode geen overbodige luxe. Truus had plezier in haar nieuwe sociale functie als 'ministersvrouw' en was doorgaans goed gehumeurd en hartelijk. De kamers waren ruim, er was een lichte salon en aan de wand van zijn studeerkamer hing een kaart van Oost-Europa waarop Goedewaagen met vlaggetjes de Duitse opmars bijhield. Zoon Tobie kwam er zo nu en dan logeren en herinnert zich met name het standsgevoel en de nieuwe manieren – de regels voor omgang met het personeel, de voorkomendheid naar de gasten, het overvloedige zilver en kristal op de dinertafel... Hij luisterde er openlijk naar de Engelse zender, wat toegestaan werd door zijn vader, behalve als er bezoek in huis was. Ook op het departement was Goedewaagen zich sterk bewust van zijn nieuwe status; hij genoot ervan beleefd gegroet te worden door zijn ondergeschikten.[26]

Op zijn provisorische departement ging Goedewaagen daadkrachtig aan de slag. Hij startte met een kleine erfenis van krap 200.000 gulden van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het voormalige OK&W. Dat telde in 1940 zes hogere en één lagere ambtenaar en beschikte over een handvol subsidies voor muziek, toneel en beeldende kunsten. Het is verbluffend hoe snel hij de fundamenten van zijn departement wist te bouwen: al op 18 december betrok hij met zijn nieuwe ambtenaren het gebouw van de Billiton Mij aan de Princessegracht 21 in Den Haag. Intussen was hij druk bezig met de werving van de hoofden van dienst, twee voor de sector Volksvoorlichting, met de afdelingen Perswezen, en Film en Radio, en vier voor de sector Kunsten, met de afdelingen Muziek, Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid, Toneel en Dans, en Letteren. Kort na nieuwjaar 1941 waren de benoemingen van alle hoofden rond.

[24] NIOD CSG 216 inv.no. 2c, Notulen no. 81 (29 november 1940); Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 98.

[25] De eerste maand in Den Haag woonde Goedewaagen op de Laan van Meerdervoort 838; in januari 1941 verhuisde hij naar de Johan van Oldenbarneveltlaan 40, waar hij tot de evacuatie van het kustgebied in december 1942 zou wonen.

[26] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 293; Interview met Tobie Goedewaagen (28 januari 2008).

Later zouden beide sectoren nog uitgebreid worden met nieuwe afdelingen. Zo zou op aandrang van de NSB en Schmidt een afdeling Propaganda worden opgericht, die tegen de bedoeling van Goedewaagen in, steeds meer verknoopt raakte met de propaganda-afdeling van de NSB. De chefs van de kunstafdelingen bleven gedurende Goedewaagens looptijd op het departement trouw op hun plaats; bij Volksvoorlichting werd onder druk van de Duitsers en de NSB voortdurend geschoven met functies en ambtenaren. Het departement kende in 1941 min of meer zijn definitieve vorm en telde acht afdelingen: Pers, Radio en Film, Actieve Propaganda onder de sector Volksvoorlichting en Theater en Dans, Muziek, Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstambacht, Boekwezen, en Cultuur en Ontspanning onder de sector Kunsten. Na een jaar waren er op het hele departement 173 ambtenaren werkzaam, allemaal nieuw geworven, waarvan dertig in een hogere functie.[27] Slechts op enkele vitale punten, zoals financien, had hij een ambtenaar van een ander departement overgenomen.

Als eerste afdelingshoofd benoemde Goedewaagen per 1 december 1940 de NSB-er Nico Oosterbaan tot chef van de Afdeling Perswezen. Oosterbaan was Goedewaagens plaatsvervangend chef van de afdeling Perszaken van de NSB geweest en ze kenden elkaar dus al een aantal maanden. In deze afdeling werd het werk van de Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers voortgezet. Het belangrijkste wapenfeit van deze afdeling zou het Journalistenbesluit van mei 1941 worden. De afdeling Radio en Film kwam onder leiding van ir. W.L.Z. (Willem) van der Vegte, met wie Goedewaagen eveneens in het hoofdkwartier van de NSB al had kennisgemaakt. Zijn belangrijkste taak werd de instelling van een Nationale Omroep en de gelijkschakeling van de filmproducenten en -distributeurs. Van der Vegte was Goedewaagen min of meer opgedrongen door Mussert en bleek later ook de rol van 'dwarskijker' te hebben: regelmatig briefde hij de *faits et gestes* van Goedewaagen door aan Mussert, die Goedewaagen bij nader inzien toch niet vertrouwde wegens diens té Duitse en weinig Groot-Nederlandse sympathieën en via Van der Vegte een oogje in het zeil hield.[28]

Voor de sector Kunsten benaderde Goedewaagen vanaf eind november vier kandidaten. Voor de afdeling Muziek vroeg hij de muziekjournalist Jan-Govert Goverts (1894-1967). Dankzij Goverts inbreng onderscheidde de afdeling Muziek zich in positieve zin van de andere in organisatie en resultaten. Goverts kende de werkwijze en invloed van de *Reichskulturkammer* al van voor de oorlog en hij had er grote belangstelling voor. 'Hij was een vreselijke idealist,' aldus zijn dochter, 'en hij greep de kans die hij kreeg om op het departement te werken met beide handen aan.'[29] Hij meende dat het Nederlandse muziekleven ook baat zou hebben bij de sociale en culturele verbeteringen die door de corporatieve opbouw en de leiding van de *Reichskulturkammer* tot stand waren gebracht.[30] Nog vóór zijn officiële benoeming per 1 januari 1941 had hij al diverse plannen en voorstellen klaarliggen.

---

[27] Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, blz. 288-291.
[28] NA CABR Van der Vegte inv.no. 71258, Rapporten Van der Vegte en verklaring C.J. Huygen (12 mei 1949)
[29] Interview met Senta Baudet-Goverts (10 oktober 2011).
[30] Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk*, blz. 143.

Via Mussert kwam Goedewaagen in contact met Eduard Gerdes (1887-1945), portretschilder en bestuurslid van kunstenaarsvereniging St. Lucas. Hij werd na de oorlog omschreven als een 'idealist zonder werkelijkheidszin'.[31] Als rechtgeaarde NSB-er wenste Gerdes geen inmenging van de Duitsers in het beeldende kunstbeleid, maar stond hij evenmin aan de zijde van Goedewaagen in diens pleidooi voor een nieuwe Germaanse cultuur. Hij hield zich diplomatiek afzijdig, maar was desondanks zeer gedreven om de beeldend kunstenaars op één lijn te krijgen en de deplorabele situatie voor de hele beroepsgroep te verbeteren.

'Ik zoek geen politici, ik zoek deskundigen,' zei Goedewaagen, en dat bleek ook uit zijn benoeming van de uit Gent afkomstige Frans Primo (1884-1946) tot hoofd van de Afdeling Toneel en Dans, als chef-redacteur van de Oprechte Haarlemsche Courant zeer betrokken bij de podiumkunsten; hij zou zijn ideeën over theater en dans in de nieuwe orde uiteenzetten in het boekje *Theater en Dans.*[32] Voor de afdeling Boekwezen (Letteren) tenslotte kwam Goedewaagen via prof. Jan de Vries in januari 1941 in contact met de leraar Nederlands Jo van Ham (1892-1985). Onder Van Ham ressorteerden uitgevers, boekhandel, bibliotheken, letterkundige verenigingen en auteurs. Tot zijn belangrijkste taken behoorden het verlenen van subsidie aan auteurs en het geven van toestemming voor papiergebruik voor literatuur en populair-wetenschappelijke werken. Zijn afdeling kende weinig bewegingsvrijheid omdat het onder voortdurende controle stond van het *Referat Schrifttum*, de censuurafdeling van de *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda.*

Voor de functie van hoofd van de Afdeling Kabinet en Juridische Zaken benaderde Goedewaagen in december 1940 jonkheer mr Sebastiaan de Ranitz (1901-1987). Hij eiste nadrukkelijk 'een grondige culturele ontwikkeling' van deze jurist en besprak in het sollicitatiegesprek dan ook allerlei culturele onderwerpen met De Ranitz. Van januari 1941 tot Goedewaagens vertrek in januari 1943 werkten de mannen gebroederlijk samen, maar ontwikkelden nooit een persoonlijke vriendschap. De Ranitz merkte na de oorlog op dat '(...) niet alleen Dr. Goedewaagen zeer philosophisch aangelegd was, doch zich omringd had met een kring van medewerkers, welke evenzeer philosophische neigingen hadden, en in elk geval op hun respectievelijk gebied van de cultuur zeer deskundig waren.'[33]

De Ranitz was, evenals de andere afdelingshoofden, niet uit ambtenarenkringen afkomstig. Het departement bestond in de kern dus uit niet-ambtenaren. Het voordeel daarvan was dat Goedewaagen werkte met vakspecialisten, het nadeel dat deze specialisten vaak een te grote eigenzinnigheid en zelfstandigheid aan de dag legden en ook de ambtelijke manier van werken en gewoonten niet kenden. Goedewaagen wierp zich vrijwel volledig op de sector Kunsten en toonde zich veel minder geïnteresseerd in de propagandakant van het DVK. De verhouding met de leiders van de sector Voorlichting, Van der Vegte en Oos-

[31] NIOD DOC I no. 527 (Ed. Gerdes).
[32] Frans Primo, *Theater en dans* (Den Haag 1942).
[33] NIOD DOC I no. 1376 (S.M.S. de Ranitz), Proces-verbaal De Ranitz (13 januari 1947) blz. 4.

terbaan, was van meet af aan dan ook veel losser dan met de leiders van de kunstafdelingen. De verhouding met Goverts, Gerdes, Primo en Van Ham vond De Ranitz zelfs 'zeer goed'.[34]

Bijna alle ambtenaren die Goedewaagen en zijn nieuwe afdelingschefs in dienst namen, waren lid van de NSB. Wat voor de afdelingshoofden had gegolden, gold echter niet voor de lagere ambtenaren: deskundigheid. NSB-lidmaatschap woog zwaarder dan ambtelijke ervaring. De gevolgen zouden zichtbaar worden in de slechte werksfeer op het departement. Nog in 1976 kon Goedewaagen zich zijn ambtenaren op het departement levendig voor de geest halen. Al die 'administrateurs, referendarissen, hoofdcommiezen en commiezen (...) met wie ik te maken had en "voor" en "tegen" wie ik soms te vechten had...', verzuchtte hij in een brief aan Tobie.[35]

Overigens is het te makkelijk om het disfunctioneren van het DVK louter te wijten aan de NSB-mentaliteit van de ambtenaren. Minister van Onderwijs H.P. Marchant had in 1933 ook al kennisgemaakt met het fenomeen. Enkele dagen na zijn aantreden laakte hij de slechte onderlinge verhoudingen in zijn departement: 'Ieder handelt daar in zijn eigen afdeeling naar eigen inzicht en zonder contact met de rest.' Vier jaar eerder had de Centrale Reorganisatie Commissie ook geconstateerd dat het departement slecht functioneerde. Door de naijver tussen de verschillende afdelingen was er een gebrek aan samenwerking en zelfs actieve tegenwerking tussen de ambtenaren onderling.[36] Mogelijke oorzaak kan zijn de extreem lage salarissen voor lagere ambtenaren, waardoor hoger opgeleide personen met ervaring uit de publieke sector wegbleven.[37]

Alle afdelingen ressorteerden rechtstreeks onder de secretaris-generaal. Het enige departementale orgaan dat coördinerend moest optreden was de departementsraad, bestaande uit alle afdelingshoofden en de kabinetschef, onder voorzitterschap van Goedewaagen. De raad kwam wekelijks, soms tweewekelijks, bijeen. Op 4 januari 1941 was de eerste vergadering, toen nog in klein comité met Goedewaagen, Oosterbaan, Van der Vegte en Rosenberg, de zaakwaarnemer van Goverts. De agenda bestond uit twee punten: het streven om het perswezen volledig onder zeggenschap van het DVK te brengen en de informatie naar de pers over de maatregelen om Joodse musici uit de orkesten te weren.[38] Goedewaagen liet er geen gras over groeien.

---

[34] NIOD DOC I 1376, Proces-verbaal De Ranitz (13 januari 1947) blz. 6.
[35] PAGjr, Ordner Correspondentie, brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (23 juni 1976).
[36] Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, blz. 145.
[37] Zie ook de voortdurende discussie over de hoogte van de salarissen van lagere ambtenaren in de notulen van het College van Secretarissen-Generaal. NIOD CSG 216 inv.no. 2d, notulen 75 (15 november 1940), 82 (2 december 1940), inv.no. 3a, notulen 8 (20 januari 1941), inv.no. 4a, notulen 1 (8 januari 1942), inv.no. 4e, notulen 24 (13 augustus 1942). Goedewaagen merkte op dat de salarissen bij de Nederlandse Omroep zoveel hoger waren dan in het DVK, dat daardoor bekwame ambtenaren werden weggekocht door de omroep. Frederiks en Rost beaamden dat dit probleem bestond, ook zij hadden er last van, o.a. bij de politie. Inv.no. 3i, notulen 92 (22 november 1941). In mei 1942 schreef Goedewaagen diverse brieven over de veel te lage salarissen van de machineschrijvers (typisten) en drong aan op een spoedige verbetering van hun financiële positie, omdat het op basis van dit salaris onmogelijk was om goede typisten in dienst te nemen. In juli stemde het college in met de toekenning van royale toelagen aan deze groep lage ambtenaren, maar daaraan werd door de SG Financien helaas geen gevolg gegeven. De salarissen bleven dus ongewijzigd.
[38] NIOD, Archief Departement van Volksvoorlichting en Kunsten toegang 102 (DVK), inv.no. 3a, Notulen Departementsraad no. 1 (4 januari 1941).

Collaborateur in het College van Secretarissen-Generaal

Het College van Secretarissen-Generaal bestond al vóór de oorlog en vergaderde over onderwerpen die alle departementen betroffen. Het bleef ook na de capitulatie twee- tot driemaal per week bijeenkomen, ook al erkende Seyss-Inquart dit college niet als een formeel orgaan en weigerde hij brieven of mededelingen van het college te ontvangen, omdat hij wilde voorkomen dat deze zou kunnen uitdraaien op een soort ongewenste 'schaduwregering'.[39] Desondanks bleven de secretarissen-generaal zich zoveel mogelijk als college voordoen omdat ze dan sterker stonden tegenover de Duitsers. Er had in het college geen officiële besluitvorming plaats, men deelde elkaar meer mee, wat er speelde. Men besprak de problemen en besloot tot een gemeenschappelijke actie, of niet.[40] De onderwerpen die in Goedewaagens tijd op de agenda stonden en waar hij direct en indirect mee te maken had, waren onder meer de begroting, de Arbeidsdienst, de Jodenvervolging (al heette dat toen nog niet zo), de departementale voorlichting, de ambtenarensalarissen en tal van bezettingsproblemen.

Tussen november 1940 en juli 1941 traden vier nationaal-socialisten toe tot het college: allereerst Van Dam en Goedewaagen, vervolgens Rost van Tonningen als secretaris-generaal voor Bijzondere Economische Zaken en waarnemend secretaris-generaal van Financiën (begrotingszaken en geldwezen) in mei 1941 en tenslotte Jaap Schrieke (1884-1976) als secretaris-generaal van Justitie. Zij waren daarmee op Mussert na de hoogste gezagsdragers van het Nederlandse nationaal-socialisme. De positie van de vier 'nieuwe' secretarissen-generaal was wezenlijk anders van die van de 'oude' secretarissen-generaal: de nieuwelingen waren door de Rijkscommissaris benoemd. Dat dat verschil maakte, bleek na de protestbrief van het college tegen het ontslag van Joodse ambtenaren in februari 1941, die mede door Van Dam en Goedewaagen was ondertekend.[41] Van Goedewaagen is dat een onverklaarbare stap, aangezien hij op dat tijdstip al volop bezig was met de verwijdering van Joodse kunstenaars uit het kunstleven en bovendien een openlijk aanhanger van de Germaanse rassenleer was. Zijn solidariteit bezorgde hem daarentegen veel krediet bij de 'oude' secretarissen-generaal. Natuurlijk werden Van Dam en Goedewaagen door Seyss-Inquart op de vingers getikt. Het kwam niet te pas dat door de Rijkscommissaris aangestelde hoge ambtenaren protestbrieven ondertekenden die gericht waren tegen diezelfde Rijkscommissaris. De overige secretarissen-generaal kregen zo'n vermaning niet. Na dit incident meldden Goedewaagen en Van Dam dat zij zich voortaan zouden onthouden van deelname aan dergelijke acties.

Er was natuurlijk ook een inhoudelijk verschil tussen de oude en nazi-secretarissen-generaal. 'Wij hadden een heel andere taak,' aldus Goedewaagen tijdens de parlementaire

---

[39] Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, blz. 122.
[40] *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Deel 7A en B*, blz. 93-98.
[41] NIOD DOC I no. 315 (Prof.Dr. J. van Dam) map e, Brief CvSG aan Seyss-Inquart (24 februari 1941). Zie daarover onder meer het protest dat het college, inclusief Goedewaagen en Van Dam, aantekende tegen het ontslag van Joods overheidspersoneel, en Seyss-Inquarts reactie daarop, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Deel 7A en B, verslag en bijlagen*, blz 81-84; vgl. Coen Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007) blz. 64-68.

enquête in 1952. Formeel-juridisch bezien bevond Nederland zich misschien wel in oorlog met Duitsland, maar de politieke situatie was van dien aard dat Nederland met Duitsland één gemeenschappelijk belang had. Dat zei hij ook in het college: 'In feite is thans de oorlog tegen het Derde Rijk afgelopen.' Goedewaagen vond niet dat er nou zoveel belangrijks werd besproken, maar belangrijk genoeg om ernaar te luisteren en er zijn voordeel mee te doen op het DVK. Het college was voor hem een soort leerschool. Hij had de samenwerking met de andere secretarissen-generaal als 'buitengewoon collegiaal' ervaren, maar gaf ook aan dat hij zich wel altijd een beetje op de achtergrond had gehouden.[42]

Hoe ervoeren de oude secretarissen-generaal de inmenging van de nationaal-socialisten in hun college? Na hun toetreding werd de samenwerking in het college volgens de overige secretarissen-generaal 'hoogst merkwaardig'; de vertrouwelijkheid was weliswaar weg, maar er kwam ook een zekere openhartigheid voor in de plaats, die 'groot nut' heeft opgeleverd.[43] Secretaris Schaepman beaamde dat: 'Door die twee nieuwe eenden in de bijt veranderde de toon enigszins, doch eerlijkheidshalve moet gezegd worden, dat én de Heer van Dam, én de Heer Goedewaagen nooit oncollegiaal zijn opgetreden.'[44] Hirschfeld vond echter dat de verhouding aanzienlijk verslechterd was na de gezamenlijke protestbrief over de Joodse ambtenaren en de reactie daarop in het voorjaar van 1941.[45] Waaruit dat bleek, wordt niet duidelijk.

In de notulen van het College is wel duidelijk te lezen dat met name door het onbehouwen optreden van Rost van Tonningen in het college de verhouding tot de nationaal-socialistische secretarissen-generaal gaandeweg slechter werd.[46] Na zijn intrede in mei 1941 was de relatieve collegialiteit die tot dan toe heerste, in één klap weg. Rost van Tonningen hield lange en felle betogen voor nationaal-socialistisch beleid, die slecht vielen. Goedewaagen ondersteunde in deze vergaderingen zijn kameraad niet, maar hield zich stil en werd in de notulen niet genoemd. Voorzitter Snouck Hurgronje nam op 1 augustus 1941 vrijwillig ontslag, na een hooglopende discussie over het vrijwillig dienstnemen van de Nederlandse marechaussee aan het Oostfront na de pas uitgebroken oorlog met Sovjet-Rusland. Na het vertrek van Snouck Hurgronje aasde Rost van Tonningen op het voorzitterschap, maar de meerderheid van het college was voor Frederiks. Tenslotte werd een compromis bereikt: Frederiks werd voorzitter, Rost van Tonningen vice-voorzitter.[47]

Tussen de nationaal-socialistische secretarissen-generaal onderling boterde het ook niet zo goed. Van Dam lag eigenlijk het beste. Volgens Frederiks was hij een 'nette' man, 'een beste, brave, goeie vent'. Hij was weliswaar pro-Duits en druk doende het onderwijs op nationaal-socialistische leest te schoeien, maar dat werd hem nauwelijks kwalijk genomen omdat men het 'prachtig' vond dat hij geen lid was van de NSB.[48] Kennelijk maakte hem

---

[42] *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 7C*, Verhoor Goedewaagen, blz. 643.
[43] *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 7A en B*, blz. 95, O.m uitspraken Spitzen.
[44] NIOD, Archief C.J.M. Schaepman toegang 216A, inv.no. 2, 3, Aantekeningen blz. 15.
[45] *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 7C*, Verhoor Hirschfeld (15 januari 1952) blz. 496.
[46] NIOD CSG 216 inv.no. 2 t/m 5, Notulen (november 1940-maart 1943).
[47] Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, blz. 215.
[48] Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, blz. 191.

dat betrouwbaarder dan de anderen. De relatie tussen Goedewaagen en Van Dam was daarentegen nogal stekelig. Ze zaten elkaar voortdurend in de haren over competentiekwesties. Van Dam probeerde zoveel mogelijk naar zijn departement toe te halen en frustreerde op die manier het beleid van Goedewaagen, met name in de oprichting van de Kultuurkamer. Een mooi voorbeeld van die stekelige verhouding is een onbeduidend conflictje over het Museum van de Arbeid in Amsterdam. Goedewaagen had per abuis daarover een brief ontvangen van de burgemeester van Amsterdam die bedoeld was voor Van Dam en op basis van die informatie een enthousiast persbericht de wereld ingestuurd. Van Dam had daar geïrriteerd op gereageerd, waarna Goedewaagen op zijn strepen ging staan en de voorlichting over dit onderwerp als een aangelegenheid van het DVK zag. Van Dam bracht de kwestie vervolgens ter sprake in het College van Secretarissen-Generaal waar de zaak gesust werd.[49]

Ook de verhouding met Rost van Tonningen was moeizaam, wat vreemd is omdat ze beiden de meest overtuigde aanhangers van de SS-gedachten waren en ze ook privé vriendschappelijke betrekkingen onderhielden – Rost, die slechts voor weinig mensen waardering kon opbrengen, rekende Goedewaagen tot het handjevol beste vrienden en partijgenoten dat hij had.[50] Desondanks voerde hij een voortdurende machtsstrijd met Goedewaagen. Hij was bang dat Goedewaagen meer macht, invloed en zeggenschap zou hebben dan hij en wellicht nog hoger geplaatst zou worden dan hij. Zeer tegen het zere been was dan ook de brief van Mussert, waarin hij de drie NSB-secretarissen-generaal maande de politieke lijn van de NSB niet te schaden door persoonlijke opvattingen in het College van Secretarissen-Generaal en waarin hij bepaalde dat de politieke mening van de NSB voortaan uitsluitend zou worden verkondigd door de secretaris-generaal van Volksvoorlichting, Goedewaagen dus.[51] Rost was woedend. Dat hij ondergeschikt werd gemaakt aan een 'meikever' vatte hij op als een 'ernstige beleediging', die de gezagsverhoudingen in de beweging sterk aantastte. Hij eiste dat Mussert zijn besluit terug zou nemen; tot die tijd weigerde Rost nog deel te nemen aan de vergadering van het college.[52] Dat deed Mussert gedeeltelijk: het woordvoerderschap werd over alle drie secretarissen-generaal verdeeld, namelijk elk over zijn eigen portefeuille. Zeer tot Goedewaagens spijt, aangezien het NSB-woordvoerderschap zeer in zijn straatje van departementale voorlichting paste.

Het plan voor de departementale voorlichting lanceerde Goedewaagen al direct aan het begin van zijn DVK-carrière. De bedoeling was om de samenwerking tussen de departementen op het gebied van de pers en de voorlichting soepel te laten verlopen. Het DVK was daarvoor het aangewezen departement: alle politieke voorlichting zou gecoördineerd worden en in gezamenlijke persconferenties, georganiseerd door het DVK, naar buiten worden

[49] NIOD CSG 216 inv.no. 4b, Brieven Van Dam aan het College van Secretarissen-Generaal (18 en 27 februari 1942); inv.no. 4c, notulen (12 maart 1942).
[50] Interview met Grimbert Rost van Tonningen (18 juni 2008).
[51] Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, brief Mussert aan Rost van Tonningen en Schrieke, no. 232 (19 augustus 1941) blz. 683-684.
[52] Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, brieven Rost van Tonningen aan Mussert no.'s 235 en 237 (22 en 26 augustus 1941) blz. 687-688, 690-695.

gebracht. Hij stelde voor dat elk departement een ambtenaar zou aanwijzen die zich uitsluitend met de voorlichting zou gaan bezighouden. Al in december 1940 onderhandelde hij met Algemene Zaken om de bestaande Regeeringspersdienst over te dragen aan het DVK. De secretarissen-generaal stonden niet afwijzend tegenover de plannen, mits ze voldoende zeggenschap zouden houden over de politieke voorlichting betreffende hun eigen departement.[53] Goedewaagen richtte vervolgens binnen het DVK een bureau op dat zich uitsluitend bezighield met de interdepartementale voorlichting. De opbouw verliep aanvankelijk voorspoedig, maar stagneerde vanaf 1942 door gebrek aan medewerking van de andere departementen en aan bevoegdheden van de verantwoordelijke ambtenaar.[54]

Vanuit het standpunt van de 'oude' secretarissen-generaal bezien, was er een duidelijke waardering aan te brengen in populariteit ofwel 'betrouwbaarheid' van de nieuwe secretarissen-generaal. Van Dam als niet-NSB-er stond op de eerste plaats. Hij was zelfs zo onverdacht dat hij als enige nationaal-socialist mocht toetreden tot het 'verradersclubje', dat werd opgericht door de 'oude' secretarissen-generaal na het uiteenvallen van het College als gevolg van een 'ontploffing' tussen Rost van Tonningen en Hirschfeld in 1943.[55] Daarna kwam Schrieke. Hij wilde zo min mogelijk politieke inmenging op zijn departement en was afkerig van alle NSB-propaganda. Hij was ogenschijnlijk een meegaande man, belemmerd door zijn doofheid, maar in werkelijkheid ging hij onverstoorbaar zijn eigen weg. Volgens Goedewaagen genoot Schrieke in het college 'veel waardering'.[56] Door zijn gematigde houding werd hij door de andere secretarissen-generaal nauwelijks gezien als collaborateur.

Goedewaagen vonden de secretarissen-generaal een overtuigde collaborateur, met wie ze zo min mogelijk te maken wilden hebben. Goedewaagen hield zich tijdens de vergaderingen weliswaar gedeisd, maar sprak zich wel uit inzake Joodse en nazificatievraagstukken. Een opmerkelijk voorbeeld van zijn optreden is terug te vinden bij de kwestie van de massale dood van een groep Joden die naar Mauthausen gevoerd was. De secretarissen-generaal wilden deze raadselachtige sterfte actief onder de aandacht van Seyss-Inquart brengen, maar Goedewaagen deed aan dat verzoekschrift niet mee. 'De aangelegenheid van behandeling van Joodsche personen moet men uit historisch oogpunt bekijken,' vond hij, 'en daarbij moet rekening worden gehouden met hetgeen de Joden destijds in Duitschland hebben gedaan. Over protesten tegen eenigerlei Joodsche actie in Duitschland van Nederlandsche zijde werd vroeger nooit gehoord.'[57]

Rost van Tonningen sloot de rij in populariteit en betrouwbaarheid. Voor hem bestond, als boven al uiteengezet, geen enkele waardering. Hij stond bekend als een uiterst onbetrouwbare nazi die volledig op de hand van de vijand was.

---

[53] NIOD CSG 216 inv.no. 3b, Notulen no. 20 (19 februari 1941), 21 (21 februari 1941, 22 (24 februari 1941).
[54] NIOD CSG 216 inv.no. 3i, Notulen no. 91 (14 november 1941); NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad (2 december 1941; 27 februari 1942) en nota K.J.J. Ingerman aan Goedewaagen (8 december 1941).
[55] *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 7A en B*, blz. 93-98, Uitspraken Hirschfeld en Spitzen.
[56] F. van Anrooij over Schrieke in *Biografisch Woordenboek Nederland*; Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 213; over Schriekes doofheid: Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*.
[57] NIOD CSG 216 inv.no. 3h, Notulen no. 88 (21 oktober 1941).

De werksfeer op het departement

Het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten kende een eenvoudige hierarchische structuur. De hoofden van de afdelingen onder de twee sectoren Volksvoorlichting en Kunsten waren over hun werk verantwoording schuldig aan de secretaris-generaal. Het was hen niet toegestaan om hem heen contacten te leggen met hogere ambtenaren van andere departementen of met de hogere functionarissen in de NSB. Brieven die verstuurd werden, moesten eerst door het Kabinet worden gecheckt en mochten niet door ambtenaren lager dan de hoofden van afdelingen worden getekend. De hoofden volgden de beleidslijnen zoals die door Goedewaagen werden aangegeven.

Goedewaagen had zijn beleidslijnen in het najaar van 1940 helder op papier uiteengezet. Dankzij deze beleidslijnen werden de grote zaken voortvarend aangepakt: de gelijkschakeling van de pers met het Journalistenbesluit, de liquidatie van de omroepen en oprichting van de Nederlandsche Omroep, de oprichting van de Kultuurkamer, de reorganisatie van het orkesten- en toneelbestel en de verbetering van de sociaal-economische positie van kunstenaars waren medio 1942 goeddeels tot stand gebracht, in een tijdspanne van anderhalf jaar. Gezien de (oorlogs)omstandigheden draaiden de ambtelijke molens in deze periode dus ongekend snel. Daarmee was de nazificatie van de Nederlandse cultuur echter nog lang niet geslaagd, want niet alleen kreeg het DVK voor zijn werk de handen van de bevolking niet op elkaar, ook in de consolidatiefase bleken uitvoering, samenwerking en ontwikkeling buitengewoon moeizaam te verlopen.

Gedurende zijn bewind van ruim twee jaar was het departement in opbouw en dus voortdurend in beweging. Afdelingen werden samengevoegd en hernoemd, of juist gesplitst of opgeheven. De afdeling Propaganda werd hernoemd tot Actieve Propaganda, waarbij een nieuwe afdeling Kultureele Propaganda werd gevormd uit de bestaande afdeling Ontspanning en Cultuur. De afdeling Radio- en Filmwezen werd in januari 1943 gesplitst in een afdeling Radio en afdeling Film. De afdeling Algemene Inlichtingen, opgericht begin 1942, werd hernoemd tot Informatie en Documentatie, maar halverwege 1942 weer opgeheven. Enzovoort. Daarbij kampte het jonge departement met een gebrek aan bekendheid bij tal van semi-overheidsinstellingen waarmee het te maken had, zoals de Arbeidsdienst, het Nederlandsch Arbeids Front, Winterhulp en de Commissie Woltersom e.d., zodat het voortdurend zijn bestaansrecht moest bewijzen en zijn taakstelling moest uitleggen en verdedigen.[58]

De andere departementen stonden op zijn zachtst gezegd wantrouwend tegenover het DVK; met name secretaris-generaal Jan van Dam van OWK stelde de taakstelling van zijn 'kameraad'-departement voortdurend ter discussie en bemoeilijkte het werk aanzienlijk.[59]

---

[58] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no.7 (6 november 1941). Vgl. inv.no. 119 C, Notulen Propagandaraad no.39 (22 januari 1943); inv.no. 3d, Notulen Departementsraad no. 57a (5 juni 1942). Vgl. inv.no. 2i, Toespraak Goedewaagen voor persreferenten en voorlichtingsambtenaren van de departementen, Arbeidsdienst en Winterhulp (23 december 1941).
[59] NIOD DVK 102 inv.no. 3b, Notulen Departementsraad no. 21 (27 juni 1941); inv.no. 3c, Notulen Departements

De andere departementen hoefden alleen in hun propaganda-acties samen te werken met het DVK, maar 'vergaten' dat of weigerden ronduit. Op die manier zetten ze het DVK goeddeels buiten spel. Desondanks onderhielden Goedewaagen en zijn staf een intensief contact met Van Dam, Hirschfeld en Rost van Tonningen over (cultuur)onderwijs, tentoonstellingen, materialentoewijzing en salaris- en begrotingskwesties.[60]

Goedewaagen en zijn staf overlegden in de regel één keer per week met elkaar in de Departementsraad. In de raad waren alle hoofden van afdelingen vertegenwoordigd, dus de drie hoofden van de stafafdelingen, de hoofden van de sector Volksvoorlichting en de hoofden van de sector Kunsten. Goedewaagen was de voorzitter, bij afwezigheid werd hij waargenomen door loco-secretaris-generaal jhr. Sebastiaan de Ranitz, hoofd van Kabinet en Juridische Zaken.

De notulen van de Departementsraad geven een aardig inzicht in het functioneren van het departement, met de grote en vele kleine zaken waarmee de ambtenaren zich bezighielden.[61] De agenda bestond elke vergadering uit twee punten: 'mededelingen van de Secretaris-Generaal' en 'rondvraag'. Deze vorm van vergaderen, waarbij de voorzitter eerst zijn punten ter tafel brengt en daarna een vragenrondje langs de overige deelnemers doet, heeft iets weg van een college. Goedewaagen voerde het woord, waarna aan het eind zijn medewerkers nog vragen konden stellen. Geen wonder dat de notulen een beeld schetsen van een vergadering waar ieder naar believen zijn eigen onderwerpen ter tafel bracht, waarover dan gediscussieerd werd, zonder direct tot vervolgstappen of beslissingen te komen. De effectiviteit van de vergaderingen was dan ook laag; onderwerpen werden onvoorbereid ingebracht, daarna doorgeschoven naar een volgende vergadering of van de agenda afgevoerd zonder resultaat. Besluiten werden in de notulen niet als zodanig aangemerkt en evenmin aan een verantwoordelijke ambtenaar gekoppeld, dus bleven vaak onuitgevoerd. Wat ter tafel kwam was urgent en werd besproken, maar prioriteiten werden er niet gesteld. De departementsraad had dan ook een hoog adhoc-karakter.

Sommige namen op de aanwezigheidslijst komen zelden tot nooit voor in de notulen, anderen juist zeer vaak. Willem van der Vegte, de leider van de afdeling Voorlichting en Propaganda, en in die functie de raadsadviseur van Goedewaagen, liet zich kennen als een zeer steile NSB-er. Hij volgde Mussert in diens visie over een zelfstandig Nederland in een statenbond met het Duitse Rijk. Jan-Govert Goverts was een zeer gedreven en kundig ambtenaar die zeer veel wist te bereiken met zijn afdeling Muziek, al was hij nogal geobsedeerd door het 'Jodenvraagstuk'. Frans Primo van Theater en Dans daarentegen liet zich alleen horen als hem wat gevraagd werd. Max Blokzijl, eerst hoofd van de afdeling Perswezen en vanaf medio 1942 ook verantwoordelijk voor de Propaganda, liet flink van zich horen en had over alle onderwerpen een standpunt. Hij is de enige aan wie Goedewaagen regelmatig vroeg wat zijn mening was over bepaalde onderwerpen of hoe hij dacht over de

raad no. 44 (13 februari 1942) en no. 49 (27 maart 1942); NIOD CSG 216 inv.no. 4b, brieven Van Dam aan SG's 18 en 27 februari 1942) en inv.no. 4d, Notulen Secretarissen-Generaal no.14 (7 mei 1942); inv.no. 4e, Notulen Secretarissen-Generaal no.23 (6 augustus 1942).

[60] NIOD DVK 102 inv.no. 3b, Notulen Departementsraad no.30 (2 oktober 1941)

[61] NIOD DVK 102 inv.no.'s. 3 a t/m 3g, Notulen Departementsraad (4 januari 1941-21 juli 1944).

perceptie 'bij het volk' over bepaalde kwesties. Sebastiaan de Ranitz, die Goedewaagen waarnam bij diens afwezigheid, was vooral geïnteresseerd in de juridische vraagstukken rondom verordeningen en hield zich verder afzijdig. Ernst Voorhoeve tenslotte, die de kameraadschappelijke en publicitaire verbintenis tussen het DVK en de NSB tot stand had moeten brengen in zijn dubbelfunctie van propagandaleider NSB en hoofd afdeling Propaganda DVK, voerde het hoogste woord, probeerde zijn eigen zin voortdurend door te drukken en kwam daarbij regelmatig in botsing met de secretaris-generaal, die er anders over dacht. Voorhoeve was weliswaar een oude bekende van Goedewaagen, maar meer nog een afgezant van Mussert met de opdracht, na het vertrek van Van der Vegte, de Nederlandse lijn in het departement te bewaken en de Groot-Germaanse visie van Goedewaagen geen kans te geven.

Welke onderwerpen werden er in de departementsraad besproken en welke sfeer spreekt er uit de notulen? Allereerst is van belang dat het DVK een geheel nieuwe Rijksdienst was, die bijna van de grond af moest worden opgebouwd. Dat betekent dat in de raad regelmatig gesproken werd over de huisvesting en alle problemen van dien: te krappe behuizing, de beslommeringen van verhuizing naar een nieuw gebouw, nieuwe inrichting, indeling van de kamers, de afwezigheid van een personeelskantine. Personeel werd niet overgenomen van het voormalige Ministerie van OK&W, maar vrijwel volledig nieuw aangetrokken. Dat betekende dat het nieuwe departement niet kon bogen op de ervaring van doorgewinterde ambtenaren en evenmin op het bestaan van een ambtelijke cultuur.

De meerderheid van de ongeveer 170 ambtenaren was lid van de NSB.[62] De salarissen waren erg laag – een probleem dat op alle departementen speelde en al van vóór de oorlog dateerde – zodat het verloop onder het personeel hoog was en de kundigheid erg laag. Maar eigenlijk verschilden de ambtenaren van het DVK in hun formatie, rang en salaris niet van hun collega's op andere departementen – ook daar werd steen en been geklaagd over de slechte arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden: het lage salaris, waarvan met name de lagere ambtenaren vanaf 1942 feitelijk niet meer konden rondkomen; het ontbreken van warme maaltijden in te korte lunchpauzes; de vordering van fietsen in 1942 enzovoort.[63]

Met de regelmaat van de klok kwamen er NSB-zaken aan de orde. De notulen geven in het eerste jaar geen blijk van anti-NSB-gezindheid of onwil in samenwerking, integendeel. De ambtenaren waren zelf NSB-lid en ook Goedewaagen benadrukte steeds het belang van een goede verhouding.[64] En al in februari 1941 lagen er plannen om het 'ineengroeien van Staat en Beweging' voor te bereiden via de propaganda-afdelingen van het DVK en de NSB.

In oktober 1941 leekhem een diepgaander contact tussen de afdelingshoofden van het DVK en het hoofdkwartier van de NSB zeer wenselijk en maakte hij daarover afspraken met Mussert en zijn staf. Er werd een Propagandaraad opgericht om de propaganda van de

[62] NIOD DVK 102 inv.no. 32a, Personeelslijst (4 juli 1941).
[63] NIOD DVK 102 inv.no. 3e, Notulen Departementstraad no. 74 (16 oktober 1942), no. 77 (13 november 1942), no. 78 (20 november 1942).
[64] NIOD DVK 102 inv.no. 4f, Nota Goedewaagen (z.d., december 1941). Vgl. inv.no.3c, Notulen Departementsraad no.38 (23 december 1941).

NSB en de propaganda van Het DVK met elkaar in onvereenstemming te brengen.[65] De raad bestond uit ambtenaren van het DVK en medewerkers van het Hoofdkwartier en vond afwisselend in Utrecht en Den Haag plaats, onder leiding van propagandaleider Ernst Voorhoeve (Utrecht) en Goedewaagen (Den Haag). Een jaar en talloze conflicten later was Goedewaagens liefde voor de NSB sterk bekoeld. Vanaf september 1942 hield hij iedere inmenging van de NSB in departementsaangelegenheden buiten de deur en verbood hij zijn ambtenaren naast hun werk ook een functie bij de NSB te bekleden. De Propagandaraad werd (tijdelijk) opgeheven.[66]

De Kultuurkamer was een steeds terugkerend onderwerp. Gaandeweg 1941 werd de Kultuurkamer ingericht als 'organische organisatie', en die andersvormige organisatie leidde van meet af aan tot onduidelijkheid over bevoegdheden en verantwoordelijkheden tussen ambtenaren van het DVK en ambtenaren van de Kultuurkamer. Aan de orde kwamen de problemen rond de oprichting van de gilden, ledenwerving en samenwerking met het departement. Aan de orde kwam ook de wijze waarop secretaris-generaal Van Dam en de Commissie Woltersom de poten onder de stoel van de diverse gilden probeerden uit te zagen. Van Dam stelde dat kunstonderwijzers (van pianoleraren via zangpedagogen tot bijklussende schilders) geen lid hoefden te worden van de Kultuurkamer, omdat ze onder zijn departement ressorteerden; de Commissie Woltersom beweerde hetzelfde over de kunsthandel. Het kostte veel energie en frustratie om deze grote groepen alsnog te winnen voor de gilden.

De Nederlandsche Omroep was al vrij snel opgericht, maar de organisatie liep allesbehalve soepel. Het bleek geen sinecure de Luistergelden, die geïnd werden door de PTT, voor het DVK te verkrijgen. De discussie daarover nam heel wat vergadertijd in beslag. Daarnaast waren er voortdurend conflicten over de programmering van de radio-uitzendingen, de kwaliteit van het gebodene, de hoeveelheid zendtijd die aan de DVK-onderwerpen werd besteed en de belabberde programma's van de NSB. De omroep liet zich niet veel gelegen liggen aan een goede samenwerking met de ambtenaren van het Departement.

Veel tijd werd in de Departementsraad besteed aan de maatregelen van controle en censuur. Ook het 'Jodenvraagstuk' werd regelmatig aan de orde gesteld bij het zuiveren van de orkesten en toneelgezelschappen en later bij ledenwerving van de Kultuurkamer. Het hield de gemoederen erg bezig, overigens niet als morele kwestie, maar als uitvoeringsprobleem. Men discussieerde over de gevolgen van de verwijdering van Joden uit de orkesten en het al of niet dispensatie verlenen aan half-Joden, gemengd gehuwden en nationaalsocialistische Joden om in Nederland op te treden. Leidraad werd een brief van Rauter betreffende de Jodenverordening: 'In geval van twijfel dient met steeds ten nadeele van de Joodsche partij te beslissen.'[67] Het kostte maanden tijd om alle dispensatieverzoeken van Joden die lid wilden worden van de Kultuurkamer te behandelen en het leidde tot veel ambtelijke vragen hoe die individuele aanvragen te behandelen.

[65] NIOD DVK 102 inv.no. 3b, Notulen Departementstraad (2 oktober 1941).
[66] NIOD DVK 102 inv.no.'s 119b en 119c, Notulen Propagandaraad (9 oktober 1941-29 oktober 1943).
[67] NIOD DVK 102 inv.no. 3b, Notulen Departementsraad no.28 (19 september 1941).

Tot slot ging het grootste deel van de departementsraad over dagelijkse onderwerpen als de uitvoering en financiering van de propaganda-acties, de steeds nijpender wordende papierschaarste en de gevolgen daarvan voor de dagbladen, de uitgave van boeken en muziekwerken en het drukken van propagandabrochures, de esthetiek van affiches, de opzet van tentoonstellingen en de al genoemde controlemaatregelen.

In de loop van 1941 was het bij Goedewaagen in de dagelijkse gang van zaken langzaam gaan dagen dat hij weliswaar de baas van het DVK was, maar dat hij op zijn beurt verantwoording moest afleggen, en sterk gecontroleerd werd, door het Rijkscommissariaat (Seyss-Inquart), de *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda* (Schmidt) en zijdelings door de NSB (Mussert) die weer in direct contact stond met Schmidt. Ook het *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* (Goebbels) en de *Parteikanzlei* van de NSDAP (Bormann) lieten via Gernand en Schmidt hun invloed gelden. Achter de schermen blies ook de Kultuurraad (Snijder), weliswaar zonder direct vetorecht, zijn hete adem in de nek van Goedewaagen. Uit de notulen blijkt dat vooral de allesoverheersende controle van de *Hauptabteilung* rond oktober 1941 serieuze vormen aannam. In zijn streven met zijn cultuurbeleid een bijdrage te leveren aan een nieuwe nationaal-socialistische wereld, liet Goedewaagen naar al deze 'leiders van het DVK' zijn oren hangen, ondertussen gestaag doorwer-kend aan de uitwerking van het beleid. Dat hij daardoor als dé leider van het DVK opzijgeschoven zou worden, zag hij op dat moment niet in.

Goedewaagen liet zich op het departement niet zien als een sterke leidinggevende. Slechts een enkele keer kwam hij daadkrachtig en vastberaden uit de hoek, onder meer nadat hij in de zomer van 1942 het hoofd van de afdeling Propaganda Ernst Voorhoeve had geschorst en hij tegelijkertijd alle NSB-invloeden uit het departement weerde. Maar over het algemeen liet hij zelden zijn mening horen over een vraagstuk, laat staan dat hij actief besluiten nam ter vergadering. Vaker hield hij iets 'in beraad' of zou hij er 'later' op terugkomen. Het beeld dat oprijst is dat van een man die wel gewend was om in vergaderingen op te treden, maar onder gelijken van positie en op intellectueel niveau. Maar in de positie van ambtelijk leidinggevende leek hij geen raad te weten met zijn positie van 'primus inter *in*pares', hoe hij moest aansturen, opdrachten geven, slagvaardig zijn en besluiten nemen. In de notulen lijkt hij steeds overvallen te worden als van hem een besluit of mening werd verwacht; hij reageerde dan door de hete aardappel snel van zich af te werpen. De rollen van visionair, voortvarend plannenmaker en genuanceerd adviseur lagen hem goed, die van directeur en delegerend leidinggevende helemaal niet. Dat is de belangrijkste reden waarom het departement op papier zoveel beter uit de verf kwam dan in de dagelijkse praktijk.

In september 1942, bijna twee jaar na de oprichting van zijn departement, klaagde Goedewaagen over de wijze waarop de hoofden zijn cultuurpolitiek naar buiten toe uitdroegen. Hij vreesde dat het DVK teveel verviel in bureaucratie, het louter administratief correct uitvoeren van de taken, maar de bijbehorende bedoelingen veronachtzaamde. Dat dit alles te maken had met zijn stijl van leidinggeven, ontging hem. Kennelijk ging hij er vanuit dat alle ambtenaren met zijn gebundelde cultuurpolitieke redevoeringen *Passer en Speer*

binnen handbereik de grote idealen vanzelf vorm konden geven.[68] In de notulen zijn in elk geval nergens cultuurpolitieke aanwijzingen of besluitvorming van Goedewaagen terug te vinden. Goedewaagen was in diezelfde tijd ook ontevreden over het optreden van het DVK in het openbaar. Naar zijn mening lag de oorzaak van het falen erin dat de afdelingen niet krachtig genoeg het standpunt van het departement naar voren brachten. Dat dat standpunt door de toenemende conflicten met de NSB verre van duidelijk was, daaraan ging Goedewaagen gemakshalve helemaal voorbij. De hoofden ontvingen nooit een heldere instructie over de te volgen koers.

Illustratief voor de wijze waarop Goedewaagen omging met leiderschap in zijn departement is de volgende anekdote. In maart 1942 werd door Schmidts *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda* een *'referent'* Dr. Haagen aangesteld, wiens taak zelfs Goedewaagen niet geheel duidelijk was, maar die toch belangrijke beslissingsbevoegdheden inzake de Kultuurkamer kreeg.[69] HIermee nam de Duitse greep op het DVK verder toe, nadat in de voorgaande periode al meer en meer cultuurzaken vanuit Berlijn door het *Promi* werden gedicteerd. In de Departementsraad deden de hoofden hun beklag over de verregaande inmenging van de Duitsers in hun werkzaamheden. Het werd onder de gegeven omstandigheden voor een Nederlands nationaal-socialistisch departement wel heel moeilijk om te werken, vonden ze. Voorhoeve – toen nog aanwezig – stelde als oplossing voor om in de volgende Departementsraad Mussert uit te nodigen en de moeilijkheden te bespreken. Dat leek Goedewaagen een goed idee, waarmee hij niet alleen zijn voorzittershamer uit handen gaf, maar ook bij de ambtenaren de indruk wekte in hierarchie onder Mussert te staan.[70] De anekdote toont aan dat Goedewaagen niet opgewassen was tegen de ondoenlijke structuur van meerdere kapiteins op zijn schip. Hoewel hij zelf de kapitein was, gaf hij steeds het roer uit handen aan diegene die op dat moment het roer uit zijn handen trok en zich vervolgens ook als kapitein ging gedragen.

Goedewaagens gebrek aan ervaring in een leidinggevende positie kwam misschien nog wel het meest pregnant tot uiting in de interne organisatie van het departement. Van meet af aan heerste er wanorde op de burelen. Ambtenaren kwamen stelselmatig te laat, sjoemelden met reiskostendeclaraties, gedroegen zich incorrect tegenover bezoekers, namen onverantwoord lange pauzes, kortom gedroegen zich onbehoorlijk.[71] De wanorde werd nog versterkt door het lage niveau van het geleverde werk: de belabberde stijl en grammaticale fouten in de uitgaande brieven, de miserabele vertalingen in het Duits, opdrachten die maar gedeeltelijk of helemaal niet werden uitgevoerd en zo meer. Goedewaagens verklaring voor de situatie was een 'gebrek aan lichamelijke, geestelijke en karaktervorming'. Zijn oplos-

---

[68] Prof. Dr. T. Goedewaagen, *Passer en Speer. Cultuurpolitieke redevoeringen. Eerste reeks* (Den Haag 1941) en *Passer en Speer. Kultuurpolitieke redevoeringen.Tweede reeks* (Den Haag 1943).
[69] NIOD DVK 102 inv.no. 3c, Notulen Departementstraad, no. 48 (20 maart 1942), no. 49 (27 maart 1942) en no. 50 (2 april 1942). Alle contacten met de Duitse instanties moesten via Haagen lopen; ambtenaren mochten niet meer zelf met ambtenaren van het Rijkscommissariaat communiceren.
[70] NIOD DVK 102 inv.no. 3c, Notulen Departementstraad, no. 48 (20 maart 1942).
[71] NIOD DVK 102, Diverse gevallen in inv.no. 3c, Notulen Departementsraad (6 februari 1942, 13 februari 1942, 27 februari 1942, 13 maart 1942).

sing: vormingslessen en tuchtstraffen. Op zijn instigatie werd er een cursus van 32 vormingslessen voorbereid, die door alle lagere ambtenaren eenmaal per week verplicht gevolgd moest worden. Ook nam hij een controleur in dienst die voor, tijdens en na werktijd de portiers, bodes, jong personeel, gangen, toiletten, garderobes en fietsenstallingen controleerde. De tuchtstraffen hielden in berisping, inhouden vakantiedagen, schorsing en in het ergste geval ontslag op staande voet. Dat laatste kwam nogal eens voor bij ambtenaren die betrapt werden op diefstal of op anti-nationaal-socialistische uitlatingen.

Het hielp allemaal niet. In november 1942 meldde De Ranitz in de Departementsraad voor de zoveelste keer dat de sfeer op het DVK verziekt was.[72] Dit keer noemde hij puntsgewijs de kwesties die de gemoederen van de ambtenaren verhitten: 1. Het niet-verstrekken van warme maaltijden; 2. De verhouding tot de NSB; 3. De maatregelen tegen te laat komen, de aanwezigheidscontroles e.d.; 4. De salariëring. Over punten 1 en 4 werd in de notulen gemeld dat de secretaris-generaal zich hierover ook 'machteloos' voelde. Deze problemen speelden immers op alle departementen, waren al zeer vaak aan de orde gesteld bij de Rijkscommissaris, maar bleven onopgelost. Ook Goedewaagen had zich in het College van Secretarissen-Generaal regelmatig hard gemaakt voor een oplossing van deze kwesties, maar was onverrichterzake met lege handen teruggekeerd.[73] Punt 2 vond men 'moeilijk te behandelen' en punt 3 werd als noodzakelijk beschouwd. Discussie gesloten.

Bovenstaande punten komen in de hele notulencyclus steeds weer naar voren. Het zijn punten die eigenlijk tot de algemene arbeidsvoorwaarden behoren, waaraan Goedewaagen, ook weer volgens de notulen, misschien te weinig aandacht heeft besteed, maar waar de andere secretarissen-generaal ook mee worstelden. Op het tweede punt na waren het punten die de asceet, die zelf op een houtje beet, van nature punctueel en verzorgd was, zich correct jegens anderen gedroeg en in al zijn universiteitsjaren zijn studenten nooit tot de orde had hoeven roepen, banaal moeten zijn voorgekomen. Alledaagse problemen, zoals warme maaltijden, fietsenstalling, salarissen en prikklokken liet hij daarom over aan de hoofden van de afdelingen; zelf hield hij zich liever bezig met de hogere idealen van de cultuurpolitiek en de volksvoorlichting. Het gevolg was dat zijn hoofden zelf het initiatief namen om de problemen op te lossen, zoals Voorhoeve dat bijvoorbeeld deed bij de salarissen, en daarmee Goedewaagens gezag en populariteit ernstig ondermijnden.[74]

In de slechter wordende verhouding met de NSB speelde Goedewaagens gebrek aan leiderschapskwaliteiten een doorslaggevende rol. Zijn zwabberende beleid met betrekking tot de NSB heeft de organisatie geen goed gedaan; niet verwonderlijk aangezien het gros van de ambtenaren fervent NSB-lid was. In de beginperiode betrok Goedewaagen de NSB actief bij het DVK: zo liet hij zelfs circulaires rondgaan waarin ambtenaren werden aangespoord zich actiever op te stellen jegens de Beweging; hij wilde zelfs dat ze een deel van hun vrije tijd aan de NSB zouden wijden.[75] Eind 1942 echter moest naar buiten toe de schijn

[72] NIOD DVK 102 inv.no. 3c, notulen Departementstraad no.78 (20 november 1942).
[73] Zie noot 37.
[74] NIOD DVK 102 inv.no. 3c, notulen Departementstraad no. 46 (27 februari 1942).
[75] NIOD DVK 102 inv.no. 3c, notulen Departementstraad no. 38 (23 december 1941).

opgehouden worden dat het DVK een a-politiek departement was. Ambtenaren mochten dan ook niet meer in NSB-uniform op het werk verschijnen, óók de radio- en filmcontroleurs in de Buitendienst niet.[76] Goedewaagen heeft nooit ingezien dat hij van begin af een degelijke interne organisatie had moeten opzetten onder krachtig en betrokken leiderschap van hemzelf, met een duidelijk beleid waar het de inmenging van de NSB in departementszaken betrof. Te laat zag hij in hoe de NSB en de fanatieke NSB-ers de werking van het departement ondermijnden en de sfeer stelselmatig verziekten.

Volksvoorlichting: omroep, pers en film

In de sector Volksvoorlichting was Goedewaagen bij de maatregelen voor de omroep, pers en film erop gebrand om de politieke ideologie luid en duidelijk te propageren – veel sterker in elk geval dan in de sector Kunsten, waar hij het zelfs onwenselijk vond om tegenover de kunstenaars als uitgesproken nationaal-socialistisch over te komen. Volksvoorlichting zag hij als de bezwering der massa; de oude Grieken deden dat per redevoering, maar de doelstelling was nog dezelfde als die van Pericles en Cicero: 'Hoe grijp ik de massa?'[77] Goedewaagen was een van de weinige intellectuelen met een groot vertrouwen in de nieuwe media als middel tot maatschappelijke verandering: 'Wij hebben ons wapenarsenaal technisch oneindig verfijnd,' stelde hij, doelend op de nieuwe media als radio en film. Zijn tijdgenoten Philip Kohnstamm en Johan Huizinga hadden juist in de jaren dertig de politieke en commerciële reclame gehekeld, die 'den modernen mensch aangrijpt en hem in zijn zwak van verminderde oordeelskracht tast'.[78] Maar het was natuurljk precies dát element dat Goedewaagen aansprak in de moderne propagandatechnieken. Door de techniek had de volksvoorlichting een haast onbeperkte macht gekregen, vond hij – alleen nog beperkt door dezelfde publieke opinie die door de volksvoorlichting zelf is gecreëerd en in zijn macht is. Voorwaar weer een aardig filosofisch dilemma.

In maart 1941, toen de afdelingen van de sector Kunsten al vol in bedrijf waren, stelde Goedewaagen de afdelingen in de sector Volksvoorlichting officieel in, met ir. Willem van der Vegte als hoofdambtenaar.[79] Van der Vegte, lid van de NSB sinds 1933 had zijn baan als directeur van de Nederlandse Siemens Staalfabriek in 1940 opgezegd, om zich geheel te kunnen wijden aan de nationaal-socialistische zaak. Van der Vegte werd door de Londense regering als 'rechterhand van Goedewaagen' gezien, maar in werkelijkheid hadden de mannen weinig op met elkaar.[80] Hij was als rechtgeaarde NSB-er van het eerste uur en spion van Mussert zelfs ronduit negatief over Goedewaagen en noemde hem 'onzakelijk' en 'een

---

[76] NIOD DVK 102 inv.no. 3e, notulen Departementstraad no. 78 (20 november 1942). Goedewaagen was nog niet van het toneel verdwenen of Mussert riep de ambtenaren op tijdens werkuren zo vaak mogelijk hun NSB-uniform te dragen. Notulen Departementsraad no. 87 (19 februari 1943).
[77] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 163A-164.
[78] Als geciteerd in Ronald van Raak, 'De Kunst van propaganda. Tobi Goedewaagen als Minister van Volksvoorlichting', in: *Oud licht op nieuwe zaken. Adviezen van Erasmus, Spinoza, Thorbecke, Multatuli, Huizinga en anderen* (z.p. 2003) blz. 70-74, aldaar 71-72.
[79] NA CABR W.L.Z. van der Vegte inv.no. 71258, Getuigenverklaring C.J. Huygen (12 mei 1949).
[80] *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Deel 5B, bijlagen*, Nota Dijxhoorn aan koningin Wilhelmina (13 maart 1941) blz. 87-89.

slechte leider'.[81] Al een maand na zijn indiensttreding schreef hij aan Mussert: 'Kameraad Goedewaagen mist practisch alle organisatorisch talent om van het Departement een succes te maken en hij heeft een fatale eigenschap om veelal ondeugdzame medewerkers te kiezen'.[82] Enige ambities om zelf op de stoel van de secretaris-generaal plaats te nemen zal deze voormalige Siemens-directeur in zijn stroom aan negatieve oordelen niet vreemd geweest zijn.

In de nota bij de oprichting van de Afdeling Propaganda schreef Goedewaagen dat deze afdeling tot doel zou hebben de 'bevordering der nationaal-socialistische gedachte op politiek, sociaal en nationaal gebied'. Op nationaal gebied wilde hij het volks bewustzijn vergroten, door aan de slag te gaan met vraagstukken als de rassenhygiëne of eugenetica, de bevolkingsleer en het Jodenvraagstuk. Op sociaal gebied had hij de versterking van het sociaal besef voor ogen, onder meer door het ontwikkelen van de Winterhulp, een nationaal-socialistisch programma tegen armoede en gebrek. Op politiek gebied stelde hij een nauwe samenwerking met de propaganda-afdeling van de NSB voor: 'Departement en Beweging moeten hier elkaars spiegelbeeld worden. Zij moeten gelijk afgestemd zijn.'[83] Daarbij had hij twee vormen van propaganda in gedachten. Het DVK moest in de eerste plaats *regeringsvoorlichting* gaan maken, en daaronder verstond hij iets anders dan domweg propaganda voeren. Propaganda, meer specifiek politieke *partijpropaganda*, was voorbehouden aan de NSB. De volksvoorlichting door het DVK was echter gericht op het winnen van het volk voor de juistheid van het nationaal-socialisme als wereldbeschouwing, als ideologie. Door echter niet duidelijk te stellen bij wie van de twee de eerste verantwoordelijkheid lag, schiep Goedewaagen bij aanvang al zijn eigen valkuil voor de latere competentiestrijd met de NSB en Voorhoeve over de propaganda.

Goedewaagen stond op het standpunt dat de volksvoorlichting, anders dan in het liberalistische klimaat van vóór de oorlog, bij uitstek een aangelegenheid van de overheid moest zijn. Zeker na het verdwijnen van de Regeeringspersdienst bij Algemene Zaken zag hij zijn kans schoon om de volksvoorlichting te gaan coördineren vanuit het DVK. Daarvoor trachtte hij zoveel mogelijk in overleg te treden met andere departementen, Economische Zaken, Sociale Zaken, Binnenlandse Zaken, Justitie, Landbouw en Financien. Op zijn advies stelden een aantal departementen voorlichtingsambtenaren aan, die via het Bureau Informatie van het DVK contact hadden met elkaar. Op een voorlichtingsbijeenkomst lichtte Goedewaagen zijn bedoeling toe: de voorlichtingsambtenaren moesten voorlichting geven vanuit en óver hun eigen departement, maar altijd via en in overleg met het DVK.[84] De voorlichters hoorden dit alles welwillend aan, maar daar bleef het dan ook bij, met name toen het DVK onder druk van Mussert toch steeds sterker (politieke) propaganda ging bedrijven.[85]

[81] NA PF Den Haag dossier 262/45 inv.no. 108964, Brief W.L.Z. van der Vegte aan C.J. Huygen (13 april 1942).
[82] NA CABR W.L.Z. van der Vegte inv.no. 71258, Brief Van der Vegte aan Mussert (29 januari 1941).
[83] NIOD DVK 102 inv.no. 1b, Nota Goedewaagen (4 maart 1941).
[84] NIOD DVK 102 inv.no. 2i, Toespraak Goedewaagen voor voorlichtingsambtenaren (23 december 1941).
[85] *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Deel 7C*, Verhoor Goedewaagen, blz. 640-643. Zie ook: Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 167 en NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal (9 januari 1947).

Graag vergeleek Goedewaagen propaganda met kunst, en de journalist met een kunstenaar. De volksvoorlichting was woordkunst en de journalist en radiospreker noemde hij auteurs. Goede volksvoorlichting had volgens Goedewaagen twee leidende beginselen:
1. zij moest zich houden aan de feitelijke objectieve werkelijkheid;
2. zij diende het welzijn van het volk te dienen en dus [sic] niet 'neutraal' te zijn.[86]
Dat deze beginselen lijnrecht tegenover elkaar stonden, wist Goedewaagen maar al te goed. Hij was ervan overtuigd dat hijzelf kon bepalen welke informatie goed was voor het volk en diens belangen en welke niet. De openbare mening was niet gebaat bij 'feitelijkheden' vond hij, maar moest geleid worden door 'wilsbepaaldheid'.[87] Het was aan oprechte en weldenkende nationaal-socialistische leiders als hemzelf voorbehouden díe informatie te selecteren waaruit een 'objectieve' voorlichting gecreëerd werd.[88] Objectief dus voor zover deze voorlichting in het straatje van het nationaal-socialisme paste en in die zin dus uitermate subjectief. Dat zag Goedewaagen ook wel in, maar hij verdedigde dit gebrek aan neutraliteit en objectiviteit door te stellen dat hij daarme het welzijn van het volk diende.

Na de oorlog gaf Goedewaagen toe dat hij blind was geweest voor het gebrek aan succes dat hij met zijn volksvoorlichting had gehad en dat hij er de nazificatie van Nederland geen stap mee dichterbij had gebracht. Hij had niet gemerkt, schreef hij in zijn autobiografie, hoe alleen hij in zijn streven stond. Hij had slechts gezien wat hij wilde zien en gehoord wat hij wilde horen, namelijk het nationaal-socialisme als ideaal visioen. 'Ons leven was eigenlijk denkbeeldig, spookachtig, levenloos.' De werkelijkheid in die tijd was volgens hem een bevolking die uit alle macht vocht tegen de nationaal-socialistische aantasting van zijn leven en denken. 'En ver van die werkelijkheid stonden wij als politieke maanbewoners. En maakten propaganda!'[89]

Wat was in de ogen van Goedewaagen goede propaganda? En op welke manier zetten zijn afdelingen Actieve en Kultureele Propaganda de propaganda in om de Nederlandse bevolking te overtuigen van het nationaal-socialisme? Zelf onderscheidde hij de blijvende middelen, radio, pers en film, en de incidentele middelen als redevoeringen en drukwerken, tentoonstellingen en affiches. De belangrijkste activiteiten van radio, pers en film waren de Nederlandsche Omroep, het Journalistenbesluit en de Filmcontrole. Overigens had Goedewaagen deze maatregelen niet zelf bedacht. De dagelijkse praktijk van het propagandavoeren door het DVK bleek in de loop der tijd dan ook een heel andere dan Goedewaagen in zijn redevoeringen voorstond. Wat in Goedewaagens denktrant zuiver en logisch leek, werd in de uitvoering al gauw bezoedeld door platitudes, slechte smaak en partijpolitieke doelstellingen. De maatregelen, waarmee de Duitsers zich intensief bemoeiden, pasten in het algemene beleid van nazificatie en het opbouwen van Nederland op de wijze van *Kulturnation* Duitsland: de afbraak van de eigen cultuur en de inbedding van de Germaan-

[86] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, 'Dept. Van Volksvoorlichting en Kunsten. Eenjarig bestaan herdacht', *Algemeen Handelsblad* (28 november 1941).
[87] Redevoering 'De kunst der volksvoorlichting' (12 juni 1941).
[88] Zie in dit kader ook de beschrijving van Hylkema over de fascistische leider. C.B. Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, blz. 54-55.
[89] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 170.

se.[90] Geen wonder dat ze het door Goedewaagen gewenste effect van een geestelijke overgave van de hele bevolking aan het nationaal-socialisme niet bereikten.

Incidentele propaganda

Tot de incidentele propaganda rekende Goedewaagen allereerst de mondelinge; in talloze redevoeringen voor publiek en radio was hijzelf de meest uitgesproken pleitbezorger van dit middel. Zijn teksten waren helder, beeldend en eloquent, zijn dictie zuiver en prettig van toon. Hij hield zich verre van het drammerige en vaak ronduit schreeuwerige toontje dat de nationaal-socialistische redenaar zo kenmerkt. Ook Max Blokzijl, na Goedewaagen de meest prominente openbare spreker van het departement, hield het in zijn radiopraatjes beschaafd en dat verklaart mede waarom hij zoveel luisteraars had die het nationaal-socialisme niet waren toegedaan.

Goedewaagen beijverde zich sterk voor het maken van (reizende) tentoonstellingen met een opvoedende en voorlichtende taak. In zijn tijd organiseerde het DVK tentoonstellingen met titels als 'Wansmaak en Gezonde Kunst', 'Herlevend Nederland' en 'Vier eeuwen Nederlandsch Muziekleven'. Deze taak behoorde het DVK niet automatisch toe, aangezien de post tentoonstellingen voor 1940 bij Binnenlandse Zaken hoorde en tijdens de bezetting ook Van Dam van OWK, die de musea onder zijn vleugels had, er aanspraak op maakte. Het zorgde weer voor het nodige gekissebis tussen Goedewaagen en Van Dam, onder meer over de door Goedewaagen opgestelde 'Ontwerpverordening Tentoonstellingswezen'.[91] Daarin werd de beoordeling van en toestemming voor alle tentoonstellingen toegewezen aan het DVK, behalve de vaste opstellingen in musea. De ambtenaren zouden zich inhoudelijk met de tentoonstelling gaan bemoeien; Van Dam vreesde dat dit zou leiden tot het doden van elk initiatief bij de museumdirecties. Maar Goedewaagen wilde dit probleem omzeilen door een Instituut voor het Tentoonstellingswezen op te richten en ook een uitgebreide interdepartementale raad van advies. Ondanks diverse voorstellen zou dat allemaal bij plannenmakerij blijven.

De belangrijkste opgave die Goedewaagen voor de tentoonstellingen stelde was het internationaal (weer) bekendheid geven aan de Nederlandse kunsten. Of beter: 'Onze cultuur in de Germaansche ruimte een klankbodem te geven'.[92] Tot medio 1942, toen de oorlogsomstandigheden het reizen met kunstwerken te moeilijk maakten, organiseerde het DVK verkoopexposities van Nederlandse kunst in Keulen, Hagen, Osnabrück en Oldenburg, Freiburg, Stuttgart en Karlsruhe. Deze liepen redelijk goed: in Keulen werd voor f 7.000 verkocht, in Hagen voor f 20.000; in Karlsruhe werden 31 van de 181 tentoongestelde Nederlandse werken verkocht en in Stuttgart 51 van de 191 werken.[93] De exposities presenteerden vooral moderne Nederlandse kunst.

---

[90] Umbreit, 'Die Deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942-1945', blz. 129.
[91] NIOD CSG 216 inv.no. 4d, Notulen no. 14 (7 mei 1942).
[92] Prof.Dr.T. Goedewaagen, 'Germaansche bezinning, ook in Nederland!', De Schouw jrg. 1 no.8 (1942) 169-171.
[93] NIOD DVK 102 inv.no. 1d, Jaarverslag januari-juli 1941 (3 september 1941) en jaarverslag augustus-december 1941 (z.d.); inv.no. 1f, Jaarverslag januari-juni 1942 (1 oktober 1942) en jaarverslag juli-december 1942 (1 januari 1943).

In het kader van de Nederlands-Duitse cultuuruitwisseling kwam er ook een tentoonstelling terug: een van Westfaalse-Nederrijnse kunst in het Rijksmuseum in Amsterdam. In samenwerking met de Federatie voor Beeldende Kunstenaars organiseerde het DVK een verkooptentoonstelling in het Rijksmuseum met als doel het wekken van belangstelling voor goede Nederlandse kunst en het steunen van beeldende kunstenaars. Bij de samenstelling van de expositie was er volgens Goedewaagen niet op politieke gezindheid gelet[94] – dat hoefde hij ook niet te doen, want niet alleen stelden veel kunstenaars werk ter beschikking, ook musea als het Rijksmuseum, Boymans van Beuningen en het Mauritshuis werkten van harte mee. Ze gaven werken in bruikleen van de schilders en grafici Jan Sluijters, G.V.A. Röling, Wim Schuhmacher, Carel Willink, Raoul Hynckes, Matthieu Wiegman, Arnaut Colnot, Bart Peizel, Ed Gerdes, Han van Meegeren, Henry van de Velde, Dick Ket, A.P. Schotel en Pyke Koch, en de beeldhouwers John Rädecker en Lambertus Zijl. Slechts een handvol kunstenaars van naam en faam (onder wie de beeldhouwers Gerrit van der Veen, Hildo Krop, Mari Andriessen, Frits van Hall en John Rädecker, en de schilders Dick Ket, Wim Schuhmacher en Carel Willink) weigerden uit eigen bezit werken ter beschikking te stellen.[95]

Naast de voorlichting voor het oor, besteedde Goedewaagen veel tijd aan het ontwikkelen van voorlichting voor het oog: affiches en muurkranten. Muurkranten moesten hangen op publieke locaties als overheidsgebouwen en stations. Ze moesten door een aantrekkelijke vorm, kleur en bewoordingen 'gretig' gelezen worden, zei Goedewaagen tegen zijn ambtenaren, 'zonder dat ruwe of krenkende woorden het geheel afstooten en daardoor de propagandistische waarde gemist wordt. Het zal krachtige forsche taal mogen zijn, ofschoon er voor zal moeten gewaakt worden, dat men vervalt in negativisme en in scherpe afbreking of hekeling'.[96] De teksten moesten voor druk diepgaand bestudeerd en bediscussieerd worden. Goedewaagen wilde elke twee weken een actuele muurkrant uitbrengen, met een onderwerp dat ook op de radio en in de pers uitvoerig aan de orde gebracht zou worden.

Het bleek buitengewoon lastig om voor deze vorm van propaganda de juiste stijl te vinden. Een groot aantal campagnes liep dan ook op een mislukking uit en stuitte bovendien op veel weerstand bij andere departementen. Goedewaagen werd diverse keren door zijn collega-secretarissen-generaal ter verantwoording geroepen omdat er ophef ontstond over de toon en stijl van muurkranten die in hun departementen waren opgehangen.[97] In de herfst van 1941 moest hij toegeven dat de reeds verschenen muurkranten inderdaad niet goed waren, te scherp van toon en niet opbouwend.[98] De suggestie van een ambtenaar om de termen 'nationaal-socialisme', 'Duitsland' en 'NSB' uit de propaganda weg te laten, juichte hij toe: 'Het idee om het geheel Nederlandsch te houden acht [ik] zeer juist'. Er zou dan

[94] NIOD DVK 102 inv.no. 1d, Jaarverslag augustus-december 1941 (z.d.).
[95] Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, blz. 229; Kuyvenhoven, *De staat koopt kunst*, blz. 83.; Vgl. Ype Koopmans, *John Rädecker*, blz. 226.
[96] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no. 2 (16 oktober 1941).
[97] NIOD CSG 216 inv.no. 3h, Notulen no.86 (5 oktober 1941) en no. 95 (11 december 1941).
[98] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no. 2 (16 oktober 1941).

sprake zijn van een 'zuivere Volksche propaganda'.[99] Elf maanden na zijn aanstelling was Goedewaagen nog steeds zoekende naar het beste compromis tussen de Duitse en de Nederlandse richting in de taakstelling van zijn departement om de Nederlandse volksziel voor zich te winnen.

Ook met de affiches ging het mis, zoals blijkt uit twee voorbeelden, *De eeuwige Jood* en *Roddelen schaadt uw Volk*. In oktober 1941 ging de film *De eeuwige Jood* in première. In deze antisemitische 'documentaire' werd het gevaar van het internationale Jodendom breed en grof uitgemeten. Het bijbehorende affiche was in het geheim vervaardigd door de ook na de oorlog populaire tekenaar Hans Borrebach, en verbeeldde 'de' Jood op schokkende wijze.[100] Om het effect van het affiche te meten, liet het DVK een enquête uitvoeren. Daarvoor schakelde Goedewaagen het Bureau voor Marktanalyse van Arie Meijer-Schwencke in, die 77 personen ondervroeg. De resultaten waren navenant:

> 'In het algemeen, zelfs onder vele N.S.B.-ers, werkt dit affiche irriterend. Het biljet dat ten doel had het bezoek aan de film te stimuleren [sic!], heeft zijn doel voorbijgeschoten. Hoewel zeer zeker bij velen, die de affiche zagen, de verschrikkelijke hier in Nederland niet bekende Jodentronie in het onderbewustzijn is blijven hangen en zoodoende indirect als antisemitische propaganda toch eenig succes heeft, kan worden vastgesteld, dat deze affiche niet tot bezoek der film heeft bijgedragen.'[101]

Goedewaagen zelf beoordeelde het affiche als 'niet daverend en veel te overdreven'.[102]

Het affiche *Roddelen schaadt uw volk*, dat een half jaar later werd aangeplakt, deed het al niet veel beter.[103] Dit keer was het affiche zelf niet erg aanstootgevend, maar pakte de boodschap verkeerd uit. De bedoeling was om de stortvloed van ongewenste geruchten de kop in te drukken, die als gevolg van de Duitse censuur de ronde deden. Zo ging bijvoorbeeld het verhaal dat in Amsterdam tientallen Duitse soldaten vermist werden '... en zo nu en dan halen ze er één uit de gracht op met een paar messteken'. Het DVK liet 6.000 affiches drukken op groot formaat en nog eens meer dan 50.000 exemplaren op kleinere formaten. Ze hingen onder meer op stations en in treinen. Maar het beoogde effect bleef uit: de bevolking concludeerde slechts dat de waarheid kennelijk niet verteld mocht worden. Op het DVK hadden de ambtenaren het affiche echter unaniem goedgekeurd.[104]

Tot slot schaarde Goedewaagen onder de incidentele propagandamiddelen de talloze pamfletten, brochures, tijdschriften en boeken, die onder auspiciën van het DVK bijna allemaal bij Uitgeverij de Schouw werden uitgegeven. Hij keek er na de oorlog in zijn autobiografie met enige (zelf)spot op terug.[105] Verreweg het meest prestigieuze project waren

---

[99] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no. 5 (30 oktober 1941).
[100] Hans Borrebach was voor de oorlog al bekend als modetekenaar in de Haagsche Post en als illustrator van meisjesboeken, o.m. van de hele reeks *Joop ter Heul* door Cissy van Marxveldt.
[101] NIOD, Affiche Archief, AG 00638, Affiche *De Eeuwige Jood*, ontwerp H. Borrebach (oktober 1941).
[102] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no. 2 (16 oktober 1941).
[103] NIOD Affiche AF 000079, Affiche *Roddelen schaadt uw volk*, ontwerp E. van Altena (februari 1942).
[104] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no.22 (20 februari 1942).
[105] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 169. Zijn opsomming van drukwerken komt overeen met

de vier thematische propagandabladen, die in 1941 huis-aan-huis in een haast absurde oplage van 2,1 miljoen exemplaren per nummer werden verspreid. In augustus 'Orde', gewijd aan de strijd tegen het bolsjewisme, in september 'Victorie', gewijd aan de Duitse overwinningen, in oktober 'Blokkade', gewijd aan de strijd voor de voedselvoorziening en in november 'Toekomst', gewijd aan de perspectieven van het nieuwe Nederland in het nieuwe Europa. Zal de gemiddelde Nederlander deze bladen hebben gelezen? Het valt te betwijfelen. Hoopvol noteerde Goedewaagen in 1942 dat de verzoeken om nazending bewezen dat de bladen in een behoefte voorzagen...[106]

Van de vele brochures zijn vermeldenswaardig de Opbouwserie in zeven delen over de Nederlandse kunsten met titels als *Theater en Dans* van Frans Primo, *Het Goede Boek* van Henri Bruning en *De Film* van Jan Teunissen. De radiopraatjes van Max Blokzijl verschenen ook in druk, *Landverraders* en *Voor het te laat is*, beide eveneens in een oplage van 2,1 miljoen exemplaren die huis-aan-huis werden verspreid. Van de universitaire collega's werden ook brochures in flinke oplagen uitgegeven: van prof. dr. Jan de Vries de brochures *Boerenland in boerenhand* en *Onze Voorouders*. En de brochure *Wie zijn de schuldigen aan Nederlands Ondergang?* van Robert van Genechten werd ondanks de papierschaarste in een oplage van 100.000 exemplaren gedrukt. Uitgeverij de Schouw was verantwoordelijk voor de uitgave van boeken in het DVK-fonds. Naast twee rijmboekjes voor de jeugd zagen er ook negen serieuze boeken het licht, waaronder de uit twee delen bestaande *Passer en Speer, c(k)ultuurpolitieke redevoeringen* van Goedewaagen zelf.

Genoemde uitgaven behoorden inhoudelijk tot de betere uitgaven. Het gros van het drukwerk dat vanuit het DVK het licht zag stuitte echter op interne kritiek. Illustratief is de tirade van C.M. Thoen, leider van het Bureau Schriftelijke Propaganda naar aanleiding van het zoveelste mislukte drukwerkje, *Een echte jongen*, bedoeld voor de schoolgaande jeugd. In de Propagandaraad noemde Thoen dit boekje

> 'zoo slecht en onbenullig, dat hij werkelijk niet de moed heeft, om aan het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming toestemming te vragen om dit op de scholen te verspreiden. Hij vraagt de vergadering of het niet beter zou zijn dit boekje maar op een andere manier bij gezinnen met kinderen in de bus te gooien en dan liefst nog 's-avonds in het donker, wanneer niemand het ziet.'[107]

De Nederlandsche Omroep

Bij de officiële instelling van het DVK op 27 november 1940 zei Goedewaagen op de radio: 'Ook in den Nederlandschen Radio-omroep werd vóór de Meidagen ten gevolge eener zeldzaam particularistische instelling, die de bijzondere belangen van bepaalde volksgroepen diende, te weinig rekening gehouden met de gemeenschappelijke Nederlandsche belangen. Mijn taak zal het zijn, de verdere ontwikkeling van den Nederlandschen Radio-

de genoemde drukwerken in de jaarverslagen van het DVK, 1941 en 1942.

106 NIOD DVK 102 inv.no. 1f, Jaarverslag januari-juni 1942 (1 oktober 1942).

107 NIOD DVK 102 inv.no. 119c, Notulen Propagandaraad no. 36 (28 oktober 1942).

omroep, meer als [dan] tot heden het geval is geweest, op de Nederlandsche Volksgemeenschap af te stemmen.'[108] Hij liet er geen gras over groeien. Twee weken later al, nog vóór hij zijn departement had ingericht en personeel had aangetrokken, voerde hij met de voorzitters van de omroepen een bespreking over de veranderingen in de omroep. Ir. Antoine Dubois (1887-1957), directeur van de Nozema, was aangesteld als gemachtigde van de omroepen, die vanaf dat moment onder curatele stonden.[109] Ze mochten geen nieuwe programma's meer maken, uitgaven doen of personeel aannemen zonder toestemming van Dubois. Tot nader order mochten ze wel 'gewoon' doorgaan met het uitzenden van hun programma's. Volgens De Clercq van de AVRO verzekerde Goedewaagen hen in dit onderhoud, 'dat alles nu zooveel beter en mooier zou worden.'[110]

Op 1 januari 1941 werden luisterbijdragen ingevoerd, waarmee in de toekomst de omroep zou worden gefinancierd. Elke radiobezitter moest jaarlijks f 9 betalen om naar de radio te mogen luisteren. De luisterbijdrage zou in 1943 het inbeslagnemen van radio's een stuk vereenvoudigen, omdat de bezitters immers al geregistreerd stonden.[111] Op 10 januari onthulde Dubois de grootse plannen voor de omroep in de kranten:

> 'Er zal binnenkort een Staatsbedrijf voor den Omroep worden opgericht (...). De omroepvereenigingen zullen worden opgeheven. [Ze zullen] worden geliquideerd en haar eigendommen zullen worden "overgedragen" aan het nieuwe Bedrijf. Een andere oplossing is niet denkbaar, aangezien alleen op deze wijze gebouwen en apparaturen hun bestemming zullen kunnen blijven behouden.'[112]

En inderdaad werden alle omroepen op 12 maart 1941 opgeheven en vervangen door een nieuwe rijksradio-omroep, de Nederlandsche Omroep geheten. Alle bezittingen van de oude omroepen vielen aan de nieuwe organisatie toe. Ze mochten geen programma's meer verzorgen, alleen nog hun radiobodes uitgeven. Ook die taak werd de omroepen eind 1941 ontnomen, zogenaamd vanwege papierschaarste. Maar in werkelijkheid wilde het DVK met het papier van de bestaande omroepbladen zelf een Luistergids uitbrengen, waarin naast de programmagegevens bijvoorbeeld ook Goedewaagens radiopraatjes 'Op den Steiger' werden gepubliceerd.[113] Bovendien zou een eigen radiogids geld in het laatje brengen: een abonnement op de Luistergids kostte f 1,50 per jaar.

Eind maart benoemde Goedewaagen dr. ing. W.A. Herwijer (NSB-er sinds 1934) per 1 mei 1941 tot directeur-generaal van de Nederlandsche Omroep. Dubois bleef tot die datum in dienst als waarnemend directeur-generaal en liquidateur van de oude omroepen. De Nederlandsche Omroep viel formeel onder de verantwoordelijkheid van het DVK, maar zetelde in Hilversum pal naast de *Rundfunkbetreuungsstelle*, een afdeling van Schmidts

---

[108] NIOD KA I no. 2963, 'Een nieuwe kultuur-ethos in Nederland' (vertaling), *Essener National Zeitung* (28 november 1940).
[109] 'Nozema' staat voor Nederlandsche Omroep Zender Maatschappij, opgericht in 1935 en het enige zenderbedrijf dat uitzendingen mocht verrichten voor radio-omroepen.
[110] NA CABR 3866 inv.nr. 70897 I, Brief De Clercq aan de PRA (4 september 1946).
[111] Wat niet wegnam dat veel radiobezitters een oud toestel inleverden en hun nieuwe verstopten.
[112] Als geciteerd in: Willem Vogt, *Hoe het den omroep verging!* (Amsterdam 1945) blz. 21.
[113] Een aantal van deze radiopraatjes zijn opgenomen in Goedewaagens *Passer en Speer*-delen.

Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda. Hier werd letterlijk duidelijk dat de Duitsers, die het kunstleven grotendeels aan Goedewaagen overlieten, zich met de volksvoorlichting des te indringender wilden bezighouden. In de praktijk werd de Nederlandsche Omroep linea recta door het Duitse bureau bestuurd. Door tussenkomst van de Duitsers werd in het eerste oorlogsjaar de NSB zelfs geheel van de radio geweerd.[114] Pas met de komst van Herwijer nam de invloed van de NSB toe en mocht de beweging drie keer per week een kwartier zendtijd vullen.

Goedewaagen zag twee belangrijke taken weggelegd voor de omroep. In de eerste plaats de vorming en voorlichting in nationaal-socialistische zin: 'Het ontvangtoestel is geen waterkraan, die men gedachteloos openzet, maar een kultuurinstrument, zooals een piano, een levende stem, die zich met zorg laat hooren en ook niet slordig behandeld wil worden.'[115] In de tweede plaats wilde hij dat de radio de Nederlandse cultuur tot over de grenzen uit zou dragen. En hoewel er rondom de opbouw van de Nederlandsche Omroep tal van nevenmaatregelen werden getroffen als onteigening van gebouwen en apparatuur, de verdeling van de luistergelden, de bemoeienissen met de radiodistributiecentrales, de uitgave van de Luistergids en de knechting van de radio-amateurs, viel dat alles voor Goedewaagen in het niet vergeleken bij het programma. Het programma was 'de ziel van onze radiopolitiek', schreef hij.[116]

Muziek was voor Goedewaagen een belangrijk element in het programma. Hij wilde in zoveel mogelijk uitzendingen muziek van Nederlandse componisten laten horen. Daarvoor bedacht hij stimuleringsprogramma's als het Nederlands Muziekfeest, dat geheel aan de oude en nieuwe Nederlandse muziek was gewijd. Ter bevordering van de klassieke muziek werden speciaal voor de omroep twee orkesten samengesteld, een symfonieorkest van 76 musici en een opera-orkest van zestig leden, beide uitstekende orkesten. Om de exploitatiemogelijkheden van de symfonieorkesten te verruimen, kregen deze regelmatig speelbeurten voor de radio, waar flink voor betaald werd.

Naast de muziek moest er natuurlijk voldoende zendtijd zijn voor het gesproken woord: reportages, lezingen, boekbesprekingen. De nadruk lag uiteraard op de politieke propaganda. De meester van dit genre was volgens Goedewaagen – en hij dacht er niet alleen zo over – in deze jaren Max Blokzijl. 'Zijn propagandatechniek was meesterlijk. Hij was een tovenaar, een bezweerder der openbare mening (...).'[117] Vooral de correspondentie met de duizenden luisteraars heeft volgens Goedewaagen de nazificatie dichterbij gebracht. 'Toen Goebbels eens tegen mij zei, dat hij de Nederlanders in een jaar tijds tot het nationaal-socialisme zou kunnen bekeren, heb ik hem niet geloofd. Van Blokzijl had ik het eerder kunnen aannemen.'[118]

[114] Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, blz. 291.
[115] Goedewaagen, *Passer en speer I*, blz. 97.
[116] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 177-178.
[117] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 176.
[118] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 176.

Een belangrijk punt in de gesproken uitzendingen vond Goedewaagen de 'radiogeschiktheid' van de spreker: stemmen moesten vooraf gekeurd worden en hij wilde met een vaste kern van gekwalificeerde radiosprekers werken. Slechte sprekers op de radio irriteerden hem mateloos.[119] 'Men behoeft slechts te denken aan de ontwikkeling der televisie, radio-berichtgeving en propaganda om te beseffen, welke enorme waarden de radio op propagandistisch gebied kan bezitten.' Hij stelde zich voor een school voor radiospecialisten, verslaggevers, omroepers en schrijvers op te zetten om de radio uit de handen der technici los te weken.[120]

Grote interesse legde Goedewaagen persoonlijk aan de dag voor de ontwikkeling van het hoorspel op de radio. In de jaren dertig had hij over de mogelijkheden van 'luisterdrama' al van gedachten gewisseld met P.H. Ritter jr. Hij wilde deze 'bastaardzoon van het toneel' stimuleren door de dramaturgie te verdiepen, de opnametechniek te verbeteren en spelers op stem en spelkwaliteiten te selecteren. Hij schreef diverse prijsvragen uit om een hoorspelrepertoire te ontwikkelen. Hoewel de respons groot was en Goedewaagen in mei 1942 de prijzen uitreikte op het departement, bleek de praktijk van het nieuwe hoorspel weerbarstiger. De winnende thema's 'De arbeider spreekt', 'Dat zijn de boeren', 'In Holland staat een huis' en 'De Leider spreekt', die in het kader van de actie 'Het Socialisme breekt baan' door de ether golfden, waren niet het soort hoorspelen waarmee Goedewaagen de luisteraars van de kunstzinnigheid en uitdrukkingsmogelijkheden van het genre wilde overtuigen.[121]

De controle op de uitzendingen bleef altijd in handen van de *Rundfunkbetreuungsstelle*, maar het programma werd grotendeels bepaald vanuit het DVK. Maar terwijl het Goedewaagens zorg was om met een uitgekiend en aantrekkelijk programma de Nederlandse luisteraars op een positieve wijze te winnen voor het nationaal-socialistische ideaal – 'hoe stemmen wij dit apparaat, dat in elke huiskamer binnendringt, zó af dat wij dat bereiken?' – had Schmidt heel andere zorgen. In zijn politiek van zelfhandhaving traden hij en de medewerkers van de *Rundfunkbetreuungsstelle*, als dat zo uitkwam, de afspraken met het DVK met voeten, gooiden het op een akkoordje met de NSB en brachten allerlei propaganda zonder overleg met Goedewaagen op de radio. Zo stelde Goedewaagen, weliswaar pas na de oorlog, dat de populaire radiopraatjes van Max Blokzijl zonder zijn goedkeuring in direct contact met Schmidt waren opgezet.[122] Aangezien Schmidt persoonlijk ook verantwoordelijk was voor de benoeming van Blokzijl op het DVK, lijkt dit heel aannemelijk. Het contact tussen Schmidt, Goedewaagen, Mussert én Herwijer liet dus veel te wensen over.

[119] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no. 10 (20 november 1941) en no. 15 (12 december 1941). Hier wordt de stem van Henri Bruning afgekeurd.
[120] NIOD DVK 102 inv.no. 3b, Notulen Departementsraad no.19 (6 juni 1941).
[121] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 177; NIOD DVK 102 inv.no. 1f, Jaarverslag (januari-juni 1942).
[122] NIOD DOC I inv.no. 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 24. Zie ook: Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 175. Uit de notulen van de Propagandaraad blijkt echter dat Goedewaagen de DVK- en NSB-medewerkers voorhield dat de Blokzijl-praatjes zijn eigen intiatief waren. NIOD DVK 102 inv.no. 119b, notulen Propagandaraad no. 3 (21 oktober 1941).

Zowel bij de Nederlandsche Omroep in Hilversum als in het departement werd geklaagd over de nieuwe structuur van de omroep. Directeur-Generaal Herwijer beklaagde zich bij Mussert over de houding van Goedewaagen tegenover de omroep in een drie kantjes tellende litanie.[123] 'Kameraad Goedewaagen begrijpt de waarde van den Omroep niet en heeft niet de nationaal-socialistische instelling ten aanzien van den Omroep zooals bijv. Dr. Goebbels en de andere leidende figuren in Duitschland en Italië.' Uit zijn brief spreekt zijn begrip voor de moeilijke beslissingen inzake omroeporkesten, financiën en personeel, maar meer nog zijn woede over het feit dat Goedewaagen zijn boekje te buiten ging in zijn bemoeienis ('dictaat' volgens Herwijer) met de dagelijkse gang van zaken in Hilversum. Volgens Herwijer wilde Goedewaagen zelfs de verordening wijzigen en zélf de bevoegdheid over de uitvoering van de omroep nemen. Het bleef bij een boze brief, want Mussert had geen directe zeggenschap over de omroep en kon het beklag hooguit doorgeven aan zijn vriend Schmidt.

Op het departement klaagden Goverts en Primo dat ze te weinig betrokken werden bij de programmering van de muziek en de hoorspelen.[124] Ook was men ontevreden over programmering als geheel: er was geen eenheid in de middag- en avondprogramma's, zware muziek werd gevolgd door 'kitsch'. Het departement weet het gebrek aan kwaliteit in de programmering aan de eigenrichting van de omroep in Hilversum: gebrek aan zendtijd en slechte programmaleiding. Ook bij de afdeling Propaganda werd geklaagd, minder over de inhoud en meer over de toon. Het DVK zou graag zien dat er meer personen voor de radio spraken met de kalmte en waardigheid van Blokzijl. Nu waren de praatjes vaak onnodig scherp en sarcastisch. 'Het Hollandsche volk wil niet zoo "wrang" behandeld worden, doch waardig, kalm en rustig', aldus de propaganda-ambtenaren.[125]

Ondanks het gekrakeel had Goedewaagen een belangrijk doel bereikt: de totstandkoming van één algemene radio-omroep. Toen de reorganisatie eind 1941 was voltooid, schreef Goedewaagen de volgende brief aan de directeur van de AVRO, Willem Vogt:

> 'Hierbij deel ik U mede, dat U per 1 januari 1942 op wachtgeld wordt gesteld. Ik zeg U dank voor de vele en belangrijke diensten, welke U aan den Radio-Omroep in Nederland hebt bewezen. Mede door Uw werkzaamheden was de Radio-Omroep hier te lande zeer populair. Het zal ook U ongetwijfeld een voldoening zijn, dat thans Uw streven – één Algemeene Nederlandsche Radio-Omroep – in vervulling is kunnen gaan.'[126]

Vogt, al voor de oorlog een voorvechter van het opheffen van het verzuilde omroepsysteem ten gunste van een nationale omroep, vatte met name de laatste zin als 'cynisch' op.[127] De vraag is of Goedewaagen die opmerking ook cynisch heeft bedoeld. Het zou niet de eerste keer zijn dat hij in zijn geestdrift over de nieuwe tijd als een olifant door de porceleinkast

[123] NA, Archief van het Staatsbedrijf van de PTT, persoonlijk archief W.L.Z. van der Vegte, toegang 2.16.78.03 inv.no. 9, Brief W.A. Herwijer aan Mussert (13 februari 1942).
[124] NIOD DVK 102 inv.no. 3e, notulen Departementsraad no.78 (20 november 1942).
[125] NIOD DVK 102 inv.no. 119c, notulen Propagandaraad no.39 (22 januari 1943).
[126] Als geciteerd in: Vogt, *Hoe het den omroep verging!*, blz. 29.
[127] Als geciteerd in: Vogt, *Hoe het den omroep verging!*, blz. 29.

stampte en de tegenstrijdige belangen tussen de oude en nieuwe organisaties, de Duitsers en de Nederlanders, bagatelliseerde en alleen oog had voor de gelijklopende belangen.

Maar er is in dit geval nog een verklaring voor Goedewaagens ongelukkig geformuleerde eindzin. Na de oorlog tijdens zijn proces stelde hij dat hij bij de reorganisatie van de omroepen in feite hetzelfde idee had gehad als de AVRO al jaren propageerde: het samenstellen van één Nederlandse omroep, die de beschikking zou hebben over alle zenders en alle studio's op een zodanige wijze dat alle geestelijke stromingen ieder hun rechtmatige aandeel in de uitzendingen zouden krijgen.[128] Ook bij de Nederlandsche Omroep was het zijn bedoeling geweest, aldus Goedewaagen, om één algemene omroep te scheppen die de verschillende richtingen hun rechtmatige plaats in het bestel zou geven. '(...) Wat wij wilden was zuiver Nederlands, het was naar mijn mening altijd goed-Nederlands, maar dat is ook alweer door de situatie waarin we geraakt waren, en de controversen en de spanningen bedorven. Maar op zichzelf beschouw ik het als een goed-Nederlandse maatregel.'[129] De nationaal-socialistische bezetter had echter een ander ideaal voor ogen: die van de alleenheerschappij van het nationaal-socialisme. Daarin paste geen omroep met plaats voor alle geestelijke richtingen. Goedewaagen maakte in zijn verweer een nogal kunstmatige scheiding tussen organisatie en inhoud, namelijk de opheffing van de omroepen en de oprichting van de Nederlandsche Omroep en het alleenrecht van het nationaal-socialisme en de NSB op de programmering van de radio-uitzendingen. Maar bij het Bijzonder Gerechtshof kwam hij daar uiteraard niet mee weg.[130]

De Filmcontrole

Goedewaagen was een filmliefhebber. Hij had, geboren in het *fin-de siècle*, de opkomst van de film volledig meegemaakt: van de eerste schutterige filmvertoningen in de openlucht, voorzien van een explicateur, tot de stomme film begeleid door orkest in het bioscooptheater. De evolutie van de stomme film naar de geluidsfilm en in de laatste jaren de opkomst van de kleurenfilm met de experimenten van Eisenstein en Riefenstahl – Goedewaagen had dit alles gefascineerd gevolgd. Film interesseerde hem ook vanuit filosofisch oogpunt: de relatie tussen techniek en kunst, de verhouding tot toneel en fotografie, de propagandistische waarde en de intensiteit van film in relatie tot het gedrukte woord. 'Juist door de aanschouwelijkheid, waardoor zij zich een weg tot het volk weet te banen, werkt zij onmiddellijker en overtuigender dan de andere organen der volksvoorlichting en zoo is zij in staat, een werking uit te oefenen, die moeilijk kan worden overschat', zou hij in 1941 schrijven.[131]

---

[128] Goedewaagen citeerde in zijn verweer vrijwel letterlijk de door AVRO-directeur Willem Vogt geschreven tekst in de *Radiobode* van 14 september 1947: 'De AVRO heeft van haar oprichting af onder een Nationale Omroep verstaan: een omroep, die één uitzendapparaat, waaronder studio's en zenders begrepen, bezat, welk apparaat met rechtvaardigheid alle geestelijke stromingen aan het woord zou laten en al datgene gemeenschappelijk zou doen, dat niet geestelijk of godsdienstig goed van één geacht moest worden.'

[129] NIOD DOC I inv.no. 548 map c, Proces Goedewaagen (1 december 1948) II-9-10.

[130] NIOD DOC I inv.no. 548 map c, Uitspraak Bijz. Gerechtshof in de zaak Goedewaagen (15 dec. 1948) blz. 2 en 7.

[131] Goedewaagen, *Passer en speer I*, blz. 33-34.

Voor Goedewaagen was de film als vermaak, als drama of reportage niet interessant. Voor hem had film in de eerste plaats de functie van propaganda, van politiek wapen. Een 'wapen in dienst van wat wij toen als een culturele en geestelijke herbewapening van ons land zagen'.[132] Deze visie deelde hij met de Duitsers; voor Goebbels was film het belangrijkste medium omdat het veel indringender was dan radio en kranten. Maar dat de nazificatie van de film een stuk lastiger zou zijn dan de radio, daarvan was Goedewaagen zich bewust. De Nederlandse filmbranche had zich in vijftig jaar geheel vrij op de markt kunnen ontwikkelen en was een volledig commerciële aangelegenheid geworden, die zeer goed draaide en vaak Europees premièreland was voor Amerikaanse films. Bovendien legde het Duitse staatsfilmbedrijf UFA al direct aan het begin van de bezetting beslag op de Nederlandse filmproductiemaatschappijen, kocht Joodse theaters op en domineerde de selectie van verplichte films en de filmkeuring. Ondanks zijn mooie woorden zou Goedewaagen maar weinig in de melk te brokkelen krijgen op filmgebied.[133]

Aanvankelijk liet het zich echter aanzien alsof het DVK op filmgebied net als bij de omroep grote veranderingen in nationaal-socialistische zin zou kunnen realiseren. Goedewaagen verving al in februari 1941 het bestuur van de Nederlandsche Bioscoopbond door Duitsgezinde bestuurders, met de distributeur H.M. van Triet als voorzitter. Zodra de Kultuurkamer was opgericht, wilde Goedewaagen de Bioscoopbond in zijn geheel als Filmgilde inlijven; Van Triet zou dan gildeleider worden. Dat was een slag in het gezicht van de Bioscoopbond, die kort daarvoor in zijn vakblad had geschreven dat er met het aantreden van Goedewaagen een periode was aangebroken van 'vruchtbare samenwerking tusschen Overheid en film- en bioscoopbedrijf'.[134]

In dezelfde maand hief Goedewaagen de al voor de oorlog bestaande Centrale Commissie voor de Filmkeuring op en verving deze door de Rijksfilmkeuring. Hij vond dat de oude commissie zich teveel gekeerd had tegen de uit Duitsland afkomstige oorlogspropaganda.[135] Goedewaagen vond de keuringscriteria te beperkt en te negatief: er werd alleen uit het oogpunt van goede zeden en openbare orde getoetst. De nieuwe filmkeuring hoefde het publiek niet meer te behoeden voor eventuele schadelijke invloeden van films, want alleen Duitse films werden nog toegelaten en films uit geallieerde landen mochten niet meer vertoond worden. Goedewaagen wilde de filmkeuring ook van esthetische en politieke normen afhankelijk maken: ook de inhoudelijke culturele en politieke kant van de film moesten door de overheid onder de loep genomen worden.[136] De filmkeuring werd dus geheel gebaseerd op nationaal-socialistische principes.

In het Filmbesluit van augustus 1941, dat werd ondertekend door Goedewaagen, Frederiks van Binnenlandse Zaken en Schrieke van Justitie, werd de filmkeuring overgedragen

[132] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 179.
[133] Thomas Leeflang, *De bioscoop in de oorlog* (Amsterdam 1990) blz. 42 en 136.
[134] J.G.J. Bosman (alg. secretaris) en C.S. Roem (voorzitter) in 'Redactioneel', *Officieel Orgaan van den Nederlandschen Bioscoopbond* (19 december 1940).
[135] Over het beleid van de Centrale Commissie voor de Filmkeuring rond de Duitse propagandafilms zie Leeflang, *De bioscoop in de oorlog*, blz. 130-134.
[136] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 185.

van Binnenlandse Zaken aan het DVK. De belangrijkste wijziging betrof de wijze waarop de filmkeuring tot stand kwam. Deze geschiedde nu volgens het leidersbeginsel, zodat de voorzitter van de Rijksfilmkeuring de hele verantwoordelijkheid over de keuring kreeg, in plaats van een grote commissie. Voorzitter was Goedewaagens raadsadviseur Willem van der Vegte, in februari 1942 opgevolgd door filmcutter G.J. (Jan) Teunissen (1898-1975). Goedewaagen kreeg daarbij het vetorecht om toegelaten films alsnog te verbieden.[137]

In de praktijk echter maakte het Duitse *Filmreferat* van het Rijkscommissariaat de dienst uit: het *Referat* keurde alle films, bepaalde de volgorde van het filmprogramma en de presentatie van de films. Dat deed het niet alleen voor de uit Duitsland afkomstige films, waarbij het belang van de UFA doorslaggevend was, maar ook zoveel mogelijk voor de in Nederland geproduceerde films.[138] Goedewaagen liet zich daarbij voor het karretje spannen als het aankwam op maatregelen die impopulair of al te opzichtig antisemitisch waren.

Tot de bij bioscoopexploitanten zeer impopulaire maatregelen behoorden het verplicht stellen van propagandafilms, zowel documentaires en speelfilms als de Duitse filmjournaals. Goedewaagen stelde in zijn naoorlogse autobiografie dat de verplichtstelling van films een taakstelling van het DVK was, voortkomend uit zijn opvatting dat de overheid een voorlichtende taak had.[139] In zijn proces beweerde hij echter het tegendeel: het *Filmreferat* 'suggereerde' vrijwel alle films die het DVK vervolgens verplicht stelde.[140] Gezien de wijze waarop de Duitsers al in mei 1940 het bioscoopwezen naar zich toetrokken en de macht van de UFA in de Nederlandse bioscoopwereld, lijkt dat laatste inderdaad de praktijk te zijn geweest. Vanaf juli 1941 werden de nazi-propagandafilms in een verordening vanwege de 'grote voorlichtende, opvoedkundige of cultureele waarde' voor alle Nederlandse bioscopen 'verplichtend gesteld'.[141] In januari was het ToBis Hollandsch Nieuws (vervaardigd door de Duitsers) al verplicht gesteld. Nu volgden korte films gemaakt in opdracht van de NSB onder de vlag van het DVK: *Met Duitschland voor een nieuw Europa*, *Met Duitschland tegen het bolsjewisme*, *Met Duitschland tegen het kapitalisme*, *Met Duitschland voor een vrij Nederland*, *Een nieuwe tijd breekt aan* en meer soortgelijke titels. Deze films werden geproduceerd door Nederland Film, een nationaal-socialistisch filmbedrijf opgericht door het DVK.[142]

Uiteraard werden ook uit Duitsland afkomstige speelfilms, documentaires en propagandafilms verplicht gesteld. Het meest spraakmakende voorbeeld van een verplichte film was *De eeuwige Jood* (*Der ewige Jude*), een pseudo-documentaire van de *Reichsfilmintendant* Fritz Hippler. De geschiedenis van deze film in Nederland tekent bovendien Goedewaagens

[137] Filmbesluit (20 augustus 1941) § 13.
[138] Leeflang, *De bioscoop in de oorlog*, blz. 136.
[139] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 184.
[140] NIOD DOC I inv.no. 548 map c, Proces Goedewaagen (1 december 1948) II-22-23.
[141] Verordening 19 juli 1941; vgl. Leeflang, *De bioscoop in de oorlog*, blz. 82.
[142] NIOD DVK 102 inv.no. 1d, Jaarverslag DVK augustus-december 1941 (tweede helft); inv.no 1f, Jaarverslag januari-juni 1942 (eerste helft) en juli-december 1942 (tweede helft). Nederland Film werd in de tweede helft van 1942 omgevormd tot Nederlandsche Film Industrie. Vgl. Inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no.2 (16 oktober 1941)

cultuurracistische opvattingen. Deze door de Duitse regisseur genoemde 'Symphonie van Kwaad en Afgrijzen' baarde opzien niet alleen door de frontale aanval op het Jodendom maar ook door de ongekend lange verplichte speeltijd in de bioscopen, van augustus 1941 tot mei 1942.[143] De meeste verplichte films hoefden maar zo'n zes weken gedraaid te worden. De distributie was in handen van het filmverhuurbedrijf Odeon van H.M. van Triet, voorzitter van de Bioscoopbond, en de film draaide in ruim honderd bioscopen in heel Nederland. In Amsterdam alleen al was *De eeuwige Jood* in tien bioscopen te zien.[144] Het is niet ondenkbaar dat Van Triet zijn Duitse connecties heeft ingezet om de film in zijn beheer te krijgen en tevens om bij het DVK een ongekend lange speelperiode af te dwingen.[145] Maar *De eeuwige Jood* zou geen kassucces worden, net zo min als in Duitsland overigens.[146]

De eeuwige Jood begon met opnamen (zogenaamd realistisch) in de Poolse getto's; vervolgens verplaatst de opname zich naar West-Europa en Amerika. De hoofdpersonen waren intussen van authentieke sjaggeraars met baard en kaftan veranderd in Westerse geciviliseerde bankdirecteuren. Ook kwamen diverse Joodse tradities en rituelen in beeld, zoals het Poerimfeest, de yeshiva en het rituele slachten. De beelden en montage van alle scènes waren zó suggestief dat ze bij de toeschouwer een afkeer van de Jood en zijn levenswijze opriepen. En mocht de kritische kijker denken dat er met de beelden was gemanipuleerd, de vooraankondigingen konden niet genoeg beklemtonen dat de hele documentaire 'zonder dwang' en geheel realistisch met instemming van de Joden was opgenomen in de Joodse getto's in Polen.

De trailer die distributeur Odeon voorafgaande aan de film uitbracht, wond geen doekjes om de bedoeling van *De eeuwige Jood*:

> 'Een film over het vraagstuk van het wereld Jodendom. (...) DE EEUWIGE JOOD laat ons (...) hun ware gezicht kennen: verdorven. DE EEUWIGE JOOD rukt het internationale Jodendom het masker af en onthult meedoogenloos en onweerlegbaar zijn zelfzuchtige rassenmoraal. Achter de hedendaagsche oorlog staat het internationale Jodendom. In de geheele wereld zijn de Joden het eens: namelijk dat deze oorlog hún oorlog is. Zij zijn de stromannen van de oorloghetsers, die de totale vernietiging van het germaansche volk beoogen. (...) DE EEUWIGE JOOD is eenig in zijn soort, omdat hij geen fantasie is, doch onvervalschte werkelijkheid.'[147]

Voorhoeve deed er nog een schepje bovenop in zijn recensie, bedoeld voor opname in alle Nederlandse kranten: 'De Nederlander die deze schitterende en boeiende film gezien heeft,

143 Piet Klopper, recensie 'De Eeuwige Jood', *De Telegraaf* (4 oktober 1941); NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, Nederlandse Staatscourant no. 164 (25 aug 1941).
144 Leeflang, *De bioscoop in de oorlog*, Bijlage J 'Roulatie-overzicht *Der ewige Jude*', blz. 295-297.
145 Zie o.m. getuigenverklaring J. Bosman in proces Goedewaagen in NIOD DOC I 548 map c, Proces-Verbaal (9 januari 1947).
146 Roel Vande Winkel, 'Anti-Semitism in Nazi-influenced wartime newsreels: an international perspective', presentatie in workshop *The Holocaust and Its Immediate Aftermath (1933-1947); The Press, Newsreels, Films and Radio Broadcasts in Real Time* (Jeruzalem, Yad Vashem, juli 2009) blz. 13-14.
147 Als geciteerd in Leeflang, *De bioscoop in de oorlog*, blz. 171-172.

beseft eerst ten volle dat hij in zijn hart en in zijn bloed nooit of te nimmer en op geen enkele wijze met dit ons volkomen vreemde volk kan noch wil verbonden zijn'.[148]

De afdeling Propaganda van het DVK was niet zo blij met Voorhoeves recensie. Men zat er nog geheel in de lijn van de 'zachte' nazificatie en Blokzijl waarschuwde dan ook dat de recensie 'de bioscopen geheel zal ontvolken zoolang de film draait'. Hij meende dat Voorhoeves tekst hooguit geschikt was voor het Nationale Dagblad, maar als men bredere kringen voor deze film wilde interesseren, dan moest er toch anders over de film geschreven worden.[149] Voorhoeve reageerde geërgerd. Hij vond de propaganda niet alleen een exclusieve taak van de NSB (en niet van het DVK!), maar de recensie zelf ook 'kort en zeer goed. Het Nederlandsche volk heeft graag, dat men het brutaal de waarheid zegt (...). De genoemde recensie veroorzaakt in ieder geval, dat alle nationaal-socialisten en alle nationaal-socialistisch gezinde elementen, deze film gaan zien.'[150]

Maar Blokzijl zou gelijk krijgen. Alleen het Nationale Dagblad schreef een schaamteloze reactie op *De eeuwige Jood*, in de trant van: 'Een verbluffende vergelijking zien wij in de trek der ratten, de klaploopers en gifdragers onder de dieren, zooals de Joden dit onder de menschen zijn.'[151] Het publiek bleef grotendeels weg. Dat had minder met het thema te maken dan met de weerzinwekkende en uiterst negatieve beelden, waarvan het affiche een voorproefje was. Kort daarvoor had immers de antisemitische speelfilm *Jud Süss* (die overigens niet verplicht gesteld was) wel volle zalen getrokken.[152]

De ervaringen met *De eeuwige Jood* leerden Goedewaagen dat hij voorzichtig moest zijn met al te Duitse vormen van propaganda. Het moet hem duidelijk geworden zijn dat de Duitse methoden hun harde en Duits aandoende weerklank niet vonden bij het Nederlandse publiek. Het DVK liep dan ook niet voorop met overdreven anti-Joodse propaganda en publiceerde via de eigen Uitgeverij De Schouw ook relatief weinig antisemitische uitgaven.[153] Desondanks kwam het een half jaar later in de Propagandaraad met de NSB toch tot uitvoerige discussies over meer antisemitische acties. Goedewaagen bleef zich uitspreken tegen een harde lijn, al vond hij ook dat 'men in de pers in Nederland eigenlijk veel te weinig over de Joden leest'.[154]

Journalistenbesluit

Het Journalistenbesluit van 2 mei 1941 was wat Goedewaagen noemde het sluitstuk van een proces dat met de oprichting van de Raad van Voorlichting was begonnen. Het besluit gaf het DVK de mogelijkheid om de nazificatie van de Nederlandse pers tot stand te bren-

---

[148] NIOD NSB 123 inv.no. 357, E. Voorhoeve, 'De Eeuwige Jood. Een documentaire film over het wereldjodendom' (ongedateerd).
[149] NIOD NSB 123 inv.no. 357, Brief Blokzijl aan de NSB (15 september 1941).
[150] NIOD NSB 123 inv.no. 357, Brief Voorhoeve aan Blokzijl (16 september 1941).
[151] J.L. de Bock, 'De eeuwige Jood', *Het Nationale Dagblad* (4 oktober 1941).
[152] Leeflang, *De bioscoop in de oorlog*, blz. 86.
[153] In vergelijking met andere nationaal-socialistische uitgeverijen als Nenasu, Delta, Westland, SS-Storm e.d.
[154] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no's. 25 (9 maart 1942), 26 (13 maart 1942 en 27 (20 maart 1942). Zie in dit verband ook: Presser, *Ondergang I*, blz. 216.

gen. De basis onder het Journalistenbesluit was het Verbond van Nederlandsche Journalisten onder voorzitterschap van P.J. van Megchelen. Het Verbond had, samen met de Raad van Voorlichting, in de herfst van 1940 de bestaande journalistenorganisaties uit de weg weten te ruimen, en kreeg in de loop van 1941 de functie van publiekrechtelijke instantie.

Het Journalistenbesluit omvatte in 41 artikelen het hele beroep en de uitvoering van de journalist en zijn werkomgeving. In de kern kwam het erop neer dat de journalist voortaan een door de staat geregelde openbare taak had. Inhoudelijk en redactioneel was het Journalistenbesluit gebaseerd op het Duitse *Schriftleitergesetz* van 1933, al ontbreekt wonderlijk genoeg de daarin opgenomen verplichting tot Arische afstamming. Maar het sprak vanzelf, meende Goedewaagen in de begeleidende handleiding, 'dat Joden (...) ons volk bezwaarlijk kunnen voorlichten en opvoeden en dus niet tot het beroep kunnen worden toegelaten'.[155] Het besluit gaf een omschrijving van het beroep van journalist, waarbij als taakstelling werd gegeven 'voorlichting geven op het gebied van het volksleven'.[156] Journalisten dienden ingeschreven te zijn in het beroepsregister van het Verbond van Nederlandsche Journalisten en daarnaast dienden ze Nederlander te zijn, meerderjarig, een vakopleiding te hebben genoten én alle eigenschappen te bezitten 'welke noodig zijn om de taak van het voorlichten der openbare meening te vervullen'.[157]

Het Journalistenbesluit ging uit van het principe dat de journalist persoonlijk verantwoordelijk was voor zijn artikelen. Hij kreeg de plicht zijn beroep naar eer en geweten uit te oefenen, meer in het bijzonder mocht een journalist 'bepaalde onderwerpen van belang voor de volksgemeenschap niet opzettelijk negeren'. Deze negatieve houding zou immers in strijd zijn met de 'getrouwe weergave van de waarheid'.[158] De journalist mocht zich niet schuldig maken aan ontoelaatbare handelingen als het retoucheren van foto's, reclamemaken op verdekte redactionele wijze, krenkende kunstkritieken schrijven, godsdienstige gevoelens van anderen kwetsen of de eer van zijn volksgenoten aantasten. 'Al deze verboden kunnen den fatsoenlijken journalist bezwaarlijk in zijn vrijheid aantasten', riposteerde Goedewaagen op voorhand al de eventuele protesten van het tegenstribbelende journaille.[159]

Verantwoordelijk voor het algemene karakter van de kranten en tijdschriften was de verplicht aangestelde hoofdredacteur. Dit was een nieuwe regeling, waarbij de hoofdredacteur volgens het leidersprincipe functioneerde en een zeer invloedrijke positie kreeg. Hij hoefde zelf niet daadwerkelijk mee te werken aan de inhoud van het blad, maar diende wel op te treden als de verantwoordelijke censor.[160]

Verder bevatte het Journalistenbesluit regelingen over de rechtspositie van de journalist, zijn arbeidsvoorwaarden, de opleiding, de interne organisatie van uitgeverijen en redacties, en de tuchtrecht- en strafbepalingen voor journalisten en uitgevers die de regels overtraden. In een uiterst geval behield de secretaris-generaal zich het recht voor een ver-

---

[155] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Handleiding voor de toelichting op de persverordening (z.d.) blz. 2.
[156] NIOD DVK 102 inv.no. 4a, Journalistenbesluit (2 mei 1941) artikel 1, sub 1.
[157] NIOD DVK 102 inv.no. 4a, Journalistenbesluit (2 mei 1941) artikel 5, sub 1.
[158] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Handleiding voor de toelichting op de persverordening (z.d.) blz. 3.
[159] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Handleiding voor de toelichting op de persverordening (z.d.) blz. 4.
[160] NIOD DVK 102 inv.no. 4a, Journalistenbesluit (2 mei 1941) artikel 18, sub 2 en 3.

schijningsverbod op te leggen aan een blad. Maar, schreef Goedewaagen in de handleiding, als de journalisten trachtten zich open te stellen voor de Nieuwe Orde en deze 'positief waarheidsgetrouw' zouden weergeven, dan zou dat natuurlijk niet gebeuren.[161]

Het Journalistenbesluit regelde dus tot in detail van staatswege de beroepsplichten en -rechten van het perswezen en in die zin was het een uitnemend voorbeeld van nationaal-socialistische cultuurpolitiek. Maar Goedewaagen zag dat niet als te vergaande staatsbemoeiing – integendeel. De staat droeg immers uitdrukkelijk een deel van zijn bevoegdheden over aan het Verbond van Nederlandsche Journalisten, een corporatieve, publiekrechtelijke instantie. Goedewaagen vond deze oplossing een middenweg tussen wat hij noemde staatsabsolutisme en 'absoluut liberalisme' in perszaken. Liever dan de plichten benadrukte hij na de oorlog in zijn autobiografie de rechten die hij de journalisten toekende: het recht op een goede vakopleiding, op sociale voorzieningen en op de salarisregeling, die met terugwerkende kracht vanaf 1 januari 1941 tot stand werd gebracht en met name voor de journalisten van kleinere kranten en uitgeverijen zeer gunstig uitpakte.[162]

In het Utrechtse Tivoli lichtte hij aan de leden van het Verbond van Nederlandsche Journalisten op de dag van de afkondiging het Journalistenbesluit toe.[163] Hij trok daarbij de vergelijking met het onderwijs, dat door de liberale en christelijke partijen al jaren als een staatstaak werd gezien. Het kwam hem wonderlijk voor dat dat niet gold voor de volksvoorlichting, omdat naar zijn idee de vooroorlogse opinie ten onrechte vond dat volwassenen zélf wel in staat waren om te beslissen wat wel of niet goed voor hen was. Goedewaagen ging in deze nogal simpele verklaring volledig voorbij aan het verschil tussen het in de grondwet vastgelegde recht op onderwijs en de in diezelfde grondwet verankerde vrijheid van meningsuiting. Maar in zijn ogen was de pers niet volwassen en werd bovendien te vrij gelaten door de overheid, zoals bleek uit de eenzijdige en haatzaaiende berichtgeving over het nationaal-socialisme en de *Führer*.

> 'Ik ben ervan overtuigd, dat men een instrument, dat zoo suggestief op het menschdom inwerkt, niet alleen aan het particulier initiatief mag overlaten en dat ook hier een "voorwerp van aanhoudende zorg der regeering" ligt, dat om ordening roept. Latere geslachten zullen ongetwijfeld zich met verwondering afvragen, waarom men het met den chaotischen toestand der pers in onze eeuw zoo ver heeft laten komen. De pers is de schuld van de psychische moeilijkheden, waarin ons volk thans verkeert. De pers heeft een zwaren schuld op zich geladen in de afgeloopen jaren, toen zij van dag tot dag niet anders deed dan lasteren en hitsen tegen alles en allen, die het waagden te twijfelen aan het alleen-zaligmakende geloof van de democratie en het individualisme. De pers heeft het op haar geweten, dat ons volk verstard zit in een mentaliteit, die zich niet kan openstellen voor de nieuwe ontwikkeling in Europa en in Nederland.'[164]

[161] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Handleiding voor de toelichting op de persverordening (z.d.) blz. 7.
[162] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 192-194.
[163] Goedewaagen, *Passer en Speer I*, Redevoering bij het Journalistenbesluit (3 mei 1941) blz. 108-114.
[164] Goedewaagen, *Passer en Speer I*, 'Gebondenheid en vrijheid der pers' (Radiorede, 10 mei 1941) blz. 122-123.

Voor Goedewaagen was de pers 'een "spiegel der natie", waarvan het handvat in handen der overheid is'.[165] Vóór alles wilde hij de volksvoorlichting door een positief gedachtencomplex vervangen. 'Ik ben van meening, dat positiviteit psychisch een betere werking op een volk heeft, dan negativisme, dat slechts ongelukkige zielen kweekt en sloopende verbittering als resultaat heeft.'[166]

De met het Journalistenbesluit verbonden beknotting van de persvrijheid was een onderwerp waarop de filosoof Goedewaagen zich naar hartelust kon uitleven. Persvrijheid zag hij als een middel, een instrument om het welzijn van de volksgemeenschap te dienen. Niet als doel op zich, zoals dat in de journalistenkringen zelf opgang deed. Er schemerde iets van de oude Kantiaan door toen hij de pers als 'critisch moment' beoordeelde en daarbij tot de conclusie kwam dat de bestaande persvrijheid, met zijn 'verheerlijking van het zg. "vrije woord"', ook maar betrekkelijk was.[167]

> 'Het is feitelijk onjuist te zeggen, dat de pers vroeger vrij en thans gebonden is. (...) Vroeger was de pers gebonden aan de kapitalistische macht van de aandeelhouders van de krantenbedrijven, aan geldmacht en partijmacht en aan de adverteerder. Dezen bepaalden den inhoud en de redactie had zich ernaar te schikken. Vroeger was de pers vrij om de bevolkingsgroepen tegen elkaar en het geheele volk tegen het Derde Rijk op te hitsen. Het Journalistenbesluit schept een andere gebondenheid en een andere vrijheid voor den journalist. Het bindt den journalist voor alles aan het welzijn van het volk, zooals dit door den staat wettelijk en reglementair wordt geïnterpreteerd. Hij mag geen haatgevoelens tussen volksgroepen meer aanstoken, niet meer de eer van volksgenoten aantasten of volksgevaarlijke artikelen publiceren. Alleen het volksbelang is bindend. Het geeft den journalist de volle vrijheid om, elk op de wijze van zijn persoon, zijn confessie, zijn gewest en zijn plaatselijk milieu, de nieuwe orde te dienen.'[168]

Opnieuw ging Goedewaagen hier voorbij aan het feit dat de vrijheid en beschermde positie die het besluit journalisten bood, slechts was weggelegd voor diegenen die bereid waren zich te voegen naar de eisen die aan de 'nieuwe journalistiek' gesteld werden, of werd opgelegd aan hen die meenden geen alternatief te hebben.

Eind 1941 hadden zich ongeveer 1.500 journalisten bij het Verbond van Nederlandsche Journalisten aangesloten, veel meer dan er van de voormalige journalistenverenigingen lid waren geweest. Dat kwam niet alleen door het verplichte karakter van het lidmaatschap (wie na de afkondiging van het Journalistenbesluit journalist wilde zijn, moest zich aansluiten), maar zeker ook door de vooruitzichten van betere salarissen en arbeidsvoorwaarden voor de leden.[169] Maarten Rooy, hoofdredacteur van de Nieuwe Rotterdamsche Courant, verklaarde na de oorlog in het proces tegen Goedewaagen dat men in de perskringen

---

[165] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz 191.
[166] Goedewaagen, *Passer en Speer I*, Redevoering bij het Journalistenbesluit (3 mei 1941) blz. 109.
[167] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz 188.
[168] Goedewaagen, *Passer en Speer I*, Redevoering bij het Journalistenbesluit (3 mei 1941) blz. 112-113.
[169] Vos, *Niet voor publicatie*, blz. 179.

principieel weliswaar tegen het Journalistenbesluit was, maar dat het ook 'technisch-goede punten' bevatte, zoals de scheiding tussen directie en hoofdredactie, dus tussen de commerciële en inhoudelijke belangen van de pers. Ook gaf hij enigszins schoorvoetend toe dat de actie om de journalisten over te halen lid te worden van het Verbond van Nederlandsche Journalisten succesvol was, zonder dat er noemenswaardige dwang door Goedewaagen en consorten werd uitgeoefend.[170]

Het Verbond van Nederlandsche Journalisten bood zekerheid in bange dagen, en de pers accepteerde aanpassing in ruil voor de continuïteit van zoveel mogelijk titels en de beroepsuitoefening van journalisten. En zó nieuw waren de regels van het Journalistenbesluit ook weer niet – met name onder de rooms-katholieken hadden de denkbeelden over een journalistieke corporatieve ordening ruim voor de oorlog al aanhangers. Nagenoeg alle journalisten bleven na de capitulatie op 15 mei 1940 op hun post en bleven daar, ook na de opheffing van hun beroepsverenigingen, de oprichting van het gelijkgeschakelde Verbond van Nederlandsche Journalisten en, bijna een jaar later, de afkondiging van het Journalistenbesluit en de verplichte beroepsregistratie op 3 mei 1941. Ze leverden daarmee een niet te onderschatten bijdrage aan een geölied propaganda-apparaat in handen van de nazi-bezetters.

Of de soepele inlijving van de Nederlandse journalisten en het gebrek aan weerstand door de beroepsorganisaties volledig te wijten is aan de vermetelheid van de Raad van Voorlichting, zoals Goedewaagen het deed voorkomen in het enige artikel dat hij ooit in het Nationale Dagblad publiceerde, wordt door Vos in zijn conclusies niet onderschreven.[171] Vos verklaart het wat hij noemt 'likken en schikken' vooral uit het nadeel dat de journalistiek ondervond prioriteit te zijn in een offensief van vriendelijke gelijkschakeling. De pers was het eerste doelwit van de bezetters en kon niet bogen op ervaringen van anderen. Bovendien drong de overheid aan op rust en kalmte en voortzetting van het dagelijkse leven. Men kreeg geen vingerwijzing de journalistieke activiteiten te staken. De persverordening van mei 1940 was ook weinig bedreigend: er werd geen preventieve censuur toegepast, mits de journalisten loyaal zouden meewerken, dat wil zeggen geen *deutschunfreundliche* stukken zouden publiceren. Van dwang tot het schrijven van stukken die tegen de eigen opvattingen ingingen, was toen nog geen sprake. Dat daarmee het begin gemaakt was met het proces de journalisten tot 'willige werktuigen in de handen van de bezetter' te maken, ontging de meesten volledig.[172] Toen een jaar later het Journalistenbesluit werd afgekondigd zat het perswezen in de tang en kon men zich niet meer loswurmen.

De verlokkingen van Arie Meijer-Schwencke

Na zijn aanstelling tot secretaris-generaal was Goedewaagen zijn oude stiel van (hoofd)-redacteur niet vergeten. Of het uit rancune of uit liefde was jegens zijn oude werkgever is onduidelijk, maar al in de tweede departementsraadvergadering stelde hij voor om het

---

[170] NIOD DOC I 548, map c, Processtukken Goedewaagen (1 december 1948) blz. I-4 - I-9.
[171] Goedewaagen, 'Het Journalistenbesluit', *Het Nationale Dagblad* (3 mei 1941) voorpagina; Vos, *Niet voor publicatie*, blz. 455 e.v.
[172] Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, blz. 109.

weekblad De Waag over te nemen en tot officieel cultuurblad van het DVK te maken. Namens het departement zou een ambtenaar in de redactie worden aangesteld met volledige zeggingskracht over het blad. Bovendien zou het blad, dat financieel het hoofd nauwelijks boven water kon houden, een subsidie ontvangen van f 25.000 alsmede een gegarandeerde abonnementsoplage van 5.333 exemplaren gedurende vijf jaar.[173] De onderhandelingen met het bestuur liepen echter op niets uit. Met name het ontslag van hoofdredacteur Zwaardemaker om plaats te maken voor een NSB-hoofdredacteur ging een aantal bestuursleden te ver. Men wilde nog steeds geen directe band met de NSB. Ook Zwaardemaker zelf verzette zich begrijpelijk heftig tegen het plan.[174]

Goedewaagen was echter niet voor één gat te vangen en onderzocht de mogelijkheden om het nieuwe cultuurblad onder te brengen bij een eigen uitgeverij van het DVK. Daarvoor hoefde hij niet lang te zoeken, want Arie Meijer-Schwencke had met zijn Vereenigde Grafische Bedrijven (VGB) zojuist alle drukwerkopdrachten van het DVK ontvangen en was méér dan bereid ook dit plan voor Goedewaagen uit te werken. Aanvankelijk presenteerde hij in februari 1941 een offerte voor een weekblad met een oplage van 10.000 exemplaren in de orde van grootte van f 3.000. Maar Goedewaagen vond de voorgestelde uitvoering van het blad te goedkoop; hij had een veel luxere uitgave voor ogen, 'in künstlerischer Ausführung, die alle bisherige Zeitschriften auf diesem Gebiete in den Schatten stellen sollte', aldus Meijer-Schwencke later tegen Schmidt.[175] De oplage moest bovendien verhoogd worden naar 25.000 exemplaren, omdat Goedewaagen het blad wilde verzenden naar alle toekomstige leden van de Kultuurkamer, geschat op zo'n 40.000 kunstenaars.

Vanaf april maakte Meijer-Schwencke voorbereidingen voor het nieuwe weekblad. Maar terwijl Meijer-Schwencke de indruk had dat hij over de nodige fondsen beschikte, bleek Goedewaagen totaal geen zicht te hebben op de financiële situatie in zijn departement. Dat was tenminste de lezing van Meijer-Schwencke, maar er is in dit geval geen reden om daar aan te twijfelen, ook al heeft Goedewaagen zelf zich nooit over de financiën van zijn cultuurblad uitgelaten. Volgens Meijer-Schwencke leefde Goedewaagen in de veronderstelling dat het departement van Financien of het Rijkscommissariaat wel bereid zouden zijn 'einige Millionen' aan hem ter beschikking te stellen, die hij dan naar eigen goeddunken kon besteden.[176]

Op 7 mei 1941 werd de stichting Uitgeverij De Schouw opgericht; namens het DVK hield hoofd van de afdeling Perswezen Nico Oosterbaan toezicht op het reilen en zeilen binnen de uitgeverij. Doel van de stichting was 'bevordering van de studie van vraagstukken van cultuur en kunst door uitgave van boeken en tijdschriften en andere geschriften betreffende het cultureele leven en voorts het bevorderen van de volksvoorlichting.' Alle afdelingshoofden hadden met het plan van de eigen uitgeverij ingestemd, behalve Van der Vegte, die bedenkingen had tegen het feit dat Meijer-Schwencke nu niet alleen via de Ver-

---

[173] NIOD DVK 102 inv.no. 3a, Notulen Departementsraad no.2 (11 januari 1941) en 4 (31 januari 1941).
[174] NIOD Waag 174 inv.no. 6, Notulen bestuursvergaderingen (12 december 1940 en 9 januari 1941).
[175] NIOD DOC I 1137, Notitie Meijer-Schwencke (ongedateerd; medio 1942).
[176] NIOD DOC I 1137, Notitie Meijer-Schwencke (ongedateerd; medio 1942).

eenigde Grafische Bedrijven de propagandadrukwerken verzorgde, maar ook via De Schouw het cultuurblad, de boekuitgaven en de brochures kreeg toegeschoven.[177]

En inderdaad stelde Meijer-Schwenke nog dezelfde maand de contracten op tussen Uitgeverij De Schouw en de Vereenigde Grafische Bedrijven en bedong hij ook de garantie van het DVK om teminste 5 jaar het cultuurtijdschrift via De Schouw te laten verschijnen. Deze garantie gaf hij als stichter van de Schouw ook door aan zijn drukkerij VGB. De garantie bood Meijer-Schwencke de mogelijkheid flink te investeren in personeel, snelpersen en zetmachines om het nieuwe cultuurblad ook daadwerkelijk wekelijks in die grote opage te kunnen leveren.[178] Maar de financiering bleef ondertussen problematisch, want hij had erop gerekend dat het DVK het kapitaal zou leveren, maar het departement had zelf geen geld en Rost van Tonningen van Financiën had het plan tot financiering nog niet gefiatteerd. Elke opdracht van het DVK moest zodoende van een begroting vergezeld door Rost van Tonningen worden goedgekeurd en dat vertraagde de productie.

De stroom aan uitgezette opdrachten was echter nauwelijks nog te temperen. Zo werden er een aantal series opgezet, zoals de *Opbouw-reeks* voor journalisten, kunstenaars, boekverkopers en cultuurminnaars, acht delen van *de Schouw-reeks*, vier delen *Liederen uit de oude doos* en diverse werken van Jan de Vries. Goedewaagens *Passer en Speer*, Blokzijls boekje *Landverraders* en het affiche van *De eeuwige Jood* gingen in productie. En dan had De Schouw een aantal grote propagandaorders van het DVK ontvangen, zoals de uitgave van de vier propagandakranten *Victorie*, *Orde*, *Blokkade* en *Toekomst*, elk in een miljoenenoplage. Binnen enkele maanden bedroeg de opdrachtenportefeuille al rond de half miljoen gulden. Ter financiering daarvan stelde Oosterbaan voor om op alle opdrachten een toeslag van 15% te leggen. Een akkoord voor dit voorstel werd door Rost van Tonningen in september 1941 verleend.[179]

Maar het was al te laat. De vage financiële constructies van Meijer-Schwencke en de zeer onzakelijke handelwijze van Goedewaagen ('Niets was behoorlijk geregeld', verweet Oosterbaan hem later[180]) gaven aanleiding tot geruchten over malversaties: Meijer-Schwencke en Goedewaagen zouden zonder toestemming van het DVK drukwerkopdrachten hebben verstrekt om het VGB aan orders te helpen, er zou drukwerk in rekening zijn gebracht dat niet was uitgevoerd en ze zouden zich persoonlijk verrijkt hebben met overheidsgelden.[181] In oktober 1941 weigerde het departement van Financien verdere projecten nog te akkorderen en stelde deze uit tot de begroting van 1942. Maar niet alleen het DVK voelde zich gedupeerd. Ook Meijer-Schwencke en zijn VGB kwamen in de proble-

[177] Al in januari 1941 rapporteerde Van der Vegte aan Mussert zijn argwaan over Meijer-Schwencke en wilde hij de bestaande contracten met de VGB ontbinden. In deze rapporten legde hij tevens de nadruk op Goedewaagens nauwe en ongewenste relatie met Meijer-Schwencke, die hij het liefst zo snel mogelijk van het departement zag verdwijnen. NA CABR Van der Vegte inv.no. 71258, Brief Van der Vegte aan Mussert (29 januari 1941); Getuigenverklaring C.J. Huygen (12 mei 1949).
[178] NIOD, Archief Uitgeverij De Schouw no. 174c, inv.no. 2, Brief Uitgeverij de Schouw aan De Ranitz (15 jan 1942).
[179] NIOD DOC I 1137, Memorandum Oosterbaan aan Goedewaagen (27 maart 1942).
[180] NIOD DOC I 1137, Memorandum Oosterbaan aan Goedewaagen (27 maart 1942).
[181] NA, PF Den Haag dossier 262/45, inv.no. 108964, Verslag over werkzaamheden De Weille (24 april 1942). Zie ook: Gerard Groeneveld, *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945* (Nijmegen 2001) blz. 135.

men, toen het departement half september besloot dat het nieuwe cultuurblad niet wekelijks in een oplage van 25.000 maar tweewekelijks in een oplage van 10.000 exemplaren zou gaan verschijnen. De opdracht werd daarmee teruggebracht tot slechts twintig procent van de oorspronkelijke en de investeringen in het machinepark zouden zich onmogelijk kunnen terugverdienen.

Pas in juni 1942, na aanhoudende geruchten binnen het DVK, wist De Ranitz de hand te leggen op alle stukken en contracten. Behalve dat het hem duidelijk geworden was dat de contracten erg eenzijdig in het voordeel van de Vereenigde Grafische Bedrijven waren opgesteld, bleef de juridische en financiele structuur van Uitgeverij De Schouw hem 'een raadsel'.[182] Een maand later volgde een onderzoek, maar dat leverde niets op. De malversaties konden niet hard gemaakt worden. Desondanks werd Meijer-Schwencke op bevel van Schmidt uit zijn functie als stichter ontheven en werden zijn bedrijven de Vereenigde Pers Bureaux, Vereenigde Grafische Bedrijven en uitgeverij De Delta, onder *Verwaltung* (Duits beheer) geplaatst en nog in 1942 geliquideerd.[183] Ook Oosterbaan werd overgeplaatst. De contracten tussen De Schouw en het DVK werden ontbonden.

Goedewaagen bleef geheel buiten schot. Dat betekent niet dat hij onschuldig was – ook voor financieel wanbeheer droeg hij als secretaris-generaal verantwoordelijkheid. In hoeverre hij persoonlijk geprofiteerd heeft van Meijer-Schwenckes constructie blijft onduidelijk. Volgens de administrateur van de Kultuurkamer, Jan de Weille, zou Meijer-Schwencke mondeling met Goedewaagen hebben afgesproken dat De Schouw hem jaarlijks f 5.000 zou betalen voor geleverde diensten als adviseur en hoofdredacteur. Van deze overeenkomst zijn echter geen schriftelijke bewijzen.[184]

De nieuwe stijl voor journalisten

Al met al had Goedewaagen in juni 1941 een succesvol eerste halfjaar achter de rug. Zonder al teveel tegenstand had hij een begin gemaakt met de nazificatie van de omroep, de film en het perswezen. Van omroepvoorzitters tot bioscoopexploitanten en van uitgevers tot journalisten was vrijwel iedereen soepel meegegaan in de nieuwe structuur. Zij die dat weigerden hadden, meestal eervol, ontslag gekregen of waren zelf afgegaan via de zijdeur. Alles liep op rolletjes en Goedewaagen zou tevreden in zijn eerste halfjaarverslag noteren: 'Er zijn vérstrekkende maatregelen genomen, belangrijke regelingen getroffen en veel initiatieven tot uitvoering gebracht, alle gericht op het doel: De Volksvoorlichting en de Kunsten aan het waarachtig belang van het Nederlandsche Volk dienstbaar te maken.'[185] Was de gelijkschakeling slechts uiterlijke schijn, zoals na de oorlog algemeen is beweerd? Zo zag Goedewaagen het in 1941 in elk geval niet. Het kwam niet in hem op dat het gedwee navol-

---

182 NIOD DVK 102 inv.no.. 3d, Notulen Departementsraad no. 59 (26 juni 1942).
183 NIOD Schouw 174c inv.no.1, Overeenkomst Uitgeverij de Schouw en VGB, bedoeld om de vorderingen van VGB op De Schouw op te heffen en de banden los te maken (31 oktober 1942).
NIOD DOC I 1137, Brief Brief Rijkscommissariaat aan Meijer-Schwencke (14 april 1944). Rijkscommissariaat bevestigt dat er geen onregelmatigheden op financieel gebied zijn vastgesteld na het onderzoek en de liquidaties.
184 NA 262/45 inv.no. 108964, Chronologisch overzicht door Jan de Weille, deel 30 april 1942 (z.d.; 1943/1944).
185 NIOD DVK 102 inv.no. 1d, Jaarverslag januari-juli 1941.

gen van organisatorische vernieuwingen nog geen innerlijke aanvaarding van het nationaal-socialisme betekende.[186] Hij kon op dat moment ook nog niet weten dat het einde van Seyss-Inquarts politiek van de fluwelen handschoen in zicht was; de verharding van de maatregelen en gedwongen nazificatie zouden ook hun weerslag krijgen op Goedewaagens beleid.

Maar zover was het nog niet toen Goedewaagen op 14 juni 1941 op het statige Kasteel De Cannenburgh in Vaassen op de Veluwe het eerste Zomerkamp voor Journalisten opende. Een novum in de geschiedenis van de journalistiek, bedoeld om 'den deelnemers in een prettige, kameraadschappelijke sfeer bekend te maken met de eischen die den nieuwen tijd aan den voorlichter der openbare meening stelt', dus om journalisten te scholen in de politieke geest van het nationaal-socialisme. Die vorming duurde een week en behelsde twee lezingen per dag, excursies, sport en spel, wedstrijden in artikelen schrijven en koppenmaken, film en kameraadschapsavonden. Op instigatie van Goedewaagen werden er ook voordrachtswedstrijden ('welsprekendheidstournooien') gehouden. De zomerkampen mochten zich in zijn 'warme belangstelling' verheugen – het onderwijs zat hem nu eenmaal in het bloed en deze kampen beschouwde hij graag als een 'Hogeschool voor Nationale Opbouw'.[187]

De zomerkampen waren het initiatief van Arie Meijer-Schwenke en werden in opdracht van Goedewaagen door hem georganiseerd. De beoogde deelnemers waren jonge, zeer laag betaalde journalisten van alle dag- en weekbladen. Vrouwelijke journalisten werden niet toegelaten, voor hen had De Cannenburgh namelijk geen aparte accommodatie beschikbaar. In de uitnodigingsbrief aan de hoofdredacties werd benadrukt dat de week in het kamp 'niet als vacantie is te beschouwen in verband met het feit, dat de vraagstukken van pers en voorlichting aan een ernstige studie zullen worden onderworpen (…).' De aanmelding gebeurde op vrijwillige basis, maar het was geen geheim dat niet alle journalisten vrijwillig naar De Cannenburgh afreisden. Sommigen werden gestuurd door hun hoofdredacteur of werden anderszins 'gedwongen'. Het maakte de organisatie niets uit, zo overtuigd waren ze van het succes van hun programma.[188]

Van 1941 tot 1943 werden er jaarlijks in juni en juli vier zomerkampen van een week georganiseerd. Per week was er plaats voor 25 journalisten. Volgens Vos zouden er 'vele honderden' journalisten zijn, die zich hadden aangemeld maar voor wie geen plaats was.[189] Uit de deelnemerslijsten blijkt echter dat in 1941 en 1942 geen van de weken volgeboekt was en dat er relatief veel afmeldingen waren.[190] Kennelijk waren de kampen toch minder populair dan het DVK en de vele publicaties in de kranten wilden doen geloven. De deel-

[186] Zie onder meer zijn eigen uitspraken over deze discrepantie in Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 165, 187, 198-199.
[187] Parafrase op Goedewaagens artikel met gelijkluidende titel in *De Waag* (6 april 1939).
[188] NIOD, Persgilde no. 105, inv.no. 155, map 2, P.J. van Megchelen, 'Welkom op den Cannenburgh!', *De Minstreel* eerste weekgang no. 1 (19 juni 1943).
[189] Vos, *Niet voor publicatie*, blz. 185.
[190] NIOD, Persgilde toegang (oud) 105, inv.no. 154, map 4, Deelnemerslijsten 1941 en 1942: in 1941 in totaal 72 journalisten (er waren 25 afmeldingen), in 1942 in totaal 76 journalisten. Van 1943 zijn geen cijfers bekend.

nemers waren in 1941 en 1942 afkomstig van NRC, Algemeen Handelsblad, De Waag, Haarlems Dagblad, De Telegraaf, het Nationale Dagblad, de Arbeiderspers, ANP, De Nederlandsche Omroep en tal van provinciale kranten. Niet vertegenwoordigd waren Het Vaderland, de Haagsche Courant en diverse provinciale kranten. Deelname aan de zomerkampen was voor de journalisten kosteloos, al moesten ze wel hun eigen voedselbonnen meebrengen. Het DVK betaalde aan logies, honoraria voor de sprekers, film en excursies f 120,- per persoon, hetgeen neerkwam op f 9.000 in 1941 en f 12.000 in 1942.[191]

Op het eerste zomerkamp werd Goedewaagen vergezeld door Truus en hij opende de week officieel met een toespraak over 'De kunst der volksvoorlichting'.[192] Hij bereed er zijn bekende stokpaardjes over reclame, suggestie en psychische machtsuitoefening op het publiek en trok in één moeite door de vergelijking tussen kunstenaar en journalist:

> 'De volksvoorlichter is een kunstenaar in aanleg: combinatievermogen, inventief vermogen, besliste vormgeving, materiaalkennis, d.i. kennis der menschelijke psyche, phantasie in het verwezenlijken van een werkplan: het zijn de kunstenaarseischen aan den voorlichter gesteld.'

Journalistiek was 'kunst met een bepaalde methodiek', ofwel een 'tactische kunst' van wilsbeïnvloeding. 'Die erste Aufgabe der Propaganda ist die Gewinnung von Menschen', sprak hij Hitler na. De journalist had een nieuwe taak gekregen, namelijk het voorlichten van zijn volk om het te leiden naar een gelukkiger toekomst in het nieuwe Europa. 'Men is niet meer toevallig journalist. De journalistiek kan ook niet als vak geleerd worden.' Integendeel, karaktereigenschappen waren het belangrijkst, want de journalist moest zich vooral bewust zijn van zijn grote verantwoordelijkheid voor de eenheid, het bestaan, het geluk en de toekomst van het Nederlandse volk. De journalist had als het ware een 'grootsche roeping' en het zomerkamp op De Cannenburgh diende hem daarvan bewust te maken.

Na Goedewaagen volgden in de loop van de week nog meer sprekers. ANP-directeur Pieter Jan van Megchelen sprak over 'Journalistiek in den nieuwen tijd', Kultuurraadlid en kunstschilder Jan Nachenius over 'Volk en Ras' en NSB-vormingsleider H.Ch. Nije over 'Nationaal-socialistische levensbeschouwing'; zij behoorden tot de vaste kern.[193] Na afloop werden zes van de lezingen door Meijer-Schwenckes uitgeverij De Delta gepubliceerd in de zogeheten kampserie en aan alle deelnemers toegezonden.

De sfeer in de zomerkampen was vrolijk, zelfs uitgelaten. Misschien zelfs iets té uitgelaten, want in 1942 werd het 'spoken' aan banden gelegd, en hamerde de kampleider in de kampcourant De Minstreel erop dat het journalistenkamp 'allesbehalve een aaneenschakeling van pret en vroolijkheid' was, maar juist een 'werkkamp' waar gearbeid werd aan de eigen vorming en aan die van de kampgenoten, die elkaar een week lang 'kameraden' noemden in plaats van meneer. Op de laatste avond van de vierde week was Goedewaagen er ook

---

[191] NIOD DVK 102 inv.no. 41b, Rijksbegroting 1942; inv.no. 3d, Notulen Departementsraad no. 54 (8 mei 1942).
[192] Dr. T. Goedewaagen, *De kunst der volksvoorlichting* ('s-Gravenhage 1941). Vgl. Frits Sampimon, 'Het Journalistenkamp op den Cannenburgh', *De Schouw* jrg. 1 no. 14 (1 augustus 1941) blz. 325-326.
[193] NIOD Persgilde 105 inv.no. 154 map 4, Johan Raatgever, Rapport betreffende het Zomerkamp voor Journalisten (13 juni tot 10 juli 1942).

weer bij. De avond begon met optredens, o.a. door de dichter/zanger Koos Speenhoff. Tot slot hielden de journalisten een vlaggenparade, en met trompetgeschal en tromgeroffel werd voor de laatste maal de vlag van de toren gestreken.

Op tournee naar Duitsland en Italië

In april 1942 kon Goedewaagen de lastige situatie op het departement even achter zich laten; twee weken lang maakte hij een intensieve werkreis naar Duitsland en Italië. De reis begon op 8 april in Stuttgart, waar hij een bezoek bracht aan het Deutsches Ausland-Institut, een instituut dat zich onder invloed van de SS met *Volkstumforschung* bezighield. 's Avonds hield hij in het Duits voor een gemengd gehoor van de Deutsche Ausland Club en de Deutsch-Niederländische Gesellschaft in de feestzaal van Hotel Marquardt een redevoering en beijverde hij zich voor de oprichting van een NSB-afdeling in Stuttgart voor de ongeveer tweehonderd daar wonende Nederlanders.[194]

De redevoering, getiteld 'Die Kulturellen Aufgaben der Niederlände im neuem Europa' zou hij daarna nog een aantal keren in Duitsland en Nederland uitspreken en tenslotte publiceren in het blad *Nationale Hefte*. Opmerkelijk in dit verhaal is de wijze waarop Goedewaagen niet alleen zijn Groot-Germaanse visie op de Nederlandse cultuur tentoonspreidt, maar vooral de Nederlandse visie van Mussert en de zijnen als klein en beperkt terzijde schuift. Zo onverbloemd had hij dat tot dan toe niet gedaan. Het Nationale Dagblad deed er de volgende dag verslag van onder de kop 'Nederland heeft een Germaansche roeping', echter zonder Goedewaagens kritiek op de NSB weer te geven.[195]

Eeuwenlang, begon Goedewaagen zijn toespraak, was de Nederlandse geschiedenis beperkt tot die van Holland en Zeeland. Sinds de Eerste Wereldoorlog ontstond een bredere opvatting, namelijk de Groot-Nederlandse, die door de Nationaal-Socialistische Beweging nieuw leven werd ingeblazen. Maar aan deze opvatting ontbrak het wijde perspectief, die de Germaanse geschiedschrijving wél bezat. Dit was een revolutionaire verandering in het historisch denken en stuitte dan ook op weerstand, omdat men het opgenomen zijn in het grotere geheel zag als een aantasting van zijn eigen waarde. 'Wij, nationaal-socialisten echter, voelen dat als een opheffen uit onze kleinheid'.

Goedewaagen schetste het begin van de Nederlandse cultuur in de dertiende eeuw. Vanaf die tijd brachten de Nederlanders hun cultuur naar de oosterburen. De schilderkunst van de gebroeders Van Eyk en Lucas van Leyden was van diepgaande invloed op Duitse schilders als Albrecht Dürer, evenals de invloed van de componisten Okeghem en Jacob Obrecht op de Duitse muziek tot aan Bach. De Nederlandse cultuur in zijn 'Germaanse zending' kwam tot zijn grootste bloei in de zestiende en zeventiende eeuw toen de Nederlanders niet alleen de wereld veroverden maar zich ook pioniers betoonden in kunst, wetenschap en religie. Rembrandt werd de opvoeder van hele schildersgeslachten buiten de

---

[194] NIOD DVK 102 inv.no. 2k, Verslag reis Goedewaagen (8-17 april 1942).

[195] T. Goedewaagen, 'Die Kulturellen Aufgaben der Niederlände im neuem Europa', *Nationale Hefte* (Zürich 1942) no. juni 1942; 'Kam. Goedewaagen sprak te Stuttgart. Onze cultureele taak in Europa. Nederland heeft een Germaansche roeping',*Het Nationale Dagblad* (9 april 1942).

landsgrenzen, Sweelinck leidde Duitse componisten op, Grotius was de medevormgever van de Europese cultuur. De Republiek van de Zeven Provinciën stond op de bres voor de Germaansche cultuur, want wie voelde zich meer thuis in de hele wereld dan de Nederlander?

Maar tegen het einde van de zeventiende eeuw was de glorietijd voorbij, meende Goedewaagen. Nederland breidde zijn rijk uit in Azië en Amerika en had geen oog meer voor het eigen continent. De regentengeest riep geen halt toe aan de Franse expansie en maakte de aloude banden met het Duitse rijk los. Hierdoor verloor Nederland als grote mogendheid zijn invloed en verwaarloosde zijn eigen cultuur ten faveure van de Franse levensstijl. Zelfgenoegzaam werd de Nederlander, tevreden met het opnemen van de buitenlandse cultuur. Pas in de achttiende eeuw ontstond er weer belangstelling voor de oosterburen en de Germaanse en Duitse literatuur en cultuur. Maar deze verzwakte gedurende de Eerste Wereldoorlog, toen de intellectuelen zich anti-Duits opstelden. Toonaangevende historici als Huizinga, Geyl en Colenbrander waren handlangers geworden van de Franse en Britse propaganda.

In de Nieuwe Tijd, die volgens Goedewaagen was aangebroken, kon men het Germaanse element in de Nederlandse cultuur opnieuw tot uitdrukking brengen. De nieuwe cultuurpolitiek, gevoerd door het departement van Volksvoorlichting en Kunsten, de Kultuurkamer en de Kultuurraad, was 'volksch en dus Germaans'. Het Nederlandse volk was in de kern niet verdorven, maar in de afgelopen eeuwen slechts cultureel verkeerd opgevoed. Daar kwam nu echter een verandering ten goede in. En Goedewaagen eindigde zijn toespraak met een zin, die hij met vulpen onder zijn oorspronkelijke slotregels had geschreven: 'Onze cultureele verhouding tot Germaansch Europa is een vraagstuk, belangrijker dan welke maatregelen ook. De Nederlanden willen aantreden in het front der Germaansche cultuur.'[196]

Na Stuttgart reisde Goedewaagen door naar Venetië voor het internationale *Kongress der Union Nationaler Journalistenverbände*, dat in het Dogenpaleis plaatsvond. Vijftien landen waren aanwezig met meer dan driehonderd persvertegenwoordigers. De Nederlandse delegatie bestond naast Goedewaagen uit Max Blokzijl en de hoofdredacteuren van de Nieuwe Rotterdamse Courant, het Algemeen Handelsblad en De Limburger Koerier. Het thema van het congres is te omschrijven als 'een aanklacht tegen de pers van de vijand, die onder bedriegelijke schijnvrijheid in handen van geldschieters wordt tot een werktuig van provocatie en oorlogsopruiing'.[197] Een thema dat uitermate goed paste in het straatje van eregast Otto Dietrich, van wie wel gezegd wordt dat hij als *Reichspressechef* maar één doel nastreefde: de Duitsers op te zetten tegen de joden om de racistische en antisemitische maatregelen van het Derde Rijk te rechtvaardigen.[198]

---

[196] NIOD DOC I 584 map b, 'De cultureele taak van de Nederlanden in Europa', Nederlandse versie van bovengenoemde redevoering Goedewaagen (8 april 1942).
[197] 'Journalistencongres in Venetië', *Het Nationale Dagblad* (11 april 1942).
[198] Vgl. Jeffrey Herf, *The jewish enemy. Nazi propaganda during World War II and the holocaust* (Cambridge/London 2006) blz. 273.

Goedewaagen, die als secretaris-generaal tot de hoogste gasten behoorde, voerde verschillende gesprekken over culturele uitwisseling met onder anderen de Noorse cultuurminister Gulbrand Lunde (uit het kabinet van Quisling) en de Italiaanse minister van Volkscultuur Alessandro Pavolini (ook een eregast). Vol enthousiasme smeedde hij met andere landen toekomstplannen op cultureel gebied; 'politieke situatie op het tweede plan', noteerde hij in zijn verslag.[199]

Goedewaagen hield zijn toespraak op de tweede dag. 'Die Lüge als Kriegswaffen' had een scherp antisemitische inhoud en sloot uitstekend aan bij het congresthema. Nog niet eerder had hij zich zo fel uitgesproken tegen de joden, die de schuld kregen van het voortduren van de oorlog en het instandhouden van een keten van leugens binnen de wereldorde. Hij schetste de in zijn visie opvallende overeenkomst tussen de middelen waarmee de Britten de media bewerkten en de methoden die de Joden gebruikten voor eigen gewin. Sterker, de Anglo-Amerikaanse wereld was een werktuig in de handen van het Jodendom – daar wees inmiddels alles op. En dus waren de middelen die de geallieerden toepasten in de pers typisch Joods te noemen, 'namelijk bluf, brutale leugenachtigheid gepaard met lafheid en verraad alsmede de zucht, den oorlog te gebruiken tot persoonlijk voordeel (...)'.[200]

De Nederlandse pers had volgens Goedewaagen in het interbellum gebruik gemaakt van louter buitenlandse en 'gekleurde' persbureaux – het Engelse Reuter had zelfs een monopolistische invloed. En hoe onwaarschijnlijk dat voor de 'nuchteren menschen' ook mocht zijn, in de Britse berichtendienst overtrof de ophitsing en de leugen maar al te vaak de zakelijke berichtgeving. Dat was namelijk het enige waartoe de Anglo-Amerikanen in staat waren: leugens verspreiden. Anders was de oorlog immers allang beëindigd en hadden de Europese volken al lang begrip voor de nieuwe orde gekregen. Maar dat zou ook de dood van het kapitalisme betekend hebben en het einde van de dragers ervan, de Joden. En dus, concludeerde Goedewaagen, zolang de Joden in de Anglo-Amerikaanse wereld de macht bezaten, zou de leugen onbeschaamd voortbestaan.

Aan Goedewaagens toespraak zat nog een incidentje vast. Een paar weken voor het congres had de Slag in de Javazee plaatsgevonden, waar de Japanners een gevoelige nederlaag hadden toegebracht aan de vloot van Amerikaanse, Britse en Nederlandse schepen. Sündermann, de *Stabsleiter des Reichspressechefs* Dittrich had Goedewaagen gevraagd die overwinning te memoreren in zijn toespraak, hetgeen hij had geweigerd. Tot woede van Goedewaagen had Sündermann vervolgens zelf de gevraagde passage toegevoegd aan het verslag van de toespraak dat aan de pers werd uitgereikt.[201]

De slotverklaring van het Venetiaanse congres werd 'onder stormachtigen bijval van de deelnemers met algemeene stemmen' aangenomen en loog er niet om:

---

199 NIOD DVK 102 inv.no. 2k, Verslag reis Goedewaagen (8-17 april 1942).

200 'Zonder de leugen hadden de volken reeds lang begrip voor de nieuwe orde gekregen. Kam. Prof.Dr. T. Goedewaagen sprak te Venetië op het Journalistencongres', *Het Nationale Dagblad* (15 april 1942) voorpagina en blz. 5; vgl. 'De berichten van voor 10 Mei een keten van leugen en bedrog', *Het Vaderland* (14 april 1942).

201 NIOD DVK 102 inv.no. 2k, Verslag reis Goedewaagen (8-17 april 1942). Zie ook: Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 189. De gewraakte passage is te lezen in *Het Nationale Dagblad* (15 april 1942) (zie voorgaande noot).

> 'Door talrijke documenten is onweerstaanbaar bewezen dat de van internationale kapitalistische invloeden afhankelijke pers mede schuldig is aan het uitbreken en de uitbreiding van den huidigen oorlog. Als werktuig van misdadige oorlogshitsers heeft een onverantwoordelijke pers talrijke volken bedrogen en de openbare meening in die landen misleid'.[202]

Goedewaagen, die het congres 'het kultureel evenement van deze maand' noemde en opgetogen was over de solidariteit en saamhorigheid, de interesse voor elkaars cultuur en het nieuwe elan dat er geheerst had, constateerde dat er in Venetië een nieuwe internationale der journalisten was opgestaan: 'Reacties tegen misbruik van de pers kwamen overal op en stemden samen tot een machtige manifestatie'. De betekenis van dit congres ging boven de journalistiek uit, vond hij: 'Venetië werd een symbool van kultureele eenheid van Europa'.[203]

Na afloop van het congres gunde Goedewaagen zichzelf geen tijd om nog wat Italiaanse cultuur – klassieke noch fascistische – op te snuiven, maar reisde hij direct door naar Berlijn, waar hij op 14 april aankwam. Een dag later hield hij voor de Deutsch-Niederländische Gesellschaft in het 'Haus der Kameradschaft der deutschen Künstler' dezelfde voordracht als de week ervoor in Stuttgart. Bovendien deed hij het *Gesellschaft* een bibliotheek kado van de voornaamste Nederlandse letterkundige boeken, kunstboeken en gedichten, als ook 'de voornaamste boeken der NSB'.[204] De daaropvolgende dagen bezocht hij staatssecretaris Gutterer in het Promi ('Geen nieuwe gezichtspunten', noteerde hij in zijn verslag), het Niederländisches Pressebüro en de filmstudio's van de UFA in Berlijn. Dat laatste had een doel: de UFA had besloten de Nederlandse filmproductiemaatschappijen Filmstad en Cinetone te kopen. Nu ze in Duitse handen kwamen, wilde Goedewaagen de ruimte voor het produceren van Nederlandse films veilig stellen.[205] In het Funkhaus werd hij tenslotte geinterviewd voor de zender Bremen, waar hij vertelde over het congres in Venetië. Op 18 april 1942 keerde Goedewaagen weer in Den Haag terug.

Gekweld door gezagsproblemen en pesterijen

De zomer van 1942 was koud en nat vergeleken met de mooie zomer van 1941.[206] Het slechte weer leek een metafoor te zijn voor Goedewaagens tanende gezag op het departement en daarbuiten. Van de trotse secretaris-generaal een jaar geleden was hij een belaagde man geworden, geplaagd door politieke spelletjes waarvan hij de spelregels niet begreep omdat die er domweg niet waren. Steeds vaker kreeg hij onenigheid met de NSB over het voeren van partijpolitieke propaganda door het departement. Begin september verbood hij zijn hoofdambtenaren nog langer contact te hebben met het Hoofdkwartier van de NSB over

[202] 'Journalistencongres te Venetië beëindigd. Motie voor nieuwe koers aangenomen', *Het Nationale Dagblad* (14 april 1942) blz. 2.
[203] Goedewaagen, 'Een internationale der pers in Venetië' in: *Passer en Speer II* (radiorede, 26 april 1942) blz. 119-123.
[204] *Het Nationale Dagblad* (16 april 1942). Titels worden niet genoemd.
[205] NIOD DVK 102 inv.no. 3d, Notulen Departementsraad no. 53 (24 april 1942).
[206] Weerstatistieken KNMI over de jaren 1940-1945.

departementale zaken.[207] Voor het eerst sinds zijn aanstelling tot secretaris-generaal nam Goedewaagen stelling tegen de NSB en Musserts bemoeienis met zijn beleid. Hij beklemtoonde tegenover de hoofden dat de NSB nog geen staatsmacht bezat en dus ook geen verantwoordelijkheid droeg voor staatszaken. Het DVK was ingesteld door de Rijkscommissaris en alléén aan het Rijkcommissariaat verantwoording schuldig.

Blokzijl reageerde op Goedewaagens tirade met een kort briefje: 'Ik heb last gegeven, dat in de diensturen geen werk voor de Beweging mag worden verricht. Zelf voer ik alle correspondentie met de NSB in mijn woning. Van dienstenveloppen en papier wordt daarbij geen gebruik gemaakt.'[208] Met andere woorden: de secretaris-generaal had zich niet te bemoeien met de activiteiten van Blokzijl in zijn vrije tijd. Het hoofd Pers en Propaganda was beslist niet van plan zijn nevenfuncties bij de NSB op te geven.

De intussen verziekte sfeer tussen Goedewaagen en Mussert leidde tot pesterijen over en weer: Goedewaagen had geen uitnodiging gekregen voor de tentoonstelling 'Herrijzend Nederland', dat een gezamenlijk project was van de NSB en het DVK, en de NSB had uitnodigingen voor het Nationaal Zangfeest zonder overleg met het DVK verzonden, terwijl het departement mede-organisator van het evenement was. Goedewaagen verbood alle ambtenaren die wel een uitnodiging voor 'Herrijzend Nederland' hadden ontvangen, om naar de opening van de tentoonstelling te gaan. Evenmin mochten de ambtenaren naar het Nationaal Zangfeest, aangezien Goedewaagen uit protest tegen de eigengereidheid van de NSB zelf weg zou blijven.[209] En dat terwijl het Nationaal Zangfeest, naast de Rembrandtherdenking, een volksfeest was waar Goedewaagens hart naar uitging, omdat het hem een mogelijkheid bood een nieuwe nationale ceremonie in nationaal-socialistische vorm te introduceren.[210]

Goedewaagen dacht dat het een kwestie van tijd zou zijn voordat Mussert de aanval op hem zou inzetten en hij het veld zou moeten ruimen. Dat beweerde hij tenminste na de oorlog. Of hij zijn naderende val ook al in de zomer van 1942 zag aankomen, is maar de vraag. Want hoewel de verantwoordelijkheid hem naar eigen zeggen 'al lang ondragelijk' was geworden, kwam het niet in hem op aan Seyss-Inquart zijn ontslag te vragen.[211] Vermoedelijk was dat zijn eer te na, en bovendien wist hij dat Seyss-Inquart hem voorlopig althans wilde handhaven op het DVK.[212] En, niet onbelangrijk, Goedewaagen was in 1942 een vermogend man: hij genoot een een ministerssalaris van f 14.000 per jaar, dat werd aangevuld met een honorarium van f 3.000 voor zijn hoogleraarswerk en wellicht nog een honorarium van f 5.000 voor zijn werk voor De Schouw. Al met al had hij dat jaar tenminste f 17.000 te besteden, maar vermoedelijk nog meer. Nog niet eerder in zijn leven had

---

[207] NIOD DVK 102 inv.no. 3e, Notulen Departementsraad no. 68 (4 september 1942). Zie ook: Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 216.
[208] NIOD DVK 102 inv.no. 2g, Brief Blokzijl aan Goedewaagen (16 september 1942).
[209] NIOD DVK 102 inv.no. 3e, Notulen Departementsraad no. 68 (4 september 1942).
[210] NIOD NSB 123 inv.no. 743, 'Het nationaal-socialisme en het spel', *Nieuw-Nederland* (april 1940); vgl. NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Rijksbegroting 1942, toelichting Goedewaagen bij art. 28.
[211] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 214. Vgl. NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 12
[212] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 214-216.

Goedewaagen de beschikking over zo'n royaal inkomen gehad. Dat salaris zou hij in geen enkele andere functie op zijn niveau opnieuw verdienen – als hoogleraar zou hij 'slechts' f 8.000 per jaar ontvangen. Daarbij woonde hij in een grote stadsvilla in Den Haag, genoot hij tal van privileges in de vorm van extra voedselbonnen, een dienstauto en brandstof en stond hij wekelijks in de krant.[213] In meer dan één opzicht was een vrijwillig opstappen als secretaris-generaal in deze tijd dus een te lichtzinnige beslissing geweest.

Niet alleen op het departement was er zand in de geölied machine gekomen, maar ook in de familiekring liepen de zaken anders dan Goedewaagen wilde. Intussen vocht hij een verbeten strijd met Annie de Roos over de opvoeding van en het onderwijs voor Tobie, die al twee keer was blijven zitten. Tot overmaat van ramp bleef Tobie in de derde klas van het Ignatius Gymnasium voor de derde keer in zijn schoolcarrière zitten. Voor Goedewaagen (en ook voor de rector van het Ignatius) was de maat vol. In augustus 1942 schreef hij aan Annie dat hij alles geregeld had: Tobie ging naar kostschool, Huize Katwijk, een gerenommeerde en dure privéschool voor de kinderen van de elite, gerund door de jezuïeten in Den Haag. Na de sloop van de kustwijken was Huize Katwijk ondergebracht in een villa in Noordwijkerhout. 'Nu hij grooter wordt, heeft hij meer en meer leiding noodig, ook van mijn kant. Dat ik 'toeziend voogd' ben, betekent niet dat ik alleen maar het 'toekijken' heb en ik zal dan ook mij in zijn opleiding blijven mengen, nu ik over de afgeloopen jaren niet tevreden ben. Ik raad je dringend aan mijn mede-leiding te erkennen.'[214]

Annie kon er niets tegenin brengen – zijn huidige positie veelde geen tegenspraak. Evenmin tegen de verlaging van haar alimentatie, die Goedewaagen na het vertrek van Tobie in fasen doorvoerde, met het argument dat híj nu de kost en inwoning en het schoolgeld voor Tobie betaalde. 'Ik houd nu met ingang van deze maand 30 gulden per maand af, want je begrijpt wel, dat ik nu met kostgeld (4 maanden), boeken en garderobe ineens voor hooge kosten kom te staan.'[215] Een half jaar later kortte hij de alimentatie met nog eens 45 gulden – '(...) ik [Annie] moet maar werk zoeken, schrijft vader (...)'.[216] Annies toelage zakte in dat jaar naar een schamele f 125 per maand, vergelijkbaar met het salaris van de jongste toneelspelers en een stuk lager dan de in 1928 bij de scheiding afgesproken f 150.

Zo nu en dan zocht Goedewaagen zijn zoon op in Huize Katwijk. Tobie herinnert zich dat hij er dan altijd zo gedistingueerd uitzag, 'slank in zijn donkergrijze demi, met hoed, slobkousen, brogues, stok – een vader met wie je (...) voor de dag kon komen.' De paters spraken hem eerbiedig aan met 'professor', maar de ongelovige Goedewaagen kreeg het woord 'pater' niet over zijn lippen en sprak de jezuïeten consequent aan met 'meneer'.[217] Ook in zijn uitspraak van het woord 'jezuïeten', met de klemtoon op de eerste en derde lettergreep, hoorde Tobie distantie en spot doorklinken. Dat Goedewaagen zijn zoon toch

[213] Zie over de voorrechten van de minister in (en na) oorlogstijd de brief van ministersvrouw Willemien van Schaik-van Berckel aan haar broer Jan van Berckel (16 december 1945). Privé-archief dr. Benine van Berkel-van Schaik, map 'Brieven van tante Mela'.
[214] NIOD TG 858 inv.no. 5, Brief Goedewaagen aan Annie de Roos (18 augustus 1942).
[215] NIOD TG 858 inv.no. 5, Brief Goedewaagen aan Annie de Roos (28 augustus 1942).
[216] NIOD TG 858 inv.no. 5, Brief Annie de Roos aan Tobie Goedewaagen jr. (4 maart 1943).
[217] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog wel eens willen horen*, blz. 283.

aan een katholieke school had toevertrouwd, verklaarde Tobie zelf uit respect voor zijn geloof. Goedewaagen meende echter dat Katwijk het beste en enige internaat in de buurt was dat in aanmerking kwam: het leidde al generaties lang jongeren op voor de leidende posities in de Nederlandse samenleving.[218]

Op de dag van het Nationaal Zangfeest sprak Goedewaagen voor de radio. Uit deze rede blijkt dat hij zijn ontwikkeling van het kleingeestige Dietse naar het Europese ideaal van het Germaanse denken voltooid had. Ongetwijfeld had het conflict met Mussert hem het laatste duwtje gegeven om onomwonden verder te gaan in het Groot-Germaanse gedachtengoed en zijn pogingen tot bemiddeling tussen de twee stromingen te staken. In de radiorede sprak hij zich uit voor een verbintenis tussen cultuur en politiek.[219] Nederland moest worden ingeschakeld in de opbouw van het Germaanse Europa, al zou het de eigen culturele krachten moeten behouden. Openlijk kwam hij ervoor uit dat Duitsland en Nederland in *Blut und Boden* verwante Germaanse volkeren waren. Van de politieke gedachtengang schakelde hij moeiteloos door naar de filosofische onderbouwing: de wortels van de Groot-Germaanse gedachte lagen in de filosofie van Hegel. Hegel had immers gezegd dat de Germanen geroepen waren om na de ondergang van de antieke wereldrijken een nieuwe fase in de wereldgeschiedenis te scheppen. Die nieuwe fase was nu aangebroken met het stichten van een duizendjarig 'Germaansch Rijk van politiek, kultuur en geestesleven'.[220] De Nederlander als vertegenwoordiger van het 'Rijk der Europeesche kultuur', dat werd Goedewaagens ideaal. Voortaan zette hij het gedachtengoed van de NSB honend weg als 'klein', 'liberalistisch', niet meer van deze tijd.

---

[218] NIOD TG 858 inv.no. 5, Brief Goedewaagen aan Annie de Roos (18 augustus 1942); vgl. Goedewaagen, *Ik zou het begin nog wel eens willen horen*, blz. 283. Tom van den Beld, *'Katholieke jongens uit den beschaafden stand'. Het jezuïeteninternaat te Katwijk aan de Rijn, Den Haag en Zeist (1831-1960) en katholiek Nederland* (Nijmegen 2009).
[219] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, Radiorede Goedewaagen, 'De Nederlandsche kultuur in Europa' (6 september 1942); ook gepubliceerd in De Schouw, jrg. 1 no. 15 (15 sept 1942) blz 409-411.
[220] Prof.Dr. T. Goedewaagen, 'De Germaansche mensch en de antieke wereld', *De Schouw* jrg. 2 no. 1 (januari 1943) blz. 1-3.

Hoofdstuk 7
1940-1943 DE CULTUURMINNAAR

Overheid en kunst vóór 1940

De opkomst van de overheidsbemoeienis met de kunsten in Nederland is ontstaan door externe, economische, sociale en politieke factoren. Opvallend is dat kunstenaars of hun organisaties op dat proces, dat na de vestiging van de parlementaire democratie in 1848 zijn beslag kreeg, nauwelijks enige invloed of sturing hebben uitgeoefend, zoals dat bijvoorbeeld wel in 1918 in Duitsland gebeurde met de oprichting van de *Novembergruppe*.[1] Thorbeckes liberale opvattingen over het terughoudende overheidsbeleid bleven de toon zetten en een discussie over de maatschappelijke betekenis van kunst werd dan ook niet of nauwelijks door de kunstenaars aangekaart bij de politiek. De overheidsbemoeienis met de kunsten was tot de Tweede Wereldoorlog volledig afhankelijk van de politieke kleur van de zittende regering en Tweede Kamer (liberaal, calvinistisch of sociaal-democratisch) en van de economische groei. Steun aan de kunst werd niet gezien als een sociale en economische noodzaak, maar als een weelde. Dat was de maatschappelijke overtuiging, ook in kunstenaarskringen. Pas met de komst van Goedewaagen en zijn departement van Volksvoorlichting en Kunsten in 1940 zou deze overtuiging met kracht omver worden gehaald.

Rond 1918 was er in de tot dan toe door de liberalen gedomineerde politiek meer ruimte gekomen voor een sociaal-maatschappelijk beleid; zo waren er belangrijke sociale voorzieningen tot stand gekomen, werd algemeen kiesrecht ingevoerd en kreeg het onderwijs grote sommen geld toegewezen. In dezelfde tijd ontstond ook de behoefte iets aan cultuur te doen. Er werd een Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het leven geroepen. Tot minister werd benoemd J.Th. de Visser (1857-1932), die van 1918 tot 1925 de scepter over het departement zwaaide. Onvoorbereid op zijn taak begon De Visser met het instellen van tal van adviescommissies. Maar de tijd was nog niet rijp voor zoveel overheidsbemoeienis met de levende kunst en de commissies kregen niets voor elkaar – in de muziek konden alleen enkele orkesten op steun rekenen en de subsidie aan de letterkunde was niet meer dan ‘filantropie jegens oude armen’.[2] Hoe heikel de opdracht van De Visser was, bleek uit zijn voorzichtige formulering van het belang van de podiumkunsten: ‘De dramatische kunst is in elk geval, hoe men over de praktijk denken moge, een element van kunst, en heeft, origineel en historisch in menig opzicht niet alleen de aesthetische ontwikkeling, maar ook de ethische, zelfs de religieuze ontwikkeling van het volk bedoeld’.[3]

---

[1]De Novembergruppe werd op 3 december 1918 in Berlijn opgericht door een groep radicale kunstenaars uit verschillende disciplines, van beeldende kunst tot architectuur en muziek. Initiatiefnemers waren onder meer de kunstenaars Wasili Kandinsky, César Klein, Max Pechstein en Paul Klee, de componist Hanns Eisler en de architecten Ludwig Mies von der Rohe en Walther Gropius. De Novembergruppe ondersteunde de oprichting van de Weimarrepubliek en wilde invloed uitoefenen op en deelnemen aan alle activiteiten in de samenleving die van belang waren voor kunstenaars en hun werk.

[2] Boekman, *Overheid en kunst*, blz. 83.

[3] Als geciteerd in Boekman, *Overheid en kunst*, blz. 124. Citaat uit 1919.

De Visser kreeg, ondanks zijn krediet in de Tweede Kamer, de handen van de parlementsleden nauwelijks op elkaar voor zijn visie. Om tegemoet te komen aan de bezwaren van de christelijke zuil tegen overheidssteun aan de zedeloze podiumkunsten, zette minister De Visser 'subsidiën en andere uitgaven ten behoeve van de dramatische kunst' als een memoriepost op de begroting van 1920. Tot 1929 bleef dit een memoriepost, waardoor van een structurele steun aan opera, toneel en dans natuurlijk niets terechtkwam. Tijdens de economische malaise in de jaren twintig bleef de post namelijk leeg.

De conservering van oude monumenten en de instandhouding van musea van oude kunst bleven het hoofddeel van de begroting bepalen. De overige kunsten, beeldende kunst, monumenten en muziek kregen wel subsidies en het is de verdienste van De Visser geweest dat de kunstbegroting zich in de jaren twintig in gunstige zin ontwikkelde. In 1920 bedroeg de totale begroting voor kunst 1.5 miljoen gulden, elf jaar later was dit opgelopen tot 2.3 miljoen, een record in het vooroorlogse kunstbudget. Relatief gezien stelde dit alles overigens weinig voor: afgezet tegen de Rijksbegroting was het aandeel voor de kunsten in 1920 slechts 0,165% van het totaal en in 1931 was dit opgelopen tot 0,274%. Desondanks kreeg de kunst, ondanks de aarzeling bij de rijksoverheid, toch een belangrijke impuls na 1918.

Het beleid van Hendrik Colijn (1869-1944) die van 1933 tot 1939 minister-president was van vijf opeenvolgende kabinetten, werd gekenmerkt door bezuinigingen als gevolg van de wereldwijde economische crisis. In de praktijk ging de begroting voor de Kunsten terug van 2.3 miljoen gulden in 1931 tot 1.6 miljoen in 1940, een afname van 30%, mede als gevolg van de dalende prijzen.[4] Op het totaal aan rijksuitgaven besloegen de kunsten slechts een schamele 0,218%. Gerrit van Poelje, die door onderwijsminister Marchant in 1933 als directeur-generaal van OK&W was gevraagd, waarschuwde het parlement voor het kapotbezuinigen van de kunsten: 'Tal van instellingen ontvingen geleidelijk een zoo minimalen steun, dat haar voortbestaan ernstig wordt bedreigd.'[5]

De kunstenaars zelf waren nauwelijks in staat het tij te keren. Weliswaar was er in 1931 een Federatie van Beeldende Kunstenaarsverenigingen opgericht, maar door het ontbreken van een ideologisch kader had deze weinig invloed. Jean-François van Royen, toen voorzitter van de Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst, benadrukte dat een ideologisch kader een belangrijke voorwaarde was om politieke pressie te kunnen uitoefenen en om de kunstenaar van zijn imago van 'bohémien' te bevrijden. Vóór 1940 zou er desondanks geen organisatie van betekenis worden opgericht.[6]

De erbarmelijke financiële situatie van de kunstenaars, die veelal afhankelijk waren van de gemeentelijke armenzorg, leidde in 1935 tot de oprichting van het Voorzieningsfonds voor Kunstenaars.[7] Het initiatief ervoor lag bij het Ministerie van Sociale Zaken. Vanuit de

---

[4] Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, blz. 167-170.
[5] Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, blz. 168.
[6] Thecla Renders, 'Kunstenaarsorganisaties', in: Willemijn Stokvis (red.), *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland: de jaren 1945-1951* (Amsterdam 1984) blz. 107-116, aldaar blz. 108
[7] Renders, 'Kunstenaarsorganisaties', blz. 108.

kunstenaarsverenigingen leverde Van Royen het meest krachtig een bijdrage aan de totstandkoming ervan. Het was een samenwerkingsverband tussen Rijk, gemeenten en kunstenaarsverenigingen, bedoeld als financieel vangnet voor behoeftige schilders, beeldhouwers, grafisch ontwerpers, nijverheidskunstenaars en ook toonkunstenaars. Toneelspelers, musici en dansers vielen niet onder deze regeling.

In 1939 werd Gerrit Bolkestein (1871-1956) als eerste vrijzinnig-democraat minister van OK&W. Hij had uitgesproken ideeën over de inrichting van het onderwijs, maar besteedde aan de kunsten ondanks zijn links-liberale signatuur nauwelijks aandacht. Maar de SDAP en de CPN brachten sterker dan voorheen naar voren dat de staat een verantwoordelijkheid had tegenover de kunst en de kunstenaars en dat ontlokte hem de uitspraak:

> 'Van ondergetekende is geen voorstel te verwachten tot afschaffing of verlaging van de subsidies aan leeszalen, tooneel en opera. Hij doet opmerken, dat subsidies op dit gebied al sedert vele jaren met medewerking van de Staten-Generaal worden verleend en dat daarop in de laatste jaren reeds aanzienlijk is bezuinigd. Hij ziet geen reden om aan dezen vorm van Regeeringssteun nog verder te tornen. Juist in den tegenwoordigen tijd behooren cultureele belangen zooveel mogelijk te worden beschermd.'[8]

Bolkestein zou in mei 1940 met de rest van de ministersploeg naar Londen vertrekken.

Mulder stelt dat de politiek-economische omstandigheden in de jaren dertig en de gebrekkige steun van de overheid van grote invloed waren op de bewustere houding van veel kunstenaars ten opzichte van hun positie en de samenleving. Men zag de noodzaak van politiek-maatschappelijke veranderingen, een ontwikkeling die zich volgens Mulder allereerst op organisatorisch terrein uitte. Welke organisaties dat dan naast het Voorzieningsfonds waren en welk resultaat ze bereikten, blijft echter onduidelijk. Mulder komt niet veel verder dan het autoritaire, anti-democratische De Onafhankelijken, ook wel De Kunstenaarspartij geheten, maar die was, opgericht in 1922, zonder noemenswaardige aanhang al lang vóór de jaren dertig ter ziele; de Federatie van Beeldende Kunstenaarsverenigingen, waaraan een ideëel kader ontbrak en dat weinig invloed had; en een 'voorlopige eenheid' van 23 kunstenaarsverenigingen onder leiding van Jean François van Royen.[9] Van een werkelijke bundeling van krachten, als serieuze gesprekspartner door het Ministerie erkend, was geen sprake. De kritische geluiden die individuele kunstenaars lieten horen in tijdschriften als Kroniek van Kunst en Kultuur, de Stem en NU, hadden weinig effect op het overheidsbeleid voor de kunsten. De kunstenaarsreacties kregen wel een klankbord in het proefschrift van de Amsterdamse wethouder Emanuel Boekman. Zijn werk is van betekenis als de eerste cultuurpolitieke visie over de relatie tussen overheid en kunst, waarbij een rol was weggelegd voor de kunstenaars zelf.

Het slot van het liedje was dat de uitgaven voor de Kunsten in 1940 (1.6 miljoen gulden) nominaal nauwelijks hoger waren dan in 1920 (1.5 miljoen gulden), wat betekende dat ze gezien de inflatie relatief dus fors waren gedaald (van 3,1% naar 1,8% op de begroting van

---

[8] Handelingen der Staten-Generaal, Rijksbegrooting voor 1940 (21 december 1939).

[9] Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, blz. 34-35, 76-77.

OK&W). Ter vergelijk: de uitgaven voor het onderwijs waren in dezelfde periode gestegen van 75.4 miljoen naar 148.5 miljoen gulden, dat is 18% van de totale staatsbegroting. De kunsten besloegen in 1940 nog geen kwart procent van de totale rijksuitgaven. Over de hele periode 1870-1940 bezien, blijkt dat de uitgaven voor kunst steeds beneden de drie promille van de totale staatsuitgaven zijn gebleven. Het geeft, meer dan de absolute cijfers, aan dat kunst slechts een heel bescheiden positie innam in het optreden van de overheid ten bate van de nationale cultuur. Overigens was dat bij de aanvang van de 21ste eeuw nog niet wezenlijk anders, al was het percentage inmiddels verdubbeld.[10]

Het gemeentelijke beleid inzake de kunsten verschilde niet wezenlijk van het rijksbeleid, al gingen de gemeenten iets later om dan het rijk: pas helemaal aan het einde van de 19e eeuw. Maar mét de bescheiden financiële ondersteuning werd ook belasting geheven. Deze Vermakelijkheidsbelasting werd geheven op 'tooneelvertooningen en andere vermakelijkheden' en bedroeg maar liefst 15 tot 20% van de inkomsten uit de kaartverkoop. Onder vermakelijkheden werd verstaan de kermis, voetbalwedstrijden of de bioscoop, kortweg openbaar toegankelijke vrijetijdsbesteding. 'Men kan moeilijk beweren', zei Boekman cynisch, 'dat de wetgever de kunst van het tooneel door het met andere "vermakelijkheden" op één lijn te stellen, op elegante wijze heeft behandeld.'[11] In sommige gevallen leverde de vermakelijkheidsbelasting de gemeente meer op dan aan subsidies werd verstrekt.

Het niet van de grond komen van een overheidsbeleid voor de kunsten in deze jaren moet gezocht worden in een drietal oorzaken. Allereerst het gebrek aan belangstelling van een grotendeels confessionele samenleving. Het genieten van kunst of zelfs het beoefenen van kunst waren niet in overeenstemming met de gereformeerde geloofstraditie, de zeden en gewoonten van de tijd. De verzuiling, de in de jaren twintig en dertig doorgevoerde segmentatie langs religieus-ideologische scheidslijnen, leidde tot een sterk binnenwaarts gerichte mentaliteit; de orthodox-protestantse en de rooms-katholieke zuilen domineerden lang de maatschappelijke verhoudingen.[12] In de tweede plaats waren de kunstenaars zelf niet in staat zich te formeren tot krachtige belangenorganisaties. Dat gebrek aan initiatief in groter verband heeft alles te maken met de individuele scheppingsdrang van de kunstenaar, het typische 'kunstenaars-individualisme', een kenmerk dat overigens sterker bij de beeldende kunstenaars en letterkundigen dan bij de podiumkunstenaars naar voren komt.[13] In de derde plaats faalde het Ministerie van OK&W zelf. Dit departement, in 1918 nieuw opgericht, kreeg nooit het noodzakelijke vertrouwen van (vooral confessionele) politici en slaagde er niet in boven het niveau van uitvoering uit te komen. Inhoudelijk werd in het interbellum geen onderwijsvernieuwing doorgevoerd, laat staan een doortimmerd kunstbe-

[10] In het jaar 2000 bedroeg het totaal van de rijksuitgaven voor kunst en cultuur 592 miljoen gulden, dat is iets meer dan een half procent van de rijksbegroting (nl. 0,6%), die 98,3 miljard bedroeg. Kerncijfers van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en Miljoenennota's 1998-2007.

[11] Boekman, *Overheid en kunst*, blz. 176.

[12] Blom, 'Exploitatie en nazificatie', blz. 32-33.

[13] Zie in dit verband ook Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, blz. 128.

leid ontwikkeld.[14] Zoals hierboven uiteengezet liggen aan dat mislukte beleid de politieke tegenstellingen en de bezuinigingen ten grondslag. Knippenberg en Van der Ham noemen het departement in de periode 1918 tot 1940 feitelijk vleugellam.[15]

In 1939 ontvouwde de Amsterdamse wethouder Boekman zijn visie over de wijze waarop het Ministerie van OK&W de centrale leiding diende te krijgen over het landelijk kunstbeleid. OK&W moest zeggenschap krijgen over alle facetten van de nationale cultuur en het kunstonderwijs, dus ook over monumentenzorg, de radio en bioscoop, die nu nog onder Binnenlandse Zaken ressorteerden. Dat beleid zou ook richtinggevend zijn voor het provinciaal en gemeentelijk beleid. Over alle facetten van het beleid dienden gespecialiseerde commissies advies te geven; in deze commissies zouden deskundigen en vertegenwoordigers van departement, burgerij en kunstenaars zitting hebben. 'De overheid heeft slechts te stimuleeren, te bevorderen, op actieve wijze: zij heeft de levende krachten in de maatschappij, van kunstenaars en kunstgevoeligen en kunstbehoevenden, te wekken en elkander te doen naderen,' zo sloot de sociaal-democraat Boekman zijn betoog af.[16] Het was deze visie die door Goedewaagen een jaar later werd uitgewerkt in het actieve kunstbeleid waar Boekman zo voor gepleit had, echter wel naar de uitgangspunten van de nieuwe politieke orde.

Goedewaagens cultuurpolitiek in vijf taken

In zijn cultuurbeleid zou Goedewaagen de politieke motieven en maatstaven veel minder expliciet maken dan hij dat deed in de sector Volksvoorlichting, vond hij zelf; het leek hem tegenover de kunstenaars zelfs niet wenselijk om te uitgesproken als nationaal-socialist op de voorgrond te treden. Goedewaagen nam het beleid van Goebbels, voor wie de kunsten alleen een functie als propagandamiddel hadden, niet over. Evenmin bouwde hij voort op het Nederlandse vooroorlogse kunstbeleid. Zijn aandacht gold juist de sociale zorg voor de kunstenaars als basisvoorwaarde voor een bloeiende cultuur. Het is niet alleen zijn verdienste geweest dat het DVK daarmee geen kopie werd van zijn Duitse tegenhanger, maar ook dat er voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis overheidsaandacht kwam voor de betekenis van hedendaagse kunst en kunstenaars in de samenleving in plaats van alleen de monumentale. Dat de sociale kant van zijn beleid hem werkelijk ernst was, blijkt onder meer uit zijn antwoord aan de schrijver Lodewijk van Deyssel op diens vraag wat de nazi's van plan waren met de cultuur: 'Niet anders dan wat Gij, Tachtigers, hebt gewild: ons volk in de vaart der volkeren opstoten, zij het ook, dat wij meer begrip hebben van de sociale kant van de kunst.' Naar eigen zeggen kwam de 'geruststelling' uit de grond van zijn hart.[17]

---

[14] Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, blz. 174- 176. De Marchant probeerde met zijn Gronslagenontwerp het gehele onderwijs te reorganiseren, maar kwam niet verder dan een spellingsverandering. Hij ging als de 'Niet zoo, maar zo'-minister de geschiedenis in.
[15] Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, blz. 174.
[16] Boekman, *Overheid en Kunst*, blz. 189-214.
[17] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 95.

Boekman vond dat de overheid met een actief kunstbeleid het ideaal moest nastreven om de mensheid op een hoger plan van beschaving te brengen.[18] Om dat ideaal te bereiken kende hij drie taken toe aan die overheid. De eerste taak was het *behoud* van het erfgoed. Dit was een taak die de rijksoverheid na 1870 al op zich had genomen in de vorm van monumentenzorg, steun aan musea en hun collecties en de aankoop van oude meesters. De tweede taak behelsde het *stimuleren* en *steunen* van hedendaagse kunst en levende kunstenaars. Boekman dacht daarbij niet in de eerste plaats aan subsidies voor de kunstenaars zelf, maar eerder aan het geven van opdrachten aan beeldende kunstenaars, het aankopen van werk van levende kunstenaars, het bevorderen van de Nederlandse toneelschrijfkunst en muziekcomposities, evenals het instellen van prijzen voor literatuur, toneel en muziek. De censuur op toneel moest worden afgeschaft, evenals de vermakelijkheidsbelasting. Er zou, net als in de omringende landen, een nationale opera moeten komen. Boekman opperde ook het plan van een éénprocentsregeling voor kunst in de bouw.[19] De derde taak was het *toegankelijk* maken van kunst voor iedereen. Dat betekende kunstonderwijs op de scholen, muziekonderwijs op de volksscholen, stimuleren van museumbezoek, aanbieden van abonnementen in schouwburgen en dergelijke. Hierbij maakte Boekman de aantekening dat de kunstpolitiek nooit het volk als geheel ten goede kon komen. Zijn verklaring daarvoor was dat een groot deel van het volk in de strijd om het dagelijks bestaan domweg geen belangstelling voor kunst kón hebben.

In deze taken had de overheid niet het recht om de kunst in een bepaalde richting te duwen en daarmee vrijheid te ontnemen. Tegelijkertijd zag Boekman ook in dat de regering niet volledig neutraal kon blijven: ook het toewijzen van subsidies houdt een vorm van beoordeling in. Hij loste dat dilemma op door gespecialiseerde commissies aan de regeringsverantwoordelijken toe te voegen. In deze commissies zouden deskundigen en vertegenwoordigers van departement, burgerij en kunstenaars zitting hebben en onafhankelijk advies uitbrengen over het kunstbeleid. Daarmee werd een politieke beoordeling van de kunst omzeild.

De Joodse Emanuel Boekman heeft zijn plannen nooit kunnen uitvoeren. Na een mislukte poging om in de meidagen van 1940 via IJmuiden te ontkomen, maakte hij, slechts 50 jaar oud, op de dag van de capitulatie samen met zijn vrouw een einde aan zijn leven. Eén jaar daarvoor was hij gepromoveerd op zijn dissertatie *Overheid en kunst in Nederland*. Pas lang na de oorlog zouden zijn plannen weer opduiken in het kunstbeleid zoals geformuleerd door de Partij van de Arbeid.

Goedewaagen onderscheidde drie werkterreinen in de cultuur, die van het werk, de werker en het publiek, en hij zag vijf taken weggelegd voor zijn DVK. Net als Boekman stond bij Goedewaagen het *steunen* en *stimuleren* van de kunsten voorop. Het essentiële verschil met de visie van Boekman was dat het onderliggende beschavingsideaal bij Boekman sociaal-democratisch en bij Goedewaagen nationaal-socialistisch van aard was. Dat zou

[18] Boekman, *Overheid en kunst*, blz. 189-214.
[19] Rijksbouwmeester Friedhoff (1892-1970) stelde in 1951 deze éénprocentsregeling in; sindsdien wordt 1% van de bouwkosten van een overheidsgebouw voor toegepaste/toegevoegde kunst gereserveerd.

allesbepalend zijn voor de betekenis van 'vrije beroepsuitoefening', de mate en waarde van vrijheid die zij aan de kunstenaars en hun kunst toekenden. Maar hij voegde aan die taken nog het *zuiveren*, *ordenen* en *beschouwen* van de cultuur toe. Hij maakte geen onderscheid in erfgoedbehoud en levende kunst, bewaren en vernieuwen, zoals dat in het vooroorlogse beleid gewoonte was. In het toegankelijk maken van cultuur voor het volk volgde Goedewaagen wel de visie van Boekman. Goedewaagen noemde dit de cultuursocialistische taak: voorlichting, opvoeding en onderwijs en het wegnemen van financiële belemmeringen bij het publiek.

Over de invulling van de vijf cultuurpolitieke taken heeft Goedewaagen een *mer à boire* aan ideeën uitgesproken en opgeschreven. Zijn departement en de Kultuurkamer hebben tal van die ideeën uitgewerkt en in praktijk gebracht, soms half, soms vergaand aangepast, vaak met succes, nog vaker zonder resultaat. De taken worden hieronder toegelicht met als criterium die activiteiten die Goedewaagen zelf het meest na aan het hart lagen.[20]

Steun

Goedewaagens aandacht lag in de eerste plaats bij het vernieuwen en steunen van de kunsten, zoals ook blijkt uit de verdeling van de budgetten voor de twee sectoren Kunsten en Volksvoorlichting in de Rijksbegroting. Van de ruim 11,5 miljoen gulden die het departement van 1941 tot en met 1944 begrootte, was bijna 7 miljoen bestemd voor de kunsten en 4,8 miljoen voor propaganda, pers, radio en film.[21] Dit is in weerwil van de gangbare opvattingen als zou het leeuwendeel van de uitgaven door DVK besteed zijn aan de sector Volksvoorlichting.[22] De post Propaganda had wel het grootste budget op de totale DVK-begroting in de hele periode 1941-1944, namelijk f 4.351.654, terwijl deze pas vanaf 1942 voorkwam op de begroting. Opmerkelijk én nooit eerder vertoond zijn echter ook de zeer hoge uitgaven aan de post Toneel en Dans, die gedurende dezelfde looptijd ruim 3 miljoen gulden bedroegen, op de voet gevolgd door de post Muziek met bijna 3 miljoen gulden in dezelfde periode.

Of uit deze verdeling moet worden afgeleid dat de Kunsten belangrijker werden gevonden dan de Volksvoorlichting, is discutabel. Voor Goedewaagen was dat zeker het geval. Hij besliste echter niet alleen over de begroting van het DVK. Ook Schmidt en zijn *Hauptabteilung* hadden een belangrijke inbreng in de verdeling van de budgetten, evenals Rost van Tonningen en het departement van Financien, die er hun goedkeuring over moesten geven. Het is echter aannemelijk dat de zeer hoge budgetten voor de afzonderlijke kunsten in eerste instantie door Goedewaagen op de begroting zijn gezet en dat hij zich daarbij heeft laten adviseren door zijn kundige ambtenaren Gerdes, Goverts en Primo.

---

[20] Voor een volledig overzicht van werkzaamheden en resultaten van de verschillende kunstafdelingen van het DVK raadplege men de onderzoeken van onder meer Pauline Micheels voor de muziek, Ad van der Logt voor het theater, Fransje Kuyvenhoven voor de beeldende kunst en Adriaan Venema voor de literatuur.

[21] NIOD DVK 102 inv.no.'s 41a t/m 41f en 85B, Rijksbegrotingen 1940-1944. NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Rijksbegroting 1941, uitgewerkte en toelichtende staat bij de begroting van het DVK (27 juni 1941).

[22] Zoals onder meer bij Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, blz. 200 en Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, blz. 293.

De kunstenbegroting in 1940 bedroeg in totaal f 172.450 en werd verhoogd naar f 577.950 in 1941. In die begroting vielen de posten Muziek, Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid, Toneel en Dans, Boekwezen en Culturele Ontspanning. Goedewaagen besteedde in zijn eerste begrotingsjaar 1941 dus bijna een half miljoen gulden méér aan de kunsten dan zijn voorganger Van Poelje. Dat bedrag ging vrijwel geheel op aan subsidies ter verbetering van de salarissen van orkestmusici en toneelspelers en aan de oprichting van het Gemeentelijk Theaterbedrijf in Amsterdam, het eerste volledig door de overheid gesubsidieerde gezelschap met een toneel-, opera- en dansafdeling. De post Muziek, vóór de oorlog ook al het ruimst bedeeld, steeg van f 141.200 naar f 221.200. In de loop van het jaar kreeg Goedewaagen er nog eens f 175.000 bij voor de oprichting van een nieuw operagezelschap in Amsterdam en f 22.000 voor muziekprijzen, waardoor de begroting voor Muziek uitkwam op f 418.200, een stijging van bijna 300%.[23]

DEPARTEMENT VAN VOLKSVOORLICHTING & KUNSTEN	1940	1941	1942	1943	1944
SECTOR KUNSTEN					
Muziek	141.200	221.200	489.500	1.086.070	1.169.290
Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid	13.250	40.750	50.750	112.000	102.000
Toneel en Dans	4.000	284.000	943.500	915.000	1.048.000
Boekwezen	12.000	30.000	50.000	110.000	115.000
Ontspanning en Cultuur	2.000	2000	77.000		
Kultureele Propaganda				233.500	
totaal in guldens	*172.450*	*577.950*	*1.610.750*	*2.456.570*	*2.434.290*
SECTOR VOLKSVOORLICHTING					
Perswezen	nihil	memorie	22.551	21.500	128.000
Propaganda			1.924.154		1.197.500
Politieke Propaganda				1.230.000	
Radio en Film[24]	nihil	memorie	38.442	37.661	44.049
totaal in guldens			*1.985.147*	*1.289.661*	*1.369.549*

Rijksbegroting voor het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten 1940-1944.

[23] Het bedrag van f 175.000 voor het operagezelschap is niet opgenomen op de begroting van 1941.
[24] Deze post is exclusief de bijdragen van de Rijksradio Omroep.

Voor Toneel en Dans was de stijging nog spectaculairder. Dans kreeg in het vooroorlogse beleid geen cent overheidssteun; Goedewaagen trok in 1941 f 7.000 en in 1942 f 15.000 uit voor de oprichting van een nieuw balletgezelschap (dat overigens niet van de grond kwam). Het toneel, in 1939 op de begroting voor f 12.000, in 1940 voor slechts f 4.000, kreeg een financiële impuls van f 280.000 in 1941. De post voor Beeldende Kunst en Kunstnijverheid, die in 1940 f 13.250 bedroeg, kreeg f 37.500 meer voor subsidies en prijzen. Ook het Boekwezen kon rekenen op substantieel meer subsidie: in 1940 f 12.000, in 1941 f 30.000. De posten Perswezen, Radio en Film kwamen nog niet voor op de begroting van OK&W in 1940, en stonden in 1941 nog als memorieposten in de boeken.[25] Van een post Propaganda was in het eerste jaar van het DVK nog geen sprake.

In de begroting voor 1942 was er een nieuwe post Propaganda toegevoegd, goed voor een som van f 1.924.154 en kregen de posten Perswezen, Radio en Film gezamenlijk f 61.000.[26] De begroting voor de in 1940 nog niet bestaande sector Volksvoorlichting was daarmee uitgestegen boven de begroting voor de al bestaande sector Kunsten. In de daaropvolgende jaren zou de kunstenbegroting echter hoger zijn dan die van Volksvoorlichting, hoewel dat enigszins gecamoufleerd werd door de opgevoerde revenuen van de luistergelden, die onder de post Radio werden opgevoerd (6½ miljoen in 1942 en 1943, 5½ miljoen in 1944). Deze luistergelden waren echter niet bedoeld voor uitgaven aan het DVK alleen.

Op de kunstenbegroting voor 1942 stegen de totale uitgaven naar f 1.610.750, een stijging van 300% ten opzichte van 1941 en 950% ten opzichte van 1940. De subsidie aan de orkesten werd verdubbeld naar f 412.500. Naast de kosten voor de reorganisatie binnen de orkesten was het bedrag uitdrukkelijk bedoeld voor de verbetering van de salarissen. Voor Muziek werd nog eens ruim f 75.000 uitgetrokken voor het verbeteren van de opleidingen, het uitloven van prijzen, de ondersteuning van jonge musici etc. Ook de subsidie aan de toneelgezelschappen en de opera werd verdubbeld: het nieuw opgerichte nationaal-socialistische gezelschap het Noord-Hollandsch Tooneel ontving f 250.000; de nieuw op te richten opera kon f 350.000 tegemoet zien. Ook de Beeldende Kunsten en het Boekwezen kregen een ruimere begroting toegewezen, respectievelijk f 50.750 en f 50.000. De post Ontspanning en Cultuur, in 1941 nog een sluitpostje van f 2.000, kreeg er in 1942 f 75.000 bij. Het geld was met name bedoeld voor de subsidiëring van volksfeesten en nieuwe nationale herdenkingen als het Nationaal Zangfeest, de Rembrandtherdenking en het 1-Meifeest.

In 1943 was Goedewaagen niet meer werkzaam op het DVK, maar de begroting was in de loop van 1942 wel door hem voorbereid. Het budget voor de sector Kunsten steeg opnieuw substantieel, met acht ton naar f 2.456.570. De verhoging kwam voor het grootste deel ten goede aan de afdeling Muziek, die zijn budget zag stijgen van f 489.500 naar f 1.086.070 ten bate van salarissen van orkestleden en verhoging van de subsidies aan orkesten. De post voor Beeldende Kunsten werd ruim verdubbeld naar f 112.000, bedoeld voor subsidies aan kunstenaars en voor de nieuwe post Bouwkunst. Er werd f 80.000 uitgetrok-

[25] In juni 1941 was er alleen geld besteed aan de Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers en aan de organisatie van het eerste Zomerkamp voor Journalisten (f 9.000).
[26] Van dit laatste bedrag was maar liefst f 37.342 geoormerkt voor de Rijksfilmkeuring.

ken voor de oprichting van de Nederlandsche Kameropera en f 50.000 voor de uitgave van boeken door het departement. Ontspanning en Cultuur werd omgedoopt in 'Kultureele Propaganda' en zag zijn budget verviervoudigen van f 57.000 naar f 233.500. Behalve de volksfeesten en herdenkingen vielen onder Kultureele Propaganda ook de 'organisatie van theater en concertbezoek', de 'nuttige volksbezigheid' en tentoonstellingen georganiseerd door het DVK. In verband met de naamswijziging werd de post Propaganda voortaan Politieke Propaganda genoemd; deze stond op de begroting voor f 1.230.000. Voor het eerst werden bij Radio en Film ook de revenuen van de luistergelden opgevoerd (f 6.777.000); het budget voor Radio en Film bleef gelijk aan 1942 (f 38.442).

Voor de afdeling Beeldende Kunsten kon het DVK naast het budget in de Rijksbegroting ook een beroep doen op een deel van de opbrengst van de Zomerpostzegels en op het persoonlijke budget van Seyss-Inquart. De verkoop van deze Zomerpostzegels leverde veel geld op: f 9.000 in 1940, f 18.000 in 1941 en f 16.675 in 1942. Daarna werden de postzegels niet meer uitgegeven, aangezien de initiatiefnemer van dit project, Jean-Francois van Royen door de Duitsers werd gearresteerd en geïnterneerd. Het potje van Seyss-Inquart was een toelage die Hitler hem had gegeven om het openbare kunstleven in Nederland te bevorderen. Het budget bedroeg in 1940 f 50.000, in 1941 f 65.000, in 1942 weer f 50.000; voor de jaren daarna ontbreken de cijfers. Dit geld werd gebruikt om concerten te organiseren, kunstenaars te ondersteunen en kunstaankopen te doen, die Seyss-Inquart genereus aan de Nederlandse staat schonk. Met het geld van Seyss-Inquart werden vooral topstukken aangekocht: *Stilleven met bokkingen* van Hynckes, *De Prediker* van Willink (f 2.500), *Wachtende Vrouwen* van Pyke Koch (f 5.000!), *Stilleven* van Jan Sluijters en *Oogst* van Gerard Röling.[27]

Na 1943 was het afgelopen met de groei in de departementsbegroting. Niet alleen het vertrek van Goedewaagen lag daaraan ten grondslag, ook de sterk verslechterende oorlogsomstandigheden en de economische neergang stonden een verdere ontwikkeling van de kunsten en volksvoorlichting in de weg. In 1944 was de begroting voor de sectoren Kunsten (f 2.434.290) en Volksvoorlichting (f 1.325.000) vrijwel gelijk aan 1943. Nieuwe plannen waren er op het vlak van de kunsten niet meer gemaakt. Op diverse posten, zoals Beeldende Kunsten en de Opera, werd sterk bezuinigd. De post Kultureele Propganda was al na één jaar opgegaan in de post Propaganda. Alleen het Perswezen kreeg honderdduizend gulden meer vanwege een subsidie aan het ANP en een nieuw opgerichte opleiding voor journalisten.

Stimulering

Onder stimulering verstond Goedewaagen de opbouw van een eigen nationaal-socialistische ofwel volkse kunst, bestaande uit nieuw repertoire voor de toneelgezelschappen en orkesten, een nieuwe stijl in de schilderkunst en de beeldende kunsten en een nieuwe thematiek in de literatuur. Om de opbouw van een volkse kunst te bewerkstelligen gaf het

[27] Fransje Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst. De geschiedenis van de collectie 20ste-eeuwse kunst van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en voorgangers (1932-1992)* (Amsterdam 2007) blz. 99-101. Genoemde werken zijn, op dat van Hynckes na, nog steeds in diverse rijks- en gemeentemusea te bezichtigen.

DVK opdrachten aan componisten en toneelschrijvers, kocht kunstwerken aan, stelde tal van prijzen in, bevorderde de amateurkunstbeoefening, en deed zelfs aan theatermarketing *avant la lettre*: het publiek werd aangemoedigd de bioscoop links te laten liggen en het avondje uit door te brengen in de schouwburg of concertzaal.

Een belangrijke taak zag Goedewaagen in het tot leven wekken van een nieuwe Nederlandse toneel- en muziekcultuur. Dat kon alleen slagen met eigen Nederlandse, lees: Arische, toneelschrijvers en componisten. Het ijzeren repertoire waar de Nederlandse orkesten in de jaren dertig uit putten, was geheel verouderd en bestond bijna alleen uit negentiende-eeuwse klassiekers. 'Het is werkelijk beschamend, zoo weinig als men tegenwoordig onze nationale muziek te hooren krijgt', klaagde journalist en musicoloog Eduard Reeser al in 1930.[28] Zowel het DVK als de Kultuurkamer en de Nederlandsche Omroep gaven in de oorlogsjaren compositieopdrachten uit, zoals men in Nederland nog niet eerder had meegemaakt.[29] Minstens vijftig composities kwamen daaruit voort, waarvan er nu nog steeds een aantal worden uitgegeven en gespeeld.[30] Maar niet alleen het componeren werd gestimuleerd, ook het uitvoeren van de nieuwe muziekwerken werd bevorderd, met name door de bestaande orkesten en de omroep. Dankzij de omroep bereikte Goedewaagen een publiek, dat nooit eerder met 'klassieke muziek' in aanraking was geweest. De meest spectaculaire compositie-opdracht is ongetwijfeld die voor de opera *Rembrandt* aan Henk Badings in 1942 geweest. Badings ontving hiervoor een honorarium van f 4.000, een royaal jaarinkomen in die tijd.[31]

Er waren geen stilistische richtlijnen voor nationaal-socialistische muziek, behalve dat de Nederlandse muziek nauwe banden moest hebben met het Germaanse cultuurgoed. Zolang de muziek niet al te jazzy, Frans of atonaal klonk, kreeg de compositie meestal goedkeuring van het DVK. In feite verschilden de composities niet van de werken die vóór de oorlog werden gecomponeerd.[32] Het ontbreken van dwingende stijlvoorschriften in de opdrachten is enerzijds te verklaren uit het verzet van vooraanstaande kunstenaars tegen het beleid, die men wilde winnen voor de goede zaak, anderzijds uit de zeer korte tijd dat het beleid van kracht is geweest. Men was er domweg nog niet aan toegekomen om een eigen nationaal-socialistische stijl te formuleren.

De aandacht ging in eerste instantie uit naar eisen over de componisten zelf: werk van Joden en Kultuurkamer-weigeraars mocht in elk geval niet worden uitgevoerd. In de praktijk was dit onhaalbaar, getuige bijvoorbeeld de populariteit van de muziek van de weige-

---

[28] Als geciteerd bij Floris Don, *De Nachtwacht zal klinken in donkere tijden. De opera in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog en de rol van Henk Badings* (doctoraalscriptie) (Amsterdam 2007) blz. 31.

[29] Leo Samama, 'Musici in oorlogstijd 1940-1945. Tussen collectief zelfbehoud en individueel verzet' in: *Rebel, mijn hart. Kunstenaars 1940-1945* (Zwolle 1995) blz. 82-88, aldaar blz. 82.

[30] Peter Lurvink, 'De Nederlandse componisten in de muziekpolitiek tijdens de bezetting' in: N.D.J. Barnouw e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tweede Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1990) blz. 81-110, aldaar blz. 103/108. Onder meer *Goethe Liederen* van Cor de Groot, een strijkkwartet van Alexander Voormolen en verschillende werken van Leo Ruygrok.

[31] Deze opera zou echter pas na de oorlog in België zijn première beleven. Floris Don, *De Nachtwacht zal klinken in donkere tijden*, blz. 75.

[32] Lurvink, 'De Nederlandse componisten', blz. 104.

raar Hendrik Andriessen die her en der toch op het programma bleef verschijnen. Goedewaagen wilde daar niet al te streng tegen optreden om niet meer weerstand te creëren dan er al bestond.

Naast het verstrekken van compositieopdrachten was de belangrijkste stimuleringsmaatregel de verplichting om Nederlandse muziek te spelen. In het voorjaar van 1941 droeg Goedewaagen de orkesten op om voortaan 20 tot 30% muziekwerken van Nederlandse componisten te spelen; dat kwam per programma neer op één Nederlands werk naast twee of drie buitenlandse. Deze eis werd verbonden aan de subsidieverlening én aan de verplichting de programma's vooraf voor te leggen aan het DVK. Al snel was het aandeel Nederlandse composities sterk toegenomen in de concerten van de symfonie-orkesten. Het grootste deel was bovendien afkomstig van levende componisten, hetgeen verklaart waarom vele componisten hun instemming met de maatregel betuigden.[33] 'De Nederlandse componist werd opeens van staatswege erkend en voor zijn werk beloond. Daarvan had Willem Pijper tien jaar tevoren nog niet durven dromen', schreef Samama.[34]

Richtlijnen voor het repertoire bestonden ook in het toneel. Deze werden door de toneelleiders gedwee en massaal nagevolgd, zoals blijkt uit een opsomming van de resultaten in seizoen 1942/43. In dat seizoen speelden de gezamenlijke toneelgezelschappen in totaal 115 stukken. Daarvan was 51% Nederlands, 24% Duits en 15% Frans – driekwart van het repertoire bestond voortaan uit stukken van Nederlandse of Duitse herkomst. Vergeleken met de vooroorlogse situatie, waar het Engelse, Amerikaanse en Franse repertoire overheersend was, betekende dit een enorme omwenteling.[35]

Een belangrijke stimuleringsmaatregel voor de toneelsector had de oprichting van het Noord-Hollandsch Tooneel moeten worden. Goedewaagen ambieerde een modelgezelschap dat 'de Tooneelkunst in Nederland (...) op het hoogste peil ter eere van Volk en Vaderland' zou brengen, en dat een stimulans zou vormen voor het hele Nederlandse toneelbestel.[36] Het repertoire zou bestaan uit (liefst nieuwe) Nederlandse toneelwerken en uit vertalingen van nieuwe Duitse toneelwerken. Het 'voorbeeldige' gezelschap werd opgericht in augustus 1942. Jan C. de Vos, later leider van het Gilde van Theater en Dans, werd tot intendant benoemd en kreeg twintig acteurs tot zijn beschikking. Vanuit de standplaats Haarlem en met een subsidie van f 250.000 – voor die tijd een ongehoord bedrag! – mocht het Noord-Hollandsch Tooneel met zijn verheven taak aanvangen. Deze was vanaf het eerste begin tot mislukken gedoemd. De foute reputatie van het gezelschap en de als middelmatig bekend staande acteur De Vos weerhielden toneelspelers van naam om te auditeren. Dus bestond het gezelschap uit tweederangs acteurs die bereid waren daarvoor lid te worden van de NSB of dat al waren. De openingsvoorstelling, de Dietse mythe *Witte van Haemstede* van de historische streekschrijver J.W. van Cittert, was illustratief voor de ondermaatse kwaliteit van spel en repertoire. De pers, ook de nationaal-socialistische,

[33] Lurvink, 'De Nederlandse componisten', blz. 93-94.
[34] Samama, 'Musici in oorlogstijd 1940-1945', blz. 82.
[35] Van der Logt, *Het theater van de nieuwe orde*, blz. 73.
[36] NIOD DVK 102 inv.no. 180C map b, Arbeidsovereenkomst Noord-Hollandsch Tooneel art. 18.

kraakte de voorstellingen keer op keer af en het publiek bleef weg. In 1943 ging de subsidie omlaag naar f 70.000. Het initiatief ging tenslotte in de zomer van 1944 zielloos ten onder.[37]

Het DVK voerde een actief aankoopbeleid van kunstwerken en besteedde daar ook veel geld aan. In de periode 1941-1944 werden 698 kunstwerken van 410 kunstenaars aangekocht (gemiddeld 175 per jaar), tegen 472 werken in de periode 1932-1940 (gemiddeld 52 per jaar). Er werden 52 opdrachten verstrekt aan 36 kunstenaars.[38] Ed Gerdes, als hoofd van de afdeling Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid de eerst verantwoordelijke voor het aankoopbeleid, kocht met succes een aantal grote stukken van de magisch realisten Carel Willink, Raoul Hynckes en Pyke Koch. Dat juist werken van magisch realisten veel werden aangekocht, was niet toevallig. Goedewaagen was een groot liefhebber van deze stijl en kende Koch ook persoonlijk.[39] Ook Gerdes had een voorkeur voor deze stijl en voor het traditionele vakmanschap dat deze schilders kenmerkte. Goedewaagen en Gerdes benaderden vele kunstenaars persoonlijk en kochten ook werken aan van bekende kunstenaars als Willem van Konijnenburg, Anthonie Schotel en Jan Sluijters. Niet alle genoemde schilders waren overigens enthousiaste aanhangers van het nationaal-socialisme.

De nadruk in de aangekochte collectie lag op typisch Hollandse landschapsschilderijen, op heroïsche weergaven van de werkende mens (boeren en vissers), op portretten (*De Prediker* uit 1937 van Willink was een topaankoop) en stillevens.[40] Het jaarbudget werd over zoveel mogelijk kunstenaars verdeeld door één tot drie werken aan te kopen per kunstenaar. Daardoor profiteerden alle geaarde kunstenaars van het cultuurbeleid. Dankzij het professionele aankoopbeleid van Gerdes en de beschikbare financien, stelt Kuyvenhoven dat in de oorlogsjaren een coherente collectie werd opgebouwd. Opportunisme en propagandistische doelstellingen, door Mulder aan dit beleid toegeschreven, lijken geen rol te hebben gespeeld.[41] Eerder lijken racistische motieven van Arische cultuur, en de mythe van *Blut und Boden* eraan ten grondslag te liggen.

Veel van de aangekochte werken werden gebruikt voor de aankleding van het gebouw van het DVK aan de Prinsessegracht in Den Haag. Een deel van het budget werd besteed aan het ontwerpen van (bureau)lampen, banken en ander meubilair, evenals een voorzittershamer door edelsmid Cor Sandifort voor Goedewaagen, een ex-libris door Frans Fehrenbach, een naambord door Guus Manche en een gipsen plaquette van Goedewaagen door Johannes Wienecke sr.[42] De nieuwe aanwinsten werden zoveel mogelijk tentoongesteld, omdat dit ten goede zou komen aan de nazificatie van het Nederlandse volk. Het DVK gaf ze ook in bruikleen. In augustus 1944 was een kwart van de collectie uitgeleend aan pro-Duitse instellingen; de Kultuurkamer alleen al had 72 werken te leen.

---

[37] Benien van Berkel, *De volkse greep op het Nederlandse toneel 1940-1945* (doctoraalscriptie) (Amsterdam 1991) blz. 55-58.
[38] Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, blz. 73, 83 en 107. NIOD DVK 102 inv.no. 1d, Jaarverslag tweede halfjaar 1941; inv.no. 1f, Jaarverslag tweede halfjaar 1942.
[39] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (28 maart 1979).
[40] Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, blz. 89-93.
[41] Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, blz. 235.
[42] Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, blz. 88. De plaquette met de beeltenis van Goedewaagen werd na de oorlog moedwillig stukgeslagen (blz. 106).

Opdrachten, subsidies en uitwisseling werden ingezet om jonge veelbelovende kunstenaars te stimuleren een schilder- en beeldhouwkunst voor de Nieuwe Orde te ontwikkelen. De bekendste jonge schilder die een werkbeurs van het DVK ontving, is ongetwijfeld Karel Appel, die als getalenteerde 21-jarige aan de Rijksacademie ging studeren. Van hem kocht het DVK ook nog eens zes kunstwerken aan.[43] Maar ook Janna Goedewaagen mocht in opdracht van haar vaders departement meubels en smeedwerk ontwerpen.[44] Dat dit beleid geslaagd was, blijkt uit het feit dat het ministerie van OKW na de oorlog bij eenderde van de (jonge) kunstenaars die tijdens de oorlog door DVK gesteund werden, werken kocht. Dat verschilde sterk met het vooroorlogse beleid, toen jonge kunstenaars geen poot aan de grond kregen bij de rijksoverheid en haar aankoopcommissies.[45]

Binnen de context van een sterk geordend cultuurbeleid siert het Goedewaagen en Gerdes dat een deel van de opdrachten als 'vrije keuze' werd verstrekt. Het stond de kunstenaar vrij zijn eigen techniek, bijvoorbeeld schilderwerk of grafiek, te kiezen. Bovendien brak het DVK met het vooroorlogse beleid om elk in opdracht vervaardigd kunstwerk vooraf een bestemming te geven: de kunstenaar werd dan in zijn werk beperkt door een vastgestelde ruimte en maten. Zo ontstond geleidelijk een verzameling 'losse werken', waarvoor Goedewaagen na voltooiing een bestemming zocht. Gerdes speelde met het plan voor deze werken een rijkskunstdepot te openen. Ook dit had voor de oorlog op het wenslijstje van OK&W gestaan, maar was nooit van de grond gekomen.[46]

Goedewaagen was erg ingenomen met het Nederlandsch Kunsthuis op het Rokin in Amsterdam, dat hij zelf officieel opende in maart 1942. Het Kunsthuis had wel wat weg van het Huis van de Germaanse Kunst in Berlijn, maar was meer dan alleen een kunstgalerie voor de kunst van de Nieuwe Orde. Het Kunsthuis fungeerde niet alleen als tentoonstellingsruimte, maar ook als bemiddelingsbureau voor opdrachten aan beeldende kunstenaars in de geest van de cultuurpolitieke lijn van het DVK. Goedewaagen hoopte dat het Kunsthuis de valse, ontaarde kunst en de kitsch zou bestrijden, en kansen zou geven aan jonge, veelbelovende kunstenaars. Schilders, beeldhouwers, architecten en nijverheidskunstenaars konden er niet alleen exposeren, maar kregen er ook opdrachten voor werk en exposities. Uiteraard gebeurde dit op strenge selectie, en wel door het DVK. Criterium was of de kunstenaar in kwestie 'leiding kon geven aan de Volksche Kunst'. Een sprekend voorbeeld is de tentoonstelling 'Wansmaak en Gezonde Kunst' (1942), waar kitsch en volkse kunst naast elkaar werden getoond. Het Kunsthuis beoogde ook om voorlichting te geven aan particulieren en (overheids)instellingen bij de bouw en inrichting van kantoren, fabrieken, scholen en woonhuizen. In het Kunsthuis kon men namelijk zien wat goede, Nederlandse kunst was en wat de bedoelingen van het DVK precies waren. 'Vooral de door-

[43] Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, blz 319-328. Appel kreeg vergoeding van schilderlessen in 1942 (f 258) en een werkbeurs in 1944 (f 585); Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, blz. 84: Appel gaf in 1944 ook een schilderij cadeau, nl. *De Ophaalbrug* (blz 103).

[44] Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, blz 319-328. Janna Goedewaagen kreeg op 25 november 1941, precies een jaar na de benoeming van haar vader tot secretaris-generaal, een opdracht à f 200.

[45] Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, blz. 85-86.

[46] Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, blz. 103.

snee Nederlander heeft voorlichting op het gebied der kunst dringend van noode. Hoeveel kitsch is hem niet door Joodsche verkoopallures in de maag gestopt?'[47]

Voor de toneelkunst, de muziek en de literatuur stelde Goedewaagen naast opdrachten en prijsvragen ook tal van grote staatsprijzen in om de nieuwe kunst daadwerkelijk op papier het licht te doen zien. Meer dan veertien staatsprijzen werden in het leven geroepen om een nieuw Nederlands toneelrepertoire te creëren voor beroeps- en amateurtoneel. Er kwamen ook prijzen voor de beste roman, de beste dichtbundel, het beste kinderboek en het beste gewestelijke boek. Er werd zelfs een prijs naar de secretaris-generaal genoemd, de Goedewaagenprijs voor journalisten 'die blijk gegeven hebben de nieuwe tijd te begrijpen en hun lezers dienovereenkomstig kunnen voorlichten'.[48] In 1942 was de winnaar hoofdredacteur L. Lindeman van Volk en Vaderland.

Goedewaagen maakte er een groots prijzenfestijn van, met als meest prestigieuze prijzen de Breero-prijs, de Meesterschapsprijs en de Staatsprijs Nederlandse Muziek. De Breero-prijs bedroeg f 3.000 en was bedoeld voor het beste werk van een Nederlandse toneelschrijver. De prijs zou voor het eerst in 1942 met groot ceremonieel worden uitgereikt, maar het feest ging niet door bij gebrek aan kwaliteit. De prijs werd ook in de jaren daarna niet toegekend. De Meesterschapsprijs van f 2.500 voor de beste auteur werd wel uitgereikt: Jan Eekhout was de winnaar in 1941.[49] De Staatsprijs Nederlandse Muziek werd in 1942 toegekend aan dirigent Eduard Flipse van het Rotterdams Philharmonisch Orkest vanwege zijn verdiensten voor de Nederlandse muziek.

De prijzen werden beslist niet alleen uitgeloofd aan NSB-kunstenaars of het nationaal-socialisme goedgezinde kunstenaars. Het viel echter niet mee om de topkunstenaars over te halen zo'n prijs ook in ontvangst te nemen, getuige het voorval waarbij Goedewaagen aan de dichter Werumeus Buning een prijs van f 2.000 wilde uitreiken, maar de dichter bedankte. Hij meende 'voor zo'n prijs niet in aanmerking te komen'.[50]

Tenslotte behoorde ook de publiekswerving tot de stimuleringsmaatregelen van het DVK. Volgens Goedewaagen had het liberalisme geleid tot 'society-amusement' en tot een kloof tussen kunstenaar en publiek. Hij meende dat het publiek terug zou keren in de theaters en concertzalen als er een goed nationaal repertoire zou komen, met stukken over wat het volk bezighield. Hij dacht daarbij aan thema's als 'De ontwakende arbeider en boer', 'De tragedie van den intellectueel', 'Het drama van Grebbe of Rotterdam' of 'Jan Pieterszn Coen'.[51] Als daarnaast de concurrentie met de bioscopen kon worden aangegaan en de toegangsprijzen minder hoog zouden worden, verwachtte hij dat de zalen weer vol zouden

---

[47] Frits Sampimon, 'Kunst in Kentering. Het Nederlandsche Kunsthuis', *De Schouw*, jrg. 1 no. 6 (30 maart 1942) blz. 129-130.
[48] Max Blokzijl in *De Schouw* (januari 1943).
[49] De Meesterschapsprijs bestond overigens al vóór 1940 en bestaat nog steeds. Van Eekhout publiceerde in 1942 bij Uitgeverij De Schouw de verzenbundels *De zanger van de nacht* (opgedragen aan Tobie Goedewaagen) en *Noordlicht*. In datzelfde jaar verscheeen zijn *Groot-Duitsche dichtkunst*, een bloemlezing van door Eekhout vertaalde Duitse nationaal-socialistische poëzie.
[50] Letterkundig Museum, Collectie Roland Holst, no. 1812, Brief Roland Holst aan P.N. van Eijk (4 januari 1942). Overigens zou Werumeus Buning zich later wel aanmelden voor de Kultuurkamer.
[51] Goedewaagen, *Passer en speer I*, blz. 44-45.

stromen.[52] Daarbij pleitte hij voor meer reclame voor theater- en concertbezoek en was daarin eigenlijk zijn tijd vooruit. Hij verwonderde zich over het feit dat reclame tot dan toe beperkt was gebleven tot het bedrijfsleven: 'De overheid liet het winnen der meeningen aan jamfabrikanten en uitvinders van schoensmeer over (...).'[53] Als de gemeente Amsterdam zich meer in zou zetten voor 'muziekpropaganda', zou het percentage van een ½ tot 1% Amsterdammers dat het Concertgebouw bezocht, ongetwijfeld stijgen.[54] Waar het uiteindelijk om ging, vond Goedewaagen, was dat er een einde zou komen aan het onvruchtbare individualisme en er een krachtig volks gemeenschapsbesef zou ontstaan: '(...) voor ons volk is het van belang, dat het zijn vrijen tijd leert vullen op een wijze, die uit onzen volksgeest bekeken zinvol is en beteekenis heeft.'[55]

Nogal voorbarig concludeerde Goedewaagen in maart 1941 dat zijn missie om de volkse cultuur bij de bevolking te introduceren geslaagd was. Hij toonde zich verheugd over de positieve veranderingen op alle vlakken van de kunst: in de beeldende kunsten had de technische en utilistische abstractie plaatsgemaakt voor landschappelijke en aan de volksgemeenschap verbonden vormen, en in de schilderkunst waren kubisme en expressionisme vervangen door het diepte- of magisch realisme van Pyke Koch en Raoul Hynckes. De historische roman was in de plaats gekomen van de psychologische. Schrijvers als Antoon Coolen en Theun de Vries waren niet meer bezig met de mens als individu maar in verbondenheid met geschiedenis en volksgemeenschap. Goedewaagen noemde hen als toonbeelden van een nationaal-socialistisch schrijverschap. In beide gevallen is dat een misplaatste opvatting; Theun de Vries was lid van de CPN en verklaard tegenstander van het nationaal-socialisme en Antoon Coolen was weliswaar een streekromanschrijver (een geliefd genre bij de nazi's), maar beslist geen aanhanger van het nationaal-socialisme.

Alleen de toneelkunst bleef achter, maar van een volkse toneelkunst kon volgens Goedewaagen dan ook pas sprake zijn als de volksgemeenschap zowel schrijvers als publiek kon leveren.[56] Maar erg zorgelijk was dat laatste niet. De ontwikkeling van een nationaal-socialistische kunst ging nu eenmaal niet over één nacht ijs en zou een kwestie van jaren zijn, zoals elke grote kunst betaamde. Ook in Duitsland was de nationaal-socialistische omwenteling in de kunsten nog niet voltooid en dat stelde Goedewaagen gerust.[57] Dat zich tegenover het leger in de pas lopende kunstenaars een kleine, maar machtige groep van topkunstenaars bevond, die zich hun vrijheid niet met grote opdrachten en aantrekkelijke geldprijzen lieten afkopen, realiseerde hij zich op dat moment onvoldoende.

---

[52] Goedewaagen, *Passer en speer II*, blz. 127.

[53] Dr.T. Goedewaagen, *De kunst der volksvoorlichting* (Den Haag 1941) blz. 30. Bij de jamfabrikant doelt hij op het bekende reclamefiguurtje Flipje uit Tiel; de uitvinder van de schoensmeer was George W. Carver, een voormalige zwarte slaaf uit Amerika die zich ontpopte tot uitvinder op het gebied van landbouwtoepassingen. Vgl. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 163.

[54] Goedewaagen, *Passer en speer II*, blz. 114.

[55] Goedewaagen, *Passer en speer I*, blz. 12.

[56] 'De Nederlandsche cultuur en haar mogelijkheden in de toekomst', *Het Nationale Dagblad* (12 maart 1941).

[57] U.K. Ketelsen, *Von Heroischen Sein und völkischen Tod zur Dramatik des Dritten Reiches* (Bonn 1970) blz. 451. In Duitsland voldeed in de oorlogsjaren bijvoorbeeld pas 30% van de nieuwe toneelstukken aan de ideologische uitgangspunten.

Zuivering

Zuivering is een omfloerst woord voor censuur. Maar waar censuur een negatieve betekenis kent, verbonden aan dwang en onderdrukking, heeft zuivering de veel positievere lading van 'schoon schip maken'. Zó moet Goedewaagen het ook voor ogen gehad hebben, toen hij in januari 1941 begon met wat hij noemde het bestrijden van ondermijnende krachten en gevaarlijke invloeden in de samenleving. Het opschonen van een door decadentie, liberalisme en americanisme verziekte cultuur, waarna een nieuwe kunst bloeien zou. Maar dat zijn zuivering niets anders was dan censuur door een dictatoriale autoriteit, bovendien geworteld in racistisch gedachtengoed, leidt geen twijfel.

De bedreiging ging volgens Goedewaagen in de eerste plaats uit van de Joden. Al op de eerste departementsvergadering in januari 1941 werd afgesproken de Joden zo snel mogelijk uit de orkesten te weren en kort daarna besprak hij de conceptverordening waarbij het Joden verboden werd nog langer een cultuurberoep uit te oefenen, 'anders dan uitsluitend ten behoeve van Joden'.[58] Wat Goedewaagen betrof mochten Joden wel een eigen cultuurleven opzetten, in alle kunstvormen en met eigen scholen, instellingen en impresaria.[59] Pas in de zomer van 1942, toen de Joden ook daadwerkelijk uit de maatschappij geweerd werden en de deportaties in gang waren gezet, scherpte hij zijn visie aan; vanaf toen wilde hij 'met kracht' de Joodse invloed uit het culturele leven bestrijden.[60]

Maar niet alleen de Joden werden gezuiverd. Ook de 'beunhazen' en 'dilettanten' hoorden niet thuis in de cultuur van de Nieuwe Orde, evenmin als de commerciële exploitanten en kunsthandelaren die zich over de ruggen van de kunstenaars verrijkten en er niet voor terugdeinsden inferieure jazzmuziek ('geestloozen negerdreun'[61]), onzedelijke dansnummers en goedkope kitsch aan de man te brengen. Om deze grote groep ondermijnende krachten uit de cultuur te verwijderen zou de Kultuurkamer met zijn toelatingsbeleid nog een belangrijke rol gaan spelen.

En dan was er ook de zuivering van de kunsten zelf. De ambtenaren van het DVK waren het grootste deel van hun dag bezig met controle van alle artikelen en foto's in kranten en tijdschriften, van radio-uitzendingen en hoorspelen, van films in bioscopen, het verordonneren van verplichte onderwerpen in de pers en op de radio, de keuring van alle toneelstukken, schetsen, liederen, revues, conferences in het theater, van muziekprogramma's en partituren, het vóórlezen van stapels nieuwe nog uit te geven boeken, fictie en non-fictie, het verwijderen van kitsch en ontaarde kunst uit de kunsthandel[62], het toewijzen van papier en schilderslinnen aan geaarde kunstenaars, en het verwijderen van de beunhazen en dilettanten uit het kunstleven.

---

[58] NIOD DVK 102 inv.no. 3a, Notulen Departementsraad no.'s 1 (4 januari 1941) en 10 (14 maart 1941).
[59] NIOD DVK 102 inv.no. 1i, notitie Goedewaagen (4 maart 1941).
[60] NIOD DVK 102 inv.no. 17i, Brief Goedewaagen aan Frederiks inz. vrijstelling van deportatie voor Joodse kunstenaars (29 augustus 1942).
[61] Goedewaagen, *Passer en Speer II*, blz. 111.
[62] Kitsch was kwalitatief slecht werk, meestal van niet-professionele kunstenaars. De term is in de oorlogsperiode echter niet los te zien van de politieke context. Vooral op het gebied van de kunstnijverheid streed het DVK tegen de kitsch.

Daarvoor waren er in het DVK meerdere afdelingen: het Bureau Lectoraat dat in nauwe samenwerking met het *Referat Schrifttum* van het Rijkscommissariaat manuscripten en heruitgaven nalas op passages over Joden, bolsjewisten, leden van het koningshuis of andere vijanden van het nationaal-socialisme, het Bureau Dramaturgie dat toneelteksten onder de loep nam, de Rijksinspectie voor het Tooneel dat in de schouwburgen in het land de optredende gezelschappen controleerde op de juiste uitvoering, de Commissie voor de Filmkeuring, inclusief vierhonderd controleurs in de bioscopen, het Bureau Radiocontrole en het Bureau Organisatie Muziek voor programma's en partituren. Daarbij komen dan nog de ambtenaren die zich vanuit andere afdelingen bezighielden met controle- en censuurtaken. Zij hadden tot taak het speuren naar 'onreine elementen' in de kunsten. In de praktijk waren dit natuurlijk onwelgevallige zaken tegen de nationaal-socialistische ideologie, zoals aanhankelijkheidsbetuigingen aan het koningshuis, spotternijen en kritiek op de Duitse machthebbers, werken van Joden, de Amerikaanse, Franse en Engelse stijlen, kortom alles wat zich niet verhield met de Germaanse cultuur.

Dieptepunt van het DVK-zuiveringsbeleid was de instelling van Bureau Buitendienst, later Kultuurpolitie geheten. Overijverige NSB-ers bezochten voorstellingen door het hele land, schreven elke verdachte zin op, probeerden toneelspelers op zwarte avonden te betrappen, controleerden kunsthandels op de aanwezigheid van 'kitsch', snuffelden in de lectuurbakken in wachtkamers van artsen, bezochten de bioscopen op naleving van het verplichte programma en verklikten hun bevindingen aan het DVK. Goedewaagen sprak liever van 'Kultureel Toezicht' en stelde een onwerkbaar schematische indeling van de 'buitendienstcontrole' op: controle door het DVK, controle door de Kultuurkamer en politie-controle. De politie-controle was nodig om te zien of de maatregelen van de Kultuurkamer wel waren uitgevoerd. Het culturele toezicht in de theaters moest worden uitgevoerd door deskundigen en had wat Goedewaagen betreft prioriteit boven de politiecontrole. De politie, onder verantwoordelijkheid van secretaris-generaal Schrieke van Justitie, had overigens geen enkele belangstelling voor het kultuurcontrole-apparaat en Schrieke liet deze taak volledig aan het DVK over.[63] Goedewaagen wilde dat de geconstateerde overtredingen in de pers gepubliceerd werden 'ter afschrikking', zoals hij voor ogen had dat het hele systeem van controle diende voor 'het inboezemen van schrik en ontzag'.[64]

Een ander stokpaardje in Goedewaagens zuiveringsbeleid was het aanpakken van de kunstkritiek. Uit de afbrekende kritieken op *Witte van Haemstede*, de première van het nationaal-socialistische Noord-Hollandsch Tooneel, concludeerde hij dat de meeste critici niet tot oordelen bevoegd waren; vooral politieke scholing ontbrak bij de meesten. De cultuurkritiek zelf wilde hij sterk reguleren en controleren. Het leek hem het beste als de kranten en publiekstijdschriften alleen nog informatieve stukjes zouden schrijven over kunst, zonder een inhoudelijk oordeel te vellen. Alleen de vakbladen, onder controle van het DVK, mochten nog 'diepgaande en niets ontziende' kritieken schrijven. Die kritieken mochten niet schaden, maar de kunstenaars moesten er baat bij hebben. De schrijvers ervan waren

---

[63] NIOD DVK 102 inv.no. 3e, Notulen Departementsraad no.82 (8 januari 1943).
[64] NIOD DVK 102 inv.no. 3d, Notulen Departementsraad no. 61 (10 juli 1942) en no. 68 (28 augustus 1942).

hooggeschoold, bij voorkeur in de filosofie: 'Wie geen zekere kunstwetenschappelijke en vooral ook wijsgerig-aesthetische vorming heeft meegemaakt, moet straks van dit zoo verantwoordelijke vak uitgesloten worden'.[65]

Door de bank genomen hielpen zijn richtlijnen niet: de redacteuren bleven op de oude manier recenseren en beoordeelden en fulmineerden dat het een lieve lust was.[66] Ook in de nationaal-socialistische vakbladen Cinema & Theater en De Schouw onderscheidden de recensies zich niet van de vooroorlogse: de criticus schreef een 'keurig stuk, met een beschrijving van de inhoud, gevolgd door een uitgebreide beschouwing over de vertolking en tot slot het oordeel van de recensent.'[67]

De zuiveringsmaatregelen hadden een averechtse uitwerking, met name op de medewerking van de belangrijkste kunstenaars aan Goedewaagens cultuurpolitiek. Dat hij met zijn maatregelen gaandeweg de bezettingstijd steeds minder op de medewerking en het ontzag van de kunstenaars kon rekenen, ontging Goedewaagen niet. De gematigdheid en redelijkheid waarmee hij zijn cultuurbeleid in het najaar van 1940 was begonnen, nam af naarmate de gematigde bezettingspolitiek afnam. Dat blijkt ook duidelijk uit de grotere aandacht voor controle- en censuurmaatregelen in de loop van 1942 vanuit het DVK. Goedewaagen ging soepel mee in de hardere maatregelen van Seyss-Inquart tegen lieden die niet in de pas liepen, al schrok hij van ál te stringente maatregelen.[68]

Ordening

Met zijn 'ordening van de cultuur' wilde Goedewaagen van onderaf de kunsten een plaats geven in de vorming van de gemeenschap en het volkskarakter en ze zinvol en verheffend maken. Kunst was voor hem nooit een vorm van vermaak, amusement of verpozing, integendeel, die kunst was vulgair, profaan, nihilistisch en leidde tot de ondergang van de cultuur. Hij beoogde de kunsten te ordenen 'door haar te bundelen, haar een weloverwogen plaats toe te kennen in het geheel zijner bemoeiingen en haar departementaal onder dak te brengen en bepaalde instituten te belasten met de opleiding van het jonge geslacht, dat morgen de fakkel zal voortdragen'.[69] Met name musici en acteurs noemde Goedewaagen 'vormers en opvoeders' van het volk. 'Als zij verslappen en offeren aan den geest van ontbindend americanisme (...), wordt ons volk vergiftigd en verliest het zijn waarde, zijn innerlijke flinkheid, zijn weerstandsvermogen tegen het kultuur-bolsjewisme.'[70]

Ordening was in de eerste plaats een zaak van onderwijs. Goedewaagen wilde lycea en hogere kunstopleidingen vestigen in de grote steden. Behalve het kunstvak (acteren, musiceren, schilderen...) zouden vakken als taal, geschiedenis en literatuur onderwezen worden.

---

[65] Goedewaagen, *Passer en Speer II*, blz. 183-184; NIOD DVK 102 inv.no. 3e, Notulen Departementsraad no. 73 (9 oktober 1942), no. 75 (23 oktober 1942), no. 78 (20 november 1942).

[66] Zie bijvoorbeeld de recensies in het Nationale Dagblad, w.o. 'Tooneel in Den Haag' (11 december 1940) of L. Lammers, 'Een 'ooievaar' in den Princessenschouwburg' (19 april 1944).

[67] Van der Logt, *Het theater van de nieuwe orde*, blz. 434.

[68] NIOD DOC I 548, Proces-verbaal (9 januari 1947) blz. 32; vgl. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 139.

[69] Goedewaagen, *Passer en Speer II*, blz 59.

[70] Goedewaagen, *Passer en Speer II*, blz 111.

De opleidingen zouden onder de hoede van de Kultuurkamer genomen worden en Goedewaagen verheugde zich al op de herinvoering van de aloude 'meesterproef' waarmee een kunstenaar zijn opleiding zou afsluiten. Door deze onderwijsinstellingen kon het DVK een jong kader kweken, dat in de toekomst het gezicht van de kunst zou kunnen bepalen. En hier kwam Goedewaagen in botsing met zijn collega Van Dam van OWK, die als verantwoordelijke op het onderwijsdepartement niet van plan was om zijn bevoegdheid met Goedewaagen te delen, laat staan het kunstonderwijs aan hem over te dragen.[71] De plannen kwamen dan ook nooit van de grond.

Wat wel slaagde was een opleiding voor vakmusici. Het gebrek aan professionele orkestmusici deed zich vóór de oorlog al voelen. Hoewel er voldoende musici waren, betekende dat niet dat iedereen geschikt was voor ensemblespel. In 1942 startte het DVK met een 'Centraal Vakcursusorkest' om musici op te leiden tot volwaardige ensemblespelers. Er was veel animo voor, maar de ongeveer zeventig musici die door de selectie kwamen was maar de helft van het aantal waar het DVK vooraf op hoopte. Toch slaagde het initiatief: eind 1942 had het orkest zestig herschoolde musici afgeleverd. Pogingen om het vakcursusorkest (onder de naam Centraal Orkest) door te zetten, stuitte op weerstand van het departement van Financien – dat vond het te duur. Daarmee hield het orkest na één seizoen op te bestaan.[72]

Met de ordening van het muziek- en toneelbestel boekte Goedewaagen meer succes. Hij vond de bestaande structuren waarbinnen de toneelgezelschappen en orkesten functioneerden chaotisch. Voor het toneel zette Goedewaagen een nieuw bestel op, waarbij er één hoofdgezelschap in Amsterdam kwam, het Gemeentelijk Theaterbedrijf onder leiding van Cor van der Lugt Melsert. Hij was voor de oorlog artistiek directeur van Het Nederlandsch Tooneel en stond niet bekend als gedreven nationaal-socialist, maar gehoorzaamde wel braaf aan de opdrachten vanuit het DVK. Daarnaast voorzag het plan in nevengezelschappen in Rotterdam, Arnhem, Groningen en Den Bosch. Twee reisgezelschappen moesten het geheel vervolmaken. Alle groepen tezamen zouden werk bieden aan 250 toneelspelers, die recht hadden op een jaarcontract en een salaris tussen de f 1.500 en f 5.000, het dubbele van de vooroorlogse honoraria. Het lukraak oprichten en ontbinden van toneelgezelschappen, schering en inslag in de vooroorlogse toneelhistorie, mocht in de toekomst niet meer mogelijk zijn.[73] In dit plan werd alleen het Gemeentelijk Theaterbedrijf gerealiseerd; de bestaande gezelschappen Centraal Tooneel en Boubers Volkstooneel in Amsterdam, en het Reesidentietooneel in Den Haag fungeerden tijdelijk als door het DVK goed gesubsidieerde 'nevengezelschappen'. Die kwamen echter niet van de grond; het bleef bij één mislukte poging, die van het Noord-Hollandsch Tooneel.

In april 1941 presenteerde Goedewaagens ambtenaar Jan-Govert Goverts, hoofd van de Afdeling Muziek, een hervormingsplan voor het orkestwezen. Dat kwam in grote lijnen overeen met de opzet van de orkesten in Duitsland, waar de financiële en sociale omstan-

[71] NIOD DVK 102 inv.no. 1a, Brief Van Dam aan Goedewaagen (18 april 1941).
[72] Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk*, blz. 230-231.
[73] NIOD DVK 102 inv.no. 2e, Nota (24 april 1941).

digheden voor de musici onvergelijkbaar veel beter waren dan in Nederland. Om datzelfde niveau te bereiken moest het orkestwezen ingrijpend hervormd worden: het beleid gecentraliseerd, de speelmogelijkheden uitgebreid en meer inbreng van de orkesten in de Nederlandse Omroep.[74] Het binnen het DVK opgerichte Centraal Bureau Orkestwezen speelde in die hervorming een belangrijke rol. Het bureau had tot taak de economische en sociale belangen van de gesubsidieerde orkesten en de daarbij werkzame musici te behartigen en te coördineren en de exploitatie van de orkesten in groter verband te brengen en hierbij leiding te geven.

Beschouwing

Beschouwing, de laatste cultuurtaak van de overheid, beschreef Goedewaagen als het gadeslaan en registreren van 'de prestaties der kultuurwerkers (…), wat zij in vrijheid wrochten'.[75] Feitelijk ging het hem hier om de *zorg* voor de kunstenaar. Deze was door Boekman wel aangestipt, maar niet als primaire taak opgenomen. Goedewaagen vond deze echter van groot belang. De kunstenaar moest zijn ivoren toren gaan verlaten en zijn plaats in de volksgemeenschap weer innemen om de cultuur weer in het volk te doen wortelen. In deze visie had de kunstenaar recht op bescherming van zijn persoon en zijn beroep. Inderdaad was er vóór de oorlog nauwelijks aandacht voor de economische belangen van kunstenaars, die op de vrije kunstmarkt als vrije ondernemers het hoofd boven water moesten zien te houden. De Kultuurkamer, die in de loop van 1942 stukje bij beetje in werking zou treden, zou dé instantie worden voor het behartigen van deze individuele kunstenaarsbelangen.

Maar al eerder begon Goedewaagen met het verbeteren van de sociaal-economische positie van de kunstenaars in loondienst, met name de (orkest)musici en toneelspelers. Primo had in zijn beleidsnota voor het toneel de verbetering van de sociale positie gerechtvaardigd door te stellen: 'Voorop dient gesteld, dat ons nationaal-socialistisch principe noopt, tot aanmerkelijke verbetering van de sociale positie van den acteur'.[76] Deze kunstenaars konden vanaf 1941 al aanspraak maken op een vast engagement bij een orkest of gezelschap met een goede financieel-economische leiding. Dat betekende vooral: regelmatige uitbetaling van loon, ook als de inkomsten tegenvielen. De achtmaandscontracten, die vele kunstenaars in de zomermaanden zonder inkomsten liet, werden afgeschaft en vervangen door jaarcontracten. Daaraan gekoppeld werden de salarissen ondergebracht in een nieuwe regeling en over de hele linie fors verhoogd. Primo pleitte ook voor betere reisvoorwaarden en séjourregelingen.

Voor de oorlog was de financiële situatie van de orkesten en toneelgezelschappen uitzichtloos. De subsidies waren te laag en de inkomsten uit de concerten ook. Tekorten waren een jaarlijks terugkerend probleem en de salarissen van de orkestleden vanzelfsprekend de sluitpost op de begrotingen. Om de exploitatie sluitend te krijgen was het niet ongebruikelijk de salarissen te verlagen en dit gebeurde dan ook regelmatig. Het gevolg was dat

[74] Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk*, blz. 255.
[75] Goedewaagen, *Passer en speer II*, blz 59.
[76] NIOD DVK 102 inv.no. 2e, Beleidsnota Frans Primo (21 april 1941) blz. 7.

het loon van een orkestmusicus of toneelspeler dat van een vuilnisman niet veel ontliep: hij behoorde tot de laagstbetaalden.[77]

Het eerste oorlogsjaar bracht de podiumkunsten nog geen soelaas, ondanks het feit dat het Ministerie van OK&W zich nog vóór de bezetting bereid getoond had om aandacht te schenken aan de dramatische omstandigheden bij de orkesten. De oplossing moest dus komen van het DVK. En die kwam er ook, al had het nog heel wat voeten in de aarde voor er een regeling was die recht deed aan de diversiteit in organisaties, kwaliteit, activiteiten en wensen van de acht orkesten en vier toneelgezelschappen die op steun van het DVK konden rekenen.

De bedoeling was de nieuwe salarisregeling voor de orkesten per 1 september 1941 in te laten gaan, maar met name het tegensputteren van het departement van Financiën zorgde voor enig oponthoud. Maar eind oktober kon Goedewaagen dan toch met trots de orkestbesturen en de pers van deze mijlpaal in de Nederlandse orkestgeschiedenis op de hoogte brengen. Zeven orkesten waren naar grootte verdeeld in drie salarisklassen, waarbinnen minimum- en maximumsalarissen waren vastgesteld. Met name de minimumsalarissen waren flink omhoog gegaan, gemiddeld zo'n f 100 per maand. Het rijk garandeerde het verschil tussen de oude en nieuwe loonlijsten. De verhoging van de salarissen werd voor een flink deel betaald uit de bedragen die de Nederlandsche Omroep voortaan aan het DVK betaalde voor concertuitzendingen; de orkesten werden nu geacht om gezamenlijk zo'n driehonderd uitzendingen per jaar te spelen, wat aanzienlijk meer dan vroeger was.

Voor het achtste orkest, het Concertgebouworkest, bestond een aparte salarisregeling. Vanwege de hoge salarissen viel die buiten het klassesysteem; het minimumsalaris van f 150 per maand werd verhoogd naar maar liefst ruim f 300 per maand (en dit was vergelijkbaar met het maximumsalaris van de klasse I orkesten!).[78] Goverts had in de verhoging van de salarissen nog wel verder willen gaan, maar deze regeling had al een verhoging van 300% van de subsidies noodzakelijk gemaakt. 'Voor het oogenblik was dit het maximum, dat wij bereiken konden in verband met de financiële positie van het Rijk en de beschikbare middelen.'[79]

De nieuwe salarisregeling voor de theatersector ging pas in 1943 in, al waren de salarissen voor de medewerkers van het Gemeentelijk Theaterbedrijf en het Noord-Hollandsch Tooneel al bij oprichting royaal ingesteld. Ook de toneelspelers werden, afhankelijk van het soort rol (hoofd- of bijrol) dat ze speelden, onderverdeeld in vier salarisklassen. Een toneelspeler met een hoofdrol ging afhankelijk van zijn klasse f 3.780 tot f 4.560 per jaar verdienen, terwijl een toneelspeler in een bijrol afhankelijk van zijn klasse f 2.220 tot f 3.000 ging verdienen. Afhankelijk van zijn rol kon een acteur dus f 185 tot f 380 per maand verdienen. Een regisseur verdiende zo'n f 200 tot f 300 en een dramaturg f 150 tot f200 per maand. Technici en souffleurs gingen f 90 tot f 170 verdienen.[80]

[77] Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk*, blz. 249.
[78] Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk*, blz. 267.
[79] Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk*, blz. 262.
[80] Van der Logt, *Het theater van de nieuwe orde*, blz. 73, noot 111.

De regeling van de salarissen was pas het eerste sociale doel, dat het DVK voor ogen had in de cultuurpolitiek. Goedewaagen streefde ook naar verbetering van de pensioenregelingen, arbeidsovereenkomsten, séjourregelingen, ziekte- en ongevalverzekeringen, onkostenvergoedingen voor instrumenten en werkgerei e.d. Diverse vergoedingsregelingen kwamen tot stand, maar de zo gewenste pensioenregeling niet, onder meer omdat geen overeenstemming bereikt kon worden met Binnenlandse Zaken over een regeling in het kader van de Pensioenwet van 1922.[81]

Kortom, die podiumkunstenaars die meeliepen in de pas van de bezettingspolitiek en behoorden tot het Arische ras, kregen uitzicht op een duidelijke verbetering van hun levensomstandigheden. En daar bleef het niet bij: Goedewaagen liet geen gelegenheid onbenut om ook het maatschappelijk aanzien van de in die tijd laag aangeslagen toneel- en danskunstenaars op te vijzelen. ‘In de kunst zal de bohémien, de paria, het “miskende genie” straks uitsterven’, schreef hij onder meer.[82] Kunstbeleid als disciplineringsmaatregel dus, waarbij kunstenaars werden opgevoed tot maatschappelijk aanvaardbare wezens. Keerzijde van de medaille was dat de kunstenaars van niet-Arische oorsprong, Joden, aziaten en zwarten, zonder pardon ontslagen werden uit ensembles en orkesten of hun werk verloren omdat ze zich niet mochten aanmelden bij de Kultuurkamer.

Ook in het beleid van de Afdeling Beeldende Kunsten kreeg de sociale zorg voor de kunstenaar de hoogste prioriteit. Via het werk van de kunstenaars moest de nazificatie van de Nederlandse cultuur zich voltrekken. Hoe beter van kwaliteit die kunst was, hoe makkelijker dat proces zou verlopen. Het vooroorlogse beleid had de kunstenaar slechts met de meest minimale middelen overeind gehouden. Het door Van Royen ingestelde Zomerpostzegel-systeem, waarbij gelden uit de opbrengst van de verkoop van postzegels aan kunst werden besteed, was vooral een vorm van ‘noodhulp’ geweest. Maar alleen als de kunstenaar voor vol werd aangezien door de volksgemeenschap, zou hij ook in staat zijn goede kunst te creëren. En dus zorgde het DVK voor vele aantrekkelijke faciliteiten: werkbeurzen voor pas afgestudeerden, verkooptentoonstellingen, opdrachten, materialenvoorziening van schaars schilderslinnen, verf en dergelijke en vergoeding van atelierhuur, stookkosten en zelfs tramabonnementen. Het gros van de vele kunstenaars maakte er dankbaar gebruik van.[83]

Dankzij de ‘zorgtaak’ was het politiek-instrumentele effect van Goedewaagens cultuurbeleid aanzienlijk te noemen. Het kunstbestel, zoals dat voor de oorlog bestond, werd volledig gereorganiseerd. Met name de Kultuurkamer zou daarbij nog een belangrijke rol gaan spelen. Het zelfbestuur van toneelgezelschappen en orkesten was verloren gegaan, maar in ruil daarvoor gingen ze er financieel op vooruit. Met de sterk verhoogde subsidies werden nieuwe salarisregelingen ontworpen, arbeidsvoorwaarden verbeterd en sociale voorzieningen ingesteld. Individuele kunstenaars werden gesteund met opdrachten, ver-

[81] Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk*, blz. 270. Binnenlandse Zaken wilde dat elke orkest zijn eigen pensioenfonds zou beheren, maar het DVK wilde alle orkesten onderbrengen bij het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds.

[82] Goedewaagen, *Passer en speer*, blz. 27.

[83] Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, blz. 76, 101, 107.

kooptentoonstellingen en prijsvragen. De sociaal-economische positie van de kunstenaars, zowel de in loondienst werkende als individuele kunstenaars, was daarmee zeer verbeterd.

Inhoudelijk kreeg het beleid nauwelijks tot geen steun van vooraanstaande kunstenaars als Albert van Dalsum, Adriaan Roland Holst, John Rädecker en vele anderen in de top van de kunstsector. Niet alleen de politieke kleur stond ze niet aan, maar ook de achterliggende 'kunstenaarsdiscipline' paste niet bij de vrije geesten van deze kunstenaars. Goedewaagen ontkende het verzet tegen zijn nationaal-socialistische cultuurbeleid niet. Hij weet deze echter aan de houding van de Nederlandse intellectuelen.

> 'Nog steeds vertoont het meerendeel der Nederlandsche intellectueelen in zijn allengs stereotiep geworden houding van afsluiting tegen nieuwe vormen van maatschappij en kultuur, die groeiende zijn. Nog steeds heeft de Nederlansche intellectueel zich niet kunnen ontworstelen aan die levenshouding van ziende blind zijn.'[84]

Maar, gnuifde hij eind 1941 nog vergenoegd, iets van die nevel begon op te trekken en weldra zouden ook deze mensen 'hun levensblijheid en scheppingskracht in positieven zin' weer hervinden. Hij volgde in zijn visie de lijn van de Duitsers, die in heel Europa in de intelligentsia een gevaarlijke brandhaard voor een opstand tegen hun bewind zagen.[85]

Ondanks al zijn goede bedoelingen lukte het Goedewaagen in 1941 niet het verzet van deze kunstenaars tegen zijn beleid te breken. Dat lag anders bij het grootste deel van de (minder bekende) kunstenaars en de gezelschappen, orkesten, verenigingen en instituten; door de bank genomen voerden zij gedwee de maatregelen uit en meldden zich keurig bij de Kultuurkamer. In de beeldende kunsten is een positief inhoudelijk effect te onderkennen van Goedewaagens cultuurbeleid. Door het grote budget dat beschikbaar was voor aankoopbeleid en ondersteuning van individuele kunstenaars, werden de beeldende kunsten aantoonbaar bevorderd in de oorlogsjaren. Hoewel het DVK nooit tot een Rijkscollectie kwam, zou er in 1945 een substantiële verzameling realistische werken van goede kwaliteit in de kunstdepots liggen.

In de podiumkunsten daarentegen leidde het opvolgen van de maatregelen en de wijziging van de structuur niet tot een wezenlijke karakterverandering. De voornaamste reden daarvoor is dat er geen stijl in het toneel en de muziek voorhanden was die, net als het realisme in de beeldende kunsten, makkelijk te transponeren was naar de wensen van de nationaal-socialistische cultuurideologen. Het lijkt er overigens ook niet op dat het formuleren van stilistische richtlijnen in de cultuurpolitiek van Goedewaagen prioriteit kreeg. Zijn uitgangspunt was immers dat de kunstenaar zelf in vrijheid de juiste stijl moest ontwikkelen. Hij was ervan overtuigd dat als de structuur en kaders ontdaan waren van de negentiende eeuwse slechte invloeden en voorzien waren van het nationaal-socialistische gemeenschapsstreven, uitgevoerd door goedgekeurde, aan de Kultuurkamer verbonden, kunstenaars, de nieuwe geest vanzelf in de cultuuruitingen tevoorschijn zou komen.

[84] Goedewaagen, *Passer en speer II*, blz. 51-52.
[85] Hans Umbreit, 'Die Deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942-1945', blz. 134.

Hoogleraar in Leiden

In de zomer van 1941 stelde het departement van OWK op initiatief van de Nederlandsche Stichting tot Bevordering van de Studie van het Nationaal-Socialisme (NSBSN) twee leerstoelen in aan de Leidse universiteit. Het bestuur van de NSBSN, waarin Jaap Schrieke zitting had, wilde van de Leidse universiteit een centrum maken voor de bestudering van het nationaal-socialisme. De Duitsers ondersteunden dit plan omdat ze Leiden wilden laten uitgroeien tot *Frontuniversität* voor soldaten, *Waffen-SS*'ers en studenten uit gebombardeerde Duitse steden. Het uiteindelijke ideaal was om in Leiden de eerste Germaanse *Reichsuniversität* te openen, met Duitse hoogleraren en Duitsgezinde hoogleraren uit andere landen.

Zover is het echter nooit gekomen. Deze plannen waren uiteraard zeer tegen de zin van Leiden, aangezien de universiteit zich onder leiding van professor Cleveringa in november 1940 naar aanleiding van het ontslag van de Joodse docenten fel verzet had tegen de Nieuwe Orde. Maar het universiteitsbestuur kon tegen de leerstoelen niets uitrichten, al zouden de curatoren, de senaat en de faculteiten van Letteren en Rechtsgeleerdheid tot de zomer van 1941 op alle mogelijke manieren proberen om er onder uit te komen. Maar in juli keurde Van Dam het voorstel van de NSBSN goed.

Er werd een nieuw college van curatoren aangesteld, waarin onder meer zitting hadden Johan Carp en de Leidse hoogleraren Jan de Vries en dr. F.C. Bursch. Gedrieën waren ze verantwoordelijk voor de benoemingen van de twee door de NSBSN ingestelde leerstoelen. De keuze viel op Goedewaagen en Robert van Genechten. Beiden werden op 22 juli 1941 benoemd tot buitengewoon hoogleraar, Goedewaagen in de Nieuwere Wijsbegeerte en Van Genechten in de Volkshuishoudkunde. In dezelfde maand werd Krekel van overheidswege tot buitengewoon hoogleraar in de Filosofie van de Geschiedenis benoemd. De kersverse hoogleraren kregen een bedrag van f 3.000 toegekend, wat een flink salaris was voor een bijzonder hoogleraar aan een gesloten universiteit, en bovendien tegen het zere been van Mussert die vond dat 'geestelijk werk' onbezoldigd diende te zijn.[86]

Eindelijk, negen jaar na de smadelijke afwijzing in Utrecht, was Goedewaagen dan toch tot hoogleraar benoemd. In afwachting van betere tijden lichtte hij in verschillende kranteninterviews de plannen voor zijn nieuwe leerstoel toe. De bedoeling was de historische en wijsgerige grondslagen van het nationaal-socialisme en fascisme uiteen te zetten, voor zover deze in de nieuwere wijsbegeerte aanwijsbaar werden geacht. De interviewer vatte de koe meteen bij de horens: was er enig verband tussen filosofie en politiek, en zo ja, beperkte dat niet de vrijheid van de filosofie? Goedewaagens antwoord benadrukte nog eens dat hij de band met zijn oorspronkelijke neokantiaanse standpunt voorgoed had verlaten: 'Men mag gerust zeggen, dat elke wijsgeer, die op volledigheid aanspraak wil maken, zijn politieke stelsel heeft, zooals hij dit moet hebben in verband met zijn eigen, bepaalde sociale en religieuze opvattingen. De wijsbegeerte en de politiek zijn onscheidbaar en hun eenheid is noodzakelijk, willen beide niet onvruchtbaar zijn. Men moet vooral niet denken, dat er een eigen werkzaamheid der philosophie kan bestaan geheel en al los van den politieken

[86] Vogel en Schulten, 'Het dwaalspoor', in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 121.

strijd. Integendeel! De ontwikkeling van de philosophie en haar denkstelsels voltrekt zich juist door en in de concrete historische situatie.’ [87]

In dit interview verkondigde Goedewaagen ook het anti-intellectualistische standpunt van het nationaal-socialisme. De wetenschap was in de negentiende eeuw doorgeschoten van opvoeding en karaktervorming naar kennis vergaren en specialistenstudie, betoogde hij. De kloof tussen intellectuele leiders en brede volksmassa’s, in de kiem altijd aanwezig, was echter nog nooit zo diep geweest als nu; er was geen sprake meer van gedachtenwisseling.[88] Het nationaal-socialisme wilde hierin verandering brengen: met name aan de universiteiten moest er een hernieuwd bewustzijn komen dat wetenschapsbeoefening niet los mocht komen te staan van ‘den dienst aan de gemeenschap’. Goedewaagen zei dan ook:

> ‘De universiteit is in de laatste eeuwen [sic!] geworden tot een ondoordachte chaos van speciale vakken, waar een ieder in zijn eigen hokje werkt, terwijl de blik op het geheel, althans voor een zeer groot deel, verloren ging. De philosophie heeft van oudsher tot taak het encyclopaedisch stelsel van wetenschap te ontwikkelen.’

Aangezien Hegel dat het meest volledig had gedaan, wilde Goedewaagen in diens geest de nieuwe filosofie historisch beschrijven en systematisch ontwikkelen. Kort gezegd: wat over ‘eeuwen’ verloren ging, zou Goedewaagen vanuit zijn Leidse werkkamer in enkele jaren herstellen. Niet alleen vanwege deze hoogmoed bleven de plannen in hun opzet steken: de universiteit was dicht en bleef dicht. Zonder studenten kon de nieuwe hoogleraar weinig uitrichten.

Kwam het door het gebrek aan studenten of door zijn onbedwingbare behoefte om gehoor te geven aan zijn onderwijzersroeping? In elk geval nodigde Goedewaagen in de eerste departementsraad na zijn benoeming tot buitengewoon hoogleraar al zijn afdelingshoofden uit om in het winterseizoen bij hem thuis college te volgen. Hij zou dan met genoegen ‘een stuk philosophie van de Aesthetica’ met ze behandelen. Een reactie van Gerdes, Goverts, Primo en de anderen is helaas niet genotuleerd.[89] De geschiedenis vermeldt evenmin of hij dat college heeft gegeven, maar wel dat het idee hem kennelijk inspireerde tot een cursus ‘Grondbeginselen der Aesthetica’ voor de ambtenaren van het DVK. De cursus van zes lessen was niet verplicht maar de afdelingshoofden moesten wel een opgave van vier à vijf deelnemende ambtenaren indienen. Goedewaagen verwachtte zo’n veertig deelnemers te mogen noteren... [90]

Hoewel Goedewaagen nu bijzonder hoogleraar was geworden, kon hij zich desondanks niet scharen in het rijtje hoogleraren dat, net als hij, een hoge positie had verworven in het bezettingsbestuur: Jan van Dam, Jaap Schrieke, Geerto Snijder en Jan de Vries. Dat had alles te maken met het prestige dat dit wetenschappelijk beroep op het hoogste niveau in

---

[87] NIOD KA I no. 2963, ‘Steeds gebonden aan tijdgebeuren en socialen strijd’, *Het Nationale Dagblad* (29 juli 1941); NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, ‘Eigen taak der Wijsbegeerte’, geen titel (29 juli 1941).

[88] Zie in dit kader ook: Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*, blz. 12-13. Kohnstamm waarschuwde dat de nationaal-socialisten hier terecht kritisch waren en pleitte ervoor een einde te maken aan de verwaarlozing van de wetenschappelijke taak voordat de nationaal-socialisten ermee aan de haal gingen.

[89] NIOD DVK 102 inv.no. 3b, Notulen Departementsraad no. 24 (8 augustus 1941).

[90] NIOD DVK 102 inv.no. 3c, Notulen Departementsraad no. 46 (27 februari 1942).

de academische wereld met zich meebracht. Goedewaagen was niet om zijn wetenschappelijk gewicht en academische prestaties tot hoogleraar benoemd, maar om uitsluitend politieke redenen.

Vóór de oorlog waren er ongeveer 450 hoogleraren aangesteld aan de zeven Nederlandse universiteiten en hogescholen, die gezamenlijk vijfduizend studenten onder hun hoede hadden. Het ambt van hoogleraar behoorde voor de oorlog tot de beroepen met de hoogste sociale status; hoogleraren waren meestal van gegoede afkomst en genoten een hoog maatschappelijk aanzien.[91] Ze speelden in het Nederlandse maatschappelijke en culturele leven een belangrijke rol, doordat ze in vrijwel alle besturen, instituties en adviescolleges zaten van maatschappelijke, kerkelijke en culturele instellingen. In overheidsinstellingen hadden hoogleraren zitting in de Hoge Raad, de Gezondheidsraad, de Onderwijsraad en de Economische Raad. Binnen de muren van de universiteit mochten ze geen politiek bedrijven, maar daarbuiten waren diverse hoogleraren actief in de politiek. Vlak voor de oorlog zaten er bijvoorbeeld vijf hoogleraren in de Eerste en één in de Tweede Kamer.[92]

De meeste hoogleraren die tijdens de oorlog als collaborateurs aangemerkt kunnen worden, kwamen uit slechts een handvol disciplines: de germanisten prof. dr. J. van Dam uit Amsterdam, prof. dr. J.P.M.L. de Vries uit Leiden (tevens volkskundige), prof. dr. J.M.N. Kapteyn uit Groningen en prof. dr. Th.L.J.A.M. Baader uit Nijmegen, de klassieke archeoloog prof. dr. G.A.S. Snijder uit Amsterdam en de latinist prof.dr. F. Muller uit Leiden, de Indisch Staatsrechtgeleerden prof. dr. J.J. Schrieke uit Leiden en prof. mr. H. Westra uit Utrecht en de rechtshistoricus prof. dr. L.J. van Apeldoorn uit Amsterdam. Prof.dr. H. Krekel, de bijzonder hoogleraar prof. dr. J. Hessing en Goedewaagen, alledrie uit Leiden, vertegenwoordigden de Wijsbegeerte. [93] Een status aparte is weggelegd voor de staatsrechtgeleerde dr. J.H. Carp, die weliswaar geen hoogleraar was, maar zich actief bezighield met de wetenschappelijke onderbouwing van de toekomstige nationaal-socialistische staat. Overigens waren de meeste hoogleraren mordicus tegen eventuele nationaal-socialistische sympathieën van hun hooggeleerde collega's; in 1944 waren er gedurende de bezetting 136 hoogleraren ontslagen, waarvan driekwart door de Duitsers. In dezelfde tijd kwam het tot de benoeming van 43 nieuwe hoogleraren.[94]

Met name Snijder en De Vries behoorden tot de top in hun vakgebied. Voor de oorlog was Geerto Snijder een in binnen- en buitenland zeer gewaardeerde geleerde. In 1924 was hij benoemd tot privaatdocent in de klassieke archeologie en in 1928 tot buitengewoon hoogleraar in de klassieke archeologie aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam – hij was toen pas 32 jaar oud. In 1931 werd hij tenslotte tot gewoon hoogleraar benoemd. Hij

---

[91] Kees Mandemakers, 'Negen classificaties voor 19e en 20e eeuwse beroepstitels', *IISG Research Paper 19* (Amsterdam 1995) blz. 9 en 27.

[92]Peter Jan Knegtmans en Jaap Vogel, 'Elite en volk. Een inleiding', in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 25-26.

[93] Krekel was letterkundige en historicus, maar werd in 1941 aan de gesloten Leidse universiteit benoemd tot hoogleraar in de Wijsbegeerte.

[94] Peter Jan Knegtmans, 'Onderwijspacificatie in de Nieuwe Orde. Jan van Dam (1896-1979)', in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 287.

was gespecialiseerd in de kunst van het Romeinse Rijk, die hij los zou maken van de Griekse en als zelfstandig onderdeel in de kunstgeschiedenis zou introduceren. Als hoogleraar richtte hij in 1934 het Allard Pierson Museum op, dat diverse private archeologische collecties binnenhaalde; Snijder werd er zelf directeur. Het museum groeide dankzij hem uit tot een internationaal instituut van betekenis. Het organisatietalent en de daadkracht, maar ook de geslepenheid en neiging om mensen in zijn omgeving te manipuleren, zou later terug te zien zijn in zijn werkzaamheden voor de bezettingsmacht.[95] Als docent werd Snijder, net als Goedewaagen, op handen gedragen door zijn studenten.

Jan de Vries (1890-1964) was in 1926 benoemd tot hoogleraar in Leiden in het Gotisch, het Angelsaksisch, de vergelijkende grammatica der Indogermaanse talen, het Middelhoogduits en in het algemeen de oude talen en letterkunde der Germaanse volken. De Vries was buitengewoon actief als hoogleraar, zowel wat betreft wetenschappelijke publicaties als in organisatorisch opzicht. Hij had een sterke voorliefde voor de volkskunde en, vanaf medio jaren dertig als aanhanger van het Groot-Nederlandse gedachtengoed, voor het onderzoek van het 'volkseigene'. Zijn ambitie was om de volkskunde op een wetenschappelijk niveau te brengen en daartoe initieerde hij tal van activiteiten, waaronder een eigen tijdschrift voor volkskunde. Op verzoek van Van Dam stelde De Vries in november 1940 een plan op voor de instelling van een Rijksintistuut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur: de nationaal-socialistische autoriteiten, met hun sterke cultuurpolitieke behoefte aan bewijsmateriaal voor de gezamenlijke afstamming van het Nederlandse en Duitse volk, steunden het voorstel van de pro-Duitse De Vries om te komen tot één instituut.[96] Het plan zou stranden op praktische problemen, de invasie en De Vries' eigen vlucht naar Duitsland op Dolle Dinsdag. Naast zijn volkskundige aspiraties was De Vries ook lid van de Kultuurraad, waarvan Snijder president was, leider van het Letterengilde en vice-president van Goedewaagens Kultuurkamer.

Voor wat betreft het bestuurlijke functioneren van de kersverse hoogleraar Goedewaagen was er in de zomer van 1941 nog geen vuiltje aan de lucht. Hij voelde zich als een vis in het water en was een man met aanzien en gezag. Maar in zijn gezinsleven leek zijn gezag langzaam te tanen, zeker nu de kinderen groter werden en meer en meer hun eigen weg gingen. Hij had een hooglopende ruzie met Janna gehad over haar verloving met George Mallien, die van Indische afkomst was en in de ogen van Goedewaagen dus van een minderwaardig ras die de hand van zijn dochter niet waard was. Janna besloot daarop met de verloving te wachten tot ze meerderjarig was.

In augustus 1940 was het zover: Janna vierde haar 21ste verjaardag en verloofde zich met George Mallien. Goedewaagen, furieus, verbood Janna om nog thuis te komen. Net als bij zijn stiefzoon Johnie Rädecker jaren eerder, paste hij in zijn drift de 'verdwijn-uit-mijn-

---

[95] Schulten, 'Oudheid en Nieuwe Orde', in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 169; zie ook Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 80.

[96] Peter Jan Margry (redactie), *P.J. Meertens van het Meertens Instituut* (Amsterdam 2002) blz. 25; H.W. von der Dunk, I. de Haan en J.Th.M. Houwink ten Cate, *Bevindingen over P.J. Meertens op grond van literatuur en geraadpleegde bronnen. Rapport van de Commissie van Drie* (Amsterdam 2006) blz. 9, 30.

ogen'-methode (een term van Tobie) toe. Pas tweeënhalf jaar later zou Truus haar een brief schrijven waarin ze smeekte toch weer eens haar vader te bezoeken, die zo'n verdriet had van de *brouille* met zijn dochter. Het contact werd weer hersteld: 'Thuisgekomen was alles even lief en aardig', zei Janna veel later naar aanleiding van deze gebeurtenissen. Ze trok daarop weer in bij haar vader in Den Haag. Al gauw begon hij 'zoo op mijn gemoed te werken dat ik na eenigen tijd besloot, mijn verloving te verbreken. (...) Ik beschouwde het als een plicht tegenover mijn vader dit te doen.' [97] Mallien werd kort daarna naar Duitsland afgevoerd om te werken in de *Arbeitseinsatz*.[98]

Maar in deze eerste glorietijd was Janna met haar verloofde dus van het toneel verdwenen. Wat kreeg Tobie mee van de nieuwe positie van zijn vader als Bekende Landverrader? Niet zoveel, zoals blijkt uit Tobies herinneringen. Hij wist wel dat zijn vader 'fout' was, maar wat dat precies betekende? Er was geen radio en krant in huis en zijn moeders adagium was dat vader het niet verkeerd bedoelde. Annies partijloosheid was ook niet zonder bedoeling: zij was in het onderhoud van haarzelf en Tobie grotendeels afhankelijk van Goedewaagens alimentatie. Maar ook moreel was zij er de vrouw niet naar om de vader van haar zoon zwart te maken. Ze was niet a-politiek, maar hield de politiek op afstand. Haar rijk geschakeerde vriendenkring van communisten, nationaal-socialisten, sociaal-democraten, Joden en katholieken liet een stellige politieke keuze niet toe zonder emotionele discussies en conflicten.[99] Al spreekt uit haar brieven aan Tobie ook een zekere politieke naïveteit: 'Ik hoorde trouwens (...) dat ze (...) in Duitschland stuwdammen hebben gebombardeerd (...), vele slachtoffers, ik heb toch zo het land aan die Amerikanen, die smijten maar raak, Italië krijgt er ook zoo van langs, die arme bevolking.'[100]

En zo had Tobie, vol bewondering voor zijn nu beroemde vader, de foto uit de eerste bundel *Passer en Speer* geknipt en thuis in zijn kamer aan de muur geprikt. Hij ging argeloos mee naar bijeenkomsten met zijn vader, zoals de Rembrandtherdenking in de Amsterdamse Westerkerk in juni 1941 ('vader in jacket [sic] en tante Truus op de voorste rij deftig met een vos') waar Goedewaagen een toespraak hield, of een concert in het Kurhaus, waar Tobie de luisterhouding van zijn vader imiteerde ('armen gevouwen en ogen dicht'). Eens werd hij door zijn vader rondgeleid in het gebouw van Volksvoorlichting en Kunsten aan de Prinsessegracht en was geïmponeerd door het gezag dat hij daar kennelijk had.[101]

Tobie herinnert zich niet dat zijn vader hem poogde over te halen tot het nationaal-socialisme of hem trachtte te beïnvloeden. Integendeel, hij herinnert zich dat zijn vader 'superieur glimlachend' vertelde zijn eigen invulling van het nationaal-socialisme te hebben, zoals zou blijken uit zijn bewondering voor Jan Sluijters en Rembrandt.[102] Uit de herinneringen van Tobie komt niet naar voren dat het gezin uitgesproken vóór of tégen de politieke keuze van Goedewaagen reageerde. De vader leefde op afstand, had in oorlogstijd

[97] NA, PF Amsterdam T24201, inv.no. 105790, Verhoor Janna Goedewaagen (13 november 1945).
[98] NA T24201 inv.no. 105790, Rapport inzake Janna Goedewaagen (27 juli 1945).
[99] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog wel eens willen horen*, blz. 299.
[100] PAGjr, Brief Annie de Roos aan Tobie Goedewaagen (19 mei 1943).
[101] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog wel eens willen horen*, blz. 290-292. Interview Tobie Goedewaagen (28 jan 2008).
[102] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog wel eens willen horen*, blz. 293.

een belangrijke functie gekregen, waarover je in de krant kon lezen. Hij woonde in een groot huis, kleedde en gedroeg zich deftig en ging met Duitsers om. Dat was fout, maar de wereld waarin Tobie opgroeide was zo weinig politiek geëngageerd dat de betekenis ervan hem ontging. Zijn vader was iemand om trots op te zijn, maar ook om voor op je hoede te zijn, want in zijn opvoedingsmethode en zijn houding was er namelijk niets veranderd. Bovendien waren hij en zijn moeder afhankelijk van vaders geld; *wie betaalt, bepaalt* en daar handelde Goedewaagen ook naar.

In de herfst van 1941 overleed Goedewaagens broer Jan op 43-jarige leeftijd aan een mysterieuze ziekte, die pas jaren na zijn dood als multiple sclerose bekend zou worden. De ziekte had zich geopenbaard in de zomer van 1939 toen hij met zijn vrouw Liesje en de kinderen op vakantie was in Zwitserland en het hem niet lukte om zonder pijn een bergwandeling te maken. Jan was een joviale, charmante bankier, die beslist geen denker was zoals zijn oudere broer, maar wel altijd vol respect was geweest over diens intellectuele werk. Maar toen Tobie in mei 1940 openlijk partij koos voor het nationaal-socialisme, had Jan rigoreus het contact met zijn broer verbroken. Zelfs toen Goedewaagen hem kort voor zijn dood nog wilde bezoeken, had Jan geweigerd hem te ontvangen.[103]

Het getuigt dan ook van een pijnlijk gebrek aan fijngevoeligheid dat Goedewaagen in NSB-uniform op de begrafenis in Almelo verscheen en daar namens de familie 'een woord van hartelijken dank' uitsprak 'voor de liefde, hartelijkheid en vriendschap die de overledene vooral in de laatste twee jaren heeft mogen ondervinden. Het is een voorrecht te weten, dat Jan, die een goed vader en een goed vriend was, een plaats in aller harten heeft weten te vinden', aldus Goedewaagen.[104] Onder de talrijke aanwezigen bevonden zich behalve de familie ook de notabelen van Almelo en ommelanden en de directie van de Incasso-Bank. Het liet onverlet dat Jans gezin achterbleef zonder levensverzekering of pensioen.[105]

De plannen voor de Kultuurkamer

Het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten ontplooide onder Goedewaagen een grote verscheidenheid aan activiteiten vanaf het moment van oprichting in november 1940. Er werd op de hoogste echelons zeer hard gewerkt aan de nazificatie van de Nederlandse cultuur. Tal van plannen zagen het licht en werden in dat eerste jaar in meer of mindere mate concreet uitgewerkt. Geen van de plannen zal echter zó het hart van Goedewaagen hebben gehad als dat voor de Kultuurkamer – of Cultuurkamer, zoals hij dit instituut in 1941 nog noemde. Het totstandbrengen van een cultuurkamer voor de Nederlandse kunstenaars is zijn voornaamste drijfveer geweest om de functie van secretaris-generaal te aanvaarden. De oprichting van een cultuurkamer loopt als een rode draad door vrijwel al zijn redevoeringen, artikelen en jaarverslagen uit deze periode heen.

[103] Interview Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen, (15 februari 2008); vgl. NA T24201 inv.no. 105790, Verhoor Janna Goedewaagen (13 november 1945).
[104] Dagblad van het Oosten, 'Teraardebestelling wijlen den heer J. Goedewaagen' (29 oktober 1941).
[105] Jan had geen ouderdoms- of pensioenverzekering omdat zijn vader Cornelis Tobie dat niet nodig vond. De familie leefde na Jans dood van de erfenis van zijn vader; Liesje, Jans vrouw, verkocht het huis in 1948. Interview Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen (15 februari 2008).

Goedewaagen zal, gezien de successen die hij in het eerste half jaar van zijn beleid boekte bij de omroep, de film en het perswezen, gedacht hebben dat het niet al te moeilijk zou zijn om de belangrijkste (groepen van) kunstenaars te winnen voor zijn cultuurpolitiek en voor de concretisering daarvan in een Nederlandse Cultuurkamer. Er was al veel kritiek op het summiere overheidsbeleid van vóór de oorlog en er bestond ook een reële ontevredenheid onder de kunstenaars. Bovendien kende hij het streven naar eenheid en samenbundeling bij de kunstenaars van binnenuit. Het lag dus voor de hand dat een Cultuurkamer wel in een behoefte zou voorzien. Mulder stelt dat Goedewaagen de schijn kon wekken dat zijn beleid slechts een voortzetting was van dat van zijn voorgangers, die ook een vorm van staatsbemoeienis poogden te introduceren en dat ook via bekende namen in het kunstenveld deden.[106] Mulder ziet daarbij over het hoofd dat Goedewaagen echter vanuit een geheel andere ideologie zijn cultuurpolitiek wilde voeren en het is niet aannemelijk dat hij enige schijn wilde wekken ook maar iets van zijn voorgangers door te zetten. Zijn ideaal was immers te breken met het slappe overheidsbeleid van voor de oorlog en in de stroom van de nieuwe tijd ook een nieuwe cultuurpolitiek te voeren. Dat daarbij op het niveau van uitvoering overeenkomsten waren met Van Poeljes plannen en die van de Nederlandsche Organisatie van Kunstenaars, was mooi meegenomen, maar qua gedachte niet wat Goedewaagen bedoelde.[107]

Al direct in de eerste maanden na de oprichting van het DVK trokken Ed. Gerdes, Jan Goverts en Frans Primo het land in om kunstenaars te winnen voor het idee van een Nederlandse Cultuurkamer. Veel kunstenaars en hun verenigingsbesturen bezochten deze lezingen en bijeenkomsten.[108] Goedewaagen zelf ontving delegaties uit de muziekwereld en van de toneelspelers op zijn kantoor, hield lezingen voor de dansleraren en musici, en trachtte de architecten en schrijvers over de streep te trekken. Ook hij reisde in de eerste helft van 1941 de provincie in om tot diep in Limburg het plan van een Cultuurkamer te verkondigen. In Den Haag werd in dezelfde tijd een klein bureau ingericht om de Cultuurkamer administratief voor te bereiden.[109]

Het actief campagnevoeren voor de Cultuurkamer was broodnodig, want al pal na de capitulatie was er op initiatief van Gerrit van Poelje, de directeur-generaal Onderwijs en Kunsten, door Jean-Francois van Royen, de graficus en danskenner Hein von Essen en anderen een onafhankelijke kunstenaarsorganisatie opgericht, de Nederlandsche Organisatie van Kunstenaars (NOK). Van Poelje maakte, net als de Nederlandse Unie dat zou doen, gebruik van de bezetting door zijn langgekoesterde ideaal te verwezenlijken: de vernieuwing van de kunsten, die, gesteund door de overheid, een nieuwe plaats in een eveneens vernieuwde samenleving zou verwerven. Men kan de kunstenaars in deze tijd beslist geen voortvarendheid ontzeggen. Met Von Essen voerde Goedewaagen in zijn rol van voorzitter van de Raad van Voorlichting in de zomer van 1940 een aantal oriënterende gesprekken

[106] Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, blz. 176.
[107] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 101-102.
[108] Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, blz. 165. Mulder noemt geen namen van kunstenaars of verenigingen.
[109] NIOD DVK 102 inv.no. 1d, Jaarverslag januari-juli 1941 (3 september 1941).

over de omschakeling en concentratie van kunstenaarsverenigingen, maar zonder concreet resultaat.

Von Essen, die een belangrijke rol in de formulering van de programmapunten van de NOK speelde, was een aanhanger van de rechtse politiek en feitelijk een vertegenwoordiger van het rechts-autoritaire, elitaire en anti-democratische denken dat ook Goedewaagen bezigde. Hij geloofde werkelijk dat een nieuwe tijd was aangebroken, waarin Duitsland de zeggenschap zou krijgen in een nieuw Europa. Het programma voor de NOK werkte hij uit in een geruchtmakende brochure, waarvan de kern was: kunstenaars moesten een organisch onderdeel worden van de totale volkseenheid, door zich per vakgroep corporatief te ordenen. Daarbij was geen plaats voor amateurisme en dilettantisme. Er moest nauwlettend worden toegezien op de kwaliteit van de kunstenaar, die '(...) slechts te bereiken valt door een strenge selectie en keuring op de volwaardigheid van het kunstenaarschap'. De corporatieve kunstenaarsorganisatie diende vanzelfsprekend een eigen plaats in het staatsbestel in te nemen.[110]

Ook andere leidinggevende figuren in de NOK als Van Poelje en Van Royen waren van mening dat de cultuur in verval geraakt was en alleen uit het slop gehaald kon worden door een nieuwe organisatorische structuur met een wijze elite aan het hoofd en veel nadruk op het nationale élan. Maar de brochure van Von Essen ging Van Royen toch te ver – een aanhanger van het nationaal-socialisme was hij niet. Ook veel kunstenaars protesteerden tegen de brochure als blauwdruk voor het programma van de NOK. Voorzitter Van Royen haastte zich dan ook afstand te nemen van Von Essens brochure, maar dat wil niet zeggen dat Von Essens ideeën niet door de NOK werden overgenomen. Ook Von Essen zelf bleef als vice-voorzitter in het NOK-bestuur zitten.

Gezamenlijk propageerden Van Royen en Von Essen hun organisatie onder de noemer van 'een soort Nederlandse cultuurkamer, die de Duitse overbodig zou maken'.[111] De NOK beoogde versterking van het nationale culturele leven en van het besef der verbondenheid van het volk en zijn nationale kunst; opname van de NOK als doelcorporatie van de kunstenaars in het staatsbestel en bij de vorming van een cultuurcollege; bevorderen van een werkdadig optreden van de nieuwe Nederlandse kunstenaarsgeest in een samenstrevend Nieuw-Europa.

Het programma vertoonde veel overeenkomsten met de wens van de nationaal-socialisten om te komen tot een ordening en eenheid van het Nederlandse cultuurleven en ook met Goedewaagens plannen voor een Cultuurkamer. De NOK had voor Goedewaagen dan ook best een basis voor zijn Cultuurkamer kunnen vormen, ware het niet dat hij buiten het initiatief stond en geen deel had uitgemaakt van de plannen. En dus vond hij de plannen te weinig geleid door de 'nieuwe geest': '... een organisatie, die weliswaar in staat is, den kunstenaar aan de gedachte van ordening te wennen, maar die aan den anderen kant geheel

---

[110] Hein von Essen, *Eenheid der Nederlandsche kunstenaarseisch tot behoud der Nederlandsche cultuur* (Den Haag, aug.1940) blz. 8-9. Deze brochure werd gesubsidieerd door het Ministerie van OK&W en verstuurd aan alle NOK-leden.
[111] Mulder *Kunst in crisis en bezetting*, blz. 194.

uiterlijk is.'[112] Voor hem was de NOK teveel een democratische vakvereniging, waar groepen van kunstenaars zich los van elkaar weerden om hun sociale ontwaarding en ontworteling tegen te gaan. De Cultuurkamer beoogde echter een corporatie met verordenende bevoegdheid te zijn, een organische bemiddeling tussen overheid en kunstberoep.[113]

Ongeveer 6.500 kunstenaars en vijftig vakverenigingen sloten zich aan bij de NOK. Met die respons was de NOK nog geen eenheidsbeweging: de toneelspelers en de filmers bedankten, aangezien ze niet met hun directies in één vereniging wilden zitten en de architecten sloten zich aan bij de nieuwe Bond van Nederlandsche Architecten. Dit was tekenend voor het 'kunstenaarsverzet', waarin de vooroorlogse vetes en onenigheid niet waren verstomd. Tekenend ook voor de zwakke positie van de NOK, die, hoe massaal ook, niets tot stand wist te brengen.

In maart en april 1941 organiseerden de NOK en de door de toneelspelers opgerichte Nederlandsche Organisatie voor Tooneelkunstenaars (NOT) een enquête om de mening van hun leden te peilen over de oprichting van een cultuurkamer en de vorming van gilden. De enquête was opgesteld in de vorm van vier stellingen en duidelijk sturend gericht op afwijzing van Goedewaagens voorstel voor de oprichting van gilden. Er stonden formuleringen in als 'De NOT is een onpolitieke organisatie'; 'De NOT acht het in strijd met het karakter van de kunst en de kunstenaar, hen in een van hoogerhand gedicteerde organisatie te vereenigen (...)'; 'de NOT koestert de overtuiging, dat een reegeling als door het Departement bedoeld, het Nederlandsche publiek van onze tooneelkunst zal vervreemden.'[114] De stellingen van de NOK weken niet noemenswaardig van deze af.

Gezien de formulering van de enquêtes als een onvoorwaardelijke afwijzing van de plannen van Goedewaagen is het verwonderlijk dat slechts 70% van de kunstenaars zich tegen de gilden uitsprak; 13% van de kunstenaars was vóór en 17% had geen mening. Dat kennelijk 30% van de kunstenaars op zijn zachtst gezegd hun twijfels had over het verzet van de NOK, is opnieuw tekenend voor de verdeeldheid in de kunstkringen. De 338 toneelspelers waren eensgezinder: van hen was 90% tegen de gilden, slechts 4% vóór en 6% had geen mening.[115]

Eind april was voor Goedewaagen de maat vol: in zijn archief bevinden zich twee pamfletten die opriepen tot protest tegen de Cultuurkamer en hem bereikten berichten over sabotageacties van toneelspelers tegen de gilden door het opzetten van 'tegengilden'.[116] Al eerder had Goverts Goedewaagen gewaarschuwd dat de NOK zich ontwikkelde tot 'broeinest van reactie en non-cooperation'.[117] Goedewaagen meende dat het ogenblik was aangebroken de NOK en de NOT beide op te heffen.[118] Hij gaf opdracht tot rigoreuze maatrege-

[112] Goedewaagen, *Passer en speer I*, blz. 29.
[113] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 101-102.
[114] NIOD DVK 102 inv.no. 179a, Nederlandsche Organisatie voor Tooneelkunstenaars, Enquête (maart 1941).
[115] Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, blz. 165-166 en 183.
[116] NIOD DVK 102 inv.no. 1l, Open brief aan de Nederlandsche Kunstenaars (april 1941); Toestand, taak, toekomst der intellectueelen (april 1941).
[117] NIOD DVK 102 inv.no. 2c, Brief Goverts aan Goedewaagen (10 februari 1941).
[118] NIOD DVK 102 inv.no. 3a, Notulen Departementsraad no. 14 (25 april 1941).

len: op 16 mei 1941 viel de Gestapo de kantoren van de NOK en de NOT binnen en nam de administratie in beslag. Diezelfde dag werden beide kunstenaarsorganisaties ontbonden en verboden verklaard. Jean-François van Royen en Hein von Essen werkten daarna ondergronds door in het kunstenaarsverzet, maar werden in februari 1942 gearresteerd; Van Royen zou een paar maanden later in Kamp Amersfoort van uitputting sterven.[119]

Van Royens tragische dood onderstreept nog eens de krachteloosheid van de NOK: op de uitvoering van Goedewaagens cultuurpolitiek hebben de verenigde kunstenaars geen noemenswaardige invloed gehad. Goedewaagen werd door de programmapunten die het NOK zelf opstelde hooguit gesterkt in het idee dat hij op de goede weg zat. Zijn visie sloot aan bij wat in de kunstwereld zelf leefde en dat zou een soepele oprichting van zijn Cultuurkamer slechts bevorderen.

Het voorbeeld van Goedewaagens Cultuurkamer was de *Reichskulturkammer*, die in 1933 was opgericht met als doel om de geestelijke en culturele ontwikkeling van het volk ter hand te nemen. In fraaie volkse bewoordingen heette het dat het

> '… nicht die Absicht [ist] des nationalsozialistischen Staates, eine Kultur von oben her schaffen zu wollen. Die Kultur wächst aus dem Volk herauf. Alle früheren Staatsauffassungen seit der Aufklärungszeit setzen die Kultur als eine Angelegenheit der Einzelpersönlichkeit zum Staate in einen gewissen Gegensatz. (…) Für den nationalsozialistischen Staat dagegen ist die Kultur eine Angelegenheid der Nation. Die Aufgabe des Staates ist es, innerhalb der Kultur schädliche Kräfte zu bekämpfen und wertvolle zu fördern, und zwar nach dem Maßstab des Verantwortungsbewußtseins für die nationale Gemeinschaft. In diesem Sinne bleibt das Kulturschaffen persönlich und frei.'[120]

Tijdens zijn reis naar Berlijn in december 1940 had Goedewaagen de organisatiestructuur van de *Reichskulturkammer* bestudeerd. Wat hem opviel in de intussen geöliede organisatie was dat de zelfstandigheid van de zeven *Kammer* (*Schrifttum, Theater, Presse, Musik, Bildende Künste, Film, Tanz*) veel te wensen overliet. Hij nam zich voor dat in Nederland beter voor elkaar te krijgen en voor een decentrale structuur te kiezen, waar de macht bij de kunstenaars in de 'kamers' (door Goedewaagen 'gilden' genoemd) zou komen te liggen in plaats van bij de President, zoals in het centraal georganiseerde systeem in Duitsland. Er zouden dus meer bevoegdheden bij de gilden komen te liggen dan in Duitsland het geval was. Dat leek hem ook beter te passen bij de aard van het Nederlandse volk.[121] Voor het overige verschilden de *Reichskulturkammer* en de Cultuurkamer niet zoveel. Goedewaagen was sterk onder de indruk van de 'sociale verzorging' van de kunstenaars die hij in het Duitse equivalent had gezien en het bevestigde hem dat de oprichting van een Nederlandse Cultuurkamer grote voordelen kon opleveren voor de toekomstige leden.[122]

---

[119] Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, blz. 166, 190-191.
[120] Uit de *Reichskulturkammergesetz* (22 september 1933).
[121] NIOD DVK 102 inv.no. 3a, Notulen Departementsraad no. 3 (22 januari 1941).
[122] NIOD, Archief Nederlandsche Kultuurkamer no. 104 (NKK), inv.no. 1e, Notulen Nederlandsche Kultuurkamer no. 9 (2 september 1941)

Al in de derde departementsraad kondigde hij zijn plannen voor de oprichting van een Cultuurkamer met zes subafdelingen aan. Eind januari 1941 had hij de complete organisatie op papier en een week later lichtte hij zijn plannen toe in een toespraak in het Rotterdamse Museum Boymans aan de vertegenwoordigers van kunstenaarsverenigingen.[123] Goedewaagen was daarom zo gecharmeerd van de term 'gilden', omdat de aloude gilden een collectief waren, dat binding en continuiteit waarborgde voor de kunstenaars. Het gilde besliste over iemands geschiktheid om een vak te beoefenen en waarborgde de kwaliteit van het vak. Het was verantwoordelijk voor de opleiding en sociale belangen, reguleerde de concurren-tie en stimuleerde het initiatief. Maar deze band tussen vakgenoten werd door het Huma-nisme verbroken. 'De vrije maatschappij kwam met haar individualisme op de markt, in het verkeer en het cultuurleven,' zei hij. De gilden werden aan het einde van de achttiende eeuw afgeschaft en dat had grote consequenties voor de ontplooiing van de kunst en het welzijn van de kunstenaar. De kunstenaar zwierf losgeslagen rond op de vrije kunstmarkt, had geen rechten meer, werd sociaal aan de rand van de armoede gebracht en viel tenslotte ten prooi aan kunsthandel en bourgeoisie, aldus Goedewaagen in zijn gloedvolle betoog.

In de nieuwe orde zou de kunstenaar weer deel uitmaken van het volk. De staat nam de leiding in een hechte samenwerking met de kunstenaars: de Cultuurkamer kreeg een autoritaire ordening van bovenaf en tegelijkertijd een democratische ordening van onderaf (uit de gilden dus). Het gilde was een beroepsstandorganisatie, waarvan elke kunstenaar lid *moest* worden om zijn beroep te kunnen uitoefenen, maar waarvan niet iedereen naar willekeur lid *mocht* worden. De president van de Kultuurkamer, Goedewaagen zelf, zou de aanmeldingen beoordelen. Maar zou dat niet tot willekeur leiden? Zeker niet, redeneerde hij zonder een spoor van twijfel, want 'de verantwoordelijkheid rust zoo zwaar op den leider der Cultuurkamer, dat hijzelf niet spoedig tot willekeur zal vervallen'. En volgens het aloude leidersprincipe beschikte hij ook over raadadviseurs, zodat het vrijwel onmogelijk was om in de toelatingsprocedure fouten te maken. Een mooi voorbeeld van het grenzenloze zelfvertrouwen dat de leiders van het nationaal-socialisme tentoonspreidden.

De taken van Cultuurkamer en gilden waren volgens Goedewaagen zeer veelzijdig:
1. Moreel- Ethisch: het versterken van verantwoordelijkheidsbesef in het vak en het volk.
2. Sociaal-Economisch: het behartigen van de materiële belangen van de kunstenaars, arbeidsbemiddeling, steun bij ziekte en pensioen.
3. Juridisch: de titel van kunstenaar moest beschermd worden, net als bij de artsen en advocaten.
4. Pedagogisch: opleidingen moesten onder de hoede van de Cultuurkamer en de gilden komen; Goedewaagen wilde ook graag herinvoering van de traditionele 'meesterproef'.
5. Volks: kunstenaars moesten zich een andere levensstijl eigen maken. 'In de kunst zal de bohémien, de paria, het "miskende genie" straks uitsterven'. Kunstenaars zouden weer dienend worden aan de volksgemeenschap.

---

[123] Goedewaagen, 'De Nieuwe Gilden' (Rotterdam 6 februari 1941) in: *Passer en Speer I*, blz 21-30. Vgl. NIOD DVK 102 inv.no. 1d, Jaarverslag januari-juli 1941 (3 september 1941).

Betekende dit alles een inbreuk op de vrijheid van de kunstenaar? Beslist niet, vond Goedewaagen. 'Want vrijheid is geen willekeur, maar vrije gehoorzaamheid uit overtuiging aan een bindende idee'. De kunstenaar zou een dienaar worden, eerst van zijn geestelijke idee en daarna van zijn volk en zijn staat. Goedewaagen meende hier in de geest van Hegel te handelen. Vrijheid is een noodzakelijkheid, maar niet zonder meer, doceerde die. Er zijn voorwaarden aan verbonden, rechten en plichten. In eerste instantie, stelde Hegel, verschijnt vrijheid als ónvrijheid, dwang en macht. Maar in elke samenleving gelden nu eenmaal bepaalde machts-, plichts- en rechtsverhoudingen, die tezamen garant staan voor vrijheid. Hieraan refereerde Goedewaagen in zijn uitspraak. Hij liet daarbij echter buiten beschouwing dat voor Hegel de vrijheid alléén kon bestaan bij de gratie van acceptatie als algemeen geldend door het individu als ook in de vorm van een geciviliseerde subjectieve wil die tot uiting komt in beschaafde zeden en gebruiken.[124] En daar schortte het in het nationaal-socialisme beslist aan.

In andere redevoeringen en artikelen werkte hij zijn plannen in de loop van 1941 verder uit. De gilden (Pers, Film, Muziek, Theater en Dans, Letteren, en Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid) werden onderverdeeld in vakgroepen. Dat waren de werkelijke kernen van de Cultuurkamer. Zij vormden de collectieve gemeenschappen van de beroepsgenoten. Het gilde was te beschouwen als een federatie van vakverenigingen, die op verwante gebieden werkzaam waren. Binnen de zes gilden onderscheidde Goedewaagen weer drie groepen: de scheppenden zelf, diegenen die het cultuurproduct aan de man brachten, zoals kunsthandel, concertwezen, uitgevers en boekhandel en de amateurkunstenaars, die zich niet als individu maar als deelnemer aan een koor, orkest, schilderclub of toneelvereniging collectief bij een Gilde zouden aansluiten.[125]

Daarnaast maakte hij ook nog een horizontale indeling in gouwen of gewesten. De leden van de Cultuurkamer zouden in alle delen van het land wonen. Hoe meer ze in hun aard en werk het karakter van hun gouw vertoonden, hoe waardevoller ze zouden zijn voor de volksgemeenschap. Als gewesten onderscheidde Goedewaagen Brabant, Limburg, Holland, Friesland, Groningen en Overijssel. Het oosten van het land had een bevoorrechte positie ten opzichte van Holland en Zeeland, want deze gewesten konden, onbezoedeld door de Franse wancultuur, als bruggenbouwer fungeren tussen de Nederlandse en de Duitse cultuur.[126]

Aanvankelijk zag het ernaar uit dat de Cultuurkamer nog vóór de zomer van 1941 gerealiseerd kon worden. De hoofdambtenaren hielden daar in hun planning rekening mee, zoals Goverts, die in januari 1941 al een compleet uitgewerkt plan voor een Muziekgilde (een 'cooperatie der muziek') onder voorzitterschap van zijn gedroomde gildeleider Henk Badings aan Goedewaagen voorlegde.[127] Ook Primo wilde het afsluiten van de contracten voor

[124] Bart Labuschagne, *Hegel*, blz. 31-33.
[125] Goedewaagen, *Passer en Speer II*, blz. 24-25.
[126] Goedewaagen, *Passer en Speer II*, blz. 31.
[127] NIOD DVK 102 inv.no. 2c, 'Opbouw en personen Muziekgilde' (januari 1941).

het nieuwe theaterseizoen al via het Toneelgilde laten verlopen.[128] In de eerste concept-verordening van eind januari 1941 had Goedewaagen een grote autonomie weggelegd voor de gilden. Dat betekende dat een vakgroepleider zelfstandig beslissingen kon nemen – al werd hij wel door de President benoemd. Maar dat laatste stond de overtuiging niet in de weg dat de leden van de gildes het gevoel zouden hebben vrij te kunnen handelen in hun eigen organisatie.[129] De concept-verordening werd voorgelegd aan Seyss-Inquart en nog een reeks Duitse instanties, waaronder ook Schmidts *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda*. En zoals te verwachten viel, waren de Duitsers allerminst gecharmeerd van de eigen draai die Goedewaagen aan de Nederlandse Cultuurkamer wilde geven. Het zou dan ook bijna een jaar en maar liefst acht concept-verordeningen vol gebakkelei over punten en komma's duren voordat Verordening 211/41 door Seyss-Inquart zou worden goedgekeurd en de Kultuurkamer (met een 'K') op 25 november 1941 officieel van kracht werd. En toen was hij nog niet in werking, want dat zou pas gebeuren als er formeel twee gilden waren ingesteld.

Gedurende dat hele jaar stond de vormgeving van de nieuwe cultuurkamerorganisatie in het centrum van de aandacht. Goedewaagen gaf zijn administrateur Jan de Weille (1897-?) de opdracht om een plan op te stellen voor de administratie van de Cultuurkamer. De Weille was chef van de Technologische Afdeling van de Bataafsche Petroleum Maatschappij en lid van de NSB toen hij eind 1940 via Nico Oosterbaan in contact kwam met Goedewaagen. Hij kreeg in januari 1941 een aanstelling als chef van de Administratie in het DVK en hield zich de eerste maanden vooral bezig met het maken van voorschriften en richtlijnen voor tal van diensten in het departement: het archief en de magazijn-, telefoon-, expeditie- en reproductie-administraties.[130] Hij was het prototype van een accurate, minutieuze, maar ook steile ambtenaar en had een lastig karakter.[131] Al snel kreeg hij ruzie met zijn chef M. Wink, hoofd van de afdeling Algemeen Secretariaat en Personeelszaken: 'hij [De Weille] saboteerde een vlotten gang van zaken en ook instructies'. De ruzie liep zó hoog op, dat Wink aan Goedewaagen meedeelde niet langer met De Weille te willen werken. In mei 1941 haalde Goedewaagen hem van de administratieve afdeling af en benoemde hem tot zijn persoonlijk adviseur in administratieve aangelegenheden. Kort daarna belaste hij De Weille met de leiding van de voorbereidende technische, administratieve en commerciele werkzaamheden voor de Kultuurkamer. De Weille kreeg tevens de toezegging dat hij, direct na afkondiging van de Kultuurkamerverordening in november 1941 tot directeur van de Kultuurkamer benoemd zou worden.[132]

De Weille kreeg de opdracht om uit te zoeken hoeveel leden de Cultuurkamer kon verwachten, welke vragen er in het aanmeldingsformulier dienden te worden opgenomen, hoe

[128] NIOD DVK 102 inv.no. 3a, Notulen Departementsraad no. 9 (7 maart 1941).
[129] NIOD DVK 102 inv.no. 3a, Notulen Departementsraad no. 4 (31 januari 1941).
[130] NIOD DVK 102 inv.no. 1l, Aanstellingsbrief Jan de Weille (11 januari 1941).
[131] Zie onder meer: NA 262/45 inv.no. 108964, Brief Van der Vegte aan Huygen (13 april 1942).
[132] NIOD DVK 102 inv.no. 1k, Conceptbrief Goedewaagen aan Jan de Weille (z.d.; mei 1941); inv.no. 1l, Twee conceptbrieven Goedewaagen aan De Weille (z.d.; mei 1941). Vgl. NIOD DOC I 548 map C, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz.11.

de organisatie gehuisvest moest worden en op welke wijze de startfinanciering geregeld moest worden. Ook tekende hij een gedetailleerd organisatieschema.[133] In dit 'Functionneel [sic] Schema Nederlandsche Cultuurkamer' is goed de sterk hierarchische en bureaucratische opbouw van de organisatie te zien, waarin volgens het leidersprincipe iedere vakgroep, afdeling en onderafdeling zijn eigen leider kreeg. De organisatie zou echter zoveel leiders en raden krijgen, dat het systeem bij voorbaat al bijna van stroperigheid en potentiële conflicten in elkaar zakte.[134] Dat is goed te zien door één gilde uit het schema te lichten, bijvoorbeeld het Muziekgilde, zoals volgens De Weilles schema weergegeven op bladzijde 267.

In dit schema zou het niet ondenkbare voorbeeld van een orkestmusicus met een vaste aanstelling, die in zijn vrije tijd in het café speelde om bij te verdienen en daarnaast ook les gaf bij hem thuis (waarbij hij zijn leerlingen zelf de benodigde bladmuziek verkocht) en een jeugdkoor leidde aan de plaatselijke muziekschool (waarmee hij één keer per twee jaar optrad in het land), de facto lid moeten worden van alle vier de vakgroepen. Tevens behoorde hij dan tot tenminste zes onderafdelingen. Als hij een goed plan had en dat wilde uitvoeren, moest hij langs vijf leiders voordat hij goedkeuring kreeg van de President. Een absurde en onwerkbare situatie.

Naast de zes gilden tekende De Weille ook een zwaar bezette Administratieve Afdeling in het schema, met vier stafafdelingen op het vlak van Juridisch advies, Cultuurblad, Culturele zaken en Opsporingsdienst en controle, en verder bestaande uit de Bureaus Assistentie, Boekhouding, Ledenregistratie, Tekening, Statistiek, Personeelszaken en Secretariaat ("Inwendige Dienst"). Deze stond weer in nauw contact met de administraties van elk gilde. Inderdaad zouden in het 'centrale' deel van de Cultuurkamer in de loop van 1942 zo'n 110 ambtenaren werkzaam zijn; in de gilden zelf werden nog eens vijftig mensen aangesteld.[135] De nieuwe organisatie kreeg dus in personeel dezelfde omvang als het DVK.

Het schema van De Weille gaf aanleiding tot een discussie over de vraag of de Cultuurkamer centraal (*top down*) of decentraal (*bottom up*) georganiseerd moest worden. De Weille pleitte voor een centrale organisatie voor wat betreft de ledenregistratie en de administratie van de contributie, omdat dit efficienter en goedkoper zou zijn dan deze taken over te laten aan de gilden. Ook de juridische afdeling moest wat hem betreft centraal georganiseerd worden: wanneer er geprocedeerd zou worden, gebeurde dat immers vanuit de Cultuurkamer als publiekrechtelijk orgaan en niet vanuit het gilde. Bovendien konden centraal juridische specialisten worden aangesteld, bijvoorbeeld op het vlak van auteursrecht – per gilde werd dit onbetaalbaar.[136] Hoewel De Weille gelijk had, was Goedewaagen als gezegd

[133] NIOD DVK 102 inv.no. 1l, 'Beknopt overzicht van verrichte werkzaamheden op administratief gebied' door De Weille (21 april 1941)
[134] NIOD NKK 104 inv.no. 4a, Jan de Weille, Functionneel Schema Nederlandsche Cultuurkamer, organigram op A1-formaat (14 juni 1941).
[135] NIOD NKK 104 inv.no. 1g, Brief Hoekstra aan Goedewaagen (16 februari 1942).
[136] NIOD DVK 102 inv.no. 1l, Toelichting bij Functioneel Schema (17 juni 1941).

CULTUURKAMER

President (bijgestaan door Vice-President en Raad van Advies)
Directeur-Generaal
Administratie/Financiën/Personeelszaken

MUZIEKGILDE

Gildeleider (bijgestaan door Gilderaad)
Zakelijk Leider
Administratie

Vakgroepen:
1 Volksmuziek, 2 Musici, 3 Concertwezen, 4 Muziekhandel

Onderverdeeld in afdelingen:
1.1 Koorwezen, 1.2 Jeugdmuziekclubs, 1.3 Lekenmuziekgezelschappen;
2.1 componisten, 2.2 dirigenten, 2.3 solisten, 2.4 orkestmusici, 2.5 muziekpedagogen, 2.6 kerkmusici, 2.7 amusementsmusici;
3.1 zakelijke bemiddelaars, 3.2 arbeidsbemiddelaars, 3.3 uitwisseling, 3.4 vereenigingen, 3.5 auteursrechten, 3.6 Centraal Bureau Orkestwezen;
4 instrumenten fabrikanten, muziekuitgevers, muziekverkopers

Onderverdeeld in onderafdelingen:
1.1.1 Gemengde koren en ensembles, jeugdkoren en ensembles, mannelijke koren en ensembles, vrouwelijke koren en ensembles; 1.3.1 dilettanten orkesten, harmonie orkesten, fanfare orkesten, instrumentale groepen;
2.1.1 amusementsmuziek, kunstmuziek, volksmuziek; 2.2.1. koordirigenten, orkestdirigenten; 2.3.1 instrumentalisten, vocalisten; 2.4.1 met vaste aanstelling, zonder vaste aanstelling; 2.5.1 directies muziekscholen, leerlingen officiële muziekscholen, leerlingen privémuziekscholen, musicologen en critici, opleiding van dirigenten, privéleraren, rythmische opvoeding, schoolmuziek onderwijs; 2.6.1 protestantse en andere gezelschappen, roomskatholieken, beiaardiers; 2.7.1 cafémusici, dirigenten, film- en radiomusici, zangers, variété musici, vrije instrumentalisten;
3.1.1 agenten, concertdirecties; 3.2.1 ernstige muziek, amusementsmuziek; 3.3.1 binnenland, buitenland; 3.4.1 orkesten, amusementsorkesten, kunstkringen, andere instellingen

Muziekgilde in Functionneel Schema Nederlandsche Cultuurkamer volgens Jan de Weille (1941)

om ideologische redenen voorstander van een decentrale organisatie, al besefte hij later ook wel dat dat intussen onmogelijk was geworden. Vooral omdat hij zichzelf als President van de Cultuurkamer had aangewezen, met vérgaande bevoegdheden inzake de benoeming van de gilde- en vakgroepleiders en een vetorecht op alle zaken die speelden. In die zin was het schema absoluut verkeerd en inconsequent: de President kreeg een veel te sterke positie tegenover de gilden, die nota bene het democratische element hadden moeten vertegenwoordigen. Goedewaagen gaf het zelf achteraf ook toe: 'Secretaris-Generaal en President vertegenwoordigden twee geheel verschillende principes: zij hadden elkaars tegenspelers en tegenstanders moeten zijn'...[137]

In de praktijk kwam er van de decentralisatie niets terecht. Het was de vakgroepen weliswaar toegestaan om eigen initiatieven te ontplooien, maar deze moesten wel steeds in overeenstemming zijn met dat wat de hogere leiding (de Gildeleider) cq. de President aangaf. Goedewaagen zwichtte dan ook voor een organisatiestructuur waarin Ledenadministratie, Financien, Contributie, Juridische Zaken, Archief, Personeelszaken centraal geleid werden. Als pleister op de wonde zou elk gilde zijn eigen kantoor krijgen en zijn eigen correspondentie, archief en personeelsbeleid mogen voeren en een eigen kas beheren voor kleine uitgaven.[138] Maar de Kultuurkamer was niets meer dan een verlengde van het departement en de bodem was onder Goedewaagens ideaal uitgeslagen; het ideaal van kunstenaars die, sociaal en financieel ondersteund door de overheid, zelf verantwoordelijkheid namen en actief deelnamen aan de volksgemeenschap. Daarin had hij natuurlijk wel zelf de hand gehad.

Er waren nog veel meer problemen op te lossen voor de verordening definitief gemaakt kon worden. Wie benoemde het personeel, de vakkundige gildeleider of het bureau van de zakelijk leider? En leidde het niet tot verstarring als alle benoemingen van Gilde- en Vakgroepleiders door Goedewaagen werden gedaan? Goedewaagen benoemde dr. Geert Hoekstra als Directeur-Generaal van de Cultuurkamer en haalde zich daarmee de wrok van De Weille, die zich zwaar gepasseerd voelde, op de hals. Hoekstra kwam niet uit de culturele hoek en werkte als keuringsarts, dus zijn benoeming was een vreemde keuze van Goedewaagen, ook al was hij te bestempelen als 'goed nationaal-socialist en revolutionair'.[139] Mogelijk is Goedewaagen met hem in contact gekomen via zijn vriend Louis Delbaere, ook keuringsarts. Onder Hoekstra vielen zes centrale afdelingen, namelijk Personeelszaken en Organisatie, Juridische Zaken (De Ranitz), Administratie, Ledenregistratie en Documentatie (De Weille), Sociale Zaken, Financiën en Propaganda.

Ondertussen brak De Ranitz zijn hoofd over een rechtvaardig contributiesysteem. Hij had een regeling voor ogen waarbij de aanslag voor de inkomstenbelasting maatgevend was voor de hoogte van de contributie, maar wat moest er dan gebeuren met bijvoorbeeld schrijvers die het schrijven als nevenberoep uitvoerden? Die betaalden dan teveel. En wat

[137] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 106.
[138] NIOD NKK 104 inv.no. 1e, Notulen DVK inz. Oprichting Cultuurkamer no. 10 (9 september 1941).
[139] NIOD DOC I no. 711 (Hoekstra), registratieformulier Hoekstra voor het DVK. Hoekstra werd in juni 1941 benoemd.

was het bedrag dat verenigingen, die collectief werden ingelijfd, moesten betalen? Er waren rijke en arme verenigingen.[140] Bovendien was de begroting voor de Cultuurkamer nog niet rond, zodat het niet bekend was hoeveel de contributie eigenlijk moest opbrengen om de Cultuurkamer en haar sociale voorzieningen goed te laten functioneren. Uiteindelijk werd besloten om een voorlopige contributieheffing voor het eerste jaar vast te stellen op basis van kostenschattingen.[141]

Ook de huisvesting gaf Goedewaagen de nodige kopzorgen. In eerste instantie was de Cultuurkamer gevestigd in een tweetal gevorderde panden van de Dr. Kuyperstichting, in de Tweede van den Boschstraat 42 en 44 in Den Haag. Maar deze bleken al gauw te klein voor de enorme hoeveelheid ambtenaren die Hoekstra nodig had voor zijn centrale organisatie. En dus gaf Goedewaagen toestemming nog een pand te vorderen, de Tweede van den Boschstraat 46.[142] Na oprichting van de gilden in de loop van 1942 bood dit rijtje echter bij lange na niet genoeg ruimte om alle gilden en hun afdelingen te huisvesten. Het einde van het liedje was dat de Kultuurkamer in het najaar van 1942 de beschikking had over een Potemkindorp van twaalf adressen: vijf in de Tweede van den Boschstraat (nummers 38 t/m 46), twee in de Javastraat en nog eens vijf verspreid over Den Haag.[143] Een onoverzichtelijker en feitelijk loze opzet van de Kultuurkamerorganisatie is nauwelijks denkbaar.

Voor Seyss-Inquart was de instelling van twee gilden echter een eis om tot de formele oprichting van de Kultuurkamer over te gaan.[144] In mei 1941 al had Goedewaagen besloten als eerste het Radiogilde en het Persgilde op te richten. Als gevolg van de stroeve samenwerking met de net opgerichte Nederlandsche Omroep werd het Radiogilde voorlopig uitgesteld. In augustus was Goedewaagen vol goede moed dat de Verordening aan het einde van de maand rond zou zijn en dat hij dan tegelijkertijd drie gilden kon instellen, het Persgilde, het Filmgilde en het Gilde voor Theater en Dans.[145] In november kwam de Verordening eindelijk af, maar was het nog niet gelukt om een gilde in te stellen. Grootste probleem was het aanstellen van gildeleiders; Goedewaagen wilde het liefst topkunstenaars in die functies als Lodewijk van Deyssel of Adriaan Roland Holst voor het Letterengilde, Hein von Essen voor het Gilde voor Theater en Dans en natuurlijk Henk Badings voor het Muziekgilde. Maar op Badings na zou geen van hen ingaan op een uitnodiging, in de eerste plaats natuurlijk vanwege de nationaal-socialistische inslag. Maar voor de twijfelaars speelde ook mee dat de functie van gildeleider '*ehrenamtlich*' was en niet werd betaald; alleen de zakelijk leiders en de vakgroepleiders kregen een salaris. Dat zal een aantal potentiële gildeleiders ertoe hebben genoopt voor de 'eer' te bedanken. De voortdurende bemoeienis van de *Hauptabteilung*, die elke benoeming moest goedkeuren, leidde eveneens tot vertraging.

[140] NIOD NKK 104 inv.no. 1e, Notulen DVK inz. Oprichting Cultuurkamer no. 8 (9 augustus 1941).
[141] NIOD NKK 104 inv.no.1f, Notulen Nederlandsche Kultuurkamer no. 9 (21 januari 1942).
[142] NIOD NKK 104 inv.no.1f, Notulen Nederlandsche Kultuurkamer no. 7 (7 januari 1942).
[143] NIOD NKK 104 inv.no.1h, Notulen bestuursraad, President Nederlandsche Kultuurkamer (12 oktober 1942).
[144] NIOD DVK 102 inv.no. 3b, Notulen Departementsraad no. 16 (16 mei 1941).
[145] NIOD DVK 102 inv.no. 3b, Notulen Departementsraad no. 24 (8 augustus 1941).

De tijd begon te dringen, aangezien in de Verordening een aanmeldingstermijn van 19 februari 1942 was opgenomen. Dat betekende dat alle Nederlandse kunstenaars zich vóór die datum dienden aan te melden bij de Kultuurkamer om in aanmerking te komen voor de toelatingsprocedure die hen tot lid zou toelaten. Het liefst zag Goedewaagen alle naar schatting 54.000 kunstenaars vrijwillig komen.[146] Dwang zou nooit zijn opzet zijn geweest, zo verklaarde hij na de oorlog.

> 'Wij wilden alleen leiding geven', zei hij. 'Ik heb altijd moeten lachen om de vrees die men had, dat de Duitsers onze kunstenaars zouden dwingen om nationaal-socialistische kunst te maken. In de eerste plaats heb ik nooit nationaal-socialistische kunst gezien, en in de tweede plaats heb ik nog nooit een kunstenaar gezien, die zich laat dwingen (...).'[147]

Dat Goedewaagen er in zijn hoogtijdagen als secretaris-generaal toch anders over moet hebben gedacht, bewijzen de gebundelde cultuurpolitieke redevoeringen van *Passer en Speer*, waarin hij zijn visioen van nationaal-socialistische kunst gedragen door nazi-kunstenaars van alle kanten belicht.

Overigens was Goedewaagen in 1941 niet helemaal tegen een aanmeldingsplicht, maar pas als de Kultuurkamer was opgericht.[148] Hij dacht kennelijk dat het zover niet zou hoeven komen, aangezien alleen leden van de Kultuurkamer in een kunstberoep werkzaam mochten zijn. Daarom was hij ook ongelukkig over het feit dat Seyss-Inquart erop stond dat de term 'Cultuurkamer' in de verordening als Kultuurkamer werd geschreven. En niet omdat al het drukwerk met 'Cultuurkamer' al klaar lag, maar omdat hij bang was dat de K het on-Nederlandse karakter van de nieuwe organisatie al te zeer zou prijsgeven. Hij wist niet dat Seyss-Inquart zich had laten beïnvloeden door Geerto Snijder, die zijn Cultuurkring intussen ook had omgedoopt in Kultuurkring, onder het mom: 'Wer sich jetzt noch auf das C versteift, distanziert damit bewusst die niederländische von der deutschen Kultur.[149] Goedewaagen zwichtte, al vertelde hij zijn ambtenaren dat hijzelf zou blijven vasthouden aan de C, hetgeen hij op den duur echter niet kon volhouden.[150] Zelfs in zijn naoorlogse autobiografie bezondigde hij zich nog aan Kultuurkamer met een K, waarna hij in het hele manuscript de getypte K's met pen in een C veranderde... Maar toen behoorde *kultuur* intussen al tot het besmette jargon van het nationaal-socialisme, zoals ook termen als *arisch*, *ras* en *jood*.[151]

In overleg met Schmidt besloot Goedewaagen, ongeduldig geworden, in december 1941 over te gaan tot de instelling van drie gilden: voor Film (gildeleider Jan Teunissen), Bouw-

---

[146] De Jong, *Het Koninkrijk* 5, blz. 275-276. Van dit aantal kwamen 25.000 uit de muziek en bijna 16.000 uit de beeldende kunsten.
[147] NIOD DOC I 548 map c, Proces Goedewaagen (1 december 1948) blz. III-3.
[148] NIOD NKK 104 inv.no. 1e, Notulen DVK inz. Oprichting Cultuurkamer (19 november 1941).
[149] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, Brief G.A.S. Snijder aan F. Wehofsich (8 november 1941) .
[150] NIOD NKK 104 inv.no. 1e, Notulen DVK inz. Oprichting Cultuurkamer (19 november 1941). Zie bijvoorbeeld de ondertitel van *Passer en Speer*: in 1941 'Cultuurpolitieke redevoeringen', in 1943 'Kultuurpolitieke redevoeringen'.
[151] Van den Toorn, *Wij melden u den nieuwen tijd*, blz. 377.

kunst, Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid (gildeleider Ed. Gerdes) en Muziek (gildeleider Henk Badings). Goedewaagen meldde dit als feit in het College van Secretarissen-Generaal.[152] Wat er daarna gebeurde is onduidelijk, maar twee weken later liet Goedewaagen aan zijn ambtenaren weten dat hij met Seyss-Inquart was overeengekomen dat hij het Film- en Muziekgilde alsmede het Gilde voor Theater en Dans (gildeleider Jan C. de Vos jr.) zou oprichten. Maar het jaar 1941 zou voorbijgaan zonder de instelling van ook maar één gilde. Waarom het alwéér misging, bleek al gauw: Seyss-Inquart had vanuit Berlijn protesten gekregen tegen het Filmgilde. De Berlijners waren met name beducht voor een eigen Nederlandse filmindustrie en wilden daarop eerst meer grip hebben voor ze toestemming gaven. En het Muziekgilde was vleugellam geworden door het voortijdige vertrek van Henk Badings als gildeleider. Badings had de autonomie, het zelfbestuur en de zelfstandige huisvesting van zijn gilde als belangrijkste eisen op tafel gelegd – eisen die door Goedewaagen en Goverts uiteraard niet konden worden ingewilligd.[153]

Aan het eind van het jaar probeerde een groep anonieme kunstenaars nog eenmaal hun collega's te waarschuwen voor de gevolgen van de Cultuurkamer:

> 'De keus tusschen geestelijke onvrijheid en broodsgebrek, wordt door velen maar al te gemakkelijk in den zin van geestelijke onvrijheid beslist; dat is een jaar geleden door den overgang van het meerendeel der journalisten naar het autoritaire Verbond van Nederlandsche Journalisten, dat bestemd is over te gaan in het Journalistengilde, helaas wel gebleken.'

Nogal prematuur stelden de anonieme opstellers van het pamflet dat het merendeel van de Nederlandse kunstenaars tezijnertijd zich niet zou aanmelden. 'Deze kunstenaars achten zich zelf en hun arbeid te zeer verbonden aan de waarden die in de huidige wereldworsteling op het spel staan en wenschen aan de vernietiging dier waarden niet mee te helpen.'[154]

Op 22 januari 1942 was de kogel eindelijk door de kerk: het Gilde voor Theater en Dans én het Persgilde werden opgericht – de Nederlandsche Kultuurkamer was een feit. Eind februari volgden het Letterengilde (gildeleider prof. dr. Jan de Vries) en het Gilde voor Beeldende Kunsten (gildeleider Jan Bakker) en het Filmgilde (gildeleider Jan Teunissen) en tot slot op 2 maart het Muziekgilde (gildeleider Hendrik Rijnbergen). Over de gildeleiders kan in het algemeen gezegd worden dat het stereotype van de opportunistische NSB-er niet bij allen opgaat. Met name Badings, Blokzijl, Gerdes en De Vries golden als (intellectuele) nationaal-socialisten uit overtuiging. Rijnbergen had jarenlang als dirigent in Duitsland gewerkt, onder meer onder leiding van Mengelberg en was net als Badings gespeend van politiek benul. Ook Teunissen en De Vos jr. waren niet behept met politieke ervaring, maar waren wel ambitieus en gedreven om in hun vak aan de top te komen.

Max Blokzijl was buitengewoon trots op het feit dat zijn Persgilde als eerste gilde werd opgericht. Hij was op het laatste moment door Schmidt als gildeleider naar voren gescho-

[152] NIOD CSG 216 inv.no. 3i, Notulen no. 95 (11 december 1941).
[153] Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk*, blz. 158. Badings aanvaardde wel de functie van voorzitter van de Afdeling Componisten van het Muziekgilde.
[154] NIOD DVK 102 inv.no. 11, Open brief aan de Nederlandse kunstenaars (december 1941).

ven, aangezien de functie door Goedewaagen in de zomer van 1941 al aan Arie Meijer-Schwencke was beloofd. Een actie van Meijer-Schwencke om Blokzijl bij Schmidt zwart te maken, mocht niet baten.[155] Blokzijl haalde met deze benoeming nu zijn gram op de kringen van journalisten die hem voor de oorlog als minderwaardig opzij hadden geschoven, nadat hij in 1938 in De Waag een pleidooi had gehouden voor de 'verankering van een Gilde der Publicisten in de Wet'.[156] In een ronkend artikel in *De Schouw* voerde hij zichzelf op als brein achter het Persgilde. Niet alleen door nog eens te memoreren aan zijn plannen uit 1938, maar ook door formuleringen als '... Goedewaagen, die (...) het denkbeeld van de oprichting van een Persgilde krachtig heeft ondersteund'.[157] Hij maakte zich in het artikel vooral hard voor een 'zoo ruim mogelijke betaling vooral van het redactioneel personeel'. Daarvan zou hijzelf als journalist ook profijt hebben, want hij was allerminst tevreden over de salarisverhogingen die reeds waren doorgevoerd.

De toelatingsprocedure van de Kultuurkamer behelsde een lange vragenlijst naar het werkzame en privéleven van de kunstenaar, en een Ariërverklaring. Dat betekende dat met de oprichting van de Kultuurkamer de Joden definitief uit het kunstleven werden uitgesloten. Goedewaagen, die in augustus 1941 een bezoek aan Goebbels had gebracht om te praten over de inrichting van de Kultuurkamer, had duidelijke instructies gekregen over dit onderwerp: 'Wat het Jodenprobleem betreft wil men in Berlijn een zoo strak mogelijke lijn volgen.'[158] Aan de secretarissen-generaal meldde hij na het afkomen van de Kultuurkamer-verordening dat deze een Ariërparagraaf bevatte die strenger was dan in andere verordeningen. De Kultuurkamer liet maar één Joodse grootouder toe, in het bedrijfsleven mocht men er twee hebben. Kunstenaars mochten ook niet met iemand van Joodsen bloede getrouwd zijn.[159] Aan zijn collega's stelde Goedewaagen voor om in alle afzonderlijke gevallen na te gaan of een uitzondering gemaakt moest worden of niet.

In de praktijk zou hij dit niet doen; er zijn althans geen voorbeelden van dergelijke uitzonderingen te vinden. Enerzijds verschool Goedewaagen zich in de uitvoering van de anti-Joodse maatregelen achter Rauter, die geen dispensatie zou verlenen aan bijvoorbeeld (half)Joodse musici die wilden blijven optreden.[160] Anderzijds was hij zó overtuigd van het fundamentele gevaar van het internationale Jodendom op de gezonde ontwikkeling van de Nederlandse kunsten, dat uitzonderingen de uitvoering van zijn cultuurpolitiek zouden ondermijnen. Hij werd in die overtuiging sterk beïnvloed door het propaganda-offensief

---

155 NIOD DOC I 1137, Uitspraak Commissie voor de Perszuivering inz. A. Meijer-Schwencke (23 februari 1950).

156 'Een lezer' (Max Blokzijl), 'Journalistieke vrijheid; maatregelen ter verheffing – dus opheffing – der persvrijheid', *De Waag* jrg. 2 no. 23 (11 juni 1938) blz. 516.

157 Max Blokzijl, 'Het Persgilde', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer*, jrg. 1 no. 4 (2 maart 1942) blz. 83-85.

158 NIOD DVK 102 inv.no. 3b, Notulen Departementsraad no. 26 (29 augustus 1941); NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal (9 januari 1947) blz. 20.

159 De paragraaf over de uitsluiting van Joden en Joods vermaagschapte personen was in de Kultuurkamer Verordening 211/41 zó summier dat het DVK volgens Stuldreher 'zijn eigen definitie van 'Jood' had ontwikkeld'. Wimmers 'Rassereferent' Hans Calmeyer had daartegen bezwaar aangetekend bij De Ranitz. Stuldreher, *De legale rest*, blz. 129-131.

160 NIOD DVK 102 inv.no. 3c, Notulen Departementsraad no. 38 (23 december 1941).

dat Goebbels vanaf begin 1942 Europabreed uitrolde: in het hele bezette gebied van oost tot west werd de bedreiging van Europa door het Joodse bolsjewisme tot hoofdthema.[161]

Goedewaagen miste elk menselijk invoelingsvermogen en betrokkenheid bij de uitsluiting van de Joden uit de samenleving en hun latere deportatie. Voor hem stond zijn cultuurracistische ideaal van een zuivere Arische mens voorop. Dat streven komt onmiskenbaar naar voren in een briefwisseling met secretaris-generaal Frederiks van Binnenlandse Zaken in de zomer van 1942. Frederiks riep de hulp van zijn collega Goedewaagen in om een aantal Joodse kunstenaars te vrijwaren van werkkampen en deportatie.[162] 'U zult met mij van oordeel zijn', schreef Frederiks, 'dat het van groot belang is alles in het werk te stellen teneinde te voorkomen, dat kunstenaars als hier bedoeld onder de volheid der Jodenmaatregelen vallen.' Goedewaagen reageerde niet, zoals wel vaker in moeilijke situaties waarin een standpunt van hem gevraagd werd. Daarop kwam Frederiks hem tegemoet in een persoonlijke brief door te vermelden dat Schmidt 'zeer wel bereid is om in zeer bijzondere gevallen te bevorderen, dat de daarvoor in aanmerking komende Joden niet worden gedeporteerd of in werkkampen worden geplaatst.' Met de waarschuwing 'Er is hier *periculum in mora* [er zit gevaar in uitstel]' beval hij deze kwestie nogmaals bij Goedewaagen aan. Het antwoord, drie dagen later, was kort: 'Het is mijn opvatting dat de Joodsche invloed in het kultureele leven in Nederland met kracht moet worden bestreden.' Goedewaagen gaf geen gevolg aan Frederiks' verzoek en bevestigde daarmee definitief zijn medeplichtigheid aan de jodendeportaties en zijn reputatie als harteloze antisemiet.[163]

In het voorjaar van 1942 hadden reeds 26.000 individuele kunstenaars hun aanmeldingsformulieren inclusief Ariërverklaring aan de Kultuurkamer gestuurd. De orkestmusici waren weliswaar en bloc aangemeld, maar ieder had wel individueel een Ariërverklaring moeten invullen. Hoewel vier van de zeven orkestbesturen de handdoek in de ring gooiden, voldeden zonder uitzondering alle orkestleden keurig aan hun verplichtingen.[164] Nog eens 10.000 aanmeldingen kwamen van het collectief inlijven van verschillende kunstenaarsverenigingen, zoals vrijwel alle beeldende kunstenaarsverenigingen als De Onafhankelijken, De Brug en St. Lucas, als ook de toonkunstenaarsverenigingen en die van de letterkundigen. De toetreding van kunstenaars tot de Kultuurkamer verliep dus naar verwachting, al bleven de echt prominenten, onder wie Goedewaagens vroegere kunstenaarsvrienden Adriaan Roland Holst en John Rädecker weg. Voor zijn ex-zwager Sjoerd de Roos was de dreiging van de Kultuurkamer zelfs reden om zijn werkzaamheden als typograaf te beëindigen en een jaar eerder met pensioen te gaan.[165] Bovendien verzocht hij de samensteller

---

161 Umbreit, 'Die Deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942-1945', blz. 130.
162 NIOD DVK 102 inv.no. 17i, Brieven Frederiks aan Goedewaagen (2 en 26 augustus 1942). De Joodse kunstenaars waarop Frederiks doelt zijn niet bij name bekend.
163 NIOD DVK 102 inv.no. 17i, Brief Goedewaagen aan Frederiks (29 augustus 1942).
164 Samama, 'Musici in oorlogstijd 1940-1945', blz. 83. Vgl. Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk*, blz. 229, die stelt dat 'vrijwel' alle orkestmusici de Ariërverklaring inleverden.
165 De Roos was 64 jaar toen hij in 1941 met pensioen ging. Al in 1933 had hij vanwege zijn afkeer van het nationaal-socialisme alle beroepsmatige contacten met Duitsland verbroken. Vgl. A.J.C.M. Gabriëls, 'Roos, Sjoerd Hendrik de (1877-1962)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland 4* (Den Haag 1994).

van *Het werk van S.H. de Roos* de naam van zijn ex-zwager niet te vermelden in de pagina's over de Heuvelpers en de eerste uitgave *Tractatus Politicus*.[166]

Kort voor de plechtige inwijding van de Kultuurkamer op 30 mei 1942 hield Goedewaagen voor het voltallige personeel een toespraak over de functie, bevoegdheden en werkzaamheden van de nieuwe organisatie.[167] Vroeger, zei Goedewaagen, dachten kunstenaars dat ze hun talenten, hun gaven hadden gekregen voor zichzelf, voor de kunst of voor zijn familie. Nu was de gedachte dat de kunstenaar volledig in dienst stond van de Nederlandse volksgemeenschap. Natuurlijk prevaleerde de cultuurpolitiek boven de belangen van de kunstenaar; het ging tenslotte niet om de kunstenaar maar om de kunst, en deze had zich 'in vrijheid' te richten naar de lijnen der cultuurpolitieke leiding. Het doel van de Kultuurkamer was om dat de mensen bij te brengen.

De Kultuurkamer stond onder leiding van het DVK, vervolgde Goedewaagen, wat duidelijk tot uiting kwam in de personele unie tussen het DVK en de Kultuurkamer in de persoon van hemzelf als secretaris-generaal én president. Concreet betekende dit dat er een direct contact moest zijn tussen het gilde en de bijbehorende kunstafdeling, dus tussen het muziekgilde en de Afdeling Muziek, tussen het letterengilde en de Afdeling Boekwezen enzovoort. De Kultuurkamer mocht ook contacten met andere departementen leggen, mits dat via het DVK liep. Hijzelf had de verantwoordelijkheid voor de benoemingen van de vice-president, de gildeleiders en de afdelingshoofden van de Centrale. De gildeleiders benoemden hun bestuurders, hun raden van advies, echter altijd onder goedkeuring van de president, net als de vakgroepleiders en -bestuurders die door de gildeleiders werden benoemd. Het was de gilden en vakgroepen niet toegestaan om op eigen houtje perscontacten te onderhouden of publicaties uit te geven; alle pers- en publicatiezaken moesten lopen via de Afdeling Voorlichting, die op zijn beurt werd gecontroleerd door de Duitse autoriteiten.

Uit deze toespraak kwamen twee zaken duidelijk aan het licht, de nauwe band tussen het DVK en de Kultuurkamer en de opmerkelijke machtspositie van Goedewaagen. Hoe nauw de band tussen DVK en Kultuurkamer was, blijkt in de eerste plaats uit Goedewaagens dubbelfunctie als secretaris-generaal van het DVK én President van de Kultuurkamer, en uit het feit dat hij wilde dat alle beleidszaken tussen de afdelingen DVK en de Kultuurkamer via hem moesten gaan. De twee functies waren volledig met elkaar versmolten. Van de gewenste *bottom up*-structuur, waarbij de kunstenaars als het ware vanaf de ateliervloer de cultuur konden beïnvloeden was allang geen sprake meer. En ongemerkt had Goedewaagen zijn personeelsbestand verdubbeld.

Goedewaagen zelf was in deze tijd op het hoogtepunt van zijn roem. Voor de Nederlanders was hij de machtigste figuur als het aankwam op de nazificatie van de cultuur en de kunsten. De kunsten en de media waren, nu hij naast secretaris-generaal ook president van de Kultuurkamer én hoofdredacteur van De Schouw (het officiële orgaan van de Kultuurkamer) was geworden, volledig aan hem overgeleverd. Het moet dan ook in deze tijd

[166] Van Dijk, 'S.H. de Roos en zijn (?) Heuvelpers', blz. 90. A.A.M. Stols, *Het werk van S.H. de Roos. Een bijdrage tot de geschiedenis van de herleving der Nederlandsche boekdrukkunst* (Amsterdam 1942) blz. 42-56.
[167] NIOD NKK 104 inv.no. 1g, Toespraak Goedewaagen voor medewerkers NKK (6 mei 1942).

geweest zijn dat zijn scheldnaam 'Rotkar' opdook, onder meer in het puntdicht *Op een Secretaris-Generaal* van mr. Sem Davids:

> *Het voertuig van den wangeest onzer dagen*
> *Noemt zich – wat holle trots! – een goede wagen.*
> *Maar wie zóó Duitsch langs Hollands beemden jaagt,*
> *Heeft om 's volks schimpnaam "rotkar" zelf gevraagd.*[168]

Zijn macht was echter ogenschijnlijk. In dezelfde tijd zaagden diverse andere eerzuchtigen al aan allevier zijn stoelpoten: Willem van der Vegte, Ernst Voorhoeve en Jan de Weille als trouwe vazallen van Mussert, Geerto Snijder met zijn Kultuurraad, Fritz Schmidt in de slag om de Duitse partijbelangen, en Seyss-Inquart in zijn machtsspel met Goebbels. Het zou dan ook niet lang meer duren of zijn troon zou gaan wankelen.

De plechtige inwijding van de Kultuurkamer

Op 30 mei 1942 vond eindelijk de plechtige inwijding plaats van de Kultuurkamer. De opening werd groots gevierd in de Haagse Stadsschouwburg.[169] Alle hoogwaardigheidsbekleders uit de bezettingspolitiek waren present: Seyss-Inquart, Schmidt en Wimmer, Snijder, Feldmeijer, Van Dam en Schrieke, Huygen namens Mussert, en zelfs een Berlijnse afgezant van het *Reichspropagandaministerium*. Dat Mussert zelf niet aanwezig was bij de belangrijkste DVK-gebeurtenis van het jaar, lijkt, gezien zijn machtsaanspraken op het DVK, geen handige zet te zijn geweest. Volgens een verslag in de Vrije Kunstenaar in juni 1942 waren er ook kunstenaars uitgenodigd die zich niet bij een Gilde hadden aangemeld; of dit per abuis was of strategische opzet van Goedewaagen om ook de kunstenaars van naam voor zijn feest te strikken is niet te achterhalen.

De opening werd muzikaal ingeluid met de Symphonische Proloog van Henk Badings – een stuk dat hij eigenlijk voor het honderdjarig bestaan van de Wiener Philharmoniker had geschreven en dat op verzoek van Seyss-Inquart nu zijn première in Nederland beleefde. Goedewaagen had graag bij deze gelegenheid Willem Mengelberg op de bok gezien als Nederlands meest beroemde dirigent, maar die had zich schielijk uit de voeten gemaakt en het Concertgebouworkest moest het met Toon Verhey doen, chef-dirigent van de Haarlemse Orkest Vereeniging.[170] De Vrije Kunstenaar in genoemd verslag: 'Mengelberg leed aan "polsverstuiking" – zou zijn diplomatieke ziekte het eerste teeken van verhelderd inzicht zijn? – zijn legitieme plaatsvervanger Van Beinum was er ook niet. Ter opluistering fungeerde slechts de muzikale clown van de "nieuwe orde" Toon Verhey.'

Goedewaagen en Seyss-Inquart hielden beiden een toespraak. Goedewaagen sprak als eerste. Gepreoccupeerd als hij er de laatste maanden mee was geweest, hing hij zijn betoog

---

168 Schenk, M.G., *Geuzenliedboek 1940-1945* (Amsterdam 1945) blz. 240.
169 NIOD NKK 104 inv.no. 1g, Uitnodiging voor de inwijding van de Nederlandsche Kultuurkamer (30 mei 1942).
170 NIOD NKK 104 inv.no. 1h, Notulen Bestuursraad NKK (29 april 1942).

op aan het handjevol kunstenaars dat zich nog níet bij de Kultuurkamer had aangemeld.[171] Inderdaad hadden zich op dat moment nog geen letterkundigen van naam bij het Letterengilde gemeld en er waren dan ook geen prominente schrijvers of dichters op de plechtigheid aanwezig.[172] In zijn toespraak zei Goedewaagen dat deze weigerachtige kunstenaars nog steeds 'argwanend' tegenover de nieuwe ontwikkelingen stonden, omdat ze vervreemd geraakt waren van hun volksgemeenschap en louter nog hun eigen of vakbelangen najoegen. De Kultuurkamer kreeg tot taak hen daarvan bewust te maken en hen terug te leiden naar hun gemeenschap.

> 'De lijfspreuk van den nieuwen mensch, den nieuwen staat en der nieuwe cultuur is: dat de mensch er niet is om *gediend te worden*, doch om zelf te *dienen*. Dit is de mythe van de volksche staat. (…) De Kultuurkamer is gesticht om journalist, filmwerker, musicus, schrijver, tooneelspeler, schilder, beeldhouwer en bouwmeester een verzekerde basis voor hun scheppingsdrang te geven, hun belangen in economischen zin te verzorgen, hen sociaal in een steviger positie te brengen, hun vakkundigheid te verhoogen en daarmee onze cultuur te dienen.(…) Wie zekerheid van slagen wenscht, make zich uit onze rijen los en blijve burger. Wie zonder die zekerheid toch op zijn doel afgaat – alleen hij is vrij.'

Het profijt van de Kultuurkamer was natuurlijk alleen weggelegd voor degenen die concreet met de Nederlandse cultuur verbonden waren. Joden werden uitgesloten, niet zozeer, in de woorden van Goedewaagen, vanwege hun inferieure ras, maar omdat ze zich 'met hun internationale levenshouding volgens hun eigen beginsel in alle volkeren der wereld (…) kunnen neerlaten'. Dan moesten ze daarvoor natuurlijk wel toestemming krijgen van de betreffende overheid; van Nederland kregen ze die niet. De Kultuurkamer was evenmin een 'bedeelingsinstituut' – van de kunstenaars werd hartstocht, toewijding en werkkracht gevraagd, uiteraard in combinatie met vakmanschap. 'Beunhazen heeft ons volk niet noodig, ook niet als zij oude en eerlijke politieke strijders voor de nieuwe orde zijn.'

Seyss-Inquart, die, om zijn positie als allerhoogste gezagsdrager van de Kultuurkamer nog eens te onderstrepen, vóór de plechtigheid de President en alle gildeleiders van de Kultuurkamer op zijn werkkamer had ontvangen, gaf in zijn rede nog eens het belang van de Nederlands-Duitse verbintenis aan.[173] Hij deed het voorkomen alsof het voorstel voor de oprichting van de Nederlandse Kultuurkamer van Nederlandse zijde was gekomen. Dat verheugde hem zeer, omdat hij daaraan kon zien dat de grondslagen voor de nationaal-socialistische cultuurpolitiek ook in Nederland werden erkend. Seyss-Inquart benadrukte nog maar eens de nauwe verwantschap tussen de Duitse en de Nederlandse cultuur, die beide geworteld waren in 'onze gemeenschappelijke Germaansche ruimte'. De plechtigheid werd afgesloten met de Ouverture Egmont van Beethoven, gespeeld door het Concertgebouworkest, waarna er een drukbezochte receptie volgde in de foyers van de schouw-

[171] NIOD DOC I 548 map b, Redevoering ter inwijding van de Kultuurkamer (30 mei 1942); vgl. Dr. T. Goedewaagen, Redevoering ter inwijding van de Kultuurkamer, *De Schouw*, jrg. 1 no. 10 (1 juni 1942) blz. 217-224.
[172] NIOD NKK 104 inv.no. 1h, Notulen Bestuursraad NKK (22 mei 1942).
[173] 'Plechtige inwijding Nederlansche Kultuurkamer. Toespraken van Prof. Goedewaagen en van Dr. Seyss-Inquart', *Het Vaderland* (31 mei 1942)

burg. Goedewaagen was daarbij, volgens het verslag in de krant, 'omringd door zijn gildeleiders'.[174]

Nu de Kultuurkamer officieel geopend was, kon Goedewaagen de balans opmaken van de resultaten uit de eerste maanden. En hoewel hij nog steeds optimistisch was, konden die resultaten nauwelijks aan zijn verwachtingen voldoen. Er was nog veel werk aan de winkel. Allereerst de verhoudingen tussen departement en Kultuurkamer; hoewel de Kultuurkamer formeel een publiekrechtelijk orgaan was dat onder het DVK viel, gingen de ambtenaren van de Kultuurkamer in de praktijk hun eigen gang, zonder rekening te houden met het beleid van het DVK of te overleggen met de afdelingshoofden. Competentiestrijd, ruzie en chaos lagen op de loer.

En dan was er de samenwerking tussen de Kultuurkamer en het Rijkscommissariaat. Namens Seyss-Inquart hield de *Theaterdezernent* Dr. Joachim Bergfeld toezicht op de Kultuurkamer. Hij was afkomstig uit de *Reichskulturkammer*, werd benoemd tot hoofd van de *Abteilung Kultur* in de *Hauptabteilung für Volksaufklägung und Propaganda* en had in die hoedanigheid veel zeggenschap over het Nederlandse culturele leven tijdens de bezetting. Seyss-Inquart zou tegen hem hebben gezegd: 'Nehmen Sie doch die Holländer die Kulturkammer ab. Machen Sie es.'[175] Dat verzoek had Bergfeld ter harte genomen en hij ging zich intensief met alle facetten van de Kultuurkamer bemoeien. Kort na de instelling van de gilden verweet hij de gildeleiders dat ze veel te weinig tot stand brachten. De gildeleiders protesteerden hiertegen, niet alleen omdat ze op dat moment tal van zaken in voorbereiding hadden op het gebied van arbeidsvoorwaarden, contracten, salarisregelingen en vakopleidingen, maar vooral omdat intussen een aantal van die initiatieven een vroegtijdige dood gestorven was op het bureau van Bergfeld zelf.[176]

Goedewaagen had Bergfeld al snel laten weten: 'Wij willen onze fouten zélf maken en eruit leren!', maar Bergfeld, een nogal nogal nerveuze persoonlijkheid, die erg bang was om zich in zijn vingers te snijden en er alles aan deed om standjes van zijn superieuren te vermijden, bleef zijn eigen lijn volgen.[177] Goedewaagen was al niet opgewassen tegen de overmacht van het Rijkscommissariaat, maar zou ook niet capabel blijken om, na alle mooie woorden op papier over het nieuwe cultuurorgaan, de plannen daadkrachtig om te zetten in een goed functionerende organisatie.

De aanmeldingsprocedure, de basis onder de Kultuurkamer-organisatie, was niets minder dan een administratieve puinhoop. Weliswaar hadden zich in april zo'n 26.000 individuele kunstenaars gemeld en waren er 10.000 aanmeldingen collectief via kunstenaarsverenigingen binnengehaald, dat aantal was nog lang niet genoeg.[178] Erger was, dat de afdeling

[174] 'Plechtige inwijding Nederlansche Kultuurkamer. Toespraken van Prof. Goedewaagen en van Dr. Seyss-Inquart', *Het Vaderland* (31 mei 1942); foto in Beeldbank WOII no. 28732: Goedewaagen stelt Vice-President Jan de Vries voor aan Seyss-Inquart.
[175] Privé-archief dr. J.W. IJsselstein Mulder, Gesprek met Dr. J. Bergfeld door J.W. Mulder (17 augustus 1974).
[176] NIOD NKK 104 inv.no. 1h, Notulen Bestuursraad NKK (17 en 29 april 1942).
[177] PA JM, Gesprek met Dr. J. Bergfeld door J.W. Mulder (17 augustus 1974); vgl. PA JM, Brief Goedewaagen aan Mulder (26 november 1976). NIOD, DOC I 1376, Proces Verbaal S.M.S. de Ranitz (13 januari 1947) blz. 8.
[178] NIOD NKK 104 inv.no. 1h, Notulen Bestuursraad NKK (22 april 1942).

Ledenregistratie niet was toegerust voor haar taak. De toestroom van formulieren was gigantisch en alle binnengekomen formulieren moesten één voor één gecontroleerd en verwerkt worden tot een definitief lidmaatschap. Aan veel aanmeldingen ontbrak een Ariërverklaring of de verklaring was half ingevuld, wat veel extra werk opleverde. Formulieren raakten zoek, aanmeldingen werden niet verwerkt of niet doorgegeven aan de gilden, kunstenaars werden ingedeeld bij het verkeerde gilde, informatie die bij de gilden binnenkwam werd niet doorgegeven aan de Ledenregistratie, kortom de *back bone* van de Kultuurkamer functioneerde uitermate slecht.[179]

De consequentie was dat in de zomer van 1942 de Kultuurkamer nauwelijks leden kende die met succes de ballotage gepasseerd waren. Er waren des te meer 'voorlopige lidmaatschappen' afgegeven en nog meer onverwerkte aanmeldingen lagen hoog opgestapeld op de bureaus. Veel kunstenaars hadden zelfs hun formulieren nog niet ontvangen, of kregen hun Ariërverklaring pas maanden later toegestuurd. Bij vele kunstenaars is alleen de datum van hun eerste aanmelding op hun ledenkaart vermeld; zij stuurden hun Ariërverklaring nooit op. Anderen, zoals bijvoorbeeld de actrice Mary Dresselhuys, meldden zich zonder formulier, verklaring, adres en foto's-in-drievoud: 'Op bevel van den Rijkscommissaris meld ik mij hierbij bij de Ned. Kultuurkamer, afdeeling Theater en Dans. Mary Dresselhuys' – haar aanmelding werd dan ook beschouwd als 'niet-gemeld'.[180] Haar actie had echter geen gevolgen. De afdeling Ledenregistratie kwam er niet aan toe haar op te roepen zich correct te laten registreren.

Goedewaagen probeerde het probleem op te lossen door de vakgroepen al goedkeuring te laten geven aan iemands lidmaatschap nog vóór de vragenlijsten volledig ingevuld ontvangen en gecontroleerd waren. Maar Bergfeld was daar mordicus tegen en stelde de Ariërverklaring als *sine qua non* voor de aanname van leden. Het registratieproces stagneerde. De uiteenlopende standpunten en de chaos bij de ledenadministratie zorgden ervoor dat het onduidelijk bleef wanneer een kunstenaar zijn definitieve lidmaatschap kon krijgen.[181] Van een formeel Kultuurkamer-lidmaatschap is bij de meeste kunstenaars dus eigenlijk nooit sprake geweest. Overigens betekent dat niet dat het verzet van de kunstenaars tegen de Kultuurkamer door de chaos in de administratie werd gestimuleerd: vrijwel iedereen die een aanmeldformulier ontving, stuurde deze ingevuld terug en maakte gebruik van de faciliteiten die DVK en Kultuurkamer boden: werkbeurzen, verkooptentoonstellingen, opdrachten en materialenvoorziening.[182] Annie de Roos bijvoorbeeld meldde zich als lid van de Kultuurkamer toen ze deel wilde nemen aan een expositie van De Brug.[183]

Wat het imago van de Kultuurkamer echter écht parten speelde, was de weigering van enkele tientallen prominente kunstenaars om zich bij hun gilde aan te melden. Velen van hen stopten met hun werk in afwachting van betere tijden. Anderen wachtten af. In juni

[179] NIOD NKK 104 inv.no. 1g, Nota over afdeling Ledenregistratie (z.d., zomer 1942).
[180] NIOD NKK 104 inv.no. 10w, Brief Mary Dresselhuys aan Kultuurkamer (18 februari 1942).
[181] NIOD NKK 104 inv.no. 1h, Notulen Bestuursraad NKK (9 juni, 24 juni en 17 juli 1942).
[182] Zie voorbeelden bij Kuyvenhoven, *De staat koopt kunst*, blz. 73.
[183] Interview met Tobie Goedewaagen (28 januari 2008).

1942 was Bergfeld het gedrag van de prominenten beu en eiste hij hun namen van de gildeleiders.[184] Hij koos er enkelen uit, die hij onder druk zette zich per direct bij de Kultuurkamer te melden. De dichter Adriaan Roland Holst was één van hen.[185]

Roland Holst nam in het literaire leven een centrale plaats in – als híj voor de Kultuurkamer zou zwichten, zouden ongetwijfeld vele andere vooraanstaande kunstenaars volgen. Dat moet ongeveer het idee van Bergfeld geweest zijn toen hij hem op 12 juni 1942 een brief stuurde met het beleefde verzoek zich op grond van de Verordening van de Rijkscommissaris per omgaande bij de Kultuurkamer te melden. Wilde Roland Holst dat niet, dan diende hij voor een persoonlijk gesprek bij Bergfeld langs te komen.[186] Roland Holst liet Bergfeld per kerende post weten dat hij zich uit het culturele leven had teruggetrokken, aanmelding was dus niet nodig. Bergfeld antwoordde hierop dat Roland Holst zich dan misschien niet meer als dichter manifesteerde, maar dat er nog altijd bundels van hem in omloop waren, hetgeen hem '*kultuurkammerpflichtig*' maakte. Roland Holst diende zich dan ook binnen drie dagen aan te melden; verder uitstel tolereerde Bergfeld niet.[187] Drie dagen later stuurde Roland Holst, zonder formulier, Ariërverklaring en foto's, een brief aan de Kultuurkamer, waarin hij schreef zich te schikken naar de 'politiemaatregelen der bezettende macht' en zich aanmeldde voor de Kultuurkamer. Maar, was zijn voor die tijd stoutmoedige slotzin, 'Het moet mij van het hart, U te verzekeren, dat Uw afkeuring door mij op hoogen prijs zou worden gesteld.'[188]

De bestuurder van het Letterengilde, H.M. Klomp, die de brief in ontvangst nam, lichtte vervolgens zijn gildeleider De Vries, Kultuurkamer-president Goedewaagen en Bergfeld in. Hij maakte zich zorgen dat Roland Holst wel eens in moeilijkheden zou kunnen komen en vond, dat er bij Bergfeld aangedrongen moest worden op terughoudendheid in deze kwestie.[189] Die mening was ook Goedewaagen toegedaan. Hij adviseerde Bergfeld om de dichter, gezien zijn grote reputatie in letterkundige kringen, met rust te laten en er verder het zwijgen toe te doen.[190]

Bergfeld verzocht Klomp om een afschrift van Roland Holsts brief[191] en ontstak na lezing ervan in woede. 'So was können wir uns nicht bieten lassen!' zou hij tegen Goedewaagen hebben uitgeroepen.[192] De kwestie was intussen een prestigezaak geworden en Bergfeld liet weten dat hij Roland Holst zou laten arresteren.[193] Goedewaagen, die de hou-

---

[184] NIOD NKK 104 inv.no. 10z, o.m. Lijst 'Prominenten, die zich niet hebben gemeld' (z.d.).
[185] Bergfeld koos naast Roland Holst ook de letterkundigen Jacques Bloem, Bordewijk, Antoon Coolen, Anton van Duinkerken, C.J. Kelk en M.H. Székely-Lulofs uit. Begin februari had Bergfeld ook al de weigerachtige toneelleiders onder druk gezet; die zwichtten, op Albert van Dalsum en August Defresne na, uit angst voor harde maatregelen. Benien van Berkel, *De volkse greep op het Nederlandse toneel 1940-1945*, blz. 47-48.
[186] LM ARH 13.500, Brief Bergfeld aan A. Roland Holst (12 juni 1942).
[187] LM ARH 13.500, Brief Bergfeld aan A. Roland Holst (13 juli 1942).
[188] NIOD NKK 104 inv.no. 26d, Brief Roland Holst aan de NKK (16 juli 1942). Het oningevulde formulier no. 37269 en de Ariërverklaring zijn in Roland Holsts archief in het Letterkundig Museum te vinden.
[189] NIOD NKK 104 inv.no. 26d, Brief Klomp aan J. de Vries (18 juli 1942).
[190] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 139.
[191] NIOD NKK 104 inv.no. 26d, Brief Klomp aan J. de Vries (18 juli 1942).
[192] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 139.
[193] NIOD NKK 104 inv.no. 26d, Brief Klomp aan J. de Vries (20 juli 1942).

ding van Roland Holst betreurde maar ook wel kon begrijpen, reageerde verontwaardigd: het gaf geen pas 'een der hoofdvertegenwoordigers onzer letterkunde (...) op een dergelijk brute wijze' aan te pakken. Zijn verontwaardiging bleef bij mooie woorden. Het kwam niet in hem op om Roland Holst te waarschuwen, omdat hij dacht dat Bergfeld na zijn heftige protest zijn voornemen om de dichter te arresteren, had laten varen.[194]

De *Sicherheitspolizei* stond vreemd genoeg pas een kleine maand later bij Roland Holst aan de deur; die was toen toevallig niet thuis.[195] Of ze hem kwamen arresteren, zoals biograaf Van der Vegt beweert, is nooit met bewijzen gestaafd. Het arrestatiebevel waarover Roland Holst het zelf later had, is niet terug te vinden.[196] Het is aannemelijker dat Bergfeld bevel had gegeven om Roland Holst op te halen voor een pittig gesprek. Bergfeld moet beseft hebben dat hij het zich vanwege diens status, positie en connecties niet kon permitteren om Roland Holst gevangen te nemen.

Roland Holst had intussen afschriften gemaakt van zijn brief aan de Kultuurkamer en deze de literaire wereld ingestuurd.[197] Van deze afschriften zijn verschillende gelijkluidende versies, ook naoorlogse, in de archieven terug te vinden.[198] Opmerkelijk aan de afschriften is dat ze allemaal nóg een tekst bevatten, soms gericht aan *Herrn Dr. Bergfeld*, met de tekst:

> *'Ihrer Aufforderung folgend, sende ich Ihnen hierbei eine Kopie meiner Anmeldung bei der N.K.K. Weder aus den Verordnungen dieser Kulturkammer, noch aus Ihnen ersten Schreiben wurde mir deutlich, dasz die sich vollziehende Veränderung von Cultuur in Kultur sich auf dem Wege von Polizeimasznahmen durchsetzen würde.*
> *Als Westeuropäer fällt es einem Holländer nicht leicht, sich von diesen seiner Art sehr fremden Auffassungen einen Begriff zu bilden.'*

Bergfeld zou deze brief, met een doorslag van de brief aan de Kultuurkamer, van Roland Holst ontvangen hebben. Een origineel van deze tekst noch kopie van het origineel is in de archieven terug te vinden. Kan het zijn dat Roland Holst bovenstaande Duitse versie nooit aan Bergfeld heeft gestuurd, maar wel in afschrift onder letterkundigen en anderen heeft

[194] NIOD, DOC I 548, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz.32. Vgl. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 139, De Jong, *Het Koninkrijk* 5, blz 780-781, Van der Vegt, *Roland Holst*, blz. 396-400.
[195] Roland Holst, *Ik herinner mij*, blz. 40. De buren waren getuigen van de komst van de SD bij Roland Holsts huis.
[196] Van der Vegt, *Roland Holst*, blz. 402. Vgl. Brief Jan van der Vegt aan auteur over Roland Holst (20 mei 2010). Ook Van der Vegt meldt dat hij een formeel arrestatiebevel nooit is tegengekomen.
[197] Van der Vegt, *Roland Holst*, blz. 400. Niet alle schrijvers konden het overigens waarderen dat Roland Holst zich, weliswaar onder protest, toch voor de Kultuurkamer had aangemeld. En in nationaal-socialistische kringen heette Roland Holsts actie 'kwajongensachtig, maar in ieder geval moedig' (J.A. van der Made, 'Caveant Consules... Balans van een jaar literatuur', *De Waag* jrg. 7 no. 18 (7 mei 1943) blz. 285.
[198] Door mij gevonden kopieën en afschriften: LM ARH 13.500, ongeïnventariseerde stukken (ongedateerde getypte versie met handgeschreven aantekening van Roland Holst, diverse gelijke doorslagen); NIOD DOC I 1427c (twee naoorlogse door Roland Holst handgeschreven versies, Nederlands en Duits, gedateerd juli 1942 en een door Roland Holst getypte versie met Nederlands en Duits op één vel, gedateerd 18 juli 1942); DOC II 395 map b17 (getypte versie 'Copie' juli 1942); NIOD NKK 104 inv.no. 26d (officieel afschrift Nederlandse versie 16 juli 1942 en getypte versie van Nederlandse en Duitse brieven op één vel, ongedateerd). In de archieven van het DVK toegang 102, het Rijkscommissariaat toegang 014 en het Generalkommissariat zur Besonderen Verwendung toegang 061 van het NIOD heb ik geen originelen of afschriften gevonden.

verspreid? En als Roland Holst de Nederlandse en Duitse versies van zijn brief wél aan Bergfeld heeft gestuurd, waarom heeft Bergfeld Klomp dan verzocht om een kopie van dezelfde brief? Als Roland Holst de brief aan Bergfeld echter niet heeft verstuurd, zou dat kunnen verklaren waarom hij na de oorlog handgeschreven versies van de brieven die hij in kunstenaarskringen rondstuurde naar het toenmalige RIOD heeft gestuurd.[199] Of Roland Holst getracht heeft de geschiedschrijving naar zijn hand te zetten of dat er sprake is van een hiaat in de oorlogsarchieven, zal wel nooit worden opgehelderd.

Mét de dreigementen tegen Roland Holst en andere prominente letterkundigen was het fiasco van de Kultuurkamer getekend. Ondanks de inspanningen van Bergfeld, die in het najaar van 1942 zelf de hele ledenregistratie trachtte te reorganiseren en ondanks de 110 ambtenaren, bestuurders en gildeleiders, kwam de Kultuurkamer nooit van de grond.[200] Goedewaagen probeerde na de oorlog in zijn autobiografie een verklaring te vinden voor de 'ondoordringbare muur van verzet' waarop de Kultuurkamer was gestuit.[201] Het idee van zo'n beroepsorganisatie was immers niet nieuw; zelfs de NOK had zich kort daarvoor nog over soortgelijke plannen gebogen.

Hij zag twee oorzaken voor de weerstand tegen de Kultuurkamer. In de eerste plaats het feit dat de nationaal-socialisten de cultuur sociaal, economisch en pedagogisch wilden ordenen; dit botste met het 'instinctieve en irrationele vrijheidsbesef van de scheppende mens'. Tegen alles wat zijn autonomie bedreigde, kwam de kunstenaar in opstand. In de tweede plaats de omstandigheid dat de Kultuurkamer tot stand kwam in een te Duitse vorm en gesteund door de Duitse bezetting. 'Wat op 9 Mei 1940 misschien nog discutabel was geweest, was op 10 Mei 1940 indiscutabel geworden.' Hij erkende dat zijn solidariteit met de bezetting zó groot was, dat hij destijds die oorzaken niet zag en genoegzaam in zijn 'papieren cultuurkamerkaartenhuis' bleef zitten, zich troostend met de gedachte dat hij miskend werd. In feite deed hij dat in zijn naoorlogse verklaring nog steeds: zorgvuldig schreef hij over zijn 'solidariteit met de bezetting' en zijn eigen blindheid voor de noden van het Nederlandse volk. Dat er een Duitse vijand was geweest, die jarenlang het Nederlandse volk had onderdrukt en zijn wil gedwongen had opgelegd, gaf hij nergens toe.[202]

---

[199] De handgeschreven versies, gedateerd 'juli 1942' zijn te vinden in NIOD DOC I 1427 met de vermelding 'Kopieën, weliswaar van ARH zelf'. De Jong baseert zich in zijn weergave van het verhaal op de kopie van het origineel in het Kultuurkamer-archief (gedateerd 16 juli 1942) en op het getypte afschrift (voor wat betreft de Duitse versie) in het DOC II-archief. De Jong, *Het Koninkrijk* 5, blz. 781.
[200] NIOD NKK 104 inv.no. 1h, Notulen Bestuursraad (7 augustus 1942).
[201] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 110.
[202] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 110.

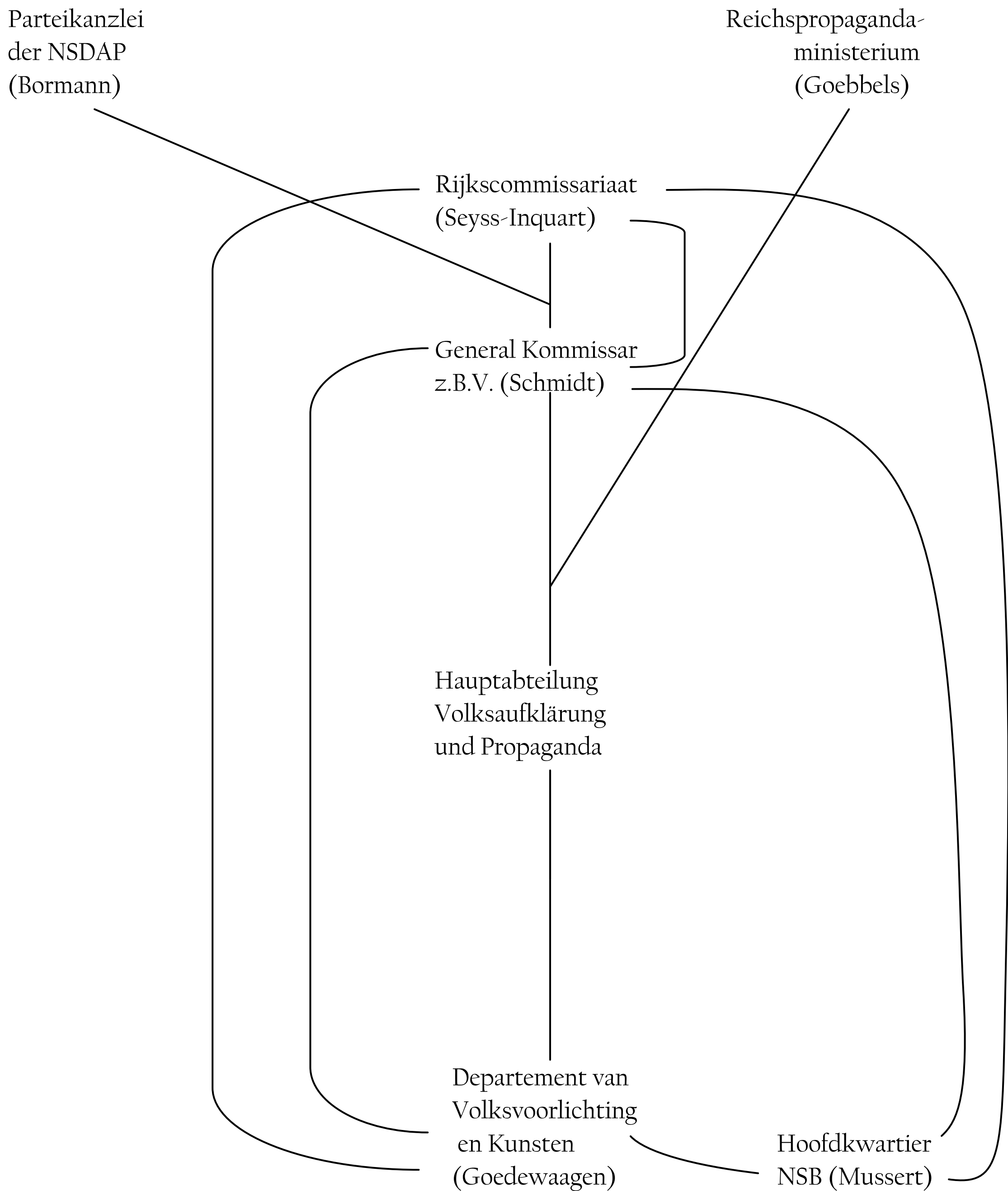
Hoofdstuk 8
1940-1943 DE POLITICUS

Secretaris-generaal van Fritz Schmidt

Na zijn benoeming tot secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten in november 1940 ging Goedewaagen voortvarend aan de slag met het opzetten van het departement, het aannemen van ambtenaren en het smeden van zijn cultuur- en nazificatiepolitiek. Maar zijn wittebroodsweken waren nog niet voorbij of het begon hem langzaam te dagen dat er iets aan de hand was. Op het oog was er sprake van klare lijnen in de gezagsverhoudingen. Goedewaagens directe chef in bezettingstijd was *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* (commissaris-generaal voor Bijzondere Aangelegenheden) Fritz Schmidt; hij werkte nauw samen met diens *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda*, die onderdeel vormde van het Rijkscommissariaat. Schmidt op zijn beurt was formeel verantwoording schuldig aan Seyss-Inquart op het gebied van zijn competentie: alle vraagstukken betreffende de openbare opinievorming. Maar deze formele lijnen werden voortdurend doorkruist door anderen, die op grond van hun functie vonden dat ze ook zeggenschap hadden over de nazificatie, de pers, het departement en de ambtenaren. Al gauw bleek het DVK in het brandpunt te staan van een machtsspel met als inzet de toekomstige staatsinrichting van Nederland.

De hoofdrolspelers in het spel om de macht in Nederland waren Seyss-Inquart, Himmler met zijn vazal Rauter, Bormann met zijn vazal Schmidt, en Mussert. Grofweg waren er drie politieke opties te schetsen voor de toekomstige Nederlandse staat. De eerste was de visie van *Reichsparteileiter-NSDAP* Martin Bormann en Schmidt (en eigenlijk ook van Hitler): Nederland zou na de eindoverwinning simpelweg bij Duitsland worden ingelijfd als de *Gau* (gewest) 'Westland'. Schmidt was erop gespitst in die constellatie de rol van *Gauleiter* voor zichzelf op te eisen. De tweede visie, die van *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler, was gekoppeld aan de SS-gedachte: Nederland en andere 'Germaanse' landen zouden met Duitsland opgaan in een groter verband, een Groot-Germaans Rijk onder leiding van de SS. Hanns Albin Rauter ambieerde in deze constellatie de positie van *Reichsführer-SS* in Nederland. De derde was de visie van de NSB: Nederland zou een zelfstandige, nationaal-socialistische staat worden, verbonden met Duitsland in een statenbond, waarbij er sprake zou zijn van vergaande samenwerking op het gebied van de internationale politiek. Mussert werd vanzelfsprekend Leider van de Nederlandse Staat. Daartussen stond *Reichskommissar* Seyss-Inquart, die van meet af aan besefte dat zijn commissarissen-generaal tegengestelde belangen hadden en om die reden niet zozeer zocht naar het versterken en vergroten van zijn macht, als wel naar de uitvoering van de taak die Hitler hem had opgedragen: het klaarstomen van Nederland voor inlijving bij Duitsland, wat zou gebeuren zodra de *Endsieg* was behaald.

Organisatieschema DVK-Duitse bezettingsmacht

De rechte lijnen geven de formele organisatiestructuur aan; de gebogen lijnen geven de informele invloedssferen aan tussen Seyss-Inquart, Schmidt, Goedewaagen en Mussert over de nazificatiepolitiek.

Hitler zelf liet de zaak op zijn beloop. Het was overigens tekenend voor zijn stijl van leidinggeven dat hij na de installatie van Seyss-Inquart tot zijn stadhouder in Nederland, zich niet meer om Nederland bekommerde. Hij kende Nederland niet, en het kwam ook nooit in de *Führer* op om het stamverwante Nederlandse volk eens een bezoek te brengen. De Duitse organisaties moesten het zelf uitzoeken, volgens zijn motto: 'Hij die zijn wil doordrijft, bewijst (...) het gezondste nationaal-socialistische idee te hebben gehad'.[1]

Rauter, Schmidt en de persoonlijke rivaliteiten binnen het Rijkscommissariaat zouden in de volgende jaren de door de nationaal-socialisten gepropageerde 'eenheid van het Duitse burgerlijke bestuur' volkomen ondermijnen. Vrijwel elk terrein dat de nationaal-socialisten onder hun heerschappij brachten werd meteen het toneel van interne conflicten. Met name de NSDAP en de SS twistten over de aanspraak op de politieke leiding in Nederland en over het 'voorrecht, het bloedverwante Nederlandse volk de nationaal-socialistische vernieuwing te brengen'.[2] En in dit conflict over het primaat op de nazificatie werd Goedewaagen meegezogen.

Wat de zaak gecompliceerd maakte, waren de persoonlijke machtspolitieke belangen van de verschillende spelers. Met name Schmidt speelde diverse rollen: hij ging uit eigenbelang nauwe politieke contacten aan met Mussert, ook al stond hij geenszins aan de kant van de NSB, en reed daarmee het Groot-Germaanse beleid van Goedewaagen op het DVK danig in de wielen; Schmidt dwong Goedewaagen namelijk partijpropaganda voor de NSB vanuit het departement te voeren. Goedewaagen wilde graag samenwerken met de NSB, maar geen verlengstuk worden van Musserts partijbelangen. Tegelijkertijd schaarde Schmidt zich wel weer achter de tactiek van Himmler om de Nederlandse SS aan de NSB te koppelen. Kortom, van Schmidts machtsspel was alleen duidelijk dat het gericht was op zijn eigen gewin.

Goedewaagen was naast secretaris-generaal in dienst van Seyss-Inquart nog steeds lid van de NSB. Bovendien werd hij in augustus 1941 door Mussert opgenomen in zijn Politieke Raad, als Gemachtigde in Bijzondere Dienst. Hij deelde deze eer met andere hooggeplaatste en veelal intellectuele NSB-ers, onder wie Van Geelkerken, Marchant et d'Ansembourg, Van Genechten, Schrieke en Carp. De gemachtigden waren persoonlijke adviseurs van Mussert, die namens hem op bepaalde beleids- en activiteitenterreinen van de NSB mochten optreden. Goedewaagen kreeg tot taak om zijn invloed aan te wenden als het ging om benoemingen in belangrijke overheidsfuncties, zoals burgemeesters en wethouders, op onderwijsgebied, in leidende provinciale en gemeentelijke ambten als gemeentesecretaris, voorzitter of bestuurslid van waterschappen. Doel was om 'in het groote radarwerk van het overheidsapparaat alle schakels op de centrale gedachte van het nationaalsocialisme' in te stellen.[3] Goedewaagen beschreef de Politieke Raad na de oorlog cynisch als een instrument van Mussert, bedoeld om de leden die hoge staatsfuncties bekleedden, be-

[1] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 93.
[2] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 79.
[3] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, nota 'Richtlijnen voor de gemachtigden van den leider met betrekking tot de voorziening in overheidsfuncties' (December 1941).

ter onder controle te houden. 'Er werd niets besloten, wat de Partij of de staat aanging. Er werd alleen informatorisch ten beste gegeven, wat ieder op het hart had.' Vergeleken met het College van Secretarissen-Generaal vond hij Musserts raad 'eenvoudig een grap!'[4] Een grap? In zijn eigen Departementsraad ging het er niet veel anders aan toe.

Maar ook al was Goedewaagen verknoopt met Mussert en de NSB, de tegenstelling tussen de Dietse belangen van Mussert en de Groot-Germaanse van Goedewaagen zette de verhouding tussen de partijgenoten op scherp. Mussert, geruggesteund door Schmidt, infiltreerde vanuit zijn Utrechtse hoofdkwartier in het DVK, onder andere door de aanstelling van zijn eigen propagandaleider Ernst Voorhoeve als hoofd Actieve Propaganda op het departement. Goedewaagen had deze benoeming goedgekeurd met het oog op een betere samenwerking tussen de NSB en het DVK inzake de nazificatie en de coördinatie van de propaganda-activiteiten van beide instellingen. In de praktijk kreeg Voorhoeve van Mussert de opdracht het DVK in te zetten voor de partijpolitieke propaganda van de NSB en voor de versterking van Musserts positie als toekomstig Leider van Nederland.

Seyss-Inquart hield Goedewaagen de hand boven het hoofd zolang deze de nazificatie in het gewenste tempo doorvoerde. Maar ook Seyss-Inquart speelde een dubbelspel: naar Rauter en Himmler toe was hij de overtuigde SS-er, al overtuigde hij hen ervan dat hij met de realiteit in Nederland rekening moest houden. Dat betekende dat hij voor een succesvolle nazificatie ook zijn kaarten moest inzetten op Mussert. Het was zijn taak als onderkoning om iedereen te vriend te houden, niet alleen de SS, maar ook de NSDAP, de NSB en bovenal: de Führer.[5]

Het is niet moeilijk voor te stellen hoe de ingewikkelde persoonlijke verhoudingen ook hun weerslag hadden op de dagelijkse gang van zaken op het departement. Uiteraard was Mussert het met tal van Germaans gerichte beleidsbeslissingen van Goedewaagen niet eens; waar hij maar kon probeerde hij via intriganten als Voorhoeve en Van der Vegte het beleid naar zijn hand te zetten. Lukte dat niet, dan probeerde hij het via Schmidt. Ook Goedewaagen zette in op Schmidt, die immers zijn baas was. Hij confronteerde de a-culturele Schmidt met vraagstukken van cultuurbeleid en doorwrochte agenda's.[6] Daarnaast toetste hij zijn ideeën in gesprekken met Seyss-Inquart, met wie hij intellectueel op één lijn zat. Maar ook Seyss-Inquart zag er geen been in om met eigengereide plannen het beleid van Goedewaagen te doorkruisen. Dat bleek onder andere toen het Deutsches Theater in den Niederlanden tegen de zin van Goedewaagen de Haagse Schouwburg overnam; een speeltje van Seyss-Inquart persoonlijk waar het DVK geen rol in kreeg. Bij hachelijke kwesties zoals de aanmeldingen bij de Kultuurkamer door de grote kunstenaars zette Seyss-Inquart zijn *Theaterdezernent* Dr. J. Bergfeld in. Die greep autoritair in en duldde geen tegenspraak van Goedewaagen. Met de NSB en Mussert probeerde Goedewaagen het nu eens linksom, dan weer rechtsom: het ene moment stichtte hij gebroederlijk de Propagandaraad

[4] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz.212.
[5] In 't Veld, *De SS en Nederland*, blz. 160.
[6] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, Agenda bespreking Goedewaagen en Schmidt (19 mei 1941); NIOD DVK 102 inv.no. 1i, Agenda bespreking Goedewaagen en Schmidt (4 maart 1941)

met leden van het DVK en de NSB wekelijks aan één tafel, het andere moment verbood hij zijn ambtenaren elke samenwerking met de medewerkers van de Maliebaan.

Zijn eerste flater op politiek terrein sloeg Goedewaagen al in januari 1941. Door ziekte was hij enkele dagen afwezig op het departement. In diezelfde week gaf Schmidt de opdracht om, in verband met Musserts bezoek aan Himmler en Hess in München, de Nederlandse kranten te verbieden kritiek te leveren op de NSB of de partij aan te vallen. *Pressedezernent* Willi Janke, die de opdracht moest uitvoeren, zag zijn kans schoon zijn nieuwe concurrent Goedewaagen een hak te zetten. Niet alleen had hij een hekel aan de NSB, hij was ook allesbehalve ingenomen met het DVK. Die achtte hij incompetent en bovendien schadelijk voor zijn persbeleid en zijn positie.[7]

Goedewaagen was ziek, Janke en Schmidt waren mee naar München, dus de opdracht moest telefonisch aan lagere ambtenaren worden doorgegeven. Een communicatiestoornis was makkelijk gecreëerd; argeloos verspreidde DVK-perschef Nico Oosterbaan op 18 januari een persbericht via de ANP-telex: 'niet voor publicatie. het departement van volksvoorlichting en kunsten deelt mede, dat het met ingang van heden den bladen niet meer geoorloofd is eenigen aanval, welken dan ook, te doen op de n.s.b.' Had hij ook maar enig gevoel gehad voor wat er leefde in de Nederlandse perswereld, dan zou hij beseft hebben dat dit bericht wel op verzet móest stuiten – overigens een van de weinige keren dat die perswereld tijdens de bezetting in verzet kwam.[8]

Toen Schmidt terugkeerde in Den Haag op 23 januari, waren de protesten al van alle kanten gerezen. Goedewaagen, inmiddels hersteld, kreeg de opdracht een rectificatie te publiceren, hetgeen op 24 januari geschiedde: 'het departement van volksvoorlichting en kunsten deelt mede, dat in de aan de pers gegeven beschikking van 18 januari jl. door een misverstand de woorden "tot nader orde" zijn uitgevallen.' Janke had zijn zin gekregen, in zoverre, dat de instructies aan de pers vooralsnog van Duitse zijde bleven komen en het DVK daar nog geen rol van betekenis in mocht spelen. Goedewaagens positie was echter niet in het geding, zoals Janke wellicht gehoopt had. Die van Oosterbaan wel. Niet alleen had hij door dit incident blijk gegeven geen enkel benul te hebben van het dagbladwezen, ook was zijn NSB-(lees: Dietse) gezindheid Schmidt een doorn in het oog. In mei 1941 zou hij vervangen worden door de veel ervarener en geraffineerdere Max Blokzijl, door Schmidt zelf naar voren geschoven. Pas met zijn benoeming zou de afdeling Perswezen van het DVK vergaand gaan samenwerken met de *Presseabteilung* van de *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda* en meer ruimte krijgen om zich met de pers te bemoeien.

Voor Goedewaagen was de gebeurtenis een pijnlijke kennismaking met de politiek en zijn gebrek aan ervaring in deze wereld. Zo hij al gehoopt had op een vriendschappelijke samenwerking met het *Generalkommissariat*, dan hielp dit incident hem uit de droom. Hij mocht dan als secretaris-generaal de status bezitten van een minister, hij was het beslist niet. In de praktijk was Schmidt de politieke ambtsdrager, de minister van DVK. Goede-

[7] Vos, *Niet voor publicatie*, blz 108-111.
[8] De Jong, *Het Koninkrijk 5*, blz 284.

waagen beaamde in de parlementaire enquête in de jaren vijftig over het regeringsbeleid in de oorlogsjaren dat deze politieke constellatie inderdaad de praktijk was: 'Ik heb mij gevoeld als secretaris-generaal van Schmidt – zo moest ik mij voelen –, dat kon niet anders.'[9]

Het incident was aanleiding voor Goedewaagens eerste 'grote' optreden in het College van Secretarissen-Generaal. Zijn collega's stelden kritische vragen over het hoe en waarom van deze verregaande censuur. Goedewaagen gooide het op een misverstand en meldde dat hij intussen met de Duitsers had geregeld dat er gewoon principiële discussies over bestaande politieke partijen in de kranten gevoerd mochten worden, mits deze geen hatelijke of persoonlijke opmerkingen bevatten. De overige secretarissen-generaal wilden daaraan toegevoegd zien dat dat dan niet alleen de NSB zou betreffen maar álle partijen. Goedewaagen beloofde dit zoveel mogelijk te zullen bevorderen.[10]

De conclusie is dat Goedewaagen in dit steekspel van hogere politiek al snel verworden was tot een knecht van veel meesters. Het ontbrak hem ten enenmale aan politieke ervaring; van via ellebogenwerk en slinkse wegen bereikte politieke doeleinden zijn geen bewijzen, van zijn idealen des te meer. Zijn cultuurbeleid voor de nieuwe orde was aan de schrijftafel ontstaan – die idealen wilde hij verwezenlijken met een inhoudelijk goed uitgewerkt beleid. Natuurlijk was hij gevoelig voor de verworvenheden van de macht: de auto met chauffeur, de portretten in de krant, het eigen departement met personeel, de uitnodigingen voor diners op het hoogste niveau – maar hij had die in de schoot geworpen gekregen zonder ze op eigen kracht te verwerven. Hij bezat niet de gave om ten eigen bate het machtspolitieke spel mee te spelen, zoals onder meer blijkt uit de wijze waarop hij zich alleen verdiepte in de inhoudelijke kant van zijn werk. Tegen de felle machtsstrijd tussen de elkaar bestrijdende Duitse instanties – SS, NSDAP en Rijkscommissariaat was hij niet opgewassen.

Maar wie wel? Dit typische kenmerk van het Duitse radicale fascisme, de samenwerking én de wedijver tussen rivaliserende groeperingen, instanties en personen en hun uiteenlopende belangen, methoden en bedoelingen, trad nergens duidelijker aan de dag dan in het bezettingsbeleid.[11] De sterkste zou in deze strijd zegevieren, maar zover kwam het niet: tot de opbouw van een nationaal-socialistische Nieuwe Orde is het nooit gekomen, alleen tot een tijdelijke afbraak van de gevestigde.

Op bezoek bij Goebbels' *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*

Een week na zijn aantreden als secretaris-generaal reisde Goedewaagen van 3 tot 8 december 1940 *en petit comité* naar Berlijn voor een werkbezoek aan het *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* en de *Reichskulturkammer*. Reisleider was Peter Fink, het hoofd van de *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda*, zoals al opgemerkt feitelijk een Nederlandse afdeling van het Berlijnse propagandaministerie. Reisgenoten waren Nico Oosterbaan, het net één dag benoemde Hoofd Perswezen van het DVK, Jan Learbuch, de chef de

---

[9] *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Deel 7C*, Verhoor Goedewaagen (2 april 1955) blz. 640-643.
[10] NIOD CSG 216 inv.no. 3a, Notulen no. 10 (24 januari 1941).
[11] Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, blz. 43.

bureau van de Raad van Voorlichting en het Nederlandsch Verbond van Journalisten en Arie Meijer-Schwencke. De laatste schoot tevens de reiskosten voor, aangezien de departementskas nog in oprichting was.

Het doel was om zich te oriënteren op de organisatie van het Duitse *Reichsministerium*, dat als voorbeeld moest dienen voor het Nederlandse equivalent. Goebbels had in 1933 het *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* in het leven geroepen met één doel:

> 'Das Ministerium hat die Aufgabe, in Deutschland eine geistige Mobilmachung zu vollziehen. Es ist also auf dem Gebiet des Geistes dasselbe, was das Wehrministerium auf dem Gebiet der Wache ist. (...) die geistige Mobilmachung [ist] ebenso nötig, vielleicht noch nötiger als die materielle Wehrhaftmachung des Volkes.'[12]

Zijn taak was de Duitse bevolking psychologisch voor te bereiden op de veroveringsoorlog. Daarnaast had het Promi een belangrijke taak bij de verbreiding van het antisemitisme en de *Ausrottung* van de Joden in Duitsland. Volgens sommige historici zou dit zelfs de hoofdtaak van Goebbels' ministerie zijn.[13]

Aan de vorming van een eigen kunst zijn in de top van het *Reichsministerium* weinig woorden vuilgemaakt. Goebbels kwam in zijn formulering van de nieuwe kunst niet veel verder dan de verbondenheid van kunst aan het volk: 'Kunst könne nur gut sein, wenn sie mit dem Volk verbunden sei, für das die geschaffen werden müsse.'[14] Het was het *leitmotiv* van de nationaal-socialistische staat, waaraan aan de basis een krachtige volksgemeenschap moest liggen. Kunst moest dienend aan volk en staat zijn. *L'art pour l'art* werd beschouwd als onvolledige kunst, want deze was niet dienend. Kunst was, mits geïntegreerd in het volksleven, een opvoedend en propagandistisch element van de nationaal-socialistische leer. Ook de kunstenaars, ondergebracht in de *Reichskulturkammer*, stonden volledig in dienst van de nazi-propaganda. Een hoger beschavingsideaal lijkt Goebbels niet te hebben nagestreefd. Omdat de kunst in de eerste plaats een propagandistische waarde had, werden aan de kunst zelf nauwelijks esthetische of kwalitatieve eisen gesteld.

Het *Promi* wilde het Nederlandse cultuurleven volledig nieuw inrichten en wel naar Duits model, inclusief de oprichting van een Kultuurkamer. Goedewaagen liet zich gedurende het werkbezoek uitgebreid voorlichten en rondleiden en noemde het werkbezoek later 'een bijzonder vruchtbare reis'.[15] Maar dat het overhaast georganiseerd moet zijn, blijkt uit het feit dat de *Hauptabteilung* geen ontmoeting met Goebbels of Otto Diettrich, diens rechterhand en Perschef, had georganiseerd – of probeerden Schmidt en zijn medewerkers Goedewaagen zo lang mogelijk bij die lastige concurrent vandaan te houden?[16] Of had Goebbels zelf geweigerd de afgezanten van de 'Jodenbeweging van Mussert' te ontvan-

[12] Als geciteerd in: Jutta Sywottek, *Mobilmachung für den totalen Krieg. Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den Zweiten Weltkrieg* (Opladen 1976) blz. 23.
[13] Zie onder meer het betoog van Jeffrey Herf, *The jewish enemy.*
[14] Als geciteerd bij: Richard Lionel, *Deutscher Faschismus und Kultur* (Berlijn 1982) blz. 95.
[15] NIOD TG 858, Aantekeningen Goedewaagen over het boek van Mulder, *Kunst in crisis en bezetting* (1978).
[16] VPB-correspondent Van Nierop had volgens eigen zeggen van Meijer-Schwencke de opdracht gekregen om een ontmoeting tussen Goedewaagen en Goebbels te arrangeren, maar was daar niet in geslaagd. NIOD CPZ 194 inv.no.102, Verhoor M.J.L. van Nierop PZII (17 juni 1948) blz.2-3.

gen, zoals Oosterbaan na de oorlog verklaarde?[17] Goedewaagen vond in Berlijn in elk geval een bevestiging van zijn eigen ideeën over een nationaal-socialistische cultuurpolitek. Daarnaast deed hij de broodnodige kennis op over het voeren van propaganda, een vak waarin hij tot dan toe geen enkele ervaring had. Voor de inrichting van het Nederland-se perswezen wilde hij het Promi dan ook als voorbeeld gebruiken: alle perszaken zouden alleen nog via het DVK moeten lopen, zelfs de Duitse bezettingsinstanties zouden hun perszaken aan het Nederlandse departement moeten overlaten.[18] Dat dit een volstrekt onhaalbaar plan was, kon Goedewaagen – net een week in dienst – niet weten.

Het partijpropagandisme van Goebbels tegenover het beschavingsideaal van Goedewaagen – waar de één een propagandaministerie aanvoerde, wilde de ander een kunstendepartement creëren. Goebbels was bezeten van de inzet van pers, radio, film en kunsten als propaganda-instrument van het nationaal-socialisme, terwijl Goedewaagen in dat propaganda-element nauwelijks geïnteresseerd was, er geen visie over op nahield en de uitvoering bij voorkeur overliet aan anderen. Goedewaagen zou zich primair bezighouden met cultuurpolitiek; het formuleren van een nieuw nationaal-socialistisch overheidsbeleid ten bate van de kunsten en de kunstenaars.

Aardige bijkomstigheid van de reis voor Goedewaagen was dat hij dacht in Meijer-Schwencke een capabele praktijkman te hebben gevonden; hij was ervan overtuigd dat die hem in zijn nieuwe functie met raad en daad zou kunnen bijstaan.[19] Na terugkomst zou Goedewaagen inderdaad alle drukwerkopdrachten van het DVK aan de Verenigde Grafische Bedrijven van Meijer-Schwencke geven. Maar uit Meijer-Schwenckes verslag van de reis blijkt dat hij beslist niet zo gecharmeerd was van Goedewaagen als omgekeerd.[20] Volgens de Berlijnse correspondent van Meijer-Schwenckes Vereenigde Persbureaux, Maarten van Nierop, liet diens baas zich zeer smalend uit over Goedewaagen en Oosterbaan, die hij respectievelijk een 'studeerkamerfascist' en een 'burgermannetje' noemde.[21] In datzelfde dagboek staat te lezen dat Meijer-Schwencke in Berlijn ook getracht zou hebben zijn reisgenoten in compromitterende situaties te brengen. Tussen de officiële bezoeken door bezocht het hele gezelschap inclusief 'gids' Van Nierop twee nachtclubs[22], waar Goedewaagen en Oosterbaan onder invloed van Sekt 'onomwonden avances' hadden gemaakt naar twee bij het gezelschap genodigde barmeisjes. Goedewaagen zat op een goed moment zelfs hand in hand met 'een knap blondje met prachtige blauwe ogen', keurig gekleed in 'een goed mantelpak'. Hij voerde 'diepzinnige gesprekken' met haar, 'liet zich gaarne aaien

[17] NIOD DOC I 548 map c, Getuigenverklaring Nico Oosterbaan in het proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 47.
[18] NIOD DVK 102 inv.no.3a, Notulen Departementsraad no. 1 (4 jan 1941). Uit het voorgaande is al gebleken dat Schmidt geen haast maakte met het overhevelen van de persbemoeienis van zijn *Hauptabteilung* naar het DVK.
[19] NIOD DOC I 1137, Notitie Meijer-Schwencke aan Rijkscommissariaat, ongedateerd (medio 1942).
[20] NIOD DOC I 1137, Verhoor CPZ van Arie Meijer-Schwencke (14 en 31 oktober 1949) blz. 10.
[21] NIOD CPZ 194 inv.no. 99, Verhoor M.J.L. van Nierop PZII, bijlage 'Citaten uit het Dagboek van M.J.L. van Nierop' (7 december 1941) blz. 3-5.
[22] Volgens De Jong is er sprake van 'een soort bordeel'. De Jong, *Het Koninkrijk* 5, blz 268. Van Nierop gebruikt deze term echter niet.

en aaide behoorlijk terug'.[23] Meijer-Schwencke bevestigde dit verhaal na de oorlog en openbaarde ook dat hij van dat nachtclubbezoek foto's had gemaakt, met de bedoeling de 'leiders der volksvoorlichting in Nederland' er op een later moment mee te confronteren.[24]

Of het allemaal waar is? Goedewaagen rept in zijn autobiografie natuurlijk met geen woord over eventuele frivole uitstapjes. Ook de foto's zijn nooit opgedoken. Maar het zou goed mogelijk zijn. Ook vandaag de dag gebeurt het bij dienstreizen wel dat animeermeisjes onderdeel uitmaken van het avondprogramma – en wordt daar na thuiskomst niet openlijk over gesproken. Of Meijer-Schwencke inderdaad zo 'anti-Goedewaagen' was als hij na de oorlog voorgaf te zijn, is ook maar de vraag. Hij heeft via zijn persbureau en drukkerij in de eerste oorlogsjaren goed verdiend aan de opdrachten van Goedewaagen en gebroederlijk met hem samengewerkt.

Goedewaagens cultuurracisme in zijn cultuurpolitiek

Tussen het aanstellen van ambtenaren en het inrichten van de burelen door, schetste Goedewaagen de contouren van zijn cultuurpolitiek, 'kort, klaar', zoals hij het zelf verwoordde. Hij zag er niet tegen op voor het eerst van zijn leven leiding te geven aan een groep ambtenaren. Hij was vol zelfvertrouwen: als filosoof had hij zijn hele leven besteed aan de organisatie van zijn gedachten en daarvan 'gedachtenbouwsels' opgericht, waarom zou het hem dan met mensen ook niet lukken? Ook de bezettingsomstandigheden waren voor hem geen beletsel. Zijn cultuurpolitiek was bedoeld voor een langere tijd en hoefde dus geen rekening te houden met wisselingen in het politiek bestel. De stichting van een speciaal cultuurdepartement suggereerde voor hem vanzelf al hoeveel belang er aan de functie van de cultuur tegenover de gemeenschap werd gehecht, dus er was werk aan de winkel. Uitstellen gaf volgens Goedewaagen bovendien teveel ruimte aan de Duitse bezetter, die 'voor onze pers, radio, film en literatuur ook belangstelling bleek te hebben, die niet altijd in ons voordeel uitviel.' Daarmee doelde hij op censuurmaatregelen en maatregelen die geen rekening hielden met de Nederlandse volksaard.

Een actieve cultuurpolitiek van geleide volksvoorlichting door de Duitsers dacht Goedewaagen met zijn departement te kunnen weerstaan; hij geloofde daarvoor voldoende waarborgen te vinden in artikel 4 van de Verordening 211/40, waarin bij de taakbepaling van het DVK de 'Nederlandsche volksaard' centraal werd gesteld:

> 'Aan beide departementen [DVK en OWK] is opgedragen de zorg voor de instandhouding van den volkschaard; ieder van hen oefent zijn bevoegdheden dienaangaande zelfstandig uit (...). Hetzelfde geldt ten aanzien van de uitwisseling van cultureele waarden.'[25]

De grootste verandering zat volgens hem in de nieuwe nationaal-socialistische orde.

> 'Het nieuwe, en aanstoot gevende, was niet zozeer de combinatie van de, vroeger

[23] NIOD CPZ 194 inv.no. 99, Dagboekcitaten Van Nierop, blz 5.
[24] NIOD DOC I 1137, Verhoor door Commissie voor de Perszuivering (24 en 31 oktober 1949) blz. 10.
[25] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 94/95. Verordeningenblad van het bezette Nederlandsche gebied, Verordening 211/1940 (26 november 1940).

> onder "Onderwijs" ressorterende kunsten met pers, radio en film, als wel de politieke ideologie, waarop dit Departement was gebaseerd en waaraan het zijn oorsprong en doelstelling dankte.'[26]

Het nationaal-socialisme was nu leidend geworden en zou volgens Goedewaagen substantiële veranderingen in de Nederlandse cultuur teweeg gaan brengen. Dat het veranderingen ten goede zouden zijn, was voor hem vanzelfsprekend:

> 'Anders dan de liberalistische staatsorde is de wordende staatsorde niet negatief, maar positief: *kunst is regeeringszaak*. De nationaal-socialistische staat is immers geen politiestaat, maar een cultuurstaat. De uitingen der cultuur staan in zijn bemoeiingen in het centrum der aandacht (...).'[27]

Binnen die kaders schetste Goedewaagen zijn eigen cultuurideologie en bracht deze vanuit het DVK in praktijk. In Nederland was vóór de bezetting slechts door enkelen nagedacht over en gewerkt aan een nationaal-socialistische ideologie over de kunsten. Goedewaagen is van die kring de belangrijkste representant: diepgaander dan enig andere betrokkene heeft hij zijn ideeën over nationaal-socialistische kunst en kunstbeleid uiteengezet en ten dele verwezenlijkt. Hij sprak zijn cultuurpolitieke idealen uit in tal van redevoeringen, die hij hield bij openingen van tentoonstellingen, voor kunstenaarsorganisaties, voor bijzondere gelegenheden als de opening van de Kultuurkamer of het tienjarig bestaan van de NSB, en in radiotoespraken, die hij in het programma 'Op den Steiger' vanaf 1942 op elke laatste zondag van de maand hield. De redevoeringen weerspiegelen zijn onwrikbare geloof in de nationaal-socialistische wereldbeschouwing en vormen een soort requisitoir tegen de cultuuropvattingen uit de liberalistische wereld. Met de rustige bezonnenheid van de filosoof wees Goedewaagen de toehoorder de weg naar een betere toekomst. Geestelijk cultuurbezit, zo blijkt uit deze toespraken, was voor hem geen statisch gegeven, maar een *creatio continua*, een onophoudelijk scheppen. Zo zou hij in de loop van de tijd steeds meer nadruk gaan leggen op het racistische element in zijn cultuurpolitiek en ook de inbedding in de Europese cultuur gaan bepleiten.

Een groot deel van deze toespraken werden door Goedewaagen bewerkt voor bundeling in *Passer en Speer, cultuurpolitieke redevoeringen* (1941) en *Passer en Speer, kultuurpolitieke redevoeringen* (1943) (– let op de verandering van cultuur in kultuur!). Deze twee prachtig gebonden uitgaven, verluchtigd met kopergravures en het portret van de auteur, verschenen in een oplage van tweeduizend exemplaren en waren verkrijgbaar voor f 2,75. De verkoop liep goed – hoewel Goedewaagen er veel cadeau gaf aan genodigden bij openingen, is het bekend dat van het eerste deel meer dan duizend exemplaren verkocht werden. (Goedewaagen ontving zelf een honorarium van f 465 voor het eerste en f 250 plus f 0,25 per verkocht boek voor het tweede deel.[28])

[26] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 93A.
[27] Goedewaagen, *Passer en speer I*, blz. 102.
[28] NIOD Schouw 174c inv.no. 2 , Brief De Schouw aan Goedewaagen (8 januari 1942); inv.no. 5, Vragenlijst voor drukvergunning (16 november 1942).

De titel 'Passer en Speer'ontleende Goedewaagen aan twee kopergravures van Albrecht Dürer, de middeleeuwse Duitse kunstenaar: 'Melancholie' met vrouwe Melancholia peinzend temidden van de instrumenten van de kunstenaar, met op schoot een passer; en 'Ridder, Dood en Duivel' met de ridder te paard, bedreigd door Dood en Duivel, manhaftig zijn speer omklemmend. Beide gravures werden in het boek afgedrukt. 'De Passer staat voor de creatieve mens; de Speer staat voor de daadkrachtige mens. Passer en speer: de vindingrijke "kunnende" mensch en de worstelende gemeenschapsmensch; de kunstenaar en de politicus; de "poëtische" en de "practische" mensch (...)'.[29] De creatieve mens zoekt naar de harmonie, de daadkrachtige mens naar gezin en volk, stam en ras, naar gemeenschap. Voor Goedewaagen waren deze twee het thema van zijn boek.

In het eerste deel behandelde Goedewaagen de stand van zaken bij en zijn toekomstige plannen met de voorlichting en de kunsten: pers, film, muziek, schilderkunst, toneel, dans, literatuur, architectuur en vrije tijd. Hij was optimistisch over de nieuwe orde, maar begreep ook dat de boodschap op de Nederlanders nog niet was overgekomen:

> 'Het was kort na den oorlog [hiermee bedoelde Goedewaagen de inval van de Duitsers op 10 mei 1940 tot de capitulatie op 15 mei] niet gemakkelijk, ons volk ervan te overtuigen, dat de toekomst van Europa en dus ook van Nederland gelegen is in een oriëntatie naar het Derde Rijk. Wij [Goedewaagen sprak over de nationaal-socialisten, maar bedoelt in hoofdzaak zichzelf] hebben toen, waarschijnlijk in jeugdigen overmoed het tempo, waarin wij ons doel zouden bereiken, overschat. Wij hadden ons reeds jaren lang in de richting van dat inzicht ontwikkeld. Wij hadden jaren lang door historische studie en sociologische bezinning een idee gevormd over den gang der geschiedenis in de twintigste eeuw. Voor óns was het niet moeilijk om in Mei 1940 met onze conclusie gereed te komen en te zeggen: de toekomst van Nederland ligt in het Oosten – vanwaar de aanval is gekomen. Paradoxale gedachte voor het gemiddeld brein van den Nederlander.'[30]

In het tweede deel ging Goedewaagen in op thema's als de radio, opvoeding, politiek en cultuur in de twintigste eeuw, cultuuromslag in bezettingstijd, de kunstkritiek en de internationale pers. In dit deel van *Passer en Speer* is de toon veel verdedigender van aard. Goedewaagen besprak in vrijwel elke redevoering de kritiek van niet-nationaal-socialistische tegenstanders, onder meer de beperking van de vrijheid van de kunstenaar door de staat, de verandering van de cultuur in tijden van bezetting, en de vermenging van politiek en cultuur. Uitgebreider dan in het eerste deel legde hij uit dat er een nieuwe tijdgeest was aangebroken met een nieuwe staatsvorm en dat ook de cultuur nieuw was.

Niet de beschaving, maar de volksgemeenschap was het ideaal in de visie van Goedewaagen. 'Onze ideologie richtte zich zowel tegen de op de spits gedreven "vrijheid" der cultuur als tegen het cosmopolitisme, waarin het volkseigene tekort komt'.[31] Het uitgangs-

---

[29] Goedewaagen, *Passer en speer I*, blz. 6.
[30] Goedewaagen, *Passer en speer I*, blz. 114.
[31] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 94.

punt voor zijn cultuurpolitiek was de dreigende ondergang van de Europese cultuur, de 'ondergang van het avondland', af te wenden.

Het ideaal van de volksgemeenschap en de uitwerking daarvan in zijn cultuurpolitiek vond Goedewaagen in de eerste plaats in Himmlers project van de creatie van een Arische natie. Het bereiken van het platonische ideaal van de 'mensenadel', of het Nietzscheaanse model van de *Übermensch* in de zin van het gedurende generaties kweken van een cultureel hoogstaande, muzische mens, die zelfs hoger was dan zijn huidige soortgenoot, maakte van hem een enthousiast pleitbezorger van de moderne eugenetica.

Illustratief voor Goedewaagens cultuurracistische visie is het volgende citaat:

> 'Ik wil hierbij vooral den nadruk leggen op het feit, dat het rassenvraagstuk niet alleen biologisch gezien moet worden, doch dat het ook en zelfs in de eerste plaats van cultuur-wetenschappelijken aard is. Het inzicht zal meer en meer baan moeten breken, dat het ras in belangrijke mate mede-bepalend is voor het menschelijk zieleleven en de volksziel. (...) Wij mogen ons nu eenmaal niet ontveinzen, dat bijvoorbeeld de politieke geschiedenis, de kunstgeschiedenis en de geschiedenis van het geestelijk leven niet begrepen kunnen worden, als men het rasbeginsel niet als uitgangspunt neemt. Men denke hierbij bijvoorbeeld aan Rembrandt, of aan de Gothiek, welke zoo typisch Germaansch was tegenover de overige wereld.'[32]

Himmler baseerde zich sterk op de professor in de Rassenkunde Hans F.K. Günther, waarschijnlijk de meest populaire Duitse rassentheoreticus van zijn tijd – zijn *Rassenkunde des Deutschen Volkes* beleefde tientallen herdrukken.[33] Günther deelde met de eerder genoemde Chamberlain de voorliefde voor het Noordras. De Arische cultuur bestond volgens hem uit zes Europese hoofdrassen, waarvan het Noordras de sterkste was.[34] Samen met Alfred Rosenberg en Heinrich Himmler maakte Günther deel uit van het Nordische Gesellschaft, dat zich ten doel stelde zijn idealen in Duitsland en andere 'noordse landen' te verspreiden. Hij behoorde tot de populairste rassentheoretici van Duitsland en beïnvloedde met zijn politieke rassenleer, die het utopische doel van de volkomen Nieuwe Mens verkondigde, in sterke mate het nationaal-socialistische denken. Ook Goedewaagen was onder de indruk van zijn denken; hij las meerdere werken van Günther over het rassenvraagstuk.

Günther ging nog een stap verder dan Chamberlain: hij droomde van een rassenteelt als redding van de 'eeuwige waarden' van het uitverkoren ras. Dat ras, het noordse dus, was zo sterk vermengd met andere rassen dat de zuivere vorm ervan nauwelijks nog in het Duitse taalgebied te vinden was. Volgens Günther bestond 40 tot 45% van het Duitse bloed uit noords bloed, wat hoopvol was voor een *Entmischung*, een ongedaan maken van de vermenging. Er waren dus weinig zuivere noordse mensen, maar juist genoeg om Günthers lezers

---

[32] Redacteur VPB, 'Steeds gebonden aan tijdgebeuren en socialen strijd', interview met Dr. T. Goedewaagen, *Nationaal Dagblad* (29 juli 1941).

[33] *Rassenkunde des deutschen Volkes* (München 1921) werd in 1929 in het Nederlands vertaald onder de titel *Beknopte rassenkunde der Germaansche volken*.

[34] Hans F.K. Günther, *Beknopte rassenkunde der Germaansche volken* (Amsterdam 1942 (1929)).

zich ermee te laten identificeren en gerust te stellen – het ideaal was voor iedereen bereikbaar. Günther liet dat zien aan de hand van reeksen fotoportretten van de diverse rassen.[35]

Hitlers *Mein Kampf* en Alfred Rosenbergs *Der Mythus des 20. Jahrhunderts* waren verplichte kost voor SS-ers in opleiding. In de voorstelling die *Reichsführer-SS* Himmler had van de Arische nieuwe mens, kregen de imaginaire voorouders (de *Ahnen*) de functie van koppelstuk tussen het geïdealiseerde verleden en de utopische toekomst. Hij probeerde er een noordse traditie met historische, racistische en pseudoreligieuze elementen op te grondvesten. Zijn *Forschungs- und Lehrgemeinschaft Das Ahnenerbe* moest deze SS-cultus van een wetenschappelijke legitimering voorzien. Waar dus bij Chamberlain en Günther de Ariër een theoretisch concept was, en bij Rosenberg de Ariër nog als een mythe in de toekomst werd geplaatst, verscheen hij bij Himmler als een concreet project. Voor hem moest de nieuwe mens niet alleen het logische vervolg zijn op de ideale voorouders, maar de Ariër moest die voorouders als het even kon ook nog overtreffen.

Vanaf dit punt in de rassentheorie was het nog één stap naar de vernietiging van het Jodendom. Mosse noemt Adolf Hitler in dit verband 'the true prophet of race' – hij was de man die de theorie uiteindelijk tot zijn logische conclusie dreef. In retrospectief, stelt Mosse, lijken zijn doel en politiek helder, maar in de tijd zelf waren ze allerminst duidelijk.[36] In Hitlers manier van denken werd de Jood ontmenselijkt, gekarakteriseerd als een 'evil principle'. De *Endlösung der Judenfrage* werd zo de triomf van het racisme, zowel in uitvoering als de meest verbreide ideologie van die tijd. 'The Nazi's did not invent racism; they merely activated it', stelt Mosse, waarmee hij bevestigt dat het racisme als ideologie al diep verankerd was in het Duitse denken.[37]

De medici C.B. Hylkema (1870-1948) en G.W. Hylkema (1911-?), vader en zoon en tevens goede vrienden van Goedewaagen, namen Goedewaagens cultuurracisme over in hun gezamenlijke werk *Ras en toekomst*. Zij stelden dat de raskunde na het verschijnen van Hans Günthers standaardwerk *Rassenkunde des deutschen Volkes* in 1921 een nieuwe wending had genomen. De nieuwe raskunde legde de nadruk meer op de geestelijke verschilpunten tussen de rassen dan op de biologische. 'En dat niet alleen: zij wijst erop, dat heel de geschiedenis der menschheid zoowel staatkundig als cultureel beheerscht wordt door het ras en dat cultuur, moraal, kunst, godsdienst en heel het hooger geestelijk leven van volk en menschheid een kwestie van ras is.'[38] Goedewaagen werd door de Hylkema's beschouwd als één van de leidende figuren in Nederland die het tij van verval in het ras konden keren.[39]

Ongetwijfeld heeft Goedewaagen in de formulering van zijn eigen racistische gedachtegoed intensief van gedachten gewisseld met vader en zoon Hylkema. Een andere eugeneticus met wie Goedewaagen bevriend was, was de SS-keuringsarts Louis Delbaere.[40] Alledrie

---

[35] Günther, *Beknopte rassenkunde der Germaansche volken*, 143-144.
[36] Mosse, *Toward the final solution*, blz. 204.
[37] Mosse, *Toward the final solution*, blz. 231.
[38] G.W. Hylkema, *Ras en toekomst* (Amsterdam 1941) blz. 189.
[39] C.B. Hylkema in het hoofdstuk 'Ras en kunst' in: Hylkema, *Ras en toekomst*, blz. 245.
[40] L.J. Delbaere (1898-?) was evenals zijn echtgenote bevriend met Rost van Tonningen en voor de oorlog advi-

hielden ze zich met de eugenetica bezig. Volgens G.W. Hylkema, huisarts in Haarlem, ging het in de positieve eugenetica om het behoud en de verrijking van erfelijke kwaliteiten van het volk en in de negatieve eugenetica om het terugdringen van erfelijke degeneratie.[41]

De eugenetische politiek vond in Duitsland na 1939 zijn weerzinwekkende hoogtepunt in de excessen van het *T4*-euthanasieprogramma, waar in een jaar tijd ruim zeventigduizend geesteszieken de dood vonden en nog eens honderdduizenden gedwongen werden gesteriliseerd. Dit programma was staatsgeheim, maar werd na april 1941 een publiek geheim, om in augustus volledig in de openbaarheid te komen.[42] Goedewaagen kon er vanaf dat moment van op de hoogte zijn, maar zelfs als hij ervan geweten heeft, zijn deze vormen (euthanasie en gedwongen sterilisatie) als alternatief in zijn idealen over het 'omhoogtelen' van mensen niet terug te vinden in zijn geschriften. Het is dus niet bekend of hij als voorstander van eugenetica ook deze gruwelijke vormen van mensenteelt zou hebben toegejuicht.

Het omhoogplanten van mensen moest voor Goedewaagen overigens leidend zijn bij de oplossing van het Joodse vraagstuk, omdat de Joden beschouwd moesten worden als 'buitenstaander van ons gezin, ons geslacht, ons volk, ons ras'.[43] In het voorjaar van 1941, toen er talloze maatregelen tegen de Joden werden afgekondigd – door Goedewaagen de 'zuivering van de Joden uit de Nederlandse cultuur' genoemd – zette hij in zijn redevoering met de titel *Bloedgemeenschap* zijn cultuurracisme voor een groter gehoor uiteen.[44] Zijn theorie was dat ieder mens tot drie gemeenschappen behoorde: de morele (waarbij innerlijke waarde telt), de maatschappelijke (waarbij de sociale, economische en politieke macht en de bruikbaarheid geldt) en de bloedgemeenschap (waar gezin, geslacht, volksstam, volk en ras het wezenlijke is). Elk mens wordt tegelijkertijd door alledrie gemeenschappen moreel, maatschappelijk en bloedverwantschappelijk bepaald.

Het Christendom had altijd de nadruk gelegd op de morele gemeenschap; het humanisme, meer werelds en voortgekomen uit economische wereldverovering, richtte zijn belangstelling op het maatschappelijke. Dit werd de basis voor het kapitalisme en het liberalisme. Het racisme, door Goedewaagen ook een 'wereldbeschouwing' genoemd, één waaraan het nationaal-socialisme was ontsproten, ging weer een stap verder: bloedgemeenschap was de nieuwe sociale idee van de twintigste eeuw. De oude wereld kwam hiertegen weliswaar in het geweer, met het argument dat het wezen van de mens niet in zijn bloed ligt, maar in zijn morele en geestelijke waarde, maar Goedewaagen deed dit af als een 'individualistisch gezichtspunt'. Het nationaal-socialisme stelde immers juist de mens voor als deel van de bloedgemeenschap, waaraan hij zijn moraal en economische, politieke en pedagogische wilsvorming ontleende. In feite parafraseerde Goedewaagen hier passages uit *Mein*

---

seur en keuringsarts van de Mussertgarde. Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, blz. 67.

41 G.W. Hylkema, 'Enkeling, Volk en Ras en hun Gezondheid' in: *Keurjaarboek 1932-1942* (met een inleiding door Prof.Dr. T. Goedewaagen) (Amsterdam 1942) blz. 80-91, aldaar blz. 85.

42 Dick de Mildt, *In the Name of the People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany. The 'Euthanasia' and 'Aktion Reinhard' Trial Cases* (Den Haag etc. 1996) blz. 50, 55, 63-64.

43 Goedewaagen, *Passer en Speer I*, blz. 74.

44 De redevoering in Amsterdam van 5 april 1941 werd gepubliceerd in *Passer en Speer I*, blz. 63-75.

Kampf. Ook Hitler beschouwde het nationaal-socialisme als de politieke uitwerking van de racistische wereldbeschouwing zoals uiteengezet door Chamberlain en diens navolgers.

Concreet betekende dit dat Nederlanders behoorden tot het Nederlandse, Germaanse en Noordras, niet alleen lijfelijk maar ook cultureel, in het verleden en in de toekomst. De ideologie van het nationaal-socialisme vond in deze visie op het leven haar hoogste doelstelling. Daarom was ook wijsgerig onderzoek nodig naar de wetten en structuren van de bloedgemeenschap. De herontdekking van de bloedgemeenschap was immers niets meer of minder dan een revolutie, vond Goedewaagen, zoals ook de ontdekking van Amerika dat ooit was!

De belangrijkste reden voor de dreigende ondergang van het eigen volk en ras werd volgens Goedewaagen veroorzaakt door de geestelijke instelling van de Westerse beschaving. Die beschaving kwam het duidelijkst tot uiting in de kunsten. Juist daar was een teruggang te zien in het noordse schoonheidsideaal, omdat het werd overwoekerd door buiten-Europese invloeden. Aangezien rasziel, kunstschepping en kunstgenieting onverbrekelijk met elkaar verbonden waren, was dus in de kunsten de rasvermenging het pregnantst zichtbaar. Kunst was niet voorbehouden aan een elite, maar vanuit het ras gezien juist bedoeld voor het gehele volk. De kunstenaar had zijn talent immers erfelijk ontvangen, ‘door het bloed van zijn ras’, hetgeen betekende dat het gehele ras diezelfde gave in zijn bloed had. Daaruit volgde dat de kunst weliswaar slechts door enkelen kon worden gecreeerd, maar dat de kunstenaar zijn eigen ras-ideaal verbeeldde, zodat iedereen van hetzelfde ras in staat was om van zijn kunst te genieten.

Op basis van die redenering kon het publiek de kunstenaar typeren in het door hem gecreëerde kunstwerk. In Rembrandts werken bijvoorbeeld kon men in het korte gedrongen figuur van de meester zelf en zijn sprekende gelaat een voorbeeld van het Alpiene of Oostras herkennen. De Griekse kunst straalde een noords schoonheidsideaal uit en typeerde daarmee de overwegend noordse geest van de kunstenaars. Het was dan ook geen toeval dat Griekse helden en goden, zoals die al bij Homerus verschijnen, beschreven werden als grote gestalten met blond haar en blauwe ogen. Het ging pas mis als de kunst gecreëerd werd door kunstenaars die niet van het eigen ras afkomstig waren, zoals door de Joden; men ervoer die kunst dan ook als plat en lelijk, ofwel ‘ontaard’.

Ontaarde, of *entartete*, kunst weerspiegelde in de nazi-ideologie de rassenminderwaardigheid en negatieve eigenschappen van de niet-Arische volkeren. Het begrip deed vooral opgang in de kunsten; alle kunst die niet gemaakt was door Ariërs, was per definitie ‘lelijk’, omdat deze kunstuitingen geen aansluiting vonden bij het innerlijke, overgeërfde en op ras gebaseerde gevoel van schoonheid van de Ariër. *Entartete* kunstuitingen waren uitdrukkingen van ziekte en degeneratie. Moderne kunst, waarin bijvoorbeeld mensen op abstracte wijze werden afgebeeld (zoals de boerenfiguren van Hendrik Chabot, waarover Goedewaagens vriend Hylkema zich erg boos maakte[45], of de éénogigen van Picasso), was ook

[45] Hylkema, *Ras en toekomst*, blz. 257. Hylkema weet de wankunst aan het tekortschieten van de ethische en esthetische eigenschappen van het (Joodse) ras en noemt hierbij het voorbeeld van een tentoonstelling van de

ontaard, omdat deze tornde aan het Arische lichaamsideaal. Ook kunstwerken die menselijke vertwijfeling, labiliteit, angst of onzekerheid uitdrukten, waren *entartet*. Ze ondermijnden immers het ideaalbeeld van de Arische, nieuwe mens. Welbeschouwd bleef er met al deze criteria weinig bewegingsruimte over voor de nieuwe nationaal-socialistische kunstenaars en hun werk.

Goedewaagen omschreef *entartet* op een minder biologisch-racistische wijze. Ontaarde kunst was in zijn ogen 'geheel vreemd aan den Nederlandschen geest', zoals dadaïsme en surrealisme dat hij als 'Joods' typeerde; ook de overdrijving van het expressionisme viel daaronder, net als de atonale experimenten in de hedendaagse muziek. Dit waren kunstvormen voor de elite, een kleine groep ingewijden die zich er net als de kunstenaars op voor lieten staan deze kunst als enige te kunnen begrijpen. Kunst om de kunst, als een beleving van schoonheid, had afgedaan. Dat vele vormen van ontaarde kunst, zoals de populaire jazz- en swingmuziek toch zo populair waren, had alles te maken met de voortschrijdende degeneratie, meende Goedewaagen onverstoord: het Arische gevoel was al afgestompt, de intuïtie al verzwakt.[46]

In zijn sterke vooruitgangsgeloof, zijn beeldend beschreven visioen van een betere wereld, verschilde Goedewaagen van veel andere nationaal-socialisten. Hij was niet alleen van de tegenpartij die anti-alles was, maar wist als een van de weinigen ook op een positieve wijze te formuleren in welke richting het dan wel moest gaan. Zo schetste hij op onnavolgbare wijze de dieptreurige toestand van de Nederlandsche cultuur van dat moment (de bekende anti-houding) maar zette daar direct de bloeiende toekomst van de volkse cultuur op juichende wijze tegenover. Hij noemde die ontwikkeling naar een nieuwe kunst 'wedergeboorte' en beschreef deze in termen van ontaarde, lege kunst die plaatsmaakte voor betekenisvolle, fascistische kunst:

> *'Achter ons liggen straks de steeds leeger, ijler en kortademiger wordende lyrische dichters, de burgerlijk-psychologische romans, de op primitieve mentaliteit geïnspireerde rhythmen en (...) voor haast niemand verstaanbare muziek. Achter ons liggen straks de van bodem en volk losgeslagen architectonische constructies (...) en de kubistische bedenksels van de erfgenamen van Vermeer en Jan Steen. Achter ons ligt het "Nederlandsch tooneel" zonder Nederlandsche stukken.*
> *Voor ons ligt het nog onontgonnen land eener verjongde Nederlandsche cultuur (...). Niet een cultuur van behagelijk en subtiel genieten, maar een van lijden en strijden (...). Niet een cultuur van allengs onverstaanbaar wordende verfijning, maar een van door harde ervaringen gestaalde kracht. Niet een cultuur van inhoudloos geworden lijnen-, kleuren- of woordenspel, maar een met inhoud, met ethos, met mythe, een cultuur, die "iets te zeggen heeft" en gemeenschapsverbonden is – een volksche cultuur.'*[47]

schilder Hendrik Chabot die vele boerenmensen had geschilderd in een expressionistische stijl. Hylkema noemde deze 'gedrochtelijke gestalten' en een 'hoon voor den Nederlandschen boerenstand'.

[46] Goedewaagen, *Passer en Speer II*, blz. 111.

[47] Dr. T. Goedewaagen, 'Wedergeboorte', *De Schouw*, jrg. 1 no. 1 (15 januari 1942) blz. 1-2.

In bovenstaand citaat is alles samengevat wat in de ogen van Goedewaagen de cultuur níet moest zijn: liberaal, cosmopolitisch, individualistisch. In tal van beeldende zinsneden schetste hij het verval van de negentiende- en twintigste-eeuwse cultuur: 'En voor zoover onze eeuw naar het heden ziet en zichzelf bekijkt, ziet zij zichzelf te midden van de restanten van een stijlloosheid zonder weerga in ons vaderland, als Job op den mesthoop, op den schervenhoop van stijlexperimenten, van Kitsch en vervaald epigonisme met slechts hier en daar een fonkelende edelsteen, die zijn waarde behouden kan.'[48] En: 'Americanisme en bolsjewisme zijn gezworen kameraden: dat weten wij thans maar al te duidelijk. Zij hebben het op Europa's kultuur, waaraan zij slechts oppervlakkig raakten, voorzien. Zij zijn, ook kultureel, onze aartsvijanden.'[49] Niet de bezetting, niet de Duitsers en ook niet een klein groepje nationaal-socialisten hebben nu besloten om de twintigste eeuw te maken tot een 'groot kunstwerk, politiek, kultureel en geestelijk'. Nee, het was 'de tijdgeest, die ons daartoe dwingt.'[50] Opnieuw bevestigde Goedewaagen daarmee geen belang te hechten aan de feitelijke toestand van de bezetting in zijn streven de Nederlandse cultuur te vernieuwen.

Uit het citaat is ook af te leiden in welke richting de kunsten wél moesten gaan. Tegenover de internationale en ontaarde kunst zette Goedewaagen een nationale en volkse kunst. Hij had een sterke voorkeur voor de op de klassieke tijd geinspireerde lichaamsbeelden en de romantische voorstellingen van sterke figuren als atleten, boeren en jagers. De nazi-ideologie nam de klassieke relatie tussen schoonheid en diens implicatie van het goede, ware en reine over, waarbij de nationaal-socialisten de begrippen 'goed', 'waar' en 'rein' interpreteerden als 'gezond', 'gedisciplineerd' en 'volledig'.[51]

Kunst moest educatief zijn en opvoeden, richting geven aan de levensweg van individu en volk. Kunst kreeg daarmee een actieve functie in de vorming van de maatschappij; cultuur en politiek werden onlosmakelijk aan elkaar verbonden. Cultuur was voor Goedewaagen even hard nodig als arbeid en brood. Een volk werd niet afgemeten naar zijn nut, maar naar zijn aandacht voor 'hoogere goederen'. En als hij zei 'kunst is een zaak van de volksgemeenschap, dient de volksgemeenschap' dan bedoelde hij daarmee niet dat de cultuur diende af te dalen naar het alledaagse peil van de massa, maar omgekeerd: de massa opvoeden tot een volk, ook op cultureel terrein. Hij realiseerde zich overigens terdege dat hij dit ideaal niet over één nacht ijs zou bereiken.

Inhoud en vorm van de nieuwe kunst moesten zich aanpassen aan dit ideaal. De inhoud van kunst, de idee van het kunstwerk, de compositie, het toneelstuk of het boek, kenmerkte zich door realisme, traditie en ambachtelijkheid. Deze kunst was gebaseerd op Nederlands roemruchte verleden, zodat het volk weer in aanraking zou komen met zijn wortels. De Gouden Eeuw, Michiel de Ruyter, Breughel en Bredero, Rembrandt, Cuypers en van de levende kunstenaars Adriaan Roland Holst, Pyke Koch, Jan Sluijters en Henk Badings zijn maar een paar van de vele voorbeelden die volgens Goedewaagen de kunstenaars nieuwe

---

[48] Goedewaagen, *Passer en speer II*, blz. 102.
[49] Goedewaagen, *Passer en speer II*, blz. 111.
[50] Goedewaagen, *Passer en speer II*, blz. 102.
[51] Diehl, *Macht-Mythos-Utopie*, blz. 120-124.

inspiratie konden leveren. De vorm van de kunst, door Goedewaagen aangeduid als 'gestaalde kracht', greep voor een belangrijk deel terug op al bestaande stijlen als het realisme en magisch realisme in de beeldende kunst, de klassieke tragedie in de toneelkunst en de opera en de epische verteltrant in de literatuur en dichtkunst. In de muziek had het nationaal-socialisme een voorkeur voor lyrische en dramatische werken voor grote koren en symfonie-orkesten. De kunst kreeg een behoorlijk serieus karakter; aan lichtvoetiger vormen als de komedie, belletrie, operette en cabaret besteedde Goedewaagen geen aandacht.

Met name voor de beeldende kunstenaars zag Goedewaagen een grote taak weggelegd. Avant-gardekunst, expressionisme, abstractie, kubisme en alle vormen van Joodse kunst als dadaïsme en surrealisme waren vormen van ontaarde kunst, geheel vreemd aan de Nederlandse geest.

> *'De Nederlandsche schilder bevrijdt zich uit den verwarden en vermoeiden tijd van na den wereldoorlog. De machteloosheid om tot een positieven stijl te komen – het expressionisme, het kubisme en de "abstracte kunst" waren symptomen van afmatting en experimenten, die niet tot krystallisatie leidden – komt achter den schilder te liggen. Opnieuw zoekt hij – als ééns Vermeer, Hals en Ruysdael deden – nauwkeurige observatie met diepzinnigheid der idee te verbinden. Het doordringend portret, het verstilde stilleven, het landschap met "sfeer" bevinden zich op een weg, vol zoeken en tasten trouwens, naar een nieuwe, klare vormgeving. Op onze schilders rust een zware verantwoordelijkheid. (...) Zij drukken een wezenlijke zijde van den Nederlandschen geest uit. Men verwacht van hen, dat zij andere volkeren overtuigen van den bijzonderen stijl van den Nederlandschen mensch.'*[52]

Die visie werd onderschreven in *De Schilderkunst*, dat Uitgeverij De Schouw publiceerde, en waarin verheugd geconstateerd werd dat er al 'richtingslijnen' te ontwaren waren van een nieuwe nationale schilderscultuur, gebaseerd op die van de zeventiende eeuw.[53]

Zijn ultieme doel was de creatie van een nationaal-socialistische of volkse cultuur. Hij wilde 'scheppende talenten den weg (...) banen. Zonder natuurlijk allerminst van boven af de kunst te willen decreteeren, zal de Nederlandsche Staat het als zijn plicht moeten beschouwen, een Nederlandsche volksche kunst te doen baanbreken en haar pad te effenen.'[54] Goedewaagen onderscheidde twee kanten in de volkse cultuur: enerzijds die van de 'persoonlijkheden', anderzijds die van de 'naamlozen'. De persoonlijkheden waren de enkelingen die kunst maakten op het hoogste niveau en ver van de volksmassa afstonden. De naamlozen in de kunst waren eenvoudige ambachtslieden, de acteurs, dansers en muzikanten die een eeuwenlange cultuurtraditie in stand hielden en voor wie kunst een vanzelfsprekendheid was, meer spel dan vak.[55]

---

[52] Goedewaagen, *Passer en speer I*, blz 97-98.
[53] C.H. de Boer, *De Schilderkunst*, deel uit de Opbouwserie ('s-Gravenhage z.j.)
[54] NIOD KA I 2963, 'Een nieuwe kultuur – ethos in Nederland', *Essener National Zeitung* (28 november 1940) vert.
[55] Goedewaagen, 'Wedergeboorte', blz. 2.

Snijders bemoeizucht met het cultuurbeleid

Tegelijk met de verordening van de Kultuurkamer (1941/211) was op 25 november 1941 die van de Nederlandsche Kultuurraad (1941/210) uitgevaardigd, waarbij Goedewaagens vroegere klasgenoot Geerto Snijder tot President werd benoemd. Zijn Kultuurkring was een paar maanden daarvoor opgegaan in de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap, een pro-Duits gezelschap onder Nederlands-Duitse leiding, dat zich beijverde om Nederland cultureel rijp te maken voor het nationaal-socialisme. Goedewaagen maakte deel uit van het bestuur van de vereniging, die onder voorzitterschap van zijn vriend Bob van Maasdijk stond en waarover Snijder de leiding had.[56]

De Kultuurraad was een kindje van Seyss-Inquart, die hij al in juni 1941 aangekondigd had en waarvoor de afdeling *Rechtsetzung* van het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz* het eerste ontwerp had gemaakt. De raad kreeg tot taak het Nederlandse culturele leven te beoordelen, met adviezen te ondersteunen en initiatieven te nemen. Het was de bedoeling dat de Kultuurraad de *Volkstumspflege* hoog in het vaandel zou houden: '(...) met eigen aard en eigen kracht en vooral met vastberaden goede wil onze plaats in te nemen in de volkerenorganisatie waartoe wij krachtens onze afkomst en ons wezen behoren.' Het invoegen van de Nederlandse cultuur in het nieuwe Europa was het hoogste doel. De raad was specifiek ingesteld als adviesorgaan voor de twee departementen OWK en DVK, wier zelfstandigheid niet zou worden aangetast, al kreeg de Kultuurraad wel een vetorecht om bepaalde maatregelen van die departementen ongedaan te maken.[57]

Dit besluit, in het bijzonder het vetorecht dat President Snijder over zijn beleid kreeg, moet Goedewaagen als een ernstige inbreuk op zijn machtspositie als secretaris-generaal hebben ervaren. In zijn autobiografie schreef hij na de oorlog nogal ingehouden: 'Over de Cultuurraad heb ik mij persoonlijk niet zeer verheugd, en wel omdat ik deze figuur in zijn opzet volkomen overbodig achtte.' Zijn Kultuurkamer had immers een eigen 'Raad voor de Cultuur', bestaande uit de zes gildeleiders. Goedewaagen vond dat deze raad de belangen en noden van de cultuur beter zou kunnen behartigen dan de 'willekeurig door (...) prof. Snijder gekozen leden van die [Kultuur]raad.'[58] Hij diende persoonlijk protest in bij Seyss-Inquart, maar die liet zich niet van zijn voornemen afbrengen. Het sterkte Goedewaagen dan ook dat hij Goebbels wél aan zijn zijde kreeg bij zijn bezoek aan hem in augustus 1941.[59] Het hielp echter niet, want de 24 leden van de Kultuurraad werden in november benoemd en de eerste vergadering vond plaats op 3 december 1941.[60] Goedewaagen maakte, zolang hij secretaris-generaal was, geen deel uit van de raad.

[56] De Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap gaf o.m. korting op abonnementen voor concerten en opera en telde mede daarom in 1944 meer dan twintigduizend leden.
[57] NIOD CSG 216 inv.no. 3e, Notulen no. 62 (6 juni 1941); NIOD DVK 102 inv.no. 3b, Notulen Departementsraad no. 19 (6 juni 1941).
[58] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 96-97.
[59] NIOD DVK 102 inv.no. 3b, Notulen Departementsraad no. 26 (29 augustus 1941).
[60] Leden waren o.m. Henk Badings (componist), Jaap Gidding (kunstenaar), J. Gratama (architect), Nico de Haas (hoofdredacteur Storm-SS), Dirk Hannema (directeur museum Boymans), Willem Mengelberg (dirigent), J.C. Nachenius (schilder), Johan Polet (beeldhouwer), en de hoogleraren De Vries, Krekel, Rengers Hora Sicca-

Het was voor Goedewaagen slechts een schrale troost dat Snijders functie in ambtelijke rang gelijkgesteld werd aan die van hemzelf, met bijbehorend salaris. Daarmee was de raad ook in positie gelijkgesteld aan dat van een departement. Bovendien gold in de Kultuurraad het zogenaamd *Führerprinzip*: de raadsleden mochten hun mening geven, waarna de president alle beslissingen nam. Dat had Snijder zelf bij Seyss-Inquart bedongen, omdat hij vooraf al aanvoelde dat niet alle leden dezelfde mening toegedaan zouden zijn over de maatregelen tegen de joodse kunstenaars en onderwijzers.[61] Om de schade voor zijn eigen positie en beleid zoveel mogelijk te beperken, eiste Goedewaagen van zijn ambtenaren dat alle contacten met Snijder en diens Kultuurraad altijd via hem zouden lopen. Natuurlijk kwam daar niets van terecht: alle afdelingshoofden bespraken allerhande kwesties met de Kultuurraad zonder Goedewaagen in te lichten.[62] Ook Goedewaagen zelf zwichtte in de loop van de tijd voor Snijders bemoeizucht.[63] Snijder zelf zou bij voortduring zijn beklag doen over het gebrek aan overleg tussen het DVK en de Kultuurkamer en zijn Kultuurraad. Zo klaagde hij er eens over dat er 42 gevallen waren geweest waarin de Kultuurraad gekend had moeten worden, hetgeen niet was gebeurd.[64]

In het College van Secretarissen-Generaal werden Snijder en Goedewaagen uitgenodigd een toelichting te komen geven over het nieuwe adviesorgaan en de relatie met de Kultuurkamer. Goedewaagen stak als eerste van wal:

> 'De Kultuurkamer bevordert de samenwerking tusschen de kunstenaars onderling en vereenigt hen tot een zelfstandige sociale groep, die als zoodanig in de eerste plaats geroepen is de beroeps- en materieele belangen van de kunstenaars te behartigen. (...) De Kultuurkamer is als het ware te beschouwen als een kultureele volksvertegenwoordiging. Men zou haar het democratische element in den nieuwen cultureelen opbouw kunnen noemen.'

Hierna kwam Snijder aan het woord, zonneklaar in de rol als zetbaas van Seyss-Inquart. Volgens hem kon het DVK zelf niets creëren en mocht het slechts de gunstige voorwaarden scheppen. De Kultuurkamer moest zich bezighouden met het creatieve gedeelte van de bevolking: het bevorderen van samenwerking 'tussen dat soort mensen' en hun belangen behartigen. De Kultuurraad zou naast de andere twee staan.

> 'De Kultuurraad,' zei hij, 'is een adviseerend lichaam, met de taak het Nederlandsche Kultuurleven gade te slaan, door adviezen te ondersteunen en door initiatieven op te wekken. Blijkens de instructie van de Rijkscommissaris omvat zijn gebied alle aangelegenheden der beeldende kunst, der bouwkunst en kunstnijverheid, der muziek, der letterkunde, van het theater en den dans, van den film en den

ma, Kapteyn, Visscher, Roels. NIOD, Nederlandsche Kultuurraad no. 113 (NKR), inv.no. 4 I4, Ledenlijsten. Goedewaagen trad pas in mei 1943 toe tot de Kultuurraad.

[61] Schulten, 'Oudheid en Nieuwe Orde', in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 191.

[62] NIOD DVK 102 inv.no. 3b, Notulen Departementsraad no. 37 (12 december 1941); inv.no. 3c, Notulen Departementsraad no. 47 (13 maart 1942) en no. 49 (27 maart 1942).

[63] Ook bij de Duitsers stond Snijder bekend als bemoeial. Een geplaagde Duitse ambtenaar verzocht het Rijkscommissariaat eens om deze lastige *Kulturbonze* ver weg te sturen naar Griekenland, waar hij zich dan kon bekwamen in 'kretischer Archaeologie' (12 juni 1943). In 't Veld, *De SS en Nederland*, blz. 1064.

[64] NIOD NKK 104 inv.no. 1h, Samenvattingen Bestuursraad (24 april 1942).

omroep, van het wetenschappelijk onderzoek, de "Volkstumspflege", de monumenten- en natuurbescherming, de heemkunde en het museumwezen.'

Kortom, de Kultuurraad bestreek het hele werkveld van de departementen van OWK en DVK, die verplicht waren advies te vragen aan Snijders raad en ook ongevraagd advies te accepteren. Bij eventuele meningsverschillen zou Seyss-Inquart tussenbeide komen.[65]

Het was in de Kultuurraad twee handen op één buik tussen Seyss-Inquart en Snijder, een relatie die op ultieme wijze tot uitdrukking kwam bij de plechtige installatie van de Kultuurraad op 11 februari 1942. Seyss-Inquart hield een redevoering die bol stond van de verwijzingen naar de Griekse oudheid en meer nog naar de nieuwe SS-mythen:

> '... het volkseigene zelf als de voedingsbodem van elke kultuur, is reeds een bijzondere uitdrukking van het samenwerken der machten van het bloed – dus van de soort en het ras – en van de bodem – derhalve van de ruimte en het landschap – waarin een bepaald ras bepaalde vormen van de in haar levende werkelijkheid heeft uitgedrukt.'

Maar als de samenhang van bloed en bodem door 'rassisch vreemde levenswetten' werd overheerst, werd de kultuur ziek en het volkse leven aangetast. Daaraan waren de Grieken en de Romeinen bezweken, want ze hadden 'Vooraziatische levensopvattingen' (hiermee bedoelde Seyss-Inquart het Joodse volk) binnengehaald. Gelukkig konden zulke rampen nu niet meer gebeuren, want 'wij brengen uit dit verleden de schatten naar boven volgens onze maatstaf van waarde en onwaarde en wij laten de echte, uit het volkseigene en uit het ras voortkomende, krachten onze toekomst binnenstromen.' De rol van de Kultuurraad was daarbij essentieel; zij moest oordelen over goed en slecht, over de waarde van cultuur, zowel in kritiek als in initiatief.[66]

Voor Seyss-Inquart was de Kultuurraad niets minder dan het culturele geweten van de natie. In die functie zou de Kultuurraad het gehele staatsbestuur en alle Nederlandse cultuurinstellingen adviserend terzijde staan; Snijders invloed op de Nederlandse cultuur was hiermee, in elk geval op papier, onbegrensd. Geen wonder dat hij in zijn dankwoord aan Seyss-Inquart dan ook meermalen dat 'kultureelen geweten' als grondslag en taak van de Kultuurraad benadrukte.[67] Uit zijn toespraak sprak de sterke tweedeling tussen de Kultuurkamer en de Kultuurraad: de eerste organisatorisch en formeel, de tweede als raadgevend en materieel.

Goedewaagens Kultuurkamer en Snijders Kultuurraad stonden in meerdere opzichten lijnrecht tegenover elkaar. Op competentieniveau staken de voormalige klasgenoten elkaar naar de kroon, waarbij Snijder met zijn vetorecht en de steun van Seyss-Inquart veel sterker stond. Diezelfde competentiestrijd had er overigens vermoedelijk voor gezorgd dat Snijder al eerder bedankt had voor de functie van president van de Kultuurkamer: hij had er domweg geen zin in om onder zijn minder begaafde collega Goedewaagen te moeten

[65] NIOD CSG 216 inv.no. 4a, Notulen no. 2 (22 januari 1942).
[66] NIOD NKR 113 inv.no. 7 I7, Redevoering Seyss-Inquart (concept, Nederlands) bij beëdiging Nederlandsche Kultuurraad (11 februari 1942) blz. 3-4, 16.
[67] NIOD NKR 113 inv.no. 7 I7, Redevoering Snijder bij beëdiging Nederlandsche Kultuurraad (11 februari 1942) blz. 1 en 11.

werken. Maar ook op politiek niveau was er genoeg grond voor conflicten: Snijder was titulair *Obersturmführer* van de Nederlandsche SS, waardoor de Kultuurraad een SS-inslag kreeg, terwijl de Kultuurkamer in 1941 en 1942 nog onder sterke invloed van de NSB stond.

Hoewel Snijders Kultuurraad dus op papier een invloedrijk orgaan was, heeft die vrijwel niets blijvends tot stand gebracht. De raad toonde een typische nationaal-socialistische druktemakerij en bemoeizucht, die de departementen van OWK en DVK ongetwijfeld veel werk heeft bezorgd, maar van steekhoudend advies is in de archieven van de Kultuurraad, het DVK en de Kultuurkamer weinig terug te vinden, laat staan van grootse initiatieven op het vlak van de Nederlandse cultuur. Uit een verslag van de werkzaamheden tussen 1942 en 1944 blijkt dat de Kultuurraad zich veel liet informeren, voortdurend verordeningen en ontwerpen af- en goedkeurde (na wijzigingen uiteraard), bemiddelde bij tal van onbeduidende kwesties, protest aantekende tegen activiteiten die te weinig 'kultureel positief' waren en graag nadacht over megalomane projecten als de bouw van een nieuw Museum voor Geschiedenis in Amsterdam, dat een groot deel van de historische collecties van het Rijksmuseum en het Museum voor Oudheden in Leiden zou samenvoegen.

Snijder prikte daarnaast veelvuldig in Goedewaagens zwakke plek: die van de gezagsverhouding tussen het DVK en de Kultuurkamer. Hij liet niet na te wijzen op het feit dat die verhouding principieel onjuist was, en dat de Kultuurkamer geen verlengstuk mocht worden van het DVK, en zónder ambtenaren in de gilden zelfstandig zijn culturele taken moest kunnen uitvoeren.[68] Al met al niet de resultaten van een adviesorgaan dat veel heeft bijgedragen aan de nazificatie van de Nederlandse kunst en cultuur. Terecht merkte Goedewaagen in zijn autobiografie dan ook op dat de Kultuurraad een 'soort cultureel spook' was, dat 'hier en daar verscheen, zonder ook maar één spoor na te laten!'[69]

Begunstigend Lid van de Nederlandsche SS

Op 27 januari 1942 trad Goedewaagen toe als Begunstigend Lid van de Nederlandsche SS (*Schutz-Staffeln*), bij het 3e SS-Standaard, Storm Den Haag. Het was een logische, zij het late stap in de ontwikkeling van zijn eerder beschreven racistische gedachtengoed, waarbij hij vanaf Plato's mensenadel en Nietzsches *Übermensch* via de rassentheorieën van De Gobineau, Chamberlain en Günther was uitgekomen bij de mythen van Rosenberg en de eugenetische praktijk van *Reichsführer-SS* Himmler. Met Seyss-Inquart aan het roer werd op initiatief van Himmler in september 1940 een Nederlandsche SS opgericht, zogenaamd als weerformatie van de NSB en ondergeschikt aan *Reichsführer-SS* Himmler. De bedoeling van de Nederlandsche SS was om met Nederlandse vrijwilligers een blijvend SS-regiment te vormen onder leiding van voorman Henk Feldmeijer (1910-1945), de *SS-Standarte Westland*.

Wat de SS (meer specifiek het onderdeel *Waffen-SS*) onderscheidde van een 'gewoon' leger, was zijn sterke verbondenheid aan de politieke ideologie van het nationaal-socialis-

[68] NIOD NKR 113 inv.no. 13 113, Verslag van de werkzaamheden van de Nederlandsche Kultuurraad (1 december 1942-15 juni 1944.

[69] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 218.

me en aan *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler. Wegner noemt dat principe in zijn standaardwerk over de SS het *politische soldatentum*, een volgens de wil van Himmler militair, politiek en racistisch gedachtengoed, verbonden aan een strijdlustige dynamiek. Dat gaf de SS zijn buitenwettelijke legitimatie naast de Wehrmacht.[70] Wegner beschrijft de ontwikkeling van de SS als die van een interne partij-elite tot stadhouder van diverse quasi-staatsfuncties en tenslotte tot een grensoverschrijdende totalitaire avantgarde van een Nieuw Europa.[71]

Volgens Goedewaagen was het doel van de SS 'de bevordering van de lichamelijke en geestelijke gezondheid van ons volk'.[72] De goede verstaander leest hierin een neutrale formulering van zijn cultuurracistische en eugenetische ideaal van de Arische mens. Feit was dat Goedewaagen zich als een vis in het water gevoeld moet hebben in de SS-ideologie. De SS wilde de aristocratie van het nationaal-socialisme zijn, de nieuwe elite van het Germaanse Europa, voor iedereen die zich niet wilde voegen in een burgerlijk leven van rust en routine, maar voor zichzelf een glansrol zocht buiten het eigen werkterrein.

De SS-mannen dienden als voorbeeld van de Arische utopie van de Nieuwe Mens, een utopie waar Goedewaagen heilig in geloofde. Op de figuur van de Ariër werden ambities losgelaten als dat van de medisch-eugenetische van een gezond lichaam zonder erfelijke ziekten, van het holistisch concept van de eenheid van lichaam en geest en van de volksgemeenschap die ordelijk en gedisciplineerd samenleefde – kortom schoonheid, gezondheid en reinheid waren de begrippen die bij dit rassenconcept hoorden en zorgden voor de psychische en fysieke eigenschappen van de individuele mens, de geïdealiseerde Ariër, die tot leven kwam in de mannen van de SS.[73] In de praktijk bleken al deze eisen niet houdbaar en traden er te weinig mannen tot de SS toe. In de loop van de jaren dertig werden de toelatingseisen steeds verder versoepeld, en begon de pragmatische rekrutering van eenheden voor het leger de zuivere ideologie te overheersen.[74]

Dit streven naar de Nieuwe Mens was voor Himmler, zijn keurkorps en volgelingen als Goedewaagen een concreet rassenproject. Tegelijkertijd moet niet vergeten worden dat de SS nauwelijks ideologisch fundament bezat. Kern van de SS-wereldbeschouwing was de overtuiging van een culturele superioriteit van een biologisch gedefinieerd ras, wiens verspreidingsgebied de Germaanse ofwel de Noord- en Midden-Europese was.[75] De wereldbeschouwing van de SS was in wezen niet meer dan 'eine Synthese aus germanischem Heidentum, Re-Interpretation des Alten Testaments und okkulten und rituellen Elementen,' zoals Reichel schrijft.[76] Hij gaat zelf zo ver om de SS met een sekte te vergelijken, een 'bizarre, exklusive Bruderschaft (...), in der sich Sektenfanatismus, feudalistische Lebensgewohnheiten und romantischer Germanenkult mit modernem politisch-wirtschaftlichem

---

[70] Bernd Wegner, *Hitlers Politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933-1945* (Paderborn 2010 (1982)) blz. 16, 74, 342.
[71] Wegner, *Hitlers Politische Soldaten*, blz. 187.
[72] NIOD DOC I no. 548 map c, Proces-verbaal (9 januari 1947) blz. 4.
[73] Diehl, *Macht-Mythos-Utopie*, blz 241-242.
[74] Wegner, *Hitlers Politische Soldaten*, blz. 135-139.
[75] Wegner, *Hitlers Politische Soldaten*, blz. 46-47.
[76] Reichel, *Der schöne Schein des Dritten Reiches*, blz. 228.

Management und kaltblütigster Staatsräson zu einem seltsamen Gemisch vermengten.'[77] De SS was een synthese tussen het oeroude en het modernisme – een gemeenschap van uitverkorenen en van het uitzonderlijke.

Het utopisch mensbeeld en de concrete verwerkelijking van de nazi-politiek bleken een contradictie te zijn die alleen retorisch kon worden opgelost. Ingewijden konden de SS-mannen direct herkennen en met de nationaal-socialistische ideologie vereenzelvigen. Pas op het tweede gezicht blijkt de theorie polysemantisch, ambivalent en voor velerlei uitleg vatbaar: een mythe, onder te verdelen in de 'hoofdstromingen' *Rasse und Raum* en *Blut und Boden*. De Ariër zelf bestond feitelijk niet en zou pas in een verre toekomst gerealiseerd worden aldus de nationaal-socialisten; tegelijkertijd zou hij nooit gerealiseerd worden aangezien het hele concept van het zuivere Arische ras geen concreet te verwerkelijken fenomeen was. Maar dit alles was ten tijde van Goedewaagens Begunstigend Lidmaatschap van de SS in 1942 niet van belang. Vooralsnog werden alle onvolkomenheden in de feiten mythisch verklaard met beelden, fantasieën en fobieën.

Lidmaatschap van de SS was overigens niet vrijblijvend, want de vrijwilligers werden streng geselecteerd. Kandidaten moesten van volledig Arische afkomst zijn. Raszuiverheid was een *conditio sine qua non*. Het afstammingsonderzoek maakte deel uit van de selectie en ging voor officieren terug tot 1750. In de praktijk werd dit onderzoek in Nederland overigens bij slechts een kleine minderheid strikt uitgevoerd. Ze moesten tussen de 18 en 30 jaar oud zijn en een blanco strafblad hebben. Vervolgens kregen ze een medisch onderzoek en legden ze tot slot de belofte van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan alle meerderen af. Lidmaatschap van de NSB was geen vereiste; alleen het zwarte uniform dat, naast het bekende doodshoofd op de pet, ook de NSB-wolfsangel op de mouw had, herinnerde aan de formele onderschikking van de Nederlandsche SS onder de NSB.

Dat zwarte uniform met de witte handschoenen, de eresymbolen van de *Totenkopf*-ring en de dolk bevestigden het imago van de SS als militaire elitegemeenschap met aristocratische uitstraling. Himmler had met zijn SS een 'nieuwe adel' voor ogen, gecreëerd door een elite die sociaal, politiek en militair een hechte eenheid zou vormen – intellectuele capaciteiten en opleiding waren van secundair belang. Desondanks was in Duitsland de helft van de hogere rangen in de SS afkomstig uit de hogere sociale klassen en bedroeg het percentage academisch gevormde leiders bij de Allgemeine SS zelfs 38%. De wortels van de hogere SS-leiding lagen in het '*mittelständigen Bildungsbürgertum*', de intellectuele en academisch gevormde middenklasse van Duitsland.[78] Ook in Nederland zaten er relatief veel hoogopgeleide mannen uit gegoede milieus in de leidinggevende posities van de Nederlandsche SS.[79]

---

[77] Reichel, *Der schöne Schein des Dritten Reiches*, blz. 230.
[78] Wegner, *Hitlers Politische Soldaten*, blz. 223-228.
[79] O.m. M.M. Rost van Tonningen, Henk Feldmeijer, Wim Heubel, F.L. Rambonnet, dr. Ernst Herman ridder van Rappard. Op de *Reichsschule für Jungen* in Valkenburg werden vooral jongens uit de hogere milieus klaargestoomd om de toekomstige SS-elite in Nederland te vormen. Paul van der Steen, *Keurkinderen. Hitlers elitescholen in Nederland* (Amsterdam 2009).

De Nederlandse SS-ers waren dat niet voltijds; de meesten hadden gewoon een baan. Wel werd van ze verwacht dat ze hun hele vrije tijd en hun hele denkwereld aan de SS zouden opofferen. Hoewel er een wezenlijk onderscheid was tussen de SS-ers van het elitekorps en de soldaten van de *Waffen-SS*, deinsde Feldmeijer er niet voor terug om zijn SS-ers zwaar onder druk te zetten om na de Duitse inval in de Sovjet-Unie naar het Oostfront te gaan. Aan het pangermaanse en nationaal-socialistische ideaal voegde hij in navolging van Himmler nu ook het anti-communistische toe. Europa streed op leven en dood tegen het bolsjewisme en het behoorde tot de plicht van het keurkorps van het nationaal-socialisme om de wapens op te nemen... Maar de kern van het verhaal was natuurlijk in werkelijkheid gewoon het verzamelen van zoveel mogelijk kanonnenvlees, in en buiten Duitsland.[80] Zeer veel SS-ers gehoorzaamden aan Feldmeijers 'bevel'.[81]

Toch was Himmler nog niet tevreden met deze structuur, want hij beoogde de vorming van één SS, die stond voor één Groot-Germaans Rijk. De Groot-Nederlandse gedachte van Mussert was daarmee onverenigbaar. Himmler kreeg zijn zin: op 17 mei 1942 droeg Mussert de Nederlandsche SS plechtig over aan de *Reichsführer-SS* Himmler. Himmler liet bij die gelegenheid weten op basis van het pangermaanse idee van het Nederlandse *Brudervolk* de Nederlandsche SS inderdaad als integrerend onderdeel van de hele SS te beschouwen, met alle plichten en rechten daaraan verbonden. Een symbolisch belangrijk moment dus, waarbij overigens ook Goedewaagen aanwezig was.[82] Hij was niet alleen uitgenodigd als secretaris-generaal van het nazificatiedepartement, maar ook als Begunstigend Lid van de Nederlandsche SS. Enkele maanden later werd het Nederlandse elitecorps omgedoopt tot Germaansche SS in Nederland. Hiermee werd bedoeld dat er slechts één SS was, een Germaanse politiek-militaire orde, strijdend voor een Germaans – dus niet exclusief Duits! – rijk. De NSB, met in zijn kielzog Schmidt, had bakzeil gehaald; de SS trok aan het langste eind. En omdat ook Seyss-Inquart in zijn beleid aansluiting zocht bij de steeds machtiger wordende Himmler, verliep het hele proces zonder openlijke conflicten tussen het burgerlijke bestuur en de SS.[83]

Het idee van een gezelschap Begunstigend Leden had Feldmeijer overgenomen van de Duitse SS, die veel succes had met de *Fördernde Mitglieder* als comité van aanbeveling en geldschieter. Feldmeijer ging een stukje verder in zijn ambities: de Nederlandse Begunstigend Leden moesten zich moreel achter de eed van de Nederlandsche SS op Hitler staan en zo nodig bereid zijn om dienst te nemen in de *Waffen-SS*. Feldmeijers Begunstigend Leden wonnen aan belang naarmate het aantal SS-ers in Nederland afnam door de trek naar het Oostfront; bovendien leverden ze een waardevolle bijdrage aan het *SS-Gedankengut* en aan de kas, want de contributie bedroeg minimaal f 1 per maand. Ook voor dit lidmaatschap dien-

---

[80] Wegner, *Hitlers Politische Soldaten*, blz. 312.

[81] In 't Veld stelt dat 'eenderde tot driekwart' van de SS-ers naar het Oostfront ging, Van der Zee meent dat driekwart van de 4000 SS-ers als Waffen-SS-er heeft gevochten. *De SS en Nederland*, blz. 253; *Voor Führer, volk en vaderland*, blz. 70.

[82] Rijksmuseum Amsterdam, Lfd. No. 121 NOMI box KS3 Gastenboek Seyss-Inquart te Clingendael (17 mei 1942).

[83] Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, blz. 85.

de men van Arische afstamming en onbesproken gedrag te zijn, de Groot-Germaanse gedachte aan te hangen en een borgstelling van twee SS-leden te overleggen.

Aan Mussert werd lidnummer 1 aangeboden, maar hij sloeg het aanbod af – het SS-gedachtengoed was immers het zijne niet. Goedewaagens ledenpas vermeldt B.L.-nummer 659. Op 1 juni 1942 telde de Nederlandsche SS 861 Begunstigend Leden, eind 1942 was dat aantal opgelopen tot 1450. Een jaar later was het aantal leden tot drieduizend gegroeid en vlak voor Dolle Dinsdag telde het gezelschap 3929 leden – dat was ongeveer evenveel als het aantal actieve SS-ers in die tijd.[84] Veel Begunstigend Leden waren ook lid van de NSB, en dit aantal nam in de loop van de bezetting eveneens toe, tot grote ergernis van Mussert.[85] Veel opportunisten zagen in het begunstigend lidmaatschap namelijk een toevluchtsoord voor het geval dat niet Mussert, maar Himmler uiteindelijk in Nederland de lakens zou uitdelen. Zelfs NSB-propagandaleider Ernst Voorhoeve, een uitgesproken tegenstander van de Groot-Germaanse gedachte en groot pleitbezorger van de Dietse idealen, besloot Begunstigend Lid te worden, en wel op 16 mei 1942, één dag voordat de Nederlandsche SS de eed op Hitler aflegde. Maar dit viel verkeerd bij Feldmeijer die Voorhoeve verdacht van 'einen vollkommen anti-deutschen sogar pro-Englischen standpunkt.'[86] Feldmeijer zag de toeloop van mensen die hun lidmaatschap alleen als 'politieke herverzekering' zagen met lede ogen aan en probeerde ze uit alle macht buiten de deur te houden.[87]

Goedewaagen daarentegen werd beschouwd als het meest prominente Begunstigend Lid.[88] Hij had nog het meest weg van de *crème de la crème* uit de Duitse SS-gelederen: academisch, intellectueel, Arisch (ook van uiterlijk), ideologisch zuiver op de graat en vrijgevig. Het eerste jaar doneerde hij het royale bedrag van f 40 aan contributie.[89] Het ovalen donateursspeldje met zilveren hakenkruis, SS-runen en de letters 'BL' droeg hij dagelijks op zijn revers. Toen zijn zoon Tobie hem eens vroeg wat de betekenis van die letters 'BL' was, antwoordde hij niet zonder humor: 'Boerenlul'.[90]

Het ontslag van een NSB-ambtenaar

Aan het eind van de maand januari 1942 vond er een incident plaats, dat op het eerste gezicht van weinig betekenis was. Goedewaagen ontsloeg zijn administrateur Jan de Weille, de ambtenaar die hij nog geen jaar daarvoor de post van Directeur-Generaal van de Kultuurkamer had beloofd. Dit ontslag en De Weilles reactie daarop bleken echter de opmaat te zijn voor het conflict dat tot Goedewaagens ondergang in het departement zou leiden.

In de opbouw van de Kultuurkamer toonde De Weille zich een ijverig ambtenaar, zoals onder meer blijkt uit het organisatieschema dat hij ontwierp. Tegelijkertijd brachten zijn

---

[84] In 't Veld, *De SS en Nederland*, blz. 260.
[85] Sytze van der Zee, *Voor Führer, volk en vaderland*, blz. 134.
[86] In 't Veld, *De SS en Nederland*, brief 167: Feldmeijer aan Rauter (3 juni 1942).
[87] In 't Veld, *De SS en Nederland*, blz. 263.
[88] In 't Veld, *De SS en Nederland*, blz. 263.
[89] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, SS-Ledenkaart van Goedewaagen; in 1943 en 1944 betaalde hij jaarlijks f 15. Na de oorlog beweerde hij in zijn processen-verbaal dat hij jaarlijks f 80 had gedoneerd.
[90] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog wel eens willen horen*, blz. 293.

ambitie en geldingsdrang hem al gauw in conflict met meerderen en collega's. Hij was niet in staat om te delegeren omdat hij voortdurend bang was dat een ander zich op zijn gebied zou begeven, al bemoeide hij zich zelf wel voortdurend met het werk van anderen. In de discussie over de decentralisatie of centralisatie van de Kultuurkamerorganisatie legde hij Goedewaagen toezeggingen in de mond, die hij nooit gedaan had.[91] Goedewaagen kreeg vermoedelijk al gauw spijt van zijn voornemen De Weille tot Directeur-Generaal van de Kultuurkamer te benoemen, want eind juni verscheen plotseling de al genoemde keuringsarts Geert Hoekstra op het toneel, die er met de buit vandoor ging.[92]

In de maanden daarna, toen de opbouw van de Kultuurkamer vele inhoudelijke en organisatorische discussies opriep, wierp De Weille zich op als een onbuigzame pleitbezorger van een centrale organisatie. Dat was op zich zijn goed recht, maar hij trachtte zijn zin door te drijven door tal van manipulaties en met Duitse ruggesteun.[93] Hij zette daarmee Goedewaagen voor schut en deze ontnam hem dan ook in oktober 1941 zijn leidinggevende bevoegdheden en degradeerde hem tot zijn oude functie van administrateur, wellicht in de hoop dat De Weille uit zichzelf zou vertrekken. De hoop bleek ijdel: De Weille, overtuigd van zijn gelijk, bleef. Toen hij echter voor de zoveelste keer een opdracht van een meerdere weigerde uit te voeren, was de maat vol. In opdracht van Goedewaagen ontsloeg Hoekstra hem: 'Het ontslag wordt verleend op grond van het feit, dat gebleken is, dat U niet in staat is, de juiste sfeer tot kameraadschappelijke samenwerking te scheppen, welke in de Kultuurkamer noodzakelijk is.'[94]

Het verhaal kreeg daarna een onverwachte wending. De Weille vocht niet alleen zijn ontslag aan bij de Kultuurkamer, maar vroeg ook belet bij Mussert om zich als een klokkenluider te beklagen over de gang van zaken. De litanie van klachten die De Weille over de Leider uitstortte, klonk Mussert als muziek in de oren: niet alleen had Goedewaagen zich een slecht werkgever betoond door de carrièretoezeggingen tegenover De Weille niet na te komen, ook bewees hij voor Mussert totaal ongeschikt te zijn als leider van het DVK. De Weille verweet hem 'gebrek aan organisatorisch inzicht en zakelijke ervaring', en bovendien, somde hij in krom-Nederlands op:

> 'Prof. Goedewaagen heeft de ongelukkige eigenschap zelden de juiste adviezen op te volgen; de meer impulsieve dan juiste procedure van Prof. Goedewaagen bij het zoeken van zijn medewerkers; veel van deze medewerkers zijn bovendien eveneens gespeend van zakelijk inzicht (kunstenaars e.d.)'.[95]

Daarnaast zinspeelde De Weille op schimmige financiële transacties tussen Goedewaagen en Arie Meijer-Schwencke rondom het cultuurmagazine De Schouw. (Pas na de oorlog vertelde De Weille aan de rechercheurs van de Politieke Opsporingsdienst, die hem onder-

[91] NA PF Den Haag 262/45 inv.no. 108964, Overzicht werkzaamheden De Weille (13 februari 1942); vgl. Brief De Ranitz aan Huygen (28 maart 1942).
[92] NIOD NKK 104 inv.no.1e, Notulen NKK no. 4 (24 juni 1942).
[93] NA PF Den Haag 262/45 inv.no. 108964, Overzicht werkzaamheden De Weille (13 februari 1942). Ook Dr. J. Bergfeld en H. Gernand van de *Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda* waren voorstanders van centralisatie.
[94] NA PF Den Haag 262/45 inv.no. 108964, Ontslagbrief Hoekstra aan De Weille (30 januari 1942).
[95] NA PF Den Haag 262/45 inv.no. 108964, Rapport 'Mijn toetreden tot de NSB…' door De Weille (24 april 1942) blz. 3.

vroegen over zijn collaboratie met de vijand, dat hij al in oktober 1941 'knoeierijen' tussen Meijer-Schwenke en Goedewaagen had ontdekt, die 'in de millioenen' zouden lopen. Toen hij weigerde om aan de financiering van de 'meer dan schandelijke transactie' mee te werken, zou hij door Goedewaagen 'onschadelijk' zijn gemaakt. Maar enig bewijs voor dergelijke transacties en De Weilles betrokkenheid daarbij is nooit geleverd.[96])

Musserts rechterhand, secretaris-generaal C.J. Huygen, kreeg de opdracht de zaak te onderzoeken. Eind maart ontving hij een uitvoerige brief van kabinetschef Sebastiaan de Ranitz, geschreven namens Goedewaagen. Daarin noemde hij een viertal feiten die tot het ontslag van De Weille aanleiding hadden gegeven. Allereerst had De Weille zich aan het bevel van Goedewaagen tot decentralisatie-maatregelen voor de Kultuurkamer onttrokken, vervolgens had hij een bevel tot salarisherziening niet opgevolgd en evenmin had hij een bepaalde publicatie voor de pers vrijgegeven. Tot slot, en dat was volgens De Ranitz op zichzelf al voldoende aanleiding voor ontslag, had hij zijn secretaresse lastig gevallen en daarna over haar gezegd 'dat zij regelmatig heeren op haar kamer ontving'.[97] Huygen stuurde deze brief door aan oud-DVK-ambtenaar Willem van der Vegte, die overigens ook al door De Weille zelf op de hoogte was gesteld van de gebeurtenissen.

Van der Vegte, inmiddels benoemd tot Directeur-Generaal van de PTT, en nog altijd een verklaard tegenstander van Goedewaagen, koos partij voor De Weille. Hij moest toegeven dat De Weille een 'tamelijk lastig karakter' had, maar zich ook terecht tegen de 'volkomen onzakelijke leiding' van het departement verzette. Het leek hem dan ook onbillijk De Weille te veroordelen zoals De Ranitz had gedaan.[98] Ondertussen had de juridische NSB-adviseur mr. H.M. Fruin de rechtmatigheid van het ontslag onderzocht. Zijn conclusie was dat De Weille onbehoorlijk was behandeld – 'het gaat niet aan dat de S.G. zijn beloften niet heeft gehouden'. Het ontslag was onrechtmatig, al moest Fruin in zijn uitvoerige rapport aantekenen, dat hij alleen op een verslag van De Weille was afgegaan en dat hij de wederpartij, Goedewaagen, niet had gehoord.[99]

Toen Mussert op de hoogte werd gebracht van het 'onderzoek' in de kwestie De Weille, besloot hij dat Goedewaagen moest voorkomen bij de Hoge Raad van Discipline. Een pesterijtje, want deze raad, waarin ook onderzoeker Fruin zitting had, adviseerde Mussert over tal van NSB-ledenkwesties als schorsingen en royementen, maar ging niet over departementale kwesties, ook al waren daar NSB-ers bij betrokken. Ook Goedewaagen was van mening dat de ontslagkwestie een 'zuivere ambtenarenzaak' was waarmee de NSB zich niet diende te bemoeien. Hij wilde zich niet verantwoorden voor een NSB-orgaan aangezien de NSB geen partij was in deze kwestie.[100] Voor hem was de hele zaak daarmee afgedaan. Maar daarbij ging hij voorbij aan het feit dat hij de NSB zélf in de kwestie had betrokken door de brief van De Ranitz aan Huygen, waarin nota bene geopperd werd De

[96] NIOD DOC I inv.no. 1867 (Jan de Weille), Proces-verbaal De Weille (4 juli 1945) blz.4.
[97] NA PF Den Haag 262/45 inv.no. 108964, Brief De Ranitz aan Huygen (28 maart 1942).
[98] NA PF Den Haag 262/45 inv.no. 108964, Brief Van der Vegte aan Huygen (13 april 1942).
[99] NA PF Den Haag 262/45 inv.no. 108964, Rapport in de zaak J. de Weille (z.d.; voorjaar 1941). Zie ook: Rapport 'Mijn toetreden tot de NSB...' door De Weille (24 april 1942).
[100] NIOD, DOC I inv.no. 548 (Goedewaagen), map c, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 11.

Weille als lid van de NSB te royeren. Bovendien onderschatte hij het belang ervan voor Mussert, die deze gelegenheid niet onbenut zou laten om zijn macht in het DVK verder uit te breiden. De zaak was dus geenszins afgedaan.

Het conflict met Mussert

Kort daarna kwamen de reeds lang smeulende ergernissen tussen Goedewaagen en het hoofdkwartier van de NSB tot een uitbarsting. De wederzijdse irritaties bestonden al vanaf de oprichting van het DVK en vonden hun oorzaak in de tegengestelde visies die Mussert en Goedewaagen hadden op de propaganda en de rol van de NSB daarin. Mussert zag het DVK als verlengstuk van het NSB-hoofdkwartier; het departement diende bij het propagandabeleid de belangen van de Beweging voorop te stellen. Maar Goedewaagen wenste geen partijbelangen in de propaganda die van zijn departement uitging. Zijn propaganda was zuivere volksvoorlichting over het Germaanse ideaal, gericht op de nazificatie van de Nederlandse cultuur, de vervolmaking van een nieuwe orde.

Al in januari 1941 – het departement was nog geen twee maanden oud – nam de krachtpatserij om de macht tussen het DVK en de NSB een aanvang. Van der Vegte meende in een brief aan Mussert dat het aanstellen van NSB-propagandaleider Ernst Voorhoeve als verantwoordelijke voor alle propaganda, pers, radio en film op het DVK van levensbelang zou zijn voor de 'geknakte reputatie' van de NSB tegenover de Duitse autoriteiten. Van der Vegte wees Goedewaagen aan als hoofdschuldige van het falende NSB-gezag: 'Kameraad Goedewaagen mist practisch alle organisatorisch talent om van het Departement een succes te maken en hij heeft een fatale eigenschap om veelal ondeugdzame medewerkers te kiezen.'[101]

In de maanden daarna werd naarstig gezocht naar de mogelijkheid van een *trait d'union* tussen departement en hoofdkwartier. Dat de belangen echter onverenigbaar waren en zouden blijven, blijkt uit een anoniem verslag van een kennismakingsbijeenkomst van propagandamedewerkers van de NSB en het DVK, waarin de samenwerking als enige punt op de agenda stond. In die vergadering stelde Van der Vegte dat samenwerking tussen het DVK en de NSB betekende dat het departement veel meer voor de Beweging kon doen dan tot dusverre het geval was. 'Het geheele Departement [staat] thans ter beschikking van de NSB-propaganda,' aldus Van der Vegte. Maar Voorhoeve, die als propagandaleider van de NSB aanwezig was, had eerder dan Van der Vegte door hoe de vork in de steel zat: het ging er bij de Duitsers niet om de propaganda voor de NSB te steunen, maar om propaganda voor het nationaal-socialisme (en dan met name de SS-zienswijze) te maken. En omdat Goedewaagen 'op de hand van de Duitsers' was, was die zienswijze richtinggevend voor het DVK-propagandabeleid.[102]

Van der Vegte en Voorhoeve komen uit het verslag naar voren als fanatiekere NSB-ers dan hun eigen leider in hun ambitie om de Groot-Nederlandse status te bereiken. Gezamenlijk hadden ze tot doel Goedewaagen zo snel mogelijk als secretaris-generaal weg te

---

[101] NA CABR Van der Vegte inv.no. 71258, Brief Van der Vegte aan Mussert (29 januari 1941).
[102] NIOD DVK 102 inv.no. 1h, Verslag bijeenkomst NSB en DVK (9 april 1941) blz.1-2.

werken naar een 'positie in de kunst en cultuur'. Daarna zouden ze rivalen worden in hun beider streven Goedewaagen op te volgen als 'Minister van Propaganda', zoals de notulist schreef.[103] Maar zover was het nu nog niet. Met name Voorhoeve was zeer negatief over Goedewaagen en roddelde bij het diner na de bijeenkomst ongegeneerd over de ex-echtgenoot van zijn vroegere vriendin Annie de Roos. Zo vertelde hij dat Mussert het vertrouwen in Goedewaagen had verloren en zich ergerde aan diens publieke optreden: 'Wat wil die Goedewaagen toch met aldoor zijn naam in de krant?', zou hij tegen Voorhoeve hebben gezegd, en 'Eindelijk heb ik eens een krant gelezen, waarin de naam Goedewaagen niet voorkwam'.[104]

Goedewaagen hield Voorhoeve nog een tijdje uit de buurt van zijn departement door met het voorstel van een gezamenlijke Propagandaraad te komen, waarin Goedewaagen en Voorhoeve afwisselend de voorzittershamer zouden hanteren in respectievelijk Den Haag en Utrecht. Al op de eerste vergadering in oktober 1941 kwamen ze lijnrecht tegenover elkaar te staan: Voorhoeve bepleitte een campagne voor tewerkgestelde arbeiders in Duitsland met het doel hen te laten weten dat de NSB ze niet vergeten was. Maar Goedewaagen opteerde voor deze groep arbeiders een nationaal-socialistische propagandacampagne in het algemeen, zonder de partijpolitieke kleur van de NSB.[105] Een maand later was Goedewaagen al om: niet alleen steunde hij de NSB-propagandacampagne, hij financierde ook het hele plan.[106] Daarna kwam Goedewaagen nog slechts eenmaal opdagen op de Propagandaraad op het NSB-hoofdkwartier in Utrecht. Blokzijl mocht in het vervolg de honneurs waarnemen.[107]

Het was de eerste van een hele reeks voorbeelden van de onstandvastigheid waarmee Goedewaagen zijn fraaie notenhouten en met zilver beslagen voorzittershamer binnen de Propagandaraad hanteerde. Uit de notulen valt op te maken hoe hij bijna iedere vergadering zich de kaas van het brood liet eten door Voorhoeve en, in mindere mate, door Blokzijl. Tegenover Voorhoeve leek Goedewaagen gaandeweg zelfs schuchter te worden en zich afzijdig op te stellen; pas als Voorhoeve een keer niet bij een vergadering was, durfde Goedewaagen daadkrachtiger meningen te uiten, die Voorhoeve onwelgevallig konden zijn. Uit de notulen wordt in ieder geval duidelijk, dat Voorhoeve het politieke spel veel beter beheerste dan Goedewaagen. Voorhoeve wist dat en misbruikte Goedewaagens gebrek aan politieke en leidinggevende ervaring om zijn eigen positie in het departement te versterken.

Maar intussen kregen de niet-NSB-ers in het departement (onder wie De Ranitz) als ook de minder fanatieke NSB-ambtenaren in de loop van 1941 door dat, wilde het DVK enig effect bereiken met zijn propaganda bij de bevolking, de NSB er zoveel mogelijk uitgelaten diende te worden. Men snapte heel goed dat de Nederlanders de NSB niet bliefden; de redenering werd nu, dat als men de NSB-toon en het NSB-smoel uit de propaganda haalde, de boodschap van het nationaal-socialisme op den duur wél geslikt zou worden door de

[103] NIOD DVK 102 inv.no. 1h, Verslag bijeenkomst NSB en DVK (9 april 1941) blz. 5.
[104] NIOD DVK 102 inv.no. 1h, Verslag bijeenkomst NSB en DVK (9 april 1941) blz. 5.
[105] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no.1 (9 oktober 1941).
[106] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no. 8 (11 november 1941).
[107] NIOD NSB 123 inv.no. 539, Notulen Propagandaraad (26 januari 1942 - 7 december 1942).

meerderheid van het volk. Maar die lijn, en het feit dat de NSB geen rijkssubsidie (vanuit het DVK) ontving voor 'alles, wat zij voor het Nederlandsche volk gedaan heeft en nog doen zal', werd door het hoofdkwartier niet gepikt.[108] De NSB meende recht te hebben op financiële steun van de overheid en Goedewaagen ging daarin mee. Het leek hem 'logisch' dat de Nederlandse belastingbetaler via de Luistergelden, die geoormerkt waren voor propaganda, ook bijdroeg aan de propaganda van de NSB – een poging dus om op budgetaire gronden het beleid van DVK en NSB te scheiden.[109]

Mussert wist het bij Schmidt voor elkaar te krijgen dat Voorhoeve in januari 1942 benoemd werd tot Hoofd van de Actieve Propaganda van het DVK.[110] Goedewaagen had nog enigszins tegengestribbeld, maar zijn protest was vruchteloos. Vreemd genoeg bracht hij zijn protest in tijdens de Propagandaraad in aanwezigheid van tal van lagere ambtenaren, in plaats van in een persoonlijk gesprek met Mussert.[111] Eerst had hij tegen Musserts besluit ingebracht dat Voorhoeve het met twee functies, Hoofd Actieve Propaganda én Propagandaleider der NSB, te druk zou krijgen. Het leek hem daarom beter dat Voorhoeve zijn persoonlijk adviseur inzake propagandazaken zou worden en dat Oosterbaan Hoofd Propaganda zou blijven. Voorhoeve kon dan alle vergaderingen van de Departementsraad en de Propagandaraad bijwonen, en Goedewaagen zou op zijn beurt de propagandavergaderingen van de NSB komen opluisteren. 'De propagandaplannen moeten niet meer onafhankelijk van elkaar tot stand komen, maar zij kunnen hierdoor gebundeld worden,' aldus Goedewaagen.

Voorhoeves reactie, in dezelfde vergadering, was nogal zuinig: de hem toebedeelde positie als persoonlijk adviseur was wel heel anders, dan aanvankelijk bedoeld. Mussert wenste de propaganda van Staat en Beweging in één hand, net als in Duitsland, namelijk in die van Voorhoeve. Goedewaagen merkte zwakjes op dat de verhoudingen in Duitsland heel anders waren, met name omdat er daar een minister over de propaganda ging. Bovendien vond hij dat een afdelingshoofd dagelijks aanwezig moest zijn op het DVK, wat voor Voorhoeve, gezien zijn werk voor de NSB, onhaalbaar was. Maar Voorhoeve wuifde dat laatste bezwaar weg en vatte in één adem door nog even de richtlijn samen waaronder de propaganda voortaan tot stand zou komen: 'De Beweging stimuleert de algemeene propaganda ook voor en van het Departement, dus de uitvoering van e.e.a. gaat van het Departement uit, maar de Beweging is de scheppende en stuwende kracht.' Goedewaagen had het maar te slikken; Schmidt had de benoeming immers goedgekeurd.

Voorhoeve deed dus zijn intrede op het departement per februari 1942 als Hoofd van de afdeling Actieve Propaganda; Nico Oosterbaan werd weggebonjourd naar Algemene Inlichtingen.[112] Voorhoeves komst betekende dat Goedewaagen zijn propagandapolitiek niet

[108] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no. 5 (30 oktober 1941) en no. 9 (13 november 1941).
[109] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no. 14 (9 december 1941).
[110] Goedewaagen, Hoe ik nationaal-socialist werd en was, blz. 214; vgl. NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Brief Goedewaagen aan Schmidt (26 juni 1942).
[111] NIOD DVK 102 inv.no. 119b, Notulen Propagandaraad no. 18 (23 januari 1942).
[112] Deze afdeling werd kort daarna omgedoopt tot Informatie en Documentatie. Doel van de afdeling was om te

langer kon uitvoeren, maar dat de NSB-propaganda de boventoon ging voeren. Dat was ook precies wat Mussert beoogde met Voorhoeves benoeming op het DVK: de Groot-Germaanse lijn ombuigen naar zijn eigen Groot-Nederlandse. Voorhoeve was overigens in die lijn een groter voorvechter van Dietsland dan Mussert zelf, die voortdurend concessies deed aan de eisen van Rost van Tonningen en Feldmeijer en aan de Duitsers. Ook Goedewaagen was op de hoogte van Musserts bedoeling, getuige het verslag van zijn gesprek met Schmidt, waarin hij Schmidt zijn misnoegen kenbaar maakte over het feit dat Voorhoeve niet als ambtenaar in het departement was gezet, maar als propagandaleider van de NSB.[113]

Mussert ging nog een stap verder in zijn streven de greep op de Nederlandse propaganda te verstevigen: twee dagen na de beëdiging van de Nederlandsche SS op 17 mei 1942, verklaarde hij de term 'Groot-Germaans' tot taboe. Wie dat woord nu nog in de mond nam, werd zonder pardon uit de NSB gezet. In zijn opdracht verspreidde Voorhoeve een circulaire onder het sprekerscorps, de hoofdredacteuren en propagandafunctionarissen van de NSB met het verbod nog te spreken over het Germaanse of het Groot-Germaanse Rijk, of iets dat daar op leek.[114] Een dag later noemde Voorhoeve de aanhangers van het Groot-Germaanse gedachtengoed 'Maden, die in den Hintern der Deutschen kriechen'. Toen iemand opmerkte dat zijn chef Goedewaagen ook regelmatig over het Rijksidee sprak, riep Voorhoeve uit dat Goedewaagen wat hem betreft kon barsten [Duits: platzen], in de stront kon zakken [Duits: 'in den Mist fallen'].[115]

In de Propagandaraad een paar dagen later op het departement herhaalde Voorhoeve het dreigement van Mussert.[116] 'De Leider geeft de lijn aan, die wij te volgen hebben en niemand heeft het recht hiervan af te wijken als hij tenminste lid van de NSB wil blijven.' Die lijn was dat Nederland weer zelfstandig zou worden onder een Nederlands staatshoofd, Anton Mussert, en dat een Nederlands leger en politie onder bevel van dat staatshoofd zouden staan. Voorhoeve meldde bovendien dat hij de volledige vrijheid had gekregen betreffende de propaganda voor dat nieuwe Nederland onder Mussert. De hele propaganda moest worden ingezet voor het Néderlandse nationaal-socialisme, dat in alles tot uitdrukking zou worden gebracht: muurkranten, brochures, redevoeringen...

Goedewaagen hoorde de tirade van Voorhoeve aan, maar onthield zich van commentaar. Was dat omdat Voorhoeve hem een paar dagen eerder op de hoogte had gesteld van zijn voornemen om als vrijwilliger naar het Oostfront te vertrekken? Of was hij, met die wetenschap in zijn achterhoofd, in verwarring gebracht door Voorhoeves aanval en beraadde hij zich? De maat was vol toen Voorhoeve een paar dagen na de Propagandaraad zonder Goedewaagen of De Ranitz daarover in te lichten een pakket muurkranten met NSB-propaganda rechtsstreeks naar Schrieke stuurde.[117] In het College van Secretarissen-

onderzoeken wat de resultaten waren van het DVK-beleid in het land. Bij Oosterbaans vertrek uit het DVK in mei 1942 werd de afdeling prompt opgeheven.

[113] NIOD DVK 102 inv.no. 1c, Verslag bespreking Goedewaagen en Schmidt (z.d. (1942)).

[114] NIOD NSB 123 inv.no. 539, Notulen Propagandaraad (18 en 27 mei 1942); De Jong, *Het Koninkrijk* 5, blz. 229.

[115] In 't Veld, *De SS en Nederland*, Notitie C.M. Thoen en J.A.C. Goyvaerts (25 mei 1942), blz 753-760, aldaar blz. 755.

[116] NIOD DVK 102 inv.no. 119c, Notulen Propagandaraad no. 34 (22 mei 1942).

[117] NIOD NSB 123 inv.no. 485, Brief Schrieke aan Voorhoeve (24 juni 1942).

Generaal kreeg Goedewaagen de wind van voren: niet alleen betrof het hier geen officiële opdracht van het DVK, maar ook werden de departementen opgescheept met zuiver politieke propaganda, die er niet thuishoorde. Goedewaagen, die de muurkrant in kwestie wel kende, maar niet wist dat Voorhoeve ze op deze wijze had verspreid, kon niets anders zeggen dan dat de ambtenaar die dit had gedaan (Voorhoeve dus) 'zijn boekje te buiten is gegaan'.[118] Opnieuw werd hij gemangeld door machtspolitiek, dit keer tussen de secretarissen-generaal en het hoofdkwartier van de NSB. Maar toch is zijn zwakke reactie geen toonbeeld van een leider die niet met zich laat sollen en op zijn departement het gezag heeft.

Pas een week later herpakte hij zich en nam hij maatregelen. Hij droeg Voorhoeve op al zijn brieven en nota's van De Ranitz's paraaf te laten voorzien voor ze het departement mochten verlaten. Die curatele-maatregel, door Goedewaagen zelf later 'onder censuurstelling' genoemd, had hij ingesteld om verder gezichtsverlies te voorkomen en omdat hij niet langer kon aanzien dat Voorhoeve het departement tot een NSB-instantie aan het omvormen was.[119] Voorhoeve was hier zó boos over, dat hij dreigde het departement niet meer te betreden zolang de maatregel van kracht was. Hij werd daarin gesteund door het hoofdkwartier van de NSB, die bij monde van Huygen aan Goedewaagen liet weten dat 'een dergelijke vernederende maatregel tegen den Propagandaleider der Beweging niet kan worden geduld.'[120]

Ondertussen had Feldmeijer, furieus over de Groot-Nederlandse richtlijnen van Mussert en Voorhoeve, Rauter over de hele kwestie ingelicht. Deze verzamelde nog meer belastend materiaal over Voorhoeve, waaronder de hierboven geciteerde beledigingen, met de bedoeling Mussert te compromitteren. Rauter kreeg daarbij hulp uit onverwachte hoek: op een muziekavond bij Seyss-Inquart op Clingendael op 25 juni 1942, werd hij aangesproken door Goedewaagen met het nieuws dat hij diezelfde middag Voorhoeve uit zijn functie van Hoofd Actieve Propaganda had geschorst.[121] Aanleiding was een hoogopgelopen discussie over de politieke lijn van het DVK. Goedewaagen had Voorhoeve medegedeeld hem niet langer te willen steunen in zijn Groot-Nederlandse propagandapolitek, aangezien deze indruiste tegen de lijn die door het Rijkscommissariaat was uitgezet. Voorhoeve had hem toen voor de voeten geworpen of Goedewaagen 'auch so ein Idiot sei' en bovendien enige (niet door Rauter overgeleverde) beledigingen geuit aan het adres van de Rijkscommissaris. Goedewaagen had hem daarop de toegang tot het departement ontzegd en Blokzijl als waarnemend hoofd van de afdeling Actieve Propaganda aangesteld.[122]

De volgende dag schreef Goedewaagen eerst een brief aan Huygen van de NSB, waarin hij blufte dat hij Voorhoeve had geschorst nadat hij daarvoor de goedkeuring van Schmidt had gekregen.[123] Daarna schreef hij over de hele kwestie een brief aan Schmidt, met het

[118] NIOD CSG 216 inv.no. 4d, Notulen no. 16 (28 mei 1942).
[119] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 214.
[120] NIOD NSB 123 inv.no. 485, Brief Huygen aan Goedewaagen (18 juni 1942).
[121] NIOD NSB 123 inv.no. 485, Beschikking SG van het DVK met schorsing Voorhoeve (25 juni 1942); NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Aktenvermerk van Rauter aan Himmler (27 juni 1942) blz. 2.
[122] NIOD DVK 102 inv.no. 3d, Notulen Departementsraad no. 59 (26 juni 1942).
[123] NIOD DVK 102 inv.no. 629 KB map 14w, Brief Goedewaagen aan Huygen (26 juni 1942).

verzoek om met diens toestemming Voorhoeve te ontslaan. Hij voerde daarvoor drie argumenten aan:
1. Voorhoeve had NSB-activiteiten ontplooid onder de vlag van het DVK. Goedewaagen vond dit ongewenst en ontoelaatbaar;
2. Voorhoeve had geweigerd zich onder de leiding van Goedewaagen te schikken. Hij gedroeg zich ongedisciplineerd, kwam zijn afspraken niet na en had ongeoorloofd contact met andere departementen. Kort en goed, hij was een slecht voorbeeld voor het ambtenarencorps;
3. Voorhoeve was een uitgesproken tegenstander van de Groot-Germaanse rijksgedachte, door te stellen 'daß das Dritte Reich mit dieser "Eroberungspolitik" wohl ernten würde, wie es sähte und daß in mehreren germanischen Ländern wohl Aufstände gegen die deutsche Obrigkeit ausbrechen würden.'
Met name dit laatste punt was doorslaggevend voor Goedewaagens mening Voorhoeve niet langer op het DVK te kunnen handhaven. Aan het einde van zijn brief merkte hij nog snedig op dat hij niet de geëigende persoon was om te kunnen bepalen of Voorhoeve in deze situatie wel als Propagandaleider van de NSB kon aanblijven – die beslissing liet hij maar aan de Leider over...[124]

Via Rauter waren in dezelfde dagen de negatieve uitlatingen van Voorhoeve en in mindere mate Mussert terecht gekomen bij Schmidt. Ook Seyss-Inquart en Himmler waren door Rauter van het hele verhaal op de hoogte gesteld. Zijn opzet lukte: Himmler trok definitief zijn handen van Mussert af met de uitspraak dat hij 'mit Herr Mussert persönlich innerlich fertig' was.[125] Seyss-Inquart mocht in het kader van de oorlogsvoering gebruik blijven maken van Mussert en zijn NSB, maar verder wilde Himmler niets meer met hem te maken hebben. Hij trok daarmee één lijn met Rauter, voor wie Mussert al nooit meer dan een '*Abnutzungsobjekt*' was, dat hij 'wenigstens zunächst noch weiter mitschleppen müsse'.[126] Maar Schmidt ontsloeg Voorhoeve niet en gaf ook Goedewaagen geen toestemming dat te doen. Na terugkomst van het front in augustus 1943 werd Voorhoeve echter 'met vakantie' gestuurd en uiteindelijk in januari 1944 door Wimmer ontslagen uit het DVK.[127] Schmidt was bij dit alles niet meer betrokken aangezien hij in juni 1943 om het leven kwam.

Goedewaagen brak na Voorhoeves vertrek definitief met de NSB voor wat betreft de samenwerking op propagandagebied. En dat was moedig maar ook hachelijk, want Schmidt stond aan de kant van de NSB en van Seyss-Inquart had hij niet veel te verwachten. 'U moest eens weten, welke dossiers de *Parteikanzlei* tegen mij heeft verzameld', was het enige wat Seyss-Inquart antwoordde, toen Goedewaagen zijn onenigheid met de NSB aan hem voorlegde.[128] De Propagandaraad als samenwerkingsverband tussen de NSB en het

---

[124] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Brief Goedewaagen aan Schmidt (26 juni 1942).
[125] L. de Jong, *Het Koninkrijk* 5, blz. 229-231; vgl. In 't Veld, *De SS en Nederland*, Brief Himmler aan Rauter (24 juni 1942) blz. 769, en Brief R. Brandt aan Rauter (11 juli 1942) blz. 782.
[126] Hans Umbreit, 'Die Deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942-1945', blz. 3-272, aldaar blz. 261.
[127] NIOD DOC I, no. 1819 (Voorhoeve), Brief De Ranitz aan Voorhoeve (31 augustus 1943); Brief Wimmer aan DVK (7 januari 1944).
[128] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 91.

DVK hief hij op. In de Departementsraad van 3 juli 1942 sprak Goedewaagen ferme taal: 'De afdeeling Propaganda zal nu volgens andere richtlijnen gaan werken dan tot nu toe het geval was. De propaganda die in de toekomst van het Departement uitgaat, zal een eigen karakter dragen en volkomen los zijn van de propaganda van de NSB.'[129] Ten langen leste maakte hij een einde aan het geschipper, het gedraai en de besluiteloosheid die hem voortdurend hadden beheerst. Hij had partij gekozen en zou voortaan een duidelijke lijn volgen.

Maar Goedewaagen was nog niet van Voorhoeve af, want deze draaide hem op het laatste moment nog een loer, die uitermate passend was in de tijdgeest. Voorhoeve verspreidde het gerucht dat Goedewaagens kinderen niet 'zuiver Arisch' zouden zijn.[130] Die beschuldiging baseerde hij op de herinnering aan zijn voormalige vriendin Annie de Roos, de moeder van Goedewaagens kinderen. Tobie kreeg het voorval na de oorlog van zijn vader te horen en beschreef Voorhoeves mogelijke gedachtengang op onnavolgbare wijze: 'Die donkere vrouw, met die gebogen neus, die zoveel over het Jodendom wist (…), daar nogal eens over sprak, die met Joden bevriend was en graag Jodenmoppen vertelde, met dat Joodse accent! En die achternaam De Roos dan! Een Jodin natuurlijk!'[131] Goedewaagen drukte het gerucht de kop in door binnen de kortste tijd met hulp van diverse bevolkingsregisters en het Verbond voor Sibbekunde een kloeke kwartierstaat met vier generaties van de familie De Roos te presenteren.[132] Aan de hand van diverse uittreksels uit geboorteregisters, huwelijksaktes en aktes 'bestemd voor afstammingsonderzoek' bewees hij dat de familie van Annie tot in het verre voorgeslacht Fries en Nederlands Hervormd was. Niet alleen zijn eigen positie was gered. Ook het lot van Annie, Johnie, Anneke, Janna en Tobie had in de zomer van 1942 een heel tragische wending kunnen nemen als men tot in de hoogste regionen in hun Joodse afkomst had geloofd…

Mussert was woedend over het feit dat Goedewaagen de schorsing van Voorhoeve niet in eerste instantie met hem had besproken, maar direct naar de Duitsers was gelopen.[133] Voorhoeve en Huygen wakkerden zijn woede aan door de voor Mussert laakbare handelswijze van Goedewaagen in het conflict te veroordelen, met name omdat hij alles – de onder curatele stelling, de schorsing, het overleg met Schmidt – zonder enig overleg met de Leider had gedaan. 'De eer van de Beweging en mijn eer laten niet toe deze zaak met een sisser te laten afloopen,' dramde Voorhoeve keer op keer.[134] Beiden stuurden ze aan op het royement van Goedewaagen uit de NSB én diens persoonlijke excuses aan Mussert en Voorhoeve. Maar Mussert, die ook Voorhoeves grote mond en ongezouten uitspraken in aanmerking nam, besloot het over een andere boeg te gooien.

---

[129] NIOD DVK 102 inv.no. 3d, Notulen Departementsraad no. 60 (3 juli 1942).
[130] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 229. Vgl. Interview met Tobie Goedewaagen (28 januari 2008). Dat Voorhoeve de persoon was geweest die de geruchten verspreidde, heeft Goedewaagen na de oorlog aan zijn zoon verteld.
[131] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 297.
[132] NIOD TG 858 inv.no. 6, Kwartierstaat A.B. de Roos (juli/augustus 1942).
[133] In 't Veld, *De SS en Nederland*, Brief Rauter aan Himmler (2 juli 1942) blz. 775-777; zie ook NIOD NSB 123 inv.no. 486, Brief Huygen aan Mussert (1 juli 1942).
[134] NIOD NSB 123 inv.no. 485, Brief en rapport Voorhoeve aan Mussert (30 juni 1942); inv.no. 486, Brief Huygen aan Mussert (1 juli 1942). Zie ook: inv.no. 486, twee brieven Voorhoeve aan Huygen (13 en 14 juli 1942).

De nog steeds slepende kwestie rond het ontslag van ambtenaar Jan de Weille kwam Mussert nu goed van pas. Nog geen maand na het vertrek van Voorhoeve sommeerde hij Goedewaagen om op 20 juli 1942 voor zijn Hoge Raad van Discipline te verschijnen vanwege het ontslag van De Weille. Zoals gezegd weigerde Goedewaagen omdat hij dat ontslag geen NSB-zaak vond. Op de zitting kwam hij niet opdagen en liet Mussert per brief zijn verontrusting over de dwaze procedure weten. Maar in dezelfde brief sprak hij ook zijn vertrouwen in de Leider uit om de zaak op een rechtvaardige wijze op te lossen en stelde *en passant* vast dat hij voor zijn beleid als secretaris-generaal alleen verantwoording schuldig was aan Seyss-Inquart.[135] 'Intussen', zei Goedewaagen na de oorlog, 'begreep ik wel dat het geval De Weille alleen een stok was om de hond te slaan en dat men nu een gereede aanleiding had gevonden zich van mij te ontdoen.'[136]

En inderdaad viel Goedewagens brief niet in goede aarde. Het was juli 1942, aan de politiek van de fluwelen handschoen van Seyss-Inquart was een einde gekomen, de bezettingsmaatregelen hadden zich verhard en de jodendeportaties waren begonnen. En Goedewaagen en Mussert raakten openlijk met elkaar in conflict. Jan de Weille, die maandenlang onvermoeibaar Mussert, Huygen, Bergfeld, Van der Vegte en tal van andere NSB-ers met zijn rapporten, overzichten en verslagen had bestookt, had zijn zin gekregen.[137] Na de oorlog beweerde hij aan de hand van een hoogmoedige complottheorie dat hij vanaf zijn aanstelling op het departement in januari 1940 zich louter en alleen had gericht op de val van Goedewaagen.[138] Daarmee dichtte hij zichzelf echter een te grote rol toe. De Weille kan in het hele proces hooguit als aanjager genoemd worden van de escalatie in de spanningen tussen het DVK en de NSB.

De onvermijdelijke onrust op de burelen van het departement, ontstaan door zijn hardnekkige weigering aan de bevelen van het Hoofdkwartier gehoor te geven, trachtte Goedewaagen te sussen door het volledige personeel van het DVK bijeen te roepen en een verklaring af te leggen over zijn geschil met het NSB-hoofdkwartier. Een van zijn ambtenaren noteerde zijn toespraak gedienstig in een heus 'verklikkersrapport', dat in meerdere afschriften naar Utrecht werd verzonden. Twee dagen later legde Goedewaagen dezelfde verklaring af tegenover het personeel van de Kultuurkamer. Ook deze werd door dezelfde ambtenaar keurig verslagen. Met name de zinsneden dat Goedewaagen 'het erf dat hem toegevallen was [zou] verdedigen' en dat 'het Nationaal Socialisme toch in Nederland zou komen, hoe dan ook' waren bedoeld als sneer naar de NSB, die in het hele nazificatieproces voor Goedewaagen slechts bijzaak was. Die opmerkingen waren olie op het toch al hoog

---

[135] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 215. De genoemde brief (van juli 1942) is niet bewaard gebleven, maar wordt door Goedewaagen genoemd in het proces-verbaal van 9 januari 1947, blz. 12.
[136] NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 12.
[137] De Weilles dossier bij het Nationaal Archief puilt uit van de overzichten, rapportages en verslagen over zijn werk voor de Kultuurkamer, over het conflict tussen centralisatie en decentralisatie van de Kultuurkamer, over zijn werk bij het Evacuatiebureau, over zijn werk bij de Bataafse Petroleum Maatschappij enzovoort. Er zijn er hier slechts enkele genoemd. NA PF Den Haag 262/45 inv.no. 108964.
[138] NIOD DOC I 1867, Proces-verbaal De Weille (4 juli 1945) blz. 3.

opgelaaide vuur van Musserts toorn.[139] Begin augustus 1942 royeerde hij Goedewaagen als lid van de NSB en ontsloeg hem uit al zijn functies.[140]

Op het departement werd de schorsing van Goedewaagen uit de NSB verdeeld ontvangen. Voorhoeves naaste medewerker, de leider van het Bureau Schriftelijke Propaganda C.M. Thoen verklikte aan het Hoofdkwartier hoe de reacties waren: 'Onmiddellijk na de schorsing van den heer Goedewagen [sic] als lid der Beweging, werd door de Heeren de Ranitz en du Croo resp. Hoofd v.d. Afdeeling Juridische Zaken en Chef van het Kabinet een houding aangenomen, welke denigreerend was voor de Beweging.' Zij plus een aantal anderen uit de stafafdelingen trachten de partijgeest en de partijdiscipline te ondermijnen, schreef Thoen. 'Positief voor de Beweging stonden we met een kleine groep: Blokzijl, van Huut, Goedhart, Ingerman, van Veen en een aantal eenvoudige kameraden op minder belangrijke posten.'[141] Deze ambtenaren waren allemaal in de Sector Volksvoorlichting werkzaam. Zij stonden lijnrecht tegenover de hoofden van de Sector Kunsten, Gerdes, Goverts, Primo en Van Ham die zich solidair toonden met hun chef. Maar die scheiding merkte Thoen overigens niet op.

Generalkommissar Fritz Schmidt zag intussen het hele gedoe knarsetandend aan. Een escalatie van het conflict tussen Goedewaagen en Mussert was beslist niet in zijn belang; zijn machtsaspiraties bestonden bij de gratie van een harmonische samenwerking tussen de NSB en het DVK in de nazificatie van Nederland tot een *Gau* van Duitsland. Bij een ruzie tussen de twee was het maar de vraag wie er aan het langste eind zou trekken en de zegen van Seyss-Inquart zou krijgen. Maar dat Schmidt bij een breuk tussen het DVK en de NSB het onderspit zou delven, was een feit. Hij gaf Goedewaagen dan ook te kennen dat hij 'wenschte' dat Goedewaagen toch voor de Hoge Raad van Discipline zou verschijnen.[142] Goedewaagen voldeed aan dit bevel, maar volhardde in zijn standpunt en nam geen woord uit zijn brief aan Mussert terug. Schmidt vroeg hem daarop toe te stemmen in een gesprek met Mussert. Dat gesprek heeft inderdaad plaatsgevonden, maar zonder resultaat. De heren hadden zich al in hun stellingen ingegraven. Mussert zou het er niet bij laten zitten.

Alsof er niets gebeurd was regeerde Goedewaagen na deze hete zomer nog enige tijd verder, zich vastklampend aan de bescherming van Seyss-Inquart en Himmler. Maar het bleef onrustig op het departement en in de Kultuurkamer. Goedewaagens imago van uiterst zwakke leidinggevende was door de conflicten met Jan de Weille en Ernst Voorhoeve opnieuw bevestigd. Zijn royement uit de NSB en de openlijke onmin met leider Mussert droegen aan dat slechte imago verder bij.

---

[139] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, Twee rapporten en een afschrift van Ch. Agterberg over Goedewaagens verklaring (30 juli/1 augustus 1942).

[140] Op Goedewaagens NSB-ledenkaart staat genoteerd: 'Februari 1941: geschorst'. Dit is klaarblijkelijk onjuist. NA CABR 3866 inv.no. 70897 I.

[141] NIOD NSB 123 inv.no. 357, Brief C.M. Thoen aan ir. C.J. Huygen (15 december 1942).

[142] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 215. Vgl. NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 12.

De politieke weg naar eervol ontslag

In de herfst van 1942 ging Goedewaagen met Truus een weekje uitrusten in Hotel Rustenburg in Teteringen. Hij benutte de week om zijn gedachten te ordenen. Aan Tobie schreef hij: 'Ik zal daar een 2e deel van 'Passer en Speer' samenstellen uit een groot aantal redevoeringen, die ik nog heb liggen. Echt een werkje voor een rustige herfstvacantie, dat je op je gemak moet doen.'[143] Het tweede deel van *Passer en Speer* ging in november op de pers, maar zou pas in 1943 bij Uitgeverij De Schouw verschijnen in een oplage van 2000 exemplaren.

Teruggekeerd op het departement stonden de tweede verjaardag van het DVK en de eerste van de Kultuurkamer op het programma. Ze werden op 25 november 1942 gevierd met een bijeenkomst in het Amsterdamse Rijksmuseum, waar tegelijkertijd ook de tentoonstelling 'Herlevend Nederland' over de geschiedenis van de NSB te bezichtigen was. Een wrang detail in het licht van de slechte verhoudingen, dat aangeeft dat Goedewaagen zelf weliswaar zijn banden met de NSB had doorgesneden, maar het departement als geheel allerminst. Eén van de zalen was ter gelegenheid van het tweejarig bestaan van het DVK geheel ingericht om het DVK en de Kultuurkamer over het voetlicht te brengen. Alle afdelingen en gilden werden met hun werkzaamheden organisch verbeeld in een soort klimroos met de secretaris-generaal als stam en in de blaadjes een overzicht van activiteiten en materiaal.[144] Alle tot dan toe bereikte wapenfeiten: het Journalistenbesluit, de journalistenkampen, de omroep, de radiopraatjes van Goedewaagen en Blokzijl werden trots geëxposeerd. De ambtenaren van de Kultuurkamer daarentegen morden over het feit dat hun gilden ten onrechte als 'zijscheut' van het DVK waren gepresenteerd.[145]

In zijn toespraak stelde Goedewaagen dat het de afgelopen twee jaar 'geen gemakkelijke taak' was geweest om in de oorlogsomstandigheden een cultuurpolitiek op te zetten, waarvan de geschiedenis nauwelijks voorbeelden kende en waarvoor de nodig ervaring ontbrak. Hij was de Duitse autoriteiten dan ook dank verschuldigd voor hun niet aflatende steun in de opbouw van het DVK en de Kultuurkamer. Goedewaagen liet de inbreng van de NSB volledig weg uit zijn rede, maar hield Snijder (en daarmee ook Seyss-Inquart) aan zijn zijde door wel de Nederlandsche Kultuurraad te noemen, met wie 'veelvuldig' overleg werd gepleegd en door wie 'onze gezichtskring werd verruimd'. Terwijl de strijd in het Oosten, in Afrika en op de Atlantische Oceaan met bloed werd bezegeld, groeide de Europese lotsgemeenschap, sprak de secretaris-generaal. De toekomst van het volk lag in de Germaanse wereld: 'De Führer kent onze waarde en wil die ervaring inschakelen ten bate van het Germaansche geheel.' Schmidt knarsetandde, Rauter en Feldmeijer konden tevreden zijn.

---

143 NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (9 oktober 1942).

144 NIOD DVK 102 inv.no. 16af, Werktekening DVK-stand (ongedateerd).

145 NIOD NKK 104 inv.no. 1h, notulen (6 november 1942). Vlak voor Kerst 1942 werd de expositie beëindigd. De bezoekersaantallen bleven net onder de 15.000 steken, tot ongenoegen van Blokzijl, die op veel meer had gehoopt. Hij weet de lage opkomst niet aan de tentoonstelling zelf maar aan nogal vage externe factoren als de invasie in Afrika en het gebrek aan activiteiten in Noord-Holland. Overigens is een score van gemiddeld 2.500 bezoekers per week naar hedendaagse maatstaven niet zo slecht. (NIOD DVK 102 inv.no. 119c, Notulen Propagandaraad no. 38 (18 december 1942)).

Diezelfde week stuurde Mussert, met instemming van Schmidt, openlijk aan op het ontslag van Goedewaagen. Het Rijkscommissariaat ontving een notitie van zijn hand met zeven eisen, bedoeld om de orde te herstellen, ofwel de NSB-invloed op het overheidsapparaat te vergroten.[146] Daarin stond onder andere het punt dat leden van de Beweging, die het vertrouwen van de Leider verloren hadden, uit hun ambt gezet moesten worden; nieuwe benoemingen moesten mede door de Leider worden goedgekeurd. Mussert voegde de daad bij het woord en verzocht in dezelfde notitie om de benoeming van dr. ing. W.A. Herwijer op de plaats van Goedewaagen en Robert van Genechten op de plaats van Van Dam. Maar Seyss-Inquart liet zich niet van de wijs brengen. Want hoewel hij Snijder nogal altijd hoger inschatte dan Goedewaagen, plaatste hij Goedewaagen boven Mussert. Hij voelde zich daarbij gesteund door Himmler, die door Rauter nauwgezet op de hoogte werd gehouden van het steekspel tussen Goedewaagen en Mussert, en zich een verklaard tegenstander van Musserts machtspolitiek toonde. Na ontvangst van de notitie liet Himmler aan Rauter weten dat hij Musserts verlangens '*in keiner Weise*' aanvaardde.[147]

Maar Goedewaagens positie veranderde dramatisch toen Mussert op 13 december 1942 door Hitler werd benoemd tot Leider van het Nederlandsche Volk. Ook al was dat een schertsvertoning, hij moest op zijn minst op het vertrouwen van de secretaris-generaal van het DVK kunnen rekenen – een conflict tussen Goedewaagen en zijn nieuwe Leider was ongepast. Seyss-Inquart kon niet zonder verlies van zijn eigen geloofwaardigheid achter Goedewaagen blijven staan. Hij droeg de voorzitter van de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap, Bob van Maasdijk, op om een verzoeningspoging tussen Mussert en Goedewaagen te ondernemen, maar de laatste wees naar eigen zeggen elke bemiddeling van de hand. Sterker, toen Van Dam hem nogal smakeloos condoleerde met het dreigend ontslag, zou Goedewaagen hem hebben gevraagd hem te feliciteren.[148]

Zijn ontslag was nu pas, als gevolg van Musserts opwaardering in de bezettingsmacht, onvermijdelijk geworden. De lezing van Goedewaagen over zijn laatste maanden als secretaris-generaal strookt dus niet met de feiten. Anders gezegd, het beeld dat Goedewaagen schetste van een man die al vanaf de zomer van 1942 de handdoek in de ring heeft gegooid, wordt niet gestaafd door de bronnen: de toespraken en radioredes, de notulen, besluiten en correspondentie van het DVK en de Kultuurkamer, de artikelen in De Schouw en andere tijdschriften. Ook de werkzaamheden die hij tot januari 1943 nog verricht heeft, geven de indruk geven van onafgebroken noeste arbeid en betrokkenheid bij het departement en de Kultuurkamer.

Ondertussen speelde zich buiten medeweten van Goedewaagen een heel steekspel af rondom zijn positie tussen Rauter en Himmler aan de ene kant en Mussert en Schmidt aan de andere.[149] De inzet was niet zozeer Goedewaagen zelf, als wel de machtspositie van de

---

[146] In 't Veld, *De SS en Nederland*, Notitie Mussert (22 november 1942) blz. 874-875.
[147] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Telexbericht Himmler aan Rauter (12 december 1942).
[148] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 216.
[149] Dat Goedewaagen van de hiernavolgende telex- en briefwisseling niet heeft afgeweten, werd bevestigd door zijn raadsheer mr. C.J. Coebergh in zijn proces na de oorlog. NIOD DOC I 548 map c, Processtukken Goedewaagen (1 december 1948) VI-3.

SS in Nederland tegenover die van de NSB, waarbij Seyss-Inquart alle moeite deed om afzijdig te blijven. Mussert had met zijn benoeming tot Leider van het Nederlandsche Volk net een slag gewonnen, tot grote zorg van Rauter. Twee dagen na deze benoeming schreef Rauter aan Himmler:

> 'Die Germanische SS steht den Vorgängen fassungslos gegenüber. Sie starren mich alle mit grossen Augen an, was das Ganze bedeutet. Es ist kein Zweifel, dass die Germanische SS, die in ihrer Reichsfunktion schon viel, viel weiter war, jetzt wieder stark zu Mussert zurückgeworfen wird.'[150]

In zijn correspondentie met Himmler komt sterk naar voren dat Rauter in deze periode alle zeilen moest bijzetten om de macht van Mussert en zijn Beweging te beteugelen en het hem veel moeite kostte om de Germaansche SS in Nederland de plaats te geven die het in zijn visie toekwam.

In een telexbericht aan Himmler van 12 december 1942 meldde Rauter dat Seyss-Inquart begin december 1942 aan Schmidt zijn toestemming had gegeven Goedewaagen op te dragen zijn ontslag in te dienen: '(...) dass Gen. Sekr. Goedewagen [sic](...) aufgefordert werde, seinen Ruecktritt einzureichen.' Seyss-Inquart wilde dus dat Goedewaagen zelf zijn ontslag zou indienen! De reden daarvoor was dat er niet alleen vele aanvallen van de NSB tegen Goedewaagen waren gedaan, maar ook dat Goedewaagen kortgeleden in Amsterdam een of andere domme opmerking over de Amerikanen had gemaakt. Door die ongetwijfeld *deutschfeindliche* opmerking voelde Seyss-Inquart zich gedwongen hem te laten vallen. Wat Goedewaagen precies gezegd heeft, is nooit opgehelderd, maar Rauter vond het kennelijk niet erg zwaarwegend, aangezien hij Goedewaagen typeerde als een 'reichstreuer Mann'. Zó iemand te laten vallen zou alarmerend in de 'reichsfreundlichen Kreisen' ontvangen worden, meende Rauter.[151] Die mening was Himmler ook toegedaan, want nog dezelfde dag telexte hij terug dat die uitingen van Goedewaagen over de Amerikanen eerst maar eens bewezen moesten worden.[152]

Maar Schmidt had intussen Goedewaagen de wacht al aangezegd, zoals blijkt uit een gesprek tussen Rauter en Schmidt medio december.[153] Schmidt had verklaard dat die opmerking over de Amerikanen niets om het lijf had – men kon er Goedewaagen in elk geval niet om ontslaan. Goedewaagen moest opstappen omdat hij ruzie had met Mussert terwijl een secretaris-generaal op zijn minst het vertrouwen van Mussert moest genieten. 'Das ginge auch aus dem Willen des Führers jetzt klar hervor,' aldus Schmidt, verwijzend naar de nieuwe positie van de Leider. Rauter bracht hiertegen in dat Goedewaagen toch een *Reichsposition* had, maar op Schmidt maakte dat geen enkele indruk. Mussert was in zijn ogen de enige *Reichsposition des Führers*. Schmidt had als opvolger voor Goedewaagen al Henri Charles Nije voorgesteld, een trouw Mussert-aanhanger en anti-SS gezind. Goedewaagen had hem een half jaar daarvoor als spreker uitgenodigd op het zomerkamp voor journalisten.

---

[150] In 't Veld, *De SS en Nederland*, Brief Rauter aan Himmler no. 283 (15 december 1942) blz. 900.
[151] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Telexbericht Rauter aan Himmler (12 december 1942).
[152] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Telexbericht Himmler aan Rauter (12 december 1942).
[153] In 't Veld, *De SS en Nederland*, Brief Rauter aan Himmler no. 283 (15 december 1942) blz. 900.

Had Schmidt Goedewaagen werkelijk namens Seyss-Inquart gevraagd om zijn ontslag in te dienen? Of had hem dat in zijn gesprek met Rauter een tactische zet geleken – het kwaad was al geschied, Rauter hoefde verder geen moeite te doen Goedewaagen voor het SS-kamp te behouden? Zo ja, dan had zijn taktiek succes: Rauter liet Himmler weten dat Nije de opvolger van Goedewaagen zou worden. Van Goedewaagen zijn uit deze dagen echter geen vervolgstappen bekend; zeker is echter dat hij zijn ontslag niet indiende. En ondertussen volgde Seyss-Inquart zijn eigen route en kaartte de kwestie per telex opnieuw aan bij Himmler.[154] Alles grondig afwegende in het licht van de opdracht die hij als rijkscommissaris van Hitler had gekregen, stelde hij dat hij Goedewaagen niet langer kon behouden als één van de 'Niederländer, die ich zur Mitarbeit heranziehe.'

Himmler antwoordde hem per kerende telex: 'Sie teilten mir mit, daß Goedewagen [sic] eine für Deutschland unfreundliche und amerikafreundliche Bemerkung gemacht habe, deswegen soll er abgeschossen werden.'[155] De onbedachtzame opmerking van Goedewaagen was dus een eigen leven gaan leiden en uiteindelijk door Seyss-Inquart gebruikt als een stok om de hond mee te slaan. Himmler leek dat ook door te hebben, want hij voegde eraan toe dat hij van mening was dat de hele kwestie nog eens grondig onderzocht moest worden. Als de feiten juist waren, moest Goedewaagen weg; maar was dit niet het geval, dan moest hij vanzelfsprekend op zijn post blijven. Het voorstel Nije ging de ijskast in. En het korte briefje was voldoende om Seyss ervan te weerhouden Goedewaagen nog vóór de jaarwisseling *ab zu schiessen*.

Het nieuwe jaar bracht geen soelaas. Seyss-Inquart had Musserts machtseuforie enigszins trachten te temperen door hem te laten weten dat medewerkers van de NSB niet anders dan coördinerende medewerkers van de Duitse overheid waren, zonder bevoegdheden of verantwoordelijkheden ten aanzien van Nederlandse overheidsinstellingen.[156] Maar Mussert lapte dat aan zijn laars en beloofde zijn NSB-kopstukken meer dan de Rijkscommissaris toestond. Hetgeen weer tot de nodige onrust leidde. De zeggenschap over de positie van de secretaris-generaal van het DVK bleef daardoor in de belangstelling van beide kampen staan.

Hoewel het *amerikafreundliche* akkefietje al een paar weken van tafel was, dook Goedewaagens naam opnieuw op bij een kwestie over de Begunstigende Leden van de Nederlandse SS. Mussert ergerde zich zeer aan deze groep, waartoe ook Goedewaagen behoorde. Rauter moet intussen bedacht hebben dat hij Goedewaagen wel als wisselgeld kon gebruiken om de Begunstigend Leden uit handen te houden van de NSB. Dus, schreef Rauter nu, Goedewaagen moest 'fallen gelassen' worden en opgevolgd door Herman Reydon, die niet alleen NSB-lid was, maar ook SS-er uit de groep rond Feldmeijer. Als compromis naar Mussert zou hij een hele verbetering zijn ten opzichte van Goedewaagen, die, aldus Rauter, weliswaar 'reichstreu' was, maar ook 'innerlich stark humanistisch eingestellt'. Bovendien had Van Dam een mooie hoogleraarsfunctie in Utrecht voor hem geregeld. Himmler hoefde

[154] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Telexbericht Seyss-Inquart aan Himmler (21 december 1942).
[155] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Telexbericht Himmler aan Seyss-Inquart (21 december 1942).
[156] In 't Veld, *De SS en Nederland*, Brief Rauter aan Himmler no. 305 (23 januari 1943) blz. 927.

als het aan Rauter lag, niet meer te twijfelen: 'Eine solche Änderung und Besserung geht zweifellos in Ordnung'.[157] Waarmee de zaak was afgedaan en verdere schade voor de SS voorkomen werd – drie dagen later verleende Seyss-Inquart eervol ontslag aan Goedewaagen.

Goedewaagen had het nieuws al eerder vernomen van Schmidt, die niet de moeite nam hem persoonlijk te spreken, maar het ontslag door de telefoon meedeelde.[158] Hij had het vanaf half december zien aankomen en reageerde er lakoniek op. Enkele weken daarvoor had hij zijn stadsvilla in de geëvacueerde kuststrook moeten inruilen voor een eenvoudiger pension in de binnenstad en in een brief aan Tobie wijdde hij eerst uit over zijn nieuwe 'tehuis', alvorens hem het nieuws over het ontslag te vertellen:

> *'Ons bevalt het best in ons nieuwe tehuis. Wij wonen vlakbij het Departement en de Kultuurkamer, zoodat ik alles te voet kan doen – goed voor de longen, maar slecht voor de schoenen. Wij hebben hier maar twee kamers + een serre, die als badkamer fungeert, alles centraal verwarmd. Het eten is er ook goed en wij hebben niet te klagen.*
> *Ik kan je als laatste nieuws nog meedeelen, dat ik dezer dagen zal aftreden als S.G. in verband met die moeilijkheden met de N.S.B. en tot prof in de philosophie in Utrecht benoemd wordt. Zoo zijn wij dan bij ons uitgangspunt teruggekeerd, Utrecht, waar ik mijn loopbaan begonnen ben.'*[159]

Seyss-Inquart schreef een persoonlijk woord van dank aan Goedewaagen, waarin hij hem prees voor 'die besonderen Erfolge' die Goedewaagen in het DVK had bereikt. Maar het briefje was nogal zuinig gesteld: 'Das Ministerium für Volksaufklärung und Künste ist heute eine geformte Institution staatlicher und politischer Einflußmöglichkeit und erfüllt den Zweck, der an die Begründung dieses Amtes geknüpft war.'[160] Een politiek propaganda-instituut, zó zag Seyss-Inquart het succes van het DVK; over Goedewaagens paradepaardje, de kunstpolitiek, repte hij met geen woord. De brief eindigde vriendelijk doch afstandelijk:

> *Mit besonderer Freude stelle ich die angenehme Art unserer persönlichen Beziehungen fest und spreche die Bitte aus, daß Sie mir Ihre persönliche Gesinnung bewahren und zur weiteren Mitarbeit zur Verfügung stehen. Ich wünsche Ihnen das Beste für Ihre weiteren Pläne und begrüße Sie.'*

Voor zover bekend hebben ze elkaar hierna nooit meer gezien of gesproken.

In een persbericht werd het aftreden van Goedewaagen geformuleerd als '(...) Dr. Seyss-Inquart heeft zich akkoord verklaard met het verzoek van Prof. Dr. G. om hem toe te staan ontslag te nemen als secretaris-generaal (...). Hij heeft hem eervol ontslag verleend (...) on-

[157] In 't Veld, *De SS en Nederland*, Brief Rauter aan Himmler no. 305 (23 januari 1943) blz. 927.
[158] NIOD DOC I 1376, Proces-verbaal De Ranitz (13 januari 1947) blz. 8.
[159] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (26 januari 1943).
[160] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Brief Seyss-Inquart aan Goedewaagen (26 januari 1943).

der dankzegging voor de door hem bewezen diensten.'[161] Het was, achteraf bezien, een uitstekend moment om uit de Duitse dienst te vertrekken. Precies in deze tijd maakte de volgzaamheid van de bevolking aan de bezettingsmaatregelen plaats voor meer en actief verzet; drie maanden later brak de eerste stakingsgolf uit. Goedewaagen hoefde in deze ontwikkeling geen openlijke positie te kiezen voor de Duitse of Nederlandse zijde. Bovendien had hij de mogelijkheid om later te beweren dat hij als één van de eerste voormalige collaborateurs was afgehaakt, daarbij suggererend dat hij zich niet wilde commiteren aan een verderfelijk regime van terreur.

Op het departement sloeg het nieuws in als een bom. Uit de beschrijving die kabinetschef De Ranitz later gaf, is af te leiden dat het aftreden van Goedewaagen voor de leidinggevende ambtenaren onverwacht kwam en gevoelens van loyaliteit jegens hun chef deed oproepen. De Ranitz zei dat het aftreden onder de hoofden van de afdeling Kunsten 'groote ontsteltenis' teweegbracht. 'De meesten onzer wilden aanvankelijk eveneens de zaak in den steek laten, doch Goedewaagen heeft zelf nadrukkelijk verzocht de zaken voort te zetten.' Dat deden ze dan ook, maar met grote scepsis tegenover Goedewaagens opvolger Reydon, die weliswaar veel kennis van zaken zou hebben, maar ook 'veel minder gevoel' dan zijn voorganger. 'Wij allen hadden het gevoel dat de eenige man, die op cultureel gebied richtinggevend zijn kon, verdwenen was.'[162] De lagere NSB-ambtenaren vonden Goedewaagen een verrader, maar zij '(...) die op het Departement dagelijks met hem omgingen deelden niet deze meening en bleven met respect tegen den persoon van Goedewaagen opzien.'[163]

Reydon zou overigens slechts zes dagen de scepter over het DVK zwaaien. Bij een bomaanslag door de verzetsgroep CS-6 raakte hij zwaargewond en hij stierf een half jaar later. De Ranitz zou als waarnemend secretaris-generaal tot het einde van de bezetting de leiding overnemen.

[161] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Persbericht 'Prof. Dr. Goedewaagen neemt ontslag' (29 januari 1943).
[162] NIOD DOC I 1376, Proces-verbaal De Ranitz (13 januari 1947) blz. 9.
[163] NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen, getuigenverklaring S.M.S. de Ranitz (9 januari 1947) blz. 58.

Ontvangst voor de Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers op kasteel Oud-Wassenaar. Toespraak door Goedewaagen (staand). Links naast hem Arthur Seyss-Inquart. (15 augustus 1940) (collectie Beeldbank WO2/NIOD)

Goedewaagen geïnterviewd voor de radio ter gelegenheid van het eenjarig bestaan van het DVK (26 november 1941)
(collectie Beeldbank WO2/NIOD)

Affiche De eeuwige Jood’ (ontwerp Hans Borrebach)
(oktober 1941) (collectie Beeldbank WO2/NIOD)

Affiche ‘Roddelen schaadt uw volk’ (mei 1942)
(collectie Beeldbank WO2/NIOD)

Goedewaagen op het journalistenkamp op Kasteel De Cannenburgh (juni 1941) (collectie Beeldbank WO2/NIOD)

Ernst Voorhoeve, propagandaleider van de NSB en het DVK

Bij de opening van de tentoonstelling 'Herlevend Nederland' in het Rijksmuseum. Geheel links Max Blokzijl, rechts naast hem Goedewaagen (7 november 1942) (collectie Beeldbank WO2/NIOD)

Opening van het Kunsthuis in Amsterdam met links Goedewaagen (21 maart 1942) (collectie Beeldbank WO2/NIOD)

Opening van een verkooptentoonstelling van Nederlandse beeldend kunstenaars in het Rijksmuseum. V.l.n.r. Goedewaagen, Arthur Seyss-Inquart en Ed. Gerdes (30 december 1941) (collectie Beeldbank WO2/NIOD)

Rembrandtherdenking in de Amsterdamse Westerkerk. Goedewaagen legt een krans bij het gedenkteken (15 juli 1941) (collectie Beeldbank WO2/NIOD)

Plechtige opening van de Kultuurkamer in de Stadsschouwburg Den Haag met een toespraak van Goedewaagen (30 mei 1942) (collectie Beeldbank WO2/NIOD)

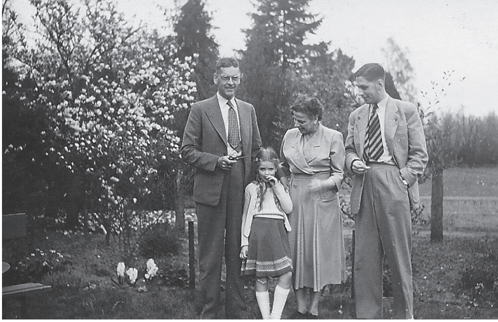
Goedewaagen tijdens zijn proces in het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag (1 december 1948) (collectie Beeldbank WO2/NIOD)

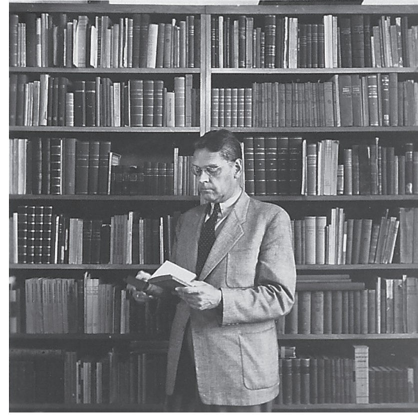

Janna Goedewaagen, George Mallien en Elke (omstreeks 1947)

Truus-Goedewaagen Vruink (omstreeks 1946)

Goedewaagen (onder de lamp) op een congres van de Freie Akademie op Burg Ludwigstein (1964)

Op de Veluwe enkele dagen na zijn vrij-lating: v.l.n.r. Goedewaagen, Elke, Anna Goedewaagen en Tobie (april 1952)

Goedewaagen voor zijn bibliotheek, thuis in de Tweede Schuytstraat 125 te Den Haag

Goedewaagen en Truus in het raam van hun Haagse woning (1952)

Truus en Goedewaagen in de woonkamer van de Tweede Schuyt-straat 125 te Den Haag (1956)

Loe de Jong (geheel rechts) met stafmedewerkers van het RIOD in zijn werkkamer aan de Herengracht te Amsterdam (1965). V.l.n.r.: A.H. Joustra, Ben Sijes, Harry Paape, op de rug gezien E.G. Groeneveld en E. Groeneveld-Ottow. (collectie Beeldbank WO2/NIOD)

Loe de Jong achter zijn bureau in het RIOD aan de Herengracht te Amsterdam (1965) (collectie Beeldbank WO2/NIOD)

Karikatuur van Goedewaagen, getekend door Cees Maris (1964/1965) (privécollectie C. Maris)

Portret van Goedewaagen, afgedrukt in zijn laatste boek 'Aufruf der Religion'.

Sigrid Hunke overhandigt koning Hoessein van Jordanië een Arabische vertaling van haar boek (1965) (foto: Glaube und Tat 1968)

Hoofdstuk 9
1943-1952 DE GEVANGENE

Gewoon hoogleraar in Utrecht

Na het vertrek van Goedewaagen in januari 1943 werkten de ambtenaren van het DVK en de Kultuurkamer gewoon door. Noch onder Reydon noch onder De Ranitz, die behalve waarnemend secretaris-generaal ook waarnemend president van de Kultuurkamer werd, zagen nieuwe beleidsinitiatieven het licht. Men modderde door op de reeds uitgezette paden, inclusief de al lopende conflicten met de NSB, de Nederlandsche Omroep en de Kultuurkamer over competentie en macht. Ondertussen drukte ook het Rijkscommissariaat een steeds zwaarder stempel op het functioneren van het DVK. De controle werd stringenter en de rapportages, maandrapporten, afschriften van correspondentie stapelden zich in deze jaren op. De oorlogsomstandigheden, en met name de papier- en materialenschaarste en de grootscheepse evacuatie van de overheidsinstanties bemoeilijkten de dagelijkse werkzaamheden en de continuiteit van het beleid.[1]

De sfeer op het departement, die de laatste maanden onder Goedewaagen al niet geweldig was, verslechterde. In de laatste notulen van de Departementsraad stond te lezen: 'Van verschillende zijden hebben de Secretaris-Generaal klachten bereikt over de houding en de werklust van het personeel. De arbeidsonlust neemt toe, dit bleek o.a. uit het oploopen van het aantal ziektegevallen. Ook het begrip kameraad wordt door de Departementsambtenaren, leden van de NSB, verkeerd geïnterpreteerd. Het groeten met Hou Zee is een automatische vorm zonder eenige beteekenis geworden.'[2] Het citaat geeft de stemming op het departement in de laatste oorlogsjaren treffend weer, de fut was er helemaal uit. Na Dolle Dinsdag op 5 september 1944 zou De Ranitz met het DVK en de Kultuurkamer, of wat daarvan over was, naar Groningen verhuizen, waar hij met het overgebleven personeel de bevrijding afwachtte.

Zonder noemenswaardig afscheid was Goedewaagen uit Den Haag vertrokken. Alleen van zijn persoonlijke afscheid van de collega's secretarissen-generaal is een summier verslag bewaard gebleven. Frederiks toonde enige compassie met het lot van Goedewaagen: net nu hij het departement en de Kultuurkamer door de kinderziektes van het beginstadium had heengeloodst, werd hij afgeserveerd.[3] Maar Goedewaagen zat er niet mee, zei hij zelf. Kort na zijn vertrek vertelde hij aan Nico Oosterbaan dat hij 'dolgelukkig was de politiek geheel te hebben verlaten'.[4] Ook in zijn autobiografie toonde hij zich opgelucht over zijn 'bevrijding uit de politiek': 'Na vele jaren politiek tumult, gekuip en verraad te hebben beleefd, waande ik mij in de stille sfeer der wetenschap als in een Elysium.'[5]

---

[1] NIOD DVK 102 inv.no.'s 3f en 3g, Notulen Departementsraad (5 februari 1943-31 juli 1944).
[2] NIOD DVK 102 inv.no. 3g, Notulen Departementsraad (31 juli 1944).
[3] NIOD CSG 216 inv.no. 5a, Notulen no. 4 (4 februari 1943).
[4] NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen, getuigenverklaring N. Oosterbaan (9 januari 1947) blz. 46.
[5] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 217.

Een begrijpelijke reactie, maar niet helemaal geloofwaardig. De opluchting zal vooral zijn vertrek uit de politieke slangenkuil betroffen hebben, die hij niet begreep en waarin hij voortdurend door zijn tegenstanders werd pootje gelicht. De universiteit was voor hem een vertrouwde omgeving, waarin hij zich niet bedreigd hoefde te voelen. Dat neemt niet weg dat zijn ontslag hem ondanks het persbericht was aangezegd, en dat hij zich als hoogste ambtenaar niet had weten te handhaven, terwijl collega's en eeuwige concurrenten als Van Dam en Snijder wel moeiteloos de problemen het hoofd wisten te bieden. Het kan niet anders of hij zal zijn vertrek ook als een afgang gevoeld hebben

De leerstoel in de Wijsbegeerte, dezelfde die hem in 1932 aan zijn neus voorbijgegaan was, was een elegante oplossing in het nijpende probleem rondom de positie van Goedewaagen. Van Dam van OWK had er bovendien een slepende opvolgingskwestie mee kunnen oplossen, want de functie was na de vrij onverwachte dood van Jo Franken in januari 1942 bijna een jaar vacant. Talloze kandidaten hadden al op de voordracht gestaan, waarbij ook de naam van Goedewaagen was gevallen.[6] In november stelden de curatoren tenslotte aan Van Dam voor dr. mr. M.K. Kuypers, privaatdocent aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, en prof. dr. I.J.M. van den Berg, buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht. *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* Wimmer maakte in december 1942 echter bezwaar tegen de kandidatuur van Van den Berg, omdat hij rooms-katholiek was.

Op dat moment was Van Dam al op de hoogte van het naderend ontslag van Goedewaagen en hij besloot wijselijk het besluit nog even voor zich uit te schuiven. Op een kattebelletje van zijn chef Hoger Onderwijs, die over de voordracht van Kuypers schreef dat de man niet alleen 'ontzettend vervelend' was, maar ook dat de leerstoel eigenlijk Goedewaagen toebehoorde, antwoordde van Dam gedecideerd 'In Utrecht zal ik Goedewaagen benoemen, zodra hij aftreedt als S.G.'.[7] En inderdaad, bij zijn benoemingsbesluit van 28 januari 1943 baseerde Van Dam zich formeel op het voorstel van de curatoren, maar negeerde hij de voorgestelde kandidaten en benoemde Goedewaagen tot de nieuwe 'gewoon hoogleraar in Uwe faculteit om onderwijs te geven in de Theoretische Wijsbegeerte, de Geschiedenis der Wijsbegeerte en de Psychologie, met uitzondering van de empirische psychologie'.[8] De Faculteit der Letteren had zich er maar naar te voegen. En dus verruilde Goedewaagen in maart zijn Haagse pension voor een bescheiden herenhuis in Utrecht, aan het water van de Wittevrouwensingel, die rond het centrum van de stad cirkelt. Het huis was gevorderd en er stonden nog meubels van de vorige huurder toen Goedewaagen en Truus het betrokken.[9]

[6] NA, Ministerie OKW, Persoonsdossiers Rijkspersoneel, inv.no. 17 (Goedewaagen), Correspondentie Universiteit Utrecht en Departement van OWK (januari-november 1942); RUU, Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte inv.no. 198, Notulen Faculteitsvergadering (16 oktober 1942); idem, Map benoeming Wijsbegeerte, inv.no. 219, Brief Pos over kandidatuur Goedewaagen (21 februari 1942); ibidem, Memorandum Langeveld over kandidatuur Goedewaagen (ongedateerd (1942)).
[7] NA OKW Persoonsdossiers Rijkspersoneel inv.no. 17 (Goedewaagen), twee briefjes van chef Hoger Onderwijs aan Van Dam (ongedateerd) en één kattebelletje van Van Dam (5 januari 1943).
[8] HUA CvC RUU inv.no. 677, Benoemingsbesluit OWK (28 januari 1943); vgl. RUU Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte inv.no.215H, Brief Curatoren aan Faculteit der Letteren (2 februari 1943).
[9] NA NBI inv.no. 63574, Brief Van Laar aan Moll (9 oktober 1945).

Op de universiteit ontving de Faculteitsvoorzitter prof. A.G. van Hamel de nieuwe hoogleraar correct, maar koel.[10] Bij zijn begroetingstoespraak merkte hij op dat een blik in de universiteitsarchieven voldoende was om te weten, dat het onderwijs bij Goedewaagen in goede handen was. Aan de politieke kant van de benoeming werd geen woord vuil gemaakt. Op een salaris van f 8.100 per jaar gaf Goedewaagen vervolgens college aan de handvol studenten, die aan de universiteit was overgebleven. Daarnaast begeleidde hij P.H. van der Gulden (1902-1986) bij de laatste fase van zijn promotie op de door hemzelf zo bewonderde systematische philosophie van Albert Görland.[11] Van der Gulden, die in 1937 nog bemiddeld had in het conflict rond het Genootschap voor Critische Philosophie, was zelf ook nationaal-socialist geworden.[12]

In de dagen rond Goedewaagens benoeming tot hoogleraar in Utrecht waren daar juist invallen in enkele collegezalen geweest waarbij honderden studenten gevangen genomen waren als represaille voor de aanslag op H.A. Seyffardt van het Nederlands Legioen. Kort daarna dienden de Utrechtse studenten op initiatief van secretaris-generaal Van Dam een loyaliteitsverklaring te tekenen om nog te kunnen studeren. De meeste studenten weigerden te tekenen, de collegezalen liepen leeg en Goedewaagens lessen werden nog het meest geboycot.[13] Het handjevol studenten dat college bij hem liep was voor een deel afkomstig uit het Studentenfront, waar ieder lid van de Utrechtse afdeling verplicht was vóór zijn kandidaatsexamen tenminste één jaar een college Inleidende Filosofie van Goedewaagen te volgen.[14]

Een inaugurele oratie hield Goedewaagen niet, aangezien hij door zijn collega's grotendeels genegeerd werd. Wel gaf hij in juli 1943 aan de Utrechtse universiteit een lezing over 'Niederländischen Humanismus in Vergangenheit und Gegenwart', het onderwerp dat hem de komende jaren het meest zou bezighouden. De rede zette uiteen hoe wezenlijk het was om kennis te nemen van de Nederlandse interpretatie van het humanisme, die tot liberalisme en individualisme leidde, om zó de Nederlandse mentaliteit te kunnen begrijpen. Hij beperkte zich niet alleen tot het Nederlandse humanisme, maar gaf ook inzicht in het Duitse, en verklaarde er de grondslagen van het nationaal-socialisme mee. De verslaglegger van de Germanische Leitstelle in Berlijn, die als opdracht had de stemming in bezet Nederland te peilen, noemde de denkwijze van Goedewaagen 'ausserordentlich positiv und fortschrittlich'.[15]

Voor de Duitse instanties liet Goedewaagen zich nog steeds kennen als een zeer bruikbare figuur ter verspreiding van de nationaal-socialistische ideologie. Drie dagen na zijn

---

10 Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz 217.
11 Pieter Hendrik van der Gulden, *Albert Görlands systematische philosophie* (Assen 1943).
12 Van der Gulden was oorspronkelijk een promovendus van H.J. Pos, maar na diens ontslag en gijzelneming had Van der Gulden hem laten weten geen prijs meer te stellen op zijn verdere begeleiding. Derkx, *H.J. Pos*, blz. 108 en 135.
13 S.Y.A. Vellenga, 'De uitdaging van crisis en bezetting, de jaren 1936-1946' in: H.W. von der Dunk, W.P. Heere, A.W. Reinink (red.) *Tussen ivoren toren & grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit, 1936-1986* (Maarssen 1986) blz. 31-58, aldaar blz. 39.
14 S.Y.A. Vellenga, 'De uitdaging van crisis en bezetting, de jaren 1936-1946', blz. 33.
15 In 't Veld, *De SS en Nederland deel II*, Notitie van de Germanische Leitstelle (12 oktober 1943) blz. 1231.

ontslag woonde hij de eerste vergadering bij van het *Germanische Forschungsinstitut in den Niederlanden*. Het initiatief voor dit onderzoekinstituut was genomen door Seyss-Inquart. In de statuten werd als taak van het instituut aangegeven 'die Werte und Wesenszüge des germanischen Menschen, seine Auseinandersetzung mit der Umwelt, die Formen seiner Gemeinschaftsbildung, und seine Geschichte vom niederländischen Raum her zu erforschen und darzustellen.' Men dacht aan wetenschappelijk onderzoek op het gebied van Geschiedenis, Kunstgeschiedenis, Philologie, Volkskunde en dergelijke, aangevuld met bibliotheken en archieven. Op sommige gebieden zou samengewerkt worden met het Duitse SS-onderzoeksinstituut *Das Ahnenerbe* en wellicht ook met de Volksche Werkgemeenschap, een onderdeel van *Ahnenerbe* ter verbreiding van de SS-gedachte in Nederland, onder voorzitterschap van Geerto Snijder. Behalve Goedewaagen waren ook Van Dam, Snijder, Jan de Vries en Krekel medewerkers van het *Forschungsinstitut*, evenals *Generalkommissar* Wimmer. Het initiatief zou echter in ambitieuze plannen blijven steken. Meer dan twee bijeenkomsten en wat studie-opdrachten kwamen er niet van de grond.[16]

Toch mocht Goedewaagen in de zomer van 1943 op uitnodiging van het Duitse Ministerie van Onderwijs in Berlijn, Bonn, Frankfurt am Main en Heidelberg lezingen geven over de Romantiek als wereldbeschouwing, 'Die Weltanschauung der Romantik'. 'Voor deze rede bestond overal veel belangstelling,'schreef Volk en Staat.[17] In augustus werd Goedewaagen door Snijder gevraagd om als lid toe te treden tot de Nederlandsche Kultuurraad, die hem in het DVK nog zo voor de voeten gelopen had. Hij stak er nauwelijks tijd in. Zijn interesse lag in deze periode meer in de wetenschappelijke uitwisseling tussen Nederland en Duitsland.

Zelf koesterde Goedewaagen ook een internationaal plan, namelijk de oprichting van een internationaal tijdschrift voor wijsgerige antropologie. Tijdens zijn lezingenreizen door Duitsland legde hij het concept van zijn tijdschrift, Der Mensch (L'Homme, L'Uomo) geheten, voor aan tal van nazi-hoogleraren en -wetenschappers: veertien filosofen, rassendeskundigen, germanisten, 'völkische anthropologen' en psychologen, afkomstig van universiteiten in Berlijn, Bonn, Straatsburg, Heidelberg, Frankfurt, Graz en Wenen, zegden hun medewerking toe. Onder hen bevond zich ook de door Goedewaaagen zeer bewonderde Hans Heyse. Het zou tweemaandelijks verschijnen bij de Academische Uitgeverij in Den Haag en Kurt Vowinckel Verlag in Heidelberg. Goedewaagen benoemde zichzelf tot uitgever en Pieter van der Gulden tot hoofdredacteur. De omvang was bepaald op honderd pagina's in drie talen (Duits, Italiaans, Frans). Uitgangspunt voor Der Mensch was de bezinning op de Europese mens, volgens Goedewaagen de enige mogelijkheid om Europa bewust te maken van zichzelf en haar bestaansrecht. Aan de hand van een filosofisch denkkader konden filosofische, politieke en antropologische (lees: racistische) onderwerpen aan de orde komen op het gebied van de allesomvattende vraag 'Was ist der Mensch?'. In Berlijn

[16] In 't Veld, *De SS en Nederland deel II*, Notitie van H.E. Schneider (29 januari 1943) blz. 935-937.
[17] NIOD KA I 2966, 'De Romantiek en wij', *Volk en Staat* (20 juli 1943).

werd het plan toegejuicht, maar de geallieerde opmars, Dolle Dinsdag en het chaotische laatste oorlogsjaar zouden het echter in duigen doen vallen.[18]

Op uitnodiging van Martin Heidegger (1889-1976) hield Goedewaagen zijn hegeliaanse voordracht 'Der Mensch und sein Ideal' aan de universiteit van Freiburg. Deze Duitse filosoof, wiens tijdelijke toenadering tot het nationaal-socialisme hem tot zijn dood zou worden nagedragen, werd in Nederland door de hegeliaanse en andere anti-democratische filosofen niet erg gewaardeerd. Ook niet door Goedewaagen, die de dag na zijn lezing bij Heidegger thuis werd uitgenodigd. 'Maar het liep niet', schreef Goedewaagen in zijn autobiografie. Heidegger vond Goedewaagens filosofie veel te idealistisch en te platonisch; Goedewaagen op zijn beurt vond het existentialisme van Heidegger onverteerbaar; zijn kritiek op diens 'halfslachtige werkwijze' dateert al van vóór de oorlog.[19] Decennia later herinnerde Goedewaagen zich het bewuste gesprek als 'vruchteloos, maar de *Wein* (...) 1e klas'.[20]

In het studiejaar 1943/1944 gaf Goedewaagen naast zijn colleges aan de Utrechtse Rijksuniversiteit ook een reeks wetenschappelijke causerieën over het thema 'Natuur en Mensch' in Amsterdam. Ze maakten nota bene deel uit van een serie lezingen georganiseerd door het Opvoedersgilde van de NSB. Ook hield hij lezingen voor de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschappen in Den Haag en Amsterdam. Als spreker over 'De taak der philosophische anthropologie' was hij bovendien vertegenwoordigd op een rashygiënisch congres van de Dienst voor Ras- en Erfgezondheidszorg in Krasnapolsky. Deze dienst stond onder leiding van de arts Jan van der Hoeven, die kort tevoren met Goedewaagens dochter Janna was getrouwd.

Het SS-huwelijk van Janna Goedewaagen

Janna had onder druk van haar vader eind 1942 haar verloving met George Mallien verbroken. Maar ze voelde zich letterlijk ziek van die scheiding en werd ook overspannen. In die toestand stelde Goedewaagen haar voor aan de jonge arts Jan van der Hoeven, die hijzelf vermoedelijk via Geerto Snijder en de SS-keuringsarts Louis Delbaere had leren kennen. Volgens Goedewaagen zou Jan een goede man voor Janna zijn: academisch gevormd en zuiver Arisch.

Jan Arie van der Hoeven (1912-1998) was 28 jaar toen hij in 1940 zijn artsenbul aan de Universiteit van Amsterdam haalde. Hij werd assistent in een sanatorium in Wijk aan Zee, maar zijn echte interesse betrof de eugenetica en het duurde dan ook niet lang, of hij opperde bij de SS-er en erfelijkheidsonderzoeker Wouter Stroër het plan voor een Nederlands

---

[18] NIOD GVJ 20, inv.no. 623, Vorläufiger Plan zur Herausgabe einer Zeitschrift; Mitarbeiterliste (6 november 1942); NIOD DOC I no. 548 map b, Oprichtingsstukken inz. Der Mensch (1943); map f, correspondentie over Der Mensch met Duitse geleerden (1943). Vgl. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 234-237.

[19] Dr. T. Goedewaagen, 'Een nieuwe visie op de geschiedenis van Europa', *Algemeen Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* no. 30 (1936) blz. 23-27, aldaar blz. 27. Vgl. Derk Venema, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting* (Den Haag 2007) blz. 26.

[20] PAGjr, Ordner Correspondentie Goedewaagen, Brieven Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (11 juni 1978 en 21 december 1979); vgl. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 236.

instituut voor eugenetica en rassenhygiëne.[21] Zijn plannen behelsden een kaartsysteem van medische, erfbiologische en raskundige kenmerken van het gehele volk, het in kaart brengen van Indische families met hun antropologische gegevens (om vast te stellen of 'Indo-bloed' net zo verderfelijk was als 'jodenbloed'), onderzoek naar de erfelijkheid van diabetes en een laboratorium voor vaderschapsonderzoek. Hij wilde samenwerken met en kennis vergaren bij internationale instituten als het Kaiser Wilhelm-Institut für Anthropologie, Menschliche Erblehre und Eugenik in Berlijn en het eerder genoemde *Ahnenerbe*. Hij kreeg van deze instanties ook steun toegezegd. Tegelijkertijd benaderde hij Nederlandse genetici en erfelijkheidsonderzoekers, waaronder de buitengewoon hoogleraar erfelijkheidsleer M.J. Sirks, maar hoewel deze wel interesse toonde, kwam het niet tot samenwerking.[22]

Jan werd geen lid van de NSB, maar hij behoorde wel tot de eerste leden van de SS, met lidmaatschapsnummer 17, en hij werd ingedeeld bij de stafleiding. In maart 1941 vertrok hij als troepenarts in de rang van *Obersturmführer* naar het Oostfront en liet zijn plannen voorlopig voor wat ze waren. Hij keerde met bevroren voeten en dysenterie weer terug in april 1942 en kreeg dankzij generaal Seyffardt groot verlof, zodat hij zich weer op de plannen voor het erfelijkheidsonderzoeksinstituut kon werpen.[23] In overleg met Geerto Snijder en Henk Feldmeijer richtte hij nog in mei een voorlopige Dienst voor Ras- en Erfgezondheidszorg op, een 'arbeidsgemeenschap' van de Volksche Werkgemeenschap.[24] Het tijdschrift Rashygiënische Mededeelingen, dat het orgaan van de Dienst werd, verschilde inhoudelijk overigens maar weinig van gelijksoortige tijdschriften die voor de oorlog verschenen.[25] In bladen als Storm SS, het orgaan van het Medisch Front en het orgaan van het Opvoedersgilde publiceerde Jan als hoofd van de Dienst voor Ras- en Erfgezondheidszorg én Leider van de sectie Biologen en Eugenetici van het Medisch Front diverse artikelen over vormingsbijeenkomsten voor artsen, rassenleer en erfgezondheidszorg in het huwelijk en bij de jeugd.[26]

In april 1943 maakte Janna kennis met deze ambitieuze eugeneticus, op een feestje van de SS in Leiden. Kort daarna vroeg hij haar ten huwelijk. 'Daar ik mij zeer ongelukkig gevoelde over de verbreking van de verloving met Mallien en mede om mijn vader niet nog meer te verdrieten, besloot ik met Van der Hoeven te trouwen,' verklaarde Janna na de oorlog.[27] 'Ze werden aan elkaar gekoppeld en ze vonden elkaar niet onsmakelijk,' meende

[21] Goedewaagen zou Stroër in januari 1944 helpen aan zijn benoeming tot buitengewoon hoogleraar in de anthropogenetica aan de universiteit van Groningen. In 't Veld, *De SS en Nederland II*, blz. 1268.
[22] Stephen Snelders, 'Op weg naar een 'Germaansche' volksgezondheid. Nationaal-socialisme, erfelijkheidsleer en eugenetica in Nederland 1940-1945', *Gewina* jrg. 30 no.2 (2007) blz. 62-74, aldaar blz. 68-69.
[23] NA, CABR, Bijzondere Raad van Cassatie (BRC), 27/48, inv.no 76063, Levensloop van Jan van der Hoeven (handgeschreven) (z.d.(1947?)).
[24] In 't Veld, *De SS en Nederland*, blz. 272-273 en 529 noot 6.
[25] Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht*, blz. 136.
[26] Zie o.a. J.A. van der Hoeven, 'Rassenhygiëne en erfgezondheidszorg', *Storm SS* (12 en 19 maart 1943), 'Inleiding', *Volksgezondheid, orgaan van Medisch Front* (25 maart 1943), 'Welke vrouw kiest zich de SS-man', *Storm SS* (2 april 1943) en 'Rashygiëne en opvoeding', *Opvoeding in Volkschen Geest. Orgaan van het Opvoedersgilde* no. 4 (1943) blz. 1-4.
[27] NA PFA T24201 inv.no. 105790, Verhoor Janna Goedewaagen (13 november 1945).

Tobie. 'Ach, ze zagen er wel wat in. Op een soort luchthartige manier.'[28] 'Liefde op het eerste gezicht was het, voor zover ik van haar weet,' zei dochter Elke.[29] En ook nicht Annalies gelooft niets van dwang: 'Janna was een beeldschoon meisje. (…) Ze kon elke man krijgen die ze hebben wilde. (…) Janna kwam en overwon.'[30] Annie de Roos was, evenals Goedewaagen, gecharmeerd van haar aanstaande schoonzoon: "t Is werkelijk een aardige vent, 31 jaar, flink leek hij mij, dat moet ook wel als je als dokter aan het front werkt.'[31] Pas later drong door wat de consequenties waren van een huwelijk met een SS-er: Annies kinderen uit haar eerste huwelijk waren 'ontzettend tegen, heel erg zelfs' en vonden dat Annie 'dat heer' niet meer moest ontvangen.[32] En Janna zelf moest een hoge tol betalen: 'Door dit huwelijk verloor ik al mijn vrienden en kennissen want zij gaven mij onomwonden te kennen dat zij zich in mij hadden vergist, door met een SS-man te trouwen.'[33]

En er was nog een consequentie aan dit huwelijk: Jan en Janna moesten voldoen aan het *Verlobungs- und Heiratsbefehl*: zij die tot de gelederen van de SS behoorden, dienden voor een aankomend huwelijk toestemming te vragen aan *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler. Toestemming werd enkel en alleen verleend wanneer de bruid ook aan de minimale eisen betreffende de Arische raszuiverheid voldeed. Annie schreef met verbazing:

> 'En toen (…) kwamen de paperassen voor de dag, vellen vol moesten er geschreven en ingevuld worden, ariërverklaring, erfelijkheidspapieren, gezondheidsattesten van ouders, grootouders, overgrootouders. Dingen werden me gevraagd waar ik niets van wist, dat John suikerziek is, was ook heel wat, maar dat werd maar naar de Rädeckerkant geschoven, 't was maar een halfbroer. (…) en dan komt er nog iets, Janna moet 6 of 8 weken naar een huwelijksschool in Duitsland, leeren kooken, naaien, muziek, sport, kinderverzorging en gemeenschapszin leeren, nou ik vind het maar raar hoor, je mag niet maar 't moet, allemaal om de SS.'[34]

De mysterieuze ziekte van oom Jan Goedewaagen, overleden in 1941, vormde bijna een kink in de kabel. De huisarts in Almelo kreeg bezoek van de SS en voegde daarop schielijk de oorzaak 'longontsteking' aan de overlijdenspapieren van Jan toe.[35]

Jan bracht het erfelijkheidsdossier zelf naar Berlijn om zo snel mogelijk toestemming te krijgen van Himmler. Deze werd verkregen en op 12 juni 1943 traden Jan van der Hoeven en Janna Goedewaagen in het huwelijk. De foto's tonen een bruid in een witte jurk met een van groene takjes gevlochten Germaans zonnerad op haar borst, een bruidegom in SS-uniform en veel geüniformeerde gasten. *SS-Standartenführer* Henk Feldmeijer was eregast, maar moeder Annie de Roos was niet uitgenodigd en broer Tobie was uit principe weggebleven. Hij had haar geschreven dat hij er niets voor voelde om op die trouwerij te komen

---

28 Interview met Tobie Goedewaagen (28 januari 2008).
29 Interview met Elke van der Hoeven (18 februari 2008).
30 Interview met Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen (15 februari 2008).
31 PAG jr, Brief Annie de Roos aan Tobie (17 mei 1943).
32 PAG jr, Brief Annie de Roos aan Tobie (25 mei 1943).
33 NA PFA T24201 inv.no. 105790, Verhoor Janna Goedewaagen (13 november 1945).
34 PAG jr, Brief Annie de Roos aan Tobie (17 mei 1943).
35 Brief Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen aan auteur (11 maart 2008); vgl. brief Tobie Goedewaagen aan auteur (25 februari 2008), waarin staat dat de huisarts deze toevoeging weigerde en moest onderduiken.

en dat hij het huwelijksbesluit en haar 'politieke salto' wel erg snel genomen vond. Hij nam aan, schreef hij spottend, 'dat ze gevallen moest zijn voor een mooi uniform'.[36]

Goedewaagen reageerde furieus op de brief van Tobie en zijn weigering de bruiloft van zijn zus te bezoeken. Over het hoofd van Janna heen spuwde hij zijn gal over Tobies houding jegens hemzelf:

> *'je koelheid tegenover mijn politieke richting, je plichtvergetenheid op school en – zeker niet het onbelangrijkst! – het feit, dat je alles door de roomsche bril bekijkt. (...) Dat je mij niet met dit huwelijk hebt gelukgewenscht, vind ik pedant en grof, want je begrijpt, dat dit huwelijk voor mij een geluk beteekent, meer dan je wellicht begrijpen kunt.'*[37]

Goedewaagens grote geluk was namelijk dat hij door het door de SS goedgekeurde huwelijk van Jan en Janna zijn ideaal van de 'geteelde elite' in zijn eigen gezin in de praktijk kon brengen.[38] De uit dit huwelijk geboren kinderen zouden de eerste loten aan de stam van de zuiver-Arische familie Goedewaagen zijn, met hemzelf als stamvader.

Met Tobie maakte Goedewaagen korte metten door zijn 'verdwijn-uit-mijn-ogen'-methode toe te passen, dit keer in fraaie volkse termen: 'Door deze houding heb je jezelf buiten onze gemeenschap gesteld. Wij stellen geen prijs meer op je aanwezigheid bij ons thuis of op eenige andere aanraking.' En mocht dit voor Tobie nog niet duidelijk zijn, dan werd het dat wel in de volgende alinea:

> *'Trouwens, ook het feit, dat je mijn plan om je een kostschoolopvoeding te geven en je vrij te maken van de verlammende en vernielende werking van je Moeder, die het misschien wel goed bedoelt, maar te dom en te geborneerd en te onbeschaafd is om jou te kunnen opvoeden (dit is de laatste jaren wel gebleken!) – dat je dit plan hebt gesaboteerd en mijn bedoelingen, die alleen je welzijn ten deel hadden, hebt tegengewerkt, is voor mij een duidelijk teeken, dat verder contact tusschen ons geen zin meer heeft.'*

Tobie zat er niet mee, integendeel. Hij kende het klappen van de zweep intussen.[39]

Na de bruiloft vertrok het jonge paar naar Bonn. Jan werd aangesteld als arts in de Rheinische Landesklinik für Kinderpsychiatrie van de Universiteit Bonn, waar hij in april 1944 promoveerde op het proefschrift *Wachstum und Persöhnlichkeit*. Hij behoorde intussen tot de meest extreme rassenhygiënisten die Nederland kende.[40] Zo vond hij dat naast positieve eugenetica, die tot doel had om de vruchtbaarheid van mensen met een gunstige erfelijke aanleg (de 'raszuiveren') te stimuleren zodat de genetisch 'meerwaardigen' sneller dan

---

[36] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 296.
[37] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (15 juni 1943).
[38] Nationaal Archief, Bijzondere Raad van Cassatie 27/48, inv.no. 76063, proces-verbaal (20 februari 1947). Zie ook: Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 294-296.
[39] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 296.
[40] Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht*, blz. 220.

anderen in aantal zouden toenemen, ook de opvoeding een rol moest spelen.[41] Het kwam volgens hem aan op een publieke selectie van de jeugd door een harde lichamelijke opvoeding: verplichte sport zou vanzelf de sterken van de zwakken onderscheiden. Daarom was hij ook voorstander van gemengd zwemmen en zonnebaden, want op deze wijze zouden de mooiste en gezondste exemplaren van het ras elkaar vanzelf vinden.[42] Na de oorlog vertelde Jan dat het proefschrift 'de eerste wetenschappelijke weerlegging van de Duitsche rassenleer' was; het was echter verloren gegaan 'bij een bombardement'…[43]

Janna kon niet aarden in Duitsland en voelde zich ongelukkig in Bonn, zonder de nabijheid van familie en vrienden. Nog geen half jaar later was ze weer terug in Nederland en Jan en zij waren het er toen al over eens dat ze niet bij elkaar hoorden. De scheiding werd in mei 1944 uitgesproken, al was Janna al zeven maanden zwanger. Dit alles tot ongenoegen van Goedewaagen – Janna was andermaal niet meer welkom bij haar vader thuis. Ze huurde kamers bij een NSB-ster in Amsterdam en beviel in augustus van een dochter, Elke. Ook Jan keerde terug naar Nederland en ging in Amsterdam voor de GGD werken. In september 1944 kreeg hij een oproep om als arts voor de Landstorm te werken, een eenheid van de *Waffen-SS* die werd ingezet tegen de geallieerde troepen. Hij bleef in het laatste oorlogsjaar voor zijn ex-vrouw en kind zorgen en voorzag ze regelmatig van brandstof en voedsel.

Dolle Dinsdag

In juni 1944 begonnen de geallieerden met de bevrijding van West-Europa. Tobie herinnert zich dat moment nog goed. Hij was verliefd, 'en op een ochtend zei ze "de invasie is begonnen", en ik snapte niet direct wat ze bedoelde en waarom zij en de anderen zo vrolijk deden.'[44] Eind augustus werd Parijs bevrijd en op 3 september Brussel. Diezelfde dag brachten Goedewaagen en Truus een bezoek aan zijn moeder Anna in Baarn. Tijdens dit bezoek sloegen er twee bommen in in de tuin van de buren, wat tot veel schade en gebroken ruiten leidde. In de tuin zelf waren twee kraters geslagen, 'het zijn 2 trechtervormige kuilen van zeker 15 meter diep-breed, 't is gewoon ongelooflijk'.[45]

De schok van de nabije ontploffing en het eenvoudige rekensommetje van deze dagen – 4 september Antwerpen, 5 september Rotterdam, 6 september Amsterdam – was voor Goedewaagen en Truus teveel van het goede. Op Dolle Dinsdag vluchtten ze met achterlating van huis en haard en samen met duizenden anderen naar Groningen. Geheel onvoorbereid leken ze niet, gezien het bezoek aan Goedewaagens moeder. Ook de huur voor oktober betaalde Goedewaagen vooruit.[46] Truus was nog naar de kapper geweest en had haar nagels laten doen, en een grote bos zonnebloemen en donkerrode gloxinia's gekocht, alles op

[41] Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht*, blz. 217.
[42] J.A. van der Hoeven, 'Rashygiëne en opvoeding', blz. 1-4.
[43] NA CABR BRC 27/48 inv.no 76063, Levensloop van Jan van der Hoeven (handgeschreven) (z.d.(1947?)).
[44] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 320.
[45] NIOD TG 858 inv.no. 10, Brief Anna Bakker aan Goedewaagen (4 september 1944).
[46] NA NBI inv.no. 63574, Brief verhuurder Wiesman aan beheerder Stravers (5 september 1946).

de pof.[47] Ze werden op hun vlucht gadegeslagen door meesmuilende buren, die met de bevrijding in zicht geen enkel medelijden met de landverraders hadden.

In deze dagen moet de haat tegen de opportunistische landverraders op zijn hoogtepunt zijn geweest. Illustratief is de beschrijving die de hoge ambtenaar C.J.M. Schaepman, secretaris van het College van Secretarissen-Generaal, vlak na de oorlog gaf over Mussert en zijn volgelingen:

> '...te beginnen met den Leider, iemand, die leed aan zelfoverschatting en die met zijn tante getrouwd was, omringd door een gezelschap teleurgestelden, zwakkelingen, geestelijk en moreel geaberreerden, hazenlippen, stotteraars, kratessen en scheelen van welke laatsten Petronius zoo aardig zegt, dat zij naar de boonen kijken, doch het spek wegpikken, zweet- en platvoeters en volgens hun eigen theorieën bloedonzuiveren, wien, zooals bij den Heer Blokzijl de Joodsche voorouders uit hun neuzen en oogen te voorschijn springen, epileptici, homosexueelen en impotenten, leepoogen, vlugvingers en sadisten, kortom allen, personen, die zoowel wat hun geestelijke en physische uitdossching betreft uitermate geschikt waren om een rol te spelen in de Dreigroschenoper, die de heer Mussert en zijn trawanten ons hebben te zien gegeven.'[48]

Dezelfde Schaepman bracht een bizarre roddel in de wereld over de vluchtende Goedewaagen:

> 'Sindsdien hebben rond Prof. Goedewaagen nog allerlei geruchten de ronde gedaan, o.a. dat hij steeds als patriot een dubbelslachtige rol had gespeeld en op een gegeven moment de wijk zou hebben genomen naar Londen. Maandag 4 september 1944 kon ik met eigen oogen constateeren, dat Prof. Goedewaagen met een benepen gezicht, vergezeld van deszelfs gade, met vele andere N.S.B.ers en Duitsch georienteerde burgers (...), een meer oostelijk gelegen asyl opzocht, zijn allernoodigst huisraad in een beddentijk over zijn rug hangend. De Professor bleek dus een "labbekak" te zijn!'[49]

Of Schaepman inderdaad Goedewaagen in Utrecht heeft zien lopen, is onduidelijk, maar boosaardig was zijn verhaal beslist wel.

Hoe Goedewaagens vlucht precies verlopen is valt niet meer te construeren. Hijzelf typeerde zijn onvrijwillige verhuizing als 'een veiligheidsmaatregel', en deed alsof hij en Truus zich na Dolle Dinsdag eenvoudigweg in Westfalen vestigden, waar zijn werk gewoon doorging.[50] Maar de reis was minder eenvoudig dan door Goedewaagen na de oorlog werd voorgesteld. Vermoedelijk zijn hij en Truus een aantal weken in Groningen geweest, waar ze op 25 september een brief stuurden naar Goedewaagens moeder met het bericht

---

[47] NA NBI inv.no. 63574, Diverse onbetaalde nota's (29 augustus en 1 september 1944).
[48] NIOD CS 216A inv.no. 15, Aantekeningen Schaepman (z.d. (na 1946)). In zijn aantekeningen lardeerde Schaepman de droge feiten van de notulen met zijn eigen waarnemingen betreffende de handel en wandel van de foute sg's. Zonder enige afstand tot de door hem verachtte NSB-ers mengde hij feiten, roddel en achterklap met zijn eigen conclusies. Het resultaat was een weinig fraaie bijdrage aan de geschiedschrijving.
[49] NIOD CS 216A inv.no. 15, Aantekeningen C.J.M. Schaepman.
[50] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 218.

dat ze uit Utrecht vertrokken waren. Diezelfde dag zijn ze met een transport naar Duitsland meegegaan en in Bremen terechtgekomen, waar ze tot half oktober verbleven bij een Duitse collega van Goedewaagen, Professor Gorzemann. Vervolgens vonden ze onderdak in het kuuroord Bad Oeynhausen, waar ze tot mei 1945 zouden blijven.

Het contact met de achtergebleven familieleden in Nederland was in deze tijd spaarzaam. Goedewaagen schreef slechts enkele brieven, aan zijn moeder en aan Tobie en vermoedelijk ook aan Janna. Zowel Anna Goedewaagen als Janna schreven geregeld brieven naar Duitsland, die echter pas na lange tijd aankwamen en soms helemaal niet.[51] Zo kwam Goedewaagen pas omstreeks november 1944 te weten dat Tobie begin september een ernstige pleuritis had opgelopen en dat zijn moeder in oktober kampte met een longontsteking. Diezelfde maand stuurde Tobie via zijn grootmoeder een brief naar zijn vader, waarin hij het verlangen uitsprak dat de oorlog spoedig voorbij zou zijn en hij zijn vader zou terugzien.[52] Hartverscheurend, zeker in het licht van het stilzwijgen dat zijn vader sinds het huwelijk van Janna anderhalf jaar daarvoor tegenover hem bewaard had.

Over de zakelijke en financiële regelingen die Goedewaagen voor zijn huis en inboedel had getroffen informeerde hij zijn familie nauwelijks. Hij verzaakte zijn vaderlijke en alimentatieverplichtingen en liet het aan zijn moeder over om de toelage van Annie de Roos te betalen en zijn dochter en pasgeboren kleindochter in Amsterdam financieel te ondersteunen. ‘Ik zal hen geregeld wat extra geld sturen voor bijvoeding,’ schreef ze in november 1944.[53] Goedewaagen zelf zat er intussen warmpjes bij: het is niet ondenkbaar dat hij zijn complete vermogen via de Incasso-Bank heeft weggesluisd naar Duitsland. In elk geval had hij in mei 1946 bijna tienduizend Reichsmarken contant in huis en had hij zijn ‘laatste Reichsmarken’ in bewaring gegeven bij de Kreissparkasse in Löhne; het betrof een bedrag van ruim 8.000 RM.[54] Ook los van de financiën leek Goedewaagens situatie in deze tijd een stuk comfortabeler dan in Nederland, getuige een brief die de eveneens gevluchte Jan de Vries hem stuurde: ‘(...) als men hoort, hoe het er tegenwoordig in ons land uitziet, dan mag men zich gelukkig prijzen, in het rustige en welverzorgde Duitschland te wonen.’[55]

Vlak voor de grote Spoorwegstaking die in september 1944 uitbrak, reisde Janna nog naar Utrecht om op de Wittevrouwensingel dierbare en kostbare spullen op te halen.[56] Een van de dingen die ze meenam was het portret dat Sjoerd de Roos van Goedewaagen had getekend. Het huis bleef gedurende het laatste oorlogsjaar onbewoond en werd ook niet geplunderd, vermoedelijk omdat de huisbaas in het huis ernaast woonde. Hoewel zijn vol-

[51] NIOD TG 858 inv.no. 11, Brief Janna aan Goedewaagen (25 oktober 1944), inv.no. 10, Brieven Anna Bakker aan Goedewaagen (24 oktober 1944, 8 november 1944, 26 november 1944, 20 december 1944).
[52] Als geciteerd in: NIOD TG 858 inv.no. 10, Brief Anna Bakker aan Goedewaagen (26 november 1944).
[53] NIOD TG 858 inv.no. 10, Brief Anna Bakker aan Goedewaagen (26 november 1944).
[54] NA NBI inv.no. 63574, Rapport over Goedewaagen (6 juni 1946); NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Karl Kraa aan Goedewaagen (8 mei 1952)
[55] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, Brief prof.dr. Jan de Vries aan Goedewaagen (25 oktober 1944). De Vries was met zijn vrouw naar Leipzig gevlucht.
[56] NIOD TG 858 inv.no. 11, Brieven Janna aan Goedewaagen (25 oktober 1944 en 5 november 1944); vgl. Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 321.

ledige inboedel nog in het huis stond, betaalde Goedewaagen na oktober 1944 geen huur meer.[57] Hij liet zijn huisbaas in het ongewisse over zijn terugkomst of betaling van de huur.

In december 1944 bemachtigde Goedewaagen een *Forschungsauftrag*, een onderzoeksopdracht van de Duitse minister van Opvoeding en Onderwijs in Berlijn, B. Rust. Kort daarvoor was het gerucht tot hem doorgedrongen dat verschillende nationaal-socialistische vluchtelingen met Rust besprekingen voerden over de stichting van een nieuwe, Germaanse, universiteit in Göttingen. Goedewaagen probeerde voor zichzelf een leerstoel te bemachtigen, maar het plan stierf een vroegtijdige dood.[58] Door de *Forschungsauftrag* was hij echter verzekerd van werk en inkomen. Hij kon in Duitsland zijn historisch onderzoek over het Humanisme, waarmee hij in Nederland al was begonnen, voortzetten. Daarvoor verliet hij gedurende de winter van 1944/1945 Bad Oeynhausen en vestigde hij zich, waarschijnlijk zonder Truus, in Berlijn. Kerstmis 1944 vierde hij met Truus in Bad Oeynhausen.

Te langen leste schreef Goedewaagen aan het begin van 1945 een brief aan Tobie. Hij had ruim anderhalf jaar geen contact gehad met zijn zoon, die ver weg in Nederland al maanden met een ernstige pleuritis kampte. De brief is zeer verzoenend van toon:

> *'Mijn nationaal-socialistische overtuiging en de daaruit voortvloeiende moreele en maatschappelijke opvattingen is diepgeworteld en philosophisch goed gefundeerd. Als jij – wat ik aanneem – goed katholiek bent, worden wij het nooit eens. (...) Maar nu ik weet dat je ziek en daardoor ongelukkig bent, nu wil ik je laten voelen, dat dat alles in het niet zinkt, vergeleken bij wat er misschien wel in jou omgaat. Misschien denk je wel eens aan mij, hetzij verbitterd, hetzij verlangend. Hoe het ook is met jouw stemming ten opzichte van mij, de mijne is niet veranderd, zelfs niet toen ik je in 1943 die booze brief schreef. Mijn boosheid van toen was boosheid uit liefde.'*[59]

Tobie schreef zijn vader terug dat hun conflict wat hem betreft niet ging om louter meningsverschillen alleen, maar om de beoordeling van elkaars persoonlijkheid en karakter.[60] Goedewaagen, die Tobie liet weten zeer gelukkig te zijn met diens brief, antwoordde daarop weinig vaderlijk maar meer polemisch:

> *'Anderzijds is iemands "meening", d.w.z. zijn wereldbeschouwing ook geen aanhangsel, maar een stuk van zijn diepste leven. Je vergist je, als je denkt dat mijn opvatting een "politieke" is. Mijn politieke ideologie is het gevolg, de weerslag van een religieuze levensbeschouwing, die het best als "pantheisme" is aan te duiden, en die even "irrationeel" is als bijv. de christelijke. Ik zeg niet: "Credo quia absurdum", maar met mijzelf: "Credo et absurdum". Mijn "heidendom" is even "diep liggend" als elke andere religie.'*

---

[57] NA NBI inv.no. 63574, Brief verhuurder H. Wiesman aan NBI-beheerder Moll (23 oktober 1945); vgl. Brief Wiesman aan Stravers over dezelfde kwestie (5 september 1946).
[58] In 't Veld, *De SS en Nederland II*, blz. 1430.
[59] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie (20 januari 1945).
[60] Als geciteerd in NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie (21 maart 1945). De brief van Tobie was gedateerd 6 februari 1945 maar is niet bewaard gebleven.

Nogal bont maakte Goedewaagen het door zijn herstelde relatie met Tobie te beschouwen als een hegeliaanse vorm van these-antithese-synthese: 'Dat je veel van mij hield, wist ik. Maar (...) liefde blijkt slechts uit "ergernis". Dat wij elkaar "geërgerd" hebben, was noodig om tot elkaar te komen.'[61]

Het Westen van Nederland ging ondertussen gebukt onder de Hongerwinter; Tobie en zijn moeder, Janna en de kleine Elke zaten er in Amsterdam middenin. Dankzij de financiële steun van Anna Goedewaagen en de hulp van Jan van der Hoeven bleef de nood nog net dragelijk. Goedewaagen en Truus kregen het in Duitsland zelf ook moeilijk, al liet hij er weinig over los. Zijn 'ascetische' levenshouding, gespeend van materialisme en comfort, gaven hem in dat opzicht een voorsprong. Maar ook hij kampte met kou, gebrek aan gas, water en electrisch licht, al prees hij zich gelukkig dat hij overdag kon studeren bij een bevriende uitgever en directeur van de plaatselijke meisjesschool, waar het warm was en hij de beschikking had over een 'prachtige bibliotheek.'[62]

Na de bezetting van Bad Oeynhausen door de Amerikanen in april 1945 werden Goedewaagen en Truus geëvacueerd naar het nabijgelegen Löhne. Door de ineenstorting van Duitsland was de *Auftrag* per 1 april stopgezet. Na de capitulatie bleven Goedewaagen en Truus in Löhne wonen. Kennelijk was de angst voor bijltjesdag in Nederland groter dan het verlangen met hun familie en vrienden herenigd te worden. Het daaropvolgende jaar zou Goedewaagen lezingen en voordrachten geven in Heidelberg, Tübingen en Freiburg met het onderwerp 'Das Ideal und das Leben'. Tevens voorzag hij in zijn onderhoud door het geven van Engelse lessen.[63] Uit dit jaar is geen correspondentie met het thuisfront bewaard gebleven. Mogelijk is het contact met Nederland in deze tijd tot een minimum beperkt gebleven of zelfs helemaal verbroken.[64]

Hernieuwd dichterschap

Truus beleefde de vlucht naar Duitsland als een zwerftocht, een avontuur dat ze niet had willen missen. Het waren, naast alle moeilijkheden, gelukkige, haast zorgeloze jaren, zo blijkt ook uit een anekdote die ze jaren later beschreef:

> *'[Eens] wandelden wij door een mooi dal waar veel bramen groeiden en wij maar eten en plukken. Daarbij keek vader [Goedewaagen] mij eens goed aan en zei "Es lebe der tapfer sich hält"[65]. Wij woonden in een dorp [Löhne] bij een architect, heel simpel, maar heel gelukkig. Vlak naast dat huis stroomde een kleine wilde rivier, een heerlijk geluid ook in de nacht als je wakker lag. Op een nacht riep vader mij en zei "de Werre is wild vannacht, hoor je dat?" Ja, zei ik, wou je wat zeggen? Ja, zei hij, "die Werre heeft me zo gepakt, ik heb een gedicht gemaakt, ik zal 't je morgen vertellen."*[66]

[61] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie (21 maart 1945).
[62] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie (21 maart 1945).
[63] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Persoonsbeschrijving (8 april 1949).
[64] Email Tobie Goedewaagen aan auteur (16 juli 2010).
[65] Duits spreekwoord, waarmee men iemand een hart onder de riem steekt. Het betekent zoveel als 'moed houden'.
[66] PAGjr., Ordner Correspondentie Goedewaagen, Briefkaart Truus Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (10 juni 1977). Het gedicht is getiteld *Aan den Stroom* en dateert van 9 juli 1945.

Het was het eerste gedicht dat hij schreef sinds hij in 1922 zijn kunstenaarsleven had ‘weggesneden’.

Aan den Stroom

Dit ruischen waar de stroom versnelt
En over gladde kiezels welt;
Die wind, die in het riet voorspelt
En golvend speelt in ’t korenveld;
Die leeuw’rik, die steeds hooger stijgt
En stijgend naar den hemel hijgt;
Die wolkenstoet, die overstijgt;
Dit kind, dat over ‘t water neigt
’t Is al geluk, ’t is spel, ’t is lied,
’t Is Eeuwigheid, maar weet het niet

Maar ik gedoken aan den rand,
Tel alle daden van mijn hand:
Zie er kleeft vuil van moord en brand,
Een traan van kind’ren, puin van mijn land.
Te leven naar der menschen wet
Heeft mij onzicht’bre hand belet;
‘k Ging verloren en besmet
Werd ik in ’t zwerversstof gezet.
Willens omwillens in dien strijd
Brak ik het spel der Eeuwigheid.

Maar morgen, als de dag begint,
De zon met dauw zijn nevels spint,
Mijn voet het pad naar ’t water vindt
Baad ik mij hier en wordt weer kind.
En al het roet dat aan mij hing
En al het leed van ’t groot geding
Spoelt af in watersmijmering.
En winst wordt wat verloren ging.
Dan peins ik in het gras: ‘k werd wijs:
Ik vond de Eeuwigheid op reis.

Ik weet: ik ruisch in 't groot geweld,
Waar d'Eeuwigheid haar stroom versnelt;
Hij heeft de groote Wind voorspeld,
Ik ben het riet, het korenveld;
Ik ben de vogelvlucht, ik zing
Het groote lied van alle ding;
En diep in de weerspiegeling
Van 't water gaat de Wisseling
Der Wolken – en ik zelf daarin.
Ik ben 't geluk, het spel, het lied
Der Eeuwigheid, maar wist het niet.

Aan zijn zoon zou Goedewaagen zijn hernieuwd dichterschap later als volgt verklaren:

> 'Een mensch moet om positief te worden zichzelf hier en daar kunnen "negeeren" – al zal dan later blijken of het genegeerde niet zijn grond heeft in zijn 'wortels'. In dat geval komt het toch weer naar boven. (...) En zie na ± 30 jaar zwijgen: onder den drang van de gebeurtenissen dezer jaren en een innerlijke beroering schreef ik meer: een heel cyclus verzen waarin ik mijn leven samenvat in zijn ontwikkeling, zijn facetten, zijn omwentelingen. Nu ontdek ik dat wat ik eens "afsneed", bleek "in de wortel" te zitten en toch meer op te schieten met elementair geweld als een "élan vital", als een eruptie. En ik ontdek in mij naast den wijsgeer ook – méér – den dichter.'[67]

Van Goedewaagens verblijf in Duitsland zijn 21 gedichten bewaard gebleven[68]; waar de gedichten uit zijn jeugd een sombere ondertoon hebben van eenzaamheid, angst en verlatenheid, daar zijn deze gedichten juist hoopvol, vol dankbaarheid voor de gastvrijheid van vreemden die hij op zijn vlucht heeft ontmoet.[69] De gedichten uit deze periode stralen rust en tevredenheid uit. Er was eindelijk tijd voor reflectie op het verleden. Zo beschreef hij in 'Mijn hand' zijn jeugd: dat hij preludes van Chopin speelde, goed kon zwemmen en 'een ziel aan 't bleek papier' gaf. Ook zijn gebroken huwelijk met Annie de Roos werd erin verwerkt: 'bloesems afgerukt, een kleine vogel doodgedrukt'. Hij erkende dat hij sindsdien ''t stigma van de haat' droeg, maar ook dat er nieuwe tijden zouden aanbreken, hij 'wascht zich schoon' en hij zou zijn 'pelgrimsdicht' schrijven.[70]

Na alle turbulente jaren brak er, midden tussen de smeulende puinhopen van het naoorlogse Europa, voor Goedewaagen een nieuwe lente aan, waarin hij schoon schip maakte

---

[67] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (20 mei 1947).
[68] NIOD TG 858 inv.no. 3, Gedichten Tobie Goedewaagen, periode 9 juli 1945- 28 juli 1946. Deze zijn allemaal opgenomen in het boekje waarin Anna Bakker de gedichten overschreef: 'Reisdagboek. Verzen van mijn lieve Tom' onder het motto "Gedenke zu wandern" (Goethe, Wanderjahre).
[69] NIOD TG 858 inv.no. 3, Goedewaagen, o.m. *De Ballade van den Vader* (31 januari 1946), *Einkehr* (15 maart 1946), *De Erfgenaam* (24 mei 1946, vijf dagen voor zijn arrestatie!)
[70] NIOD TG 858 inv.no. 3,Goedewaagen, *Mijn hand* (15 juli 1945).

met het verleden en de toekomst vol vertrouwen tegemoet zag. Treffend is bijvoorbeeld *Het gebed van den Zwerver*:

De mensch is goed, de mensch is goed,
Zooals hij doolt en dolen moet.
(...)
Nu wandel ik in lentelicht
Zorgloos en vrij in 't groot gericht.[71]

Zijn contemplatie bleef ook bij zijn nieuwe Duitse vrienden niet onopgemerkt: 'Es ist uns eine wertvolle Erinnerung: in der schweren dunklen Zeit damals war das Gespräch mit Ihnen ein heller Lichtblick.'[72]

De toon van de gedichten veranderde drastisch na Goedewaagens arrestatie in mei 1946. Tot zijn proces in december 1948 zou hij, vastgezet in de Cellenbarakken in Scheveningen, nog eens 32 gedichten schrijven.[73] Vrijwel allemaal gaan ze over de in duigen gevallen droom, de ten einde gekomen reis. Terugkerend thema was het wachten op het doodvonnis en de dood. Met name in de gedichten uit deze periode is de angst voelbaar hetzelfde lot te ondergaan als zijn kennissen en mede-collaborateurs Mussert, Rost van Tonningen, Blokzijl en Van Genechten.[74] Daarnaast schreef hij achter elkaar door, op schriftblaadjes, in totaal 29 vierregelige kwatrijnen (meestal in a-a-b-a rijmschema), over het algemeen van ernstige, levensbeschouwelijke aard.[75] Ze dragen titels als *Levenslang*, *Meerderheid der stemmen*, *Soldatengrafschrift*, *De Nederlander*, *Jezus en de Joden*. *Tooneelspeler voor de spiegel* bijvoorbeeld luidt:

Mijn God heeft mij een dionysisch leven
In masker, toog, taal en gebaar gegeven ,–
Nu zie ik mijzelf leeg voor mijn spiegel zitten:
Ontmaskerd, sprakeloos – mijzelf gebleven.

Arrestatie en opsluiting

Wat ging er aan zijn opsluiting in de Cellenbarakken op 4 juni 1946 vooraf? Hem waren in detentie al voorgegaan zijn dochter Janna en Jan van der Hoeven. Janna werd kort na de bevrijding in mei 1945 een aantal maanden in het NSB-kamp aan de Levantkade in Amsterdam geïnterneerd wegens het aangeven van een onderduiker op haar adres aan een bevriende Landwachter. De man had haar het leven dermate zuur gemaakt en bovendien zó open-

---

[71] NIOD TG 858 inv.no. 3, *Het gebed van den Zwerver* (11 december 1945).
[72] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Karl Kraa aan Goedewaagen (31 juli 1952). Karl Kraa was van 1942-1952 predikant in Löhne.
[73] NIOD TG 858 inv.no. 3, Gedichten Tobie Goedewaagen, periode 13 juni 1946-12 januari 1950. Een deel werd door Anna Bakker overgeschreven in het in noot 68 genoemde 'Reisdagboek. Verzen van mijn lieve Tom.'.
[74] NIOD TG 858 inv.no. 3, o.m. *Was het Vergeefsch...?* (21 oktober 1946), *De ongelezen zegelbrief* (13 juli 1946), *De Varkenshoeder* (25 september 1946), *Onder de galgen* (5 juli 1947).
[75] NIOD TG 858 inv.no. 3, Kwatrijnen Tobie Goedewaagen (ongedateerd, vermoedelijk 1947/1948).

lijk over zijn rol in het verzet gesproken en met vuurwapens gedreigd, dat ze geen andere uitweg meer zag.[76] Dankzij George Mallien en diverse ontlastende verklaringen werd ze zonder proces vrijgelaten. In 1946 trouwde ze met Mallien. Pas jaren later kwam aan het licht dat ze ook Begunstigend Lid was geweest van de SS.[77] Jan van der Hoeven werd op 5 mei 1945 door de Canadezen in Amerongen gearresteerd en gedetineerd in tal van kampen, onder meer in het beruchte SS-kamp De Harskamp. In deze kampen was hij werkzaam als arts. In 1947 werd hij veroordeeld tot een gevangenisstraf van zes jaar en ontzetting uit het Nederlanderschap door het Bijzonder Gerechtshof. In 1948 kreeg hij gratie en kort daarna vertrok hij naar Nieuw Guinea om er als tropenarts te gaan werken.[78]

Tobie en Annie de Roos hadden de laatste maanden van de bezetting geen van beiden thuis doorgebracht – Annie bij familie in Doorn en Tobie bij Janna – maar troffen elkaar kort voor de bevrijding weer. De bevrijding ervoeren ze niet als een onbezorgd feest. Janna werd gearresteerd en Elke kwam bij hen in huis. 'Langzamerhand begon er een geur van gevaar in huis te hangen,' schreef Tobie.[79] Het woord huiszoeking begon te vallen. Ze hadden niet alleen de boeken van Goedewaagen in huis, maar ook twee kisten van Jan van der Hoeven, volgestouwd met spullen van bedenkelijke aard. In paniek ontdeden ze zich van al het belastend materiaal. 'Alle foute boeken, ook mijn vaders toesprakenbundels en de stapels Hamer en Signal, verdwijnen 's avonds laat in het donker in bundels in de gracht, Jans voorraad blanco doktersrecepten (zijn naam!) wordt in de wc versnipperd, ook zijn grammofoonplaten ('Und wir fahren gegen England') en zijn pet en koppel ('Gott mit uns') gaan te water en zijn overige, onschuldige bezit aan boeken, kleren en radio gaat in zijn kisten op een gehuurde handkar 's avonds laat naar de Parnassuswegflat [voormalig adres van Janna] (...).'[80] Een huiszoeking kwam er echter niet, al werd Tobie nog jaren later scheef aangekeken na het vermelden van zijn achternaam.

In juni 1945 werd Goedewaagens huis aan de Wittevrouwensingel in Utrecht onbewoond aangetroffen door de Utrechtse politie. Nog diezelfde maand begon de Dienst Inkwartiering Herstel en Afwikkeling (DIHA) aan de inventarisatie van de inboedel en de verhuur van de woning. Het verbeurdverklaren van huizen en meubels was zowel principieel als praktisch ingegeven: voor landverraders zou geen plaats meer zijn in Nederland, dus hadden ze ook geen materiële bezittingen meer nodig, en die konden vervolgens worden weggegeven aan oorlogsslachtoffers die niets meer hadden. Formeel vielen Goedewaagens bezittingen onder het beheer van het Nederlandsch Beheersinstituut (NBI) en konden pas verbeurdverklaard worden in een strafproces.[81] Maar zijn huis met de inboedel werd al in juli 1945 toegewezen aan een nieuwe bewoner, die de gehele inboedel in bruik-

[76] NA, CABR PRA Amsterdam 1707, inv.no. 13606, Formulier van aanhouding Janna Goedewaagen (19 mei 1945); NA CABR PFA T24201 inv.no. 105790, proces-verbaal Janna Goedewaagen (29 juli 1945 en 13 november 1945); inv.no. 105790, Verhoor Scheurleer inz. Ph.Koperberg (15 september 1945).
[77] NA CABR PFA T24201 inv.no. 105790, Proces-verbaal Janna Goedewaagen (22 juni 1949).
[78] NA CABR BRC 27/48 inv.no 76063, Proces-verbaal Jan van der Hoeven (14 maart 1947).
[79] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 332.
[80] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 321, 332-333.
[81] A.D. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) blz. 586.

leen kreeg op de boeken na.[82] Deze huurder zou in 1947 ook een deel van Goedewaagens inboedel kopen.

Behalve zijn eigendommen viel ook het vermogen van Goedewaagen onder het beheer van het Nederlandsch Beheersinstituut. Zijn beheerder, mr. A.J. Moll, deed zijn best achter Goedewaagens verblijfplaats te komen, maar slaagde daar niet in. Ondertussen ontving hij verzoeken van Annie de Roos over de betalingen van de achterstallige alimentatie en van de Utrechtse verhuurder over achterstallige huur.[83] In april 1946 gaf hij het zoeken op en verzocht hij het Bijzonder Gerechtshof de strafzaak van Goedewaagen bij verstek voortgang te laten hebben, zodat hij aan de betalingsverplichtingen kon voldoen: 'De man is zoek, zijn familie weet ook niet waar hij is (...)'.[84] Kort daarna echter werd Goedewaagen alsnog opgespoord en kon de strafzaak aanvangen met het verhoor van Goedewaagen zelf.

Ook de Rijksuniversiteit Utrecht had intussen de nodige stappen ondernomen om zich te ontdoen van haar foute hoogleraar Wijsbegeerte. Van Dam had Goedewaagen per september 1944 al eervol ontslagen op grond van het feit dat Goedewaagen op Dolle Dinsdag 'zonder nadere mededeeling Nederland heeft verlaten' en 'dat hieruit moet worden afgeleid, dat hij zijn ambt aan deze universiteit wilde neerleggen'.[85] Dat ontslag werd twee jaar later omgezet in een schorsing wegens 'ontrouw aan de zaak van het Koninkrijk' door het Militair Gezag.[86] Tenslotte bepaalde het College van Herstel en Zuivering van de universiteit dat het eervol ontslag uit 1944 werd omgezet in een gewoon ontslag conform het Zuiveringsbesluit.[87] Maar dat laatste kreeg Goedewaagen pas na terugkomst in Nederland te weten. Het zal hem niet hebben verbaasd.

Pas in maart 1946, drie dagen nadat Goedewaagens medewerker Max Blokzijl wegens hulpverlening aan de vijand was gefusilleerd, liet de Politieke Opsporingsdienst (POD) in Den Haag een opsporingsverzoek met foto van Goedewaagen opnemen in het Politieblad.[88] Op 29 mei 1946 werd Goedewaagen door de Engelse Field Security thuis in Löhne gearresteerd. Zijn zoon Tobie had deze maand in zijn afwezigheid eindexamen Gymnasium gedaan bij de paters en Nederland had zojuist zijn eerste naoorlogse verkiezingen achter de rug.'Ik had arrestatie te eniger tijd al lang verwacht, mij er innerlijk mee verzoend, voorzorgsmaatregelen genomen, zoveel mogelijk geregeld,' schreef Goedewaagen later. Hij moet toen al geweten hebben dat intussen ook Mussert de doodstraf had ondergaan.[89] Hij werd overgedragen aan het Bureau Nationale Veiligheid en vier dagen later naar de Cellenbarakken in Scheveningen overgebracht. 'De arrestatie was correct, voorbeeldig, zelfs hoffelijk: men kwam aan al mijn wensen ten behoeve van mijn vrouw, die niet gearresteerd werd, tegemoet.'[90] Toen hij in Scheveningen werd opgesloten droeg Goedewaagen behalve zijn

[82] NA NBI inv.no. 63574, Taxatielijst met aantekeningen over bruikleen huurder Kocken (20 juni 1945).
[83] NA NBI inv.no. 63574, Correspondentie A.J. Moll met Annie de Roos en Wiesman (oktober 1945).
[84] NA NBI inv.no. 63574, Brief A.J. Moll aan Bijzonder Gerechtshof Den Haag (3 mei 1946).
[85] HUA CvC inv.no.2916, Brief Van Dam aan Goedewaagen (16 februari 1945).
[86] HUA CvC inv.no. 2802, Besluit Militair Gezag (21 september 1945).
[87] HUA CvC inv.no. 2802, Beschikking College van Herstel en Zuivering (8 maart 1946).
[88] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Bericht POD Den Haag (19 maart 1946).
[89] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 220. Mussert was op 7 mei 1946 gefusilleerd.
[90] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 220.

paspoort, portemonnee met 74 pfennig en een foto van Truus, een aktetas met geschriften en publicaties en zijn kaartenbak met aantekeningen met zich mee.[91] De 9.300 RM die in zijn huis gevonden werden bij de inval, zijn Goedewaagen waarschijnlijk afgenomen door een officier van het BNV.[92]

Het nieuws van zijn arrestatie werd door zijn gezin met gemengde gevoelens ontvangen. Er was compassie, maar ook opluchting. Hij was immers, zoals Tobie het formuleerde, '*kaltgestellt*'.

> '(...) ik geloof niet dat het ooit gezegd is, maar het was wel lekker dat mijn vader niets meer in de melk te brokkelen had. Het geld kwam van grootmoeder. Het was altijd van hem gekomen – dat was (...) zijn machtspositie. (...) [H]ij was veilig opgeborgen, ik zeg het expres een beetje plat. Hij had niks meer in te brengen.'[93]

Truus bleef nog enige tijd in Löhne. Toen het haar duidelijk werd dat haar man niet terug zou keren, aanvaardde ze de thuisreis. Via Glanerbrug, een repatriëringskamp voor 'op drift geraakte personen' reisde ze begin augustus 1945 per trein door naar Almelo.[94] Opmerkelijk is dat Truus zich bij aankomst niet tot haar eigen familie wendde, maar tot haar schoonzus Liesje Goedewaagen-Bühler, die haar gastvrij en *sans rancune* ontving.[95] Omdat ze in Glanerbrug al herkend was als 'vrouw van', diende Truus zich na aankomst in Nederland direct te melden bij de politie, hetgeen ze deed.[96] Ze werd gedetineerd in Fort De Bilt, waar ze al op 1 oktober voorwaardelijk werd vrijgelaten met een boete van f 3.000. Na haar vrijlating woonde ze korte tijd bij Janna en George Mallien. Daarna kwam ze, 50 jaar oud, maar sterk en kundig, als huishoudster in dienst bij diverse families in Den Haag. De boete kon ze, bij gebrek aan inkomsten en eigendommen, onmogelijk betalen.[97]

In de Cellenbarakken begon voor Goedewaagen het lange wachten op zijn proces. De Cellenbarakken, gelegen naast de Haagse Strafgevangenis, waren in de oorlog in gebruik genomen als gevangenis voor verzetslieden en heetten daarom in de volksmond het Oranjehotel. Vanaf 12 mei 1945 werden de Cellenbarakken gereed gemaakt voor internering van gearresteerde Duitsers en collaborateurs. Sommigen klaagden over het feit dat het Oranjehotel nu dienst deed als interneringskamp: 'Het is jammer, dat deze gevangenis thans bezoedeld wordt door er landverrraders in op te sluiten', schreef voormalig oud-gevangene Ernst Paul Weber in het Gedenkboek voor het Oranjehotel in 1946.

Goedewaagens cel was klein (1.90 x 3.70 m), maar hoog (3.50 m), met vaal geel geschilderde muren. Het houtwerk was bruin gebeitst, het meubilair was kaal. Toen Goedewaagen er werd opgesloten, waren de cellen net enigszins opgeknapt en opnieuw geschilderd. De 'nagelvaste' uitrusting van de cel bestond uit een klaptafeltje, een smalle kribbe,

---

[91] NA CABR 3866 inv.no.70897 I, Proces-verbaal Goedewaagen (4 juni 1946).
[92] NA NBI inv.no. 63574, Rapporten (6 juni en 2 september 1946).
[93] Interview met Tobie Goedewaagen (13 december 2007).
[94] NA CABR PFA 18236 inv.no.105617, Allied Expatriate Forces Displaced Persons Registration Card (7 augustus 1946).
[95] Interview met Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen (15 februari 2008).
[96] NA CABR PFA 18236 inv.no.105617, Proces-verbaal Truus Goedewaagen (8 augustus 1946).
[97] Zie o.m. NA CABR PFA 18236 inv.no. 105617, Brief P.W. Smits (advocaat) aan Officier-fiscaal te Utrecht (24 januari 1948).

twee hoekplanchetten en een kapstok met drie haken. Boven het tafeltje hing een electrische lamp, op het deurkozijn een electrische bel en hoog tegen de achterwand drie buizen van de centrale verwarming.Daarnaast bestond de standaardinventaris van een cel uit een kruk, privaatton met houten wc-bril, stoffer en blik, wasblik, waterkan en -emmer, handdoek en dweil.[98]

Het eerste jaar deelde hij zijn cel met anderen. Een tijd lang zat hij samen met een rector van een gymnasium en een fabrieksdirecteur. 'Een goed klaverblad van 3, dat weinig kletst, veel studeert en goede conversatie heeft.'[99] Hij las en studeerde in de eerste tijd veel over Goethe en was blij dat hij al snel ook wetenschappelijke boeken van 'buiten' mocht bestellen. Eén keer per maand mocht hij bezoek ontvangen, eerst een kwartier lang, later een half uur. Truus bezocht hem dan, vaak in gezelschap van Janna en Elke, die ook in Den Haag woonden. Brieven stuurde Goedewaagen aan zijn vrouw en kinderen en aan zijn moeder. Over contact met anderen, vrienden en oud-collega's, is niets bekend.

Tobie zelf schreef zijn vader vaak en bezocht hem zo nu en dan. Hij noteerde ooit na zo'n bezoek:

> *'(...) Na enig wachten zal door de bewaker, die bij het gesprek aanwezig blijft, mijn vader worden binnengelaten. Hij zal gekleed zijn in een enigszins haveloos, van stukken verschillend getint, grof bruin linnen vervaardigd pak met borstnummer, zijn gezichtshuid zal de kleur vertonen van wie dagelijks slechts even buiten komt en na een glimlach ter begroeting zal hij zich aan het tafeltje zo opstellen dat ik mij tussen hem en de bewaker bevind, opdat hij mij op een gunstig moment een brief ter verdere doorzending kan toevertrouwen. (...) Mijn vader zal ten afscheid mijn handen pakken, ze enigszins wrijven tussen de zijne, er aandachtig naar kijken (...). Daarna zal hij de wachtkamer verlaten en vanaf de gang zal hij (...) nog eens zwaaien, voordat de deur zonder gerucht achter hen wordt gesloten.'*[100]

Tobie schetste een onthutsende beeld; zijn vader was kort daarvoor immers nog gewend geweest om de lakens uit te delen en zich keurig netjes te kleden in driedelig pak met dasspeld en horlogeketting...

De vele brieven uit de gevangenis aan Tobie zijn allemaal bewaard gebleven en bieden een schat aan informatie over het leven in de gevangenis en Goedewaagens gedachten en bezigheden in deze jaren.[101] Met gevoel voor detail besprak hij het dagelijks leven in de cel – het tekort aan voedsel, het dagelijks luchtuurtje en de conversatie met zijn celgenoten. Maar ook de filosofie, zijn proces en later zijn gratieverzoeken komen veelvuldig aan de orde. Zijn toon was doorgaans opgewekt ('Een tijdelijk kloosterleven is een goede uitvinding'), ondernemend ('De leiding van de O&O-club geeft veel voldoening: dezer dagen een

---

[98] Heijenbrok en Steenmeijer, *Bouwhistorische aantekening*, blz. 8-9. Vgl. NIOD TG 858 inv.no. 10, Brief Goedewaagen aan Truus Goedewaagen (20 mei 1947). In deze brief tekende Goedewaagen een plattegrond van zijn cel, met genoemde afmetingen, inrichting en inventaris.
[99] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (17 december 1946).
[100] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 361.
[101] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brieven van Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (1946-1949).

Breero-avond met declamatie en toneel.') en hoopvol ('Ik ben niet pessimistisch [over zijn proces], te meer daar de situatie in 1945-'48 wel veranderd is en de scherpe kantjes door de tijd worden afgeslepen'). De angst die spreekt uit zijn gedichten in deze jaren, is niet terug te vinden in de brieven.

Het archief bevat zo'n veertig van deze brieven, allemaal geschreven op speciaal gevangenispapier waarop hij maximaal veertig regels kwijt kon; zijn eigen schuinschrift paste hij daarom aan tot een kleiner rechtopstaand schrift, zodat er meer tekst op één vel paste. Hij mocht zijn zoon eenmaal per maand schrijven en dat deed hij dan ook trouw. Goedewaagen komt in deze brieven als rustig en positief naar voren; hij klaagde nooit over zijn lot en was zelden rancuneus of boos. Maar hij wist dan ook dat zijn brieven voor verzending gecontroleerd werden – al komt het slechts een enkele keer voor dat een zin door de gevangenisdirectie met zwarte stift is doorgestreept.

Opvallend aan de reeks gevangenisbrieven is dat Goedewaagen er kennelijk goed van doordrongen was dat hij zijn nationaal-socialistische overtuiging niet meer zo openlijk kon uitdragen als in de oorlogsjaren. Het woord *nationaal-socialisme* komt nergens meer voor; hij nam zelfs actief deel aan de 'heropvoeding' van zijn medegevangen![102] Maar vaststellen dat Goedewaagen in de gevangenis kennelijk tot inkeer is gekomen, is te prematuur: diverse passages geven toch te denken. Meer dan eens presenteert hij zich als een sterk mens die zijn weg heeft gevonden en zijn zwakte heeft overwonnen. 'Elk mensch heeft ergens een kern, zijn 'waarde'', scheef hij op 16 januari 1947, 'waarin hij onoverwinnelijk is en het bewustzijn waarvan hem zelfvertrouwen geeft.'[103]

Na bijna een jaar kreeg Goedewaagen een tijdlang de luxe van een cel alleen; de meeste gedetineerden verbleven er nog steeds met zijn drieën.[104] Boven zijn bed, over de hele breedte van zijn cel, liet hij een plank maken, waarop hij zijn nieuw verworven collectie boeken stalde: Homerus, Sophocles, Euripides, Dante, Goethe, Novalis, Shakespeare, Bolland enzovoort. Hij had ze te danken aan zijn baantje als administrateur van de boeken die per twee weken uit de openbare leeszaal kwamen en waarvan hijzelf, zoals hij schreef, het meeste profijt had.[105] Goedewaagen had in de gevangenis beslist voordeel bij het feit dat hij als filosoof al gewend was aan een leven in de afzondering van de studeerkamer. Zodra hij de beschikking kreeg over boeken en materiaal, kwam hij zijn dagen best door:

> 'Intussen wacht ik eigenlijk niet, want al mijn dagen zijn bezet door studie en schrijven: nog steeds Goethes Faust (...). Krijg nu geregeld boeken uit de leeszaal en Koninklijke Bibl. (...) Al met al een uiterst vruchtbare tijd in mijn leven: alles wat tot nu toe verward was, wordt kristalkleur. Ik heb hier meer probleemcomplexen opgelost, dan 'buiten' in 5 of 10 jaar. Er is distantie en rust en haast onverbroken evenwicht!'[106]

[102] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (16 januari 1947).
[103] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (16 januari 1947).
[104] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (24 april 1947).
[105] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Truus Goedewaagen (20 mei 1947).
[106] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (25 december 1947).

Het cultuurpessimistische vraagstuk van de ondergang van de Europese machtshegemonie in de wereld liet hem niet los. Hij dacht veel na over de vraag waar het heenging met Europa, herlas nog eens Spengler en voelde zich weer 'zeer overtuigd' – van zijn oude ideeen, maar dat kon hij er natuurlijk niet bij schrijven.[107] Europa was stervende en droeg zijn vitaliteit over aan de VS of de USSR. Hij greep terug op zijn filosofie van de ondergang:

> '(...) een wereld zonder Idee of God, een bloot homocentrische levensopvatting. Mijn pantheisme à la Hegel ziet het alles anders. Maar Europa kan zulk een voornaam en verheven denker blijkbaar niet meer aan en verdwijnt in het "niets" van een zinloze "existentie". "Europa heeft zijn besten tijd gehad" eindigt Bolland zijn Teekenen des Tijds.'[108]

Over het rabiate antisemitisme in Bollands brochure en het vernietigende resultaat van de ondergangsideeën – de moord op miljoenen joden, zigeuners en andere onschuldige mensen die het Nieuwe Europa onwelgevallig waren – zweeg hij in alle talen.

Vanaf de zomer van 1947 hield hij zich meer dan twee jaar intensief bezig met een steeds verder uitdijende studie over Goethes *Faust*. De beroemde negentiende-eeuwse tragedie over de man die zijn ziel aan de duivel verkocht om met zijn bovenmenselijke kennis superieur aan de Schepper te zijn, bleek vooral een dankbaar referentiekader te vormen voor de rechtvaardiging van zijn nationaal-socialistische gedachtengoed. Goedewaagen fungeerde daarbij zelf als Faustische mens:

> 'De Faustische mensch is hij, die zich nimmer laat breken, maar zich altijd uit eigen kracht ontwikkelt naar eigen bestemming.(...) In den Faustischen mensch is een innerlijke wet werkzaam, die zijn leven tot kunstwerk maakt,'

zo had hij al in de oorlogsjaren geformuleerd.[109]

In juli 1948 had hij een lijvige inleiding over Goethe en zijn werk van meer dan vierhonderd pagina's voltooid. Daarna begon hij aan wat hij zelf noemde 'de interpretatie van de text waarbij ik een 'afrekening' met de avondlandse Beschaving geef'.[110] Weer een jaar later was het boek uitgegroeid tot een vijfdelig werk, waarin Goedewaagen de geestelijke en literaire stromingen van Goethes tijd behandelde, het thema van Faust besprak in een brede uiteenzetting van Goethes pantheisme en zijn opname van christelijke en humanistische elementen daarin, de betekenis van het duivelsavontuur van de Middeleeuwen tot de Sturm und Drang-periode, de exegese van het werk *Faust* zelf, en tot slot de betekenis van *Faust* in het moderne bewustzijn. Goedewaagen zou na zijn vrijlating nog jarenlang putten uit deze studie in tal van lezingen en cursussen die hij over Goethe en *Faust* gaf. Het manuscript zelf, dat nooit werd uitgegeven, is echter verloren gegaan of wellicht door Goedewaagen in latere jaren uit zijn archief verwijderd.

---

[107] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (16 februari 1947).
[108] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (16 februari 1947).
[109] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, 'Rembrandt herdacht. Dr. Goedewaagen schetst den kunstenaar', redevoering Goedewaagen, *De Tijd* (16 juni 1941).
[110] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (6 juli 1948).

Kon hij in de gevangenis dus ongestoord doorwerken aan zijn wijsgerige ontwikkeling, de '*Anregung* van buiten', zoals Goedewaagen het noemde[111], het gebrek aan contact met familie en vrienden, viel hem echter zwaar. Slechts hier en daar vond hij onder de gevangenispopulatie 'een verwante ziel met hang naar wijsgerige bezinning'.[112] Hij sprak veel met figuren als Harmen Westra (voormalig bestuurslid van De Waag), Zwart-Frontleider Arnold Meijer en ook met 'minder beruchte lieden' als zakenlui, politiemannen, ex-burgemeesters en artsen en ging met enkele, niet nader genoemde mede-gedetineerden 'een echte vriendschapsverhouding' aan.[113]

Over één aspect uit zijn dagbesteding schreef Goedewaagen met geen woord aan Tobie, en dat waren zijn gedichten. Naast de gedichten en kwatrijnen werkte hij bijna twee jaar lang aan een lofzang op Truus. In november 1948 was dit 59 schoolschriftpagina's tellende en handgeschreven werk klaar. *Viola*, zoals Goedewaagen de lofzang noemde, bestond uit drie delen, het Meisje, de Minnares en de Moeder.[114] Een hoofdrol is weggelegd voor de sybille – een naam die Goedewaagen ook wel aan zijn vrouw gaf, naast diverse andere bijnamen – die zich verschuilt in het meisje Viola, dat in het eerste deel vol verwachting oprijst uit de 'wateren der geboorte':

'Viola noem ik dit vreemd, naamloos kind
In wie Sibylle haar aardsche reis begint
Omdat zij droomt, in koel klimop verscholen
Bij crocusblauw en vochtige violen.'[115]

In het tweede deel is de kleine Viola uitgegroeid tot een verleidelijke, fluitspelende en naakte minnares. *Viola* eindigt met de vervolmaking van de minnares tot moeder, die toegewijd is en (reuk)offers brengt in de 'tempel der verstarden':

Dit is de boodschap; aan de tempelwand
Echoën onwil, wrok en onverstand
Maar Viola weet: Hier sprak Sibylle's mond
Haar eind'lijk woord, dat zegent – en verwondt.
Hier zong ze haar nimmer zwijgend levenslied
"Hoop, weedom, glorie" – een schooner is er niet.[116]

In vrijwel elke strofe hanteerde Goedewaagen een nogal gezwollen aandoende beeldspraak,

---

[111] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (25 december 1947).
[112] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 221.
[113] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Truus Goedewaagen (20 mei 1947); Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 221.
[114] NIOD TG 858 inv.no. 4, Tobie Goedewaagen, *Viola. Een kleine trilogie* (ongepubliceerd manuscript) (Scheveningen 1947/1948; voltooid 21 november 1948).
[115] Goedewaagen, *Viola*, blz. 4-5.
[116] Goedewaagen, *Viola*, blz. 59.

waardoor het werk niet alleen mystiek en mysterieus werd, maar ook té vol van symboliek:

> *Een somber Sodom, dat in pracht en smart*
> *Zijn banvloek viert en 't talmend vonnis tart.*[117]

Achter de overmaat aan symboliek verschool zich Goedewaagens angst voor en weerzin tegen zijn naderende strafzaak. Hij vond de rechtbank in Den Haag politiek en de rechters dom en verwaten. Ze werden geleid door wrok en haat tegen de voormalige collaborateurs, zonder zich werkelijk te interesseren voor het nationaal-socialisme: 'Wij kennen het nationaal-socialisme niet en willen het niet kennen, want het is verkeerd' – dat was zijn beeld van het naoorlogse establishment.[118]

Het proces Goedewaagen

De voorbereidingen voor het proces van Goedewaagen begonnen direct na zijn arrestatie in 1946. Procureur Fiscaal van het Bijzonder Gerechtshof J. Zaaijer vroeg al in juni aan minister Gerard van der Leeuw van OKW om 'gegevens over zijn werkzaamheid, als handlanger van den vijand', liefst in de vorm van een 'uitvoerig samenvattend rapport', zoals dat ook voor Schrieke door het Ministerie van Justitie was gedaan. Maar Van der Leeuw had een probleem: waren de ambtenaren op Justitie voornamelijk getrouw gebleven, de ambtenaren van het DVK waren bijna allemaal in 1944 gevlucht nadat ze een deel van de archieven vernietigd hadden. Na de bevrijding kwamen velen bovendien in de interneringskampen terecht. Er moest dus uitgebreid gespit worden in tal van archieven, hetgeen veel tijd en mankracht vergde.

Een half jaar na zijn opsluiting in de Cellenbarakken werd Goedewaagen gedurende een aantal weken uitgebreid verhoord over zijn handel en wandel tijdens de bezetting. In het lijvige proces-verbaal dat van die verhoren werd opgemaakt, stond zijn functioneren als secretaris-generaal van het DVK centraal. Goedewaagen toonde zich ingenomen met de verhoren en zijn inbreng daarin: 'de rechercheurs, die mij verhoorden gaven mij gelegenheid, alles zelf in mijn eigen formuleeringen weer te geven. Mijn conflict met de NSB en aftreden in '43 is natuurlijk de clou en ik ben tevreden over het geheel.'[119] Met 'de clou' bedoelde Goedewaagen waarschijnlijk dat hij verwachtte dat die twee gebeurtenissen hem op enige manier zouden vrijpleiten van al te vergaande collaboratie met de vijand; er zou immers uit blijken dat hij tégen de NSB was en op eigen intitiatief zijn samenwerking met de Duitsers had verbroken. Mr. J.C. Coebergh, een oude vriend van Goedewaagen uit Utrecht, nam de verdediging op zich. Coebergh was in 1945 tevens de eerste advocaat van de beruchte oorlogsmisdadiger Pieter Menten en was ook nog betrokken bij diens geruchtmakende proces in de zeventiger jaren.[120]

---

[117] Goedewaagen, *Viola*, blz. 30.
[118] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (27 juli 1949).
[119] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (17 december 1947).
[120] NIOD, Collectie proces Menten toegang 461.

In het proces-verbaal verwoordde Goedewaagen voor het eerst zijn opvatting over de juistheid van zijn cultuurbeleid: niet de overheidsbemoeiing met de cultuur en de kunstenaars was verkeerd geweest, maar het feit dat de Duitse bezetting een goed beleid ten enenmale onmogelijk maakte. Letterlijk zei Goedewaagen: '(...) de Duitsche politiek [heeft] den weg tot het hart van ons Volk niet (...) gevonden'.[121] Voor Goedewaagen stond zijn politieke overtuiging voor het nationaal-socialistische ideaal geheel los van de Duitse bezetting: 'Het ideologisch gezichtspunt overheerschte het buitenlandsch politieke toen ik ondanks het feit der bezetting toch met de Duitschers ging samenwerken'. Hij meende namelijk in die samenwerking de Nederlandse bevolking te kunnen overtuigen van de juistheid van zijn nationaal-socialistische opvattingen, 'daarbij gedachtig aan de tallooze sociaal-politieke vraagstukken, die in 1940 nog steeds onopgelost waren.' Daarom zag hij zijn werk ook niet als hulp aan de vijand – hooguit had hij met hulp van het Duitse nationaal-socialisme het eigen volk in de (Nederlandse) nationaal-socialistische richting willen duwen.[122]

Het proces-verbaal ging vergezeld van elf getuigenverklaringen, waaronder voor- en tegenstanders uit het DVK (De Ranitz, Oosterbaan, Van der Vegte), vertegenwoordigers van de dagbladpers (Boskamp, Van Balluseck en Rooij), vertegenwoordigers uit de kunsten (Von Essen, Van Rantwijk) en op verzoek van Goedewaagen zelf, zijn vriend Johan Carp.[123] Deze verklaringen zijn in de eerste plaats veelzeggend over het politieke standpunt van de getuige zelf, maar geven een aardig beeld van de verhoudingen tussen de getuige en Goedewaagen. Gevraagd naar hun mening over Goedewaagens omgang met zijn ambtenaren, meende Oosterbaan bijvoorbeeld dat men hem over het algemeen zeer waardeerde, al was er weinig respect voor zijn gebrek aan doortastendheid. Ook De Ranitz en Van der Vegte merkten zijn organisatorische onvermogen op, al prees De Ranitz zijn deskundigheid op alle gebieden van de cultuur en meende Van der Vegte dat Goedewaagen totaal ongeschikt was om het DVK te leiden.[124]

Carp gaf als verklaring voor de nationaal-socialistische activiteiten van Goedewaagen dat hij op wijsgerig gebied voor de oorlog een zeer vooraanstaande plaats in Nederland innam. Als goed wijsgeer had zijn denken zich geëvolueerd en in de jaren van de opkomst van het nationaal-socialisme sloot hij zijn hegeliaanse denkwijze daar bij aan. Hij had de 'stelligen indruk dat Goedewaagen zich openlijk tot het nationaal-socialisme heeft bekend, om daarmede de zedelijke verantwoordelijkheid te dragen voor een wetenschappelijke overtuiging, die hij zich in de praktijk reeds zag verwerkelijken.'[125] Dat verantwoordelijkheidsgevoel zou hem in de armen van de NSB hebben gedreven. Goedewaagen was weinig gelukkig met de verklaring van Carp omdat die suggereerde dat hij zonder tussenkomst van Mussert niet tot secretaris-generaal benoemd zou zijn en bovendien moeite had gedaan

[121] NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 17.
[122] NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 41.
[123] NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen te 1-12-1948', typoscript Oorlogsdocumentatie, blz. III-5.
[124] NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 46, 50, 58.
[125] NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 52.

om in de gunst van de Leider te komen (en die ook kreeg, onder andere met de benoeming tot Gemachtigde in Bijzondere Dienst).[126]

Het zou na de verhoren nog bijna twee jaar duren voor zijn zaak voor het Bijzonder Gerechtshof zou voorkomen. Goedewaagen werd minder pessimistisch over de uitkomst naarmate de tijd verstreek. Hij nam scherp waar dat de opvattingen over collaborateurs en landverraders in de jaren na 1945 ten gunste veranderden.[127] Tegelijkertijd gaf deze wetenschap hem meer zelfvertrouwen om openlijker uit te komen voor zijn mening, waaruit ook enige wrok klonk ten aanzien van de 'goede' Nederlanders:

> 'Ben trouwens erg benieuwd hoe men mij zal 'beoordelen' en vonnissen. Comiek eigenlijk: zoo'n 'rechtspraak' uit haat en politieke vergeldingszucht, over menschen, die men a priori 'fout' acht, maar die men niet begrijpt omdat men hen haat. Ik heb alle gelegenheid het rechtsapparaat van nabij te bestuderen en er 'het mijne' van te denken.'[128]

Zwijgend natuurlijk, want hij was zich er goed van bewust dat kritiek van voormalige collaborateurs niet op prijs zou worden gesteld – bovendien moest zijn zaak nog voorkomen.

In augustus 1948 moest Goedewaagen verschijnen voor de Commissie voor de Perszuivering. 'Ik was niet verschenen,' schreef hij aan Tobie, 'omdat ik niet vóór mijn proces mijn kruit wilde verschieten.'[129] Bij monde van zijn advocaat mr. Coebergh liet hij weten geen inlichtingen te willen verschaffen zodat de commissie zich moest beroepen op de dossiers. Goedewaagen werd veroordeeld tot twintig jaar ontzetting uit het recht werkzaam te zijn in een journalistieke of leidende niet-journalistieke functie, met de expliciete bedoeling dat hij niet zou terugkeren in de Nederlandse pers. De overweging van de commissie was dat hij 'in ernstiger mate dan de meeste zijner geestverwanten aan de Nederlandse pers schade heeft berokkend', niet alleen als redacteur bij De Waag en De Schouw, maar vooral als leidende figuur voor de pers bij de Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers, de NSB, de Kultuurkamer en het DVK.[130] Goedewaagens reactie was laconiek: 'Wel moet de 'aanklager' gezegd hebben, dat het hem speet, iemand te moeten uitsluiten die nog veel voortreffelijke diensten aan het land had kunnen bewijzen. Toch 20 jaar! Grappig hè? Misschien bewijs ik die diensten nog wel eens buiten de journalistiek.'[131]

Op 1 december 1948 vond tenslotte Goedewaagens proces plaats voor het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag: 'een 'examen'-dag!,' schreef hij. 'Wij hebben alles goed voorbereid, maar van de 'uitslag' valt niets te zeggen. Wij zullen ook dit 'fatum' maar stoïcijns

---

[126] NIOD DOC I 548 map c, Proces-verbaal Goedewaagen (9 januari 1947) blz. 53; vgl. NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen te 1-12-1948', typoscript van Oorlogsdocumentatie, blz. III-5, 6.
[127] NIOD TG 858 inv.no.9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (25 december 1947); vgl. Ismee Tames, *Besmette jeugd. Kinderen van NSB-ers na de oorlog* (Amsterdam 2009) blz. 192-193.
[128] NIOD TG 858 inv.no.9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (6 juli 1948).
[129] NIOD TG 858 inv.no.9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (19 oktober 1948). Brief is fout gedateerd door Goedewaagen, de juiste datum moet zijn 19 augustus 1948.
[130] NIOD DOC I 548 map c, Beslissing Commissie voor de Perszuivering (24 augustus 1948). Vgl. NIOD KB I 2617, *Het Vrije Volk* (18 en 20 september 1948).
[131] NIOD TG 858 inv.no.9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (19 oktober [augustus] 1948).

aanvaarden. En innerlijk actief blijven.'[132] President van het Gerechtshof was mr. W.G.F. Borgerhoff Mulder en procureur-fiscaal[133] mr. A.F. baron Van Voorst tot Voorst. Truus en Janna zaten op de publieke tribune, Tobie niet. 'Ik wist (…) niet met welke intentie ik daar in die zaal had moeten zitten. Natuurlijk heeft mijn afwezigheid hem teleurgesteld'.[134]

De tenlastelegging vermeldde

1. lidmaatschap van de NSB, en in die hoedanigheid het meewerken aan het ombuigen van Nederland en de Nederlandse gedachtenwereld in nationaal-socialistische richting, en
2. optreden als secretaris-generaal van het door de Duitse bezetter opgerichte Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, en het in die functie voorbereiden en uitvoeren van
    a. het Journalistenbesluit;
    b. het nationaal-socialistische tijdschrift De Schouw;
    c. publicaties van pro-Duitse en -nationaal-socialistische artikelen in Nederlandse persorganen;
    d. de opheffing van de Nederlandse omroepverenigingen en instelling van de Nederlandsche Omroep;
    e. de Nederlandsche Kultuurkamer;
    f. verplichte films als *De eeuwige Jood*;
    g. de Propagandaraad, orgaan van NSB-leden, als voorzitter. [135]

De aanklacht vermeldde niets over zijn begunstigend lidmaatschap van de SS, zijn bestuursfunctie in de Kultuurraad en zijn werkzaamheden als hoogleraar. Deze zaken zouden in het proces overigens wel aan de orde komen. Volgens de rechtbankverslaggever van Trouw gaf Goedewaagen 'zonder enige aarzeling toe, dat deze feiten in hoofdzaak juist zijn.'[136] Hij bevestigde ook de vaststelling van het Gerechtshof dat hij in mei 1940 lid was geworden van de NSB. Dat betekende dat het Gerechtshof Goedewaagens leugen over zijn late NSB-lidmaatschap en de zogenaamde predatering als gunst van Mussert voor zoete koek slikte.[137] Er werden geen vragen gesteld over andere stukken in het dossier die die falsificatie tegenspraken.[138] Kennelijk was het lidmaatschap als zodanig voldoende en deed de precieze ingangsdatum ervan niet ter zake.

Hoewel er inhoudelijk en juridisch niets op het proces viel aan te merken en de conclusie kan zijn dat Goedewaagen een eerlijk proces kreeg, straalt het desondanks wel een sfeer van partijdigheid uit. Dat lijkt vooral te maken te hebben met de *tone of voice* van president en procureur-fiscaal, die de zaak een typische kleur gaf. Het was de toon die in brede kring

---

[132] NIOD TG 858 inv.no.9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (21 november 1948).
[133] De procureur-fiscaal is de hoogste vertegenwoordiger van het Openbaar Ministerie bij de bijz. rechtspleging.
[134] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 363.
[135] NIOD DOC I 548 map c, Dagvaarding (15 oktober 1948) en 'Het proces Goedewaagen', blz. I-1, 2.
[136] NIOD KB I 2617, 'Ik deed het niet als een vriend van den vijand', *Trouw* (1 december 1948); vgl. NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', blz. I-2, 3.
[137] Goedewaagens verklaring over zijn NSB-lidmaatschap: NIOD DOC I 548, map c, Proces-verbaal Goedewaagen, blz. 3.
[138] NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', blz. I-2.

het denken over landverraders en collaborateurs bepaalde, van mensen die gedurende lange tijd de terreur en ontberingen van een vijandelijke bezetting hebben meegemaakt en die ervaring meenemen in hun beoordeling van mensen die aan de vijandelijke kant stonden. In de vraagstellingen en opmerkingen van het Bijzonder Gerechtshof klonken het onbegrip, de woede, het cynisme en de verbijstering door over het laakbare gedrag van weldenkende mensen als Goedewaagen. Men zag Goedewaagens daden niet als het volbrengen van een ideaal, zoals hij dat zelf deed, maar als domweg heulen met de vijand. Men kon zich nauwelijks voorstellen dat aanhangers van het nationaal-socialisme ' normaal' functionerende mensen waren.

Borgerhoff Mulder kwam daar in het proces voortdurend op terug: '(...) maar het blijft steeds mijn wedervraag: waarom bent u in dat vaarwater gekomen? U had toch helemaal niets te maken, daar.'[139] Aan de reactie van Goedewaagen, dat hij het verwezenlijken van zijn idealen voor ogen had, had de president geen boodschap:

> 'U bent actief geweest, waar U niet had moeten zijn. Nu kan daar bijkomen, dat daar allerlei idealen achter zitten, dat is tot daar aan toe, daar wil ik me helemaal niet in verdiepen, daar gaat het ook niet om. (...) U mag zo wijsgerig zijn als u wilt, maar dat neemt niet weg, dat u in bezettingstijd U hebt te gedragen als Nederlander (...).'[140]

De typische kleur van het proces had alles te maken met het fenomeen van de bijzondere rechtspleging zelf. Waar men in de gewone rechtspleging altijd een principiële rechtvaardiging zoekt voor de straf en zich daarbij baseert op de jurisprudentie, daar was in de bijzondere rechtspleging, die van 1945 tot 1952 gold, geen jurisprudentie voorhanden, maar wel 'een anachronistisch vertrouwen in de mogelijkheid van een onaanvechtbaar wrekende gerechtigheid', aldus de rechtsfilosoof Langemeijer.[141] Zuiver politieke misdaden zoals begaan tijdens de bezetting, dat wil zeggen misdaden zonder criminele component, waren in Nederland niet eerder voorgekomen. De bijzondere rechtspleging moest dus bepalen wat er strafwaardig was aan het gedrag van hen die na de oorlog werden bestempeld als 'politieke delinquenten'. Twee zaken werden beslissend voor de strafwaardigheid gevonden: enerzijds de juridische opvatting over hulpverlening aan de vijand, die bij wet verboden is en anderzijds de opvatting dat de politieke delinquent steun verleende aan een moreel verfoeilijke levensbeschouwing, het nationaal-socialisme.

Op die opvatting was het verwijt gebaseerd dat de meeste politieke delinquenten, en ook Goedewaagen, van hun rechters kregen: dat ze een breuk in de nationale saamhorigheid hadden veroorzaakt in een tijd, waarin van die saamhorigheid ieders welzijn afhankelijk was. Daarom werd dat verwijt ook als een juridische normschending opgevat, waartegen strafrechtelijk mocht worden opgetreden.[142] En daaraan zat, in het geval van Goedewaagen, nog een bijzonder aspect. Feitelijk hadden topbestuurders als hij niet veel meer

[139] NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', blz. II-1.
[140] NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', blz. II-2, 3.
[141] E.G. Langemeijer, 'Terugblik op de bijzondere rechtspleging', *De Nieuwe Stem, maandblad voor cultuur en politiek* Jrg. 7 no.3 (1952) blz. 129-143, aldaar blz. 129.
[142] Langemeijer, 'Terugblik op de bijzondere rechtspleging', blz. 138.

misdaan dan meewerken aan de Duitse maatregelen. Hij had, in tegenstelling tot veel lager geplaatste overheidsdienaren, zijn handen niet vuil gemaakt aan mishandelingen of zelfs moord. Hij had zelfs hier en daar gepoogd de Duitse maatregelen te verzachten. Zijn verweer was dan ook dat hij geen crimineel was en met zijn daden tot doel gehad had om erger te voorkomen. Maar de 'onaanvechtbare wrekende gerechtigheid' van de bijzondere rechtspleging bracht met zich mee dat (hoge) straf niet mócht uitblijven, zeker niet bij figuren als Goedewaagen die jarenlang in de openbaarheid hadden gefunctioneerd.

De bijzondere positie van de bijzondere rechtspleging verklaart dan ook het gebrek aan nuance bij met name president Borgerhoff Mulder. Diverse keren ging hij niet in op ontlastende verklaringen over Goedewaagens beleid of vroeg hij net zolang door tot de getuige zijn verklaring bijstelde.[143] Ook stelde hij geen vervolgvragen als de merites uit het cultuurbeleid te berde werden gebracht.[144] De president stond op het standpunt '... dat het Nederlandse volk alles, wat Duits was, verafschuwde.' Als gevolg van dit standpunt was er voor nuancering van of begrip voor de denkwijze en activiteiten van Goedewaagen geen plaats. Het proces was er dan ook voornamelijk op gericht om de verzamelde feiten uit de dagvaarding te bevestigen. Goedewaagen mocht het zijne ervan zeggen, maar werd niet gehoord of direct tegengesproken. Opmerkelijk is ook, dat er getuigen waren, onder wie AVRO-voorzitter Gustaaf de Clercq en NOK-bestuurslid Hein von Essen, die vóór de bezetting geen expliciete tegenstanders waren van de corporatieve maatregelen zoals door het DVK voorgesteld, *in casu* de oprichting van de Nederlandse Omroep en de Kultuurkamer. Uit hun getuigenverklaringen bleek daar echter niets van.[145]

In zijn requisitoir noemde procureur-fiscaal baron Van Voorst tot Voorst verdachte Goedewaagen 'een betweter eerste klasse' met 'waanideeën'. Uit eerzucht en omdat hij zijn wetenschappelijke carrière niet snel genoeg had kunnen vervolmaken, had hij de Duitsers geholpen het Nederlandse volk geestelijk in te lijven. 'De naam Goedewaagen zal voor goed verbonden zijn aan de pogingen der Duitsers, de Nederlandse culturele instellingen en de Nederlandse gedachtenwereld te nazificeren, en de Nederlandse cultuur in pro-Duitse richting te stuwen.'[146] Hij rekende het Goedewaagen zwaar aan dat hij zijn functie van secretaris-generaal vrijwillig had gezocht en geen ambtenaar was die al bij de Duitse inval in mei 1940 in Nederlandse overheidsdienst was. Voor hem was het klip en klaar dat Goedewaagen zich volledig aan de bezetter en diens belangen had overgegeven.

Te elfder ure, nadat het dossier al grotendeels was gevormd, was de briefwisseling over Goedewaagen tussen Rauter, Himmler en Seyss-Inquart boven water gekomen. Daaruit was voor Van Voorst tot Voorst duidelijk gebleken dat Goedewaagen noch als 'pro-Nederlands' kon worden aangemerkt, noch zelf op zijn ontslag had aangestuurd, zoals hij zelf

143 NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', O.m. Verklaring Maarten Rooy, blz. I-16, 17; blz. II-17 over Kultuurkamer.
144 NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', O.m. Verklaring Jan Goverts, blz. III-16-19; Verklaring Nico Oosterbaan III-11-15; blz. II-10 over de populariteit van de radiopraatjes van Blokzijl, hetgeen de President ontkent.
145 NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', Verklaring De Clercq, blz. II-6-9; Verklaring Von Essen (à décharge), blz. II-13-14.
146 NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', blz. IV-9, 10.

graag wilde doen geloven. 'Trouwens, wie de Duitsers afvalt, wordt niet beloond met een afscheidsbrief van Seyss-Inquart (...)'.[147]

Het enige dat voor hem pleitte was dat uit de dossiers niet was gebleken dat Goedewaagen politieke tegenstanders willens en wetens had aangegeven. 'Verdachte zie ik als een idealist, niet dus als een moreel verwerpelijk mens'.[148] Goedewaagen moest gestraft worden voor hoogverraad, met een gevangenisstraf van vijftien jaar, ontzetting uit de kiesrechten, ontzetting uit het recht ambten te bekleden en tot verbeurdverklaring van zijn bibliotheek à f 7.000.

Tot slot kwam – het was al laat in de middag – Goedewaagens verdediger aan het woord. Mr. Coebergh gooide het niet op Goedewaagens 'clou' van het conflict met Mussert en zijn vertrek uit het departement in 1943. Dat was, gezien de opgedoken briefwisseling, ook niet verstandig geweest, want Coebergh had verzuimd het dossier kort voor het proces nog eens in te zien en kende die opzienbarende en wezenlijke stukken niet. Dus ook Goedewaagen wist niets van wat Rauter, Himmler en Seyss-Inquart achter hem om hadden bedisseld.[149] Coebergh weersprak de woorden van de procureur-fiscaal, als zou Goedewaagen gehandeld hebben uit teleurstelling over het mislopen van een hoogleraarsaanstelling: '... hij is niet de figuur (...) van de verbitterde, teleurgestelde man'.[150]

Evenmin was hij uit op roem of macht, meende Coebergh. De drijfveer van Goedewaagen was gelegen in zijn idealisme: 'hij moest doen wat hij op dat moment zijn plicht achtte.' Dat daar een zekere doctrinaire starheid bij kwam kijken, was een feit volgens Coebergh. Zijn *Weltfremdheit* was echter een gevolg van het feit dat hij bijna zonder overgang uit de studeerkamer in het publieke leven terecht was gekomen.[151] Zijn pleidooi had tot kern dat Goedewaagen meende dat hij de situatie die door de Duitse overwinning was geschapen, en die de status quo vormde voor de toekomst, mocht en moest gebruiken om zijn ideeën over de organisatie van de Nederlandse cultuur te realiseren. Dat was Goedewaagens persoonlijke ambitie, en had niets te maken met hielenlikkerij van de Duitsers.

Twee dagen voor de uitspraak van het Bijzonder Gerechtshof op 15 december 1948 schreef Goedewaagen een brief aan Tobie, waarin hij een uitgebreide beschrijving gaf van zijn proces.[152] Het is een uniek document: een zeldzame blik op de rechtsgang vanuit het beklaagdenbankje. De brief wordt hier in zijn geheel letterlijk geciteerd:

> *'Lieve Tobie, je hebt dus uit de krant het verloop van de zitting gelezen. En nu mijn indruk. Ik was prima op dreef, scherp in mijn antwoorden, verdedigde mijn standpunt, maar gaf toe, dat de situatie van de bezetting een allerongelukkigste en tragische bij-omstandigheid was. Ik was uiterst rus-*

---

[147] NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', blz. IV-11, 12; zie ook voorgaande hoofdstuk: NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Telexbericht Rauter aan Himmler (12 december 1942), Telexbericht Himmler aan Rauter (12 december 1942); Brief Seyss-Inquart aan Goedewaagen (26 januari 1943).
[148] NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', blz. V-2.
[149] NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', blz. VI-3.
[150] NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', blz. V-5.
[151] NIOD DOC I 548 map c, 'Het proces Goedewaagen', blz. V-6, 15.
[152] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (13 december 1948).

tig en zeker van mijn zaak. Het requisitoir was fel, soms, of vaak onredelijk en maakte op mij niet den minsten indruk. Ik had het gevoel, dat een schooljongen een leeraar stond uit te foeteren. Slechts éénmaal haalde ik minachtend mijn schouders op. Het was zot, zooals die P.F. [Procureur Fiscaal] te keer ging: uit rancune wegens een misgeloopen professoraat heb ik getracht een rol te spelen. Daar heb je nu weer die 'psychologie', die alles, wat van opzet of realisatie groot en ideëel is, denigreert. Dat is nu weer 'humanisme' en 'democratie': in de grond is alle grootheid toch maar 'all-zu menschlich'. Het is een buiging voor 'de kleine man'. Op die manier zijn Boeddha, Plato, Socrates, Jezus, Franciscus allemaal rancuneuze sujetten met 'minderwaardigheids complexen' en 'Geltungsbedürfnis'. Het heele requisitoir van de P.F. tegen mijn 'waanideeën' heeft mij volkomen koud gelaten. Ik zat geïnteresseerd te luisteren, of het een ander gold. Het pleidooi van Coebergh – ook psychologisch, maar fijner, beschaafder! – was voortreffelijk. Hier sprak een vriend met sympathie en 'Einfühlungs-vermogen'. Hopelijk – het Hof luisterde zeer geïnteresseerd 1½ uur lang – zal die 'andere zijde', rustig belicht, in de uitspraak, Woensdag, ook naar voren komen. En nu moet ik je als vader tot zijn zoon nog iets zeggen. Ik ben een 'fatsoenlijk' man [in de kantlijn:] gelukkig! vond de P.F. (niemand leed gedaan en zich niet bevoordeeld). Ik word dus gestraft voor mijn 'waanideeën'. Ik hoop, dat je er trotsch op bent, dat je een vader hebt, die als een zuivere idealist wordt geteekend, en die de moed heeft gehad, zijn idee te verdedigen en geen moment gebogen heeft. 'Verdachte stond daar rechtop, of hij morgen weer zou beginnen' schreef een krant (ik heb in 't algemeen een 'goede pers'). Wees daar trotsch op, Tobie, zelfs al vind je mijn opvattingen verkeerd. Trouwens, heb je het N.Soc. bestudeerd of babbel je maar wat mee met 'men', de groote Onwetende. In de gevangenis komen om zijn overtuiging is niet eerloos, maar zeer eervol . Zij het niet 'aangenaam'. Voor jou is het alles moeilijk. Je draagt mijn naam en 'men' zal je er misschien 'op aanzien'. 'Men' is zoo onnoozel en verward. Ik wensch je de kracht toe, een mannelijke houding aan te nemen in zulke gevallen. En ik hoop voor jou, dat je je vader zult verdedigen en dan niet 'objectief' bent en niet 'psychologisch', maar een kerel met een wil, die al dat oppervlakkige geklets trotseert. Je weet: ik heb – in dat gedicht – 'De vogel van mijn hart' naar je uitgezonden, om je die mannelijke, stoische wijsheid te leeren: het onderscheidingsvermogen (Epitetus) (...) wat in onze macht is en wat niet. In onze macht is, wat wij zelf zijn en willen. Niet in onze macht is anderer meening over ons en die is [grieks] Niets. Zoo zie ik dit heele proces, als een klein Socratesje, ook hij voor zijn democratische rechters. Gelukkig komt het niet tot de gifbeker! Want ik verlang soms zoo, met jou nog eenmaal over alles wat mij bewoog en dreef te spreken, als een leeraar tot zijn 'zielpupil', meer nog: als vader tot zoon! Daarom, het was jammer, dat je niet aanwezig was – voor joú! Ik was dankbaar voor je lieve brief, waarin je me 'kracht' wenscht. En ik retourneer deze wensch uit het diepst van mijn hart. Weer die vogel! Luister naar hem!
Vader'

In de uitspraak op 15 december 1948 woog het Gerechtshof de persoonlijke situatie van Goedewaagen mee als ook de strafmaat voor andere propagandisten van het nationaal-

socialisme die op hoge posities hadden gezeten. Vóór Goedewaagen waren al veroordeeld zijn ondergeschikten Max Blokzijl en Ernst Voorhoeve, de eerste tot de doodstraf, de tweede tot elf jaar; Snijder, de belangrijkste propagandist op zijn eigen niveau, was in december 1948 nog niet voor het Bijzonder Gerechtshof verschenen.[153] Zoals president Borgerhoff Mulder tijdens het proces al meerdere malen had opgemerkt, werd Goedewaagens vrijwillige aanvaarding van het ambt van secretaris-generaal van het DVK hem zwaar aangerekend, evenals het feit dat hij niet vrijwillig ontslag had genomen. Een verzachtende omstandigheid was echter wel dat Goedewaagen een enkele keer pogingen had ondernomen om mensen uit de problemen te halen.[154] Het Bijzonder Gerechtshof veroordeelde Goedewaagen tot twaalf jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest sinds juni 1946, en levenslange ontzetting uit het passief en actief kiesrecht en uit het recht om ambten te bekleden. Zijn bibliotheek mocht hij houden.

Met dit vonnis kreeg Goedewaagen een straf die zich niet liet meten met de andere veroordeelde collaborerende secretarissen-generaals: alledrie kregen ze zeer uiteenlopende straffen.[155] Zijn collega op OWK, Jan van Dam, werd november 1948 tot zeven jaar veroordeeld zonder ontzetting uit rechten. Dit was een opvallend lichte straf voor iemand die in de hoogste regionen van het vijandelijk bestuur had gediend. De redenen waren in de eerste plaats dat Van Dam geen lid was geweest van de NSB – zoals eerder uiteengezet telde het politieke vergrijp van het NSB-lidmaatschap als hoofdzonde in vrijwel alle processen. Dat Van Dam wel begunstigend lid van de Nederlandsche SS was geweest, in het licht van de geschiedenis eigenlijk aanstootgevender, werd hem nauwelijks aangerekend. Een tweede verzachtende omstandigheid was zijn bijdrage aan de Barneveldlijst, een door hem en Frederiks samengestelde lijst van Joden die vanwege hun bijzondere verdiensten vrijgesteld zouden worden van transport. Maar men vond het niet nodig die 'verdiensten' weg te strepen tegen de anti-Joodse maatregelen, die weliswaar van de Duitsers waren uitgegaan maar door zijn departement werden ondersteund, zoals de segregatie in het lager en middelbaar onderwijs tussen Joodse en andere leerlingen, en de Ariërverklaring voor hoogleraren en de numerus clausus voor studenten. Bovendien had Van Dam het geluk dat de rechtbank niet op de hoogte was dat de hervormingsplannen tot nazificatie van het onderwijs van Van Dam zelf afkomstig waren. Al met al had Van Dam bij het Bijzonder Gerechtshof de indruk gewekt een man te zijn die de Nederlandse belangen niet uit het oog verloren had.[156] Een half jaar na het vonnis was Van Dam weer een vrij man. Omdat hij al in 1946 ontslagen was als hoogleraar, zou hij zijn leven verder bij een uitgeverij slijten.

Tegen Schrieke, die al in het voorjaar van 1946 voor het Bijzonder Gerechtshof moest verschijnen en tot de eerste politieke berechten behoorde, werd aanvankelijk het andere

[153] Belinfante noemt in dit verband de doodstraf van Blokzijl, die een ondergeschikte van Goedewaagen was, 'een belangrijke uitschieter', veroorzaakt door het vroege tijdstip van berechting (1945). *In plaats van bijltjesdag*, blz. 371.
[154] NIOD DOC I 548 map c, Uitspraak Bijzonder Gerechtshof (15 december 1948) blz. 12.
[155] Vergeleken met Van Dam en Schrieke, want Rost van Tonningen was in juni 1945 in de gevangenis 'gezelfmoord', zoals A.J van de Leeuw de onduidelijke omstandigheden waaronder Rost was overleden aanduidde. Vgl. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, blz. 369.
[156] Knegtmans, 'Onderwijspacificatie in de Nieuwe Orde', in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 300-302.

uiterste, de doodstraf, geëist. Hij werd vooral veroordeeld wegens zijn 'opzettelijke hulpverlening aan de vijand'; zijn gebrek aan schuldbesef tijdens het proces zal hem geen goed gedaan hebben. Tegelijkertijd liet het Haagse Tribunaal een groot deel van zijn bezittingen verbeurd verklaren. In beroep werd de doodstraf bevestigd, maar bleek er ook een dilemma te zijn: als Schrieke een gratieverzoek zou indienen zou de koningin in haar afweging zijn verdiensten voor het vaderland van zijn vele vooroorlogse jaren in Nederlands-Indië moeten meewegen. Om haar dat dilemma te besparen werd het vonnis omgezet in een straf van twintig jaar.[157] Na diverse gratieverzoeken kwam Schrieke in 1955, drieënhalf jaar na Goedewaagen en als een der laatste politieke delinquenten, vrij. Hij zou de rest van zijn leven in afzondering slijten.

In tegenstelling tot Schrieke en Van Dam kreeg Goedewaagen als extra straf dat hij levenslang niet meer in overheidsdienst mocht werken en gedurende twintig jaar (dus tot hij 70 jaar was) ook niet in de journalistiek. Deze straf werd opgelegd aan diegenen die naar het oordeel van het Bijzonder Gerechtshof de in het algemeen vereiste waardigheid of betrouwbaarheid misten. Behalve Goedewaagen overkwam dit nog eens negenduizend mensen, alleen meestal voor de duur van maximaal tien jaar en niet levenslang.[158] Voor Goedewaagen betekende dit dat hij na zijn vrijlating nooit meer aan de slag kon in zijn professie van filosoof of journalist, of aan een universiteit of bij een krant of weekblad. Hij kreeg naast zijn straf de vrijwel onmogelijke opgave een nieuwe levensbestemming te zoeken, want zijn carrière als wetenschapper en publicist was, in Nederland althans, voorgoed voorbij.

Goedewaagens mede-propagandisten kregen bijna allemaal vergelijkbare straffen als hij. De collaboratie van Geerto Snijder werd door het Bijzondere Gerechtshof misschien nog wel hoger opgenomen dan die van hemzelf. Ook tegen Snijder werd aanvankelijk vijftien jaar geëist; hij kreeg in april 1949 net als Goedewaagen twaalf jaar, ontzetting uit het kiesrecht en het verbod om openbare ambten te bekleden. Bovendien voegde de rechter met pen aan het vonnis toe dat Snijder nooit meer in het Nederlandse onderwijs werkzaam mocht zijn.[159] Met deze straf en de bijkomende bepalingen werd hij tot de gevaarlijkste propagandisten van de Duitse overheersing gerekend. Ook voor hem zou er na het uitzitten van zijn straf geen terugkeer naar de universiteit mogelijk zijn.

Ernst Voorhoeve werd in 1945 in München gearresteerd. Als 'propagandist' in een leidende functie werd hij in 1946 veroordeeld tot elf jaar, terwijl hem overigens ook nog dienstneming bij de vijand te laste werd gelegd. Nog vóór 1950 was hij alweer op vrije voeten. Johan Carp kreeg vanwege zijn vooraanstaande rol in het Vredegerechtshof een gevangenisstraf van achttien jaar, maar die werd in hoger beroep verlaagd naar twaalf jaar. Hij zou pas begin jaren vijftig vrijkomen.[160]

---

[157] Vogel en Schulten, 'Het dwaalspoor van een praktisch staatsrecht', in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, 152.
[158] Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, blz. 583.
[159] Schulten, 'Oudheid en Nieuwe Orde', in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 156.
[160] 'Dr. J.H. Carp veroordeeld tot 12 jaar gevangenisstraf', *Utrechts Nieuwsblad* (17 juni 1946) blz.1.

Vice-President van de Kultuurkamer en initiatiefnemer van het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur Jan de Vries werd ontslagen als hoogleraar aan de Leidse Universiteit. Hoewel ook hij als een belangrijk propagandist aangemerkt kan worden, kreeg hij slechts twee jaar gevangenisstraf en ontzetting uit het kiesrecht wegens intellectuele collaboratie; een publicatieverbod kreeg hij niet. Ook bij deze lage strafmaat moet hebben meegespeeld dat De Vries geen lid was van de NSB. Als uitzondering op de regel was hij de enige die na de oorlog nog een flink aantal wetenschappelijke publicaties in Nederland het licht zou doen zien, overigens zonder door de academische wereld te worden gerehabiliteerd in zijn functie van hoogleraar.

Getouwtrek om de bibliotheek

Bij zijn arrestatie in 1946 bestond Goedewaagens bezit feitelijk uit drie zaken: zijn aandelen en contant geld, zijn inboedel en zijn bibliotheek. Zijn contanten – in Nederland verkochte aandelen die hij in Duitsland had ingewisseld tegen Reichsmarken – waren hem door een oficier van het Bureau Nationale Veiligheid afgenomen en verdwenen. Bij de Incasso-Bank had Goedewaagen nog een aandelenpakket ter waarde van f 3.000, maar daar stond tegenover dat hij ook nog voor f 2.100 rood stond. Het NBI verkocht de aandelen om de schuld aan de bank te voldoen.[161] Daarnaast had Goedewaagen diverse andere schulden, waaronder de huurschuld en achterstallige alimentatie, schulden bij leveranciers en ook niet-betaalde belastingen over de jaren 1943-1945. Gedurende de jaren dat hij onder beheer stond bij het NBI kwamen daar ook nog de honoraria voor en beheerskosten van zijn beheerders bij en het bewaarloon van zijn boeken.[162]

Op vrijwel zijn complete inboedel werd in juni 1945 beslag gelegd door het NBI. Alles werd minutieus getaxeerd en de waarde werd bepaald op f 9.458.[163] Persoonlijke spullen zoals foto-albums en -lijstjes, correspondentie, eventuele dagboeken, sieraden en kleding staan niet op de lijst. Onduidelijk is welke van deze stukken door Janna in 1944 in veiligheid zijn gebracht en welke in bewaring zijn gehouden door het NBI. Truus kocht bijvoorbeeld Goedewaagens gouden dasspeld met parel en zijn gouden zakhorloge met ketting tegen een bewaarloon van f 3 terug van het NBI.[164] Het grootste deel van de inboedel werd in 1947 en 1948 verkocht aan de genoemde huurder, enkele andere particulieren en aan het Comité 'Hulp aan Indische Oorlogsslachtoffers, personeel der Bataafsche Import Maatschappij'.[165] Dat was nog vóór Goedewaagens strafzaak en dus in strijd met de in Londen opgestelde regeling.

Verschillende stukken, waaronder de Oud-Hollandse Rankenkast (f 1.000; een huwelijkscadeau van Truus' moeder), een wit Perzisch kleed (in 1914 door de Vruinks voor

[161] NA NBI inv.no 63574, Brief Stravers aan de Incasso-Bank (22 nvoember 1946); brief Incasso-Bank aan NBI (5 december 1946); beginvermogensopstelling door NBI (1946).
[162] NA NBI inv.no 63574, Vermogensopstellingen NBI ter zake van Goedewaagen (1946-1950).
[163] NA NBI inv.no 63574, Taxatielijst door J.J. Zieleman 920 juni 1945).
[164] NA NBI inv.no. 63574, Kwitantie NBI (28 februari 1949).
[165] NA CABR, Raad voor het Rechtsherstel no. 16224 (RvhR), inv.no. 434, Pleitnota NBI tegen Goedewaagen (21 maart 1951).

f 1.800 gekocht), het eikenhouten bureau en een Oud-Hollandse kist (beide f 250), de Friese staartklok (f 100) en nog wat meubels en vloerkleden, Truus' collectie tinnen borden en kannen (f 150), evenals haar bontjas (f 50) en wat zilvergoed (f 75) werden in de loop van 1946, na te zijn afgestaan in bruikleen aan de nieuwe huurder van de Wittevrouwensingel, weer in beslaggenomen door het NBI. Goedewaagen had namelijk een claim ingediend bij de Schade-Enquête Commissie voor meubels en goederen die naar zijn mening niet hadden mogen worden verkocht, aangezien het om kostbare en zeldzame stukken ging, die buiten de regeling hadden moeten blijven.[166] De stukken waren overigens al verkocht, dus het ging Goedewaagen louter om een schadevergoeding voor wat hij terecht als 'gestolen goed' aanmerkte; hij maakte zich overigens weinig illusies een vergoeding te ontvangen.[167] Die kreeg hij ook niet, want de Raad voor het Rechtsherstel wees zijn eis af: de antieke meubels waren niet kostbaar en zeldzaam genoeg.[168]

Anders liep het met Goedewaagens omvangrijke collectie boeken. Aan zijn bibliotheek mat men de status van de hoogleraar af en voor de meesten betekende een goed gevulde kast met liefst antiquarische en zeldzame wetenschappelijke werken dus meer dan alleen materieel bezit. Ook voor Goedewaagen was zijn bibliotheek zijn trots; hij bezat een collectie van zo'n drieduizend boeken. Naast een groot aantal filosofische werken van vrijwel alle grote Westerse wijsgeren, bestond zijn collectie uit klassieken, Duitse, Franse, Engelse en Nederlandse literatuur, geschiedenis en kunstgeschiedenis, politieke geschiedenis en pedagogie. In de zomer van 1945 werd de bibliotheek ter beschikking gesteld van de Stichting Nederlandsch Kunstbezit. Deze stichting werd in het leven geroepen door de Ministeries van OCW en Financiën om de belangen van de Nederlandse beeldende kunst, boekwerken en antiquiteiten veilig te stellen: het NBI kreeg de opdracht om het beheer van het waardevolle kunstbezit uit in beslag genomen inboedels over te dragen aan de stichting.

Het NBI droeg de bibliotheek van Goedewaagen inderdaad over aan Nederlandsch Kunstbezit, maar niet dan nadat het honderd, voornamelijk filosofische werken voor f 550 had verkocht aan de Rijksuniversiteit Utrecht.[169] De bibliothecaris van de universiteit, P.T.A. Swillens, had in opdracht van Nederlandsch Kunstbezit de boeken van Goedewaagen geïnventariseerd en getaxeerd en daarbij kennelijk zijn oog laten vallen op de voor hem waardevolle stukken. Hij schatte de totale waarde van de bibliotheek op f 7.500.[170] Dat lijkt tamelijk overschat, aangezien de gerenommeerde taxateur NV v/h J.L. Beijers de waarde op f 2.950 bepaalde. Het overige deel werd bij Beijers opgeslagen.

Goedewaagens beheerder bij het NBI, Stravers, wilde de rest van de bibliotheek ook verkopen, zodat hij over voldoende geld kon beschikken om vorderingen, beheerskosten en rechtelijke bijstand te betalen. Hij kreeg hiervoor groen licht van Nederlandsch Kunstbe-

[166] NA NBI inv.no. 63574, Brief Stravers aan Kocken (28 oktober 1946); NA CABR RvhR 16224 inv.no. 434, Aanklacht Goedewaagen tegen NBI (11 maart 1950).
[167] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (20 december 1949).
[168] NA NBI inv.no.63574, vonnis Raad voor het Rechtsherstel (3 okt 1951).
[169] NA NBI inv.no. 63574, Brieven van de Rijksuniversiteit Utrecht aan resp. NBI en SNK (1 augustus 1947); titellijst van honderd boeken (zj).
[170] NA NBI inv.no. 63574, Brief NBI (Stravers) aan Rijksuniversiteit Utrecht (21 okt 1946).

zit[171], maar werd teruggefloten door Mr. Coebergh. Er was immers nog geen sprake van verbeurdverklaring van het vermogen van Goedewaagen, dus '[het is] voor mij onbegrijpelijk, dat reeds thans over de bibliotheek wordt beschikt, alsof client het eigendom daarvan verloren zou hebben.'[172] Stravers ging echter door: hij loog tegen Coebergh door te stellen dat de universiteit een deel van de boeken slechts in bruikleen had en zocht bij de universiteit en Nederlandsch Kunstbezit naar meer argumenten om de bibliotheek 'te liquideren'.[173] Aan Coebergh liet hij weten dat hij de opbrengst van de bibliotheek nodig had om de vordering van Annie de Roos van f 5.800 aan achterstallige alimentatie en de boete van Truus van f 3.000 te betalen.[174] Coebergh riposteerde dat de alimentatie al jaren werd betaald door Goedewaagens moeder en dat de boete van Truus niet verhaald kon worden op Goedewaagens vermogen, aangezien zijn client buiten gemeenschap van goederen was getrouwd. Stravers schreef daarop in de kantlijn van Coeberghs brief: 'stoppen'.[175]

Tijdens het proces in december 1948 leek het alsnog mis te gaan. De procureur-fiscaal, ongetwijfeld reagerend vanuit de wetenschap hoe emotioneel waardevol voor Goedewaagen het behoud van zijn bibliotheek was, eiste alsnog de verbeurdverklaring ervan. Behalve de Rijksuniversiteit Utrecht was er nog een instituut als de kippen bij om de boeken over te nemen: nog vóór het vonnis vroeg directeur Loe de Jong aan Borgerhoff Mulder om 'deze verbeurdverklaring te doen geschieden ten bate van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.'[176] Maar het vonnis willigde de eis van de procureur-fiscaal niet in en bij het beeindigen van het financiële beheer door het NBI in de zomer van 1949 werd de complete bibliotheek, inclusief de bij de universiteit teruggekochte honderd boeken, aan Goedewaagen geretourneerd.[177]

'In dienst' van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Kort na het vonnis werd Goedewaagen overgeplaatst naar de naastgelegen Strafgevangenis Scheveningen. Zijn omstandigheden verbeterden daardoor aanzienlijk:

> *'... al spoedig een cel alleen met uizicht n/h W [naar het Westen] over Scheveningen, zoodat ik na 2½ jaar weer groen zie en vogels en mensen hoor – je kan je niet voorstellen, hoe je dát mist. (...) Ik ben volkomen gewend aan het celleven. Per dag 1 à 1½ uur 'lucht'. Nu en dan houd ik een lezing over een literair onderwerp (Goethe, Shakespeare). Beoefen verder het engels weer zeer intensief (mét gramm. en alles) en met 'conversatie'. Verder is het leven hier doodstil. Maar het alleen-zijn drukt mij niet [maar] bevordert de intensiteit van mijn denken enorm, waarbij ik gelukkig putten*

[171] NA NBI inv.no. 63574, Brief SNK aan Stravers (18 augustus 1947).
[172] NA NBI inv.no. 63574, Brief mr. Coebergh aan Stravers (24 juli 1947).
[173] NA NBI inv.no. 63574, Brief Stravers aan mr. Coebergh (1 augustus 1947); de boeken werden echter al in mei door de universiteit aangekocht en betaald. NA NBI inv.no. 63574, Brieven van de Rijksuniversiteit Utrecht aan resp. NBI en SNK (1 augustus 1947); Brief Stravers aan Universiteit Utrecht (19 november 1947).
[174] NA NBI,inv.no. 63574, Brief NBI (beheerder Stravers) aan mr. Coebergh (4 september 1947).
[175] NA NBI inv.no. 63574, Brief mr. Coebergh aan Stravers (6 september 1947).
[176] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Brief L. de Jong aan Borgerhoff Mulder (4 december 1948).
[177] NA NBI inv.no. 63574, Brief Mr P.W. Smits (23 juni 1949) en brief NBI (23 juli 1949). In 1950 bleek dat er één kast vol boeken verkocht was aan het Comité Indische Oorlogsslachtoffers.

kan uit materiaal van ± 35 jaar, dat ik nu in volledige concentratie kan verwerken. (...) Veel vrienden heb ik niet, maar de enkele vrienden, die je hier maakt, tellen dubbel. Wij zitten hier 'politiek' en 'crimineel' bij elkaar, d.w.z. wel apart, maar in één gebouw. (...) het minieme contact met buiten is wel erg: ¼ uur per 2 weken! (...) Ik ben geen 'illusionist', evenmin een pessimist. Mijn stelregel is 'Carpe diem!'"[178]

Goedewaagen zou bijna drieënhalf jaar in de Strafgevangenis blijven. In die tijd werkte hij overdag als bibliothecaris van de Centrale Bibliotheek van het Gevangeniswezen, en in de avonduren gaf hij lezingen, voordrachten en literaire lessen over tal van onderwerpen. Hij was een van de initiatiefnemers van de O&O-club, een 'prettige kring ontwikkelde en literair geïnteresseerde mensen', die om beurten een avond organiseerden. [179] De onderwerpen varieerden van een Breero-avond met declamatie en toneel, tot praatavonden over de historische roman of over Dickens. Goedewaagen hield voordrachten over zijn eigen stokpaardjes: 'Algemene trekken der Griekse litteratuur', 'Goethes Faust', 'Wat is een mythe' is een greep uit de meer dan tien verschillende thema's die hij uitwerkte.

Naast deze lessen, die bedoeld waren voor de literaire smaak en het 'leren lezen', gaf Goedewaagen ook Engelse lessen, voor beginners en gevorderden. Tijdens de conversatielessen praatten docent en leerlingen onder meer over straaljagers, Shakespeare, een reis door de USA en Keats. Ook gaf hij zijn pupillen Engelse en Amerikaanse bladen mee naar hun cel, zoals Time en de Saturday Evening Post. Dat Goedewaagen zijn lessen serieus nam, blijkt uit het feit dat één van zijn cursisten zelfs examen Practisch Engels via de LOI deed.[180]

In augustus 1949 organiseerde Goedewaagen zelfs een Goethe-herdenking, waarin hij een lezing gaf over Goethe en zijn kijk op de mens, zijn oordeel over de tijdsgeest en zijn aspiraties voor de nieuwe tijd, onder het motto 'In hem zocht en zoekt europeese geest zichzelf'. De ideologie was er na een aantal jaren detentie nog niet uit.

Zo nu en dan werd hij uit zijn cel en studies gehaald om in de buitenlucht te werken:

'I have improved my condition by being at work out of doors all the day at the laying-out of the new prison's sportsground. My job has something to do with levelling, cementing, digging, and trundling a wheel-barrow. And doing a lot of fiddle-faddle! Anyhow, working 8 hours a day in the open air and exerting my stiff muscles is a healthy and wholesome interchange in my prisonlife. My complexion is quite Indian-like and I feel much better than during the years past. At night my mind feels freshened up and lively. And capable of philosophical trends of thought.'[181]

---

[178] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (10 mei 1949).
[179] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (5 november 1949). George Kettmann jr., oud-hoofdredacteur van Volk en Vaderland, behoorde tot de leden.
[180] NIOD TG 858 inv.no. 33, Uiteenzetting over Engelse lessen (1949-1952); vgl. NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (1949-1952).
[181] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (27 augustus 1951). Als oefening schreef Goedewaagen een tijdlang zijn brieven in het Engels.

Van dr. A.E. (Dolf) Cohen, hoofd van de afdeling Bronnencollecties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie ontving Goedewaagen begin 1949 het verzoek zijn levensverhaal op papier te zetten, vertrouwelijk en niet voor publicatie, maar bestemd voor de latere geschiedschrijving. Het leek Goedewaagen '… een mooie gelegenheid mijn 'politieke phase' historisch af te sluiten.'[182] Al sinds het najaar van 1945 hield Oorlogsdocumentatie zich intensief bezig met het verzamelen van getuigenissen van nazi-kopstukken. Tot 1949 vooral in de vorm van interviews, daarna door geschreven memoires. De aangezochte personen werden door Oorlogsdocumentatie-medewerker A.J. van der Leeuw intensief begeleid, van documentatiemateriaal voorzien en zo mogelijk vrijgesteld van werk in interneringskamp of gevangenis. Behalve Goedewaagen zetten in de periode 1949-1951 ook Musserts secretaresse Stien van Bilderbeek, schrijver en uitgever George Kettmann jr., de leider van het Arbeidsfront Henk Woudenberg, NSB-Propagandaleider Ernst Voorhoeve en secretaris-generaal van de NSB Carel Huygen hun herinneringen aan (aspecten van) de bezettingstijd op papier.

Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie vond de medewerking van Goedewaagen van zoveel betekenis, dat niet A.J. van der Leeuw, maar de chef van Oorlogsdocumentatie zelf, Loe de Jong, in maart bij Goedewaagen op bezoek kwam om de praktische organisatie van de opdracht met hem te bespreken. Goedewaagen meende alleen aan de opdracht te kunnen voldoen als hij in ruime mate de beschikking had over archieven, publicaties en tal van relevante documenten. De Jong zou in de daaropvolgende dagen vervolgens persoonlijk de documenten ophalen op de diverse adressen en alles, inclusief een typemachine, schrijf-, doorslag- en carbonpapier bij de gevangenis afleveren.[183] De Jong had de wens uitgesproken dat '… U Uw herinneringen zo persoonlijk mogelijk wilde opschrijven. Wij koesteren het vertrouwen, dat Uw werkstukken zowel bij onze huidige medewerkers als bij de latere historici het inzicht in de geschiedenis der bezettingsjaren zullen verdiepen.' Goedewaagen werd een aantal uren per week vrijgesteld van zijn werk in de gevangenisbibliotheek, ontving als compensatie van het gederfde loon in de gevangenis f 0,35 per dag van Oorlogsdocumentatie, en kreeg regelmatig papier en schrijfmachinelint door Oorlogsdocumentatie toegestuurd.

Vol ijver kweet hij zich van zijn taak en nog geen half jaar later stuurde hij het eerste deel, dat zijn leven tot 1940 beschreef, naar Loe de Jong.

> 'Men was er zéér mee ingenomen en vindt, dat ik er uitstekend werk mee doe. In mijn relaas komen al die gebeurtenissen en opvattingen uit de juridische en moreele sfeer in de historische. Begrippen als 'fout' en 'schuld' – meestal door begrijpelijke en zelfs vergeefelijke haat- en wraakcomplexen gedirigeerd (…) – verliezen hun scherpe kantjes. En ik vermoed en weet zelfs, dat mijn autobiografie verhelderend

[182] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (10 mei 1949).
[183] NIOD, Archief Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, toegang 707, Bestuursvergaderingen 1949, notulen van de directorium-vergadering (26 april 1949), punt 10; Correspondentie Archief RIOD 1948/1949 (CA RIOD), Rapport Goedewaagen, Brief prof.mr. N.W. Posthumus aan Goedewaagen (9 maart 1949).

> zal werken. Wie door haat is verblind kan noch psychologisch, noch historisch iets begrijpen.'[184]

Opnieuw doelde Goedewaagen hier op de rechters, politici en opiniemakers, die het nationaal-socialisme direct na de oorlog tot verboden terrein hadden verklaard. Hij nam het ze kwalijk dat ze niet de moeite namen zich inhoudelijk in de ideologie te verdiepen. Als Goedewaagen hen kon bereiken met zijn verhaal, dacht hij, dan zou de uitkomst zijn dat de geschiedenis hem wel móest rehabiliteren. De wereld overtuigen van zijn gelijk over de ideologie van het nationaal-socialisme was voor hem dus een belangrijke drijfveer om zijn levensverhaal op papier te zetten – '… de ideologie, die ons stuwde en sterkte.'[185] Uit de vele brieven aan zijn zoon blijkt bovendien dat hij verwachtte dat die rehabilitatie zijn terugkomst in de samenleving een stuk makkelijker zou maken.[186]

De Jong schreef Goedewaagen dat hij tevreden was over het eerste deel van de autobiografie. 'U hebt hier een uitstekend werk mede verricht. Ik ben ervan overtuigd, dat het niet alleen wat Uw persoon, doch ook wat een veel wijdere groep van gelijkgezinden betreft voor latere historici buitengewoon verhelderend zal werken.'[187] Om ook het volgende – en voor Oorlogsdocumentatie meest interessante – deel van de autobiografie zeker te stellen, was De Jong niet te beroerd om Goedewaagen nog wat stroop om de mond te smeren:

> 'Ik kan mij indenken, hoeveel geestelijke energie het U vaak gekost moet hebben om zulk een uitgebreid stuk in Uw huidige omstandigheden op schrift te stellen – vandaar, dat deze persoonlijke betuiging van erkentelijkheid U misschien niet onwelkom is. Wanneer U in de geest, waarin U thans begonnen bent, Uw werk kunt voortzetten, zult U onze instelling een grote dienst bewijzen.'

Kort voor het voltooien van het tweede deel vroeg Goedewaagen in februari 1950 aan De Jong of hij nog aanvullende vragen had.[188] De Jong verzocht hem vervolgens om nadere informatie over zijn relatie tot Mussert en Seyss-Inquart, zijn opvattingen over Hitler en *Mein Kampf*, over zijn houding ten opzichte van de joden, en een nadere toelichting op zijn persoonlijke leven.Over deze onderwerpen voegde Goedewaagen losse bladzijden toe aan zijn manuscript, zij het hier en daar nogal summier. Over zijn uitgesproken racistische ideeën liet hij zich niet uit. Cohen miste informatie over Goedewaagens contact en gesprekken met Goebbels, over de contacten die hij in Duitsland op zijn reizen had gelegd en de ervaringen die hij daar had opgedaan.[189] Ook over zijn werk in Duitsland voegde Goedewaagen enkele pagina's toe, maar over zijn contacten met Goebbels wijdde hij niet verder uit. Het totale manuscript telde na voltooiing 237 getypte pagina's.[190]

---

[184] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (27 juli 1949).
[185] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 94.
[186] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brieven Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (1944-1952).
[187] NIOD CA RIOD 1948/1949, Rapport Goedewaagen, Brief De Jong aan Goedewaagen (22 juli 1949).
[188] NIOD CA RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief Goedewaagen aan De Jong (19 februari 1950).
[189] NIOD CA RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Notitie A.E. Cohen (4 april 1950).
[190] NIOD DOC I 548 map d, Dr. Tobie Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was* (ongepubliceerd manuscript) (Scheveningen, maart 1949-maart 1950).

De Jong reageerde zeer positief op Goedewaagens voltooide autobiografie: 'Ik (...) wil U gaarne mededelen, dat het in alle opzichten aan mijn persoonlijke verwachtingen voldaan heeft. Het is een bijzonder helder en instructief stuk, dat naar mijn overtuiging door de latere geschiedschrijver met bijzonder veel vrucht bestudeerd zal worden.'[191]

Aan gevangenisdirecteur Greveling schreef De Jong:

> *'Persoonlijk ben ik met het werkstuk, dat gedetineerde Goedewaagen geschreven heeft, zeer ingenomen. Ik ben van mening, dat hij een moeilijke, voor hem persoonlijk in vele opzichten pijnlijke taak met ijver, toewijding en objectiviteit verricht heeft. Zijn manuscript geeft van zijn ontwikkelingsgang en werkzaamheid een verhelderende en, als geheel beschouwd, betrouwbare indruk. Gedetineerde Goedewaagen heeft fouten gemaakt, ernstige fouten zelfs – hij schroomt niet die te erkennen en doet zulks op een wijze, die op mij persoonlijk de indruk van oprechtheid gemaakt heeft.'*[192]

Maar is dat wel zo? Is *Hoe ik nationaal-socialist werd en was* van betekenis voor de hedendaagse geschiedschrijver om inzicht te krijgen in de bezettingstijd? En erkende Goedewaagen wel zo volmondig zijn fouten? Wat Goedewaagens verhaal positief onderscheidt van andere levensverhalen van collaborateurs, is dat zijn weergave van de feiten heel precies is en ook klopt als die vergeleken wordt met dezelfde feiten zoals wetenschappelijk onderbouwd weergegeven door historici als Nanno in 't Veld en Loe de Jong zelf. Met andere woorden, Goedewaagen verdraaide de feiten niet en liet geen gebeurtenissen achterwege die hem in een slecht daglicht zouden plaatsen of die niet in zijn betoog pasten, zoals andere kopstukken dat wel deden.

Dat neemt niet weg dat Goedewaagen natuurlijk zijn eigen interpretatie op de feiten gaf. Daarbij vallen twee dingen op. In de eerste plaats maakte hij zijn eigen rol als secretaris-generaal veel groter en belangrijker dan die in werkelijkheid was – wat op zijn minst curieus is. Hij was immers een handlanger van de Duitsers geweest. Dat is te verklaren uit zijn ego; Goedewaagen beschouwde zichzelf als een belangrijk aanjager van het vernieuwen van de Nederlandse kunst en cultuur, ook al was dat in nationaal-socialistische richting. Zijn enige fout was, schreef hij, dat hij getracht had om radicale vernieuwingen door te voeren in bezettingstijd, met steun van de vijand. Met de vernieuwingen zelf was niks mis, vond hij, en ook niet dat ze op nationaal-socialistische ideeën gegrondvest waren.

In de tweede plaats hield hij in zijn autobiografie rekening met de gevoeligheden van de eerste naoorlogse jaren. Die inbedding van de tijdgeest is goed te zien in zijn beschrijving van zijn wederwaardigheden met de NSB . Goedewaagen zorgde ervoor dat hij niet over het voetlicht kwam als een overtuigde NSB-er, noch door een jarenlang lidmaatschap, noch door een warme vriendschap met Mussert, noch door zijn belangrijke functies in de top van de beweging. Hij ontkende in zijn autobiografie die zaken niet, maar sloot zich aan bij de heersende mening over de betekenis en het functioneren van de NSB en zijn leider. Hij bagatelliseerde zijn functies tot schertsbaantjes, postdateerde zijn lidmaatschap en zong

[191] NIOD CA RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief De Jong aan Goedewaagen (29 maart 1950).
[192] NIOD CA RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief De Jong aan S.M. Greveling (18 juli 1950).

mee in het koor van criticasters over het kleinburgerlijke karakter van Mussert.

Door aan te haken bij de sterke anti-NSB gevoelens uit die tijd slaagde Goedewaagen erin een geloofwaardig en ook deemoedig levensverhaal aan Oorlogsdocumentatie te overhandigen. Alleen al de titel 'Hoe ik nationaal-socialist werd en was' suggereerde dat hij het over een afgesloten periode had en zijn verleden achter zich had gelaten. 'Wat ik hier ga beschrijven, is verleden. (...) De idealen, ideologieën, opvattingen, waarderingen, beslissingen en maatregelen van weleer hebben actualiteit verloren en zijn in een onwezenlijk schimmenrijk verdwenen,' schreef hij in het voorwoord.[193] Bij Loe de Jong werkte deze opzet in ieder geval, want die vond dat Goedewaagen oprecht berouw toonde over zijn fouten. Hij had duidelijk meer oog gehad voor de vele details waarin Goedewaagen zich kritisch uitte over de bezettingspolitiek en de NSB, dan voor de grote lijn in het verhaal, die sterk ideologisch gedreven was.

Als beloning voor zijn 'waardevolle werkstuk' kreeg Goedewaagen van De Jong naast het weekloon een honorarium van f 250. Hij stelde daar uitdrukkelijk bij dat het geld niet bedoeld was als 'geldelijke appreciatie, die ons Instituut voor Uw werkstuk koestert', aangezien de historische waarde zich moeilijk in geld liet uitdrukken.[194] De geste gaf De Jongs waardering weer, aangezien Oorlogsdocumentatie in de regel geen honoraria betaalde voor in opdracht geschreven memoires. Goedewaagen was blij met het forse bedrag, dat overigens gelijk was aan zijn honorarium voor *Passer en Speer II* in 1943.

> 'Al laat zich inderdaad de waarde van een historische documentatie niet in een geldwaarde berekenen, toch zien wij in Uw, door ons wel zeer op prijs geschatte, geste opnieuw een bewijs, dat mijn poging om een vers verleden te "historiseren" voor het doel van Uw Instituut als niet ondienstig wordt beschouwd – hetgeen op zich zelf ook reeds een "beloning" inhoudt!'[195]

Tezelfdertijd deed Goedewaagen zijn eerste gratieverzoek. Dit officiële request ging vergezeld van brieven van Truus en Anna Goedewaagen. Anna beschreef misschien nog wel het treffendst de dwaling van haar zoon:

> 'Mijn zoon is zeer idealistisch van aard en daardoor enigszins wereldvreemd. Zijn studie (...) en werk (...) hebben deze trek (...) nog versterkt. Bovendien drijft een oprechte dadendrang hem ertoe, zijn ideeën in de werkelijkheid om te zetten. Het terrein, waarop hij dit had kunnen en moeten uitleven, was de wetenschap. (Hij) begaf zich echter op het gebied van de politiek en na verloop van tijd bleek hij vatbaar voor het nationaal-socialisme (....).'[196]

Goedewaagen had aan zijn gratieverzoek nog wel meer willen toevoegen, zoals een goed woordje van Adriaan Roland Holst. Hij meende dat hij zich altijd op fatsoenlijke wijze had ingespannen voor de cultuur en de kunstenaars, en dat hij zich dus niet hoefde te generen aan zijn oude vriend een gunst te vragen. Daartoe had hij zowel Truus als Tobie opdracht

---

[193] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 1.
[194] NIOD CA RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief De Jong aan Goedewaagen (23 mei 1950).
[195] NIOD CA RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief Goedewaagen aan Oorlogsdocumentatie (27 mei 1950).
[196] NIOD TG 858 inv.no. 32, Gratie-request met bijlagen (april 1950).

gegeven om contact met hem te zoeken.[197] Ze werden allebei allervriendelijkst door Roland Holst bij hem thuis ontvangen en hij toonde ook wel belangstelling voor de zaak, maar brandde begrijpelijkerwijs zijn vingers niet aan het schrijven van een persoonlijke steunbetuiging voor Nederlands grootste cultuur-nationaal-socialist.

Ook van Oorlogsdocumentatie probeerde Goedewaagen steun te krijgen bij zijn gratieverzoek.[198] Al eerder had hij bedacht dat hij zijn autobiografie wilde gebruiken voor zijn request[199] en dat verklaart ook waarom hij zoveel nadruk legde op de fouten in zijn zienswijze, zijn doorgaans negatieve toon over de NSB en de summiere invulling van de heikele onderwerpen in zijn tekst. De Jong liet aan het Ministerie van Justitie, die het gratieverzoek behandelde, het volgende weten: 'Dr Goedewaagen is persoonlijk de mening toegedaan, dat uit dit werkstuk blijkt, dat de gezindheid, die hij tijdens de Duitse bezetting aan de dag legde, wezenlijk veranderd is.'[200]

Op de vraag van Justitie of uit de autobiografie een waarachtig inzicht zou blijken over het onjuiste beleid dat Goedewaagen op het DVK had gevoerd en of Goedewaagen zonder gevaar voor de samenleving kon worden vrijgelaten, stelde Oorlogsdocumentatie een uitvoerig advies op, dat echter een half jaar op zich liet wachten.[201] De onderzoeker, Professor B.H.D. Hermesdorf, lid van het Directorium van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, kwam tot de conclusie dat hij over beide vragen positief kon oordelen. Hermesdorf meende dat Goedewaagen eerlijk inzag, dat het beleid van de NSB en hemzelf onjuist was geweest op meerdere punten (zoals bij de pers en de Kultuurkamer). 'Of hij ook de beginselen, waarvan werd uitgegaan, onjuist vond, is een geheel andere vraag', stelde Hermesdorf. Het mag uiterst merkwaardig genoemd worden dat Hermesdorf juist aan deze vraag, de hamvraag!, de conclusie verbindt dat Goedewaagen zijn dwalingen heeft ingezien en daarvoor eerlijk uitkomt. Het is zeer wel denkbaar dat Hermesdorf doorhad dat Goedewaagen nog niet van zijn geloof was gevallen, maar ook vond dat hij genoeg inzicht en berouw toonde. Doorslaggevend in zijn advies moet de wetenschap geweest zijn dat Goedewaagen na zijn vrijlating toch geen rol van betekenis meer kon spelen in de samenleving.

Intussen was Goedewaagen met zijn volgende Oorlogsdocumentatie-opdracht begonnen: een geschiedenis van het weekblad De Waag over de periode 1937-1945. Niet alleen was het weekloon, dat intussen verhoogd was naar f 0,75 per week, hem zeer welkom, maar zolang hij voor Oorlogsdocumentatie werkte, zou hij niet worden overgeplaatst naar een andere gevangenis elders in het land – dat had De Jong al in 1949 geregeld. Oorlogsdocumentatie had over De Waag weliswaar al een stuk ontvangen van voormalig hoofdredacteur Willem Goedhuys, maar was hierover niet erg tevreden. 'Wij achten dit stuk niet erg

---

[197] PAG jr Ordner Correspondentie, Brief A. Roland Holst aan Tobie Goedewaagen jr. (28 januari 1950); NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (14 juni 1950 en 7 mei 1951); vgl. Interview met Tobie Goedewaagen (6 februari 2009).
[198] NIOD CA RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief Goedewaagen aan De Jong (19 februari 1950); NIOD RIOD 707, Notulen van de directorium-vergadering (29 juni 1950), rondvraag.
[199] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (20 december 1949).
[200] NIOD CA RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief De Jong aan Ministerie van Justitie (3 juli 1950).
[201] NIOD DOC I 548 map g, Prof. Mr. B.H.D. Hermesdorf, Nota betreffende: Dr. T. Goedewaagen, 'Hoe ik nationaal-socialist werd en was.' (2 januari 1951); afschrift in NIOD CA RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen.

bevredigend', schreef De Jong aan Goedewaagen. 'Wanneer U er voor zoudt voelen om een uitgebreid en beter stuk te schrijven, dan gaan wij daar gaarne mee accoord.'[202] Voor zijn nieuwe werkstuk herlas Goedewaagen alle betreffende jaargangen van De Waag.[203] In april 1951 stuurde hij het lijvig uitgevallen werkstuk naar Oorlogsdocumentatie, waar het een stuk koeler werd ontvangen dan zijn autobiografie een jaar eerder. 'Een beredeneerde maar kleurloze inventaris van het blad,' oordeelde Oorlogsdocumentatie-onderzoekster Fraenkel-Verkade.[204] Dit keer wees het directorium van het RIOD Goedewaagens verzoek om een honorarium af. Het werkstuk had namelijk een 'voor het Instituut geringe waarde'.[205]

Kort daarna zocht Loe de Jong Goedewaagen weer eens op in de gevangenis. Ze bespraken een nieuwe opdracht, dit keer een historische verhandeling over de NSB-er, specifiek over zijn karakter en wereldbeschouwing.[206] De titel werd *Politiek Portret – de NSB-er*.[207] In deze verhandeling trok Goedewaagen een vergelijking tussen de NSB en de Nederlandsche SS, welke laatste hij zag als een geïntegreerd onderdeel van de NSB. Desondanks pasten beide in het geheel niet bij elkaar, analyseerde Goedewaagen, omdat ze in visie, kracht, cultuur en activiteiten hemelsbreed van elkaar verschilden. Hoewel hij zich niet in negatieve zin over de NSB uitliet en hij het revolutionaire karakter van de partij benadrukte, is het duidelijk dat Goedewaagens hart nog altijd bij de SS lag. Hij prees de SS over diens geestdrift, idealisme en avontuurlijkheid, en de wijze waarop men doelgericht en progressief naar een nieuw Europa streefde. Daartegenover was de NSB in zijn ogen een partij van behoudende 'oudvaderlandse ordelijkheid, deugdzaamheid, burgerlijkheid'.[208]

De Jong las *Politiek Portret – de NSB-er* met veel aandacht en belangstelling. De visie die Goedewaagen gaf op de NSB-er droeg volgens De Jong een sterk persoonlijk karakter ('dat bent u zich wel bewust geweest') maar kon niettemin toch van waarde zijn voor 'ons samenvattend geschiedwerk "Geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog". Uw uiteenzetting over de antithese Hoofdkwartier [NSB] – SS en over de SS-ideologie lijkt mij ook in vele van zijn puntige formuleringen geslaagd'.[209] Dolf Cohen daarentegen, inmiddels adjunct-directeur, beoordeelde de verhandeling als van weinig betekenis. Frappant is dat De Jong het stuk pas jaren later zelf ook onbruikbaar achtte en het afschoot als 'een nagenoeg waardeloze abstractie, eigenlijk alleen typerend voor de auteur[,] niet voor zijn onderwerp.'[210] Dat Goedewaagen vlak voor zijn vrijlating zó openlijk zijn bewondering voor de SS op papier stelde, riep kennelijk geen vragen op over het welslagen van zijn reïntegratie.

---

202 NIOD CA RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief De Jong aan Goedewaagen (7 juni 1950).
203 NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (16 juli 1950).
204 Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, blz. 182.
205 NIOD RIOD 707, Notulen van de directorium-vergadering (22 mei 1951) punt 12. Eerder had De Jong het stuk al 'waardeloos' genoemd. NIOD RIOD 707, Notulen van de directorium-vergadering (10 april 1951) punt 8.
206 NIOD CA RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief De Jong aan Goedewaagen (15 mei 1951). Zie ook: NIOD RIOD 707, Notulen van de directorium-vergadering (22 mei 1951) punt 12.
207 NIOD DOC I 548 map f, Dr. T. Goedewaagen, *Politiek Portret – de NSB-er* (ongepubliceerd manuscript) (Scheveningen 1952).
208 Goedewaagen, *Politiek Portret*, blz. 10.
209 NIOD CA RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief De Jong aan Goedewaagen (15 april 1952).
210 NIOD DOC I 548 map f, Handgeschreven aantekening (1960) van L. de Jong bij de beoordeling van A.E. Cohen (1952).

Hoofdstuk 10
1952-1956 DE EMIGRANT

Gratie en vrijlating

Op 27 april 1951 ontving Goedewaagen dan eindelijk het langverwache antwoord op zijn gratieverzoek.

> *'... as all of a sudden I obtained the Queen's pardon: three years, as you have understood. From a mere personal viewpoint, there is reason enough to be bitterly disappointed. From a political and realistic viewpoint (comparing my own case to the situation of my political fellows of about the same 'class') I don't feel much dissatified, although not contented. Occassionaly it is profitable not to be pampered by life during a certain period, you know! Meanwhile all has changed: the termination of my 'retraite' is getting in sight now, viz. April 1952 at the last. (...) A quite new horizon has been opened for us now: new problems and questions and uncertainties! How to come into touch with the world outside of the prisonwalls? Life is coming back and I have immediately started corresponding with friends and acquaintances about that matter.'*[1]

In de zomer begon Goedewaagen zich meer en meer bezig te houden met zijn leven ná de gevangenis. Hij wist dat er geen weg terug was naar de universiteit, niet als privaatdocent en niet als hoogleraar. Door zijn levenslange ontzetting uit het recht om openbare ambten te bekleden, was in principe elke functie als ambtenaar, ook bijvoorbeeld die van leraar aan een openbare school, uitgesloten. Ook als journalist of publicist waren zijn kansen in Nederland klein: tot 1965 had hij een publicatieverbod. Het zag er somber voor hem uit. 'Herplaatsing in de maatschappij zal niet makkelijk zijn,' schreef de rapporteur van de Reclassering. 'De mogelijkheid tot het geven van privaatlessen acht gedetineerde niet uitgesloten, maar of dit voldoende zal zijn, meent hij te moeten betwijfelen. Hij denkt aan een betrekking in een Universiteitsbibliotheek, een leeszaal, een museum.'[2] Het was hem weliswaar verboden om openbare ambten te bekleden, maar als arbeidscontractant zonder vast dienstverband was dit verbod betrekkelijk makkelijk te omzeilen. Of dacht Goedewaagen evenals de rapporteur dat het met dat verbod zo'n vaart niet zou lopen? Vlak vóór zijn vrijlating had hij namelijk nog een gratieverzoek lopen om hem te herstellen in het recht openbare ambten te bekleden.[3] Inderdaad zal het vooruitzicht zijn leven te slijten als privé- en bijlesleraar hem niet vrolijk gestemd hebben; het paste intellectueel niet bij hem en hij zal ook gegruwd hebben bij het idee ongemotiveerde leerlingen te moeten onderwijzen, die hem evenmin boeiden.

---

[1] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (17 juni 1951). Omdat hij in de Scheveningse Strafgevangenis Engelse les gaf, schreef Goedewaagen enige tijd brieven in het Engels.
[2] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, Rapport Voorlopige Invrijheidsstelling (20 februari 1952).
[3] NIOD TG 858 inv.no. 32, Gratieverzoeken (24 februari 1952 en 11 december 1952); het eerste verzoek trok hij na een maand in, het tweede zou worden afgewezen.

Maar voorlopig leek dat schrikbeeld geen realiteit te worden, vooral ook omdat Goedewaagen toch hoopte op een verzachting van de strafmaatregelen die hem belemmerden weer in zijn oude vak terug te keren.[4] 'Het wordt (...) tijd dat ik weer kans krijg, mij nuttig te maken en aan het werk te gaan, al zal dat niet zó vlot gaan.'[5] Een ongetwijfeld heel nieuwe dimensie in zijn zoektocht naar werk was de noodzaak om geld te verdienen. Voor de oorlog had Goedewaagen als privaatdocent geen cent verdiend; pas in 1939 kreeg hij als redacteur van De Waag zijn eerste – bescheiden – salaris. Zijn vermogen was na de oorlog verbeurdverklaard en op zijn tachtigjarige moeder kon hij niet langer leunen. Het werd tijd om zijn eigen broek op te houden.

Zijn moeder had hem in een zorgvuldig geformuleerde brief in 1947 – de enige die bewaard gebleven is uit de gevangenisperiode – al laten weten wat háár gedachten waren bij Goedewaagens reïntegratie.[6] In deze brief maakte ze hem deelgenoot van de overpeinzingen die ze over haar zoon had. Ze wilde het liefst met hem van gedachten wisselen 'om te peilen hoe in je innerlijk leven de ervaringen hun werk deden'. Ze wist dat hij de gebeurtenissen van de laatste jaren bezag tegen de achtergrond van zijn gehele leven, vanaf zijn jeugd; tegelijkertijd wilde ze hem meegeven dat het alleen zijn, in afzondering leven, ook heel gevaarlijk kon zijn – het ontnam de mens het zicht op het grotere. Het werd tijd dat haar zoon 'het uitzicht wat ruimer' maakte. Ze beval Goedewaagen twee boeken aan, *Reflections in a mirror* van Charles Morgan en *Le silence de la mer* van Vercors, beide boeken die in haar ogen handelden 'over hetgeen in dezen tijd in de menschelijke geest omgaat, als reactie op die ontzettende oorlog'.[7]

In dezelfde week schreef Anna Goedewaagen een soortgelijke brief aan Truus.[8] Ze formuleerde echter veel onverbloemder haar zorgen om de denkrichting van haar zoon. Waar ze haar zoon Tom als het ware om 'advies' vroeg over de Franse en Engelse cultuur en literatuur en hem bevestigde in zijn Duitse gerichtheid, daar schreef ze aan Truus dat het hoog tijd was voor een verandering van denkrichting. In de brief aan Tobie raadde ze hem aan om Morgan en Vercors te lezen, en in de brief aan Truus vond ze het een *must* dat hij die boeken las. In de brief aan Truus is het veel duidelijker dat Anna zich grote zorgen maakte over Goedewaagens Duitsgezindheid.

> 'Toch blijft het een vraag voor me, of hij zich ook voldoende rekenschap geeft van de feiten en verhoudingen in de buitenwereld en of hij niet te uitsluitend zich naar binnen keert; zijn omstandigheden leiden hiertoe, dat is duidelijk en de goede kant hiervan is van betekenis maar, zooals Vader dat noemde: "een leeuwerik op een loodje" is geen goed voorbeeld voor een mensch. Daarom zou ik zoo graag weten of Tom zich kan heroriënteren, langs de weg der buitenlandsche letterkunde.'

---

[4] NIOD TG 858 inv.no. 32, Brief Goedewaagen aan Truus Goedewaagen (28 februari 1950).
[5] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (5 november 1950).
[6] NIOD TG 858 inv.no. 10, Brief Anna Goedewaagen-Bakker aan Goedewaagen (13 juni-17 juli 1947).
[7] *Reflections in a mirror* (1944 en 1946) is een verzameling essays die Morgan sinds 1942 in The Times Literary Supplement publiceerde, onder meer over thema's als 'Verlaine' en 'France'. *Le silence de la mer* (1942) stond symbool voor het geestelijke verzet tegen de Duitse overheersing van Frankrijk.
[8] NIOD TG 858 inv.no. 10, Brief Anna Goedewaagen-Bakker aan Truus Goedewaagen (21 juni 1947).

Het laatste jaar in de gevangenis was hij regelmatig bezig met zijn oriëntatie op het leven buiten de gevangenis, al was dat niet op de wijze zoals zijn moeder voor ogen had. 'Nu ik op zijn laatst in het komende voorjaar wel thuis zal zijn, gaan mijn gedachten vanzelf over de muren,' schreef hij in augustus 1951. Maar de toekomst baarde hem ook zorgen: 'The more liberty is drawing nearer and nearer, the more one gets fidgety and strained,' schreef hij zoon Tobie twee dagen later. Met Truus liet hij alle mogelijkheden de revue passeren. Privé-onderwijs, meester op een lagere school, bibliotheekwerk, redacteur bij een uitgeverij... Voor alle zekerheid zette Goedewaagen zijn in de gevangenis begonnen studie Spaans voort, voor het geval hij het buiten kon gebruiken.

Via zijn vrienden in en buiten de gevangenis, zijn vroegere collega's en familieleden, deed Goedewaagen diverse pogingen om her en der een introductie te krijgen. Aan zijn vriend Evert Beth vroeg hij openhartig om hulp:

> 'Nu mijn tijd van invrijheidstelling zo allengs in het zicht begint te komen (...) vraag ik mij af, wat ik moet ondernemen om weer op gang te komen. Met een ontzetting uit ieder ambt en een perszuivering tot 1965 is dat geen eenvoudig probleem met mijn opleiding en geestelijke oriëntatie, temeer omdat ik van hieruit de mogelijkheden (privaatlessen, uitgeverij, bibliotheekwerk e.d.) toch niet helemaal kan overzien en te weinig contact heb met mensen, die dit, op grond van eigen ervaring of werkkring, enigszins kunnen aanvoelen. Dit alles brengt mij ertoe, je aandacht eens op mijn persoon te vestigen, terwijl je misschien ook met anderen, die mij kennen, eens wilt overleggen.'

Maar Beth, die op dat moment voor langere tijd aan de Universiteit van Berkeley verbonden was en in Nederland een grote naam in de filosofie van de wiskunde en de logica had opgebouwd, onderschatte de ernst van het probleem. Hij meende dat als Goedewaagen genoegen zou nemen met een bescheiden overheidsbetrekking in een bibliotheek, er mogelijkheden genoeg waren. Dat Goedewaagen niet meer in overheidsdienst mocht werken, drong pas later tot hem door; van zijn belofte zijn vriend bij te staan kwam niets terecht.[9]

Ook Goedewaagens pogingen in de kring van voormalige nationaal-socialistische kameraden bleven tevergeefs. Zo probeerde hij via Baltus Wigersma in contact te komen met de uitgeverijwereld: '[wil je] (...) als je contact hebt met Van Dishoeck, hem eens (...) polsen naar de mogelijkheid om mij als adviseur of lector bij zijn bedrijf in te schakelen. Je kent mijn zeer brede kennis op het gebied van wetenschap, wijsbegeerte, wereldbeschouwing en kunst. Het is m.i. niet onmogelijk, dat een uitgever van mijn diensten op dat terrein gebruik zou kunnen en ook willen maken. Persoonlijk heb ik hem eens bezocht in de tijd, toen hij de Waagreeks uitgaf. Mocht je hem ontmoeten, doe mij dan het genoegen, een balletje daarover op te gooien.'[10] Het was geen slecht idee, want ook Van Dam kwam uiteindelijk in de uitgeverijwereld terecht. Maar zelfs áls Wigersma dat balletje heeft opgegooid, wilde geen uitgeverij in deze naoorlogse jaren zich inlaten met de man, die verant-

---

[9] NHA Beth 423 inv.no. 38, Brieven Goedewaagen aan Beth (17 juni 1951, 10 november 1951, 15 april 1952), Brieven Beth aan Goedewaagen (25 juni 1951, 6 december 1951, 18 juli 1953).
[10] NIOD TG 858 inv.no. 14, Brief Goedewaagen aan B. Wigersma (25 augustus 1951).

woordelijk was geweest voor de Nieuwe Orde in de Hollandse cultuur. Goedewaagen kreeg dan ook nul op het request.

Toen zijn vrijlating in het voorjaar van 1952 dichterbij kwam, was er nog geen werk in zicht. Samen met Truus en de reclasseringsambtenaar besprak Goedewaagen de mogelijkheid van emigratie naar het buitenland. Wat Goedewaagen betrof 'to all points of the compass', zoals hij het tegenover Tobie uitdrukte.[11] Ook hier was het netwerk van collega-professoren doorslaggevend voor de keuze van het land. Hij schreef brieven naar Duitsland, Zwitserland, Zuid-Afrika en zelfs Indonesië. Hij meende als geleerd filosoof en classicus met zijn staat van dienst en lijst van publicaties voldoende te bieden te hebben om bij één van de buitenlandse universiteiten aan de slag te kunnen. Op zijn minst als docent, het liefst natuurlijk als hoogleraar (al liet hij dat laatste wijselijk onvermeld). Oud-collega secretaris-generaal Jan van Dam, die al in 1949 was vrijgelaten en geen last had van een ontzetting uit openbare ambten, had dezelfde weg bewandeld, echter zonder succes. Zelfs een aanbeveling van oud-collega Henk Pos had hem niet kunnen helpen aan een baan in het buitenland. Zijn werk tijdens de oorlog had voorgoed afbreuk gedaan aan zijn reputatie.[12]

Collega-filosoof prof. dr. H. van Oyen, die in Basel hoogleraar was, hielp Goedewaagen hardhandig uit de droom van een nieuw leven in het buitenland:

> '[Ik] (...) deed (...) dezer dagen in een gesprek met een van mijn collega's, die een der meest op de voorgrond tredende figuren is in het zwitsers onderwijs- en perswezen de vraag, die je mij gesteld hebt en vertelde van je integriteit inzake je politieke meningen, je voortreffelijke philosophische begaafdheid, enz., ik trachtte de zaak zo aannemelijk mogelijk te maken. Resultaat: hij brak in een schaterlach uit en zei, dat je eerder kans had in Duitsland, maar stellig hier niet de geringste.'

Van Oyen suggereerde Goedewaagen contact te leggen met groepen 'die voor een restauratie der Nazi-politiek werken' maar was stellig over een gewone werkkring: 'Een officieel optreden of een uitgave van je werk, schijnt me geheel uitgesloten.'[13]

Vier jaar later nog ontried ook zijn toenmalige Dietse vriend prof. dr. H.J. de Vleeschauwer, hoogleraar aan de Universiteit van Zuid-Afrika, in bijna dezelfde bewoordingen Goedewaagen ten sterkste om naar Pretoria te komen.

> '(...) omdat uw landgenoten en uw officiele vertegenwoordigers zich zullen verzetten van zodra zij iets vernemen. Gij moogt u daaraan verwachten dat de gezant onmiddellijk protest zal aantekenen bij de universiteit en openbare instanties, indien daar met 'n eventuele kandidatuur van u rekening gehouden zou worden. Gij hebt geen benul tot wat uw landgenoten in staat zijn. Ik heb nooit in mijn leven 'n racaille ontmoet als de Hollanders in Zuid Afrika.'

Andere mogelijkheden zag hij ook niet in Zuid-Afrika: 'De joernalistiek is gesloten omdat de Afrikaner eenvoudig xenofoob geworden is.'[14] Ook De Vleeschauwer raadde Goede-

[11] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (31 maart 1952).
[12] Knegtmans, 'Onderwijspacificatie in de Nieuwe Orde', in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 302-303.
[13] NIOD TG 858 inv.no. 14, Brief Van Oyen aan Goedewaagen (17 januari 1952).
[14] NIOD TG 858 inv.no. 14, Brief H.J. de Vleeshauwer aan Goedewaagen (1 juni 1956).

waagen met klem aan om zijn heil in Duitsland te zoeken, als publicist of als adviseur van een grote uitgeverij als Bertelsmann. Het zou heel wat jaren en tientallen smeekbedes naar tal van adressen duren, voordat Goedewaagen zou inzien dat Van Oyen en De Vleeschauwer gelijk hadden. De vraag waarom Goedewaagen niet al veel eerder zijn pijlen op Duitsland richtte blijft onbeantwoord; wellicht kreeg hij daar in de gevangenis en later onder de reclassering de gelegenheid niet toe.

Op 17 april 1952, bijna zes jaar nadat hij gearresteerd werd door de Engelse Field Security in Löhne, was Goedewaagen weer een vrij man. Of althans, hij was 'voorlopig' in vrijheidgesteld en moest vanwege de verkregen gratie tot de tijd van zijn volgens vonnis bepaalde invrijheidsstelling, namelijk 1956, onder reclasseringstoezicht blijven. Hij was een maand eerder 57 jaar geworden. Van gevangenisdirecteur Greveling kreeg hij een lovend getuigschrift mee.[15]

> *'De heer Dr T. Goedewaagen heeft gedurende zijn ruim drie-jarige detentie in de Strafgevangenis alhier een zeer bijzondere plaats ingenomen. Door zijn uitgebreide kennis en paedagogische gaven heeft hij een werkzaam aandeel gehad in het ontwikkelingswerk ten behoeve van de gedetineerden. (...) Zijn leiding bij toneel- en cabaretrepetities en voorstellingen, het leiden en geven van lezingen en lessen over litteratuur, hebben bij velen het gevoel voor en inzicht in tal van culturele vraagstukken ontwikkeld. (...) Ondergetekende hoopt dan ook van harte dat dit getuigschrift een aanbeveling moge zijn bij het zoeken naar een voor de Heer Goedewaagen, passende werkkring.'*

Hoe welgemeend ook, zou een getuigschrift, getikt op briefpapier met het opschrift 'Strafgevangenis te 's-Gravenhage', wel een aanbeveling kunnen zijn? Goedewaagen zelf zweeg het liefste over zijn gevangenistijd als hij bij anderen om hulp bij het werkzoeken vroeg. Het lijkt er niet op dat hij het getuigschrift ooit heeft gebruikt.

Het kan niet anders of Truus heeft hem aan de gevangenispoort van de Pompstationweg afgehaald. Ze had in afwachting van de grote dag kort daarvoor haar betrekking als huishoudster bij de familie Rueb opgezegd, waar ze drie jaar had gewerkt. De laatste weken logeerde ze bij haar oudste broer Theo, die om de hoek van de Ruebs woonde en op een steenworp afstand van de Scheveningse gevangenis. Samen vertrokken Truus en Goedewaagen eerst op vakantie naar de Veluwe. In het vakantiepension zag Goedewaagen twee dagen na zijn vrijlating ook zijn zoon weer terug. Tobie bleef van deze ontmoeting bij dat zijn vader weer gewone kleren aanhad en dat hij een gelukkig man was. En ook, dat hij zich na dit bezoek verward en onzeker had gevoeld: een betrapte schooljongen.[16] Vader was weer thuis, vader zat niet meer veilig opgeborgen achter de tralies. De opvoeding, de kritiek en de harde hand konden weer beginnen.

Na de tiendaagse vakantie trokken Goedewaagen en Truus in bij Anna Goedewaagen in Baarn; tot ze een eigen huis hadden, woonden ze bij haar in het pension aan de Eemnes-

[15] NIOD TG 858 inv.no. 32, Getuigschrift Strafgevangenis te 's-Gravenhage (16 april 1952).
[16] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 380-381.

serweg.[17] Anna had, praktisch als ze was, in afwachting van de vrijlating van haar zoon in de winter al een extra kamer gehuurd. Misschien vond ze het met het oog op zijn reïntegratie ook wel verstandig haar zoon de eerste tijd bij zich te hebben. Maar ook na hun verhuizing naar Den Haag enkele maanden later kwamen Goedewaagen en Truus regelmatig bij zijn moeder logeren. Ze maakten dan urenlange wandelingen door de bossen van Hoge en Lage Vuursche, 'een verkwikkende dromerige bezigheid, die deugd doet'.[18]

Al met al had Goedewaagen van september 1944 tot april 1952, dus bijna acht jaar, geen deel uitgemaakt van de Nederlandse samenleving. En hoewel het grootste deel van de bevolking het (verzuilde) leven na de bevrijding zo snel mogelijk weer oppakte, had er op het wereldtoneel een cruciale omslag plaatsgevonden. Het nationaal-socialisme was voorbij, maar daar was geen vreedzame consensus voor in de plaats gekomen. Integendeel, de tegenstelling uit de oorlogsjaren maakte eind jaren veertig plaats voor een nieuwe: communisme versus kapitalisme, ofwel de Koude Oorlog. De Koude Oorlog verplaatste het gevaar verder naar het oosten, naar Moskou. Van Berlijn viel niets meer te duchten, de Bondsrepubliek behoorde net als Nederland tot de eerste lidstaten van de EGKS (de latere Europese Gemeenschap) en werd in 1955 lid van de NAVO.

In de Nederlandse maatschappij was er in deze jaren slechts gering aandacht voor de oorlog en de bezetting, maar de Koude Oorlog zorgde ervoor dat velen bang waren dat de communisten zich wel eens tot de NSB-ers van de toekomst konden ontwikkelen.[19] Vóór 1945 hadden de voormalige nationaal-socialisten de communisten actief bestreden en hoewel dat tijdens de Koude Oorlog wel erkend werd, bevorderde dat de integratie van de collaborateurs toch maar gedeeltelijk. Zij waren in hun steun aan het Duitse nazi-regime fout geweest en van dat imago kwamen ze niet zo makkelijk af. Tegelijkertijd herinnerde men zich ook het verzetswerk van de communisten tegen de Duitse bezettingsmacht. De gewijzigde scheidslijnen tussen vriend en vijand als gevolg van de Koude Oorlog leidde dus tot een ambivalente houding zowel ten opzichte van communisten als van nationaal-socialisten. In die hem geenszins welgezinde maatschappij keerde Goedewaagen dus na acht jaar afwezigheid terug.

De erfenis van Goedewaagens cultuurpolitiek

Langzamerhand was de Nederlandse samenleving weer in haar gewone doen teruggekeerd. Toen Goedewaagen vrij kwam, waren de winkels alweer gevuld met spullen die zonder bon verkrijgbaar waren, het puin van de gebombardeerde steden was grotendeels geruimd en vervangen door nieuwbouw en het kabinet Beel was al gevallen en vervangen door het eerste kabinet Drees. In de tijd dat Goedewaagen in de gevangenis zat en niet deelnam aan de wederopbouw van de Nederlandse samenleving, speelde zich op het vlak van de overheidsbemoeienis met de kunsten een reeks gebeurtenissen af, die hun curieuze beginpunt

[17] NA CABR 3866 inv.no. 70897 III, Rapport Voorlopige Invrijheidsstelling (20 februari 1952). NHA Beth 423 inv.no. 38, Brief Goedewaagen aan Beth (15 april 1952).
[18] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (3 januari 1952).
[19] Tames, *Besmette jeugd*, blz. 192-193.

vonden in de erfenis van Goedewaagen en zijn DVK. Geëngageerde kunstenaars, met name de handvol die zich weigerden te schikken in het nationaal-socialistische kunstbeleid, wensten dat er na de oorlog een fundamentele verandering op gang zou komen. Het was hen voor de oorlog al een doorn in het oog dat de overheid de belangen van de kunst had verwaarloosd en de zorg voor kunstenaars overliet aan het particulier initiatief. Het roer moest om na de oorlog. Maar hoe?

Er waren verschillende groepen die zich met deze vraag bezighielden. Het meest geprononceerd waren het Haagse Comité en het Amsterdamse Comité. Het Haagse Comité werd eind 1941 al opgericht in kringen van kunstenaars en intellectuelen die zich tegen de Kultuurkamer verzetten. Het comité stond een autoritaire organisatie voor ogen en wilde de kunstenaars indelen in beroepsgroepen waarvan het lidmaatschap verplicht zou zijn.[20] Deze, ondemocratische, elementen stonden nauwelijks een stap verwijderd van Goedewaagens Kultuurkamer-idealen. Het Amsterdamse Comité werd opgericht in de zomer van 1942 in de kringen van De Vrije Kunstenaar, was overwegend communistisch ingesteld en had meer oog voor de sociale positie van de kunstenaar.[21]

De plannen van beide comité's bevatten opvallend veel elementen die ook in het beleid van Goedewaagen zaten: de ordening van het kunstleven op corporatistische grondslag, de heroriëntatie van de kunstenaar op de samenleving, de instelling van beroepsgroepen, de beteugeling van de beunhazerij, de nauwere band met de overheid en, bij het Haagse Comité, de autoritaire insteek met het verplichte lidmaatschap.[22] Een deel daarvan is te wijten aan de tijdgeest – enkele jaren na de oorlog was het bijvoorbeeld ondenkbaar geworden om kunstenaars te dwingen verplicht lid te worden van een koepelorganisatie en ook de beunhazerij van 'niet-erkende' kunstenaars werd na de oorlog veel minder als een probleem gezien. Het elementaire verschil tussen de Haagse en Amsterdamse plannen en de Kultuurkamer was dat er geen bevolkingsgroepen om ras en geloof werden uitgesloten.

Eind 1943 werden de twee comité's onder leiding van de latere directeur van het Stedelijk Museum, Willem Sandberg, verenigd tot de Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars, kortweg de Federatie genoemd. Tijdens de oorlog werden de plannen op elkaar afgestemd in de sfeer van verbroedering die toen heerste en werden de geschillen op een laag pitje gezet. Men was het erover eens dat een eenheidsorganisatie van kunstenaars de beste waarborg was voor de bloei van het kunstleven, de ontwikkeling van het overheidsbeleid en de versterking van de positie van de kunstenaars. Maar direct na de bevrijding, in de oprichtingsweken van de Federatie, openbaarden zich al de ergernissen over en weer.[23]

Het is achteraf bezien niet ondenkbaar dat de figuur van Willem Sandberg de zo door hem gewenste eenheid onder de kunstenaars eerder kwaad dan goed deed. Sandberg was in

[20] Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars (ANFBK), map 64, (1944-1946) I.
[21] Renders, 'Kunstenaarsorganisaties', blz. 110.
[22] NIOD DOC II 395 map c, Plan getiteld 'Beschouwingen over het vraagstuk van de opbouw en organisatie van het Nederlandse kunstleven'.
[23] Joost Smiers, *Cultuur in Nederland 1945-1955. Meningen en beleid* (Nijmegen 1977) blz. 91-92.

feite zijn tijd in meerdere opzichten ver vooruit. Pal na de oorlog maakte hij van het Stedelijk Museum een centrum van eigentijdse kunst met een opvoedende en inspirerende leidraad en hief hij de aloude conserverende taakstelling vrijwel op. Dit was tegen het zere been van kunstenaarsverenigingen als De Onafhankelijken en De Brug, die vóór die tijd de dienst uitmaakten als het ging over de nieuwste ontwikkelingen. Dit nam Sandberg nu van hen over en hij zette hen bovendien buiten spel, vooral ook omdat de vernieuwingen waar Sandberg naar op zoek was, zich niet binnen de gelederen van deze verenigingen voltrokken. Omdat Sandberg bovendien een belangrijke rol speelde in de oprichting van de Federatie, werd hij het mikpunt van kritiek van vele kunstenaars, ook van hen die door hun (vaak collectieve) aanmelding bij de Kultuurkamer voorlopig geweerd werden uit het kunstleven.[24] Bovendien stuitte Sandbergs beleid ook op publieke afkeuring. De weerzin tegen alles wat experimenteel, surreëel of abstract was in de kunst, was zeker niet alleen voorbehouden aan de nationaal-socialisten, en bleef nog jarenlang bestaan.

In maart 1945 bereidde Gerrit van Poelje zich voor op zijn terugkomst als secretaris-generaal bij OK&W en zette hij zijn plannen voor de reorganisatie van het departement op papier.[25] Het DVK moest verdwijnen, maar dat wilde niet zeggen dat het gehele beleid mee moest verdwijnen. Hij pleitte dan ook voor een continuïteit van de, sinds 1940 sterk verhoogde, begroting. Hij achtte het zelfs onmogelijk, 'dat de staat zich alsdan van het geheele terrein, waarop dit departement, zij het op zeer eigenaardige wijze, heeft gewerkt, terug trekt. Bij de kunstenaars, journalisten en anderen, wier arbeid op de vorming van de volksovertuiging grote invloed heeft, zou dit terecht ernstige ontstemming verwekken.'[26] En inderdaad werden het DVK en de Kultuurkamer bij Koninklijk Besluit buiten werking gesteld, maar de begrotingen bleven opmerkelijk genoeg gehandhaafd.[27]

Het op 24 juni 1945 in werking getrede buitenparlementaire kabinet Schermerhorn-Drees bestond uit zeven ministers uit sociaal-democratische hoek, vier uit de confessionele kringen en een paar niet-gebonden onafhankelijke leden. Het kabinet streefde ernaar om de oude vooroorlogse tegenstellingen te vervangen door nieuwe uitgangspunten en in dat streven om het Ministerie van OK&W tot een 'centrum van volksopvoeding' te maken.[28] 'Op het gebied der kunst zal de Regeringsbemoeiing van de grond af moeten worden georganiseerd (...)', sprak Schermerhorn voor de radio.[29] Het cultuurbeleid moest niet alleen de burgerlijke cultuur voor de massa ontsluiten, zoals Boekman voor de oorlog had bepleit, maar sterker: de massa moest in culturele zin worden opgevoed. Het cultuurbeleid kreeg tot taak om het mentale klimaat van de samenleving te veranderen. De bevolking had volgens de regering immers mentaal zeer te lijden onder de veramerikanisering van het

[24] Stokvis, *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland*, blz. 16-17.
[25] G.A. van Poelje, 'Overheidsbemoeiingen met het onderwijs', in: J.J. van Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel 3* (Arnhem/Amsterdam 1952) blz. 259-275.
[26] G.A. van Poelje, *Sexaginta Anni. Een mensenleven in openbare dienst* (Alphen aan de Rijn 1961) blz. 175-181.
[27] Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, verschenen te Londen, no. E 93 (17 september 1944).
[28] F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees, 24 juni 1945-3 juli 1946* (Assen 1977) blz. 511.
[29] Minister-President Schermerhorn op de radio (27 juni 1945). Vgl. Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, blz. 334.

culturele leven, zoals de invloed van de jazz, bioscoopfilms en populaire muziek liet zien.

De nieuwe minister van OK&W Gerard van der Leeuw zei over deze cultuurtaak:

> 'Het moet in Nederland van de nieuwe gezindheid niet meer kunnen voorkomen, dat een kind op straat niets fatsoenlijks te zingen heeft of dat de jongens en meisjes, die dansen willen, niets anders kennen dan de nieuwste negerproducten. De volkszang en de volksdans mogen op de toekomstige volksschool, naast de Nederlandsche taal de eereplaats innemen.'[30]

Het is pijnlijk te constateren dat Van der Leeuw hier in feite dezelfde censuur op buitenlandse ('volksvreemde') invloeden propageerde als Goedewaagen in zijn tijd gedaan had.

Het regeringsstandpunt stond niet op zichzelf. Het Nationaal Instituut, opgericht onder particulier initiatief, zag het precies zo. Volgens dit instituut (later opgegaan in het Prins Bernhard Fonds) was kunst verworden tot koopwaar en kermisvermaak; de massa verlustigde zich aan het 'klatergoud' van buitenlandse productiecentra als Hollywood. De Nederlandse cultuur dreigde 'gedenatureerd' te worden door swing, tango en schlager. 'Ondanks alle gesmaal op Goebbels zien belangrijke machten het grote belang in van propaganda voor hun eigen nationale cultuur.' Daarom streed het Nationaal Instituut voor de 'geestelijke en culturele weerbaarheid van ons volk' en omschreef zichzelf in 1946 als 'een Departement van Volksvoorlichting dat (...) geen departement is.'[31]

Vol overtuiging presenteerde het Federatiebestuur van kunstenaars in juli 1945 in *De Vrije Kunstenaar* zijn ideeën met een manifest gericht aan de 'Kunstenaars van Nederland'. Maar kort daarna maakten Sandberg c.s. een grote fout door zitting te nemen in de Ereraden voor de Kunst die de zuivering van de kunstenaars ter hand zouden nemen. De Federatie had de illusie dat zij, met rugdekking van de regering en het Militair Gezag, alle ongewenste kunstenaars en gezelschappen (lees: zij die zich bij de Kultuurkamer hadden aangemeld) uit het kunstleven kon verwijderen en in heel Nederland een brandschone hervatting van het kunstleven kon bewerkstelligen.[32] Dat het grootste deel van de kunstenaars, zich niet kon beroepen op zo'n brandschoon geweten, ging ten enenmale aan de pioniers van de Federatie voorbij. Het was de bedoeling dat alle 'goede' en professionele kunstenaars lid werden en de Federatie benadrukte dat het van groot belang was dat iedereen zich aansloot. Want eerst moesten de kunstenaars laten zien dat ze de dragers waren van de Nederlandse cultuur, vooral tegenover het nieuwe kabinet-Schermerhorn. 'Daarna kunnen we altijd nog gezellig onderling en binnenskamers gaan twisten.'[33]

De Federatie verwachtte dat de regering-Schermerhorn haar als enige belangenorganisatie van kunstenaars zou erkennen. En meer dan dat: in feite zou de Federatie het kunstbeleid voeren. Uiteraard voorzien van grote bevoegdheden en ruime geldmiddelen. Maar veel kunstenaars kregen een negatief beeld van de regering, omdat die 'zo'n betuttelende

---

[30] G. van der Leeuw, *Balans van Nederland* (Amsterdam 1945), blz. 149.

[31] Jaap Verheul en Joost Dankers, *Tot stand gekomen met steun van... Vijftig jaar Prins Bernhard Fonds, 1940-1990* (Zutphen 1990) blz. 78-79, 83.

[32] Fenna van der Burg en Jan Kassies, *Kunstenaars van Nederland! Om eenheid en zeggenschap. Het ontstaan van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen en de Raad voor de kunst 1942-1950* (Amsterdam 1987) blz. 49.

[33] Als geciteerd in: Smiers, *Cultuur in Nederland*, blz. 95.

organisatie als de Federatie zou erkennen' en sloten zich níet aan. Dat de Federatie niet van meet af aan op handen werd gedragen had ook te maken met het feit dat deze een uitgesproken afkeer had getoond van kunstenaars die zich hadden aangemeld bij de Kultuurkamer. Dat was ook een kapitale tactische fout en leidde tot een diepe kloof tussen de 'goede' en de 'foute' kunstenaars in plaats van de vurig gewenste eenheid.[34]

Al in de eerste maanden van haar naoorlogse bestaan onderging het Ministerie van OK&W een belangrijke wijziging: secretaris-generaal Van Poelje moest plaatsmaken voor Hendrik Jan Reinink, die hem in augustus 1940 ook al had opgevolgd en tijdens de oorlogsjaren voorzitter was van het Haagse Comité. Hij was een uitgesproken voorstander van de nieuwe cultuurpolitiek en bevriend met minister Van der Leeuw. Het departement kreeg een Directoraat-Generaal voor Kunsten en Wetenschappen, nota bene gevestigd in het voormalig gebouw van het DVK aan de Prinsessegracht. Van der Leeuw benoemde een drietal regeringsadviseurs voor de kunsten: de dichter Martinus Nijhoff voor letteren, dramaturg dr. Benjamin Hunningher voor toneel en de musicoloog dr. Eduard Reeser voor muziek.[35]

De vorming van een eigen Directoraat-Generaal Kunsten en Wetenschappen was niet alleen een rechtsstreeks gevolg van Van der Leeuws voorgestane actieve cultuurpolitiek. Secretaris-generaal Reinink zag daarmee ook zijn persoonlijk belang gediend, want hij werd benoemd tot directeur-generaal. In de Federatie werd verdeeld gereageerd op de instelling van een Directoraat-Generaal voor de Kunsten en op de regeringsadviseurs. Willem Sandberg was er niet erg gelukkig mee; hij stond, als concurrent uit het voormalige Amsterdamse Comité, een veel democratischer Raad voor de Kunst voor die de sociale positie van kunstenaars zou verbeteren. Maar Nico Donkersloot, Federatiebestuurder vanuit het Haage Comité, stond wel positief tegenover de ontwikkelingen zoals zijn comité-collega Reinink die in gang had gezet.[36]

Het Directoraat-Generaal Kunsten en Wetenschappen bestond uit zes afdelingen, waarvan vijf voor de kunsten: Muziek, Toneel en Letteren; Beeldende Kunsten; Film; Radio; Oude Kunst en Natuurbescherming. Op de begroting van 1946 werden 24 ambtenaren opgevoerd. Ter vergelijking: in 1939 werkten er bij de Afdeling Kunsten en Wetenschappen slechts zeven ambtenaren. Nieuw was de bemoeienis met film en radio. De afdeling Film kreeg een bezetting van drie ambtenaren en had onder meer tot taak het stimuleren van de kunstzinnnige en culturele Nederlandse kwaliteitsfilm. De vernieuwing van het omroepstelsel had echter meer voeten in de aarde. Van der Leeuw was voorstander van een nationale omroep, die het verzuilde bestel zou moeten doorbreken.

De relatie tussen overheid en kunsten was in de zomer van 1945 revolutionair veranderd ten opzichte van de vooroorlogse situatie. In aandacht, plaats in het overheidsapparaat, begroting en personeel was het beleid erop gericht substantieel meer aandacht te besteden aan de ontwikkeling, stimulering en uitvoering van de kunst en de kunstenaars. Er waren,

---

[34] Smiers, *Cultuur in Nederland*, blz. 97.
[35] Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, blz. 334-341.
[36] Smiers, *Cultuur in Nederland*, blz. 88-89.

weliswaar niet onder de paraplu van dezelfde ideologie, grote overeenkomsten tussen de visies van het duo Van der Leeuw en Reinink, en Goedewaagen. Voor de overheid zag Van der Leeuw dezelfde taken weggelegd als Goedewaagen in zijn tijd: distributie, stimulering en het wegnemen van beletsels die de bloei van de kunsten in de weg staan, kunsteducatie op scholen, financiele ondersteuning met subsidies, maar ook controle van kwaliteit en opleiding.[37] Met name het idee van de nationale eenheid en de taak van kunst in de verheffing van het volk waren bij beide visies richtinggevend in de vaststelling van het beleid. Een dergelijke visie was in het vooroorlogse cultuurbeleid nooit tot uiting gekomen.

Het kwam echter in dat eerste naoorlogse regeringsjaar niet tot daden, noch op het ministerie noch bij de Federatie. De behoudende krachten waren sterker. Veel vooroorlogse instellingen kwamen ongewijzigd terug: de politieke partijen, de vakbeweging, de omroepen... De brede basis onder de kunstenaars die de Federatiebestuurders aanwezig dachten voor hun ideeën bleek te ontbreken. De samenwerking met Van der Leeuw en Reinink kwam niet van de grond omdat de Federatie kortgezegd te rood was voor het ministerie – er gingen geruchten over de Federatie als 'communistische mantelorganisatie'.[38] Reinink werd gaandeweg een stuk minder genegen de Federatie als enige overkoepelende kunstenaarsorganisatie te erkennen.[39]

Tot overmaat van ramp waren bestuursleden van de Federatie tot over hun oren verwikkeld in de zuiveringskwesties rondom collega-kunstenaars, terwijl de commissies die over de zuivering moesten adviseren uit onafhankelijke leden zouden bestaan. De ereraden voor de kunst kregen veel protest vanwege hun onevenwichtige wijze van oordelen over de daden van kunstenaars en gezelschappen. Veel kunstenaars beschouwden de uitspraken als onverteerbaar en onrechtvaardig. Een en ander veroorzaakte een verwijdering tussen het Federatiebestuur en de leden. Bovendien mislukte de zuivering volledig, omdat richtlijnen ten enenmale ontbraken en er tot april 1946 geen bij wet vastgelegde sancties aan foute kunstenaars konden worden opgelegd. Niet helemaal ten onrechte werd de schuld van de mislukte zuivering bij Sandberg c.s. gelegd.[40]

In mei 1946 was de breuk tussen de Federatie en Reinink definitief. Een gezamenlijk overleg leverde goede voornemens op, die echter nooit werden uitgevoerd. 'De Federatie is op een dood punt', schreef Donkersloot somber.[41] In de jaren erna zou de Federatie alleen nog op grote afstand betrokken blijven bij het cultuurbeleid. Al weten de kunstenaars zelf het mislukken van de doelstellingen van de Federatie vooral aan externe factoren, feit is dat zowel vóór als na de oorlog alle pogingen tot de opzet van eenheidsbewegingen uitliepen op een fiasco door onderlinge verdeeldheid, het ontbreken van één gemeenschappelijk doel en het onvermogen het politieke spel te spelen.

[37] G. van der Leeuw, *Nationale Cultuurtaak* (Den Haag 1947) blz. 134-137.
[38] Renders, 'Kunstenaarsorganisaties', blz. 115.
[39] Van der Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, blz. 114.
[40] N.K.C.A. in 't Veld, *De ereraden voor de kunst en de zuivering van de kunstenaars. Een bijdrage tot de geschiedschrijving van de zuivering van het vrije beroep* (Den Haag 1981) blz. 28, 85-86.
[41] Van der Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, blz.139-140.

En zo stelde minister Van der Leeuw op eigen initiatief in 1946 het eerste kunstbudget van betekenis vast: het waren de ongewijzigde begrotingsbedragen van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten, de rechtsstreekse erfenis van Goedewaagens cultuurbeleid.[42] Uiteraard werd zijn beleid ideologisch niet overgenomen, maar instrumenteel had men Goedewaagens erfenis volledig aanvaard. De rijkssubsidies en de vaste salarissen alsmede de sociale voorzieningen voor kunstenaars bleven na 1945 gehandhaafd. Was het geld van Goedewaagen niet voorhanden geweest, dan had Van der Leeuw het moeten krijgen van zijn collega van Financiën, Piet Lieftinck. Met een kunstleven, waarin de eenheid en overtuigingskracht nog steeds ver te zoeken was, is het te betwijfelen of dat gelukt zou zijn.

Voor de sociaal-democraat Van der Leeuw liepen de verkiezingen van mei 1946 desastreus af. De Katholieke Volks Partij, opvolger van de vooroorlogse RKSP, won en er trad een rooms-rood coalitiekabinet aan onder leiding van de KVP-er Louis Beel; voor veranderingsgezinden als Van der Leeuw was geen plaats meer. De katholieken hadden zich in dat ene jaar van Van der Leeuw groen en geel geërgerd aan zijn politiek, 'besmet met de coccen van wat al te sterke staatsbemoeiing', en eisten de post van Onderwijs op. Zijn benoeming was nauwelijks rond, of de nieuwe minister Jos Gielen draaide de reorganisatie van Van der Leeuw volledig terug. Het Directoraat-Generaal werd opgeheven en de regeringsadviseurs voor de kunst ontslagen. De vijf afdelingen voor de kunsten werden teruggebracht naar één. Slechts een enkel initiatief van zijn voorganger, zoals de oprichting van het Holland Festival, nam Gielen over.[43] Maar ondanks het kortwieken van de *K* uit het ministerie van OK&W, nam ook Gielen de begroting van Goedewaagen cq. Van der Leeuw goeddeels ongewijzigd over.[44]

De kunsten waren inhoudelijk terug bij af. Gielen draaide de klok terug en liet de ontwikkeling van het culturele leven over aan het maatschappelijke middenveld, het particuliere initiatief. Dat bleef ook zo onder zijn opvolger Rutten. Pas met de benoeming van Jo Cals tot Minister van OK&W in 1955, met Kunsten in zijn portefeuille, zou de situatie in zoverre verbeteren dat er een actievere bemoeienis met de kunsten kwam. Cals zou het departement min of meer conform de plannen van Van der Leeuw in 1945 reorganiseren, hetgeen betekende dat er een Directoraat-Generaal voor de Kunsten werd ingesteld. Met een beroep op de toenemende culturele belangstelling van het Nederlandse volk, 'vooral in lagen die vroeger weinig of niet met kunst in aanraking kwamen', op de toenemende verstedelijking en mechanisering die 'voldoende tegenwicht op cultureel gebied' noodzakelijk maakten en op de geweldige achterstand die op het terrein van de kunsten moest worden ingehaald, lukte het Cals in deze jaren met veel moeite om de nodige gelden voor de kunsten binnen te halen.[45] Met de installatie van diverse adviescommissies, zoals de Raad voor

[42] Rijksbegroting voor het dienstjaar 1946, hoofdstuk VI Begroting en Memorie van Toelichting van OK&W. Handelingen Voorlopige Staten Generaal (1945-1946) II Bijlage A.
[43] Het Holland Festival presenteerde in juni 1947 het eerste festival met buitenlandse concerten en voorstellingen en kreeg een bescheiden garantie-subsidie van f 8.500 van Gielen; secretaris-generaal H.J. Reinink werd voorzitter van de stichting.
[44] Rijksbegroting voor het dienstjaar 1947.
[45] Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, blz. 438.

de Kunst (1955), diverse commissies voor kunstzinnige vorming, toneel en orkesten (1955) en de Monumentenraad (1961) zou hij als eerste een wettelijke grondslag voor de cultuurpolitiek leggen.

Goedewaagen zou het in vrijheid en bij leven meemaken: tien jaar na de bevrijding had de overheid een draai van 360 graden gemaakt in zijn cultuurbeleid. Van de actieve cultuurpolitiek van Van der Leeuw met het geld van Goedewaagen was het beleid via het particuliere initiatief weer terug bij een positieve taakopvatting ten aanzien van de kunsten door de rijksoverheid.[46] Voor het eerst was de politiek trots op de subsidiëring van orkesten en toneelgezelschappen, op de aankoop van kunstwerken en de opdrachtverlening aan beeldend kunstenaars, op de lage toegangsprijzen zodat ook de massa van kunst kon genieten, op de kunstzinnige opvoeding van de jeugd en op de stimulering van de Nederlandse film.

Maar het was door de overheid zelf dat het overheidsbeleid voor de kunsten in zo'n stroomversnelling was geraakt en het beleid tot een vanzelfsprekendheid in het parlementaire debat was geworden. Goedewaagens departementale indeling en begroting hadden als beginpunt gediend voor een nieuwe organisatie van de kunsten in het overheidsbestel. Maar meer nog had zijn cultuurbeleid tot aanzet gediend om fundamentele vragen te stellen over de verantwoordelijkheid van de overheid ten aanzien van de kunsten. Die handschoen was door Van der Leeuw en Cals als ministers van OK&W daadwerkelijk opgepakt en zij hebben de discussie in het parlement gevoerd. De inbreng van de kunstenaars aan deze discussie was, evenals hun invloed op de uitkomsten ervan, te verwaarlozen.

Onder toezicht

Eén van de eerste dingen die Goedewaagen na zijn vrijlating ondernam, was het regelen van zijn financiën. Toen Truus in de zomer van 1946 Löhne had verlaten, had ze het spaargeld achtergelaten bij de plaatselijke dominee Karl Kraa. Met Kraa waren ze tijdens hun verblijf in Löhne bevriend geraakt en hij leek de juiste persoon om hun geld aan toe te vertrouwen. Kraa had het in hem gestelde vertrouwen niet beschaamd: onder de naam 'Goeseman' had hij een bedrag van 8.361 Reichsmarke gestort bij de Kreissparkasse. Dat geld stond nog steeds op de bank, al was het intussen omgewisseld naar Deutsche Marke en nog ongeveer DM 500,- waard. Kraa kon het echter niet naar Nederland sturen, want in deze tijd mochten Marken het land niet uit. Het geld moest in Duitsland besteed worden. Kraa, niet op de hoogte van Goedewaagens nijpende financiële situatie, stelde voor dat hij er boeken voor zou kopen, die hij dan naar Nederland zou sturen.[47]

Op welke wijze en wanneer Goedewaagen en zijn vrouw een woning in Den Haag wisten te bemachtigen is niet meer te achterhalen. Feit is dat ze in oktober 1952, toen de reclasseringsambtenaar zijn eerste controlebezoek aflegde, intussen op Bazarstraat 48 woonden, middenin de Zeeheldenbuurt. Ze hadden er één kamer en woonden er waar-

[46] Zie voor een treffend overzicht van het kunstbeleid uit de tijd zelf: J.F.M.J. Jansen, 'Overheid en kunst', *O.K.W. Mededelingen*, jrg. 20 no. 51-52 (22 december 1956) blz. 663-665.
[47] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Kraa aan Goedewaagen (8 mei en 31 juli 1952).

schijnlijk in bij een ander gezin. Omdat Goedewaagen een 'voorlopige invrijheidstelling' had, moest hij tot april 1956 onder toezicht van de Reclassering blijven, die hem elk kwartaal controleerde of hij niet in zijn oude fouten zou vervallen. Van deze huisbezoeken zijn rapportages bewaard gebleven, die een summier maar aardig inzicht geven in de wijze waarop Goedewaagen zijn leven weer vormgaf. De toezichthouder van de reclassering, G.A.Burgerhoudt, kende Goedewaagen nog uit zijn schooltijd, toen ze klasgenoten waren. Uiteraard was deze relatie bepalend voor de toon van de rapportages, die mild was en een groot meegevoel met de moeilijke positie van Goedewaagen aan de dag legde. Daar zal Goedewaagen zelf ook wel de hand in gehad hebben: hij stelde zich coöperatief op, vertoonde het juiste sociaal-wenselijk gedrag en benadrukte bij elk bezoek dat hij zijn politieke leven achter zich had gelaten.

En dus vatte Burgerhoudt een half jaar na Goedewaagens vrijlating diens situatie als volgt samen:

> *'Hij verdient f 100 per maand met privaatlessen en correctiewerk (oude letteren). Is a-politiek. Hij ondervindt moeilijkheden bij sollicitaties. Onderwijskringen 'lusten' hem niet door zijn politiek verleden. Ik (reclassering) deed pogingen voor een leraarsambt in Indonesie, wat mislukte; eveneens geen smoes bij een andere particuliere instelling. G kan zich met behulp van familie, zij het met moeite, bedruipen.'*[48]

In een notendop schetste Burgerhoudt hier Goedewaagens nieuwe leven: welke kansen op reïntegratie kreeg hij en welke greep hij aan? Goedewaagen had tijdens zijn gevangenschap een realistisch beeld van zijn terugkeer in de maatschappij; als voormalige prominente nationaal-socialist zou hij niet kunnen rekenen op een terugkeer op zijn oude, hoge, positie. Dat gold ook voor de andere voormalige hoogleraren. Ook Snijder, De Vries en Van Dam kwamen niet meer op hun vroegere niveau aan de bak en wisten dat. Snijder was kort na zijn vrijlating in 1953 naar Duitsland verhuisd, omdat er in Nederland geen mogelijkheden meer voor hem waren. De Vries ging in zelfgekozen ballingschap als leraar in Oostburg tot medio jaren vijftig. En voor Goedewaagen was het privé-onderwijs geworden. In zijn vroegere universiteits- en journalistieke wereld had hij door zijn vonnis nauwelijks mogelijkheden, terwijl hem in de Haagse onderwijskringen geen kansen werden geboden.

In dat licht is het begrijpelijk dat hij, samen met veel andere voormalige collaborateurs, een beroep deed op zijn kennissenkring uit de oorlogsjaren. Al deze mensen deelden immers dezelfde ervaringen van een maatschappij die hen niet al te welgezind was. Om toch een nieuw leven te kunnen opbouwen, zochten ze steun bij elkaar. In zijn algemeenheid bleven veel voormalige nationaal-socialisten na de oorlog in dezelfde kringen verkeren, soms om de verboden ideologie in ere te houden, soms gewoonweg omdat het familie en vrienden waren. Met gelijkgezinden werd openlijk gesproken over de belevenissen in oorlogs- en interneringstijd. 'Belde er een 'buitenstaander' aan, dan ging direct de knop om en

[48] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Rapport 3e kwartaal (20 oktober 1952).

ging het weer over neutrale onderwerpen: "Dat was ingebakken."'[49] Die houding gold ook voor Goedewaagen en Truus: ze hadden veel contacten met lotgenoten, maar wilden met buitenstaanders geen woord meer wisselen over het oorlogsverleden. En een buitenstaander was in dit opzicht ook zoon Tobie, die immers niet aan zijn vaders kant gestaan had in oorlogstijd.

Over schuld of schuldbewustzijn jegens de slachtoffers van de bezetting lijken Goedewaagen en zijn kompanen niet gesproken te hebben. In deze jaren waren de excessen van de holocaust algemeen bekend geworden. Maar de meeste voormalige collaborateurs noch de gewone burgers hielden zich na 1945 erg bezig met reflectie op de gebeurtenissen van na 1940, en zeker niet op de jodenvervolging. De onverschilligheid die Goedewaagen en consorten tijdens de oorlogsjaren al tegenover de Joodse bevolking getoond hadden bij de deportaties, zette zich na 1945 voort. Die onverschilligheid was dus geen reactie op de holocaust en op de discussie rondom de feiten daarvan, maar teerde juist op de drijfveren die die vervolging tenslotte mogelijk hadden gemaakt.[50] Zoals de oudste zoon van Rost van Tonningen het later verwoordde: '(...) vaststaande belastende feiten werden vaak ontkend of als onderdeel van de 'Engelse' propaganda gebrandmerkt. Ze zagen hun handelen vaak als heldendaden waarbij zij hun visie vaak verdedigden als 'de tijd ver vooruit'.'[51]

In zijn autobiografie gaf Goedewaagen zowel aan de gebeurtenissen zelf als aan zijn eigen betrokkenheid een nieuwe betekenis: een historische, waarin de schuldvraag niet relevant was, alleen de correcte interpretatie van de feiten. En voor Goedewaagen was het een cultuurhistorisch feit dat de Joden al sinds de klassieke oudheid buiten de maatschappij stonden.[52] In zijn ogen was de holocaust dan wellicht te interpreteren als de culminatie van de afkeer, minachting en uitsluiting waaraan het Joodse volk al eeuwenlang was blootgesteld. De zuivere nationaal-socialistische ideologie had daarmee niets van doen. Net als veel andere collaborateurs was hij domweg niet in staat de harde confrontatie met zichzelf aan te gaan en zich af te vragen wat zijn persoonlijke bijdrage aan de bezetting was geweest. En zolang hij in de kringen van gelijkgestemden verkeerde was dat ook niet nodig.

Goedewaagen en zijn vrouw bouwden in deze moeilijke tijd vriendschappen op met lotgenoten die de rest van hun leven zouden blijven bestaan. Met Pieter Jan (tot zijn dood in 1952) en Josephine van Megchelen bijvoorbeeld. En met Henk Krekel, Marius Dijt en Johan Carp, met wie Goedewaagen een nieuwe Wijsgerige Studiekring vormde, waar ze om beurten lezingen hielden.[53] Het groepje kwam tot medio jaren zestig regelmatig bij elkaar. Hoewel er in dit gezelschap geen sporen van enig politiek activisme of een herleving

---

[49] Tames, *Besmette jeugd*, blz. 175.

[50] Zie in dit verband ook de reactie van de Duitsers op de gebeurtenissen na 1933 in Matthias Heyl, 'Duitse herinneringscultuur. Gedachten en patronen' in: Frank van Vree en Rob van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) blz. 221-244.

[51] Grimbert Rost van Tonningen, *Uitverkoren maar niet bevlogen. Hoe doorbreken wij het bleke en verstarde leiderschap in Nederland?* (Heemstede 2005) blz 16.

[52] Zie hoofdstuk 4, *1934-1939 De ideoloog*, 'De wortels van Goedewaagens cultuurracisme'.

[53] NIOD, Persoonlijk Archief Hendrik Krekel, aanwinstno. 3618, Briefkaarten Goedewaagen aan Krekel (7 november 1952, 3 oktober 1963). Krekel organiseerde zelf ook weer zijn zondagse Krekelkring bij hem thuis.

van de oude ideologie te traceren zijn, zal het gemeenschappelijk verleden en de door allen doorstane jaren van internering een band voor het leven hebben gesmeed.

Uit de kring van collega-filosofen bleef Wigersma een trouwe metgezel. Hij had Goedewaagen een aantal keer in de gevangenis bezocht en hield hem op de hoogte van het reilen en zeilen in de wijsgerige wereld, met name uit de hoek van het Bolland Genootschap, dat in de jaren vijftig een kwijnend bestaan leidde.[54] Goedewaagen wilde dolgraag weer tot de gelederen van het Bolland Genootschap worden toegelaten, zodat hij weer kon beschikken over 'een gehoor', maar ondanks bemiddeling van Wigersma wilde het genootschap hem niet meer terughebben:

> 'Ik heb deze zaak met diverse menschen ook met een lid van het bestuur behandeld, doch heb niets kunnen bereiken. Men schijnt vrij algemeen bezwaren te hebben tegen je optreden in de jaren na '40 als leider van een door den bezetter ingesteld ministerie, zoodat je opneming als lid van het B.G. aanleiding zou worden tot onaangenaamheden, die men wil vermijden.'[55]

Er zijn ook aanwijzingen dat Goedewaagen tot aan zijn dood vriendschappelijke betrekkingen onderhield met Florentine Rost van Tonningen-Heubel, de weduwe van zijn in gevangenschap overleden kameraad Rost van Tonningen. Begin jaren vijftig stond hij in het gezin met drie kinderen bekend als 'oom Tom'. Eens schreef hij hen:

> *Over Goden, die wij niet kunnen aanvoelen, horen of zien, maar wier aanwezigheid wij in ons midden bespeuren. Over mensen, die wij kunnen aanraken, horen of zien, het zijn er veel, heel veel, misschien wel te veel. En zij zijn klein en zwak. Over helden van wie er weinig, heel weinig zijn. Zij zijn geen goden, geen mensen, maar godenmensen in mensengedaanten, grote hoge edele gestalten, die van verre zichtbaar worden en blijven. Zij leiden de mensen naar het schone, goede en ware. Maar deze begrijpen hen vast niet, vergruisen, verbannen en doden hen soms. Hun leven is moeilijk, maar altijd zuiver en groot. Jullie zult dan trachten aan hen gelijk te worden. Doe dat, vrindjes van mij, met al jullie hartstochten, wilskracht en talenten. De goden zijn onzichtbaar en de mensen klein en zwak. Zij hebben grote en sterke helden nodig. Zij vragen om hen.*[56]

Twintig jaar later benoemde Goedewaagen tegenover zijn zoon de toen als 'zwarte weduwe' bekend staande Florentine als 'vriendin'.[57]

De oudste zoon van Rost van Tonningen, Grimbert (1941), was één van de eerste leerlingen, die hij aannam voor privélessen. Naast filosofie wilde hij ook Grieks en Latijn doceren. Tegelijkertijd vormde hij met leerlingen uit de kring van voormalige nationaal-socialisten ook een huiswerkklasje. Grimbert was een schooljongetje van tien jaar oud toen hij Goedewaagen in 1952 leerde kennen. Zijn moeder had om bijlessen geschiedenis gevraagd

[54] NIOD TG 858 inv.no. 14, Brief Baltus Wigersma aan Goedewaagen (11 juni 1951)
[55] NIOD TG 858 inv.no. 14, Briefkaart Balthus Wigersma aan Goedewaagen (14 januari 1954).
[56] F.S. Rost van Tonningen-Heubel, *Op zoek naar mijn huwelijksring* (Erembodegem 1993) blz. 264. De brief is ondertekend met 'Oom Tom, 15 februari 1953, Den Haag'.
[57] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (28 januari 1975).

en ze dacht met deze lessen twee vliegen in één klap te slaan, aldus Grimbert:

> '(...) ik denk dat mijn moeder dacht dat het hem hielp – zij had toen al weer een beetje maar hij had helemaal niks, kwam net uit de gevangenis. En ze wist niet goed raad met mij. Ik was onaangepast, te onwillig om het normale onderwijs tot mij te nemen. Maar hévig geinteresseerd in geschiedenis en toen dacht ze (...) laat ik hem wat bijlessen laten geven door Tom. Dan krijgt hij de nodige interesses, dan wordt het allemaal wat gestructureerd. Dat is ook erg goed gelukt.'[58]

De lessen vonden plaats bij de familie thuis en Grimbert herinnerde zich ruim vijftig jaar later nog goed de sfeer ervan:

> 'De onhandige manier waarop hij ging zitten, het verstrooide van 'waar hebben we het de vorige keer over gehad' en het professorale... Nu ik het erover heb, komen die beelden weer terug. In de voorkamer aan de Frankenslag in Den Haag. Ik zie hem op de bank zitten en ik zat op een stoel naast die bank. Terwijl ik dacht dat het omgekeerd had moeten zijn. De stoel was ietsje lager. Dus hij keek echt zo op me neer.'

Van bijlessen in geschiedenis kwam weinig terecht. 'We hebben het verdomd weinig over geschiedenis gehad en veel over filosofie en dat bleek mij geweldig te interesseren.' Goedewaagen had al snel doorgekregen dat Grimbert een serieuze en leergierige jongen was, bij wie zijn filosofische lessen in rijpe grond landdden. Hij bracht Grimbert de beginselen van Kant én Hegel bij en koppelde deze aan de politieke actualiteit. Grimbert herinnerde zich dat hij Goedewaagen bestookte met kritische vragen, met name over Hegel. 'Ik had het gevoel dat die dwangmatigheid die bij mijn moeder en vader zat, ook bij Goedewaagen zat. Hij kon het kristalhelder uitleggen. Maar ik voelde dat er ergens iets niet klopte.' Na ongeveer tien lessen had Grimbert het wel gezien. 'Ik wilde door niemand geïndoctrineerd worden. Ik vertrouwde toen ook vrijwel niemand. Ook mijn moeder niet.' Kort daarna verhuisde de familie Rost van Tonningen naar Velp en verloor Grimbert Goedewaagen uit het oog.

In dezelfde tijd begon Goedewaagen met een tweewekelijkse cursus 'Inleiding in de philosophie van I. Kant'. Het was de eerste van een hele reeks van cursussen die hij in de loop van de jaren voor een uiteenlopend publiek zou geven. Het was hem kennelijk gelukt om een plek te krijgen in de Haagse Kunstzaal 't Center, waar hij gedurende tien maandagavonden college kon geven. Hij verzorgde zelf de werving van zijn gehoor, met briefkaartjes die hij in zijn kennissenkring rondstuurde. Na zijn eerste les constateerde hij vergenoegd:

> 'Nu, die was een succes; de opkomst behoorlijk en de tweede keer waarschijnlijk veel groter. Ik was in mijn element en merkte, dat ik veel luchtiger en ook persoonlijker sprak, dan 10 jaar geleden. Ik begon met een relaas over de twee lijnen, die in Kant samenkomen: de rationeel-mathematische (Descartes, Spinoza, Leibniz, Wolf) en de empiristisch-psychologische (Locke, Berkeley en Hume). De volgende 4 keer komt nu de Kritik d.r.V. [der reinen Vernunft] en na de Kerstvacantie de Kr.d.pr.V. [der praktischen Vernunft]'[59]

[58] Interview met Grimbert Rost van Tonningen (18 juni 2008). De overige citaten komen ook uit dit interview.
[59] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (26 oktober 1952).

Een maand en nog weer drie lessen later, klonk hij nog steeds tevreden: 'Mijn Kant-cursus loopt vlot. Er is een vast aandachtig gehoor. Er is een veelzijdige en verhelderende discussie na de pauze. En er is voor mij gelegenheid 'afscheid' te nemen van een denker, die mij van mijn 22e tot 36e jaar heeft beziggehouden en geboeid.'[60] In dezelfde brief meldde Goedewaagen tussen neus en lippen door dat zijn baan als leraar Duits op het instituut Ad Metam hem veel tijd kostte. Hij bereidde lessen voor over het Nibelungenlied en over *Parsifal*. Het is de enige keer dat hij over dit werk spreekt; over Ad Metam en over Goedewaagens leerlingen is helaas niets bekend geworden.

Na het succes van de Kantcursus gaf Goedewaagen tot de zomer van 1961 onafgebroken elk seizoen een cursus. Van september tot en met december 1953 gaf hij op instigatie van ene jonkheer J. van den Bosch bij diverse mensen thuis een lezingenreeks over Goethes *Faust*.[61] Voor tien gulden per persoon konden geïnteresseerden acht keer luisteren naar lezingen met onderwerpen als 'Het duivelsavontuur in de europese litteratuur', 'De weddenschap en Gretchen', 'Het oerbeeld van Helena' en 'Fausts vereeuwiging'. In de jaren erna werden de onderwerpen steeds wijsgeriger van aard, zoals 'Plato en het platonisme' (1955/56), 'De menselijke existentie' (1958/59) en 'Normen, waarden en idealen' (1960/61).[62]

Met zijn lessen, cursussen en correctiewerk verdiende Goedewaagen naar eigen zeggen f 100 per maand. Omgerekend naar huidige maatstaven is dat ongeveer 1.100 euro. Ongetwijfeld heeft moeder Anna nog bijgesprongen, al was het maar met een paar tientjes per maand. Hoewel Burgerhoudt in zijn rapportages stelde dat Goedewaagen het financieel erg zwaar had, lijkt dat in de praktijk wel mee te vallen. Niet alleen waren Goedewaagen en Truus vanouds al een sober leven gewend, maar vanaf 1953 kon Goedewaagen zich ook de luxe permitteren van een 'leskamer', in de Danckertstraat, niet al te ver lopen van zijn woning. Hij verbleef daar meestal overdag; 's ochtends ging hij er studeren en 's middags ontving hij er zijn huiswerkklasje, door Goedewaagen beschreven als 'drie tot zes jongetjes met "concentratie-lacunes" – zoals de nette term luidt.'[63] Uit de rapportages van de reclassering blijkt ook dat Goedewaagen en Truus in deze tijd in de Bazarstraat vijf huizen opschoven, naar een andere éénkamerwoning zonder keuken. Ook hier betrof het inwoning.

De rapportages, die elk kwartaal na zijn huisbezoek door Burgerhoudt werden geschreven, geven de gemoedstoestand van Goedewaagen in het eerste jaar na zijn vrijlating kort maar treffend weer. Aanvankelijk was hij, ondanks de tegenslagen bij het zoeken van serieus werk, vol goede hoop over de toekomst: 'De lessen lopen niet hard, men verlangt geen NSB leraar. Zal snel op zijn pootjes terechtkomen als z'n arbeidsmogelijkheden groeien willen.'[64] Een paar maanden later, toen hun woonsituatie door de verhuizing iets verbeterd was, noteerde Burgerhoudt: 'Leeft rustig en teruggetrokken, a-politiek.'[65]

---

[60] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (30 november 1952)
[61] Wie deze J. van den Bosch was, is onbekend aan auteur.
[62] NIOD TG 858 inv.no. 37, Ongeadresseerde gestencilde brief Goedewaagen aan de deelnemers van de philosophische kring (augustus 1961)
[63] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (10 januari 1954).
[64] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Rapport 4[e] kwartaal (december 1952)
[65] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Rapport 1[e] kwartaal (13 maart 1953).

Maar een paar maanden later was de toon anders. Goedewaagen leek zich ongelukkig te voelen over de afwijzing van zijn gratieverzoek om weer in overheidsdienst werkzaam te mogen zijn, de onmogelijkheid van een terugkeer in de wetenschap, zijn armzalige bestaan als bijlesleraar van puberale rotjochies, en het inwonen in een huis zonder basale voorzieningen als een keuken voor Truus. 'Gaat gebukt onder handicap van verbod ambten bekleden. Op moeizame wijze slaat de heer G zich door het leven. Zonder woning en zonder positie is het niet eenvoudig om in tevredenheid verder te leven.'[66] Ook het verplichte reclasseringstoezicht frustreerde hem zeer en hij vroeg Burgerhoudt of dat niet kon ophouden. En de brave toezichthouder, die hem intussen een jaar lang had gecontroleerd op gedragingen van 'goed Nederlanderschap', liet de minister van Justitie terstond weten dat wat hem betreft het toezicht beëindigd kon worden.

> 'Op grond van vele gesprekken (...) kom ik tot de conclusie dat de heer Goedewaagen a-politiek is, leergeld heeft betaald en gevaar voor recidive, in casu zich wederom begeven op (verkeerd) politiek terrein, acht ik uitgesloten. (...) Hij is een door en door fatsoenlijk en beschaafd man, die niet anders begeert dan rustig voort te leven met zijn echtgenote.'[67]

Maar Burgerhoudts meerderen op het Rijksreclasseringsbureau waren niet op hun achterhoofd gevallen en weigerden namens de Minister van Justitie aan het verzoek te voldoen: 'Tegenover de reclassering v.e. dergelijke figuur is m.i. wel enige scepsis op zijn plaats!'[68]

En die scepsis was niet ongegrond. Nu de mogelijkheden in Nederland uitgeput leken, wendde Goedewaagen meer en meer de blik naar Duitsland. Hij schreef naar diverse Duitse kennissen van weleer in de hoop dat zij hem konden helpen, met name aan werk in Duitsland. Uit deze brieven blijkt dat hij nog geen afstand gedaan had van zijn vooroorlogse ideeën en denktrant.

In een brief aan de Duitse hoogleraar Schröder, die hij in 1944 had leren kennen, dacht hij met weemoed terug aan zijn voormalige *Heimat*, waar hij zich in de nadagen van de oorlog zo gelukkig had gevoeld. 'Wie oft während einsamster Stunden in meiner Zelle habe ich an der Zeit in Löhne und des Lebens in unserer geistigen deutschen Heimat gedacht! Dann kam eine machtlose Sehnsucht über mich und eine tiefe Trauer um ein verlorenes Land, das man nur mit der Seele sucht.'[69]

Holland

In de herfst van 1953 leek het tij te keren. Zijn vele brieven naar vrienden en collega's in Duitsland leverde hem een opdracht op van de Duitse uitgeverij Glock und Lutz in Neurenberg. Met deze opdracht op zak hoopte hij een betrekking te vinden in een uitgeverij of bibliotheek of bij een tijdschrift. Het had overigens al weinig gescheeld of hij had in de

---

[66] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Rapport 2e kwartaal (15 juni 1953).
[67] Brief Reclassering aan het Ministerie van Justitie (17 juni 1953).
[68] NA CABR 3866 inv.no. 70897 I, Aantekening op het reclasseringsrapport van 15 juni 1953; brief van de Minister van Justitie (24 juli 1953).
[69] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Schröder (25 juli 1954). Goedewaagen citeerde hier vrij naar Goethe, 'Das Land der Griechen mit der Seele sucht' uit *Iphigenie auf Taurus* (1779).

zomer van 1953 een baan gevonden bij een Keulse uitgeverij en antiquariaat. Waarom dat niet doorging is niet duidelijk, maar laat zich gezien het voorgaande raden. Dit keer was het raak: Goedewaagen mocht het vierde deel in de serie *Geistige Länderkunde* schrijven, een serie die bedoeld was om de Duitsers vertrouwd te maken met de volksaard van andere landen in Europa en de wereld. Na Frankrijk, Italië en Scandinavië was het nu de beurt aan Nederland. Delen over Engeland, Spanje, Oostenrijk, Zwitserland, België, de Verenigde Staten van Amerika, Zuid-Amerika en het Verre Oosten zouden nog volgen. Volgens het contract werd hij aangemerkt als *Verfasser*, auteur, van 'Holland (Geistige Länderkunde) in deutscher Sprache abgefasst'. Zijn honorarium werd vastgesteld op 10% per verkocht boek en twintig presentexemplaren.[70] 'Eine schöne Aufgabe', schreef Goedewaagen aan zijn vriend Schröder, 'an die ich gleich energisch herangegangen bin (...). Jedenfalls ein neuer Anfang.'[71] Hij ging er voortvarend mee aan de slag. Al zijn tijd ging erin zitten en het was veel werk, liet hij aan Tobie jr. weten, maar ook inspirerend.[72]

De laatste rapportage van toezichthouder Burgerhoudt rept met geen woord over deze nieuwe opdracht. Ook de nieuwe toezichthouder die hem opvolgde, D. Harms, vermoedde niets van Goedewaagens activiteiten in Duitsland. Goedewaagen hield zich koest en wierp Harms zo nu en dan een kluifje toe: 'Gaf deze winter op meerdere plaatsen een cursus van 8 lessen over Goethes Faust, zeer interessant. Hieraan verdient hij eveneens een kleinigheid,' noteerde Harms in maart 1954. Hij was onder de indruk van de keurige professor op zijn armoedige woninkje en beijverde zich voor betere huisvesting. Inderdaad verhuisden Goedewaagen en Truus begin 1954 naar een kamer met keuken in de Balistraat 90, in de betere Archipelbuurt. '(...) inwoning natuurlijk,'meldde Goedewaagen aan Tobie, 'in een vroeger, deftige straat in een huis dat veel weg heeft van Bazarstraat 48. Wij houden van die sfeer van Couperus en Marcellus Emants, liever 18e of 17e eeuw, maar daar kom je alleen bij de gratie van een toeval aan.'[73]

Bijna twee jaar werkte Goedewaagen, tussen de bijlessen, privaatlessen en cursussen door, aan het boek over Nederland. Toen het af was, lag er een volledig in het Duits geschreven manuscript, dat in 1956 werd uitgegeven in boekvorm onder de titel *Holland*, gebonden in mooi blauw linnen.[74] In acht hoofdstukken behandelde Goedewaagen de Hollandse volksaard en het karakter van de Nederlander, de gewesten, de wereldbeschouwing (katholicisme, protestantisme, de oecumenische beweging, humanisme en pantheïsme), de economie en de politiek, opvoeding en onderwijs, de kennisoverdracht (pers, omroep, musea en monumentenzorg), de kunsten (met name literatuur, toneel, dans en muziek, de beeldende kunsten en film) en de filosofie in haar natuurwetenschappelijke, historische, taalkundige, religieuze en sociale geledingen. Ook aan de geschiedenis van de filosofie ging het boek niet achteloos voorbij, waarmee de nadruk op de filosofische onderwerpen opval-

[70] NIOD TG 858 inv.no. 38, Verlagsvertrag Glock und Lutz en 'Goedwagen' (15 mei 1954).
[71] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Schröder (25 juli 1954).
[72] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (10 januari 1954).
[73] NIOD TG 858 inv.no., Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (10 januari 1954).
[74] Theodor Meursen (pseud. Tobie Goedewaagen), *Holland* (Neurenberg 1956).

lend zwaar werd, maar bij de uitgeverij noch bij de recensenten tot vraagtekens leidde. De onderwerpen worden beschreven vanaf circa 1914, al greep Goedewaagen in zijn betoog regelmatig terug op de zeventiende tot en met negentiende eeuw. Verder bevatte het boek een uitgebreide bibliografie van vooral overzichtswerken op bovengenoemde thema's, waarin ook zijn eigen *Das niederländische philosophische Schrifttum 1939 bis 1942* (Kant-Studien 1943) vermeld stond. Tot slot volgden een uitgebreid trefwoorden- en persoonsregister, en een klanktabel voor de correcte uitspraak van het Nederlands – zoals 'eu=oe (Goethe)'. Door het boek heen waren een paar foto's van stadhuizen opgenomen en een aantal werken in zwart-wit van de kunstenaars Johan Polet, John Rädecker, Charley Toorop, Pyke Koch en Jan Sluijters.

Hoewel het boek in vierhonderd pagina's een enorme opsomming is van namen, begrippen en gebeurtenissen uit de vaderlandse geschiedenis en een encyclopedische volledigheid nastreeft, leest het als een trein. Goedewaagen is erin geslaagd een overzichtelijk opgezet en vlot geschreven bijbeltje af te leveren, dat voor buitenlanders die in Nederland werkten, woonden of reisden een uitstekend naslagwerk vormde. Maar om een dergelijk boek ruim een halve eeuw later kritisch te beschouwen, is geen sinecure. Het boek is intussen aangevreten door de toenmalige tijdgeest, toen een opgeheven vingertje en belerende toon, zeker van een zich 'doctor' noemende schrijver, nog educatief en heel gewoon gevonden werd.

Cultuurhistorisch gezien koos Goedewaagen met *Holland* een onjuiste titel voor een boek over Nederland. In de inleiding lichtte hij zijn keuze toe: traditiegetrouw kwam het westen van Nederland de leiding over de andere delen van het land toe.

> 'Das Herz und das Haupt der "niederen Lande" arbeitet seit Jahrhunderten in dem von Amsterdam, Haarlem, Rotterdam und Utrecht als Winkelpunkten begrenzten Viereck. Hier pulsierte das Leben der Nation am reichhaltigsten und am stärksten. Hier eroberten die beiden Provinzen "Holland" das geschichtliche Recht, der ganzen Nation ihren Namen aufzudrücken.'[75]

Het was geen overtuigend argument en verderop in het boek weersprak Goedewaagen dan ook zijn eigen stelling: Holland was weliswaar eeuwenlang het centrum van het land, maar zonder de voedende krachten van het zuiden, oosten en noorden had het die rol niet kunnen spelen. 'Der Reisende, der nur Nordholland und Südholland besucht, befindet sich in der Lage des Holländers, der etwa meint in Paris die tiefsten Schichten der französischen Lebens kennenzulernen.'[76]

Er moet dus een andere reden geweest zijn waarom Goedewaagen zijn boek *Holland* noemde. In de behandeling van de Franse overheersing sprak hij namelijk wel expliciet over De Nederlanden, verdeeld in 'Südniederlande' en 'Nordniederlande'. Maar na de beschrijving van de afsplitsing van de zuidelijke Nederlanden in 1830 ging hij over op de termen 'Holland' voor de noordelijke Nederlanden en 'Belgien' voor de zuidelijke. Het antwoord ligt in het feit dat Goedewaagen het begrip Nederland/Niederlande wilde bewaren

---

[75] Meursen, *Holland*, blz 15.
[76] Meursen, *Holland*, blz 42.

voor het aanduiden van Noord- én Zuid-Nederland, het gezamenlijke Nederland: 'Erinnerungen an das grosse Wollen der gesamten Niederlande', schrijft hij, en '... der Grosse Traum der Niederlande, der Wille zum Ganzen...'[77]. Een restant dus van zijn eigen ideaal van weleer, de droom van een Groot-Nederland. Ook in de rest van het boek gebruikte Goedewaagen de term 'Nederlands' alleen als iets betrekking had op Nederland én België, de beide Nederlanden dus.

Aan de basis van de acht hoofdstukken lagen twee uitgangspunten: het Hollandse karakter en de tijdgeest. De wisselwerking tussen deze twee bepaalde het huidige beeld van Nederland in de jaren vijftig. Goedewaagen ging, in een haast luchtige en geestige stijl, uitgebreid in op de geheel eigen wijze, waarop de Nederlanders de invloeden uit de omringende landen wisten te verwerken, invloeden die, gezien de afhankelijkheid van ons land van de wereld, zeer groot waren. Kenmerkend voor de Hollandse aard waren de tolerantie, de zakelijke inslag, de hang naar vrijheid en zelfbestemming.

> 'Der Holländer lebt in niemals nachlassendem Widerstand gegen jede Macht, die es wagt, sein Eigenleben zu beeinträchtigen oder – zu heben . Die Spanier, die Deutschen und die Franzosen haben es erfahren! (...) Etwas von den "Geusen" des sechzehnten Jahrhunderts lebt noch heute fast in jedem Holländer. Es gibt katholische, kalvinistische, humanistische, sozialistische und kommunistische Geusen in Holland. Jeder Holländer wird erst lebendig, sobald er sich im Widerstand behaupten kann. (...) Der Holländer verfügt dabei über ein tödliche Waffe, den Spott, das Achselzucken des unheilbaren Quertreibers. Er konterkariert und nörgelt, er spottet und zieht durch die Hechel, nicht nur die Andern, sondern auch sich selbst.'[78]

Elk land heeft zijn motto en zijn maskotte:

> 'Der Schweizer verehrt seinen Tell, der Spanier seinen Don Juan. (...) Das Judentum erlebt das Schicksal Ahasvers und der Deutsche ringt mit Faust um seine innere Vollendung. Der Flame kämpt noch immer weiter mit Tilman Eulenspiegel und der Holländer schifft noch immer in der Welt herum und harrt seiner Vollendung.'[79]

De Nederlanders krijgen als enige volk een buitenlandse maskotte, namelijk Wagners *Der fliegende Holländer* toegewezen. Er lijkt eveneens sprake van een restje antisemitisme: Joden konden geen deel uitmaken van een land, maar bleven beperkt tot het statenloze 'Jodendom', en waar elk land zijn motto en maskotte ontleent aan een held, moet het joodse volk het doen met een slechterik.

In de negentiende eeuw vertaalde de Hollandse aard zich in liberalisme, individualisme en positivisme; in de twintigste eeuw in het streven naar integratie op alle niveaus. De syn-

---

77 Meursen, *Holland*, blz 105.
78 Meursen, *Holland*, blz 33-34.
79 Meursen, *Holland*, blz 38. In der Ahasverlegende van de eeuwige jood weerspiegelt zich de joodse diaspora en het lot van het jodendom; het gaat over de jood Ahasver, die Jezus op zijn kruisweg naar Golgotha rust bij zijn huis weigert en dan door de laatste verdoemd wordt om zélf voor eeuwig te moeten lopen.

these tussen deze twee eeuwen werd volgens Goedewaagen bewerkstelligd door drie zaken: de geestelijke ontwikkeling in het Holland van de jaren vijftig van de twintigste eeuw, de oecumenische beweging (de ontkerkelijking was nog niet op gang gekomen) en het enthousiasme voor de Europese samenwerking en eenheid. Het ging hem natuurlijk vooral om dat laatste: het ideaal van een nieuw Europa, maar dan in een nieuwe vorm.

In diverse hoofdstukken viel Goedewaagen politiek gesproken door de mand. Allereerst natuurlijk in zijn beschrijving van de jongste geschiedenis, of eerder in het weglaten van delen daaruit. Over de beide wereldoorlogen stelde hij in één uitputtende alinea:

> 'Obwohl Holland (...) im ersten Weltkrieg neutral war, fühlten die bedeutendsten Politiker des neunzehnten Jahrhunderts und des Anfangs des zwanzigsten Jahrhunderts, wie etwa der Liberale Thorbecke (1798-1872) und der Gründer der Antirevolutionären Partei Abraham Kuyper (1837-1920), sich in ihrer allgemeinen Einstellung weit stärker von den deutschen als von den englischen und französichen Ansichten angeregt. In jenem Zeitalter gab es unstreitig geistige Bindungen zwischen Holland und Deutschland, die auch in den sozialen Auffassungen zum Ausdruck kamen. Nach dem ersten Weltkrieg wandelte sich dieser geistige Habitus allmählich. Holland war sachgemäss in seinem kolonialen Besitz besonders verletzbar und konnte sich keinen allzu grossen Gegensatz zu England und den Vereinigten Staaten leisten. Anderseits war es infolge seiner nur schwer haltbaren Lage hinsichtlich Deutschland auf eine neutrale Haltung angewiesen. Diese neutrale Haltung hat es bis zum Ausbruch des zweiten Weltkrieges beibehalten. Sie ging aber bald ihrem Ende entgegen, als die Regierung sich im Mai 1940 auf Grund der grossen Belange in den kolonialen Gebieten entschloss, sich in die Emigration zurückzuziehen (...). Eine aktive Rolle spielte die Londoner Regierung bald nachher, als die gleich nach dem japanischen Angriff auf Pearl Harbour (7. Dezember 1941) Japan den Krieg erklärte. Die Absicht, die dabei massgebend war, war naturgemäss, England und den Vereinigten Staaten zu Hilfe zu eilen und auf diese Weise nach der Beendung des Krieges (...) stärkere Ansprüche auf diese kolonialen Gebiete geldend machen zu können. Bekanntlich hat weder diese Geste noch das Opfer des Grossteils der holländischen Flotte in der Seeschlacht in der Javasee genützt. Sowohl England als die Vereinigten Staaten befleissigten sich, Holland 1949 dazu zu zwingen, die Souveränität über das ehemals geordnete und blühende Niederländisch-Indien abzutreten.'[80]

Bovenstaand citaat is alles wat er in *Holland* gezegd wordt over de twee wereldoorlogen. Over de Tweede Wereldoorlog sprak Goedewaagen dus alleen in relatie tot het verlies van de koloniën. Kort gezegd kwam zijn betoog erop neer dat de regering Nederland in mei 1940 had verlaten vanwege de belangen in zijn koloniën. Door steun te geven aan de Engelse en Amerikaanse oorlogspolitiek hoopte Nederland in ruil de koloniën te kunnen behou-

[80] Meursen, *Holland*, blz 155/156.

den, maar helaas dwongen beide geallieerden Nederland in 1949 ertoe deze op te geven. Geen woord over de brutale Duitse overval in mei 1940, geen woord over de jodenvervolging, geen woord over het Nederlandse verzet tegen de Duitse terreur. Beter had Goedewaagen eventuele gevoeligheden van zijn Duitse lezers niet uit de weg kunnen gaan.

Hij bevestigde daarmee de in de jaren vijftig bestaande verhoudingen tussen Nederlanders en Duitsers, die sterk bekoeld waren door de gebeurtenissen in 1940-1945. De Duitsers hoefden op basis van deze uitgave nog altijd geen verantwoording af te leggen en konden volharden in hun gevoel van scepsis en afkeer jegens de Nederlanders. Ook het idee van Engeland als 'erfvijand' en Amerika als de 'schuldige' van het verlies van de koloniën bleef ongehinderd overeind. En het streven naar een verenigd Europa kon erdoor worden afgedaan als een 'Tendenz', waar ieder blindelings achteraan holde. 'Dieser Drang nach sog. "Integration", d.h. nach Formen des Zusammenarbeitens mit anderen Machten (...) scheint in Holland (...) stärker zu sein als irgendwo sonst in der westeuropäischen Welt,' merkte Goedewaagen aan het einde van zijn betoog zuur op.[81]

Goedewaagens beschrijving van het Nederlandse kunstleven was daarentegen encyclopedisch: verbluffend volledig komen alle stromingen, richtingen en bewegingen aan bod, rijkelijk omlijst met namen en titels. Hij maakte daarbij geen onderscheid in voor- of naoorlogse kunst, 'entartete' kunst, verzetskunst of andere aan de oorlog en het nationaal-socialistische cultuurbeleid gerelateerde indelingen. Zelfs de jonge Karel Appel bleef niet onbesproken: 'Zu einer andersartigen Lösung gelangte in letzter Zeit der noch immer umstrittene Primitivismus (raffiniertester Art!) Appels. Nihilismus? Oder ein gigantischer Durchbruch in eine neue Wirklichtkeit?'[82] Je zou Goedewaagen hooguit kunnen verwijten dat hij voorbijging aan de grote betekenis van bijvoorbeeld schilders als Mondriaan en Van Doesburg in het licht van de internationale ontwikkeling. Ook de rol van Willem Sandberg, de directeur van het Stedelijk Museum die van grote betekenis was voor de vernieuwing van het museumwezen, bleef onaangeroerd.

In de paragraaf over het muziekleven vloog Goedewaagen weer uit de bocht. Schönberg, Milhaud en Strawinsky werden op één hoop gegooid met barbarisme, primitivisme, jazz- en negermuziek, als voorbeelden van 'neuer Realismus' dat de historische band met de nationale traditie had verbroken. Hij gaf hoog op over de componist Willem Pijper met zijn op de roemrijke Nederlandse tradities gebaseerde muziek, waaronder de opera's *Halewijn* en *Merlijn*. Henk Badings, tijdens de oorlog beoogd leider van het Muziekgilde en toenmalig lid van de Kultuurraad, werd geprezen als dé Nederlandse componist van Europese faam.[83]

In het hoofdstuk over theater zag Goedewaagen kans weer een oud stokpaardje van stal te halen. Hij stelde dat het grootste probleem in het Nederlandse theater een gebrek was aan schrijvers van niveau, die in staat zouden zijn regisseurs, toneelspelers en publiek te vervullen van nieuwe gedachten en visies. Als grote voorbeelden noemde hij Duitsland, Rusland en Frankrijk (niet Engeland!), waar deze wel aanwezig waren. Hij noemde ook de

---

[81] Meursen, *Holland*, blz 157.
[82] Meursen, *Holland*, blz 320.
[83] Meursen, *Holland*, blz 332.

in zijn ogen bizarre 'Theaterpolitik' van de officiële instanties, die de theaterdirecties ertoe dwong een commercieel beleid te voeren; en natuurlijk ook de erbarmelijke economische positie van de acteurs. Dit alles had tot gevolg dat het theater in Nederland niet de rol speelde die het op grond van zijn geschiedenis en betekenis toebehoorde.[84] Genereus was Goedewaagen ook in zijn waardering voor zijn oude tegenstrever Albert van Dalsum:

> '(...) Van Dalsum, dessen metaphysische Theaterauffassung eine "neue Idee", sogar eine "neue Religion" und eine Stellungnahme in politischen Fragen beanspruchte, hat als Regisseur und Schauspieler von ungeheurer Könnerschaft die Theaterwelt Hollands jahrzehntenlang beglückt. Wir möchten hier beispielweise etwa seine Rollen in der *Dreigroschenoper*, im *Gijsbrecht*, in Gheons *Genesius* und Shaws *Mirakeldram der Heiligen Johanna* und seine Shakespeare Darstellungen anführen, in denen er seine metaphysische Grundidee wuchtig und urwüchsig, dann und wann etwas kniffartig, verwirklichte.'[85]

In de paragraaf over literatuur toonde Goedewaagen zich een belezen kenner van het werk van Adriaan Roland Holst.

> 'A. Roland Holst ist der Künder tiefster mythischer Visionen vom Untergang der Welt und dem einzigartigen Beruf des Dichters. Schicksal, Einsamkeit, Stolz und Heimweh sind die Themen, um die sich seine fast traumhafte, von der keltischen und griechischen Mythologie durchwobene, Dichtung, eintönig wie Meer und Wind, bewegt. Die Titel seiner Gedichtbände (*Voorbij de Wegen*; *De Wilde Kim*; *Een winter aan zee*; *Onderweg*) bezeichnen den einsamen Wanderer, dem die "Erinnerung" des einst geschauten verlorenen "Reiches" genügt.'[86]

In zijn analyse van de stand van de huidige Nederlandse letterkunde had Goedewaagen veel hulp gekregen van de schrijver Pierre H. Dubois, de hij in zijn DVK-tijd had leren kennen.[87] Volgens Goedewaagen leidden de oorlogservaringen tot een nieuwe ontwikkeling in de literatuur. De vooroorlogse familieromans en sociale romans, zoals van Couperus, maakten plaats voor boeken die een nieuw mensbeeld creëerden. Men ontdekte Dostojevski, Nietzsche en de dieptepsychologie. Het naturalisme en impressionisme werden opzijgeschoven; men wilde de mens in zijn naakte waarheid belichten. Representanten van deze nieuwe stroming waren Anna Blaman (*Eenzaam Avontuur*), Bordewijk (*Karakter*) en Vestdijk. In de dichtkunst waren het Ed. Hoornik, Aafjes, Van Hattum en Vasalis die met het vroegere realisme hadden afgerekend. Goedewaagen toonde nog eens zijn ware idealisme toen hij aan het einde van de paragraaf tevreden verzuchtte: 'Auch hier ist der Individualismus des vergangenen Jahrhunderts endgültig zu Ende.'[88]

Voor de eerste keer in de geschiedenis, beweerde Goedewaagen, werden Nederlandse kunstenaars tegenwoordig voor vol aangezien. De samenleving toonde, schreef hij, in vroe-

---

[84] Meursen, *Holland*, blz 334/335.
[85] Meursen, *Holland*, blz 335/336.
[86] Meursen, *Holland*, blz 300.
[87] LM Correspondentie Pierre H. Dubois, Brief Goedewaagen aan Dubois (24 juni 1954).
[88] Meursen, *Holland*, blz 306.

gere tijden louter desinteresse voor de kunsten, die als privé-aangelegenheid werden beschouwd.

> 'Sie [de kunstenaars] befanden sich wie einsame Inseln in einem neblichen Meer grauer Verständnislosigkeit.' Maar dat was na de oorlog veranderd: 'Nicht nur bilden die Vertreter der "apollinischen" Künste heute einen ziemlich festgeschlossenen Phalanx mit berechtigtem, dann und wann auch unberechtigtem, Standesbewusstsein, sondern auch das Publikum, die Gesellschaft und der Staat haben sich ihrer Unempfindlichkeit hinsichtlich der kulturpolitischen Probleme entledigt.'

De massa, vervolgde Goedewaagen, zag de kunstenaars tegenwoordig als volwaardige leden van de maatschappij, op hetzelfde niveau als arbeiders en zakenlui. Diezelfde massa was verbijsterd over de slechte positie van de kunstenaars: ze ontdekten dat de meesten het bestaansminimum niet eens haalden. Maar, vond Goedewaagen, het ging eigenlijk niet eens in de eerste plaats om de sociale vraag, als wel om de culturele vraag, 'um die Anerkennung ihrer Künstlerpersönlichkeit seitens der Gesellschaft.'[89] De hele alinea ging natuurlijk over Goedewaagens eigen beleid in 1941/1942 en leest dan ook als een fraaie zelffelicitatie.

Al tijdens de oorlog waren plannen uitgewerkt voor een verenigde organisatie van alle kunstenaars en deze had direct na de oorlog zijn beslag gekregen in de Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars (NFBK). Daarbij hadden zich aangesloten de verenigingen van de toneelkunstenaars, de beeldende kunstenaars, de danskunstenaars, de toonkunstenaars, de musici, de filmers en de letterkundigen. Goedewaagen zweeg hier natuurlijk wijselijk over die andere organisatie van kunstenaars: de Kultuurkamer. En hij liet in het midden door wie die plannen voor de NFBK werden gemaakt. Zo kon de Duitse lezer dus concluderen dat deze wellicht gesmeed waren tijdens de oorlog door de verantwoordelijke cultuurminister.

Op de allerlaatste bladzijde van het hoofdstuk *Die Künste* beleefde G zijn *finest hour*.[90] Hij sloot af met zijn eigen erfenis:

> 'Zum Geschäftsbereich dieser Künstlerkorporation [de NFBK] gehören folgende tätigkeiten: Förderung der Kunst und der Kunstpflege, Wahrung sämtlicher kultureller und materieller Interessen der Künstler, Verstärkung des Kontaktes zwischen den Künstlern gegenseitig und zwischen den Künstler und der Behörde.'

Leek dit een beetje op de doelstellingen van de Kultuurkamer? 'Heute gibt es eine staatliche aktive Kulturpolitik, wie man es vor zwanzig Jahren kaum für möglich gehalten hat und seitens der Künstlerschaft ein nationales Kulturbewußtsein (...).' De persoonlijke trots op deze prestatie spat van de bladzijden af. Het is de enige plaats in zijn naoorlogse geschriften waar Goedewaagen terugblikte op zijn successen als secretaris-generaal van het DVK.

Recapitulerend is het duidelijk dat voor Goedewaagen de uitgave van *Holland* niet alleen het doel diende om weer wetenschappelijk aan het werk te zijn en te publiceren. Het boek was ook nadrukkelijk bedoeld om zijn eigen ideeën en daden uit de bezettingstijd alsnog

[89] Meursen, *Holland*, blz 326-328.
[90] Meursen, *Holland*, blz 348-349.

op een voor hem gunstige wijze een plaats in de geschiedenis te geven. En *en passant* herschreef hij ook de recente bezettingsgeschiedenis als een oorlog om louter koloniale belangen. Het weglaten van Duitslands rol in de oorlogspassages was zó doorzichtig dat elke lezer zich kon afvragen of de auteur wellicht een censuurmaatregel van zijn uitgever opgelegd had gekregen. Goedewaagens compleet verdraaide versie van de feitelijke gebeurtenissen uit de periode 1940-1945 gaf andermaal aan dat hij nog niet tot andere inzichten was gekomen op het ideologische vlak. *Holland* diende, net als zijn autobiografie een paar jaar eerder, als rechtvaardiging voor zijn eigen gelijk.

Het pseudoniem Theodor Meursen

Toen het boek in de zomer van 1956 bijna op de persen lag, moet het uitgeverij Glock und Lutz zijn gaan dagen wie ze als auteur van *Holland* in huis gehaald hadden. De voormalig hoogste Nederlandse verantwoordelijke voor de nazificatie van de Nederlandse cultuur, de rechterhand van Goebbels in Nederland, die een representatief boek schreef over zijn eigen land? Dat was op zijn minst ongeloofwaardig en op zijn meest zeer schadelijk voor de reputatie van de hele serie *Geistige Länderkunde*, waarin het boek zou verschijnen. Glock und Lutz stond bekend als een degelijke uitgeverij van katholieke origine zonder uitgesproken (politieke) contouren in het fonds.[91] Maar in dit geval hadden ze vooraf hun huiswerk niet zo degelijk gedaan, zoals ook al blijkt uit de tenaamstelling van het contract: 'Dr.T. Goedwagen' staat tweemaal als *Verfasser* (auteur) genoemd.[92] Wat moest men doen? Het boek was al aangekondigd en het op dit tijdstip *abschiessen* was geen optie. Men besloot het risico te nemen en het onder pseudoniem te laten verschijnen. Voor alle zekerheid zou de titel *Verfasser* gewijzigd worden in *Herausgeber* (redacteur/bewerker) van een groter aantal schrijvers. Goedewaagen moet dus op het laatste moment de opdracht van de uitgeverij hebben gekregen een pseudoniem te bedenken en het voorwoord aan te passen.[93]

Toevallig hadden Goedewaagen en zijn zoon Tobie kort daarvoor met elkaar gesproken over hun gelijkluidende namen in relatie tot hun beider publicaties. Tobie had onder zijn eigen naam, Tobie Goedewaagen, in januari 1956 een 'in memoriam'-gedicht voor de kort daarvoor overleden John Rädecker gepubliceerd in Kroniek van Kunst en Kultuur en een maand later een tweetal gedichten in het progressieve literaire tijdschrift Maatstaf.[94] Goedewaagen stuurde zijn zoon een briefkaartje:

---

[91] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Lutzeyer aan Goedewaagen (23 april 1953).
[92] NIOD TG 858 inv.no. 38, Verlagsvertrag Glock und Lutz en Goedwagen (15 mei 1954).
[93] Uitgeverij Glock und Lutz is in 1993 opgeheven; de toenmalige eigenaar, Lothar Johannes, heeft van de serie *Geistige Länderkunde* noch van Goedewaagen sporen kunnen vinden in het archief. Op welke wijze Glock und Lutz dus achter de oorlogsidentiteit van Goedewaagen kwam, is helaas niet te achterhalen. De reconstructie van beschreven gebeurtenissen is gebaseerd op de correspondentie van Goedewaagen en het door hem bewaarde publiciteitsmateriaal. NIOD TG 858 inv.no. 38 en 39.
[94] T. Goedewaagen, 'Denkend aan John Rädecker', *Kroniek van Kunst en Kultuur*, jrg. 16 no. 3 (maart 1956) blz. 68; Tobie Goedewaagen, 'Het Kind' en 'Maatschappelijk', *Maatstaf*, no.3/11 (februari 1956) blz. 869 en 870.

'... van enige zijden bleek mij deze week, dat men mij voor de dichter hield. Dit wordt een vervelend misverstand. Waarom zou iemand met gevestigde naam in de philosophie niet ook eens gedichten publiceren? En hoe weet men dan, of jij of ik die T.G. is. Mijn 'Holland'-boek getuigt van gedegen kennis en eigen kijk op onze litteratuur. Alweer T.G.!! Hoe moeten we dit oplossen? Zoals 'van Deyssel' of als P.H.Ritter Jr.?'[95]

Uit dit citaat blijkt dat er op dat moment nog geen sprake van was dat *Holland* onder pseudoniem zou verschijnen. Maar Goedewaagen vond de gedichten niet mooi[96] en maakte zich er misschien ook zorgen over dat zijn zoon met de eer van zijn vaders boek zou gaan strijken. Tobie had namelijk geweigerd om de wens van zijn vader in te willigen, 'jr.' achter zijn naam te zetten, aangezien hij dan teveel aangemerkt zou worden als 'zoon van' in plaats van als zelfstandig individu. En kennelijk zag Goedewaagen zijn auteursnaam voorzien van het voorvoegsel 'Dr.' niet als onderscheidend genoeg.

Glock und Lutz lostte de kwestie op door Goedewaagen op te dragen een pseudoniem te kiezen. Overigens zeer tegen de zin van Goedewaagen zelf. 'Ich habe es leider unter Pseudonym schreiben müssen (es war der Wunsch des Verlags, der auf Grund meiner exponierter Stellung während des Krieges negative Reaktionen fürchtete) (...).'[97] Kennelijk had Goedewaagen zelf die reacties met zijn bekende zelfoverschatting met vertrouwen tegemoet gezien. Maar er was geen andere oplossing en hij koos voor de naam Theodor Meursen – een verbastering van de voornaam van zijn zwager Theo(dorus) Vruink en de achternaam van zijn schoonmoeder Hendrina Meurs. Bovendien liet Goedewaagen alias Meursen in het voorwoord weten dat *Holland* het resultaat was van 'das Erzeugnis einer harmonischen Zusammenarbeit von verschiedenen holländischen Autoren'. Overigens leidden noch de gedichten van Tobie noch het boek van Goedewaagen in deze jaren tot een persoonsverwisseling, zoals Goedewaagen vreesde. Pas vele jaren later gebeurde het toch één keer, in het maandblad Kentering.[98]

De recensies over de diverse delen *Geistige Länderkunde* waren voortreffelijk. Duitse journalisten toonden zich enthousiast over de serie en meenden dat deze Duitstalige uitgaven hun gelijke in eigen land niet kenden. Ze beschouwden de serie als de Duitse bijdrage aan het wederzijdse begrip tussen de Europese volkeren.[99] Ook *Holland* mocht zich, vlak na verschijning in september 1956, verheugen in positieve recensies. Het Literaturblatt der Deutschen Tagespost noemde het boek 'ein stiller Triumph enzyklopädischen Denkens'.[100] En de Westfälische Nachrichten vond: 'Das Ergebnis ist in jeder Hinsicht bewundernswert. Hier entrollt sich vor dem deutschen Leser erstmalig ein wahrhaft umfassendes Bild

---

95 NIOD TG 858 inv.no. 9, Briefkaart Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (4 maart 1956).
96 Interview met Tobie Goedewaagen (28 januari 2008).
97 NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Pongs (20 oktober 1958).
98 Wim Hazeu en Sam Mol, 'Themanummer de Kultuurkamer', *Kentering*, jrg. 11 no. 2 (maart/april 1970) blz. 16.
99 NIOD TG 858 inv.no. 39, o.m. in CK, 'Hollandspiegel', *Echo der Zeit* (1956); *Literaturanzeiger* (1956); *Kölner Kirchenzeitung* (ongedateerd).
100 E. Kock, 'Spiegel und Sebstportät', *Literaturblatt der Deutschen Tagespost* (9 oktober 1956).

niederländischen Geisteslebens (...).'[101] Vrijwel alle critici prezen de volledigheid van het boek: 'Ich kenne kaum ein anderes Buch, das so viel Aufschlussreiches über Hollands Landschaften und Menschen, seine Wirtschaft und seine Kultur enthält,' schreef de recensent van het vaktijdschrift voor bibliothecarisen. 'Wenn es sich mittlere Büchereien leisten können, sollten auch sie es schon aufnehmen.'[102]

Over het beeldmateriaal waren de recensenten minder te spreken: de één vond dat het wel wat uitgebreider had mogen zijn, de ander vond het ronduit slecht, weer een ander beschouwde het als een fout dat een landkaart ontbrak.[103] De foto's zijn inderdaad gortdroge plaatjes van gebouwen, zonder mensen of ander leven erop. De reproducties van de beelden en schilderijen doen eveneens wat grijzig en morsig aan, ook al zijn ze gedrukt op glanzend papier. Een aantal critici prezen het boek ook als reisgids aan. Daar leek het gezien het handzame formaat zelfs voor bedoeld. En nu 'Holland wieder mehr und mehr beliebtes Reiseziel wird', kwam dit boek op het juiste moment uit, meende de Bücherkommentare in 1957. Immers: 'Reisen ist heute billig geworden, billig und schnell.'

In Nederland riep het revisionistische Sociaal Weekblad onder redactie van de voormalige *Waffen-SS*-er Paul van Tienen *Holland* uit tot Boek van de Maand, 'dat wij onze lezers (...) niet genoeg kunnen aanbevelen.'[104] De recensent prees *Holland* de hemel in om zijn echt Hollandse geest en hij vond het een rijke bron, ook voor de Nederlander. Hoewel hij vermoedde dat achter het boek slechts één schrijver zat, vroeg hij zich niet af wie dat kon zijn en wie ook eigenlijk die redacteur Meursen was.

> 'Het keurig uitgevoerde boek is geredigeerd door Dr. Meursen, maar de eenheid van stijl van dit gedegen werk doet vermoeden dat al deze interessante studies (...) min of meer van één hand zijn (...). Het werk getuigt van een zeer moderne geest, die uiterst critisch staat tegenover het zogenaamde "progressieve" denken van onze tijd. De gedachte van een organische integratie wordt in alle onderdelen consequent doorgevoerd.'

Het boek was weliswaar geschreven voor de Duitsers, maar '... iedere Nederlander, die zijn land en volk dieper wil leren kennen, [zal] hier een rijke bron van kennis van onze cultuur van de twintigste eeuw vinden.'

Maar ook bladen van onbesproken kaliber zoals de liberale krant Het Vaderland vond dat het boek de naam van Nederland in het buitenland zeker ten goede zou komen.

> 'De samensteller heeft zijn opgave vooral van filosofisch-ethische zijde benaderd. Het zal de nuchtere Nederlander niet altijd meevallen zich daarin te herkennen, maar aan de andere kant moet geconstateerd worden dat het uitstekende beschrijvingen bevat van het Nederlandse volkskarakter (...).'[105]

---

[101] KK, 'Spektrum Hollands', *Westfälische Nachrichten* (ongedateerd).
[102] Heinz Roscher, 'Theodor Meursen: Holland', *Bücherei und Bildung, Fachzeitschrift des Vereins Deutscher Volksbibliothekare*, jrg. 9 heft 4 (1957), blz. 245.
[103] NIOD TG 858 inv.no. 39, omslag *Holland*, diverse krantenknipsels.
[104] NIOD TG 858 inv.no. 39, *Sociaal Weekblad* (september 1956).
[105] NIOD TG 858 inv.no. 39, 'Holland', *Het Vaderland* (29 december 1956).

Over de auteurs, onder redactie van Theodor Meursen, hadden diverse critici hun bedenkingen. Voor de schrijver in het Algemeen Handelsblad was het duidelijk dat Meursen een schuilnaam was, maar hij vroeg zich niet af wie dan en waarom eigenlijk.[106] Het rooms-katholieke blad de Nieuwe Zuid-Hollander noemde *Holland* een 'all-round inlichtingenboek' en was mede daarom in de veronderstelling dat het boek door meerdere Duitse auteurs was geschreven.[107] Het pseudoniem werd pas in 1958 onthuld, in Vrij Nederland door Henri Wielek, die zelf overigens ook onder pseudoniem schreef.[108] Wielek was opmerkelijk genoeg de eerste journalist die zich kritisch uitliet over het boek, omdat hij vond dat er inhoudelijk van alles aan schortte. Hij liet zich niet met een kluitje in het riet sturen door de grote hoeveelheid informatie die het bevatte, maar verdiepte zich in alles wat er níet gezegd werd. Daarbij was hij, zelf van Joodse origine, vooral opmerkzaam over alles wat met de Joodse bevolking in Nederland te maken had.

Het viel Wielek direct op dat er over de Joden in Nederland en over de bezettingstijd 1940-1945 zo goed als niets gezegd werd in *Holland*: filmmaker Max de Haas werd, evenals geschiedkundige Erich Kuttner (*Het Hongerjaar 1966*) over het hoofd gezien. Ook een man als professor Cleveringa bleef in zijn ogen ten onrechte ongenoemd. Voortdurend bleek Bolland tot de grootste figuren van Nederland te behoren. Ook vond Wielek dat Meursen wel erg veel over de omroepen wist, bijvoorbeeld dat deze vóór 1940 voortdurend in strijd waren met elkaar en dat het na 1940 een stuk beter ging. Wielek noemde Meursen ronduit onvoorzichtig in de bewering 'Nooit is de Nederlander in staat geweest "irgendeinen Reichsgedanken" te bevatten of te begrijpen'. Tot slot van zijn recensie onthulde Wielek:

> 'Hij ontbreekt ook niet op de literatuurlijst, deze T. Goedewaagen... *deze 'professor' Goedewaagen die zich achter het pseudoniem 'Professor Dr. Theod. Meursen' verschuilt.* Die in de oorlog de Nederlanders en nú de Duitsers wil voorlichten. Thans door middel van een (misleidend) boek. *Toen* door intimidatie en terreur.'

Hoe Wielek achter het pseudoniem is gekomen, is niet meer te achterhalen.[109] Maar een telefoontje naar de uitgeverij met de vraag wie Theodor Meursen was, zal voldoende geweest zijn. Overigens veronderstelde Wielek dat Goedewaagen in Duitsland woonde en werkte. Deze onjuiste bewering werd nog jaren later overgenomen in elke levensbeschrijving die van Goedewaagen verscheen.

Drie dagen later nam een commentaar in De Tijd vrijwel ongewijzigd alle beweringen van Wielek over, zonder enige vorm van bronvermelding. Zelfs de toon was even sarcastisch: 'Bolland is een genie en Cleveringa bestaat niet. Zo in het algemeen kan men zeggen dat wij het "Heroïsche" missen.'[110] Ook columnist Castagnet van het Algemeen Dagblad schreef in twee stukjes schaamteloos de recensie van Wielek over en deed net of hijzelf

---

[106] NIOD TG 858 inv.no. 39, H.Z., 'Kultuurgeschiedenis van Nederland', *Algemeen Handelsblad* (26 januari 1957).
[107] NIOD TG 858 inv.no. 39, *Nieuwe Zuid-Hollander* (8 november 1956).
[108] NIOD KB I no. 2617, H. Wielek (pseud. voor W. Kweksilber), 'Wij missen 'das Heroïsche'', *Vrij Nederland* (18 januari 1958).
[109] IISG, Archief Henri Wielek, inv.no.'s 1 en 13; Archief Vrij Nederland (1956-1958). Beide archieven bevatten geen bronnen over deze publicatie.
[110] NIOD TG 858 inv.no. 39, 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd* (21 januari 1958).

ontdekt had dat Goedewaagen zich achter de naam Meursen verschuilde. 'Laat die Meursen nou dezelfde persoon zijn, die hier te lande vroeger Goedewaagen heettte, en die... eh... nu niet zo'n bijzonder groot patriot was!' In een begeleidend artikeltje voorzag het Algemeen Dagblad de column van extra commentaar: 'Algemeen wordt aangenomen, dat dit een werk is dat geheel of gedeeltelijk is geschreven door Dr. T. Goedewaagen, gedurende de bezettingstijd prominent figuur in de NSB, en als ledepop der bezetters geruime tijd secretaris-generaal van het beruchte departement van Volksvoorlichting.' Cynisch besloot het stukje: 'Wel de geschikte man om een handboek over Holland ten dienste van het Duitse publiek te schrijven!'[111] Goedewaagen zelf reageerde natuurlijk niet openlijk op de onthullingen; zes jaar na zijn vrijlating wist hij maar al te goed hoe de Nederlanders over hem dachten. Hij liet ze langs zich afglijden met een voor hem kenmerkende wrokkige opmerking in zijn eigen kring:

> 'Mein Holland-Buch ist in Holland von Juden und 'Fortschrittler' gehässig angegriffen worden (eigentlicht nicht das Buch, sondern die Person des Verfassers), wird in Deutschland jedoch in der Presse und im Rundfunk positiv aufgenommen: das ist für mich das Wichtigste.'[112]

De *Jude* in dit citaat verwijst natuurlijk naar Wielek zelf.

Kort nadat Wielek met zijn onthulling kwam, schreef de Neue Zürcher Zeitung de meest kritische van alle binnen- en buitenlandse recensies. De recensent begon zijn stuk met op te merken dat het een lovenswaardig inititatief van uitgeverij Glock und Lutz was om, in een tijd dat goede *Reiseführer* zeldzaam zijn, een ambitieuze serie als *Geistige Länderkunde* op de markt te brengen. Om die reden kon hij wel een oogje toeknijpen dat het deel *Holland* in een erbarmelijk Duits geschreven was. Over het feit dat de auteur in zijn stuk over wereldbeschouwing volledig voorbijging aan de in Nederland geldende grote protestantse traditie, wilde hij zijn andere oog wel toeknijpen – immers, de visie van de auteur was zó openlijk, dat het de kritische lezer niet van zijn stuk zou brengen. Maar, vervolgde de schrijver, tot daar ging zijn tolerantie en niet verder. Want waar de schrijver de jongste geschiedenis weergaf, was sprake van een haast groteske vervalsing van de feiten, met name waar het de Tweede Wereldoorlog betrof. De recensent vond dit weglaten van een belangrijk deel van de geschiedenis tekenend, 'welche psychologische Hypothek noch heute auf dem holländisch-deutsche Verhältnis liegt.' Ook deze recensent was op de hoogte van het pseudoniem en wie erachter zat. 'Sein wahrer Name tut nichts zur Sache', meende hij, als men maar wist dat deze man de grondlegger en leider van de Nederlandse Kultuurkamer was geweest. En dat juist uit deze pen de verhandeling over het geestelijke Holland moest vloeien, ja, dat was toch echt teveel gevraagd van de Duitstalige lezer. De uitgever, die zich er natuurlijk niet op kon beroepen dat hij 'nicht gewusst habe, mit wem er es bei der Person dieses Verfassers zu tun hatte,' had een grote fout gemaakt zich met Goedewaagen in te laten.[113]

---

[111] NIOD TG 858 inv.no. 39, 'Boek', 'Boek (II)' en een ongetiteld stukje, *Algemeen Dagblad* (4 en 5 maart 1958).
[112] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Huebner (19 september 1958).
[113] NIOD TG 858 inv.no. 39, F.L., 'Geistige Länderkunde für Deutsche', *Neue Zürcher Zeitung* (2 maart 1958).

Maar zelfs na deze onthullingen schreef het Duitse *Bücherschiff* in 1959: 'Jedes Kapitel ist mit sichtlicher Liebe und wissenschaftlicher Exaktheit zusammengestellt, und der Band kann viel dazu beitragen, das durch Hitler gestörte holländisch-deutsche Verhältnis wieder zo normalisieren.'[114] Dat de Nederlanders daar intussen door de onthulling van het pseudoniem heel anders over dachten, ontging de schrijver volledig.

Of Goedewaagen ontevreden was over de publiciteit van Glock und Lutz is niet bekend, maar feit is dat hij zelf veel moeite deed om het boek in Duitsland onder de aandacht te brengen. Hij had natuurlijk ook een financieel belang bij een goede verkoop. Van zijn vriend Christian Hirsch had hij een lijstje met titels van tijdschriften ontvangen, aan wie hij door de uitgeverij een recensie-exemplaar liet sturen. Op verzoek van Goedewaagen had Hirsch zelf ook een kritiek geschreven. Het is een vriendelijk stuk, waarin tussen de regels doorklinkt dat de auteur de *Verfasser* goed kende: '(…) Hier verbindet sich wissenschaftliche Akribie mit fast dichterischem Schwung, sanftem Humor und Selbstspott.'[115] Hij liet Hirsch enthousiast weten dat het boek in Duitsland goed ontvangen werd en ook heel goed verkocht.[116]

Goedewaagen schakelde ook zijn zoon Tobie in om het boek in de Nederlandse boekhandels te krijgen. Tobie werkte in de vijftiger jaren bij Uitgeverij J.M. Meulenhoff, die een onderdeel was van het grotere bedrijf Meulenhoff & Co, dat ook boeken importeerde. Hij had een exemplaar van *Holland* van zijn vader gekregen en liet dat zien aan de importafdeling. 'Ik ben tegen dat boek aangelopen,' zei Tobie, 'misschien wat voor jullie?'. Een tijd later kwam *Holland* op de Nederlandse markt en kort daarna werd bekend wie de schrijver was en wat er aan het boek schortte. Tobie werd ter verantwoording geroepen op de import-afdeling, biechtte op dat het inderdaad van zijn vader was en stotterde wat excuses. 'Je hebt me wel wat moois geflikt,' reageerde de importeur, 'maar ik doe maar net of het allemaal niet gebeurd is. Hier heb je je exemplaar terug.' Het voorval liep met een sisser af.[117]

In veel van zijn brieven aan zijn vrienden en relaties in de periode 1955-1960 prees Goedewaagen zijn boek aan. In correspondentie met potentiële opdrachtgevers en leidende figuren bij Duitse organisaties nam hij *Holland* op als onderdeel van zijn curriculum vitae. Met het excuus dat hij geen exemplaren meer voorradig had, beval hij hen aan om zijn boek te kopen. Dat het boek onder een andere naam geschreven was, zat hem daarbij kennelijk niet in de weg – maar de meeste geadresseerden hadden dan ook zelf een nationaal-socialistisch oorlogsverleden en kenden de naoorlogse problemen.

Vier jaar na verschijning werd *Holland*, samen met zo'n duizend andere Duitse uitgaven tentoongesteld op de Expo in Brussel. Goedewaagen was daar erg trots op en hoopte dat het de verkoopcijfers opnieuw zou opstuwen. Dit was helaas niet het geval, zoals blijkt uit het stapeltje 'Gutschriften' dat Goedewaagen bewaarde: in 1961 werden er maar 40 exem-

---

[114] NIOD TG 858 inv.no. 39, 'Geistige Länderkunde', *Bücherschiff-Die Deutsche Bücherzeitung*, no. 1 (1959) blz 9.
[115] NIOD TG 858 inv.no. 39, G.C. Hirsch, 'Holland' (ongedateerd, ongepubliceerd). Hirsch verwijst hier indirect naar het artikel 'Weltgeist, Weltlauf, Gegenwart' van Goedewaagen, dat in 1957 in Klüter Blätter verscheen.
[116] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Hirsch (22 april 1957).
[117] Interview met Tobie Goedewaagen (20 maart 2008).

plaren verkocht. Vergeleken met het topjaar 1957, toen er 197 exemplaren van *Holland* verkocht werden, stak dat mager af. Van de oplage van 2.000 exemplaren werden er tussen 1956 en 1961 706 verkocht. In 1965 ging er nog een restant van 500 exemplaren naar de ramsj. Financieel hield hij er ruim DM 1.400 aan over, geen vetpot in vergelijking tot de tijd en moeite die hij in het werk gestoken had.[118] Maar Goedewaagen, die de minimale oplagen van zijn filosofische werken van vóór de oorlog als enige referentiekader had, was zelf tevreden over de verkoop.[119]

Tot verrassing van Goedewaagen kreeg het muisje nog een staartje. In de zomer van 1962 verscheen er opnieuw een recensie over *Holland*, dit keer in het weekblad Das Parlament. Das Parlament was een uitgave van de Bundeszentrale für Heimatdienst van het ministerie van Binnenlandse Zaken in Bonn. Een onafhankelijke overheidsorganisatie, opgericht in 1952 met het doel de Duitse jeugd democratisch (her) op te voeden. Dit gebeurde onder meer met dit gratis weekblad, dat in een oplage van 100.000 exemplaren werd verspreid. Geregeld wijdde het blad bijzondere uitgaven aan een bepaald land en in 1962 was het de beurt aan Nederland. De samenstelling van het thema-nummer geschiedde in nauwe samenwerking met de Nederlandse ambassade in Bonn. Er waren vooraanstaande journalisten en zelfs hoogleraren gevraagd om artikelen te schrijven. De uitgave kreeg nog extra cachet door het voorwoord van minister Joseph Luns en een portret van de Nederlandse ambassadeur te Bonn, jonkheer H.F.L.K. van Vredenburch. Het leek logisch een boekbespreking aan de Duitse uitgave van *Holland* te wijden, een boek dat weliswaar al een paar jaar op de markt was, maar nog altijd verkrijgbaar in de Westduitse boekhandels.

Pas toen het blad in druk verschenen én verspreid was, ontdekte men op de Nederlandse ambassade welke fatale vergissing er gemaakt was. Door deze recensie was het blad onbruikbaar geworden als propagandamateriaal voor de ambassade, die een paar duizend exemplaren had afgenomen (en daarvoor had betaald); men wilde immers op geen enkele manier de indruk wekken dat de Nederlandse regering geen bezwaren meer zou hebben tegen de voormalige nazi-topambtenaar Goedewaagen. Van Vredenburch was boos en riep hoofdredacteur Schmitz van Das Parlament op het matje. Hoe was het mogelijk dat er, zonder medeweten van de ambassade, een recensie was verschenen van Goedewaagens boek, waarvan bovendien het pseudoniem in Nederland al vier jaar eerder was onthuld? Schmitz verdedigde zich door te stellen dat hij het nodige journalistieke onderzoek had gedaan door uitgeverij Glock und Lutz om opheldering te vragen. Maar toen die weigerde de naam van de auteur prijs te geven, vond hij dat geen reden tot alarm.[120] En dat de ambassade niet op de hoogte was van deze boekbespreking, had te maken met het feit dat de Nederlandse controle van de drukproeven alleen de grotere artikelen betrof, niet de 'stoppers' waarmee de gaatjes op de laatste bladzijden gevuld werden…

---

[118] NIOD TG 858 inv.no. 38, diverse nota's en een handgeschreven overzicht van Goedewaagen betr. Glock und Lutz (1956-1965).
[119] NIOD TG 858 inv.no. 36, zie onder meer: Brief Goedewaagen aan Kraa (23 april 1960).
[120] NIOD KB I 2617, 'Deining om "parlement"aire slordigheid', *Haagse Post* (25 augustus 1962);
Duits weekblad geeft nummer opnieuw uit', *NRC* (19 augustus 1962).

Het duurde niet lang of ook de Nederlandse pers was op de hoogte. Met koppen als 'Duitse lof voor oud-N.S.B.-er' pakten bladen als de NRC, de Haagse Post en Vrij Nederland breed uit over het 'schandaal' bij de oosterburen. Onder de kop 'Vrij Nederland moet een artikel opnieuw plaatsen' publiceerde dit blad voor de tweede maal het artikel waarin Henri Wielek in 1958 het pseudoniem van Goedewaagen had onthuld. 'In onze dagbladen werd dezer dagen een klein schandaal openbaar gemaakt, dat achterwege had kunnen blijven indien de heren die voor de Nederlands-Duitse culturele contacten verantwoordelijk zijn (o.m. de Culturele Attaché bij het Nederlandse Gezantschap in Bonn) van dit artikel in VN nota hadden genomen.'[121]

Er zat voor Schmitz niets anders op dan de ambassade een herdruk van het Nederland-nummer aan te bieden zonder de gewraakte halve pagina met de recensie van *Holland*. De rest van de oplage, die al over heel Duitsland was verspreid, werd niet herdrukt en ook niet teruggehaald. Eigenlijk vond de redactie van Das Parlament de hele kwestie een storm in een glas water. Zij verweet de Nederlandse pers zoveel ophef te maken van een kleine recensie terwijl de rest van het nummer toch in brede kring geprezen werd. Helemaal ongelijk had de redactie daarin natuurlijk niet. Het schandaaltje geeft in elk geval treffend aan hoe gevoelig de overheidsvoorlichting in het buitenland toen ook al lag.[122] En ook, dat Goedewaagen met het schrijven van een boek over Neerlands nationale geschiedenis, cultuur en volkskarakter zich wel op erg glad ijs begeven had. Van het hele voorval noch zijn reactie erop is in zijn privé-archief iets terug te vinden.

Emigratieplannen

> 'Oft sagen wir uns sogar: "Lassen wir uns doch einfach in Deutschland nieder! Privatstunden lassen sich da auch geben. Vorlesungen gibt es da auch. Presseverbot und Boycot werden mich da nicht oder immerhin weniger behindern. Irgendeine Stelle bei einem Verlag oder einer Bibliothek liesse sich da eines Tages auch finden. (...) Schwerer als hier kann man es uns in D [Deutschland], sicher nicht machen.'[123]

Goedewaagen was, twee jaar na zijn vrijlating, nog nauwelijks een stap verder gekomen met zijn reïntegratie in de maatschappij. Het was bij die ene prestigieuze opdracht uit Duitsland gebleven, en ook de talloze sollicitatiebrieven voor een betrekking in Nederland hadden hem niets opgeleverd. In dezelfde, voor zijn doen openhartige brief als boven geciteerd, beklaagde hij zich over de nog altijd 'deutschfeindlichen Menschenwelt' in Nederland, waar hij zich geïsoleerd en buitengesloten voelde. Hij was verworden tot niet meer dan 'ein schon alternder Privatlehrer im bittern Kampf ums Dasein'.

Nadat in september 1944 het Besluit Ontbinding Landverraderlijke Organisaties was genomen, die voorzag in de ontbinding van de NSB, was het na de bevrijding niet meer mogelijk om een nationaal-socialistische partij op de richten of openlijk nationaal-socialis-

---

[121] NIOD KB I 2617, 'Vrij Nederland moet een artikel opnieuw plaatsen: Goedewaagen licht weer voor...', *Vrij Nederland* (25 augustus 1962).
[122] Vgl. Friso Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam 1999) blz. 311.
[123] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Schröder (25 juli 1954).

tische activiteiten te ontplooien. Dat neemt niet weg dat er in de jaren vijftig toch weer fascistische organisaties actief waren, maar ze gingen meestal net zo snel weer ten onder als ze opgekomen waren. Hardnekkiger dan de partijtjes waren de voormalige nationaal-socialisten in hun netwerken van relaties en vrienden. In de praktijk trad justitie alleen op tegen coterieën en partijen die zich openlijk met politiek bezighielden. Ze werden ongemoeid gelaten zolang ze hun activiteiten besloten hielden.[124] Hoewel het nationaal-socialisme formeel dus niet meer bestond in Nederland, bleven er in het dagelijks leven ambivalente gevoelens bestaan over de voormalige 'foute' Nederlanders.

Die ambivalentie was een logisch gevolg van de gedachte dat de NSB-ers met hun keuze voor de Duitse zaak bewust alle banden met de Nederlandse samenleving hadden verbroken – ze hadden zichzelf letterlijk buiten de samenleving gezet. Aan het einde van het seriewerk *Onderdrukking en Verzet* schreef de voormalige verzetsstrijder Henk van Randwijk dat de auteurs ernaar gestreefd hadden alle belangengroepen te beschrijven, behalve zij, 'die zichzelf buiten de volksgemeenschap [sic] plaatsten en wier opvattingen op zijn best grove misvattingen waren'.[125] Ze werden gezien als sociaal en geestelijk ontspoorde figuren, waarvoor de geschiedschrijving in navolging van het onderzoek door medici en psychiaters een verklaring zocht in 'psychische defecten als gewetenloosheid, slaafse gehoorzaamheid aan bendeleiders, persoonlijk gewin, geldingsdrang en sadistische neigingen'.[126]

Tegelijkertijd waren er ook pleitbezorgers voor de groepen ex-collaborateurs, niet zozeer vanuit het oogpunt van rehabilitatie als wel om lessen te trekken uit de gebeurtenissen en hernieuwd moreel verval te voorkomen. Kort na de bevrijding kwamen er alarmerende berichten van vooral kamppredikanten en -aalmoezeniers over excessen in de kampen naar buiten waar voormalige landverraders waren opgesloten. De kerken riepen in het najaar van 1945 op tot beheerst gedrag tegenover deze groep en hun gezinsleden, zodat niet zou blijken dat ook Nederlandse burgers 'door de boze Duitse geest [zouden] zijn besmet'.[127] Ook de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) kreeg als reclasseringsinstelling tot taak om bij de bevolking begrip te vragen voor de reïntegratie van de vrijgelaten ex-collaborateurs in de Nederlandse samenleving. Door de aanhoudend sensationele en emotionele berichtgeving in de media over het vermeende falen van de bijzondere rechtspleging als weer eens onterecht een hele groep was vrijgelaten, was dit geen sinecure.[128]

De STPD zette zich vanaf oktober 1945 in om van de ontspoorde landgenoten weer goede vaderlanders te maken. Uitgangspunt voor de STPD was de 'heropvoeding' van foute NSB-ers tot goede vaderlanders. Collaborateurs pasten alleen dan in de naoorlogse 'genormaliseerde' samenleving als ze zich distantieerden van het nationaal-socialisme en schuld-

[124] Jaap van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990* (Amsterdam 1991) blz. 215-217.
[125] H.M. van Randwijk, 'Nabeschouwing' in: Van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en Verzet IV*, blz. 761.
[126] Ido de Haan en Peter Romijn, 'Nieuwe geschiedschrijving van de collaboratie', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* deel 124 no. 3 (2009) blz. 323-328, aldaar blz. 324.
[127] Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders 1945-1955* (Houten 1989) blz. 175, 177.
[128] Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, blz. 221.

besef over hun denken en daden betoonden. Ze deden dit ook, omdat het de enige manier was om overeind te blijven.[129] Bij de intellectuelen zoals Goedewaagen leverde dat de nodige problemen op. Zij kenden geen schuldbesef en lieten zich niet simpelweg heropvoeden. 'Nationaal gevoel en meer specifiek trouw aan de parlementaire democratie laten zich niet zomaar aankweken', schreef Romijn al.[130] Goedewaagen vond immers geldigheid in het nationaal-socialisme omdát hij anti-democratisch was. De gedachte van heropvoeding werd dan ook al snel ingeruild voor die van heroriëntatie. En de meeste intellectuelen begrepen maar al te goed dat een terugkeer in de samenleving het makkelijkst zou verlopen als ze hun mond zouden houden en gewoonweg de instructies van gevangenisdirecteur en reclassering zouden opvolgen. Ook Goedewaagen hield zich aan de bij zijn vrijlating opgelegde voorwaarden. Van enige heropvoeding of heroriëntatie in democratische richting zou in zijn geval echter geen sprake zijn.

Toen reclasseringsinstellingen als de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten begin jaren vijftig werden opgeheven, bleef het overheidsbeleid om de ex-NSB-ers tot goede vaderlanders te maken, verder achterwege. De Nederlandse nationaal-socialistische beweging bestond feitelijk niet meer. De reïntegratie van voormalige collaborateurs werd weliswaar nog steeds als noodzakelijk gezien, maar wat dat concreet inhield, stond niet op papier. En omdat de groep als zodanig geen 'beleidscategorie' was, was er schijnbaar ook geen probleem. 'De integratie werd als het ware afgedwongen door het eigenlijke probleem te negeren', schreef Ismee Tames. 'Het bleef een doel, maar indirect en via omwegen.'[131] Juristen bogen zich over de status van de voormalige collaborateurs die nog vastzaten: waren het politieke delinquenten of gewone criminelen en wat zei dat over hun straf en terugkeer in de maatschappij? Ook binnen andere geledingen en in de media zocht men naar schakeringen van collaboratie en landverraad om de verschillende groepen van grote en kleine daders te kunnen duiden. De toon lijkt niet eenzijdig negatief geweest te zijn, al werden de voormalige collaborateurs op geen enkele manier als onschuldig gezien of gerehabiliteerd.

In de loop van de jaren vijftig werd nog een aspect van belang bij de beoordeling van deze groep: 'fout' stond niet meer alleen voor landverraad en collaboratie, maar ook voor medeplichtigheid aan de jodenvervolging. Voormalige collaborateurs en NSB-ers werden geassocieerd met betrokkenheid bij de Holocaust, hetgeen niet verwonderlijk is vanwege de antisemitische inslag van de NSB. Op het machtsniveau van Goedewaagen werd in de jaren zestig zelfs de term *Schreibtischtäter* geïntroduceerd: 'this new type of criminal (...) commits his crimes under circumstances that make it well-nigh impossible for him to know or to feel that he is doing wrong'.[132] Weliswaar was Goedewaagen in de oorlogsjaren

---

[129] Peter Romijn, 'The image of collaboration in post-war Dutch society', *1945: Consequences and Sequels of the Second World War, Bulletin of the International Committee of the History of the Second World War* no. 27/28 (1995) blz.311-324, aldaar blz. 315-316.
[130] Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, blz. 219.
[131] Tames, *Besmette jeugd*, blz. 217.
[132] De term is van procureur-generaal in het Eichmann-proces Gideon Hausner; de definitie is van Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil* (New York 1964) blz. 253. Zie ook Johannes Houwink ten Cate, *De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar* (Amsterdam 2003).

mogelijk niet op de hoogte van vernietigingskampen als Auschwitz en Sobibor, hij was wel bekend met de deportaties van de Nederlandse Joden naar Oost-Europa. Hij werkte zelfs vol overtuiging aan de uitvoering van het deportatiebeleid mee, ook al moet hij geweten hebben dat voor het lot van de gedeporteerden gevreesd moest worden. De verbintenis tussen fout en jodenvervolging verklaart mede waarom de reïntegratie van vrijwel alle collaborateurs moeizaam verliep: aandacht voor hun materiële tekorten, verlies aan persoonlijke bezittingen, gebrek aan werk en waardering stonden in de algemene opinie immers in geen verhouding tot de massamoord op en het leed van de Nederlandse Joden.[133]

In de jaren na zijn vrijlating werd Goedewaagen begrijpelijkerwijs niet met open armen ontvangen door de universitaire en onderwijskringen en evenmin door voormalige collega's en vrienden die aan de goede kant hadden gestaan in bezettingstijd. In hoeverre hij door deze mensen op zijn nummer gezet werd vanwege zijn hoogmoed om als eenvoudig privaatdocent onder Duits bestuur de functies van secretaris-generaal en hoogleraar te willen bekleden, blijft gissen, maar kan een rol gespeeld hebben. In elk geval liepen zijn pogingen om weer in contact te komen met oude vrienden vrijwel allemaal op niets uit.

In de winter van 1954, toen hij net begonnen was aan zijn boek *Holland*, schreef hij P.H. Ritter jr. met het verzoek om in het kader van de Nederlandse cultuur in de twintigste eeuw met hem van gedachten te mogen wisselen. Er klonk enige weemoed in zijn brief door en ook hoop om de oude vriendschap weer in ere te herstellen: 'Terugdenkend aan vele vruchtbare uren, die ik lang geleden met U mocht doorbrengen (...).'[134] Maar Ritter gaf niet thuis, getuige het kladje dat als stil bewijs van het laatste contact tussen hem en Goedewaagen in zijn archief is te vinden:

> *'Goedewag*
> *Ik ben nog steeds lijdende aan een chronische ongesteldheid die mij slechts de mogelijkheid biedt een gedeelte van mijn werkzaamheden te verrichten en hierbij bezoek uitsluit. Ik zal u daarom tot mijn spijt niet kunnen ontvangen. M vr.gr'*[135]

De afwijzing krenkte hem opnieuw diep. Dat zijn terugkeer in de samenleving geen makkelijke zou zijn, had Goedewaagen zich voor zijn vrijlating al gerealiseerd. Maar dat hij desondanks ook niet op het door hem gewenste onderwijs- of uitgeversniveau werkzaam kon zijn, noch door zijn voormalige vrienden gerehabiliteerd werd, moet hem zwaar in zijn ego hebben aangetast. Hij keerde de schuldvraag dan ook om: niet híj was degene die een fout had gemaakt, maar de samenleving was beperkend en haatdragend tegenover hem. Op die grond overwoog hij serieus om naar Duitsland te emigreren. Nu de *Umerziehung* (heropvoeding of heroriëntatie) daar tot een einde was gekomen, verwachtte hij dat de sfeer in Duitsland anders voor hem zou uitpakken. Dat er plaats zou zijn voor een leven zonder oorlogsverleden, waar hij niet dagelijks geconfronteerd zou worden met rancune, en waar ruimte

[133] Tames, *Besmette jeugd*, blz. 209/210.
[134] UBU BC PHR inv.no. 27, Brief Goedewaagen aan Ritter (29 januari 1954).
[135] UBU BC PHR inv.no. 27, Kladje Ritter (ongedateerd [1954]).

zou zijn om in de wetenschap terug te keren. Ook voor Truus, die als huishoudster in de betere kringen weliswaar gewend was aan aanpakken maar ook aan huishoudelijk comfort, en die deze jaren van inwoning zonder eigen keuken niet licht gevallen zullen zijn, leek een verhuizing naar Duitsland aantrekkelijk.

De geallieerde machten waren van meet af vastbesloten om na de militaire overwinning op Duitsland het nationaal-socialisme volledig '*auszurotten*' en alle nazi's voor het gerecht te slepen. Ze streefden een politieke zuivering, een *Entnazifizierung* met diepgravende sociale veranderingen na. Het was in die zienswijze niet de bedoeling dat de Duitsers zelf de kans op '*Selbstreinigung*' zouden krijgen. Uitgangspunt bij het *Entnazifizierungsprogramm* was de '*Kollektivschuld*' van het Duitse volk: alle Duitsers waren verantwoordelijk voor de oorlog, het nationaal-socialisme en de onmenselijke misdaden. De democratisering van de Duitse samenleving zou door middel van een heropvoeding (*Umerziehung*) ondersteund worden: in het onderwijs, de partijvorming, de pers en radio zouden alle anti-democratische neigingen de kop ingedrukt worden.

Dit programma was al tijdens de oorlog bedacht en opgezet en kende een tweesporenbeleid van korte- en lange-termijnmaatregelen. De korte-termijnmaatregelen bestonden uit het uitsluiten van hoge nazi's uit het Duitse wederopbouwproces en hun *Umerziehung* in interneringskampen. In alle bezettingszones werden er kampen ingericht. Het militaire gezag kreeg de taak om per individuele geïnterneerde de zwaarte van diens nazi-misdaden vast te stellen; wie genoeg spijt betuigde kreeg een zogenaamde *Persilschein*, genoemd naar het bekende waspoeder. De lange-termijnmaatregelen waren gericht op de democratische en politieke heropvoeding van de jongere generaties.

Al snel na de invoering van het *Entnazifizierungsprogramm* bleek echter dat een consequente doorvoering van deze strenge maatregelen tot een ontwrichting van het openbare leven zou leiden. Daarom werd al in de herfst van 1945 een onderscheid gemaakt tussen actieve daders en meelopers; de laatste groep bleef buiten schot in de verwachting dat ze vanzelf wel zouden begrijpen dat ze hun politieke verleden achter zich moesten laten en zich moesten inzetten voor de wederopbouw van hun land.[136] De consequentie van de half-doorgevoerde *Entnazifizierung* was dat er sprake was van een zekere continuiteit van de nazistische naar de post-nazistische periode. Hoewel het exacte aandeel van *alt-Nazi's* in beroepsgroepen als onderwijs en rechtspraak niet onderzocht is, doken er wel steeds individuele gevallen op van voormalige bruinhemden op verantwoordelijke naoorlogse posities in Duitsland. Van deze groep was een heroriëntatie op de politiek na 1945 niet te verwachten. De sleutelposities in het Duitse bestuur zouden vooral bezet worden door figuren die zich ambivalent of op zijn best neutraal verhielden tegenover het nationaal-socialisme.[137]

Het begin van de Koude Oorlog rond 1947 zwakte de *Umerziehung* sterk af. Ook het *Westintegrationskonzept* van Adenauer, waarbij Duitsland stapsgewijs deel ging uitmaken van de internationale samenwerkingsverbanden, zorgde, evenals de discussie over de kritische

---

[136] Richard Stöss, *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik. Entwicklung, Ursachen, Gegenmaßnahmen* (Opladen 1989) blz. 59.
[137] Stöss, *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik*, blz. 77-78, 254.

vraag of een van bovenaf opgelegd democratiseringproces wel zinvol was, voor de terugtrekking van de westelijke geallieerden (Groot-Brittannië, Verenigde Staten en Frankrijk) uit de heropvoedingspolitiek in hun bezettingszones. In juli 1951 ging de *Entnazifizierungsschlussgesetz* (de wet ter beëindiging van de denazificatie) in werking. Daarmee kwam een officieel einde aan de geallieerde heropvoeding van het Duitse volk.

Goedewaagens emigratieplan was niet zo'n gek idee. Na de splitsing van Duitsland in de *Deutsche Democratische Republik* (DDR) en de *Bundessrepublik Deutschand* in 1949 met goedkeuring van de geallieerde mogendheden, werkte West-Duitsland dankzij het kordate optreden van Konrad Adenauer aan een snelle rehabilitatie. Hij maakte Duitsland tot de hoeksteen van West-Europa, met een snelle economische groei en een stabiele democratie. Duitsland hing niet langer tussen Oost- en West-Europa in, maar werd een nieuw Westers land. Dat dat ook betekende dat er helemaal geen ruimte meer zou zijn voor de oude politieke idealen uit het Derde Rijk, realiseerde Goedewaagen zich op dat moment waarschijnlijk niet. Dat neemt niet weg dat er nog altijd zoveel *alt-Nazi's* rondliepen, dat er nauwelijks grond was om ze uit te sluiten of te discrimineren, zoals in Nederland.

Uit de correspondentie van Goedewaagen met zijn Duitse vrienden, waaronder een dominee, hoogleraar en boekhandelaar, rijst overigens wel het beeld op dat het voor vele Duitse *alt-Nazi's* nog altijd heel moeilijk was om zélf het hoofd boven water te houden. De *Umerziehung* mocht dan beëindigd zijn en de economie groeiende, velen van zijn vrienden profiteerden daar nog niet van. Bovendien bevestigen hun reacties het beeld dat de oorlog begin jaren vijftig uit het collectieve geheugen van Duitsland was gewist. Door de standvastige politiek van Adenauer zou in West-Duitsland de discussie over de schuld van de oorlog pas vanaf eind jaren vijftig heropend worden. In de DDR daarentegen bleef het onderwerp taboe. De DDR was immers een communistische staat geworden en daarmee de hoeder van het anti-fascisme. Niemand had er schuld aan de erfenis van het nationaal-socialisme. De in de periode 1933-1945 begane misdaden speelden nauwelijks een rol in de individuele noch collectieve herinnering.[138]

Helmut Wocke, een literatuurhistoricus en leraar met wie Goedewaagen in 1945 in Bad Oeynhausen gezamenlijk in één huis had gewoond, schreef hem dat hij met zijn gezin tot 1952 in grote armoede had geleefd. Daarna profiteerde hij van de economische groei met de koop van een nieuwbouwwoning van drie kamers. Ze waren nu beter af dan in de *Bude* (het kot), waar Goedewaagen ook nog gehuisd had.[139] Ook de brieven van Anneliese Lutzeyer, een vriendin uit Bad Oeynhausen die met haar man een uitgeverij en boekhandel in het dorp had, leveren veel informatie over het dagelijks leven in Duitsland na de oorlog. De Lutzeyers waren actieve nazi's geweest, bij wie Goedewaagen regelmatig op bezoek ging en met wie hij dan veel over filosofie sprak. Hij en Truus hadden er kerstmis gevierd in 1944. Anneliese beschreef hoe ook zij het na de oorlog heel moeilijk gehad hadden – ze

[138] Svenja Goltermann, *Die Gesellschaft der Überlebenden. Deutsche Kriegsheimkehrer und ihre Gewalterfahrungen im Zweiten Weltkrieg* (München 2009) blz. 16, 24.
[139] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brieven Wocke aan Goedewaagen (22 mei en 25 september 1953, 23 december 1954, 21 december 1957).

klaagde dat de uitgeverij en boekhandel van haar man keer op keer te gronde gericht werden en dat hen veel '*Harm*' was aangedaan. Ze woonden intussen in Frankfurt am Main, want de Engelsen bezetten nog altijd hun huis in Bad Oeynhausen. Hun mooie dorp was onherkenbaar geworden, schreef ze: 'Der ganze schmucke Badeort ist eine schmutzige englische Garnison.' De huizen waren uitgewoond, vervolgde ze, veel gebouwen waren door het nonchalante gedrag van de Britten afgebrand, waaronder de Evangelische kerk en een badhuis. Er was ook veel leegstand omdat de bewoners niet naar hun huizen terug durfden. Toen de Engelsen in 1954 als onderdeel van de terugtrekking uit hun deel van de bezettingszone het kuuroord verlieten, keerde Lutzeyer echter niet in haar oude huis terug maar verhuurde het als pension.

Ze wilde, gezien haar relaties in het uitgeversvak, haar best doen voor Goedewaagen, maar was somber gestemd. Haar man was niet in staat werk van Goedewaagen uit te geven, aangezien de strijd om het dagelijks leven de boekenverkoop zwaar in de weg gestaan had. Voor filosofische geschriften hadden de Duitse lezers al helemaal geen aandacht meer.[140] En hoewel Lutzeyer bleef schrijven en op een ontmoeting aandrong, zouden ze elkaar nooit meer zien. Goedewaagen zocht in de jaren vijftig nog wel andere oude vrienden in Bad Oeynhausen en omstreken op, maar had geen tijd voor of behoefte aan een bezoek aan de Lutzeyers. Klaagde Anneliese hem teveel in haar brieven? Of meende hij dat verder contact met haar hem niets zou opleveren?

Goedewaagen voelde zich niet alleen buitengesloten door de 'goede' Nederlanders; hij voelde zich ook meer en meer verwijderd van zijn lotgenoten, die zich maar niet over hun ergernis en hun teleurstelling over het leed en het onrecht dat hun na 1945 was aangedaan, konden heenzetten. De 'wijsgerige gelatenheid'[141] waarmee hij destijds zijn proces en gevangenschap had willen dragen, karakteriseerde ook deze periode van heroriëntatie. Hij verlaagde zich niet tot klagen en boosheid, maar probeerde positief in het leven te staan en zocht onvermoeid naar nieuwe wegen van bestaan. En dus zette hij zich in de zomer van 1954 met hernieuwde ijver aan de zoektocht naar een betrekking, dit keer in Duitsland. Eerst probeerde hij het in de kleine kring van vrienden en bekenden. Zo schreef hij aan dominee Karl Kraa, die hij kende uit zijn tijd in Löhne:

> 'Man fühlt von allen Seiten den, immerhin verständlichen, Hass des Holländers gegen Deutschland und jeden, der seine deutschfreundliche Gesinnung nicht unter dem Kornmaas versteckt hat. Dennoch ist uns jede verbitterte Stimmung fremd, weil wir ja das Beste für unser Land gewollt haben und die Gefahr des kommunistischen Nihilismus früher als andere gesehen haben.(...) Wir leben in einer geradezu erstickenden Luft.'[142]

Via zijn vrienden vergaarde Goedewaagen namen en adressen van tal van Duitse hoogleraren, docenten, journalisten en ambtenaren. De brieven die hij schreef, kenden eenzelfde

[140] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brieven Lutzeyer aan Goedewaagen (23 april en 9 oktober 1953, 23 december 1954 en 21 december 1957).
[141] Interview met Tobie Goedewaagen (28 januari 2008).
[142] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Karl Kraa (8 augustus 1954).

opbouw, maar waren steeds zeer persoonlijk. Het kan bijna niet anders of hij besteedde er wekelijks enkele uren aan. Een voorbeeld uit de zomer van 1954 was de brief aan de germanist en literatuurhistoricus Prof. Dr. Paul Kluckhohn in Tübingen. 'Sehr geehrter Herr Professor, Bei erhalt dieses Briefes werden Sie sich wohl kaum entsinnen, wer der Verfasser ist.' Vervolgens legde Goedewaagen uit dat ze elkaar in 1944 bij een voordracht aan de Universiteit van Tübingen hadden ontmoet en dat hij aan die ontmoeting goede herinneringen had overgehouden.

> *'Ich war damals, nach einer vierzehnjährigen erfolgreichen Tätigkeit als Privatdozent für nachkantische Philosophie an der Universität Utrecht und einer ebenso reichhaltigen Wirksamkeit im philosphischen Vereinigungswesen Hollands (...), während der ich mich allmählich vom Neukantianismus zum Neuhegelianismus entwickelt hatte, im Jahre 1943 zum Ordinarius für Philosophie an der Universität Utrecht ernannt worden. 1946 erwischte mich aber in Deutschland, wohin ich mich 1944 zurückgezogen hatte, das politische Schicksal. Ich wurde entlassen und teilte das Leben im Lager usw. mit zehntausenden meiner deutschfreundlichen Gesinnungsgenossen. Vor einige Jahren kehrte ich, geistig und körperlich ungebrochen, in die Gesellschaft zurück (..) Unter diesen Umständen ist mir jedoch Eins geblieben und sogar noch stärker zum Bewusstsein gekommen: meine wesenhafte und unbeirrbare Verbundenheit, ungeachtet vergänglicher politischer Formen, mit dem deutschen Geist.'*

En dan kwam Goedewaagen terzake: wellicht was Kluckhohn geïnteresseerd om zo nu en dan wat berichten over Nederland in zijn Kwartaalblad op te nemen. 'Dieser Vorschlag ist, von mir aus gesehen, umso selbstverständlicher, da ich im Auftrag eines deutschen Verlages den Band "Holland" (...) schreibe.'En wist Kluckhohn dan misschien ook of er voor Goedewaagen 'noch eine Stelle zu bekommen war' in Tübingen? Tot slot vroeg Goedewaagen naar leven en welzijn van andere Tübingse geleerden en sloot hij af met 'Mit besten Dank und vorzüglicher Hochachtung, Ihr Ergebener Goedewaagen'.[143]

Het antwoord van Kluckhohn was kort, maar vriendelijk. Natuurlijk herinnerde hij zich Goedewaagen en daarom speet het hem des te meer dat hij helaas geen gebruik kon maken van zijn artikelen, noch een mogelijkheid zag om Goedewaagen een betrekking in Tübingen aan te bieden. Hij voorzag hem nog van adressen van de genoemde geleerden en sloot af 'mit besten Wunschen'.[144] Kluckhohns afhoudende reactie kan meerdere redenen hebben. In de eerste plaats behoorde hij tot de hoogleraren die gedurende het hele nazi-tijdperk een zekere afstand tot het nationaal-socialisme had gehouden. Zijn positie was duidelijk, maar die van Goedewaagen kon hij uit diens brief niet opmaken. Had Goedewaagen nog steeds dezelfde politieke voorkeuren, dan was hij niet te vertrouwen. Vaststond dat Goedewaagen een Nederlander was die met de Duitsers geheuld had, en daarmee in de ogen van de geleerde Kluckhohn toch een verrader van zijn eigen volk. Tenslotte is het ook denkbaar

[143] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Kluckhohn (25 juli 1954).
[144] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Kluckhohn aan Goedewaagen (9 augustus 1954).

dat Kluckhohn overstelpt werd met dit soort verzoeken en de Nederlandse 'vrienden' minder urgent vond om te helpen.

Een lichtpuntje in deze schier eindeloze reeks van afwijzingen was de verhuizing in 1955. Na drie jaar kwam er eindelijk een einde aan de moeizame periode van inwoning en betrokken Goedewaagen en zijn vrouw een eigen etage in de Tweede Schuytstraat 125. Deze straat was gelegen in de rond 1900 gebouwde wijk Duinoord, die voor de Tweede Wereldoorlog in trek was bij welgestelde repratrianten en verlofgangers uit Nederlands Indië. Op dit adres zouden ze bijna twintig jaar blijven wonen. Het was een etage van drie kamers en een keuken, nogal donker ingericht met zware meubels en dikke gordijnen. In de woonkamer stond de antieke tafel van Truus, er hingen een oude pendule en wat schilderijen en er was een buikige secretaire in rococostijl, die altijd druk gebruikt werd. Degelijk burgermansgoed, noemde Tobie het. De lucht was er in latere jaren nogal bedompt, Truus hield kennelijk niet van luchten.[145] Tobie herinnert zich ook dat hij daar voor het eerst na de oorlog de oude vertrouwde boekenwanden van zijn vader in diens werkkamer weer terugzag, volgestouwd van de vloer tot het plafond.[146] Eind jaren vijftig zullen daar weer tegen de tweeduizend boeken gestaan hebben. Dat de boeken weer thuis stonden, betekent dat tezelfder tijd de studeerkamer in de Danckertstraat werd opgezegd.

Leraar op een Haagse avondschool

In de zomer van 1956 vierde Goedewaagen drie weken vakantie in het huis van zijn vriend Christian Hirsch in Göttingen. Hirsch was intussen met emeritaat gegaan, nadat hij in 1946 door de Britten was benoemd tot hoogleraar in de biologie aan het Britse College in Göttingen. Hirsch deed in deze jaren vele pogingen om de filosofische geschriften en lezingen van zijn vriend onder te brengen bij Duitse uitgeverijen, maar zonder succes.[147] Zo nu en dan kwam hij luisteren als Goedewaagen in de buurt een lezing hield. Zijn vriendschap met Goedewaagen dateerde van lang vóór diens nationaal-socialistische sympathieën en Hirsch zelf heeft zich nooit als nazi gemanifesteerd; de enige verklaring moet zijn dat in hun levenslange vriendschap politiek er niet toe deed. Jaren later zou Goedewaagen hem zijn zilveren tabaksdoos cadeau doen, die hij altijd met zich meedroeg. Truus had de doos gepoetst tot hij weer glom. Goedewaagen deed er, vrij naar de dichter Leuthold, een versje in:

'Wenn man es nur richtig putzt,
so flammt wie Gold das Messing.
Und wenn Du mich mit Goethe vergleichst,
Vergleich' ich Dich mit Lessing.'[148]

---

[145] Interview met Els Kamerbeek (15 december 2008)
[146] Interview met Tobie Goedewaagen (20 maart 2008).
[147] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brieven C.G. Hirsch aan Goedewaagen (14 maart 1957 en 10 juli 1961).
[148] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief C.G. Hirsch aan Goedewaagen (10 december 1965). De Zwitserse dichter Heinrich Leuthold schreef in 1872 *Auf Gegenseitigkeit*; de laatste strofe luidde:
Wofern du recht emsig darüber streichst.
So ähnelt dem Golde das Messing;

In de nazomer van 1956 werd Goedewaagen aangenomen als leraar Klassieke Talen bij het particuliere Instituut Vermazen. Albertus Cornelis Vermazen stichtte zijn school in 1935 aan de Groot-Hertoginnelaan in Den Haag en verkaste precies 25 jaar later naar het Sweelinckplein, op een steenworp van Goedewaagens adres. Overdag gaf Vermazen onderwijs in boekhouden, handelscorrespondentie, stenografie en typen, en daarnaast bestierde hij een avondschool die opleidde voor staatsexamens HBS en gymnasium A en B. Aan de avondschool waren in 1950 35 docenten verbonden, waarvan sommigen in vaste dienst en anderen op een lossere regeling, zodat Vermazen ze tijdens de zomervakantie veel minder hoefde te betalen.[149] De heer en mevrouw Vermazen, die zelf ook een NSB-verleden hadden en diverse voormalige NSB-ers in het lerarencorps hadden opgenomen, resideerden op de begane grond in de serre. De klassen waren klein, tot maximaal twaalf leerlingen, en de leerlingen zelf waren over het algemeen al wat ouder dan de onwillige snotneuzen die Goedewaagen bij hem thuis bijles gaf. Met beide handen nam hij het werk aan. Hij vond het leuk om zich weer intensief op het Grieks en Latijn te storten. Bovendien gaven de lesuren hem nog voldoende gelegenheid en tijd zich ook wetenschappelijk bezig te houden; zijn rooster behelsde twee avonden in de week van 18.00 tot 23.00 uur en de zaterdagmiddag van 13.00 tot 18.00 uur.[150]

Vermazen en zijn vrouw waren uiterst streng in de ogen van de leerlingen. En inderdaad verlangde het onderwijzerspaar orde en discipline: 'Ik vertrouw, dat je zult medewerken de nodige studiesfeer te bevorderen. Wij hebben hier geen kleine kinderen, terwijl wij er niets voor voelen een of meer leerlingen als zodanig te moeten behandelen,' schreef hij in de lange lijst van schoolregels, waarvan 'nimmer eigenmachtig' door leerlingen mocht worden afgeweken.[151] 'Ik vond dat ook wel goed, die discipline,' vertelde oud-leerling Cees Maris, 'je kwam er om je diploma te halen, leren was het doel, en puberaal gedrag hoorde daar niet.' Dat nam niet weg dat Maris desondanks tijdens de les zijn agenda en schriften volkalkte met karikaturen van zijn leraren en klasgenoten. Ook van Goedewaagen tekende hij diverse spotprenten.[152]

Goedewaagen heeft waarschijnlijk een jaar of tien bij Vermazen lesgegeven. Toch is er van deze betrekking niets in zijn privé-archief terug te vinden, geen arbeidscontract, geen lesroosters, geen correspondentie. Ook van het Instituut Vermazen zelf is geen archief bewaard gebleven. De schaarse gegevens komen uit Goedewaagens brieven aan zijn Duitse vrienden en aan de herinneringen van een aantal van zijn oud-leerlingen. De meeste leerlingen en hun ouders waren op de hoogte van het verleden van Vermazen en zijn docenten. 'Over zijn oorlogsverleden werd natuurlijk flink gefluisterd,' meldde een leerling, die van 1963 tot 1965 bij Goedewaagen in de klas zat.[153] Op school werd echter niet over politiek

---

Und wenn du mich mit Goethe vergleichst,
Vergleich' ich dich mit Lessing.

[149] NA toegang 2.18.21.02, Archief Advocatenkantoor Kortenhorst, inv.no. 34, Memo gesprek met A.C. Vermazen.
[150] Interview met Kees Groenewegen (4 februari 2009).
[151] Privé-archief Cees Maris, Plakboek, schoolregels Instituut Vermazen (1964).
[152] Privé-archief Cees Maris, Plakboek, karikatuur in kleur van Goedewaagen (1964); Schoolagenda 1964/1965, karikaturen in potlood. Zie bladzijde 334.
[153] Herinnering van L.B. (1946) gepubliceerd op schoolbank.nl.

gepraat, en al helemaal niet met de betreffende docenten zelf.[154] Maar tuinderszoon Kees Groenewegen, die in 1960 staatsexamen deed bij Goedewaagen, wist van niets. Pas jaren later, toen hij bij toeval in een boekje over de oorlog een foto aantrof van Goedewaagen die met Seyss-Inquart in de tuin van diens residentie Clingendael in Wassenaar poseerde, viel het kwartje. Hij was geschokt dat de man, waartegen hij had opgekeken en die hij beoordeeld had als een 'man van standing', een 'fout' verleden bleek te hebben. Hij kon zich niet herinneren er op school ooit iets over gehoord te hebben.[155]

Volgens Cees Maris, die in het schooljaar 1964/1965 zowel staatsexamen Grieks als Latijn bij Goedewaagen deed, was zijn leraar Klassieke Talen een waardige, statige man. Hij had ook een zekere gereserveerdheid over zich, en was formeel in de omgang met de leerlingen. Aan zijn stijl van lesgeven was direct duidelijk dat hij eigenlijk te knap was om leraar te zijn, dat het leraarsvak beneden zijn stand was, maar, benadrukte Maris, dat liet hij in de klas niet merken. Hij wist destijds niet dat Goedewaagen van oorsprong filosoof was, die tijdens de oorlog zelfs kortstondig hoogleraar was geweest. 'Ik wist dat niet en ik had ook een hekel aan filosofie in die tijd,' vertelde Maris, die zelf intussen hoogleraar in de Rechtsfilosofie aan de Universiteit van Amsterdam is.[156] Maris heeft weinig herinneringen aan de docent Goedewaagen, maar wel dat hij goed en helder lesgaf.

Goedewaagens bekendste leerling is ongetwijfeld schrijver en satiricus Kees van Kooten, die eind jaren vijftig bij hem in de klas zat. Dat oorlogsverleden was voor Van Kootens vader kennelijk een punt van overweging geweest bij de toestemming zijn zoon naar Instituut Vermazen te laten gaan, zo valt te lezen in Van Kootens roman *Hedonia*. In hetzelfde fragment wist hij zijn vroegere leraar treffend neer te zetten als een echte schoolfrik:

> '-(...) Ja, ik geloof toch dat jullie daar allebei achteraf wel ontzettend veel aan gehad hebben, aan jullie klassieke opleiding. Weet je nog, meneer Voerman? En toen later die schoft, van dat avondinstituut, hoe heette die ook alweer?
> -Goedewaagen, help ik hem, Dr. T. Goedewaagen, was dat.
> Frans en ik gingen over van vijf naar zes alpha, maar met een Taak voor Plato die onze hele grote vakantie zou bederven en toen gooiden wij onze koppen in de wind, verlieten de school, namen allebei een baantje voor halve dagen en schreven ons in bij het Instituut V. dat, drie avonden per week, opleidde voor het Staatsexamen.
> Dr. T. Goedewaagen, een zeer lange, altijd in een groen kostuum gestoken man, verzorgde er de lessen Oude Talen. Hij had grijs, bros haar en een zware bril, waarachter onafgebroken knipperende ogen de hele avond schichtig heen en weer schoten tussen de leerlingen, het bord en de deur, er voortdurend op bedacht dat een van onze vaders zou binnenbarsten om alsnog verhaal te halen: Bent u dezelfde

[154] Interview met Cees Maris (26 april 2011).
[155] Interview met Kees Groenewegen (4 februari 2009).
[156] Interview met Cees Maris (26 april 2011).

Dr.T. Goedewaagen die destijds Secretaris-Generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten was?
Dezelfde, mijne heren. Ik ben les gaan geven aan dit Avondinstituut om overdag niet over straat te hoeven en ik zal dadelijk zonder verzet met u meegaan maar misschien mag ik eerst nog even dit stukje van Plato's Politeia afvertalen, met de leerlingen?
-Ik heb het daar uitgebreid met jouw vader over gehad, herinnert mijnheer F. zich, of we dat goed moesten vinden, dat jullie les kregen van een Nationaal Socialist, maar we besloten dat het belang van jullie diploma het zwaarste moest wegen. Rotkar, noemden we Goedewaagen in de oorlog.
-Toch was het een prima leraar, zeg ik.'[157]

Hoe onverwacht zijn aanstelling voor hem was, blijkt uit het feit dat Goedewaagen nog in september 1956 bij het zoveelste contact geïnformeerd had naar werk in Duitsland. Ook vond hij op dat moment dat het voor hem in Nederland nog steeds niet goed toeven was. 'Das Wort "Exil" ist wirklich nicht übertrieben.'[158] Maar de functie bij Vermazen, toch geen hoge positie op een wetenschappelijk instituut zoals hij had beoogd, was kennelijk genoeg om Goedewaagen in Den Haag te houden: 'Dennoch hat diese an sich glückliche Lösung unsere deutschen Pläne einigermassen durchkreuzt.' Toen hij in december 1956 alsnog de langverwachte betrekking in Duitsland kreeg aangeboden, namelijk als literatuurhistoricus Oude Talen aan de Höhere Schule in Saarbrücken, sloeg hij het aanbod af.[159] Na alle moeite en frustratie is het eigenlijk onbegrijpelijk waarom Goedewaagen een baan onder zijn niveau in Nederland verkoos boven een goede betrekking en een beter leven in Duitsland. Was het avontuur hem toen puntje bij paaltje kwam toch te onzeker? Hij was tenslotte al 61 jaar oud. Uit zijn beslissing blijkt echter wel dat Goedewaagen na al die jaren van zoeken en ijveren zijn heroriëntatie had afgerond. Hij had een ruime woning, een aardige baan, een lieve zorgzame vrouw en bovenal, hij had zijn verwachtingen over het leven drastisch naar beneden bijgesteld. Het was goed zo.

---

[157] Kees van Kooten, *Hedonia. Een opstel* (Amsterdam 1984) blz. 87.
[158] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Schorsch (7 oktober 1956).
[159] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Müller aan Goedewaagen (8 december 1956).

Hoofdstuk 11
1956-1966 DE REVISIONIST

De Holländische Professor

Met het aanvaarden van de leraarsaanstelling bij Instituut Vermazen in Den Haag waren de emigratieplannen naar Duitsland definitief van de baan. Goedewaagen en Truus zouden de rest van hun leven in Den Haag blijven wonen. Dat betekende niet, dat met die beslissing de Duitse contacten op een laag pitje kwamen te staan, integendeel. Tijdens zijn verblijf in Duitsland en in zijn naoorlogse banenjacht had Goedewaagen in Duitsland tal van wetenschappers, schrijvers en intellectuelen leren kennen, bij wie hij zich in de loop van de jaren vijftig meer dan thuis ging voelen. Vanaf 1956 sloot hij zich aan bij achtereenvolgens het Deutsche Kulturwerk Europäischen Geistes, de Freie Akademie, de Deutsche Unitarische Religionsgemeinschaft en het Sigrid Hunke Gesellschaft, allemaal kringen van voormalige nationaal-socialistische intelligentsia. Hij stelde zich op als een actief lid, die graag een bijdrage leverde aan de groei en bloei van de nog jonge en zoekende verenigingen. De 'Holländische Professor', zoals hij werd genoemd, was dan ook al snel een veelgevraagd spreker op bijeenkomsten, congressen en *Dichtertage*.

Tot 1971, het jaar waarin hij door een chronische ziekte zou worden geveld, reisde hij als het werk het toeliet jaarlijks meermalen naar plaatsen in heel Duitsland: Düsseldorf, München, Willingen, Lüneburg, Hamburg , Keulen, Krefeld, Bremen, Lippoldsberg enzovoort om de *Tagungen* op te luisteren met doorwrochte redevoeringen in volmaakt Duits. Truus vergezelde hem op elke reis en zat steevast op de eerste rij zeer trots naar haar man te kijken.[1] Veel van zijn voordrachten werden gepubliceerd en hij schreef onvermoeibaar bijdragen voor de periodieken die aan deze verenigingen verbonden waren. In de meeste van deze publicaties legde Goedewaagen zijn Duitse vrienden als het ware hun eigen filosofie uit; Hegel was nog altijd zijn trouwe metgezel.

Wat opvalt aan de voordrachten en artikelen van Goedewaagen tussen 1956 en 1970 is niet alleen zijn ongewijzigde nationaal-socialistische visie, maar ook de zuiver theoretische grondslag ervan. Dit waren de jaren van de Koude Oorlog, de Hongaarse en Tsjechische opstanden, de dekolonisatie en de oorlog in Vietnam, de studentenprotesten, de opkomst van de popmuziek, flower power en provo, en het Tweede Vaticaans Concilie. Maar het lijkt allemaal aan hem voorbij te zijn gegaan. Hoewel veel van zijn artikelen een ideaal toekomstvisioen schetsen, was deze nooit verbonden aan de toen geldende realiteit op het wereldtoneel. Zijn werkelijkheid was nog altijd een vooroorlogse, toen hij vond dat het door het humanisme veroorzaakte individualisme geleid had tot decadentie en verslapping van de Europese cultuur. Daartegen kwam hij in het geweer.

Hij was daarin beslist niet de enige; genoemde Duitse organisaties stoelden hun bestaansrecht allemaal op vooroorlogs gedachtengoed. Dat de tijd niet had stilgestaan, drong

[1] NIOD TG 858 inv.no. 15, Brief Hans-Joachim Koch aan Truus Goedewaagen (11 januari 1980).

tot deze kringen van voormalige nationaal-socialisten nauwelijks door – ze waren domweg te druk met het redden van hun teloorgegane wereldbeeld. In Nederland ging de STPD er prat op dat nog vóór 1950 meer dan honderdduizend ex-NSB-ers waren teruggevoerd in de samenleving[2], maar in Duitsland was het zo ambitieus opgezette *Entnazifizierungsprogramm* al gauw verwaterd als gevolg van desinteresse en pragmatisme van de kant van de geallieerden; er was alweer een nieuwe vijand en de Koude Oorlog stond voor de deur. Hierdoor bleef er in het naoorlogse Duitsland ruimte bestaan voor de voormalige nazi's om een nieuwe ideologie te formuleren, gegoten in nieuwe termen, maar gebaseerd op de oude. Hun gehoor beperkte zich echter vooral tot organisaties met vage, semi-religieuze of -wetenschappelijke doelstellingen. Omdat dergelijke kringen in Nederland nauwelijks bestonden, is het niet verwonderlijk dat Goedewaagen zijn heil in Duitsland zocht, en gezien de vele publicaties en spreekbeurten, ook vond.

Ferdinand Sassen schreef in 1960 een geactualiseerde derde druk van zijn overzichtswerkje *Wijsgerig leven in Nederland in de twintigste eeuw*. In die versie merkte hij op dat Goedewaagen na de bevrijding uit de Nederlandse samenleving was verdwenen en dat er geen wijsgerige geschriften meer van zijn hand verschenen waren. Daaruit blijkt dat Sassen niet op de hoogte was van Goedewaagens in Duitsland verschenen politiek-wijsgerige verhandelingen. 'Wij weten dus niet, of de door Snethlage uitgesproken hoop, dat zijn pleidooi voor de mythe een voorbijgaande phase in zijn denken zou mogen zijn, ooit in vervulling is gegaan,' schreef hij diplomatiek.[3] Want ook Sassen wist dat *Holland* van Goedewaagens hand was en had vernomen van de hier en daar twijfelachtige inhoud.

De vrije geloofsgemeenschappen en het nationaal-socialisme

Bij de *Umerziehung*, het geallieerde programma van heroriëntatie of heropvoeding van de Duitse nazi's zoals besproken in het vorige hoofdstuk, werd door de geallieerden de hulp van de kerken ingeroepen, zowel de protestantse als de katholieke, en ook die van religieuze gemeenschappen als de Deutsche Unitarier. Voor de geïnterneerde nazi's en SS-ers waren zij dan ook de belangrijkste verbinding met de buitenwereld. De zielzorgers, die net als in Nederland een groot meegevoel aan de dag legden voor hun gevangenen, zetten zich al vanaf de herfst van 1946 in om de kampen te sluiten en een einde te maken aan het *Entnazifizierungsprogramm*. De grote betrokkenheid van met name dominees uitte zich in het feit dat veel geïnterneerden via hen een *Persilschein* ontvingen, in dit geval een bewijs dat ze gedurende het bestaan van het Derde Rijk kerkelijk geweest waren, en dus onschuldig.[4]

Het Amerikaanse kamp Hohenasperg bij Ludwigsburg geeft een goed beeld van hoe het in deze kampen toeging met vooral de hoger geplaatste *alt-Nazi's* en -SS-ers. Zoals in alle kampen het geval was, traden ook hier diverse kerkgemeenschappen naar voren, die voor

[2] Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, blz. 225.
[3] Sassen, *Wijsgerig leven in Nederland*, blz. 28. Sassen verwees naar Snethlages artikel 'Goedewaagen's wending tot de mythe', *ANTWP* jrg 31 (1938) blz 123-129, als reactie op Goedewaagens uittreden uit de Algemene Nederlandsche Vereeniging voor Wijsbegeerte.
[4] Ulrich Nanko, 'Nationalsozialismus und Freireligiöse nach 1945' , *Humanismus Aktuell*, Heft 7 (2000) blz 123.

een belangrijk deel het *Umerziehungs*-programma moesten dragen. Ze voorzagen de bibliotheken van literatuur en ze organiseerden voordrachten door theologen en hogere kerkvertegenwoordigers van buiten het kamp. Geestelijk ontheemd na de opheffing van het nationaal-socialistische ideaal en zoekend naar een nieuwe gemeenschap vonden die activiteiten een dankbaar onthaal in deze groep geïnterneerden.

De volgende stap was dat de voormalige nationaal-socialisten nog in de kampen hun eigen religieuze kringen oprichtten. Zo gaf de zielzorger van de Hohenasperg, de 76-jarige dominee van de Freiprotestantischen Religionsgemeinschaft in Alzey, Rudolf Walbaum, zijn gemeenschap de ondertitel 'Unitarische Gemeinde' mee. De term Unitarisch had hij geleend van de Amerikaanse en Engelse *Unitarians*, en duidt op gelovigen die God niet beschouwen als de heilige drie-eenheid (Vader, Zoon, Heilige Geest) zoals de christelijke kerken dat doen, maar als een allesomvattende eenheid (*unitas* in het latijn). Unitarisch riep bij de Amerikanen en Engelsen een positief gevoel op, omdat er in hun landen sterke christelijk-unitarische organisaties actief waren. Walbaum won vele nieuwe zieltjes in het kamp, onder meer de leden van de Duits-nationale en antisemitische Deutsche Glaubensbewegung, die hij nog van voor de oorlog kende.

De Deutsche Glaubensbewegung had, met Alfred Rosenberg als belangrijkste pleitbezorger, tevergeefs getracht de *Dritte Konfession* te worden naast de katholieken en de protestanten. De beweging is op te vatten als een vorm van 'nieuw-heidendom' en paste in de anti-christelijke partijstromingen rond Rosenberg en Himmler.[5] Hun opvattingen over de Glaubensbewegung en de SS kunnen beschouwd worden als de mythe van de nationaal-socialistische 'religie', in feite een pseudo-religie. Tegelijkertijd richtte in een ander kamp de voormalige leider van diezelfde Deutsche Glaubensbewegung, Jakob Wilhelm Hauer (1881-1962), ook een kring van luisteraars om zich heen op. Walbaums en Hauers bewegingen zouden zich verenigen en uiteindelijk de naam Deutsche Unitarier Religionsgemeinschaft (DUR) gaan voeren.

Maar hoe religieus waren deze vrije geloofsgemeenschappen eigenlijk? Hoe was het bijvoorbeeld mogelijk dat diverse van deze gemeenschappen onder het nationaal-socialisme probleemloos konden bestaan, terwijl Hitler de vrijreligieuzen toch beschouwde als te bestrijden Marxisten? En waarom waren de unitariers en de *Freireligiösen* toch zo populair onder de niet-gelovige nationaal-socialisten in de *Umerziehungs*-kampen? En hoe is het te verklaren dat de Deutsche Unitarier Religionsgemeinschaft in de jaren vijftig door de *Verfassungsschutz* in de gaten werd gehouden, wat toch betekent dat het gezelschap als staatsgevaarlijk werd beschouwd?

Het is niet makkelijk op deze vragen een eensluidend antwoord te krijgen. De geloofsgemeenschappen zelf hielden vast aan hun onpartijdigheid en politieke neutraliteit; ze ontkenden elke toespeling op neo-nazistische tendenzen binnen de gelederen. Historici en onderzoekers stoelden op hun beurt hun bevindingen vaak op drijfzand – al naar gelang hun overtuiging zagen ze de vrijgelovige organisaties als onschuldige gemeenschappen van

[5] Wilken Veen, *Collaboratie en onderwerping. Het Duitse protestantisme in 1933* (Gorinchem 1991) blz. 329, 331, 392.

gelijkgestemde zielen of juist als dekmantel voor (neo-)nazistische activiteiten. De analyse in dit hoofdstuk is hoofdzakelijk gebaseerd op de visies van drie stemmen, elk van een andere richting: de Deutsche Unitarier Religionsgemeinschaft zelf, *Religionswissenschaftler* Ulrich Nanko en Peter Kratz, directeur van het Berlijnse instituut voor onderzoek naar fascisme. Dit zijn de stemmen die het meest uitgesproken de geschiedenis en activiteiten van de vrije geloofsgemeenschappen hebben beschreven.

Peter Kratz toonde zich uiterst argwanend over de plotselinge bekering tot het geloof van voorheen ongelovige nationaal-socialisten. Hij was zelfs zó kritisch, dat hij ook de bevindingen van Ulrich Nanko naïef noemde en teveel gebaseerd op vermoedens.[6] Hij zag de oprichting van unitarische geloofsgemeenschappen na 1945 als niets anders dan een dekmantel waarmee de voormalige nazi's hun ideologie levend konden houden. De sleutel tot het begrip van deze niet-alledaagse verbintenis tussen het unitarische geloof en de nationaal-socialistische politiek lag volgens Kratz in de jaren dertig bij Hauers Deutsche Glaubensbewegung. Deze organisatie was actief onder het beeldmerk van het hakenkruis met afgeronde hoeken en had als gezegd het ultieme doel om de toekomstige nazi-staat van een spirituele onderbouwing te voorzien. De Glaubensbewegung zou in het Derde Rijk de basis vormen voor een Duitse *Nationalkirche*.

In deze beweging waren zeer velen actief die later aan de basis van de DUR zouden staan: Jakob Wilhelm Hauer zelf, dominee Rudolf Walbaum, Goedewaagens vriend Friedrich Schöll, nazi-publicist Bernhard Kummer, Lothar Stengel-von Rutkowski en anderen. Het feest ging niet door, maar dat betekent niet dat de volgelingen hun ideologie zomaar aan de wilgen hingen. In de kampen bespraken ze met elkaar hoe ze hun wereldbeschouwing in het anti-fascistische naoorlogse Duitsland overeind konden houden, daarbij geestdriftig terzijde gestaan door dominees als Walbaum, die vrijelijk in en uit mochten lopen.

Kratz noemt de internering van duizenden SS- en NSDAP-functionarissen dan ook 'ein schwerer Fehler mit historischen Folgen'.[7] Volgens hem waren de meest fanatieke en aktieve nazi's zich bewust van het feit dat de linkse tegenstanders in de jaren dertig al geen oog hadden voor de religieuze achtergronden van het fascisme en bovendien dat de kerken na de oorlog zelf genoeg *'braune Dreck'* aan zich hadden kleven, dus zich gedeisd zouden houden. De nazi-misdaden waren zó schokkend voor de wereld, ondervonden de ex-nazi's volgens Kratz, dat de wereld tientallen jaren nodig zou hebben om ze rationeel en emotioneel te verwerken; niemand zou dus tijd en energie hebben om zich te verdiepen in de religieuze grondslagen van deze misdaden. Dit laatste lijkt een nogal vergezochte voorspelling die achteraf makkelijk te concluderen valt, maar in 1945/46 nog niet. Maar dat neemt niet weg dat Kratz een overtuigend punt heeft, als hij stelt dat onder de dekmantel van een vrije geloofsgemeenschap men zich al in de kampen verzamelde, de oude ideologie nieuw leven

[6] Peter Kratz, *Die Götter des New Age. Im Schnittpunkt von 'Neuem Denken', Faschismus und Romantik* (Berlijn 1994) (internet-uitgave) Hoofdstuk 5, blz 50/51, noot 413. Kratz is de directeur van Bifff: Berliner Institut für Faschismus-Forschung und Antifaschistische Aktion.
[7] Kratz, *Die Götter des New Age*, Hoofdstuk 5, blz 5.

inblies en zich ook nog op de vrijheid van godsdienst kon beroepen. 'Eine geniale Idee', aldus Kratz.[8]

Na de vrijlating van de *Umerzogenen* riep Walbaum in september 1947 een bijeenkomst op de berg Klüt bij Hamelen bijeen en benoemde hij de voormalige SA-dichter en *Reichsfachschaftsleiter für Lyrik* Herbert Böhme (1907-1971) tot organisator van de sterk vergrootte gemeenschap. Ook werd hier de zogenoemde Klüt-Kreis opgericht. Ook van deze bijeenkomst lopen de lezingen uiteen. Volgens de DUR en Nanko organiseerde Walbaum deze bijeenkomst voor de officiële heroprichting van zijn eigen Religionsgemeinschaft Freier Protestanten. Veel van zijn volgelingen hadden in 1933 geweigerd hun voorganger naar de Deutsche Glaubensbewegung te volgen, dus was hij genoodzaakt om nu nieuwe volgelingen aan zich te binden.[9]

Kratz beschouwde de bijeenkomst op de Klüt eveneens als een historisch moment, maar beschrijft hem als een duistere samenzwering. De gezworenen troffen elkaar in een kleine houten blokhut aan de voet van drie soldatengraven en bereidden daar hun '*Coup der Nachkriegszeit*' voor: de ondergraving en overname van een bestaande organisatie (de Religionsgemeinschaft Freier Protestanten), tegen de zin van de meeste leden, maar met de zegen van voorganger Walbaum.[10] De deelnemers kenden elkaar uit het kamp: initiatiefnemer Rudolf Walbaum, Herbert Böhme, Eberhard Achterberg (de voormalige hoofdredacteur van het nazi-partijblad NS-Monatshefte), Friedrich Schöll, Bernhard Kummer en anderen. Jarenlang overtuigden ze vele *alt-Nazi's* van het geniale plan om deel te nemen aan hun *Religionsgemeinschaft*. Achterberg sprak op de Klüt de aanwezigen tot het hart met zijn betoog over het '*Trauma von 1945*'. Daarmee bedoelde hij de ontgoocheling over de oorlogsnederlaag, over het verlies van de oude waarden en over de slechte vooruitzichten voor nationaalsocialisten op terugkeer in hun oude beroep.[11]

En zo bouwden leidende personen uit de volkse beweging, de SA, SS en Gestapo, actieve leden en kopstukken van de NSDAP de organisatie van de Freiprotestanten na 1945 om tot een eigen schuilplaats (*Unterschlupf*) en gaven deze inhoudelijk een nieuwe vorm. Langzamerhand verdrongen de anti-christelijke *alt-Nazi's* in aantal de unitarische vrijprotestanten van de eerste plaats. Toen de ex-nazi's een overtuigende meerderheid vormden, werd de Religionsgemeinschaft Freier Protestanten in 1950 omgedoopt tot Deutsche Unitarier Religionsgemeinschaft (DUR). De naam 'unitarier' was bewust gekozen: bij de geallieerde machten gold unitarisch immers als een positief begrip. Ook het onder de Freiprotestanten al bestaande maandblad *Glaube und Tat* onderging een naamsverandering door de toevoeging van de ondertitel *Deutsch-Unitarische Blätter*. Drie jaar later traden de oorspronkelijke Freiprotestanten onder protest uit hun eigen gemeenschap uit. Daarmee was de camouflage-oefening voltooid.

---

[8] Kratz, *Die Götter des New Age*, Hoofdstuk 5, blz 5.
[9] Nanko, 'Nationalsozialismus und Freireligiöse nach 1945'.
[10] Kratz, *Die Götter des New Age*, Hoofdstuk 5, blz. 6.
[11] Nanko, 'Nationalsozialismus und Freireligiöse nach 1945', blz 125.

Het betoog van Kratz is, ondanks zijn nogal krasse terminologie, geloofwaardiger dan de eigen historische weergave van de DUR en ook beter onderbouwd dan dat van Nanko. Nanko tornde niet aan de constructie van de geloofsgemeenschap die de DUR zou zijn, maar concludeerde dat binnen de bestaande geloofsorganisatie nationaal-socialistische tendenzen waarneembaar waren. Kratz echter stelde de werkelijke gedaante van de 'geloofsgemeenschap' DUR ter discussie. Vanaf de 'heroprichting' van de Religionsgemeinschaft Freier Protestanten stonden voormalige nationaal-socialisten er aan het roer en in de vroege jaren vijftig maakten vrijwel alleen voormalige nationaal-socialisten deel uit van het bestuur, de raden en de redactie. (Ongetwijfeld hielden zich in de DUR ook leden op van niet-nationaal-socialistische origine, maar deze mensen speelden geen rol in de ontwikkeling van de ideologie van de gemeenschap.) Ook in de aanpalende organisaties als het Deutsche Kulturwerk Europäischen Geistes en de Freie Akademie doken in de leidende posities steeds weer dezelfde besmette namen op: Jakob Wilhelm Hauer, Eberhard Achterberg, Herbert Böhme, Friedrich Schöll, Lothar Stengel-von Rutkowski.

Daarbij past wel de aantekening dat dit alles niet betekent dat *Freireligiös* gelijk staat aan nationaal-socialistisch. Er waren in Duitsland in de twintigste eeuw tientallen vrijreligieuze gemeenschappen, vaak meerdere in één regio of stad. Er was tussen vele groeperingen onderling contact en individuele aanhangers waren vaak lid van meerdere gemeenschappen tegelijk of stapten van de ene naar de andere gemeenschap over. Deze wirwar aan bewegingen droegen vaak tegenovergestelde ideeën uit, ook al hadden ze vrijwel allemaal de term *Freireligiös* in hun naam. Langenbach heeft al laten zien dat het een onmogelijke opgave is om een eenduidig beeld te scheppen van de wijze waarop deze gemeenschappen omgingen met het nationaal-socialisme en de (ex-)nazi's in hun kring.[12] Hoewel Kratz dus iets te makkelijk de nazi-dekmantel van het vrijreligieuze geloof verbond aan de gehele Duitse unitarische geloofsgemeenschap, is zijn stelling ten aanzien van de Deutsche Unitarier Religionsgemeinschaft beslist overtuigend. De DUR was geen authentieke geloofsgemeenschap, waar aanhangers van het vrijreligieuze geloof elkaar troffen, maar een organisatie van voormalige nationaal-socialisten, die er vrijelijk hun verboden ideologie beleden.

Eén van de eerste van deze ex-nazi-groeperingen die een 'nieuwe' ideologie ging verkondigen, was het door Böhme opgezette Deutsche Kulturwerk Europäischen Geistes in 1950. Het Deutsche Kulturwerk stelde zich ten doel als een 'volksbewusste und volkstreue Gemeinschaft' het Duitse cultuurgoed te bevorderen. Vele voormalige nationaal-socialistische schrijvers en letterkundigen sloten zich erbij aan, onder wie Hans Grimm, Helmut Stellrecht en Wilhelm Pleyer . Weldra zou ook Goedewaagen tot deze club toetreden. Vanaf de oprichting werd de organisatie in de gaten gehouden door de Duitse veiligheidsdiensten.[13]

Maar eerst begon Böhme in 1950 met de uitgave van het tijdschrift Klüter Blätter, waarin ook Goedewaagen zou publiceren. Het tijdschrift, dat als orgaan voor verschillende or-

[12] Christian G. Langenbach, 'Freireligiöse und Nationalsozialismus. Replik auf eine Debatte', *Säkulare Geschichtspolitik* (Berlijn 2007) blz. 43-54.
[13] Zie onder meer: Jens Mecklenburg (red.), *Handbuch Deutscher Rechtsextremismus* (Berlin 1996) blz.253-255.

ganisaties diende, stond bekend als rechts-extremistisch.[14] Natuurlijk knoopte hij aan bij de ideologie van het nationaal-socialisme en in het bijzonder aan de ideeën over Europa. Berichten in de media over de Wehrmacht en de Shoah deed hij af als laster van de geallieerden. Net als Goedewaagen beschouwde Böhme ook de Neurenberger Processen als 'Siegerjustiz'.[15] Het *Radikalenerlass*[16] dateerde al van september 1950, maar het is tekenend voor de sfeer van *Verneinung*, ontkenning dus, hoe makkelijk Böhme wegkwam met thema's als 'Soldateneer en misdaden door de Wehrmacht' en hoe vanzelfsprekend hij omging met de tot taboe geworden begrippen als ras, volk en vaderland.

Het Deutsche Kulturwerk kreeg onder Böhme de nogal spottende titel van *Reichsschrifttumskammer*, een soort rijksliteratuurkamer naar voorbeeld van de *Reichskulturkammer*, althans in de ogen van zijn tegenstanders, die het niet eens waren met Böhmes politieke intenties. In de Münchner afdeling, waartoe ook Böhme zelf behoorde, distantieerden vooral jonge leden zich van de nationaal-socialistische ideologie die ze als een dwaling en een flop beschouwden.[17] Het slot van het liedje was dat hij uit de groep gezet werd – en dat zou niet de eerste keer zijn dat Herbert Böhme zelfs in eigen gelederen te controversieel gevonden werd. Overigens bleef Böhme hierna gewoon actief bij het Deutsche Kulturwerk, ook als spreker op bijeenkomsten en congressen. Goedewaagen, die pas na 1955 actief ging deelnemen aan het Deutsche Kulturwerk, heeft Böhme dan ook bij die gelegenheden regelmatig ontmoet.

Na de dood van Böhme in 1971 zou het snel bergafwaarts gaan. Medio jaren zestig was het Deutsche Kulturwerk nog de grootste organisatie van het 'Nachkriegfascismus' en kwamen er nog zo'n 1.500 bezoekers af op de Duitse cultuurdagen. In 1994 was dat aantal geslonken tot 50. In 1996 zou het Deutsche Kulturwerk Europäischen Geistes zichzelf tenslotte opheffen. De opkomst en ondergang van het Deutsche Kulturwerk liep daarmee in de pas met de ontwikkeling binnen de rechts-extreme politieke groeperingen: kenden die medio jaren vijftig nog zo'n 80.000 leden, dertig jaar later was volgens het Bundesinnenministerium het aantal georganiseerde rechts-extremisten geslonken tot minder dan 25.000.[18] Tot 1965 bestond die groep vooral uit *Nachkriegsrechtsradikalen* die 'untereinander durch Kamera-derie und Erinnerungen an das Dritte Reich verbunden' waren.[19] Daarna traden meer en meer *Neuen Rechtsradikalen* op de voorgrond die in het tijdperk van de Koude Oorlog waren opgegroeid en gevormd waren door de '*CDU-Staat*'.

---

[14] Nanko, 'Nationalsozialismus und Freireligiöse nach 1945', blz 125. *Klüter Blätter*, Mappe 10 (oktober 1950).
[15] Nanko, 'Nationalsozialismus und Freireligiöse nach 1945', blz 126.
[16] Dit was een verordening die moest voorkomen dat leden van extreem-rechtse of -linkse organisaties in overheidsdienst konden worden aangesteld.
[17] Nanko, 'Nationalsozialismus und Freireligiöse nach 1945', blz 127.
[18] Stöss, *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik*, blz. 254.
[19] Als geciteerd in Stöss, *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik*, blz. 97.

Rechts-extreme *Dichtertreffen* en *Kulturtage*

In de zomer van 1956 hield Goedewaagen, nadat hij met Truus drie weken bij zijn vriend Christian Hirsch in Göttingen had doorgebracht, zijn eerste voordracht voor de zesde Dichtertreffen van het Deutsche Kulturwerk Europäischen Geistes, getiteld 'Existenz und Geschichte'. Ter gelegenheid van Goethes geboortedag verzamelden zich ongeveer honderd voormalige nationaal-socialisten op slot Berlepsch in Burg Ludwigstein bij Witzenhausen, in de buurt van Göttingen. Eén van hen was de leraar/dichter Siegfried Bokelmann (1919), die na afloop van de lezing Goedewaagen zijn dichtbundel *Flieht alle Ausflucht* in de hand drukte.[20] Tot de andere sprekers behoorde onder meer Dr. Wilhelm Pleyer, een succesvol nationaal-socialistisch schrijver en beschermheer van de in 1961 verboden rechts-extreme Bund Nationale Studenten. Hij hield een lezing over 'Der Dichter und die Zeit'. De jaarlijkse dichtersprijs, de 'Ehrenring dem Deutschen Gedicht' werd uitgereikt aan Herbert Böhme.

Het zou de eerste zijn van tenminste vijf lezingen die Goedewaagen voor het Deutsche Kulturwerk zou houden. Hij werd geprezen om zijn voortreffelijke beheersing van de Duitse taal en om zijn heldere betoog waarin hij de weg terugwees naar Hegel, naar het Duitse idealisme.[21] Het verblijf greep hem zeer aan, omdat het hem eens te meer bevestigde dat hij in het eigen vaderland in ballingschap leefde, aan de rand van de samenleving. Het treffen met de kring van het Deutsche Kulturwerk was daarom een bijzonder evenement omdat, zo schreef hij Bokelmann na afloop, hij zich thuisvoelde tussen de lotgenoten, die ook nog eens over aanzienlijk meer denkkracht beschikten dan thuis.[22]

> 'Die Tage von Berlepsch waren für alle Beteiligten ein beglückendes Erlebnis in der Tiefe des Gespräches, dem Gepflegtsein des Vorgetragenen und der Aussicht, dass sich hier deutsche Dichter sammeln, dem Volke erneut Sinn und Gehalt zu bestätigen, es darin zu bekräftigen, ohne in einen verkrampften Nationalismus zu verfallen, oder gar sich in neuem Religionsstreit zu zersplittern,'

schreef het Heimatblatt für Deutsche Volksgemeinschaft na afloop, en zo moet Goedewaagen het ook gevoeld hebben.[23]

Nog geen jaar later was Goedewaagen weer terug. Eind maart 1957 mocht hij de slotvoordracht houden op het driedaags congres in Lüneburg en hij koos voor een lezing met de titel 'Der Denker und die Gegenwart'. Als 'Weltgeist, Weltlauf, Gegenwart' zou deze lezing een paar maanden later in de Klüter Blätter verschijnen.[24] De titel ontleende hij aan Fichte, en net als hij betoogde Goedewaagen dat denkers nog steeds in staat waren om boven de existentie van vandaag uit te stijgen en de tegenwoordige tijd te duiden en te begrijpen.

---

[20] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Bokelmann (14 september 1956).

[21] NIOD TG 858 inv.no. 40, '6. Dichtertreffen auf Schloss Berlepsch', *Mitteilungen für das Deutsche Kulturwerk Europäischen Geistes*, jrg. 6 (1956), blz.28-29.

[22] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Siegfried Bokelmann (14 september 1956).

[23] NIOD TG 858 inv.no. 40, 'Dichtertreffen des Deutschen Kulturwerkes', *Heimatblatt für Deutsche Volksgemeinschaft* jrg. 5 no.9 (sept. 1956).

[24] NIOD TG 858 inv.no. 40, uitnodiging Gästetage van de DKEG (29-31 maart 1957); Prof.Dr. T. Goedewaagen, 'Weltgeist, Weltlauf, Gegenwart', *Klüter Blätter* mappe 8/9, E (aug/sept. 1957) blz. 41-56.

> 'Wie der grössten der antiken und abendländischen Philosophen sind auch wir moderne Philosophen, keine weltabgewandten, im bleichen Dunst abstrakter Gedanken dahinlebenden Gestalten, wie es der Volksmund will, sondern politisch kämpferische, künstlerisch schaffende, weltanschaulich engagierte, aber darum nicht weniger genau und pünktlich, forschende Menschen, die das ganze Universum des Geistes miterleben, miterleiden, miterkämpfen und miterdenken. Die Legende vom trockenen, asketischen und verstaubten Studiezimmergelehrten gibt es heute kaum mehr.'[25]

Uit dit citaat komt sterk naar voren dat Goedewaagen de filosofie nog steeds dezelfde rol toedichtte als hij in zijn politieke jaren vlak voor en tijdens de oorlog had gedaan. Hij stelde opnieuw dat filosofen en wetenschappers zich niet opgesloten in hun studeerkamers en afgekeerd van de wereld met de ideeën van de mensheid konden bezighouden. De 'moderne' filosoof was feitelijk een politicus, die midden tussen de mensen stond en aktief deelnemer was aan het ganse universum. Van zuivere wetenschap, ooit zo hartstochtelijk beleden in het Genootschap voor Critische Philosophie, zou in deze voordrachten geen sprake meer zijn.

In deze lezing kwam hij ook onverbloemd als revisionist uit de hoek. Historisch revisionisme is in academische kringen weliswaar algemeen geaccepteerd om de geschiedenis te herzien, maar in naoorlogse nazi-kringen werd dit revisionisme toegepast als negationisme, ofwel het extreem minimaliseren of zelfs ontkennen van algemeen aanvaarde gebeurtenissen als de holocaust. Zelf noemden de voormalige nationaal-socialisten dit natuurlijk gewoon revisionisme, omdat ze van mening waren dat ze met degelijk onderzoek een betere weergave van de historische feiten gaven dan de erkende geschiedvorsers en hun boeken.

Zo ook Goedewaagen. Geschiedenis, meende hij, had een voorspellend en contextueel karakter en was daarmee een tendens. De tendens van de geschiedenis was concrete waardeverwerkelijking. Zonder deze tendens was het niet mogelijk wat historisch gezien van waarde is vast te stellen en dus ook niet om te begrijpen. Ook Heraclitus, Plato en Hegel dachten er in hun tijd al zo over. Als men de geschiedenis wilde verklaren was dat dus door de tendens gestuurd en zelfs tendentieus. Geschiedenis was vóór alles een 'persönliches Dabeisein', die niet bestond zonder ieders scheppingskracht – het was vergelijkbaar met een natuurramp, maar dan door menselijke daden veroorzaakt. Historici konden niet objectief boven hun onderwerpen staan, omdat ze deze meebeleefden – ze kwamen zichzelf tegen in de geschiedenis. Kortom, historici schreven 'Tendenzromane'. In de ogen van Goedewaagen was ook de bestaande oorlogs- en naoorlogse geschiedenis met zijn zogenaamde neutrale middelen, films en torenhoge archieven, een min of meer geslaagde 'Tendenzroman'.[26]

De 'Weltgeist' nu stond voor de gezamenlijkheid van de volkeren, verdeeld in een reeks van volksgeesten, leidende en geleide geesten. De 'Weltlauf' was niet alleen een heilsgeschiedenis, maar ook een onheilsgeschiedenis, niet alleen vooruitgang, maar ook achter-

---

[25] Goedewaagen, 'Weltgeist', blz 41-42.
[26] Goedewaagen, 'Weltgeist', blz 44.

uitgang. In de 'Gegenwart' kwamen Weltlauf en het heden elkaar tegen; dat moment noemde Goedewaagen de 'Zeitgeist', de tijdgeest. De tijdgeest werd bepaald door concrete menselijke daden en in die daden werd de menselijke geschiedenis geschreven. De historicus was alleen dán het geweten van de geschiedenis, als hij zich in elk tijdperk verdiepte, dus zich niet eenzijdig politiek of wereldbeschouwelijk vooringenomen opstelde, en hij moest zich ook van morele uitspraken onthouden. Bovenal moest hij als Denker in het heden staan. Of Goedewaagen in deze laatste stelling het hegeliaanse denken voor ogen had, is niet helemaal duidelijk gezien de haast mythische toonzetting van het artikel.

De lezing kreeg veel bijval van het talrijke publiek in Lüneburg. De plaatselijke Landeszeitung besteedde twee dagen achtereen royaal aandacht aan het bezoek van de Hollandse professor, zoals Goedewaagen zich in Duitsland graag bleef noemen. De krant beoordeelde zijn lezing als de meest substantiële 'Europese' bijdrage aan het congres. Het was een 'tiefschürfenden und zugleich erhellenden geschichtsphilosophischen Betrachtung', aldus de Landeszeitung, en Goedewaagen bewees ermee zelf het nieuwe type filosoof te zijn, die allang niet meer van de wereld was afgekeerd, maar politiek, mythisch en kunstzinnig betrokken was.[27]

Zoals hij dat in het verleden ook wel had gedaan, stuurde hij de overdruk van zijn lezing 'Weltgeist, Weltlauf, Gegenwart' naar vrienden en (oud-)collega's. Van de voormalige vicepresident van de Kultuurkamer Jan de Vries ontving hij een treffende reactie:

> 'Uit jouw artikel (...) meen ik te bespeuren, dat je je oude denkbeelden inderdaad nog niet ontrouw geworden bent. Wij zijn toch, dat moeten wij toegeven, onmogelijke leden in onze Nederlandse samenleving geworden. En dan vernemen wij ook nog, dat de toekomst ons gelijk zal geven, althans ten dele, want Hitler was toch niet de beste kaart, die wij tot troefaas konden maken!'

De Vries was kennelijk meer dan zijn oude vriend Goedewaagen tot het inzicht gekomen dat het nationaal-socialisme zijn beperkingen had gehad.

Toen Goedewaagen in het voorjaar van 1957 gevraagd werd om de 'rijen te openen' tijdens de Kulturtage in Karlsruhe en hem daarvoor zelfs een honorarium werd beloofd, hapte hij onmiddellijk toe. Hij had zelfs al een titel voor zijn lezing: *Die geistige Situation Europas*. Maar na de zomervakantie moest hij zijn toezegging intrekken: zijn aanstelling als leraar Klassieke Talen ('bij een Haags Lyceum', jokte Goedewaagen) was uitgebreid naar zes dagen in de week, zodat hij zich niet meer kon vrijmaken voor het congres.[28] Maar de teleurstelling werd ongetwijfeld verzacht door de hernieuwde aanstelling bij Instituut Vermazen, ook al is het niet aannemelijk dat dat voor zes dagen was.[29] Niet alleen bestond de cursus voor het staatsexamen Gymnasium uit twee avonden en een zaterdagmiddag, maar Goedewaagen gaf ook nog steeds elk jaar een lezingenreeks in de avond. Hoe dan ook, deze

[27] NIOD TG 858 inv.no. 40, 'Schicksal – Geist und Geschichte', *Landeszeitung Lüneburg* (1 april 1957) en 'Die Philosophie des Weltlaufs', *Landeszeitung Lüneburg* (2 april 1957).
[28] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Wessely (19 oktober 1957)
[29] Oud-leerling Groenewegen kreeg in 1959/1960 twee avonden en de zaterdagmiddag les van Goedewaagen in beide oude talen. Interview met Kees Groenewegen (4 februari 2009).

werkzaamheden kostten hem veel tijd, maar, schreef hij een Duitse vriend, gaven hem ook veel genoegdoening na al die jaren van 'omzwervingen in de vrijheid.'[30]

Na zijn succesvolle Kantlezingen in 1952 en de cursus over Faust in het jaar daarop, was hij met wat intussen zijn 'Philosophische Kring' was gaan heten (niet te verwarren met zijn Wijsgerige Studiekring van filosofenvrienden), systematisch zijn wijsgerige interessegebieden gaan behandelen. In 1954/55 sprak hij over de 'Religieuze stromingen van deze tijd', in 1955/56 over het existentialisme, in 1956/57 over de Stoa en in 1957 boog de kring zich over 'Onze tijd en het Platonisme'. In acht lessen en aan de hand van een door Goedewaagen vervaardigde syllabus, loodste hij zijn deelnemers in dat jaar door de platonische ideeenleer als basis van het Europese denken.[31] Het volgende seizoen bouwde hij door op de Plato-cursus met een reeks over 'De menselijke existentie' (1958/59), die op zijn beurt weer werd vervolgd met de cursus 'De mens tussen de normen' (1959/60). Goedewaagen sloot zijn jaarlijkse lezingen-reeks begin 1961 af met 'Normen, waarden en idealen'. Deze cursus behandelde de Idee als waarde, norm en ideaal en ging ook een avond in op het 'verkeerde' en het 'voorbeeldige', twee termen die later zouden terugkeren in een essay getiteld 'Gut und Böse'.[32]

Alle cursussen werden trouw door jonkheer Van den Bosch georganiseerd, afwisselend bij de deelnemers thuis. Wie die deelnemers waren, blijft overigens in duisternis gehuld. Uit de toelichtingen die bewaard zijn gebleven, rijst een beeld op van allerminst populaire of laagdrempelige cursussen. Dat is niet verwonderlijk, gezien Goedewaagens ambitie om in deze jaren 'iets te herwinnen van wat mij als universitair docent altijd bezielde: eigen gewonnen inzicht aan anderen mee te delen.' Bovendien was hij niet gericht op de verheffing van de arbeider.[33] Zijn toehoorders waren waarschijnlijk afkomstig uit de gegoede Haagse kringen, wellicht in de eerste jaren van voormalige nationaal-socialistische snit.

Goedewaagen putte bij de voorbereiding van zijn lezingen rijkelijk uit zijn langjarige ervaring als filosoof en privaatdocent, en uit zijn talrijke publicaties en lessen, maar vanaf de Plato-cursus was zijn eigen wijsgerige studie samen opgegaan met de samenstelling en voorbereiding van de lezingen. Waarom hij in 1961 na negen jaar met de cursussenreeks stopte, is niet helemaal duidelijk. Volgens zijn eigen officiële lezing wilde hij alle cursussen bundelen tot een boek en daarmee zijn sinds de oorlog afgebroken reeks van wijsgerige publicaties voortzetten. Maar door tijdgebrek kreeg het materiaal geen definitieve formulering en dat vond hij zo onaangenaam dat er niets anders opzat dan de noodzakelijke tijd vrij te maken door het schrappen van de cursussen.[34] Helemaal overtuigend klinkt dat niet, vooral niet omdat er geen spoor van de lezingen of het manuscript van een boek in zijn archief is aangetroffen. Kan het zijn dat de schare toehoorders met het verstrijken van de jaren door ouderdom minder werd en de tijd- en energieverslindende cursussen voor Goe-

[30] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan F.M. Huebner (19 september 1958).
[31] NIOD TG 858 inv.no. 37, Ongeadresseerde, gestencilde uitnodiging van Goedewaagen (26 september 1957).
[32] Tobie Goedewaagen, 'Gut und Böse. Zur dialektik der Werte', *Wirklichkeit und Wahrheit* nrs. 2 en 3 (1966).
[33] Interview met Tobie Goedewaagen (6 februari 2009).
[34] NIOD TG 858 inv.no. 37, Ongeadresseerdeen gestencilde brief van Goedewaagen aan de deelnemers van de philosophische kring (augustus 1961).

dewaagen daardoor minder bevredigend werden, moreel én financieel? Of wilde hij zijn handen vrij hebben voor zijn reisjes naar Duitsland, waar de uitnodigingen voor lezingen steeds frequenter werden?

Ook in 1958 en 1959 trad Goedewaagen op als gastspreker voor het Deutsche Kulturwerk. In zijn vierde, ook weer in de Klüter Blätter gepubliceerde bijdrage, sprak hij over 'Das Europäische Zeitalter'.[35] Hij ging verder waar hij met 'Weltgeist, Weltlauf, Gegenwart' was gebleven; het thema *Gegenwart* heette nu Europa, in deze context niet bedoeld als geografisch gebied, maar als historische gebeurtenis, als een tijdperk, zoals ook de 'voorazi-atische wereld' of 'Atlantis' dat was. Het stuk was vanaf de eerste zin een proeve van zuiver volkse ideologie. Europa omvatte, aldus Goedewaagen in zijn bijna twee uur durende toespraak, de vanuit het pauselijke Rome christelijk gemaakte en het door de germaanse en keltische volken gedragen 'Welt des Abendlandes' (de westelijke wereld). Het grootste gevaar waar de Europese mens zich in de ogen van Goedewaagen voor gesteld zag, was dat hij, in de draaikolk van wereldgebeurtenissen en de door de techniek steeds voortschrijdende waan van de dag in de media, de samenhang van de geschiedenis zou kwijtraken. Het betekende het einde van het Europese tijdperk. De oorzaak van het verval lag in de Europese geest zelf, of beter in het wegkwijnen daarvan, een neergang die al door alle grote denkers was voorspeld: Kierkegaard, Marx, Nietzsche, Burckhardt, Spengler, Ortega y Gasset, Jaspers, Huizinga, Toynbee en nog vele anderen.

Die neergang had drie oorzaken: allereerst de techniek, die leidde tot eenvormigheid van het culturele leven door de pers, radio en televisie. Ten tweede de breuk tussen Oost- en West-Europa na 1917, wat Goedewaagen noemde 'das weltanschauliche, gesellschaftliche, politische und wissenschaftlich-philosophische Schisma'.[36] En tenslotte de opkomst van de nieuwe wereldmachten: sinds 1750 Amerika, gevolgd door Japan en China, later India en Indonesië en de politieke opkomst van de islamitische zone in de wereld. Maar, eindigde Goedewaagen hoopvol, de oplossing van dit probleem was gelegen in het herscheppen van de tradities van de drie werelden waaraan Europa was ontsproten: Hellas, Rome en Byzantium. Dan zou Europa toch onsterfelijk zijn, omdat de eens zeer sterke geest van Europa zou voortleven in de nieuwe wereldmachten.

In dit rijtje oorzaken zijn de vooroorlogse volkse ideeën duidelijk te onderscheiden: de bescherming van de omgeving tegen ongebreidelde technische vooruitgang, de 'organische' wereldvisie en de pantheistische vraagstelling. Geen wonder dat de Lüneburger Landeszeitung er weer lovende woorden aan wijdde, al had de recensent dit keer moeten constateren dat 'dieser Vortrag (…) für manchen Hörer mit einem Uebermaß von Geist und Logik ausgestattet war (…)'.[37] Een moeilijk te volgen betoog dus, dat vooral te begrijpen was door de overvloed aan overbekende volkse stokpaardjes dat erin bereden werd – de taal die alom door de congresdeelnemers werd gesproken.

---

[35] Prof.Dr. T. Goedewaagen, 'Das Europäische Zeitalter', *Klüter Blätter* mappe 2/3 (febr./maart 1959) blz. 1-14.
[36] Goedewaagen, 'Europäische Zeitalter, blz. 10.
[37] NIOD TG 858 inv.no. 40, 'Deutsche Dichtung und Philosophie', *Landeszeitung Lüneburg* (24 februari 1959).

Weer thuisgekomen stuurde Goedewaagen de overdruk van 'Das Europäische Zeitalter' aan zijn vriend Balthus Wigersma. Wigersma had in 1955 het boek *In de gang der Westersche cultuur* gepubliceerd, waaruit een scherpe kritiek op het beleid van de geallieerden was te lezen. Over het Internationale Gerechtshof te Neurenberg schreef hij bijvoorbeeld:

> '(...) waar alleen de overwonnene voor het gerecht gedaagd wordt en de misdadigers aan de zijde van de overwinnaren worden uitgeschakeld, eer van (onder den schijn van recht genomen) wraak dan van recht gesproken kan worden. (...) Dat wil nu weer niet zeggen dat geweld en oorlogsmisdaden niet gestraft kúnnen worden, wel dat zij door overwinnaars, die wellicht zelf gelijke of ergere misdaden hebben begaan, slechts gewroken en niet berecht kunnen worden.'[38]

Het was een visie waar Goedewaagen volmondig mee ingestemd zal hebben. Hij verwachtte dus een positieve kritiek van Wigersma op zijn artikel en die kreeg hij ook. 'Waarde Goedewaagen,' schreef de 82-jarige Wigersma,

> 'Ik heb je stuk met instemming en bewondering gelezen, doch ook met groeiende verbazing over de houding der vele (en veelal inproductieve) middelmatigen, die in ons tijdvak van cultuurondergang (of wil je liever: cultuurneergang) den toon willen aangeven. (...) Vroeger waren er omringende barbaren, die een verslapte cultuur te gronde konden richten (om haar weer anders op te bouwen), nu moeten wij die barbaren ook nog zelf ontwikkelen, omdat er, populair gesproken, geen barbaren meer zijn: alles is door de techniek geïnfecteerd en wij leven in het tijdvak der chauffeurs, maar tevens van de weinigen, door middel van wie de Europeesche cultuur van haar wezen bewust is geworden.'[39]

Voor wat hoorde wat: tussen neus en lippen door vroeg Wigersma of Goedewaagen voor hem kon bemiddelen bij wat Duitse tijdschriften voor de bespreking van zijn boek?

In maart 1960 bereikte Goedewaagen de leeftijd van 65 jaar. Bovenop zijn AOW zat er echter geen pensioen voor hem in, niet alleen omdat zijn vooroorlogse loopbaan grotendeels zonder salaris was gebleven, maar ook omdat zijn pensioenrechten hem door het Bijzonder Gerechtshof in 1948 waren afgenomen. Hij bleef dus gewoon verbonden aan Instituut Vermazen als leraar Klassieke Talen en zou dat nog tenminste vijf jaar volhouden.

In juni van dat jaar overleed zijn moeder Anna op 88-jarige leeftijd. Goedewaagen roemde in zijn begrafenisrede haar sterke persoonlijkheid, haar 'nauwlettende belangstelling voor alles wat er in de mens beweegt en woelt'. Hij herdacht haar schoonheidszin en haar voorname levensstijl, haar strengheid, haar idealisme en diep meelevend plichtsbesef. 'Vooral echter denk ik aan haar achter dit alles stuwende zoeken naar de zin van het leven: een rusteloos zoeken, dat zich in geen formulering gewonnen gaf, omdat geen woord voor dat wat zij zocht haar bevredigde – en dat tenslotte toch vond wat zij zocht.'[40] Zijn moeder

[38] Balthus Wigersma, *De gang der Westersche cultuur. Een bijdrage tot de philosophie van de geschiedenis van onzen tijd* (Den Haag 1955) blz. 189.
[39] NIOD TG 858 inv.no. 14, Brief Balthus Wigersma aan Goedewaagen (1 juli 1959).
[40] PAGjr, Overlijdensannonce Anna Goedewaagen-Bakker en toespraak Goedewaagen (29 juni 1960).

liet hem en Liesje Goedewaagen-Bühler, de weduwe van Jan, beiden een erfenis na van f 75.000 en diverse kostbare sieraden.[41]

De laatste keer dat Goedewaagen van zich liet horen bij het Deutsche Kulturwerk was op het eerste *deutschen Kulturkongreß und Tag deutscher Kultur* in Gräfelring bij München in november 1960. Onder het gezamenlijke motto 'Wir erkennen Herkunft, Schicksalraum und Kultur als Charaktergrundlagen eines jeden Volkes' sprak hij over 'Nachlaß und Erbschaft in der Weltgeschichte'. De recensie noemde de 'holländische Freund' een 'optimistische Spengler' en prees Goedewaagens voordracht als de grootste belevenis van de Kulturtage: 'er verdient, als Druckheft in viele Hände zu gelangen'.[42] Om onduidelijke redenen is deze publicatie er echter niet gekomen en naar de inhoud valt slechts te raden.

Er waren zo'n duizend deelnemers aan het congres, onder wie vele gasten uit Zwitserland, Frankrijk en Nederland. Ook de voormalige Reichsminister onder Hitler (1937-1943) Hjalmar Schacht was aanwezig, hetgeen opmerkelijk is, aangezien Schacht in 1960 al niet of nauwelijks meer sympathiseerde met extreem-rechtse ideeën. Er waren veertien dichters gekomen om uit eigen werk voor te lezen en ook de Ehrenring dem Deutschen Gedicht werd weer uitgereikt. De gelukkige was dit keer de Oostenrijkse dichteres Ursel Peter (1923-1970). De 37-jarige Peter en de 65-jarige Goedewaagen ontmoetten elkaar op het congres, en eenmaal weer thuis in Frankenmarkt en Den Haag ontspon zich een intensieve briefwisseling tussen hen. Ook Peter had zich in haar jonge jaren tot het nationaal-socialisme bekeerd en ook zij was na de oorlog uit haar baan als lerares gezet. Pas toen ze al haar diploma's opnieuw gehaald had, mocht ze weer voor de klas staan. Goedewaagen las haar gedichten en schreef haar hoezeer haar werk hem raakte: 'Lyrisches und Episches, Zartes und Kraftiges, Verträumtes und Fanatisches und vor allen Dingen das Menschliche.'[43] De gedichten van Ursel Peter lijken wel een beetje op die van Goedewaagen zelf: met een weemoedige ondertoon, het verlangen naar een andere wereld en het 'volkse' karakter. Niet voor niets kregen haar gedichten titels mee als *Mutter Europa* – ook een van de gedichten die Goedewaagen het meeste aansprak.

Van eigen hand liet hij haar nooit gedichten lezen. Wel stuurde hij haar de bundel *In Ballingschap* (1948) van Adriaan Roland Holst. In de begeleidende brief typeerde Goedewaagen Nederlands *Poet Laureate* als 'meinem ehemaligen Jugendfreund und (während des Krieges und der deutschen Besatzung in Holland) später fanatischen Gegner'. Zonder enige vorm van rancune beschreef Goedewaagen hem als een ongeveer 74 jaar oude man, wiens werk tot de 'oudburgerlijke' tijd behoorde, Engels beïnvloed, met vele Keltische motieven en met een apocalyptisch grondmotief van een ten onder gaande wereld. Goedewaagen noemde de taal van Roland Holst ontzaglijk zwaar, zonder 'philologische uitleg' niet te begrijpen. Daarom had Goedewaagen voor Peter twee van de makkelijkste gedich-

---

[41] Interview met Annalies Hooghiemstra-Geodewaagen (15 februari 2008).

[42] NIOD TG 858 inv.no. 40, 'Streiflichter vom 1. Deutschen Kulturkongreβ und Tag deutscher Kultur', *Pfälzischer Merkur* (8 november 1960).

[43] Deutsches Literatur Archiv Marbach (DLAM), Archief Grimm/Lippoldsberger Dichtertage, Brief Goedewaagen aan Ursel Peter (18 december 1960).

ten uit de bundel in het Duits vertaald, zuiver taalkundig en niet met de intentie om het 'om te dichten'. Hij verklapte haar dat het hem plezier deed om zijn 'geestelijke jeugdliefde' (van het dichter zijn) aan haar te openbaren. 'Ik was toentertijd noch filosoof, noch politicus', schreef hij tussen haakjes erbij.[44]

Het fenomeen van verhuld taalgebruik, of eigenlijk het mythische taalgebruik voor ingewijden uit de dertiger en veertiger jaren, wist Goedewaagen niet alleen in zijn voordrachten en artikelen, maar ook in de correspondentie met zijn Duitse relaties uit de jaren vijftig en zestig vol te houden. Ook in de eigen kring van familie en bekenden paste Goedewaagen deze methode toe. Op deze wijze kon hij openlijk vertellen over zijn Duitse avonturen, maar hadden zijn kinderen geen idee van de werkelijke betekenis ervan. 'Van die bijeenkomsten en hun bezoeken eraan, wisten we,' zei Tobie. 'Daar vertelden zij over, dat wil zeggen dat ze er waren geweest en dat het zo prettig was geweest. Veel meer kregen we niet te horen, want hij vond dat wij daarvoor niet open stonden. Wij waren te beperkt in zijn ogen.'[45] En dus was er ook scepsis: 'Wat was in godsnaam (...) het weetikveelgesellschaft? In hoeverre onze achterdocht soms misplaatst is geweest, wie zal het zeggen.'[46] De overdrukken die zijn vader hem toestuurde, las Tobie niet. 'Tja, filosofische teksten en dan ook nog in het Duits, dat was niet mijn hobby. Ik zette het dan in de kast. Ik deed dat wel met een soort eerbied, ik zette het wel op de goeie plaats in de kast en gooide het niet meteen weg.'[47] Van de publicaties en de correspondentie in zijn archiefmappen kreeg Tobie later 'geen besmette indruk'. Het leken hem degelijke filosofische artikelen zonder politieke connotaties.[48]

De verhouding tussen Goedewaagen en zijn kinderen Janna en Tobie kwam begin jaren zestig weer op scherp te staan. In de jaren die er sinds zijn vrijlating waren verstreken hadden beiden hun best gedaan de relatie met hun vader goed te houden. Toen Janna echter huwelijksproblemen kreeg met haar inmiddels derde echtgenoot, was voor Goedewaagen de maat vol en verbrak hij het contact. Op Tobies verzoeningspoging reageerde hij met een kort en venijnig briefkaartje:

> *'Er zijn enkele onderwerpen die je tegenover mij, hetzij in brief of gesprek, niet meer moet aanroeren. Hier is geen gedachtewisseling mogelijk. Je zult je daarin moeten schikken. Het gaat daar om een bepaalde levensvisie, waaraan niets te veranderen is. Daaruit volgt dan een beoordeling van menselijke plichten, rechten en situaties.'*[49]

Enkele dagen later volgde er nog een brief van Truus, die het goedhartig, maar nogal onbeholpen, opnam voor haar man: 'Je vader heeft zich (...) geuit zoals hij werkelijk is: recht en voornaam, ridderlijk voor zijn morele principes uitkomend.' Zijn snijdende toon vergoelijk-

[44] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Ursel Peter (16 juli 1961).
[45] Interview met Tobie Goedewaagen (6 februari 2009).
[46] Brief Tobie Goedewaagen aan auteur (17 januari 2009).
[47] Interview met Tobie Goedewaagen (6 februari 2009).
[48] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 383, 386. Vgl. manuscript van dit werk, Hoofdstuk 12, blz. 16.
[49] NIOD TG 858 inv.no. 9, Briefkaart Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (27 januari 1960).

te ze door Goedewaagen op een voetstuk van uitzonderlijkheid te plaatsen: 'Je vader is een ernstig mens, wat weten jullie eigenlijk van de werkelijke ervaringen en achtergronden van dit leven?'[50]

De breuk met Janna was in 1962 weer hersteld. Maar toen besloot Tobie, vlak voor de geboorte van zijn jongste zoon, definitief met zijn vader te breken. De aanleiding voor de breuk was een harde afwijzing door Goedewaagen op een hulpvraag om wat financiële bijstand van de jonge en overbelaste vader, die door Goedewaagen hooghartig als 'stommiteit' werd afgedaan.[51] Het was de bekende druppel. Tobie had meer dan genoeg van het weinig diepgaande contact met zijn vader, de belerende toon van zijn brieven – een 'om de zes weken (...) vluchtig volgekrabbelde "carte", hanepoten vol van de door hem steeds zo verguisde "oppervlakkigheid"' – , de ontwijkende antwoorden op zijn vragen over zijn vaders politieke verleden, het gebrek aan warmte en betrokkenheid. Hij had genoeg van Goedewaagens hegeliaans geconstrueerde alibi na elke discussie tussen hen, zoals de vaak terugkerende zinsnede 'dit waren harde woorden uit liefde'. Aan Janna schreef Tobie dat hij zijn vader van 'onze verzendlijst' had geschrapt: Goedewaagen ontving geen geboortekaartje van zijn vijfde kleinkind.[52]

Janna kon zich Tobies verwijten aan het adres van hun vader goed indenken, 'maar doordat ik 't wat van "dichterbij" [Janna woonde immers haar hele jeugd bij haar vader in huis] bekijk, probeer ik de oorzaak daarvan te begrijpen en het dus 'n beetje te verontschuldigen.' Ze erkende Goedewaagens fouten, 'maar ik zie ook z'n goede dingen, z'n werklust en werkkracht, z'n plezier en geluk in dat werken – z'n enige plezier en geluk, dat hij heeft –, z'n tevredenheid met en aan 't kleine, van z'n wonen op die étage in die straat, z'n kleine reisjes, die ze maken, waar hij toch ook altijd moet werken'. Janna schetste haar vader als een in wezen kinderlijke man, die niet tegen het leven was opgewassen, die zich niet op zijn plaats voelde in de harde maatschappij. Hij vluchtte in zijn werk en studie, hetgeen zijn 'ontwikkeling tot een rijp mens' in de weg stond, vond ze. De wijze van leven die Goedewaagen koos, was volgens Janna 'misschien ook wel de enige voor hem "om er nog iets van te maken" – als philosoof. 't Is toch altijd beter dan je hele leven alleen te vullen met tennissen en biljarten'.[53]

Janna's kijk op de zaken deed Tobie echter niet van mening veranderen. En hoewel Goedewaagen volgens Janna 'reuze verdrietig en beroerd en akelig' was geweest van de hele kwestie, zocht hij geen toenadering meer tot Tobie. Negen jaar lang, tot 1971, zouden vader en zoon geen contact meer hebben met elkaar. De enige met wie Goedewaagen zijn hele leven een ongeschonden contact onderhield was Janna's dochter Elke. Ze was zijn geliefde kleindochter die ook dol was op haar grootvader. Ze kwam vaak bij haar grootvader op bezoek en ontving al jong bijlessen van hem. Toen ze studeerde gaf hij haar een tijd lang

[50] NIOD TG 858 inv.no. 9, Brief Truus Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (5 februari 1960).
[51] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 382.
[52] Tobie kreeg vier kinderen met zijn vrouw An Beerman. NIOD TG 858 inv.no. 12, Brief Tobie Goedewaagen aan Janna Goedewaagen (12 september 1962).
[53] NIOD TG 858 inv.no. 12, Brief Janna Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (1 oktober 1962).

Latijnse lessen en ze typte een deel van zijn manuscripten voor hem uit. Ook de keuze van haar echtgenoot viel in goede aarde.[54]

Goedewaagen toonde in de jaren vijftig en zestig veel belangstelling voor het werk van de Duitse dichters die hij ontmoette op de bijeenkomsten en congressen. Zij waren dan ook ruim vertegenwoordigd in de *Reichsschrifttumskammer* die het Deutsche Kulturwerk in de ogen van zijn critici was. Met de dichter Siegfried Bokelmann onderhield hij, net als met Ursel Peter, een tijdlang een intensieve correspondentie. Bokelmann schreef hij na lezing van diens bundel:

> 'Die Grundstimmung Ihrer Gedichte ist, Gott sei Dank, weit über jede moderne Dekadenz erhaben. In der holländischen Dichtung kenne ich heute diezen Ton nicht mehr, diesen starken Glauben ohne Dogmatik, diese Lebensfreude ohen Zynismus, diese "Anständigkeit" (auch poëtisch!), die ja aller geistigen Dinge Anfang ist.'[55]

Bokelmann was duidelijk zeer vereerd door de loftuitingen van de *Holländische professor* en schreef hem keer op keer hoe belangrijk Goedewaagens opinie voor hem was.

Door zijn vriendschap met de dichteres Ursel Peter had Goedewaagen gehoord over de jaarlijkse Lippoldsberger Dichtertage. Zij bracht hem in contact met Holle Grimm, dochter van de nationaal-socialistische schrijver Hans Grimm. Hij organiseerde vanaf 1934 in zijn huis ('Klosterhaus') in Lippoldsberg, Bodenfelde, jaarlijks de Lippoldsberger Dichtertage voor nationaal-conservatieve schrijvers en dichters en zij had de organisatie na zijn dood in 1959 overgenomen. De fut was er echter uit; het evenement trok in 1949 nog twee- tot drieduizend bezoekers, maar dat aantal slonk na de dood van Hans Grimm snel naar ongeveer duizend. De Dichterstage bleven tot 1981 bestaan, al kwamen er in het laatste jaar slechts tweehonderd deelnemers.

Op voorspraak van Ursel Peter kreeg Goedewaagen van Holle Grimm een uitnodiging voor een voordracht op de jongerendag van de Dichtertage in de zomer van 1961. De voordracht moest gaan over een van Hans Grimms stokpaardjes: 'De scheppende kracht van de Europese nationale culturen als fundament voor de Europese eenheid.' Deze scheppende krachten konden volgens hem slechts voortkomen uit de volkseigen culturen en de gemeenschappelijke Europese cultuur. Voor Goedewaagen was dit thema een kolfje naar zijn hand en in juli 1961 hield hij, in de gewelfde kelderruimte van het Klosterhaus, waar op zijn speciale verzoek een grote landkaart van Europa was opgehangen, zijn voordracht, getiteld 'Der europäische Geist in seinen Vertretern'. Met 'Vertretern' bedoelde hij de verschillende Europese volken. Zijn toehoorders waren Duitse jongeren van uiteenlopende achtergronden vanaf een jaar of twaalf. Hij had zijn lezing sterk vereenvoudigd, maar meende volledig in de geest van wijlen Grimm te spreken over drie thema's, die feitelijk als los zand aan elkaar hingen, maar door Goedewaagen tot één geheel geconstrueerd werden. Als eerste behandelde hij het thema Europa, als tweede sprak hij over de Nederlanders, die zich meer verwant voelden met de Engelse geest dan met de Duitse (– Goedewaagen merkte hierbij

[54] Interview met Elke van der Hoeven (18 februari 2008).
[55] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Bokelmann (14 september 1956).

op dat hij met zijn Duitse gerichtheid in dit opzicht geen 'normale Hollander' was!) en als derde thema gaf hij een perspectief op Afrika, in het bijzonder Zuid-Afrika.[56] En dat alles in drie kwartier.

Het onderwerp van de lezing is bekend door Goedewaagens brieven aan Holle Grimm. De lezing zelf is niet bewaard gebleven, maar Goedewaagen schreef jaren later deze veelheid aan losse thema's tot een boek aaneen, *Auf die Suche nach Europa*, een encyclopedisch aandoend werk met de hele Europese beschavingsgeschiedenis vanaf het 'Urvolk der Inneneuropäer' tot de eenwording van Europa in het naoorlogse tijdsbestek en de plaats van Europa in de wereldgeschiedenis.[57]

Na afloop van zijn betoog ging Goedewaagen met de tweehonderd aanwezige jongeren in discussie. Hij ervoer dat als een buitengewoon inspirerende ervaring, schreef hij Holle Grimm naderhand. En hoewel de Duitse jeugd, zoals Christian Hirsch hem na afloop zei,[58] welllicht weinig openstond voor 'abstracties' over Europa en niet rijp was voor de geest van het Duitse idealisme, maar veeleer zocht naar concrete richtlijnen voor de politiek van alledag, toch wilde Goedewaagen een 'academische leidraad' blijven bieden voor politieke activiteiten van de jeugd. Dat had hij in de jaren dertig in Nederland ook gedaan, vertelde hij Grimm, totdat de NSB, die alleen op direct gewin uit was, daaraan een einde maakte en hij zich in zijn wetenschappelijke werk terugtrok.[59]

Na de lezing van Goedewaagen, in het programma opgenomen als de *Hauptredner* van de *Jugendtag*, genoten de jongeren een gezamenlijke maaltijd en sloten de avond af met een kampvuur, samenzang en muziek op de heuvel even buiten het dorp. Daar werd tot slot een *Feuerrede* uitgesproken door de extreem-rechtse wapenhandelaar Hans-Ulrich Rudel, bevriend met de Zuid-Amerikaanse dictators Pinochet en Stroessner, beschermer van Mengele en lid van de rechts-extreme Deutsche Reichspartei (DRP). Het Zonnewendefeest uit de hoogtijdagen van het nationaal-socialisme had een wat grimmiger gehalte gekregen.

Het extreem-rechtse gehalte van de Dichtertage werd de volgende dag voortgezet, toen Goedewaagen niet meer als spreker maar samen met Truus als gast aanwezig was. Tot de sprekers behoorden naast Ursel Peter (die een gedicht voordroeg) ook Dr. Wilhelm Pleyer (die Goedewaagen al bij het Deutsche Kulturwerk had leren kennen) en de negationisten Dr. Peter Kleist en Erich Kern. De laatste was een rechts-extreme publicist, die eigenlijk Erich Kernmayr heette en wiens publicaties doordesemd waren van antisemitisme en het goedpraten van *Wehrmacht*, *Waffen-SS* en nazi-organisaties. Volgens zijn visie waren de Duitsers de eigenlijke slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Onnodig om te zeggen dat hij zeer populair was in rechts-extremistische kringen. Goedewaagen maakte kennis met zijn mede-sprekers en ervoer de gesprekken met hen als heel geestrijk.[60]

---

[56] DLAM Grimm, Brief Goedewaagen aan Holle Grimm (27 februari 1961).
[57] NIOD TG 858 inv.no. 22, Dr. T. Goedewaagen, *Auf die Suche nach Europa* (ongepubliceerd manuscript) (1972-1974).
[58] NIOD TG 858 inv.no. 13, Brief Christian Hirsch aan Goedewaagen (10 juli 1961).
[59] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Holle Grimm (15 juli 1961).
[60] NIOD TG 858 inv.no. 13, Brief Goedewaagen aan Christian Hirsch (14 juli 1961). Met Kernmayr heeft hij nog enige tijd gecorrespondeerd. NIOD TG 858 inv.no. 36, Diverse brieven.

Een week na thuiskomst schreef Goedewaagen, wiens reis- en verblijfskosten door de Dichtertage waren betaald, aan Holle Grimm dat hij nog steeds vol was van de Lippoldsberger ervaringen. 'Wenn ich die Schriften Ihres Vaters [Hans Grimm] lese,' schreef hij,

> 'So spüre ich immer diesen Glanz der "höheren Politik", von dem die meisten Politiker keine Ahnung haben. Auf Lippoldsberg erlebte ich wieder diesen "Mut der Wahrheit" und die aristokratische Geisteshaltung, ohne die die Welt zugrundegeht. (...) Dass aber in Lippoldsberg noch eine Burg höheren Besinnens dasteht, ist ein Trost, für den wir Ihnen und Hans Grimm dankbar sind.'[61]

Dit citaat is tekenend voor het taalgebruik dat Goedewaagen en zijn Duitse vrienden onder elkaar bezigden. Ook in de hele briefwisseling van negen lange brieven tussen Grimm en Goedewaagen is de mythische sfeer voelbaar, het verlangen naar de vooroorlogse tijd toen men nog aan de vooravond stond van een wereldrevolutie die zou leiden tot een nieuw Europa en een nieuwe mens.[62] De verwachting van die revolutie was met het nationaal-socialisme te gronde gegaan, hetgeen ook de toon van weemoed verklaart en het zoeken naar een nieuwe levensrichting.

Freie Akademie

Nu het nationaal-socialisme met zijn belangrijkste ideologen was verdwenen, zochten vele voormalige Duitse nazi's naar een nieuwe ideologische leidraad. Ze poogden die ideologie te bouwen op de fundamenten die in de jaren twintig en dertig ook gediend hadden voor het nationaal-socialisme: nationalisme en Europa, leiderskracht en leidersprincipe, gemeenschapsdenken en volkse idealen. Ze streefden naar een nieuw wereldbeeld zonder de oude ideologie overboord te gooien. Maar het had geen zin meer om het begrip nationaal-socialisme nog te gebruiken – die was te beladen geworden. Goedewaagen voelde zich in deze zoektocht als een vis in het water, gewend als hij was om de filosofische onderbouwing onder de ideologie te leveren.

In het al genoemde nummer van de Klüter Blätter uit oktober 1950, dat de grondslag vormde voor het Deutsche Kulturwerk Europäischen Geistes, stond ook een bijdrage van Jakob Wilhelm Hauer. Hauer had in 1933 de Deutsche Glaubensbewegung opgericht, een sterk door het nationaal-socialisme beïnvloede organisatie. In 1945 was deze hoogleraar in de ArischeTaal- en Letterkunde, Indologie en Godsdienstgeschiedenis aan de universiteit van Tübingen gevangengezet en als meeloper (*Mitlaufer*) van het nationaal-socialisme bestempeld. Nog in het kamp verzamelde hij een nieuwe kring van volgelingen om zich heen. Na zijn vrijlating zette hij in 1949 met oude bekenden uit de vooroorlogse periode een nieuwe groep op, de Arbeitsgemeinschaft für freie Religionsforschung und Philosophie. Hieruit zou begin jaren vijftig de Freie Akademie voortkomen. Hoewel de bekendmaking van de Freie Akademie al op het jaarcongres van de Deutsche Volksbund für Glaubensfreiheit in 1955 werd gedaan, werd de organisatie pas officieel op 4 april 1956 opgericht, de 75ste verjaardag van Hauer. Mede-oprichters waren de bioloog en rassentheoreticus Rudolf

[61] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Holle Grimm (15 juli 1961).
[62] De briefwisseling is verdeeld over het Deutsche Literatur Archiv Marbach en Goedewaagens privé-archief.

Genschel, de nationaal-socialistische filosoof Hans Grunsky en de rassenhygiënist Lothar Stengel-von Rutkowski. Het was Hauers ideaal om in de Freie Akademie voormalige nationaal-socialisten samen te brengen met tegenstanders van het nationaal-socialisme. 'Er hatte die Fähigkeit, die Brücke zu schlagen und ein Gespräch ohne Gehässigkeit zu ermöglichen.'[63] Hauer onderhield tegelijkertijd contacten met verwante groeperingen zoals de Deutsche Unitarische Religionsgemeinschaft en diverse jeugdorganisaties.

Feitelijk was de Freie Akademie een werkterrein voor uitgerangeerde academici (voor een belangrijk deel natuurwetenschappers), wiens universiteitscarrière als gevolg van hun werk voor het nationaal-socialisme tot een einde gekomen was.[64] Bekende leden waren, naast genoemde oprichters, de scandinavist Bernhard Kummer en de beroemde rassenideoloog Hans F.K. Günther. Een ideaal alternatief ook voor de academicus Goedewaagen. In zijn nalatenschap is een uitgebreide correspondentie terug te vinden met o.a. Annie Hauer (echtgenote en later weduwe van Jakob Wilhelm Hauer die in 1962 overleed), de al genoemde Hans Grunsky en Rudolf Genschel, en Friedrich Seidel, oud-Wehrmacht officier en directeur van het Zoölogisch Instituut in Marburg.

Dat de Freie Akademie serieus werk maakte van de toenadering van nationaal-socialisten en hun tegenstanders blijkt uit het eerste congresverslag uit 1960, *Toleranz – Eine Grundforderung geschichtlicher Existenz*. Maar het valt wel op dat op één na alle auteurs voormalige nationaal-socialisten zijn en dat op geen enkele wijze de tegenstanders van het nationaal-socialisme noch hun inbreng in het integratieproces van voormalige nationaal-socialisten in de vrijreligieuze bewegingen gewaardeerd werden.

Overigens is er, buiten de publicaties van de in dit hoofdstuk veelvuldig geciteerde Ulrich Nanko, nauwelijks geschreven over de band tussen de Freie Akademie en het nationaal-socialisme of over diens rol in het nationaal-socialisme.[65] De Freie Akademie zelf ontkent in een reactie op Nanko's artikel *Nationalsozialismus und Freireligiöse nach 1945* overigens dat er sprake zou zijn van nationaal-socialistische of rechts-extreme tendensen in de vereniging. De Akademie draagt daarvoor echter geen argumenten aan, anders dan dat Hauer een rechtgeaarde wetenschapper was, wiens vrijreligieuze overtuiging door het nationaal-socialisme werd misbruikt.[66] Hoezeer de Freie Akademie een tijdgebonden fenomeen was, blijkt uit zijn geschiedenis in de jaren zeventig. Toen de leden van het eerste uur wegens hun hoge leeftijd in 1978 niet meer in staat waren om de vereniging voort te zetten, werd deze een jaar later heropgericht door de jonge garde. In 1980 werden de statuten vernieuwd en sindsdien kent de Freie Akademie, nog steeds een aktieve vereniging, een meer wereldbeschouwelijke dan vrijreligieuze inslag.

---

[63] Margarete Dierks, *Jakob Wilhelm Hauer (1881-1962). Leben/Werk/Wirkung* (Heidelberg 1986) blz. 354, geciteerd bij Jörg Albertz, 'Die Freie Akademie – Zu ihrer Entstehung und ihrer Arbeit', *Rundbrief 'Nachrichten und Meinungen'*, jrg. 21 no. 1 (oktober 2002) blz 3.
[64] Nanko, 'Nationalsozialismus und Freireligiöse nach 1945', blz 128.
[65] De toonaangevendste publicatie van de hand van Ulrich Nanko: *Die deutsche Glaubensbewegung. Eine historische und soziologische Untersuchung* (Marburg 1993).
[66] Jörg Albertz, 'Die Freie Akademie – Zu ihrer Entstehung und ihrer Arbeit', blz 3-7. Dit is een reactie op Nanko, 'Nationalsozialismus und Freireligiöse nach 1945', blz 122-130.

Goedewaagen kwam in contact met de Freie Akademie met een soort sollicitatiebrief aan *Frau* Hauer, verantwoordelijk voor de Vriendenkring van de Freie Akademie, waarin hij zich zeer geïnteresseerd toonde.[67] Hij had de grondslag van de Freie Akademie als 'selbstverständlich' ondervonden en de sfeer die uit de brochures sprak als 'eigen' en 'vertrouwd'. Hij verzocht Hauer om hem in contact te brengen met de Akademie zodat hij de volgende zomer wellicht deel kon nemen aan een congres als toehoorder of – liever nog – als deelnemer. Het programma van het congres van 1961 dat hij in handen had gekregen, had hem tot in zijn tenen aangesproken. Hij betreurde het dan ook zeer dat hij op hetzelfde moment in de buurt van Ludwigstein op vakantie was geweest en niet had geweten dat deze gebeurtenis zo dichtbij plaatsvond![68] Zijn brief was voorzien van een kort cv met zijn carrière als filosoof en filoloog en was toegeschreven naar een uitnodiging voor een lezing tijdens het congres.

Annie Hauer antwoordde geheel naar wens. Ze wilde niets liever dan dat Goedewaagen zich volledig aangesproken zou voelen door de gedachten en publicaties van de Freie Akademie, zodat ze in de toekomst tot een nauwe samenwerking zouden geraken. Het was immers haar doel en die van de Akademie, zo schreef ze, om over alle grenzen en barrières heen tot een grote kring te komen die gebroederlijk zou werken aan een open horizon. Zij nodigde Goedewaagen dan ook van harte uit voor het congres in 1962.

Goedewaagen zou tot ver in de jaren zeventig zeer nauw bij de Freie Akademie en zijn werkzaamheden betrokken zijn en het is de moeite waard om hier wat dieper in te gaan op deze toch wat schimmige organisatie. In de stichtingsakte van de Freie Akademie stond de doelstelling als volgt geformuleerd:

> 'In der Erkenntnis, dass die gegenwärtige geistige Lage eine unbestechlich sachliche und wissenschaftlich gediegene Untersuchung der geistigen und sittlichen Aufgaben fordert, hat sich ein Kreis von Männern und Frauen entschlossen, eine Freie Akademie zu gründen, die weltanschaulich und politisch nicht gebunden ist. Die Freie Akademie übernimmt die Aufgabe, in gemeinschaftlicher Arbeit zu ihrem Teil einen Beitrag zur Neubegründung der inneren Existenz zu leisten. Sie hat den Auftrag, denen zu dienen, die bemüht sind, in ihrem Denken und Handeln die Grundwerte des geistig freien menschen zu verwirklichen.'[69]

De Freie Akademie zei zich niet gebonden te voelen aan enig politiek, religieus, wereldbeschouwelijk of wetenschappelijk systeem en dat dat ook niet werd nagestreefd. De Freie Akademie wilde mensen van verschillende afkomst en visie met elkaar in contact brengen. Dat gebeurde via congressen, het kwartaaltijdschrift Wirklichkeit und Wahrheit en door de uitgave van publicaties met een wetenschappelijk karakter.

Dat deze doelstellingen van ongebondenheid, openheid en diversiteit onhaalbaar bleken, had natuurlijk vooral te maken met het leden- en sprekersbestand van de Freie Aka-

[67] NIOD TG 858 inv.no. 42, Brief Goedewaagen aan Annie Hauer (24 september 1961).
[68] De congressen en bijeenkomsten van de Freie Akademie vonden plaats op Burg Ludwigstein, de burcht van de jeugdbeweging bij Witzenhausen.
[69] NIOD TG 858 inv.no. 41, Informatie- en wervingsfolder Freie Akademie (z.j. [1964]).

demie. Wat hen samenbracht was de zoektocht naar een nieuwe ideologie nu de oude ineengestort was. De oprichters hadden een academische achtergrond in Arische letterkunde, eugenetica en rassenleer, hetgeen toch niet bepaald een ongebonden denkrichting aangeeft. Voor de congressen en bijeenkomsten werden sprekers van zeer divers pluimage uitgenodigd, maar ook hier was de volkse ideologie overheersend. Het overgrote deel was wetenschapper of hoogleraar, al zat er ook een enkele componist (Wilhelm Keller) of dominee (Rudolf Daur) tussen. De wetenschappers hadden opvallend vaak een psychologische achtergrond. Ook biologen en filosofen waren ruim vertegenwoordigd. Van de 44 genoemde namen in een wervingsfolder had tenminste de helft een nationaal-socialistisch verleden, onder meer als rassentheoreticus (Gerhard Heberer, Gerhard Pfahler, Lothar Stengel-von Rutkowski), nazi-filosoof (Eugen Fink, Hans Grunsky) of als actief NSDAP-lid (Eberhard Achterberg).[70] Er waren ook een aantal volgelingen van Martin Heidegger bij (Eugen Fink, Eduard Baumgarten). De laatstgenoemde was een goede vriend van de meest controversiële figuur uit het lijstje: Konrad Lorenz. Lorenz was een gevierd gedragswetenschapper, die zijn levenlang het nationaal-socialisme zou aanhangen. In zijn gedragsleer kwam zijn sterke geloof in de rassenleer tot uiting. Desondanks ontving hij in 1973 samen met Karl von Frisch en Nicolaas Tinbergen de Nobelprijs voor de Geneeskunde.

Ook 'Prof.Dr.'[sic] Tobie Goedewaagen stond genoemd op de lijst van vermeldenswaardige sprekers op de congressen van 1957-1964. In tegenstelling tot hem waren de meesten van de lijst in deze tijd allang gerehabiliteerd en weer werkzaam op een wetenschappelijk instituut of universiteit. Ze waren allen *umerzogen* – hun nationaal-socialistische verleden deed niet meer ter zake. Althans niet in het openbaar. Uit de hiernavolgende voordrachten en publicaties van Goedewaagen blijkt hoezeer de ideologie nog door de aderen stroomde.

Vanaf 1962 bezocht Goedewaagen met Truus jaarlijks de congressen van de Freie Akademie op Burg Ludwigstein. Hij verbleef dan in Hotel Zum Goldenen Löwe in de 'Kersen- en Universiteitsstad' Witzenhausen in de deelstaat Hessen, vlakbij de burcht.[71] Van meet af aan ijverde Goedewaagen, net als lang geleden bij het Genootschap voor Critische Philosophie, voor een goed gefundeerde kennisleer als grondslag voor de discussies binnen de Freie Akademie. Sinds de oprichting was er zonder enige filosofische basis gediscussieerd. In Goedewaagens correspondentie met Friedrich Seidel (destijds voorzitter), Rudolf Genschel, Hermann Pongs, Paul Kluckhohn en zijn vriend de filosoof Erich Keller was het een regelmatig terugkerend thema en zij waardeerden zijn ijver hierbij. 'Du hast vollständig recht, wenn Du betonst, dass wir in der "Freien Akademie" uns endlich einmal mit erkenntnistheoretischen Fragen befassen müssen,' aldus Erich Keller, die zich mateloos ergerde aan het dilettantistische niveau van de discussies tijdens de congressen.[72]

Goedewaagens wens voor een meer wetenschappelijke onderbouwing van de discussies in de Freie Akademie kreeg na 1963 handen en voeten. Toen werden tijdens het congres op Burg Ludwigstein de uitgangspunten en doelstellingen opnieuw statutair geformuleerd. De

[70] NIOD TG 858 inv.no. 41, Informatie- en wervingsfolder Freie Akademie (z.j. [1964]).
[71] PAGjr, Portefeuille, Handgeschreven lijst 'Onze reizen' (1935-1971).
[72] NIOD TG 858 inv.no. 36, brieven Erich Keller aan Goedewaagen (16 mei en 26 oktober 1965).

'oude' doelstellingen van openheid, ongebondenheid en diversiteit werden als te ruim geformuleerd ervaren. In een nieuwe brochure uit 1966 zijn de doelstellingen een stuk strakker opgeschreven:

> 'Die Freie Akademie bezweckt (...) nicht, rein informatorisch ein beziehungsloses Nebeneinander von Meinungen zu beliebiger Auswahl anzubieten oder leichfertigen Harmonisierungstendenzen Vorschub zu leisten, auch nicht einen Tummelplatz unverbindlichen Geredes zu eröffnen. Vielmehr sucht sie die in den Gegensätzen aufbrechenden Spannungen sichtbar zu machen.'[73]

Met andere woorden, de Freie Akademie was geen vrijblijvende ontmoetingsplaats waar ieder zijn geleerdheid ten toon kon spreiden en naar eigen smaak iets kon meepikken. Het blootleggen van tegenstellingen, het opzoeken van grenzen, dát wilde de vereniging voor ogen houden – de spanning tussen theorie en praktijk, tussen geloven en weten, rationeel en irrationeel, het rustige overzicht en de hartstocht van het engagement.

Het bestuur had al snel in de gaten dat de Hollandse professor een uitstekend spreker was en met zijn charme en heldere uitleg van filosofische thema's veel bijval wist te verwerven onder de leden van de Freie Akademie. Goedewaagen ontving dan ook vanaf 1962 aan de lopende band uitnodigingen voor lezingen door heel Duitsland, maakte deel uit van de *Wissenschaftsrat* vanaf 1965 en werd in 1968 door voorzitter Otto Manz benoemd als lid van de *Beirat*. Deze *Beirat* was een adviescollege, waaraan het *Präsidium* (hoofdbestuur) verantwoording diende af te leggen. In de *Beirat* zaten naast het voltallig *Präsidium* ook o.a. de redacteur van het verenigingsorgaan Wirklichkeit und Wahrheit, vakleden van de wetenschapsraad, de leiders van de verschillende secties in het land en het bestuurslid van de Vriendenkring.

Zijn eerste voordrachten voor de Freie Akademie hield Goedewaagen in Hannover in oktober 1962 en in Krefeld een maand later. Misschien omdat hij voor zijn vuurdoop in de Duitse academische wereld geen risico wilde lopen, koos hij voor twee lezingen die hij al een paar keer had gehouden, midden in oorlogstijd in juli 1944 voor een wetenschappelijk publiek in Tübingen, en in 1945 en 1946 in Heidelberg en Freiburg. 'Der Mensch und seine Ideen' en 'Das Ideal und das Leben' heetten ze, maar ze zouden pas in de zestiger jaren in Wirklichkeit und Wahrheit en in de Klüter Blätter van het Deutsche Kulturwerk worden gepubliceerd.[74] Of Goedewaagen deze lezingen bewerkt heeft, is niet na te gaan omdat de oorspronkelijke versies verloren gingen. Het is echter veelzeggend dat hij teruggreep op tenminste één lezing die stamde uit de tijd dat het nationaal-socialisme nog springlevend was: zijn denkwereld was nog steeds dezelfde en zijn gehoor vermoedelijk ook.

'Der Mensch und seine Ideen' was volgens Goedewaagen zijn kortste formulering van een hele filosofie van de geest, waarbij hij helemaal van Hegel afstapte en de objectieve geest zich zag ontwikkelen van religie via moraal naar de gemeenschap (*das Tüchtige*) om dan via de kunst en de filosofie weer naar het eigen uitgangspunt terug te keren. Deze gang

[73] NIOD TG 858 inv.no. 41, brochure Freie Akademie (1966).
[74] Tobie Goedewaagen, 'Der Mensch und seine Ideen', *Wirklichkeit und Wahrheit* no. 1/2 (januari 1963) blz 71-84; Prof.Dr. T. Goedewaagen, 'Das Ideal und das Leben', *Klüter Blätter* heft 6 (München z.j. [1960]) blz. 15-30.

noemde Goedewaagen nadrukkelijk een spiraal, en geen cirkel van *Wiederkunft*.[75] In 'Das Ideal und das Leben' richtte hij zich geheel op het thema van de Idee als ideaal, een onderwerp dat hij ook in zijn Philosophische Kring al ruimschoots aan de orde had laten komen.

Zoals in veel van zijn lezingen, liet Goedewaagen zich ook in dit artikel kennen als een belezen filosoof, met een wereldbeschouwing die zijn oorsprong altijd vindt in de Griekse klassieke oudheid en zich vervolgens ontwikkelt in de richting van het Europese tijdperk. Hij begon zijn betoog met een gedicht van Schiller, *Das Ideal und das Leben* (1795). De idee was volgens Schiller niet alleen een abstracte norm, maar ook een waarde en uiteindelijk een ideaal, een oerbeeld, voorbeeld, archetype en paradigma. De mens streefde altijd het ideaal na; in het ideaal werd de idee concreet, aanschouwelijk. Goedewaagen onderscheidde twee stromingen over de idee: de formalisten, die de idee beschouwden als iets hemels zuiver, dus volledig onbereikbaar, niet te verwerkelijken; en de empiristen, die de idee beschouwden als een actieve kracht, door mensen zelf geschapen, geworteld in de existentie, het bestaan. Goedewaagen zelf vond dat beide stromingen het bij het rechte eind hadden: het ideaal is een tegenstrijdigheid in zichzelf en dus niet slechts één van de twee. Het heeft een structuur van goddelijke menselijkheid en tegelijkertijd menselijke goddelijkheid. Of, zoals Goedewaagen Bolland citeerde: het ideaal is 'het onmogelijke, waardoor ons leven mogelijk blijft.' En aan Hegel schreef hij de uitspraak toe dat het ideaal uit de reinheid van de hemelse idee stapte en zijn verwerkelijking in het aardse slijk zocht.

Het ideaal speelde zich volgens Goedewaagen af in 'nergensland', aangezien het in het hier en nu nooit werkelijkheid worden kon. Verschillende denkers creëerden hun eigen utopie, en Goedewaagen ging met name in op die van Fichte. In zijn *Reden an die Deutsche Geschichte* (1807) sprak Fichte over de utopie van de '*Weltbürgersinn*', een combinatie van vaderlandsliefde en '*Europäertum*'. Uit de bron van de vaderlandsliefde zou een Europese aard, zelfs een mondiale aard moeten ontstaan. Dit zou leiden tot een 'Europese Volksrepubliek', die op het hoogste niveau van beschaving zou staan.[76] Maar ook Fichtes utopie zou het niet halen, concludeerde Goedewaagen: het ging te gronde aan het imperialistisch nationalisme en individueel kosmopolitisme van de negentiende en twintigste eeuw.

Het ideaal van de toekomst ging over verwachtingen, wensdromen, of beter, meende Goedewaagen, over de 'wenstijden' die in het verschiet lagen. In de theorieën ging het nu over een einddoel, een soort messiaanse tijd, een 'Endzustand der Menschheit'. In deze toestand bestond alleen nog kennis, maar Goedewaagen sprak zich er niet over uit of deze toestand zijn ideale 'wenstijd' verbeeldde.[77]

Goedewaagen ontving veel positieve reacties op zijn lezingen en de later in druk verschenen artikelen. Maar dat veel leden van de Freie Akademie lekenbroeders waren, voor wie Goedewaagens verhandelingen hooggegrepen waren, blijkt onder andere uit de brieven van Paul Fischer. Fischer, die een industrieel agentschap in Düsseldorf dreef, was naar eigen zeggen ongeschoold in de filosofie, maar wel een trouw aanhanger van de Freie Aka-

---

[75] Zie ook: NIOD TG 858 inv.no. 14, Brief Goedewaagen aan G.W. Hylkema (3 oktober 1963).
[76] Goedewaagen, 'Das Ideal', blz. 25.
[77] Goedewaagen, 'Das Ideal', blz. 28.

demie. Hij vertelde Goedewaagen dat hij, dankzij diens geschriften, in zijn dagelijkse beroep als vertegenwoordiger zijn klanten regelmatig voorhield dat niet geld, winst en salaris de wereld regeerden, maar dat de mensheid vooral door zijn ideeën en gedachten werd geleid. Zo had Goedewaagen het immers ook geschreven: 'Der Mensch verdankt sein Menschsein den Ideen.' Fischer had bovendien ontdekt dat deze wijze van denken vooral gold voor de Europese volken. Voor de Syrische en Karthaags-joodse volken ging dit allemaal niet op, want zij, zo beweerde Fischer, baseerden hun ideeën vooral op goud, geld en macht.[78] Overigens had Goedewaagen zelf ook al geconstateerd dat zijn 'auf dem Thema des werdenden Geltens der Ideen aufgebauter Vortrag' voor het publiek te academisch geweest was, al vond hij dat het desondanks toch 'geklappt' had.[79] Aan Hans-Joachim Koch, die als redacteur van Wirklichkeit und Wahrheit in Krefeld aanwezig was geweest, schreef hij '(...) es wundert mich, dasz im Lande Kants, Schellings, Hegels, Fechners, Leibnizens und Ed. von Hartmanns noch ein Brückenbau zwischen Natur und Geist notwendig zu sein scheint.' Maar Goedewaagen zou, zoals al eerder gebleken is, de taak van bruggenbouwer maar al te graag op zich nemen.

Tijdens zijn bezoek aan Hannover in 1962 had Goedewaagen ook een ontmoeting met Rudolf Genschel, een van de oprichters van de Freie Akademie en in het dagelijks leven bioloog en rassentheoreticus. Genschel, die door Goedewaagen zeer bewonderd werd, hing de typisch naoorlogse ideologie aan waarin antisemitisme een andere betekenis dan in de tijd van het Derde Rijk heeft gekregen. Genschel distantieerde zich openlijk van het antisemitisme, dat hij beschouwde als ongegronde emotie en dus niet wetenschappelijk van belang. 'Daß wir einen Antisemitismus ablehnen, der vorwiegend haß- und neidbestimmt ist, versteht sich wohl von selbst,' schreef hij al voor de oorlog.[80] Daarentegen vond hij dat jonge mensen in hun keuze voor een partner overwegingen van raciale aard zeer serieus moesten nemen en niet alleen moesten kijken naar achtergrond, financiën en schoonheid (over liefde sprak Genschel niet). 'Gleichrassigkeit' was bij de partnerkeuze een voorwaarde en dat hield automatisch in dat huwelijken met joden vermeden moesten worden. Genschel en Goedewaagen kenden elkaar voordien niet, maar de bioloog en de filosoof vonden elkaar op het raakvlak van hun wetenschappelijke activiteiten in een boeiende discussie over de historische rassenleer, getuige de dankbrief die Goedewaagen hem schreef.[81] Door Genschel zal Goedewaagen zich ongetwijfeld bevestigd hebben gevoeld in zijn al voor de oorlog gehuldigde ideeën over cultuurracisme en het 'omhoogplanten' van de mens.

Al ging Goedewaagen jaarlijks enige keren naar Duitsland voor zijn filosofische en ideologische bezigheden, samen met Truus genoot hij in de jaren zestig ook een paar korte buitenlandse vakanties. De jaren van Den Diesel lagen ver achter hen; initiatiefnemer van die vakanties, broer Jan, was overleden en op het landgoed waren vanaf 1941 diverse strafkampen, waaronder Kamp Erica gevestigd, dat na de oorlog voor landverraders werd gebruikt.

[78] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Paul Fischer aan Goedewaagen (16 mei 1965).
[79] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Rudolf Genschel (12 november 1962).
[80] Rudolf Genschel, 'Organisches Denken und Biologie-Unterricht', *Der Biologe* jrg. 2 (1932/33) blz 257.
[81] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Rudolf Genschel (12 november 1962).

Geen oord om nog terug te keren. Gedurende de paasdagen van 1963 bezochten ze Parijs. Het was nog koud en met dikke jassen aan zaten ze op de terrasjes. 'Maar de bruisende stad doet je alle rillingen vergeten.'[82] Ze bekeken de stad per bus en vonden Cluny en Ste Chapelle hoogtepunten. Wandelend doorkruisten ze ook de hele omgeving van de Champs Elysées van begin tot eind.[83] Twee jaar later zouden ze Goedewaagens zeventigste verjaardag samen in Brugge vieren.[84]

In augustus 1964 leverde Goedewaagen een bijdrage aan het jaarcongres van de Freie Akademie, waar ook Eberhard Achterberg één van de sprekers was. Goedewaagens lezing, 'Mensch und Welt', ging over het menselijk zelfbewustzijn. Onder de noemer 'philosophische Anthropologie' onderzocht hij in deze lezing de begrippen 'reine Selbst', 'Mensch', 'Welt', 'Bewußtsein' en 'Idee' in hun onderlinge relatie. Veel verder dan het semantisch ontrafelen van deze begrippen aan de hand van uitspraken van filosofen als Plato, Hegel, Nietzsche, Heidegger en anderen kwam hij echter niet.[85] Het stuk is te beschouwen als de opmaat voor Goedewaagens omvangrijke levenswerk *Trilogie des Geistes*, waaraan hij de rest van zijn leven zou werken, maar dat grotendeels ongepubliceerd zou blijven. In dit werk zou hij zich met de problemen van normen, waarden en symbolen bezighouden. Vermoedelijk had hij een standaardwerk à la Karl Jaspers voor ogen, dat leidend zou moeten zijn voor een hele generatie filosofen.[86] Jaspers' driedelige *Philosophie* stond in zijn boekenkast. Het eerste deel van de trilogie, *Idee und Existenz*, was een poging om aan de hand van Hegels dialectische methode het complete begrippenapparaat rondom idealisme en existentialisme te definiëren: 'Wird es uns gelingen, das Sein des Geistes in seinem Werdegang als Idee und Existenz konkret darzustellen?'[87]

Gut und Böse: de omkering van het kwaad

In 1966 publiceerde Goedewaagen een omvangrijk wijsgerig artikel over de dialectiek van goed en kwaad en de synthese daarvan tot volmaaktheid in twee delen in het blad van de Freie Akademie, Wirklichkeit und Wahrheit.[88] In 1940 had hij zich ook al met deze begrippen beziggehouden, maar dan in relatie tot de volksgemeenschap.[89] De volmaakten stonden in dat artikel symbool voor de ideologen van het nationaal-socialisme, al zou Goedewaagen dat niet met zoveel woorden zeggen. Dit betoog, 'Gut und Böse. Zur dialectik der Werte' getiteld, was veel abstracter omdat hij de begrippen goed, kwaad en volmaakt-

[82] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (28 december 1976).
[83] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (21 april 1977).
[84] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (8 augustus 1971).
[85] Tobie Goedewaagen, 'Mensch und Welt. Grundlinien einer Philosophie des Geistes' in: Dr. Friedrich Berger (red.), *Vom menschlichen Selbst* (Stuttgart 1965) blz 105-124.
[86] Karl Jaspers, *Philosophie (I Philosophische Weltorientierung, II Existenzerhellung, III Metaphysik)* (Berlijn 1932).
[87] NIOD TG 858 inv.no. 19, Dr. T. Goedewaagen, *Trilogie des Geistes: Idee und Existenz* (1966-1971) (ongepubliceerd manuscript), voorwoord.
[88] Tobie Goedewaagen, 'Gut und Böse. Zur Dialektik der Werte', *Wirklichkeit und Wahrheit* nos. 2 en 3 (1966) sonderdrück blz. 1-32.
[89] T. Goedewaagen, 'De beweging der gemeenschap', *De Gids* no. 6 (1940) blz. 286-300.

heid niet meer verbond aan het gedrag van mensen en de opbouw van een volksgemeenschap, maar als wijsgerige begrippen in hun onderlinge verhouding onderzocht.

Gut und Böse. Zur Dialektik der Werte

Het stuk behandelt de begrippen *Gut* (goed), *Böse* (kwaad) en *Volkommen* (volmaakt) in hun onderlinge samenhang en cirkelvormige of spiraalsgewijze (dialectische) ontwikkeling.[90] Leidraad was een uitspraak van Nietzsche, die op zijn beurt Hegel citeerde: 'Die Bedeutung der deutschen Philosophie, Hegel: einen Pantheismus auszudenken, bei dem das Böse, der Irrtum und das Leid nicht als Argumente gegen Göttlichkeit empfunden werden.'[91] In de filosofie, begon Goedewaagen zijn betoog, gaat het bij goed en kwaad niet alleen om economische, zedelijke of kunstzinnige waarden in termen van een mooi schilderij, een goede leraar of slecht weer, maar om het begrijpen van de waarde van elk begrip, zoals deze in de ethiek, de logika en de esthetiek worden onderzocht. Die waardenstrijd (*Wertagonik*) of betekenis is geen statische toestand, maar een voortdurend proces.

Vervolgens besprak Goedewaagen de verschijningsvormen en ontwikkeling van elk van de drie begrippen. Hij definieerde volmaakt als 'eine Naturgegebenheit oder eine menschliche Situation oder Leistung, wenn sie irgendeiner Norm restlos entsprechen.' Als voorbeelden noemde hij een 'klassiek' kunstwerk, een correcte wiskundige formule of het 'zuivere evenbeeld van de zoon Gods'. Het volmaakte openbaart zich hier als het volmaakte van de genade (*Gnade*) en haakt direct aan bij de Aziatische en Europese verlossingsreligies: Goedewaagen speelde hier leentjebuur bij de Bhakti-religie, het boeddhisme en het christendom.

Een tweede verschijningsvorm van volmaakt is die van het *Einfache*, het eenvoudige, elementaire, zoals dat tot uitdrukking komt in de mythen van de heiligen en in het natuurrecht, met name in de metaphysica van de Verlichting (Leibniz, Locke en Kant). De eenvoudige vorm komt tot uitdrukking in dat wat werkelijk is gebeurd, hoe dan ook en waar dan ook. Maar, en dit is de derde verschijningsvorm (*Reinheit*), het volmaakte kan alleen dan werkelijk volmaakt zijn, als het zich 'rein und züchtig hält', dus zuiver en deugdzaam is. Om dit idee onder woorden te brengen, bediende Plato zich van termen als 'onberispelijk', 'onvermengd', 'onvoorwaardelijk'. De vierde verschijningsvorm van volmaakt was die van volledige vervuldheid. Volmaakt is niet louter onberispelijkheid, maar ook concrete voltooiing, waar de delen tot geheel gevormd worden. In deze zin formuleren diverse religies het volmaakte van het goddelijke als een trinitarisch proces, als een geheel van Vader, Zoon, Heilige Geest. Aan het begin en het einde van het menszijn staat de volledig volmaakte mens. Of zoals Hegel zei, de volledigheid is het voltooide, de tot zijn volmaakt gegroeide, volmaakte.[92]

Maar in die maagdelijke, gesloten gestalte ligt tegelijkertijd het negatieve, het onvolko-

[90] In 1940 noemde Goedewaagen het begrip 'Vollkommen' nog 'voortreffelijk' en 'eminent'.
[91] Friedrich Nietzsche, *Wille zur Macht II* (Stuttgart 1939), blz. 416, geciteerd in Goedewaagen, 'Gut und Böse', blz. 1.
[92] Goedewaagen, 'Gut und Böse', blz. 8.

men moment van het volmaakte verborgen. Immers, zo stelde Aristoteles, ook een meesterdief of een meesterverrader kunnen we volmaakt noemen. Volmaakt is dus ook van toepassing op het slechte. In het christelijke geloof staat de duivel symbool voor het ultieme slechte, die zijn negatieve taak volmaakt uitvoert. Met andere woorden, de opvolger van het volmaakte is het slechte, het kwaad in ons bestaan.

Een theodicee is een argumentatie die een rechtvaardiging moet zijn voor (het geloof in het bestaan van) een God die zowel volmaakt goed als almachtig is, terwijl er toch kwaad in de wereld bestaat. Bij de filosofische theodicee stelde Goedewaagen dat het de filosofen minder te doen was om de rechtvaardiging van God, als wel om de rechtvaardiging van het slechte, de kakodicee. Hij zocht die rechtvaardiging in drie verschijningsvormen van het kwaad: het oorspronkelijke kwaad (*originär Böse*), het kwaad als tegenstander van het volmaakte (*Böse als Widersacher*) en het finale kwaad (*final Böse*). Het oorspronkelijke kwaad vindt zijn oorsprong in het gebrek aan volmaakt zijn, zoals boven al omschreven. Plato was een aanhanger van deze vorm en ook Augustinus heeft dit motief overgenomen. Het volmaakte verandert in haar tegendeel, het kwaad dus, en openbaart zich in diens gestalten: het satanische en draconische. Het kwaad is niet ongevoelig of kleurloos, maar is juist de absurditeit, de positieve weerstand.

Tussen het volmaakte en het kwaad ligt het 'reine Nichts'. De zondeval kan niet meer ongedaan gemaakt worden. Maar toch ligt in het kwaad de mogelijkheid van bevrijding, als hij de rol van tegenstander opgeeft en zich in een teleologische samenhang van het *zijn* invoegt. Teleologisch omschreef Goedewaagen hier in de zuiver filosofische betekenis van objectieve doelmatigheid.[93] Want het existentiële doel van het kwaad is het goede. Zonder misstap geen vooruitgang, zonder zelfzucht geen zelfopoffering, zonder leed geen vreugde. Inderdaad, Goedewaagen beoordeelde het kwaad als rugdekking van het goede, zonder wie zij haar houvast zou verliezen. En hij creëerde nóg een paradox: het kwaad was niet alleen de schepper van het goede, maar hij herschiep zichzelf óók in het goede. Dit was een metamorphose, die niemand verwachtte. De bekering van het kwaad in het goede! En Goedewaagen greep opnieuw naar Nietzsche om deze paradox gewicht te geven: 'Das Böse ist des Menschen beste Kraft' en 'Ich aber erfreue mich der größten Sünde als – meines großen Trostes'. In deze citaten klinkt de derde verschijningsvorm, namelijk het finale kwaad, duidelijk door.

Uit bovenstaande blijkt dat Goedewaagen vond dat in de kakodicee, de rechtvaardiging van het kwaad, ook het fundament van het goede was gelegen. Wat kenmerkt nu het goede? Hij noemde opnieuw drie verschijningsvormen: de waardigheid (*Würde*), de verdienste (*Verdienstliche*) en het beminnelijke, sympathieke (*Liebenswerte*). De waardigheid is analoog aan de genade (*Gnade*), die als verschijningsvorm van het volmaakte al ten tonele was gevoerd. In de waardigheid van elke persoon of elk ding bevindt zich een innerlijke waarde, zijn *Tiefenwert*, zijn diepste waarde. Goedheid als een soort zedelijke oerwetmatigheid dus.

[93] Goedewaagen, 'Gut und Böse', blz 18.

De concrete uitwerking van het goede noemde Goedewaagen *das Verdienstliche*, de verdienste. Daarmee definieerde hij *goed* in de zin van 'een goede school', 'een goede gedachte' of 'een goede wetenschappelijke hypothese'. Dat heeft niets met innerlijke waarde te maken, maar met morele beslissingen, rechtshandelingen, politieke procedures of zelfs een kunstzinnige schepping. De verdienste is gericht op het criterium om 'juist' te doen. Allereerst zoekt het goede naar mogelijkheden om het kwaad met wortel en tak uit te roeien. Zo zijn Griekse goden en mythische figuren altijd bezig om leeuwen en draken te verslaan, de duivel uit te drijven, de dood te weerstaan. De macht van het goede tegen de macht van het kwade is ook terug te vinden in politieke ideologiën – en hier stond ineens een bewering van Goedewaagen die in dit betoog ogenschijnlijk uit de lucht kwam vallen. 'Der politische Sündenbock wird in die Wüste getrieben und restlos vernichtet.'[94] Hier borrelde voor het eerst iets op dat erop duidde dat hij niet een louter fenomenologisch, wijsgerig essay schreef; het ging hem kennelijk om nog iets anders. Daarover later meer.

Maar, hoe zinvol de strijdlustigheid van het goede (in zijn rol van verdienste) tegen het kwade ook zijn mag, hij zal het altijd afleggen. Want het goede is namelijk zelf het overwonnen kwaad. Deze tegen het kwaad gerichte strijd is in de grond niets anders dan zelfopvoeding van het goede zelf, zijn eigen zelfverbetering. Intussen heeft het goede een verandering doorgemaakt tot een nieuwe gestalte, het *Liebenswerte*, de beminnelijkheid. Deze verschijningsvorm is het volmaakte, onherroepelijke goede. Tot deze vorm horen begrippen als naastenliefde, de liefde van god, vaderlandsliefde. Ten grondslag aan al deze vormen van liefde ligt het verheffende, de ziel- en hartsverheffing. Plato sprak van de oorspronkelijke liefde, bij Aristoteles is de liefde gegrondvest in het goddelijke en ook bij het christendom is de liefde geen menselijk-existentieel gegeven, maar een teken van de aanwezigheid van het goddelijke.

Wat de verdienste met zijn strijdlustigheid niet lukt, namelijk het kwaad te verbeteren, krijgt de beminnelijkheid, de liefde in haar schoot geworpen: zij werkt als verzoening. En ook hier trok Goedewaagen de vergelijking met de hedendaagse situatie:

> 'Liebenswert sind uns politische Gebilde nicht nur auf Grund ihrer Herzerhebenden Ideologien, sondern auch da, wo sie die Schwerter des Parteihasses, des Völkerhasses und des Rassenhasses umschmieden in die Waffen der Versöhnung. (...) Konkret erfüllt sich das Liebenswerte aber erst dann, wenn es jede Erinnerung an den Kampf mit dem Bösen und an das verräterische Böse hinter sich läßt und die Allgegenwart der Idee in einer universalen Kommunikation sichtbar macht. Da wird das Liebenswerte zum Leuchtenden, zum Öffnenden, zum Klärenden, zum Verklärenden'.[95]

En zo keert het *Liebenswerte* terug tot het volmaakte. Ook het *Liebenswerte* kan als vervulling van het goede beschouwd worden, net als het volmaakte. De liefde is de *Band der*

[94] Goedewaagen, 'Gut und Böse', blz. 25.
[95] Goedewaagen, 'Gut und Böse', blz. 30-31.

Volkommenheit. Daarmee is de cirkel rond, een spiraalvormige, nooit naar zijn begin terugkerende zelfontplooiing.

Ook in dit stuk zocht Goedewaagen naar een rechtvaardiging voor zijn eigen denkwijze en daden en meer nog, voor de nationaal-socialistische ideologie. Deze ideologie was na de oorlog algemeen tot 'kwaad' bestempeld, om in Goedewaagens terminologie te blijven. In de tijd (1965/1966) dat hij dit artikel schreef, was de tegenstelling tussen goed en fout in de oorlog alleen maar groter geworden. Door nu het kwaad aan het volmaakte en het goede te koppelen, en door de filosofische cirkelredenering dat het kwaad in de kiem al aanwezig is in het volmaakte en tegelijkertijd de noodzakelijke grondslag vormt om het goede ook volledig goed te laten zijn, relativeerde hij het eenzijdige negatieve naoorlogse oordeel over het nationaal-socialisme. Immers, in dezelfde denktrant kun je het nationaal-socialisme beschouwen als het goede en het kapitalisme/liberalisme als het kwaad.

Hij ging zelfs nog een stap verder. De macht van het zogenaamde goede was woest tekeer gegaan tegen de politieke zondebok en had hem volledig vernietigd.[96] Maar Goedewaagen betoonde zich vergevingsgezinder dan zijn verdelgers. Het antwoord op dit probeem vond hij in het *Liebenswerte*, de beminnelijkheid: ook de verschillende politieke stromingen, of je ze nu als 'goed' of als 'kwaad' bestempelt, hebben elkaar nodig om uiteindelijk tot het volmaakte te komen. Daarmee ontdeed Goedewaagen zich in feite van elke schuld aan de excessen van het nationaal-socialisme en ook aan enige vorm van boetedoening. In zijn visie was het nationaal-socialisme een noodzakelijke fase in de geschiedenis, die domweg (nog) niet erkend werd door de tijdgenoten. Goedewaagen ging hierbij overigens voorbij aan het feit dat het nationaal-socialisme en het liberalisme nooit antipoden van elkaar zijn geweest, maar altijd naast elkaar bestonden.

Na de voltooiing van 'Gut und Böse' vertrokken Truus en Goedewaagen half april 1966 voor een elfdaagse intensieve cultuurreis naar Rome. Goedewaagen had zijn eerste bezoek aan de klassieke stad grondig voorbereid aan de hand van de reisgids van prof. dr. J.J.M. Timmers en Reinhards Raffalts *Das antike Rom als geistige Wiege Europas*.[97] Uit het stukgelezen gidsje, dat van voor tot achter volstaat met aantekeningen, onderlijningen en explicaties in rode en blauwe inkt, is af te leiden dat het uitstapje voor Goedewaagen beslist geen vakantie was, maar een serieuze studiereis. Ze mochten dan op leeftijd zijn, elke dag bezochten ze een hele reeks van bezienswaardigheden – lanterfanten was er niet bij. Sommige plaatsen bezochten ze zelfs twee keer, zoals het Forum Romanum, het Pantheon, het Vaticaans museum en de Villa Borghese.

Truus vond in het overvolle studieprogramma toch nog ruimte voor een romantisch detail. In een kattebelletje op de titelpagina van de gids schreef ze halverwege de reis:

---

[96] Goedewaagen, 'Gut und Böse', blz. 25.

[97] NIOD TG 858 inv.no. 16, Prof.Dr. J.J.M. Timmers, *Elseviers Reisgidsen. Rome en omstreken* (uitgave 1963). Goedewaagen verwijst in Timmers' gids tientallen keren naar Raffalt.

'In de Via Tritone in een winkel waar Engels gesproken werd, kocht ik een Milanese blouse. Daarna een kopje koffie gedronken op 't Piazza Baskerina waar op een schotel de volgende regels stonden: "There are places in the world that a man is driven to press them upon his hart: Rome is one of these." Truschka'.

Het was een typisch voorbeeld van Truus' oog voor het kleine geluk dat haar leven met Goedewaagen zo kenmerkte.

In april 1968 zouden ze Rome een tweede keer bezoeken. De aanhoudende regen tijdens deze week weerhield hen er niet van opnieuw van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat op pad te gaan, met Timmers' gids in de hand. Ze bezochten de Trevi fontein en stuitten op Eerste Paasdag in de Santa Maria Maggiore toevallig op een 'liturgische paasplechtigheid compleet met kardinaal, bisschop, orgel en koor'. Ze gingen ten derdenmale naar het Forum en het Vaticaans Museum. Met de bus reden ze naar Tivoli, Villa d'Este, Villa Hadriana en maakten een dagtrip naar Ostia Antica. Ze deden zich zelfs tegoed aan ijs bij de Villa Medici. Onderaan zijn verslag tekende Goedewaagen aan: 'De laatste drie dagen vieren de studenten feest met optochten, lawaai, gefluit en in een uitdossing die veel bekijks trekt. De americaanse ambassade wordt zwaar door politie en leger bewaakt in verband met studentenrelletjes in begin April.' Het waren de uitspattingen van de roerige sixties.

Ondanks een heel leven klassieke filologie en Griekse archeologie, zou Goedewaagen nooit een voet in Griekenland zetten. Een dergelijke reis was 'in zijn tijd' te ver en te ingewikkeld. Maar het speet hem wel. Met enige jaloezie zou hij vele jaren later de rondreis van een van zijn kleinzoons door Griekenland volgen.[98] Hij vond zelf dat zijn kennis over het land en de cultuur daardoor teveel 'geleerdheid' waren bleven en te weinig doorleefd. Dat had hij vooral ervaren toen hij in 1966 in Rome voor het eerst in levende lijve op het Forum Romanum stond en zijn ogen uitkeek: 'Is dat nu het Forum??'[99]

In het najaar van 1966 stuurde Goedewaagen de *Sonderdrück* van zijn artikel 'Gut und Böse' naar tal van Nederlandse en Duitse bekenden. Marius Dijt, voor de oorlog oprichter en redacteur van De Waag, was filosofisch ongeschoold maar zeer geïnteresseerd. Hij deed er dagen over om het te bevatten, maar kwam daarna tot de conclusie dat Goedewaagen 'een heel mooie parel aan de literatuur' had toegevoegd; 'het is misschien het beste, wat ik ooit van je gelezen heb en behoort m.i. ook tot het beste, wat er op dit gebied überhaupt is gepubliceerd.'[100] In dezelfde brief schreef Dijt dat hij nog sporadisch contact had met de vrienden uit de Wijsgerige Studiekring. Hij sprak een enkele keer Carp en nog maar heel zelden met Krekel, die zo doof werd dat communicatie onmogelijk werd, aldus Dijt. Maar een regel verder kwam de echte reden van de verwijdering aan het licht: Krekel legde een volgens Dijt niet te begrijpen bewondering aan de dag voor Churchill en Roosevelt!

Prompt stuurde Goedewaagen zijn artikel ook naar deze twee oud-collega's. Hendrik Krekel en Johan Carp, beiden goed thuis in de wijsbegeerte, reageerden lovend. De hoog-

[98] PAGjr, Diverse brieven, w.o. brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (4 juli 1978).
[99] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (brief 21 maart 1978).
[100] NIOD TG 858 inv.no. 14, Brief M. Dijt aan Goedewaagen (6 november 1966).

bejaarde Krekel, die zich in de naoorlogse jaren kennelijk van de nazi-ideologie had losgemaakt,[101] hield zich over de inhoud een beetje op de vlakte:

> 'Het nieuwe stuk dat ik van je kreeg, heeft mij wederom zeer verheugd. Het was weer de strenge exacte werkwijze en de stijl van denken, die zo bekoorlijk is. De vraag van Goed en Kwaad is zulk een geweldig probleem, dat men het met schroom nadert. Je hebt hier niet alleen een duidelijke uiteenzetting van de verschillende inzichten gegeven, maar ook een overzicht over de wijze, waarop men het probleem benaderde. Boeiend is ook de verwijzing naar de denkbeelden van grote schrijvers in de loop der eeuwen.'[102]

Carp genoot van de, zoals hij schreef, 'magistrale beschouwingen' over goed en kwaad en prees Goedewaagen om zijn 'groot denk- en uitdrukkingsvermogen': voor hem het bewijs dat Goedewaagen een belangrijk filosoof was.

> 'Ik hoop, dat de lezers van het tijdschrift Wirklichkeit und Wahrheit den inhoud van je gedachten en niet in het minst de wijze, waarop je ze verwoord hebt, naar de zeer hooge waarde ervan mogen weten te schatten. Het lijkt mij, dat iemand daartoe tot ónze generatie moet behooren, want voor het idealisme in zijn verschillende aspecten schijnt men na de oorlog niet meer zoo ontvankelijk te zijn.'[103]

Ook de Duitse relaties waren te spreken over Goedewaagens verhandeling over 'Gut und Böse'. De 94-jarige Friedrich Schöll, met wie Goedewaagen al jaren correspondeerde, liet hem kort voor zijn dood in 1967 weten dat hij sterk onder de indruk was:

> 'Ich habe sie mit steigender Teilnahme und Mitergriffenheit gelesen und miterlebt. Es ist schon Erlösung, was Sie Formuliert haben. Wohl hab ich ähnlich etwas erlebt (...) wie Glück, das Glück des Schwebens über dem Spiel, in dem man gespielt werd.(...) Ich reiche Ihnen die Freundeshand und bitte um die Ihrige.'

Goedewaagen kende hem via Herbert Böhme, van wie Schöll in 1954 na zijn uittreden uit de Klüt-Kreis de voorzittershamer had overgenomen. Jarenlang schreven ze vele lange (en vaak nogal warrige) brieven naar elkaar, met uitvoerige discussies over zuiver theoretische onderwerpen. De ene keer naar aanleiding van een artikel van Goedewaagen, de andere keer over bijvoorbeeld een boek van Schöll over het Johannes Evangelie, waarover Goedewaagen dan graag een recensie wilde schrijven. Ze deelden dezelfde eclectisch filosofische denktrant en voelden een diepe verwantschap met elkaar.[104]

Ook met de Keulse hoogleraar in de filosofie Heinz Heimsoeth, die Goedewaagen in Duitsland in 1968 kort had ontmoet, filosofeerde hij per brief over dit artikel. Aan Heimsoeth, die een aanhanger van het kantianisme was, vertrouwde hij toe dat hij in het proces van filosofische plaatsbepaling ergens midden tussen Kant en Hegel uitkwam. Hij voelde zich weliswaar meer een volgeling van Plato dan van Aristoteles, en beschouwde de wereld vanuit een neoplatonisch standpunt. Maar, als het erop aankwam, viel hij toch steeds weer

---

[101] NIOD HK 3618, O.m. 'Verklaring van Delft' door Krekel (juli 1947) en diverse correspondentie.
[102] NIOD TG 858 inv.no. 14, Brief H. Krekel aan Goedewaagen (24 november 1966).
[103] NIOD TG 858 inv.no. 14, Brief J. Carp aan Goedewaagen (29 november 1966).
[104] NIOD TG 858 inv.no. 36, Briefwisseling Goedewaagen en Friedrich Schöll (1959-1967).

op de oude vertrouwde Kant terug, óók en vooral wanneer hij Hegel bestudeerde, zo legde hij Heimsoeth zijn denkontwikkeling uit.[105]

Op de bijeenkomsten van de Freie Akademie was Goedewaagen in de jaren zestig een graag geziene gast en spreker. Hij maakte er vele vrienden; zijn erudiete en charmante uitstraling en zijn aantrekkelijke gestalte misten hun uitwerking niet. Hij had er zelfs aanbidsters, zoals blijkt uit twee gedichten die in zijn nagelaten papieren opdoken. Het eerste gedicht is van de reeds genoemde Annie Hauer, de weduwe van Freie Akademie-oprichter Hauer, met wie Goedewaagen een hechte vriendschap opbouwde. Uit dit lofdicht, dat ze in de zomer van 1966 na een studentenbijeenkomst voor Goedewaagen schreef, spreekt een van haar kant wellicht iets te innige bewondering:

Um den Gast, den hochgelahrten
Wir uns heute alle scharten,
Um aus seinem weisen Munde
Zu erfahren Lebenskunde.
(...)
Und ist dann die Zeit gereift,
Wird ein Göttersohn gestreift
Von dem Blitzstrahl des Daimon,
Findet sich ein Musensohn
(...)
In ihm lebt die Menschheit heiter
Dann für eine zeitlang weiter.[106]

Zum zusammensein mit den Studenten, schreef ze eronder.

Het tweede gedicht is van Helga Goetze en dateert van een jaar later. Goetze was de zonderling van de Freie Akademie, het type zoals elke vereniging er wel één binnen de gelederen heeft. Ze was een Duitse kunstenares, schrijfster en politiek activiste, die begin jaren zeventig een Institut für Sexualinformation zou openen in haar huis. En ze werd een begrip voor vele Berlijners, omdat ze sinds 1983 dagelijks een paar uur per dag voor de Gedachtniskirche of de mensa van de TU Berlin met een bord liep met daarop 'Ficken ist Frieden'.[107] Maar lang voor die tijd werd ze zó geïnspireerd door Goedewaagens voordracht 'Weltanschauung und Weltanschauungskritik in philosophischer Sicht', dat ze onder de titel *In Gärten altert nie mein fröhlich Herz* een gedicht van vier strofen op papier zette en aan diverse leden rondstuurde. De laatste strofe luidt:

[105] NIOD TG 858 inv.no. 43, Briefwisseling Goedewaagen en Heinrich Heimsoeth, o.a. brief Goedewaagen aan Heimsoeth (3 november 1968).
[106] NIOD TG 858 inv.no. 42, gedicht Annie Hauer voor Goedewaagen (21 juli 1966).
[107] '"Ficken ist Frieden" als Lebensphilosophie', *Mitteldeutsche Zeitung* (3 februari 2008).

Sieh Dir den Garten an, Du siehst Dein Wesen.
In stillen Farben eingebettet in das sanfte Grün.
Es ist viel Kampf bis daß die Staat zur Blüt genesen.
Doch endlich endet alles wohl in Harmonieen.[108]

Tot eind jaren zestig was Goedewaagen actief in de Freie Akademie en publiceerde hij nog enkele stukken in Wirklichkeit und Wahrheit. Daarna houdt zijn archief over deze vereniging abrupt op. En dat is wonderlijk, omdat hij in 1968 benoemd werd tot lid van de *Beirat*, het adviescollege. Van deze officiële functie heeft Goedewaagen echter niets bewaard in zijn archief. Wellicht beschouwde hij de functie als een formaliteit zonder inhoudelijke betekenis, en vond hij het niet de moeite waard daarvan stukken te bewaren. Een andere verklaring voor dit hiaat in zijn archief zou zijn toetreding tot de Deutsche Unitarier Religionsgemeinschaft kunnen zijn in 1966. Gezien de grote hoeveelheid materiaal dat hij hierover in zijn archief bewaarde, lijkt het erop dat zijn aandacht verschoven was van de Freie Akademie naar zijn nieuwe club. Wel bleef hij lid van de Freie Akademie.

Geen rehabilitatie

Terwijl Goedewaagen in Duitsland meewerkte aan de herformulering van de oude ideologie, probeerde hij in Nederland weer voet aan de grond te krijgen in de naoorlogse samenleving. Dat klinkt paradoxaal en dat is het ook: uiteindelijk zou hij door zijn twee levens in een soort gordiaanse knoop terechtkomen. Het verbod om openbare ambten te bekleden en het publicatieverbod weerhielden hem van een soepel vervolg van zijn vooroorlogse carrière. Hij bleek niet in staat om een andere wending aan zijn werkzame leven te geven, zodat hij in de marge zijn oorspronkelijke werkzaamheden doorzette: lesgeven, schrijven en filosoferen, maar zonder de ideologische wending die hij in zijn Duitse publicaties verwerkte. Ook zijn baan bij Instituut Vermazen, een bolwerk van ex-NSB-ers, was niet het meest geslaagde voorbeeld van succesvolle reïntegratie. Bovendien was hij de pensioenleeftijd al dicht genaderd, zodat verdere carrièrestappen niet meer tot de mogelijkheden behoorden. Toen zijn publicatieverbod in 1965 was opgeheven, hield vooral zijn leeftijd hem af van een actieve rol als publicist in Nederlandse boeken en tijdschriften. Tegen die tijd zat hij ook te diep in het Duitse verenigingsleven om nog werkelijk tot daden te komen in de Nederlandse samenleving.

Zijn prominente oorlogsverleden weerhield hem van contracten bij uitgeverijen, van lidmaatschappen in gewaardeerde filosofische kringen en bovenal van de door hem zo vurig gewenste rehabilitatie. In dat laatste was zijn hoop nog altijd gevestigd op de geschiedschrijvers, die in de loop van de jaren zestig hun visie op de oorlogsjaren met een grotere distantie gingen beschrijven. Het was de tijd van het Eichmann-proces in Jeruzalem, waar nieuwe inzichten over daders zich aftekenden. De televisieserie De Bezetting zweeg nog over de lotgevallen van de collaborateurs, maar De Jong zou in zijn geschiedwerk over Ne-

[108] NIOD TG 858 inv.no. 42, gedicht Helga Goetze aan Lothar Stengel-von Rutkowski (26 juni 1967).

derland in de Tweede Wereldoorlog zeker niet voorbijgaan aan het optreden van de secretaris-generaal van Volksvoorlichting en Kunsten. Het eerste deel zou in 1969 verschijnen en zeer waarschijnlijk heeft Goedewaagen op die uitgave zijn hoop gevestigd van een voor hem gunstig oordeel.

Uit een vergelijking tussen Goedewaagen en andere Nederlandse collaborateurs van wetenschappelijk niveau, zoals Jan van Dam, Geerto Snijder, Jaap Schrieke en Jan de Vries, blijkt dat de onderlinge verschillen in de opbouw van een naoorlogse carrière groot zijn. Snijder was direct na zijn vrijlating in 1953 met zijn gezin naar Duitsland vertrokken en heeft daar tot 1980 nog tien nieuwe boeken gepubliceerd. Ongetwijfeld kwam zijn huwelijk met een Duitse fabrikantendochter hem daarbij goed van pas. Van Dam, die al in 1949 vrijkwam, kreeg geen baan in de wetenschap meer, maar vond vrij snel na zijn vrijlating een vaste betrekking bij Uitgeverij Van Goor. Hij bleef daar tot zijn pensioen en publiceerde meer dan honderd recensies in diverse, vooral buitenlandse, tijdschriften. De constatering van De Vries dat Van Dam er heel wat slechter aan toe was dan Goedewaagen met zijn baan bij Instituut Vermazen zal vooral ingegeven zijn door de gedachte dat De Vries een hogere pet op had van het onderwijs dan van de uitgeverijwereld. Van Dams betrekking, hoe weinig prestigieus dan ook, zal hem meer financiële zekerheid hebben geboden dan Goedewaagens afspraken bij Vermazen. Schrieke verdween na zijn vrijlating in 1955 in de anonimiteit. Hij verhuisde naar Ede, waar hij tot zijn dood in 1976 een teruggetrokken leven leidde. Van pogingen tot terugkeer in de officiële wetenschap noch van verdere publicaties is van hem iets bekend. De Vries, die als eerste al in 1948 was vrijgekomen, werkte in de eerste jaren vrijwillig als leraar op een lyceum in Oostburg. Na 1955 keerde hij goeddeels terug in het wetenschappelijke veld (overigens zonder aan een universiteit verbonden te zijn) en liet een respectabel aantal publicaties het licht zien, waaronder het *Etymologisch Woordenboek* (1958) en *Godsdienstgeschiedenis in vogelvlucht* (1961).

Het lijkt erop dat, net als destijds bij de Bijzondere Rechtspleging, de positie van de ex-collaborateurs in het bezettingsregime minder bepalend was voor hun naoorlogse reïntegratie dan de betekenis die ze persoonlijk in die positie hadden gehad. Goedewaagen had van alle genoemde hoogleraren de meest in het oog springende positie gehad, ook als was deze wat betreft niveau gelijk aan die van de andere twee secretarissen-generaal. Ook Jaap Vogel concludeerde al dat reputaties een grotere rol speelden dan feiten.[109] Goedewaagen was van allen de bekendste propagandist geweest. Tel daarbij op dat alleen al de naam ‘Goedewaagen’ de anonimiteit ontbeerde van namen als De Vries en Van Dam, met andere woorden, men moest in die jaren wel heel a-politiek zijn om bij de naam Goedewaagen niet direct aan de gelijknamige Kultuurkamer-oprichter te denken. En tenslotte moet ook de vraag gesteld worden in hoeverre Goedewaagens persoonlijkheid hem in deze in de weg zat; ook voor de oorlog was het hem niet gelukt om een respectabele positie als hoogleraar te verwerven, waar de anderen wel probleemloos de carrièreladder van de wetenschap tot het hoogste niveau wisten te beklimmen.

[109] Jaap Vogel, ‘Ideoloog, meeloper en bureaucraat’, in: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau*, blz. 315.

Het is opmerkelijk dat Goedewaagen zelfs in Duitsland nooit echt voet aan de grond kreeg, terwijl de terugkeer van nazi's op tal van posities in de maatschappij makkelijker dan in Nederland was verlopen. Uit een aantal gebeurtenissen blijkt dat de Duitsers enigszins wantrouwig stonden tegenover die Nederlander die tijdens de oorlog als hun handlanger, maar ook als vijand van zijn eigen land was opgetreden.

Na meer dan dertig jaar zocht Goedewaagen weer aansluiting bij het Kant-Gesellschaft, het gerenommeerde instituut gewijd aan de studie van Kant, waar Goedewaagen voor zijn ommezwaai naar het nationaal-socialisme een gerespecteerd publicist en bestuurslid van de Nederlandse Afdeling was.[110] Een vriendin van de Freie Akademie, Irmgard Lützenkirchen, introduceerde hem bij een bestuurslid van het Kant-Gesellschaft in Düsseldorf, Dr. H. Herring. Per brief kwam Goedewaagen met Herring vervolgens overeen om in september 1966 een voordracht van een uur met de titel 'Vom persönlichen Selbst der Menschen' te houden voor de leden in Düsseldorf en Minden. Maar diezelfde zomer zegde Herring de lezing plotseling af met een smoesje: de leden zouden in september te druk zijn met de voorbereiding van een Leibniz-congres in november. Had Herring in de tussentijd argwaan gekregen op basis van het door Goedewaagen toegezonden cv, waarop stond dat hij na een hoogleraarschap in 1943 al vanaf 1945 *privatgelehrter* geworden was? Was hij gealarmeerd door Goedewaagens betrokkenheid bij de Freie Akademie en was hij navraag gaan doen? Hoe het zij, Herring kwam niet met een nieuwe datum. Sterker nog, hij liet na de afzegging niets meer van zich horen.

Lützenkirchen sprong voor Goedewaagen in de bres. Ze schreef een boze brief aan Herring, met het verwijt dat Herring de arme filosoof had laten gissen naar de werkelijke reden van de afzegging, maar dat Goedewaagen zelf vermoedde dat het om een politieke reden, zijn oorlogsverleden dus, zou gaan. Zij vond dit uiterst pijnlijk, zeker gezien zijn vooroorlogse staat van dienst voor het Kant-Gesellschaft en ze eiste van Herring dat hij dit 'misverstand' uit de wereld zou helpen en per omgaande opheldering zou geven.[111] De reactie van Herring is niet bekend, maar Goedewaagen werd nooit meer uitgenodigd door het Kant-Gesellschaft. Een smadelijke afgang, voor Goedewaagen en ook voor Lützenkirchen, die haar nek had uitgestoken om hem weer in een niet-nazivereniging opgenomen te krijgen.

Dat het voor Goedewaagen onhaalbaar was om een zuiver filosofische lezing te geven bij een filosofisch genootschap, had hij in de eerste plaats aan zichzelf te danken: zijn ideologisch getinte publicaties in de periodieken van het Deutsche Kulturwerk en de Freie Akademie maakten hem natuurlijk verdacht. Bovendien bleef hij hangen in zijn vooroorlogse idealen van weleer: de kameraden bleven elkaar opzoeken en bevestigen in hun visie dat ze het destijds wél bij het rechte eind hadden. Ze vonden dat ze geen andere mogelijkheden hadden – ze waren 'doodverklaard' zoals Jan de Vries dat noemde.[112] Pas in 1971 zou Goedewaagen weer voet aan de grond krijgen in de wetenschap, toen hij in opdracht van de Hegel-Kommission der Deutschen Forschungsgemeinschaft die zich bezighield met de

---

[110] Goedewaagen publiceerde diverse artikelen in Kant-Studien in de jaren twintig en dertig.
[111] NIOD TG 858 inv.no. 43, Brief Irmgard Lützenkirchen aan H. Herring (13 maart 1967).
[112] NIOD TG 858 inv.no. 14, Brief Jan de Vries aan Goedewaagen (8 januari 1958).

uitgave van het verzameld werk van Hegel, een artikel mocht schrijven voor *Hegel-Studien*, het jaarboek van de organisatie. Maar het zou bij deze éne publicatie blijven.

Zelfs binnen de kringen van de Freie Akademie, waar een groot aantal voormalige nazi's uit de Duitse intelligentsia verzameld waren, bleef Goedewaagen ondanks al zijn inspanningen om erbij te horen, een vreemde eend in de bijt. Dat blijkt onder meer uit de wijze waarop hij in 1968 tot lid van de *Beirat* werd benoemd. Uitvoerend voorzitter Otto Manz droeg Goedewaagen voor vanwege diens langjarige en intensieve betrokkenheid bij de Freie Akademie en in het bijzonder vanwege de kwaliteit van zijn werk. Naar Manz' idee was de voordracht niet meer dan een formele bevestiging van die inzet. Toch had de vergadering één tegenstem opgeleverd. Hoewel de stemming geheim was geweest, lichtte Manz achteraf aan Goedewaagen toe waarom.[113] De tegenstemmer had geen bezwaar tegen Goedewaagens aanwezigheid in de Freie Akademie, maar vreesde dat zijn politieke verleden verdachtmakingen zou kunnen ontlokken tegen de akademie.

Zelfs in 1968, 23 jaar na de oorlog en zestien jaar na zijn vrijlating, en zelfs in een kring waar het wemelde van de *Umerzogenen*, *alt-Nazi's* en rechts-extremisten, ontkwam Goedewaagen niet aan zijn lot steeds weer be- en veroordeeld te worden op zijn oorlogsverleden. De vraag is waarom de Duitse voormalige nationaal-socialisten binnen de Freie Akademie wél ongestoord hun gang konden gaan. Velen van hen waren na 1951 immers teruggekeerd op hun (vaak hoge) posten zonder afstand te nemen van hun vroegere ideeën. Sterker, juist in kringen als het Deutsche Kulturwerk en de Freie Akademie kwam men openlijk voor die ideeën uit. Het is niet voor niets dat in deze jaren bij de na de oorlog geboren jongeren het verzet tegen juist die nazi-generatie zijn culminatie vond in de oprichting van de links-extremistische Rote Armee Fraktion (1970).

Historicus H.W. von der Dunk verklaarde deze dubbele moraal als volgt:

> 'De BRD wilde vooral niet een verzamelplaats voor ex-naxi's of collaborateurs uit het buitenland worden. De Duitse ex-nazi's en ex-SS'ers in officiële posities waren (...) "umerzogen" of deden alsof. Ze vormden veelal een persoonlijk solidair netwerk en wisten, voorzover ze innerlijk nog niet "om" waren, heel goed wat wél en niet gezegd kon worden en waar. Ik kan me voorstellen dat ze Goedewaagen als buitenstaander, buitenlander, [als] misschien wel oprechte maar tactisch minder geslepen en geroutineerde Nederlander die de weg in dat Duitse landschap van gevoeligheden niet zo kende, niet konden gebruiken en zeker gold dat voor de openbaarheid.'[114]

Binnen de veilige muren van Burg Ludwigstein was Goedewaagen een graaggeziene gast, die de oude ideologie zo mooi en diepdoorleefd kon verwoorden. Maar hem een volwaardige plaats geven in de (Duitse) samenleving, dát was een ander verhaal. Daar brandden de Duitse vrienden hun vingers liever niet aan.

---

[113] NIOD TG 858 inv.no. 42, Brief Otto Manz aan Goedewaagen (22 november 1968).
[114] Brief prof. dr. H.W. von der Dunk aan auteur (18 december 2008).

Hoofdstuk 12
1966-1980 DE NATIONAAL-SOCIALIST

Deutsche Unitarier Religionsgemeinschaft

Binnen de Freie Akademie was het spanningsveld tussen religie en politiek een veelbestudeerd onderwerp. Daarbij zag de Freie Akademie zichzelf als boven de religies en boven de partijen staande – al stond het eenzijdig rechts-georiënteerde leden- en sprekersbestand een werkelijke politieke onzijdigheid natuurlijk in de weg. Maar Goedewaagen vond dit principe zo essentieel dat hij in de akademische grondregels de woorden *überkonfessionell* en *überparteilich* met dik groen potlood onderstreepte.[1] Alle wereldbeschouwingen en religies moesten in het licht van de recente gebeurtenissen opnieuw onderzocht worden. Hielden ze nog stand? Hadden ze nog betekenis en geldigheid voor de huidige mens? Tegelijkertijd moest ook onderzocht worden wat er aan begrippen en symbolen uit de oude vormen nog waardevol was om te behouden. Men kon zich immers niet zomaar losmaken van zijn geschiedenis.

Er waren al veel vrijgelovige gemeenschappen die zich losgemaakt hadden van de grondgedachten van het Christendom. In al dit soort groeperingen werd een verband tussen wetenschap, politiek en religie gezocht; men hoopte in het aardse gegeven de openbaring van het eeuwige te vinden en ook op een vernieuwing van de wereld door de kracht van het geloof.[2] De Freie Akademie sloot zich aan bij deze grote beweging van vrije geest en vrij geloof, en had met name nauwe banden met de Deutsche Unitarier Religionsgemeinschaft (DUR). Hoewel de DUR in eerste instantie alleen voor Duitsers toegankelijk was, werd Goedewaagen per 1 januari 1966 officieel als lid toegelaten – men vond het belangrijker dat hij niet verbonden was aan enig andere kerkelijke of religieuze gemeenschap. Behalve een fraai gecalligrafeerde oorkonde ontving hij als bewijs van zijn toetreding ook een *Mitgliedsausweis* en een nota voor zijn contributie van DM 3,- per maand.[3] Op voorspraak van Oskar Hegels, lid van de Geistige Rat van de DUR, werd hij ingedeeld bij de gemeente Düsseldorf.

De *Gemeindeleiterin* van de DUR Düsseldorf waar hij werd ingedeeld, Emilie Flament, schreef Goedewaagen dat de gemeente zeer verheugd was over zijn toetreding:

> 'In einem Zusammenschluss religiöser Menschen, die weder ein Dogma noch einen Priesterstand anerkennen, stellt sich die Frage nach dem "geistigen Standort" immer aufs Neue. In unserem Bemühe um Klarheit und Wahrheit sehen wir daher in einem Philosophen, der vielen unserer Mitglieder durch die "Freie Akademie" bereits seit Jahren verbunden ist, einen besonders wertvollen Gefährten.'[4]

---

[1] J.W. Hauer (?), 'Warum eine Freie Akademie?', *Wirklichkeit und Wahrheit* Folge 1 (Neurenberg 1958) blz. 8.
[2] Ulrich Nanko, *Die Deutsche Glaubensbewegung. Eine historische und soziologische Untersuchung* (Marburg 1993).
[3] NIOD TG 858 inv.no. 44, map Deutsche Unitarische Religionsgemeinschaft.
[4] NIOD TG 858 inv.no. 44, Brief E. Flament aan Goedewaagen, 14 maart 1966.

Düsseldorf viel onder de DUR Nordrhein-Westfalen. Door de Nordrhein-Westfaalse *Verfassungschutz* (de veiligheidsdienst) werd de Deutsche Unitarier Religionsgemeinschaft al in de vijftiger jaren in de gaten gehouden als een 'rechtsextreme kulturelle und weltanschauliche Vereinigung'.[5] Het lijdt geen twijfel dat Goedewaagen, die al jaren contacten onderhield met diverse kopstukken uit de DUR en als lid van de Freie Akademie ook regelmatig in Duitsland leden van de DUR ontmoette, op de hoogte was van de ware aard van de geloofsgemeenschap toen hij zich als lid meldde.

Waarin geloofden de leden van de DUR in de jaren zestig, toen Goedewaagen zich tot hen wendde? Hij ontving een door voorzitter en oud-SS-er en NSDAP-er Friedrich Ehrlicher zelf geschreven brochure, waarin dat voor nieuwe leden werd uitgelegd. Door de inhoud en door de vorm van vraag en antwoord lijkt deze brochure geschreven in reactie op aantijgingen van buiten tegen de nationaal-socialistische sentimenten binnen de DUR.[6]

Peter Kratz van het Berlijns Fascismeinstituut is van mening dat de DUR niets minder was dan een sekte, die in ideologie en ledenbestand een nationaal-socialistische, feitelijk neo-fascistische doelstelling had. Daarbij was met name de racistische richting van de 'Noordse mythe', die de basis vormde van het nationaal-socialistische racisme, doorslaggevend.[7] Welnee, zei Ehrlicher, de DUR kon geen sekte genoemd worden, aangezien de gemeenschap weliswaar buiten het chris-tendom stond, maar geen eigen openbaringsboek of profeten kende. De DUR kende geen vaste geloofsrichting of dogma's, zoals het christelijke geloof de bijbel kende als het 'woord gods'. Er waren hooguit gemeenschappelijke voorstellingen, die door de leden gezamenlijk bijeengebracht werden in de zogenaamde *Leitgedanken* (leidende gedachten). De DUR beschouwde het leven niet als voorbestemd, maar als iets wat de individuele mens zelf zin moest geven. Onder 'God' verstonden de Unitarier niet een persoonlijke god, maar (zoals ook Goedewaagen het altijd formuleerde) '*das Göttliche*', het goddelijke, ook wel het oneindige of het al-ene genoemd. Aan dit begrip werd geen bijbelse betekenis geknoopt als 'de verlosser'; met het goddelijke werd het alomvattende scheppende principe bedoeld.

Hier formuleerde de DUR een pantheistisch holisme, een religieuze levensovertuiging waarbij de essentie is dat alles onlosmakelijk met elkaar verbonden is en waarbij de mens zichzelf beschouwt als deel van het geheel, waaraan het individu als uniek schepsel ondergeschikt is. Dat betekent dat deze ideologie zo alomvattend is, dat alles religieus gelegitimeerd kan worden, 'zelfs de ergste misdaden' zegt Kratz.[8] Vanuit dit pantheistische holisme legitimeerde de DUR zijn faustische daden, zoals blijkt uit de interne debatten rondom eugenetica en euthanasie, die onder aanvoering van oude nazi-eugenetici als Lothar Stengel-von Rutkowski, de Noordse publicist Bernhard Kummer en diverse oud-*Ahnenerbe*-

[5] Innenministerium Nordrhein-Westfalen (red.), *Entstehung, Entwicklung und gegenwärtige Tätigkeit des Landesamtes für Verfassungsschutz* (1956) blz. 6.
[6] NIOD TG 858 inv.no. 44, Ehrlicher, *Wer sind die Deutschen Unitarier?*.
[7] Kratz, *Die Götter des New Age*, Hoofdstuk 5, blz. 1.
[8] Kratz, *Die Götter des New Age*, Hoofdstuk 5, blz. 2.

medewerkers gevoerd werden.[9] De racistische component van het Noordse-Arische ras completeerde de holistische ideologie. Jakob Wilhelm Hauer bijvoorbeeld had al in 1934 verkondigd dat religie aan ras verbonden was, 'die religiöse Erkenntnis der eigenen Göttlichkeit sei dem "Arier" vorbehalten – und damit die Göttlichkeit selbst' en de woorden van dit kopstuk van de nazi-geloofsstrijd bleven ook na zijn dood in 1962 van kracht.[10] Uiteindelijk wilde de DUR uitkomen bij een volmaakte *Dritte Konfession* of *europäische Religion*.

Uit deze uiteenzetting rijst het beeld op van een sobere, louter op het unitarische geloof gerichte gemeenschap, die zich verre houdt van poespas en overbodige versierselen. De kritische beschouwer vindt in het archief van Goedewaagen toch een aantal bescheiden getuigen van oud-Germaanse symbolen. Het beeldmerk van de DUR bestond bijvoorbeeld uit twee in elkaar geschoven Germaanse runen, namelijk de levens- en de doodsrune. De levens- en doodsrunen werden ook door de nazi's gebruikt om geboorte en dood aan te kondigen en werden gebruikt op geboortekaartjes, in overlijdensadvertenties, op grafstenen en dergelijke. De in elkaar geschoven runen vormden met een cirkel eromheen een hagalsrune, die ook op de *SS-Totenkopfring* prijkte. Het beeldmerk sierde het briefhoofd van de DUR alsmede het maandblad *Glaube und Tat*.[11] De geboorterune was getekend op Goedewaagens lidmaatschapsoorkonde van 1966; daarop was overigens ook een Germaanse '*Stammbaum*' te vinden. Het waren in beginsel van oudsher bestaande heidense symbolen, maar na 1945 besmet en onbruikbaar geworden omdat ze associaties opriepen met het nazisme.

In de door Ehrlicher genoemde *Leitgedanken* is met name de vijfde gedachte vermeldenswaardig, namelijk die waarin staat dat de Unitarier actief deel wilden uitmaken van het openbare leven, op familie-, gemeente, staats- en volksniveau. De unitarier waren verplicht om in vrede samen te leven met andere mensen, 'vor allem den natürlichen Gemeinschaften Familie und Volk'. Goedewaagen maakte bij een interne revisie van de regels bezwaar tegen deze laatste zin. Hij had moeite met het woord 'natürlich'; de gemeenschap wortelde naar zijn mening ook in vrijheid en verantwoordelijkheid, waardoor het 'biologische' minstens zoveel nadruk moest krijgen als het 'natuurlijke'.[12] Zijn platonisch voortplantingsvisioen was hij nog niet vergeten.

Goedewaagens eerste optreden in de DUR Düsseldorf vond plaats in het voorjaar van 1966. Oskar Hegels, lid van de Geistige Rat, nodigde hem uit om op de *Morgenfeier* van deze DUR-afdeling, die onder het thema *Religion und Moral* plaats zou vinden, als spreker op te treden met een lezing van drie kwartier. Hegels waarschuwde dat Goedewaagen rekening moest houden met een gehoor van zeer divers pluimage. Inderdaad waren de leden van de

[9] De *Forschungs- und Lehrgemeinschaft Das Ahnenerbe* was een pseudowetenschappelijke onderzoeksinstelling, die tot doel had de afstammingsmythe van het Arische ras van een 'wetenschappelijk' fundament te voorzien.
[10] Kratz, *Die Götter des New Age*, Hoofdstuk 5, blz. 8.
[11] Het maandblad *Glaube und Tat*, waarvan Eberhard Achterberg vanaf 1950 vele jaren de redactie voerde, werd de spreekbuis van de gemeenschap. In dit blad liet hij veel schrijvers uit de *NS-Monatshefte* aan het woord, het toenmalige intellectuele en wetenschappelijke tijdschrift van de NSDAP.
[12] NIOD TG 858 inv.no. 44, Leitgedanken DUR en Bermerkungen zum Fragebogen van Goedewaagen (ongedateerd).

Gemeinde Düsseldorf van heel uiteenlopende achtergrond en leeftijd, en omvatte de gemeenschap studenten en gepensioneerden, huisvrouwen en hoogleraren, kunstenaars en wetenschappers.[13] Het is niet bekend hoeveel leden de DUR Düsseldorf in 1966 in totaal had, maar in de jaren zeventig kende de *Gemeinde* 72 leden.

De komst van Goedewaagen naar de DUR Düsseldorf markeerde het begin van een levenslange vriendschap tussen hem en Hegels. Hegels, die Emilie Flament zou opvolgen als *Gemeindeleiter*, was een schoolvoorbeeld van een voormalige nationaal-socialist die in de DUR een toevluchtsoord vond voor zijn ideeën:

> 'Da die Ausschaltung der alten Führungsschicht ein späteres Wiedererstarken des deutschen Volkes nicht ausschloß, war es das Bestreben der damals noch einigen Siegermächte, aus dem deutschen Volk eine Bevölkerung der vier Besatzungszonen zu machen, das heißt, den deutschen Menschen das Bewußtsein gemeinsamer Abstammung, Kultur und Geschichte zu nehmen, kurz, das Bewußtsein nationaler Identität auszulöschen. Es wurde versucht, Menschen, die nächste Angehörige, Heimat und Beruf, materielles und ideelles Eigentum verloren hatten, nun auch das Bewußtsein des eigenen Werts zu nehmen, ihr Selbstbewußtsein und ihr Selbstwertgefühl zu vernichten.'[14]

Hegels vereerde Goedewaagen: 'Er verband wissenschaftlichen Ernst mit menschlicher Güte, humanistische Bildung mit humanitärer Gesinnung'.[15] Hij vroeg Goedewaagen regelmatig om advies over wijsgerige en wereldbeschouwelijke vraagstukken, bijvoorbeeld over de pantheistische visie op de unitarische religie.[16]

Het is niet duidelijk of Goedewaagen in 1966 nog verbonden was aan het Instituut Vermazen. In dat jaar had hij wel verschillende eindexamenleerlingen van het Dalton Lyceum in Den Haag, die door hun leraar Kuilman voor bijles naar hem toegestuurd werden. Els Kamerbeek had haar schriftelijk eindexamen verknald en kwam op het laatste moment haar hiaten in Grieks en Latijn bijspijkeren. Vriendelijk en opbouwend hielp Goedewaagen haar door de crisis heen en vertelde haar dat ze niet in paniek hoefde te raken. ' 'Je kan 't wel,'zei hij dan heel grootvaderlijk. Ja, hij was een waardige opa, voor wie ik niet bang was, maar wel een heel groot ontzag had. Ik voelde me nederig naast hem.'[17] Els' vader, leraar Nederlands aan het Dalton Lyceum, vond het aanvankelijk niet goed dat zijn dochter bijles zou krijgen van Goedewaagen, omdat hij wist van diens oorlogsverleden. Maar de lessen wierpen hun vruchten af: Els haalde een 8 voor Latijn en een 9 voor Grieks.

Ook Michael Hooper kreeg halverwege het schooljaar van 1965/1966 van zijn leraar Kuilman het advies om bij Goedewaagen bijlessen te gaan volgen. Bij Goedewaagen thuis, in de Tweede Schuytstraat, moest hij Homerus oefenen: 'Hij koos dan een fragment, dat ik moest vertalen en vervolgens corrigeerde hij dat.' Na een paar maanden ging Hooper op

---

[13] NIOD TG 858 inv.no. 44, Deelnemerslijst Fachtagung Inzmühlen (14/15 februari 1970).
[14] Oskar Hegels, 'Unitarische Religion-Umriss und Aussage', *Unitarische Blätter* no.3 (1981) blz. 61.
[15] NIOD TG 858 inv.no. 15, Brief Oskar Hegels aan Truus Goedewaagen (10 januari 1980).
[16] NIOD TG 858 inv.no. 44, zie bijv. Brief Oskar Hegels aan Goedewaagen (12 maart 1977).
[17] Interview met Els Kamerbeek (15 december 2008).

voor het eindexamen en slaagde. Hooper herinnert zich Goedewaagen als een 'oude man, die *to the point* was. Aan persoonlijke gesprekken of enige vertrouwelijkheid heb ik geen herinnering.' Zijn ouders waren niet op de hoogte van Goedewaagens oorlogsverleden. Hadden ze dat geweten, 'dan hadden ze mij nooit naar hem toegestuurd,' meende Hooper.[18]

Leraar Kuilman zelf was zeer te spreken over Goedewaagens bijlessen: 'U [hebt] er stellig toe bijgedragen, dat mijn zorgenklas van Homerus van het vorige jaar [1965/66] een goed eindexamen Grieks deed, heel goed zelfs. Er was maar 1 x 5 voor het Grieks bij.'[19] Gezien de aarzelingen van de ouders hun kinderen naar een voormalige collaborateur te sturen, is het een saillant detail dat Kuilman zelf tijdens de oorlog in een Jappenkamp had gezeten. Hij vertelde zijn leerlingen daar openlijk over en leerde de klas van Michael Hooper in het Japans tot tien tellen.

Unitarische Akademie

Rond 1967 werd Goedewaagen benoemd tot *Mitglied des Geistigen Rates* en tot *Referent für Weltanschauung*. Het lidmaatschap van de geestelijke adviescommissie van de DUR Düsseldorf stond in hoog aanzien en bracht hem in nauw contact met het topkader van de landelijke DUR, onder wie bestuurslid Sigrid Hunke en vice-voorzitter Carl Kuhlmann. In die hoedanigheid kon hij zich actief bezighouden met de wetenschappelijke en inhoudelijke invulling van het gedachtengoed van de DUR, net zoals hij ook bij de Freie Akademie had gedaan. In de *Geistige Rat* stelde hij aan de orde dat de DUR te weinig deed aan zijn wetenschappelijke grondslag en om die reden niet serieus genomen werd in wetenschappelijke kringen. In zijn visie werd hij gesteund door Erich Keller, zijn '*Kommilitone*' [studiegenoot] en persoonlijke vriend, die hem ook al in zijn inhoudelijke strijd in de Freie Akademie had bijgestaan. Keller, zelf ook lid van de *Geistige Rat*, was als filosoof gespecialiseerd in de '*nationalsozialistische Weltanschauungslehre*'. Goedewaagen en Keller schreven elkaar als aanhef '*Lieber Erich*' en '*Lieber Tobie*', wat hun persoonlijke vriendschap onderstreept.[20]

Goedewaagen zou op zijn wenken bediend worden. In de zomer van 1968 gaf vice-voorzitter Carl Kuhlmann een eerste voorzet voor de oprichting van een 'Unitarische Akademie' in *Glaube und Tat*. Vier maanden later reageerde Goedewaagen onder de titel 'Unitarische Weltanschauung – Unitarische Akademie' vol geestdrift op dit voorstel. '[Es] scheint mir ein bedeutender Schritt auf dem Weg zu einer unitarischen Weltanschauung zu sein, die wir neben kultischem Erleben des Gemüts und dienender Willensaktivität im Medium des Denkens wie ein "Brot des Lebens" brauchen.'[21] Het was een kolfje naar zijn hand: een academische, zuiver wetenschappelijke onderbouwing onder een geloofsgemeenschap zetten.

De Unitarische Akademie moest volgens Goedewaagen een platform worden van gemeenschappelijke bezinning op alle vragen omtrent moraal, politiek, techniek, economie,

[18] Interview met Michael Hooper (7 oktober 2008).
[19] NIOD TG 858 inv.no. 14, Brief dr. M.C.D. Kuilman aan Goedewaagen (24 november 1966).
[20] NIOD TG 858 inv.no. 36, Brief Goedewaagen aan Erich Keller (1 december 1968).
[21] Prof. T. Goedewaagen, 'Unitarische Weltanschauung – Unitarische Akademie', *Glaube und Tat* Heft 10 (1968) blz. 371/318.

opvoeding en kunst. Niet zomaar een volkshogeschool waar voor elk wat wils onderwezen werd, maar een waarachtig wetenschappelijk streven. Niet de oppervlakkige blik van de individuele wetenschappelijke richting moest hier gevolgd worden, maar die van het geheel van de filosofie. 'Das Ganze ist früher als die Teile', citeerde Goedewaagen Aristoteles, waarmee hij als vanouds zijn pleidooi hield voor het samenbundelen van alle wetenschap onder de filosofie. Vele andere religies waren de unitarier daarin al voorgegaan: religie en filosofie zijn ondanks hun uiteenlopende gezichtspunten afkomstig uit één geest, doceerde Goedewaagen. In deze traditie paste onder andere de christelijke scholastiek, het humanistische criticisme, de vedanta filosofie van de Brahmanen en het soefisme in de Islam. Vanuit de allesomvattende filosofie kon een unitarische akademie een unitarische wereldbeschouwing opbouwen. En zó zou een akademie 'uns in die "Klarheit auf höhere Ebene" (...) führen,' besloot Goedewaagen zijn artikel.

Om zijn woorden kracht bij te zetten, stuurde Goedewaagen een verdere uitwerking van zijn gedachtengang aan de leden van de *Geistige Rat*: 'Unitarische Akademie, Thesen und Randbemerkungen von T. Goedewaagen.'[22] De bedoeling van de Unitarische Akademie moest een verdere bezinning op en een wetenschappelijke onderbouwing van de unitarische religie zijn. Thema's die aan de orde konden komen waren: wat zijn de wortels van de unitarische religie in de islam, het jodendom, de germaanse en keltische religies, de klassieke tijd? Wat willen de andere 'kerken' en 'sekten'? Wat is, filosofisch gezien, de betekenis van 'geloof'? Hoe definieer je de wereldbeschouwing van de unitariers? Geheel in de eclectische denktrant van Goedewaagen kwam daaruit weer een eindeloze lijst aan onderwerpen voort:

> 'Der Mensch und die Moral; Fragen der Politik; Fragen der Erotik, der Familie, des Volkstums, der Eugenetik usw; Fragen der Wirtschaft; Gesundheitspflege auf neue Wegen; Der Mensch und die Technik; Probleme der Erziehung und des Unterrichts; Sport und Spiel; Wissenschaft und Philosophie...'.

Het was weliswaar waar, stelde Goedewaagen, dat veel van deze thema's al in de diverse uitgaven en bijeenkomsten van de DUR aan de orde waren geweest, maar dat toch elk van deze onderwerpen een zuiver wetenschappelijke en filosofische benadering verdiende, die in de bestaande organen en activiteiten praktisch onmogelijk was. Hij stelde zich dan ook voor dat deze thema's op aparte bijeenkomsten en congressen behandeld zouden worden, zo mogelijk ook met sprekers van buiten, en dat er een wetenschappelijk orgaan opgericht zou worden in de vorm van een jaarboek, bijvoorbeeld met de titel *Glaube und Wissen*. Dit kon dan als visitekaartje dienen bij universiteiten en in wetenschappelijke kringen. Nog ambitieuzer betoonde Goedewaagen zich bij zijn voorstel om namens de Unitarische Akademie een bijzondere leerstoel in het leven te roepen, naar voorbeeld van andere religieuze gemeenschappen zoals de gereformeerden en de humanisten. Daarmee zouden de unitariers zich een vaste plek verwerven op de universiteiten en op die manier makkelijk studenten weten te bereiken.

[22] NIOD TG 858 inv.no. 44, Nota Goedewaagen (15 december 1968).

Uit de hele nota blijkt dat de Unitarische Akademie voor Goedewaagen ook persoonlijk zeer welkom zou zijn. Hij had immers ruimschoots ervaring met dergelijke genootschappen van geleerden opgedaan in zijn Utrechtse tijd, bij het Genootschap voor Critische Philosophie en de Algemene Nederlandsche Vereniging voor Wijsbegeerte. Er was een taak voor hem weggelegd, als wetenschapper en als voorman van inspirerende en spraakmakende bijeenkomsten. Het zou hem de mogelijkheid bieden om weer op universitair niveau te functioneren en artikelen te publiceren, misschien zelfs wel een boek uit te brengen. En wie weet had Goedewaagen al voor ogen wie de academische leerstoel van de Unitarische Akademie als eerste zou mogen bezetten: hijzelf.

Zijn nota werd door de *Geistige Rat* van de DUR met enthousiasme, maar ook met enig voorbehoud ontvangen. Men vroeg zich bezorgd af of de beweging zo'n ambitieus plan wel tot uitvoer kon brengen. Ging het de krachten van de leden niet te boven? 'Dr. Achterberg meint, die Bezeichnung Akademie sei zu hochgegriffen; wir werden dafür zu sorgen haben, dass wir sie uns verdienen und dennoch nicht vor den Augen der Suchenden in die Wolken hoher und reiner Kontemplation entschwinden,' reageerde Kuhlmann voorzichtig.[23] Hoewel de Unitarische Akademie op een minder ambitieus niveau werd opgericht dan Goedewaagen graag had gewild, is hij er toch gekomen.

In oktober 1969 meldde Carl Kuhlmann de DUR-leden dat de Unitarische Akademie officieel opgericht zou worden. De Akademie zou in eerste instantie een reeks van bijeenkomsten, seminars en gespreksgroepen omvatten met als doel een wetenschappelijke onderbouwing te creëren voor het unitarische gedachtengoed. Centrale vraag zou zijn: 'Wat verstaan we onder religie in unitarische zin?' In het voorbereidingscomité hadden behalve Kuhlmann ook zitting Oskar Hegels, Helmut Kramer en Otto Wetzel (de *Gemeindeleiter* van de DUR Nordrhein-Westfalen). Goedewaagen mocht slechts een bijdrage leveren aan het thema 'Religion als Gegenstand der Wissenschaft'. Een plaats in het wetenschappelijk adviescollege (*Wissenschaftliche Beirat*), dat hij in een eerdere versie van het plan zwaar had aangestreept, ging aan zijn neus voorbij.[24]

Als pleister op de wonde mocht Goedewaagen bij de officiële oprichtingsbijeenkomst van de Unitarische Akademie op 30 april 1970 de feestrede afsteken, door het bestuur geïntroduceerd als 'führende Persönlichkeit unserer jungen Akademie'.[25] Hij voelde zich zeer vereerd dat hij nu voor het eerst 'officieel' een bijdrage mocht leveren aan de door hem zo toegejuichte Akademie.

Als altijd greep Goedewaagen terug op Plato om zijn feestrede in te leiden. Plato, die zich had beziggehouden met alle problemen van zijn tijd en in de context van zijn religieuze schola wetenschappelijk onderzoek deed. 'Wir stehen also in einer imponierender Tradition', sprak Goedewaagen, 'Denn auch für uns, die wir jeden religiösen Dogmatismus und jede Wissenschaftsabergläubigkeit ablehnen, ist die freie Begegnung der Religion und der

[23] NIOD TG 858 inv.no. 44, Brief Carl Kuhlmann aan Goedewaagen (25 januari 1969).
[24] NIOD TG 858 inv.no. 44, Notitie met bijlagen van Carl Kuhlmann (9 mei 1969); Grundgedanken Unitarische Akademie (19 april 1969).
[25] Bernhard Bühler, 'Das Wort an den Leser' *Glaube und Tat. Deutsch-Unitarische Blätter* Heft 6 (juni 1970) blz. 164.

Wissenschaft noch immer Aufgabe und Problem. Sind sie Brüder oder Feinde? Oder feindliche Brüder? Oder brüderliche Feinde?' Zijn Hegeliaanse aard liet zich horen toen hij stelde dat de wetenschap, net als de religie, zich laat leiden door bepaalde ideeën, normen, waarden en symbolen. Uiteindelijk, concludeerde Goedewaagen na drie kwartier, dienden de aanspraken van de religie niet door de wetenschap betwist te worden, maar juist verlicht, verklaard, verduidelijkt en begrepen. De geest wilde niet alleen in het heilige geloven, maar juist ook begrijpen wie en wat hij geloofde.[26]

Goedewaagen had succes met zijn toespraak. De slotrede van Dr. Dana McLean Greeley, de president van de Amerikaanse unitariers, leek er een beetje bij te verbleken.[27] Na afloop van de bijeenkomst schoof Goedewaagen, geflankeerd door de nimmer aflatende Truus, aan bij een feestelijk diner voor oprichters en sprekers in Restaurant Patzenhofer in Hamburg. Op 1 mei togen ze tevreden weer huiswaarts.

Kort na het oprichtingsfestijn van de Unitarische Akademie waren er diverse bijeenkomsten en congressen gepland om het initiatief inhoudelijk handen en voeten te geven. Goedewaagen werd voor deze bijeenkomsten uitgenodigd, maar sloeg alle uitnodigingen af. Hij voerde aan dat hij niet kon komen omdat hij het erg druk had met het schrijven van zijn boek (*Trilogie des Geistes*) en vermoeid was van de vele lezingen die hij in het voorjaar in Duitsland had gehouden. Wat hij er niet bij vertelde was dat hij kort na het openingsfeest van de Unitarische Akademie last had gekregen van een onduidelijke ziekte die zijn spieren zo lam maakte dat hij slechts met grote moeite kon lopen. Hij kon toen nog niet weten dat de ziekte niet veroorzaakt werd door vermoeidheid, maar van blijvende aard zou zijn. Zijn *finest hour* in de aula van de Hamburgse Universiteit was dan ook Goedewaagens laatste grote optreden in Duitsland geweest.

Een jaar later verscheen de feestrede van Goedewaagen in een brochure getiteld 'Religion und Wissenschaft'; het was de eerste uitgave van een serie van de Unitarische Akademie.[28] En daarmee kwam Goedewaagens bemoeienis met de Unitarische Akademie tot een einde. Hoewel hij nog een aantal jaren uitnodigingen ontving voor het bijwonen van congressen en het geven van lezingen, bevat zijn archief geen verdere inhoudelijke bijdragen van zijn hand. Vice-voorzitter van de DUR en curator van de Unitarische Akademie Carl Kuhlmann zou hem jaren later in een brief ter gelegenheid van zijn 83ste verjaardag nog bedanken voor zijn werk voor de Akademie.[29] Goedewaagens inzet bij de toch gewaagde oprichting van de Unitarische Akademie bleef voor hem een onvergetelijke herinnering, schreef Kuhlmann; van de eerste zinnen van de grondslag tot de laatst uitgesproken woorden van zijn feestrede. De toon van de brief is wat schuldbewust – alsof Kuhlmann zich pas later realiseerde dat hij mede-initiatiefnemer Goedewaagen tekort gedaan had. In zijn archief zit ook nog een losse aantekening van Goedewaagen: '30 april 1980. Zehn Jahre Uni-

[26] Prof.Dr. Tobie Goedewaagen, 'Religion und Wissenschaft', *Glaube und Tat. Deutsch-Unitarische Blätter* Heft 6 (juni 1970) blz. 168-170.
[27] NIOD TG 858 inv.no. 44, zie o.m. Brief Eberhard Achterberg aan Goedewaagen (9 juni 1970).
[28] Tobie Goedewaagen, 'Religion und Wissenschaft', *Veröffentlichungen der Unitarischen Akademie* Heft 1 (Neumünster 1971) blz 5-14.
[29] NIOD TG 858 inv.no. 44, Brief Carl Kuhlmann aan Goedewaagen (15 maart 1978).

tarische Akademie. Eine Grussadresse op Bandrecorder [sic], 5 à 10 minuten'.[30] Het zou er niet meer van komen.

Welke betekenis Goedewaagen werkelijk gehad heeft voor de DUR is moeilijk te achterhalen. In 1986 schreef Oskar Hegels een artikel over de grondleggers van de DUR en noemde hij de namen van de generatie van voor de Eerste Wereldoorlog geborenen die volgens hem een bijdrage hadden geleverd aan de ontwikkeling van het gedachtengoed van de DUR. In navolging van Walbaum en Schöll noemde hij Achterberg, Böhme, Castagne, Ehrlicher, Hunke, Keller, Kuhlmann en een aantal anderen. Goedewaagen, hoewel in het artikel wel genoemd, komt op dit lijstje van veertien namen niet voor.[31] Hegels, die als geen ander binnen de DUR Goedewaagen kende en hoogachtte, zou zijn Nederlandse vriend beslist genoemd hebben als hij gemeend had dat hij enige betekenis voor de DUR had gehad. Uit het feit dat hij dit niet doet, mag geconcludeerd worden dat de bijdragen van Goedewaagen, waaronder zijn artikelen in *Glaube und Tat*, zijn bemoeienis met de totstandkoming van de Unitarische Akademie en zijn inbreng als lid van de *Geistige Rat*, niet als voldoende betekenisvol geacht kunnen worden voor de ontwikkeling van het gedachtengoed van de DUR op langere termijn.

Twee miskende genieën

Sigrid Hunke (1913-1999), door Peter Kratz als de '*Chefideologin*' van de Deutsche Unitarische Religionsgemeinschaft betiteld, speelde vanaf de jaren vijftig een vooraanstaande rol in de beweging van de Duitse unitariers. Goedewaagen leerde haar kennen in de zomer van 1969, toen hij haar op een bijeenkomst van de DUR had horen spreken en *begeisterd* raakte van haar persoonlijkheid en haar ideeën. In een brief van twee kantjes stelde Goedewaagen zich op als een groot bewonderaar van Hunke, een echte fan; zonder meer prees hij al haar standpunten. In zijn ogen had zij met deze voordracht, hoe beknopt ook, een theorie geschetst waarmee de unitariers (en daarin de kleine kring van ter zake kundige geloofswetenschappers en filosofen als Goedewaagen zelf) voor jaren vooruitkonden. Hij hoopte dan ook dat dit daadwerkelijk zou gebeuren, liefst natuurlijk in de context van de Unitarische Akademie (die toen nog niet officieel was opgericht). Hij vroeg haar dan ook de mogelijkheden te onderzoeken een *Programm* op te stellen, waarmee ze de unitariers een *Theiologie* zou geven, een grondslag van hun denken.[32]

In feite had Hunke zo'n *Programm* allang uitgewerkt in de geschriften die ze al sinds haar studietijd had gepubliceerd. De kern van haar visie was een wetenschappelijk gefundeerd racisme. Als dochter van een uitgever studeerde ze psychologie en filosofie. Haar invloedrijkste docenten waren Martin Heidegger, Hermann Mandel en Ludwig Clauß. In 1937 sloot ze zich aan bij de NSDAP en in 1941 verscheen onder haar leermeester Clauß haar proefschrift *Herkunft und Wirkung fremder Vorbilder auf den deutschen Menschen*. In dit boek

[30] NIOD TG 858 inv.no. 45, handgeschreven aantekening Goedewaagen (ongedateerd).
[31] Oskar Hegels, 'Besinnung auf das Fortwährende', *Unitarische Blätter* Heft 4 (juli/augustus 1986).
[32] NIOD TG 858 inv.no. 47, Brief Goedewaagen aan Sigrid Hunke (8 augustus 1969).

onderzocht ze de werking van modellen volgens het rassenbegrip. Ze bezong de lof van het grote model Adolf Hitler en het grote morele voorbeeld dat hij voor het Duitse volk was en ze onderzocht de relaties tussen *artfremde* en *arteigen* modellen en hun functioneren. Ze kwam tot de conclusie dat de raciale aanspraken altijd blijven bestaan, ook al konden tijd en ruimte wel tot wijzigingen erin leiden. Zo hadden vreemde modellen, lees rassen, via christelijke zendelingen uit de woestijn Europa bereikt en de Germaanse territoria overspoeld. Deze modellen waren wezensvreemd aan de noordrassen, omdat ze, net als de god Jahweh uit de zuidelijke woestijn afkomstig waren. En hoewel Hunke concludeerde dat de Germaanse ziel in zijn kern nog onaangetast was, meende ze toch dat een volkse schoonmaak de hoogste urgentie had.[33]

In de jaren veertig werkte ze met een studiebeurs van Himmlers *Forschungs- und Lehrgemeinschaft Das Ahnenerbe* verder aan haar rassenonderzoek. In dit pseudo-wetenschappelijke instituut werd gezocht naar Duitslands voorouderlijke afkomst in een poging de religieuze en culturele wortels van het Arische ras te traceren en zijn superioriteit te bewijzen. Hunke hield zich vooral bezig met de *'Germanistischer Wissenschaftseinsatz'* van de SS met het doel de germanisering van de Noordse landen tot stand te brengen. Ras verenigt een volk en zonder ras is geen waarheid mogelijk: 'Alle Wahrheitserkenntnis ist rassegebunden', stelde Hunke.[34] Met name binnen de sfeer van de religie zag Hunke het als onmogelijk om zonder raciale oorsprong te handelen, omdat in haar visie de religieuze identiteit tot de kern van het Volk behoorde. Hunke ging nauwelijks uit van het onder nazi's populaire biologisch racisme, dat het blanke ras superieur achtte, maar wees des te meer op darwinistische wetmatigheden, zoals het recht van de sterkste, om de verschillen tussen de rassen te verklaren.[35]

Omdat Hunke een vrij onbetekenende figuur was in de *Ahnenerbe*-studies, kwam ze na de oorlog zonder problemen weg met haar verleden. Zij, en zoals al beschreven de hele beweging van de voormalige nationaal-socialisten, zou vast blijven houden aan de voorchristelijke Europese cultuur van het vrijreligieuze geloof, om het gehavende rechtsextreme gedachtengoed van een nieuwe ideologische basis te voorzien. Vanaf het midden van de jaren vijftig ging ze zich meer en meer bezighouden met de voormalige Duitse geloofsbeweging, met name binnen de DUR. Ze vermeed zorgvuldig elke verwijzing naar de nationaal-socialistische periode in haar pleidooi voor een religieus herleven van de Duitse vrijreligieuze traditie buiten en tegen de christelijke kerken. Om een duidelijk onderscheid te maken met het Germaanse – ofwel nazi- – heidendom dat intussen taboe was geworden, noemde Hunke haar vrijreligieuze benadering 'een nieuw Europa' of een 'eigen Europa'. Desondanks waren het nog steeds de oude volkse ideeën, alleen gestoken in een nieuw jasje. Op het toneel verschenen opnieuw het anti-dogmatisme, de directe benadering van het heilige zonder *mediator* (God), een polytheïstische tolerantie in plaats van het joods-

[33] Horst Junginger, 'Sigrid Hunke: Europe's new religion and its old stereotypes', in: Hubert Cancik, Uwe Puschner (red.): *Antisemitismus, Paganismus, Völkische Religion. Anti-semitism, paganism, voelkish religion.* (München 2004) blz 153.
[34] Junginger, 'Sigrid Hunke', blz. 154.
[35] Gerrit de Wit, 'Nieuw-Rechts en het heidendom', *De fabel van de illegaal* no. 38/39 (april 2000).

christelijke monotheïsme, de voorliefde voor het mystieke, de verering van de natuur met een sterke claim op 'heilige' plaatsen en de eerder genoemde heidense feesten, de bescherming van de omgeving tegen ongebreidelde technische vooruitgang, de pantheïstische en organische wereldvisie. Allemaal elementen die ook door Goedewaagen in zijn artikelen uit die tijd werden verwerkt, zoals in 'Das Europäische Zeitalter' (1959), 'Das Ideal und das Leben' (1963), 'Religion und Wissenschaft' (1970).

De oude ideologie werd dus in geen geval opgegeven. Het aanmeten van het nieuwe jasje betekende vooral dat het nationaal-socialistische vocabulaire moest worden afgezworen en de band tussen bloed en geest (het racistisch-ideologische element) moest worden doorgesneden. Hunke slaagde hier wonderwel in, zonder de oorspronkelijke ideologie ontrouw te worden. Ze preekte onvermoeibaar vóór het uiteenvallen van de Westerse christelijke beschaving ten faveure van een heidense wedergeboorte die de dominantie van middelmatigheid van het Avondland zou vervangen voor een nieuwe en krachtige Europese toekomst. Haar focus op het raciale verschoof naar concepten van etnisch-religieuze identiteit (bijvoorbeeld 'Turkije voor de Turken', waarbij de Turken gedefinieerd zijn als een volk met een eigen etnisch-religieuze afkomst). Deze concepten waren gericht tegen het democratisch cosmopolitisme en de ideologie van de mensenrechten. Daartegenover stond het recht op regionalisme en volkse verscheidenheid – eenieder heeft zijn 'natuurlijke' plek op aarde; racisme leidt zo tot ecologisch evenwicht. Hunke pleitte voor een 'Indo-Europese samenleving', dat is niets anders dan een andere term voor Arisch.

Binnen de DUR presenteerde Hunke het christendom als totaal wezensvreemd aan de Europese geest. Ze beschuldigde het christendom, gerepresenteerd in de 'joods-christelijke' visie, een onnatuurlijke segregatie tussen het heilige en het profane te hebben veroorzaakt, die geleid had tot materialisme en de neergang van alle geestelijke waarden. De enige manier voor Europa om over deze ontwijding heen te komen was een terugkeer naar zijn vrij-religieuze traditie en een afwijzing van de buitenlandse invloeden die het resultaat waren van het christendom. Haar negatieve stereotypen stamden ontegenzeggelijk van de vroegere antisemitische polemiek af.

Niet alleen voor de DUR was zij een vooraanstaand pleitbezorgster. Ook van Nieuw-Rechts, feitelijk de beweging van voor- en naoorlogse nationaal-socialisten, kan Hunke beschouwd worden als de intellectuele leidster.[36] Ze vertegenwoordigde namelijk niet alleen negatief criticisme, maar bracht ook een positief religieuze benadering. Ze werd daarom ook wel beschouwd als een 'positieve Spengler' omdat ze aan de kant stond van de rechtse cultuurkritiek – met de bekende argumenten van moreel en sociaal verval, inclusief het uiteenvallen van de waarden van het gezin, anti-autoritaire sentimenten, drugsmisbruik en langharig tuig. Voor Nieuw-Rechts was het de taak van de geestelijke elite om de tirannie van het Amerikaanse consumentisme en het internationale kapitalisme te bestrijden en het in verval geraakte Europa te vernieuwen. Ziehier alweer de aloude ideologie in zijn nieuwe, Europese, jasje.

[36] Junginger, 'Sigrid Hunke', blz. 156.

Volgens Horst Junginger, hoogleraar in de godsdienstwetenschappen aan de Universiteit van Tübingen, beantwoordden de boeken van Hunke niet aan wetenschappelijke maatstaven.[37] Desondanks hadden ze de bedoeling om een systematische opvatting over de heidense theologie te formuleren. Haar succes had ze te danken aan het feit dat ze sterk simplificeerde en verre bleef van complexe vraagstukken uit de filosofie en de theologie. Haar visie was voor iedereen, en met name de revisionisten uit de Nieuw-Rechtse hoek, te begrijpen. Ze noemde haar theorie *Dialektischer Unitarismus*, wat zoveel betekende als 'de eenheid van alle tegenstrijdigheden in de hele geschiedenis'. In de voortdurende herhaling van Hegels dialectiek (these-antithese-synthese) – hetgeen Goedewaagen buitengewoon moet hebben aangesproken! – beweerde Hunke dat ze het 'dualistische principe' van de wereld op een hoger unitarisch niveau tot een synthese kon brengen. Sterker nog, haar *Dialektischer Unitarismus* zegevierde over Hegel zelf, want het was de synthese van Hegeliaans Marxisme en Freudiaanse psychologie!

De relatie tussen de DUR en Hunke was jarenlang ronduit moeizaam, zoals blijkt uit de talloze brieven die ze Goedewaagen schreef. Opvallend is haar voortdurende kritiek, over de leden, over de organisatie, over het gebrek aan aandacht voor haar en haar werk. Toch werd ze in 1971 verkozen tot vice-voorzitter. En natuurlijk was ze Goedewaagen zeer dankbaar voor zijn stem op haar.[38] Ook als vice-voorzitter uitte Hunke haar zorgen over de verdeeldheid tussen de unitarier waar het ging om geloofsvraagstukken en theorievorming.[39]

Jarenlang bleef Hunke zich tegenover Goedewaagen beklagen over haar slechte relatie met de unitariers. Ze kreeg steeds minder hoop bij de unitariers *überhaupt* gehoor te vinden. In haar ogen stonden er steeds minder mensen open voor haar ideeën. Hoe dat gekomen was? 'Es ist mir ein Rätsel', schreef ze bitter.[40] Weemoedig dacht ze terug aan de lezing die ze kort te voren had gegeven aan een kring van oud-*Hitler Jugend-führer*, 'der noch alte Ideale hochhält und echte Sinngebung in dieser sinnverödeten Zeit sucht'. In de kringen van de steeds ouder wordende ex-nazi's en revisionisten was het succes van haar voordrachten nog onverminderd groot. Maar bij de nieuwe generaties stuitte Hunke vooral op scepsis en afkeer. Ook bij de gewone leden van de DUR – door Hunke aangeduid als '*Fussvolk*' – wilden ze nog naar haar luisteren, maar op het niveau van bestuur en adviesraden stiet Hunke meer en meer op 'Blindheit und Taubheit'. En dat was wel slikken voor de vrouw, die nog geen vijf jaar daarvóór dacht met haar boeken het theoretische fundament onder de DUR te leggen en eervol werd gevraagd zich kandidaat te stellen voor een bestuursfunctie. Maar vele toenmalige bestuursleden hadden inmiddels vanwege hun hoge leeftijd het roer overgegeven aan de volgende generatie, die Hunke heel wat minder gunstig gezind was.

Om haar tanende invloed binnen en buiten de unitarische gemeenschap te vergroten, stichtte Sigrid Hunke in 1973 zelf haar Sigrid Hunke Gesellschaft e.V. Deze vereniging is te beschouwen als een afsplitsing van de DUR, aangezien vele leden zich erbij aansloten. Doel

[37] Junginger, 'Sigrid Hunke', blz. 158.
[38] NIOD TG 858 inv.no. 47, Brief Sigrid Hunke aan Goedewaagen (12 augustus 1971).
[39] NIOD TG 858 inv.no. 47, Brief Sigrid Hunke aan Goedewaagen (6 februari 1972).
[40] NIOD TG 858 inv.no. 47, Brief Sigrid Hunke aan Goedewaagen (7 oktober 1975).

was het het geschreven werk van Hunke, in het bijzonder haar cultuur- en religieus-filosofische werk en ideeën te behouden en onder de aandacht te brengen. Daarmee wilden de oprichters eraan bijdragen dat de onzekere mens zich leerde wapenen tegen de verwoestende krachten van deze tijd en zijn mensvijandelijke ideologieën. Met als ultiem doel:

> 'Sie will dazu beitragen, das Verstehen der Menschen und der Völker untereinander aus dem Erkennen der ihnen eigenen Wesensgesetze zu fördern; gerade auch gegenüber Kulturen, die durch religiöse und kolonialistische Intoleranz lang Zeit bei uns verfemt und zugleich ihren eigenen Werten entfremdet waren.'[41]

Dit citaat uit de wervingsbrief voor nieuwe leden is een prachtig voorbeeld van het 'omgekeerd racisme' waarin Hunke uitblonk.

Otto Wetzel, in de jaren dertig *Reichstag*-lid voor de NSDAP en na de oorlog *Landesgemeindeleiter* van de DUR Nordrhein-Westfalen, werd de eerste voorzittter. Hunkes echtgenoot, de diplomaat Peter Schulze, werd directeur. Goedewaagen, die nooit bij de bijeenkomsten aanwezig zou zijn, kreeg de status aparte van buitengewoon begunstigend lid. Zijn naam prijkte, samen met die van andere overtuigde *alt-Nazi's* en revisionisten als Otto Wetzel, Marie Adelheid Prinzessin Reuss-zur Lippe en Theodor Soucek, ook onder de wervingsbrief voor nieuwe leden. De vereniging bleef tot de dood van Hunke in 1999 actief met een jaarlijkse ledenvergadering en de uitgave van diverse geschriften van Hunke.

Maar ook de oprichting van een eigen vereniging deed haar kritiek op de unitarische gemeenschap niet verstommen. Hoewel ze tot 1983 vice-voorzitster bleef en in 1985 zelfs tot erevoorzitster werd uitgeroepen, veroorzaakte ze met haar theorieën een scheuring in de gemeenschap van de DUR, die in de jaren tachtig zo'n vijf- tot zesduizend aanhangers telde. Met tweeduizend van hen, die de DUR net als zij beschuldigden van '*linkstendenzen*', verliet Hunke in 1988 de DUR en stichtte de Bund Deutscher Unitarier Religionsgemeinschaft europäischer Geistes (BDU). Maar Goedewaagen zou dit alles niet meer meemaken.

Al met al vormden Hunkes theorieën een belangrijk fundament voor de ideologie van Nieuw-Rechts. Haar extreme en cultuurpessimistische aanvallen op de Westerse democratie zijn kenmerkend voor deze beweging. Binnen de vrijreligieuze gemeenschap heeft ze haar sporen tot de dag van vandaag nagelaten. Waarschijnlijk is ze samen met Julius Evola en diens Heidense Imperialisme de belangrijkse figuur die een bijdrage heeft geleverd aan een nieuwe vorm van vrijreligieus unitarisme op Europees niveau. Tegelijkertijd is de betekenis van Hunkes gedachtengoed binnen het geheel van de Duitse naoorlogse samenleving te verwaarlozen.

Als antwoord op zijn eerste brief aan Sigrid Hunke in de zomer van 1969 ontving Goedewaagen een briefkaart terug. Hunke vroeg hem zijn lovende brief aan te bieden aan *Glaube und Tat* voor publicatie.[42] Het *Programm* dat Goedewaagen haar suggereerde op te schrijven had ze toevallig net samengevat in haar nieuwe boek, dat, zo meldde ze, binnenkort zou uitkomen. Goedewaagen hapte onmiddellijk in het hem voorgehouden aas. Nadat

---

[41] NIOD TG 858 inv.no. 47, Wervingsbrief voor de Sigrid Hunke Gesellschaft e.V, zonder datum [1973].
[42] NIOD TG 858 inv.no. 47, Briefkaart Sigrid Hunke aan Goedewaagen (22 augustus 1969).

hij zijn tweede brief vleierig had geopend met de zin 'Sie wissen also, dasz ich zu den Unitariern gehöre, die der Absicht sind, dasz die von Ihnen behandelte Thematik nicht nur "Vergangenheit" ist, sondern auch für die Gegenwart und die Zukunft noch unendlich viel zu bedeuten hat', stelde hij haar voor om over dat nieuwe boek een recensie te schrijven.[43] Die recensie kon hij dan publiceren in *Glaube und Tat*. Het mes sneed aan twee kanten: Goedewaagen versterkte met dit nieuwe contact zijn positie in de DUR en Hunke kreeg uit onverwachte hoek steun voor haar boek *Europas andere Religion*, waarvan ze het gevoel had dat het door de jongere leden van de DUR doodgezwegen zou worden.[44] Bovendien, misschien wilde *lieber Herr Professor* Goedewaagen zijn recensie ook wel elders publiceren en wist hij geschikte tijdschriften en kranten in Nederland die over haar boek wilden schrijven.

Nadat redacteur Eberhard Achterberg hem twee pagina's in *Glaube und Tat* had beloofd, ging Goedewaagen aan de slag met zijn recensie. Hij was zeer ingenomen met de inhoud van het boek, schreef hij Hunke in december, en ook met haar stijl, die hij bij zo'n boek van groot belang vond.[45] 'Die zukünftige Religion Europas wird eine europäische Religion sein.' Dat is in één zin de kern van *Europas andere Religion*. Dankzij de ketters en de ongelovigen was het gelukt om het authentieke wezen van geloven en denken in Europa te bewaren en op waarde te schatten. Maar nu, in het tijdperk van ontchristelijking, was het moment gekomen om de oplossing van de geloofsproblemen van eenheid en dualiteit op te lossen. De crisis in het geloof kon zichzelf bekritiseren en opheffen, aldus Hunke. 'Europa hat seine Rolle noch nicht ausgespielt, sondern ist erst im Begriff, zu sich selbst zu kommen.'[46]

Goedewaagen noemde dat in zijn recensie het *Leitmotiv* van Hunkes boek.[47] Hij beoordeelde *Europas andere Religion* als een moedig en bemoedigend boek, en gezien het uitgebreide, wetenschappelijke notenapparaat, het register en de tijdtafel, noemde hij het voor de hand liggend dat dit beschouwd zou worden als het algemene handboek van de unitarische religie. Zo'n twintig jaar na de dood van Walbaum had Hunke met dit boek het inzicht in het wezen van het vrijreligieuze geloof sterk verdiept en van nieuwe dimensies voorzien. Een visie die zestien jaar later door Oskar Hegels gedeeld zou worden in zijn artikel over de grondslagen van de DUR.[48] Goedewaagen deed er nog een schepje bovenop: moest Hunke in haar pantheistische visie van de religie niet geschaard worden in het rijtje Hegel, Von Hartmann, Drews en Rilke?

Na het verschijnen van zijn recensie was Goedewaagen zwaar teleurgesteld over de wijze waarop Achterberg het in *Glaube en Tat* had gezet: bij de boekbesprekingen achterin het blad. Wat had hij dan verwacht? Dat blijkt uit een boze brief aan Achterberg, anderhalf

---

[43] NIOD TG 858 inv.no. 47, Brief Goedewaagen aan Sigrid Hunke (26 augustus 1969).
[44] NIOD TG 858 inv.no. 47, Briefkaart Sigrid Hunke aan Goedewaagen (7 september 1969).
[45] NIOD TG 858 inv.no. 47, Brief Goedewaagen aan Sigrid Hunke (1 december 1969).
[46] Hunke, *Europas andere Religion*, blz 492.
[47] Tobie Goedewaagen, 'Religion im Wandel. Zur Überwindung der religiösen Krise', *Glaube und Tat. Deutsch-Unitarische Blätter* Heft 1 (januari 1970) blz. 24-26.
[48] Oskar Hegels, 'Besinnung auf das Fortwährende', *Unitarische Blätter* Heft 4 (juli/augustus 1986).

jaar later.[49] Goedewaagen vond dit boek van Hunke zó essentieel, zó'n keerpunt in de unitarische literatuur en zó fundamenteel belangrijk, dat hij had verwacht dat zijn artikel door klokgebeier en trompetgeschal begeleid geplaatst zou worden, dus als hoofdartikel, ingeleid door een voorwoord, wellicht met een titel die de lezer tot lezen zou aansporen. Dat dat niet gebeurd was, kwam volgens hem omdat Achterberg het om taktische redenen beter vond om zijn artikel achter in het blad weg te moffelen. Die taktiek zou voortkomen uit het feit dat er veel unitariers waren, waaronder eindredacteur Eberhard Achterberg zelf, die het niet eens waren met de visie van Hunke. Goedewaagen betoonde zich in deze kwestie niet alleen een trouwe vazal en spreekbuis van Sigrid Hunke, maar zelfs een tikje paranoïde: 'Es hat den Anschein, als hätte ich mich über das Problem der religiösen Krise geäussert, und keiner ahnt, dasz es sich om Ihr Buch handelt. Man hat der Titel Ihres Buch sogar weggedrückt. (...) Diese Taktik... ist aber immerhin bedauernswert.'[50] Dat er geen sprake was van boze opzet of '*Taktik*' en het artikel overduidelijk een boekbespreking door Goedewaagen over het boek van Hunke was, blijkt uit de publicatie zelf, waarin boektitel, auteur en recensent duidelijk onderscheiden worden. Achterberg reageerde dan ook terecht verbaasd en geprikkeld toen nota bene Sigrid Hunke zelf, zonder het nummer van *Glaube und Tat* ooit gezien te hebben, haar ergernis erover uitsprak. Het hele geval lijkt vooral veel stroopsmeerderij door Goedewaagen aan het adres van Hunke te zijn en, zoals al opgemerkt, een mateloze, haast ziekelijke, bewondering voor Hunke en haar werk.

Al in zijn eerste brief aan Sigrid Hunke sprak Goedewaagen de wens uit om haar in haar woonplaats Bonn te mogen bezoeken. Maar Hunke had het erg druk met voordrachten en reizen, en ze hield de boot af. Maar Goedewaagen was volhardend en kwam in zijn tweede brief op zijn wens terug. Hij schreef haar dat een ontmoeting van groot belang kon zijn, omdat er voor de verdere ontwikkeling van de DUR veel op het spel stond: 'Mit blosser "Zeitkritik" aus der Gedankenwelt junger und unreifer Menschen kann man keine religiöse Weltanschauung aufbauen (...)'.[51] Hij had haar invloed nodig, niet alleen in de opbouw van een theoretische ondergrond in de Unitarische Akademie, maar met name ook om zelf een grotere rol te gaan spelen in de DUR en de Unitarische Akademie-in-wording. Uiteindelijk zou hij na een lezing in Bonn bij haar thuis te gast zijn. Nog jaren later koesterde hij de herinnering aan zijn ontmoeting met die 'eminente' vrouw.[52] Of Goedewaagen en Hunke elkaar vaker ontmoet hebben, is niet helemaal duidelijk. Zij had blijkens haar brieven wel plannen om naar Den Haag te komen, maar of ze dat ook werkelijk gedaan heeft, is niet terug te vinden in Goedewaagens archief.

De hele briefwisseling tussen Hunke en Goedewaagen is op meerdere vlakken interessant. Ze waren duidelijk erg dol op elkaar, al werd de vriendschap niet zo intiem dat ze elkaar bij de voornaam noemden. Goedewaagen was altijd zeer vleiend en lovend, zonder enige terughoudendheid of relativering, en zij babbelde honderduit over haar reizen, voor-

[49] NIOD TG 858 inv.no. 47, Brief Goedewaagen aan Eberhard Achterberg (24 september 1971).
[50] NIOD TG 858 inv.no. 47, Brief Goedewaagen aan Sigrid Hunke, als geciteerd door Eberhard Achterberg aan Goedewaagen (16 september 1971).
[51] NIOD TG 858 inv.no. 47, Brief Goedewaagen aan Sigrid Hunke (26 augustus 1969).
[52] NIOD PAG jr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (11 mei 1979).

drachten en boeken, hoe vermoeiend het allemaal was en hoe druk ze het had. Hij was een mateloze bewonderaar, een echte fan, en zij voelde dat en genoot ervan. Wellicht zat er ook een zweem van verliefdheid achter, al was hij 75, zij bijna zestig toen de correspondentie begon en waren ze beiden getrouwd. Maar zij was een knappe, hoogblonde (zeer 'Arische'!) vrouw, intelligent en beroemd, en hij vond bij haar wat Truus hem niet kon geven: intellectuele uitdaging. Hij was vereerd met haar aandacht voor zijn werk en persoon. In later jaren schreef ze hem eens dat zijn 'lieber, temperamentvoller und lebhaft anteilnehmender' brieven haar een 'erquickende und herzliche Freude' gaven.[53] De verwantschap was dus wederzijds, Hunke was ook sterk onder de indruk van de veel oudere Goedewaagen. De wederzijdse aantrekkingskracht typeerde zich echter door nog iets anders. Vonden ze elkaar omdat ze zich beiden onbegrepen voelden, in de steek gelaten, en herkenden ze dat gevoel in elkaar? In de brieven klinkt de toon door van een vriendschap tussen twee door elkáár *er*kende maar door de wereld *mis*kende 'genieën'. Zonder het woord ooit te gebruiken, is dat wel het begrip dat zij, beiden behept met grote ego's, stellig op zichzelf en op elkaar van toepassing vonden.

Academische ambities en erkenning

In opdracht van de redactie van het Worterbüch Freier Religion zette Goedewaagen zich op zijn oude dag aan het schrijven van een uitgebreid curriculum vitae. Het CV omvatte de onderwerpen 'Leven', 'Werk' en 'Standpunten en betekenis' en vooral dat laatste onderwerp geeft een aardig inzicht in het filosofische denksysteem zoals Goedewaagen het zelf formuleerde. Op zijn bekende wijze had hij zijn systeem in vier visies gesplitst, die hij vooraf liet gaan door een hegeliaanse context: 'Op de achtergrond staat altijd het Idee van de Volmaaktheid, uitgedrukt in zich polariserende tegenstellingen, tegenstrijdigheden en overeenkomsten tussen de individuele momenten.' Zijn systeem was te onderscheiden in allereerst een *cultuurhistorische* visie, die uitging van de eenheid van Europa in het spanningsveld tussen de wereld van de Klassieke Oudheid en de Germaans-Keltische wereld. Als tweede kwam zijn *wereldbeschouwelijke* visie: de pantheistische of monistische blik van het allesomvattende, die ook aandurft om het zinloze als symbool van het zinvolle te onderzoeken. Aanknopingspunten vond Goedewaagen bij de Europese wereldbeschouwelijke traditie en diens vertegenwoordigers Heraklitus, de Stoa, Bruno, Leibniz, Hegel, Eduard von Hartmann en Arthur Drews. Als derde ging hij in op zijn *filosofische* standpunt. Nadat hij zich in de dertiger jaren had losgemaakt van het criticisme, vertegenwoordigde Goedewaagen in de geest van Hegel een universele, dialectische methode, die het hele individuele bestaan (en met name natuur en mens) omvat en die de wetenschappen in hun eigen karakteristiek met elkaar in een 'denkender Betrachtung', ofwel denkende opvatting wil verbinden. Tenslotte merkte hij op dat wat hem betrof er tussen wereldbeschouwing en filosofie geen discrepantie of verschil kon bestaan. In totaal verschillende taal hadden ze

[53] NIOD TG 858 inv.no. 47, Brief Sigrid Hunke aan Goedewaagen (17 oktober 1976).

hetzelfde te vertellen. Ze hielden elkaar in volmaakt holistische samenwerking in stand.[54]

In de voorgaande jaren had hij vooral de nadruk gelegd op het uitwerken van zijn cultuurhistorische visie voor de leden van de (semi-)filosofische gezelschappen waarvan hij sinds 1955 deel uitmaakte. In zijn lessen en cursussen in Den Haag was hij daarentegen weer dieper op de filosofische aspecten van zijn vak ingegaan; het doceren van denksystemen van anderen had daar de boventoon gevoerd. Tot zijn grote geluk kreeg Goedewaagen in 1970 nog eenmaal de kans om zijn eigen systeem van ruim vijftig jaar filosofische arbeid voor een lezerskring van gelijkgestemde en hooggeplaatste filosofen uiteen te zetten.

Een jaar eerder had Goedewaagen opnieuw een poging gedaan om zich weer een plaats te verwerven in de academische wereld. Hij meldde zich aan bij de Internationale Hegel Vereinigung in Heidelberg, in 1962 gesticht door de Ruprecht-Karls-Universiteit. Het was een prestigieuze en rechts-conservatief georiënteerde club van Hegel-adepten die discussieerden over de leer van Hegel en de betekenis van zijn leer voor historische en actuele theorieën. Er waren zo'n tweehonderdvijftig wetenschappers uit de hele wereld bij aangesloten. Er was ook een Internationale Hegel-Gesellschaft in Neurenberg, die meer op de politieke actualiteit was gericht, en Hegel graag in een marxistische context bestudeerde. Vanaf de jaren zeventig presenteerde het Hegel-Gesellschaft zich zelfs als een platform voor Oostduitse en Russische denkers. Geen wonder dat Goedewaagen liever balloteerde voor de Hegel-Vereinigung, en niet alleen omdat hij zich, zoals hij beweerde, in de academische sfeer beter thuis voelde.[55] In 1970 zou de vereniging een congres houden in Stuttgart, waar Goedewaagen graag aan wilde deelnemen. Tot zijn vreugde werd hij toegelaten en kreeg hij de mogelijkheid om in het aan de vereniging gelieerde jaarboek *Hegel-Studien* een artikel van zijn hand te publiceren, 'Hegel und der Pantheismus'.[56]

Razend trots was hij op deze publicatie, die hij opdroeg aan 'mijn lieve sterke Truusje, die dit alles heeft zien groeien'.[57] Dit, slechts éénmaal in de twee jaar verschijnende jaarboek, noemde hij op het gebied van het Hegel-onderzoek 'het van het'.[58] Het gaf hem de erkenning dat hij eindelijk was opgenomen in de kring van echte Hegel-kenners. En het moet gezegd, van alle naoorlogse ideologische en semi-filosofische publicaties is 'Hegel und der Pantheismus' te beschouwen als een origineel en doorwrocht werk. Het heeft, voor het eerst, een werkelijk toegevoegde waarde voor de filosofie en het neo-hegelianisme. De andere artikelen zijn een voortzetting van zijn ideologische publicaties uit de jaren dertig. Hij komt daarin niet veel verder dan het etaleren van zijn eruditie en cultuurhistorische kennis, het preken voor eigen parochie, zonder een denkmethode of filosofische visie uit te werken. Het leentjebuur spelen bij tal van denkers ging in deze artikelen onverdroten door. In 'Hegel und der Pantheismus' bezondigt hij zich daar nauwelijks aan maar werpt hij diverse interessante stellingen op.

[54] NIOD TG 858 inv.no. 44, 'Goedewaagen, Prof.Dr. Tobie', Wörterbuch Freier Religion (Düsseldorf mei 1970)
[55] NIOD TG 858 inv.no. 49, Brief Goedewaagen aan Prof.Dr. Otto Pöggeler (13 september 1969).
[56] Tobie Goedewaagen, 'Hegel und der Pantheismus', in: Friedrich Nicolin en Otto Pöggeler (herausgeber), *Hegel-Studien.* Band 6 (1971) blz. 170-187.
[57] NIOD TG 585 inv.no. 49, handgeschreven aantekening op het titelblad van de Sonderdruck (7 augustus 1971).
[58] NIOD PAG jr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie jr. (8 augustus 1971).

Hegel und der Pantheismus
In het tijdvak van de Deutsche Bewegung (1765-1830), dat literatuur, poezie, muziek, beeldende kunsten en filosofie omvatte, lieten de *Dichter und Denker* zich in eerste instantie als biechtvaders (*Bekenner*) kennen. Dit tijdperk van Beethoven, Goethe en Hegel zocht naar een nieuwe invulling van de religie of zelfs, zoals bij Hegel, naar een nieuwe religie, want het christendom in zijn verschijningsvormen katholicisme en protestantisme stond ter discussie. Uit deze tijd stammen twee 'nieuwe religies': het humanisme en het pantheisme. Van deze twee was het humanisme het minst bedreigend voor de christelijke waarden; het pantheisme echter sloot een verzoening met het christendom volledig uit.
Goedewaagen behandelde in zijn artikel het ontstaan en de verschijningsvormen van Hegels pantheisme. Tussen 1795 en 1800 ontstond diens 'mystieke pantheisme', een wereldbeschouwing die zich in samenhang met zijn theologische studie ontwikkelde. Goedewaagen stelde de vraag of Hegels pantheisme een wezenlijk en blijvend onderdeel van zijn denken was, of slechts een oprisping van voorbijgaande aard, of zelfs een uiting van opportunisme, aangezien het religieuze vraagstuk hem slechts marginaal interesseerde.
Het pantheisme, stelde Goedewaagen, was geen eenduidig begrip: 'Es flattert wie eine Flagge, die mancherlei Ladung decken soll.'[59] Ook Hegel onderscheidde meerdere typen pantheisme, die hij al naar gelang het thema op een eigen wijze interpreteerde. Hegel groeide als jonge filosoof op in de traditie van het christendom. Maar Hegel zou Hegel niet zijn als hij in datzelfde christendom niet de dialectiek, de tegenspraak zou opzoeken. Hij hield aan zijn eigen protestantisme vast, terwijl hij tegelijkertijd het wezen van dit geloof met genoegen probeerde omver te halen. De uitkomst van zijn dialectiek kwam neer op een totale 'onthistorisering' van het christelijke geloof. Waar in zijn tijd de zondeval en de dood en wederopstanding van Christus nog werden gezien als historische gebeurtenissen, vatte Hegel die niet op als concrete gebeurtenissen maar als geestelijke feiten van de aanwezigheid van God, de heilsgeschiedenis die boven elke andere geschiedenis uitging. Goedewaagen noemde dit Hegels 'Christentum der Vernunft', ofwel de rechtvaardiging van zijn geloof door middel van de filosofie. Het verstand loste het geloofsmysterie dan wel niet op, maar verhief die wel. Hegel zocht naar een 'logos'-Christendom en een Christendom van de liefde. Zijn denken bewoog zich dus in het woordspel van de synoniemen *Vernunft* (verstand), *Logos* (rede) en *Liebe* (liefde).
Die opvatting leidde ertoe dat critici meenden dat Hegel niets anders dan een humanistische visie in christelijke symboliek had verdedigd. Goedewaagen bestreed dat echter door te stellen dat Hegel onverzoenlijk stond tegenover het humanisme en haar bestreed waar hij maar kon. Dat neemt niet weg dat het humanisme in de ontwikkeling van Hegels denken een rol speelde, zoals bijvoorbeeld te zien is in zijn werk *Phänomeno-*

[59] Goedewaagen, 'Hegel und der Pantheismus', blz. 173.

logie des Geistes, maar dat in latere werken, zoals *Einleitung der Logik* en *Enzyklopädie*, het humanisme werd gerelativeerd.
Hegel hield zich steeds maar weer bezig met het kritisch onderzoeken van het christendom en het humanisme omdat hij een 'Auferstehung der Religion' voorstond. Om geen oude wijn in nieuwe zakken te gieten, getrooste hij zichzelf veel moeite om een nieuw begrippenkader te vinden voor zijn pantheisme, zonder daarbij in *abrakadabra* te vervallen, stelde Goedewaagen. Dat hij bij die haast onmogelijke opdracht fouten maakte, maakte zijn prestatie voor Goedewaagen des te interessanter. Hegel trachtte nieuwe betekenis te geven aan de begrippen 'God', 'goddelijke liefde', 'goddelijke Geest (Geist)' en dergelijke. Met zijn door Goedewaagen als 'speculatieve theologie' aangeduide betekenissen van die aloude begrippen doorbrak Hegel het christelijke geloofsdenken. De goddelijke Geest was een drieëenheid, door het verstand bedacht. Dit idee vormde de basis van zijn nieuwe pantheisme, die met de meer traditionele vormen van pantheisme eigenlijk alleen nog zijn naam gemeen had. De geest van God was volgens Hegel ook te duiden als '*die ewige Liebe*'. In zijn uitwerking van de betekenis van de goddelijke liefde betoonde Hegel zich een imponerend religieus denker, vond Goedewaagen. De liefde van het goddelijke was dan ook een hoofdthema in zijn werk. Daarmee onderscheidde hij zich evident van alle andere pantheismes en ook van het christendom en het humanisme. In zijn ogen was de liefde van God en de liefde van de mensen, ondanks alle verschillen, identiek. Dat maakte voor Goedewaagen het religieuze denken van Hegel dan ook tot een 'mystiek pantheisme'.[60]

Net als bij zijn andere publicaties stuurde Goedewaagen dit artikel in de kring van bevriende filosofen en gelijkgezinden rond. Sigrid Hunke had veel van het artikel geleerd, schreef ze, met name dat ze een helder onderscheid moest maken tussen de verschillende typen pantheisme. En meer: door zijn publicatie in *Hegel-Studien* had Hunke ervaren dat ze zich sterk door Goedewaagen 'berührt' voelde, zelfs 'verwandt berührt'![61] Uit Duitsland ontving Goedewaagen verder bedankjes en complimenten van de DUR-prominenten Otto Wetzel, Oskar Hegels, Erich Keller en Eberhard Achterberg. Van de voormalige Wijsgerige Studiekring reageerden Marius Dijt, Johan Carp en Hendrik Krekel, meer dan de Duitsers hadden gedaan met een eigen inhoudelijk commentaar. Dijt vond dat Goedewaagen met dit artikel recht gedaan had aan de religieuze opvattingen en ideeën van Hegel, die geheel ten onrechte met name onder de Nederlandse confessionelen een slechte naam had. Carp feliciteerde Goedewaagen met de 'fraaie vorm, waarin je je beschouwingen hebt gekleed, die van een waarlijk meesterschap van de Duitsche taal getuigt'. Carp was het niet eens met de kritiek op de spinozistische opvattingen van het pantheisme, die Goedewaagen via Hegel in het artikel had geuit, maar vond het weinig zinvol om op zijn leeftijd daarover nog in discussie te gaan, al kon hij het toch niet laten om nog wat contra-opmerkingen te plaatsen. Krekel reageerde met een warrig betoog over het humanisme en het verbreken van de

[60] Goedewaagen, 'Hegel und der Pantheismus', blz. 183-184.
[61] NIOD TG 858 inv.no. 47, Brief Sigrid Hunke aan Goedewaagen (12 augustus 1971).

gegeven orde, die leidde tot een valse vrijheid. Desondanks overtuigde het artikel hem, 'dat je nog steeds in je oude kracht aan het werk bent, en wel op een rake manier'.[62]

Graag had Goedewaagen zijn hernieuwde status een vervolg gegeven en ook deelgenomen aan het congres van de Hegel-Vereinigung in 1970 in Stuttgart, maar de mysterieuze ziekte die hem kort na de feestelijke opening van de Unitarische Akademie had geveld, hield hem thuis. Ook de rest van het jaar waren er geen reisjes naar Duitsland meer. In de winter van 1970/1971 gaf hij thuis bijlessen aan gymnasiumleerlingen en werkt hij onverdroten aan het eerste deel van *Trilogie des Geistes*, *Idee und Existenz*.

Het journalistieke broddelwerk van Kentering

1970 was ook het jaar van het zilveren jubileum van de bevrijding. Dat werd op tal van manieren gevierd en herdacht, met nieuwe gedenktekens, de NOS televisiedocumentaire 'Wij leven nog!', een zilveren herdenkingstientje, optochten van Britse en Amerikaanse militairen en met bijzondere uitgaven door kranten en tijdschriften. Zo bracht het tijdschrift Kentering een themanummer uit gewijd aan 'De Nederlandsche Kultuurkamer'.[63] Eigenlijk ging het minder over de Kultuurkamer en meer over het kunstenaarsverzet en kunstenaarsverraad in relatie tot de Kultuurkamer. Wie had zich aangemeld en wie had aanmelding geweigerd? Het was de redactie naar eigen zeggen niet om een 'verlate ketterjacht' te doen, maar de keuze van dit onderwerp bracht vanzelf met zich mee dat het hele nummer wel degelijk doordrenkt was van een indeling in weigeraars en aanmelders, nog steeds beschouwd als onverzettelijken en verraders; een indeling dus in goed en fout. Degenen die zich destijds voor de Kultuurkamer hadden gemeld, werden met naam en toenaam genoemd en nog steeds beschouwd als 'verraders' door de veelvuldig geciteerde 'goede' kunstenaars.

De teneur van Kentering stond niet op zichzelf. Interessant aan dit themanummer is dat lijkt alsof men in 1970 rancuneuzer aankeek tegen mensen met een oorlogsverleden dan vijftien jaar daarvoor. Naarmate de bezettingstijd meer geschiedenis werd, werden de tegenstellingen tussen fout en goed scherper en daarmee onredelijker. In de loop van 25 jaar was de herinnering aan de bezettingstijd zo langzamerhand verworden tot een open zenuw in de Nederlandse samenleving.[64]

De redactieleden Wim Hazeu en Sam Mol, die verantwoordelijk waren voor het betreffende nummer, gingen daarbij niet altijd even zorgvuldig te werk. Ze baseerden hun oordeel over de kunstenaars die zich meldden met name op de vermeende kennis over de uitroeiing van de Joden. Volgens hen zou Hitler al in 1938 openlijk hebben verkondigd de Joden te zullen vernietigen. Om daar kort door de bocht aan toe te voegen: 'De kunstenaars die zich aangemeld hebben voor deze instelling [de Kultuurkamer] moeten hiervan geweten hebben'. En verderop in het nummer:

---

[62] NIOD TG 858 inv.no. 49, Diverse brieven aan Goedewaagen (augustus en september 1971).
[63] Wim Hazeu en Sam Mol, 'Themanummer de Kultuurkamer', *Kentering*, jrg. 11 no. 2 (maart/april 1970).
[64] Zie de diverse bijdragen over deze ontwikkeling in Madelon de Keizer en Marije Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010).

> 'We moeten aannemen dat velen die zich wél hebben gemeld dezelfde mentaliteit hebben gehad als na de oorlog de berucht-geworden Duitsers die op elke vraag antwoordden: *Ich habe es nicht gewuszt.* (...) Wel degelijk hebben zij [de kunstenaars] de keuze vóór de bezetter gemaakt, terwijl zij konden weten dat er een massale moord gaande was op de Joden.'[65]

Let wel, die aanmelding was vanaf november 1941, dus nog vóórdat de massamoord op de Joden in Berlijn tot officiële politiek werd verklaard en vóór de bouw van de gaskamers in Auschwitz in de zomer van 1942.[66] In hun veroordeling van de aanmelders gingen Hazeu en Mol voorbij aan het feit dat de massamoord op de Joden pas ná de oorlog een bekend feit werd in brede kringen van de bevolking. Bovendien kon niemand toen vermoeden dat het weigeren van aanmelding bij de Kultuurkamer de facto neer zou komen op een werkonderbreking van maximaal tweeënhalf jaar (en niet tot een levenslange beëindiging van het kunstenaarschap!), namelijk tot het einde van de bezetting in 1945. Daarnaast was de Kultuurkamer verplicht gesteld en werden kunstenaars die openlijk protest aantekenden gearresteerd. Een dergelijke nuancering geeft aan dat de keuze voor aanmelding bij de Kultuurkamer voor de tienduizenden kostwinners in de cultuursector niet louter een morele kon zijn.

'Alles is weer bij het oude,' besloten Hazeu en Mol hun relaas, daarmee voorbijgaande aan de grote sprong voorwaarts die het naoorlogse cultuurbeleid ten opzichte van het vooroorlogse had gemaakt. En juist rond 1970 laaide de discussie over dat cultuurbeleid weer op, want toen speelde de vraag of het naoorlogse overheidsbeleid het beoogde resultaat had bereikt, namelijk de kunst toegankelijker maken voor grotere delen van de bevolking. De kloof tussen de kunst en het grote publiek, aanvankelijk versmald als gevolg van talloze stimuleringsmaatregelen als volksvoorstellingen en kunsteducatie op school, werd echter dieper, toen in deze jaren de experimentele kunst een vlucht nam.[67]

In hetzelfde nummer van Kentering in 1970 voltrok zich ook, vijftien jaar na de discussie met zijn zoon Tobie daarover, de door Goedewaagen zo gevreesde persoonsverwisseling. In het artikel stond namelijk de bijzin: '(...) van een zekere Tobie Goedewaagen lazen wij ná de oorlog gedichten in het tijdschrift Maatstaf, o.a. juni 1965 (..)'. Deze bewering werd overgenomen in een recensie van het blad in de Volkskrant, die er van maakte: '(...) van Tobie Goedewaagen, die de Kultuurkamer opgericht heeft, schijnen gedichten geplaatst te zijn in Maatstaf, hetzelfde Maatstaf dat zo trouw zijn mei-nummer altijd reserveerde voor

---

[65] Hazeu en Mol, *Kentering*, blz 14 en 15.
[66] Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, blz. 177.
[67] In de jaren tachtig, de tijd van de rigoreuze overheidsbezuinigingen, rees het protest tegen de groeiende groep kunstenaars, die financieel onderhouden werd door de rijksoverheid, zonder daar noemenswaardige prestaties voor te hoeven leveren. Waarom zou een kunstenaar wel geld van de overheid krijgen en een schoenmaker niet? Met die discussie zou het Nederlandse cultuurbeleid in de decennia daarna langzamerhand weer terugkeren naar zijn orthodox-liberale wortels in de wens dat belastingbetalende burgers zélf wel bepalen of ze hun geld willen besteden aan kunst en cultuur. Het idee dat een overheid een vormende en stimulerende taak heeft in de cultuurbevordering van de samenleving is grotendeels uit het regeringsbeleid verdwenen en teruggegeven aan het particulier initiatief. In het regeerakkoord van 2010 zou het cultureel ondernemerschap zelfs hoger aangeschreven worden dan de esthetische maatstaven in de criteria voor kunstsubsidies.

de vrijheid en het volgehouden verzet.'[68] Hazeu en Mol zater er naast, aangezien de gedichten in het vooruitstrevende literaire tijdschrift van Tobie waren, niet van zijn vader.

Het geharrewar tussen Goedewaagen en Tobie over hun gelijkluidende namen en het gebruik van pseudoniemen danwel toevoegingen als 'jr.' was in al deze jaren een onopgelost vraagstuk gebleven. Tobie had voet bij stuk gehouden en publiceerde tussen 1956 en 1965 onder zijn eigen naam een vijftal gedichten, in Maatstaf en in Kroniek van Kunst en Kultuur. 'Ik [was] toen niet bang dat men die gedichten aan mijn vader zou toeschrijven. De ironie is echter dat mijn vader daar wel beducht voor was. Hij vond de gedichten nl. niet mooi, niet klassiek genoeg of te negatief o.i.d.'[69] In juni 1965 was in Maatstaf het vijf pagina's tellende en sterk autobiografisch getinte gedicht 'Vader en Moeder' verschenen. Tot dan toe was Tobies werk nooit verdacht geweest of toegeschreven aan zijn vader, maar deze publicatie werd dus in 1970 door de slordige journalistiek van Hazeu en Mol alsnog op Goedewaagens naam gezet.

Met name de onjuiste bewering in de Volkskrant schoot Tobie in het verkeerde keelgat en hij schreef een brief aan Kentering-redacteur Hazeu:

> 'De stelling is onjuist. De gedichten zijn van mij, de kultuurkamer is door mijn vader opgericht. Deze persoonsverwarring – die bij een iets zorgvuldiger manier van werken te vermijden was geweest – voel ik als beledigend. (...) U, of wie het artikel heeft geschreven, zou moeten bedenken dat er meer hondjes zijn die Fikkie heten.'[70]

Tobie vroeg om een rectificatie in Kentering en ontving per omgaande een brief terug van Hazeu, die lafhartig reageerde met te stellen dat het citaat uit de Volkskrant niet weergaf wat er in Kentering stond. 'In het betreffende Kenteringnummer (...) wordt niet geconcludeerd: Kultuurkamer Goedewagen [sic]= dichter Goedewaagen. Er wordt slechts naar gegist.'[71] Hazeu ging daarmee gemakshalve voorbij aan het feit dat hij zijn suggestieve giswerk gemakkelijk vooraf had kunnen controleren en dat er evenmin iets tégen een publicatie van Goedewaagen in Maatstaf in te brengen was; diens publicatieverbod was in 1965 immers al voorbij.

Een nog pregnanter voorbeeld van de journalistiek van de Kentering-redactie is te lezen in de slotzin van het hoofdartikel: 'Goedewaagen werd tot 12 jaar veroordeeld en na 3 jaar vrijgelaten. Hij woont nu in Duitsland en publiceerde er een tendentieus boek over de "Niederlände".'[72] Dat zijn maar liefst drie fouten in twee zinnen. 'Om misverstanden uit de wereld te helpen,' aldus Hazeu in genoemde brief, plaatste hij in het volgende nummer van Kentering een deel van de brief van Tobie en enkele regels uit zijn eigen antwoord, zonder een woord van excuses. Tobie, blij dat Hazeu de moeite had genomen om op zijn brief te reageren, nam genoegen met deze 'rectificatie'.

Een jaar na deze affaire, waarover Tobie en zijn vader uiteraard geen woord hadden gewisseld aangezien ze gebrouilleerd waren, werd Tobie door zijn zus Janna op de hoogte

68 Fons Sarneel, 'De kunstenaars in de Kultuurkamer', *De Volkskrant* (mei 1970).
69 PAG jr, Brief aan Wim Hazeu (26 mei 1970).
70 PAGjr, brief aan Wim Hazeu (26 mei 1970).
71 PAGjr, brief Wim Hazeu aan Tobie Goedewaagen (28 mei 1970).
72 Hazeu en Mol, 'Themanummer de Kultuurkamer', blz. 38.

gebracht van Goedewaagens kwakkelende gezondheid. Gealarmeerd door het slechte bericht besloot hij de radiostilte te beëindigen en stuurde hij zijn vader een 'lijmbrief'.[73] Goedewaagen reageerde zonder enige wrok met een welwillend briefje, waarin hij Tobie en zijn vrouw An uitnodigde voor een bezoek.[74] In de correspondentie is niets meer te merken van de bijna tien jaar durende *brouille*. Goedewaagen nodigde ruimhartig zijn kleinkinderen uit om op zijn kosten een middag naar Den Haag te komen. 'Ik heb door mijn lessen nog altijd contact met de jeugd, maar wil ook wel eens horen en zien wat deze Goedewaagen-jeugd wil en zoekt en vindt.'[75] De belangstelling voor elkaars wel en wee was groot, al zou het nooit de diepgang bereiken die Tobie in de jaren vijftig en zestig zo node gemist had.

Een paar maanden na de geslaagde lijmpoging waagde Tobie het om in een behoedzame en openhartige brief zijn vader te vragen naar diens beweegredenen om voor het nationaal-socialisme te kiezen.[76] Maar hij kreeg de kous op de kop. In een koud en afstandelijk briefje wees Goedewaagen elke toenadering af: hij wenste met zijn zoon het verleden niet op te rakelen, noch enige opheldering te geven over zijn motieven, drijfveren of zelfs dilemma's:

> *'Het is een goed ding, dat je probeert te begrijpen hoe ik (en met mij vele anderen van "goeden huize", van goede smaak en goed intellect!) min of meer via Hegel tot mijn politieke overtuiging ben gekomen. Als het je moeite kost, het te begrijpen en je mij wilt "redden" door je te verbeelden, dat ik er "eigenlijk" niet bij hoorde, vergis je je! Maar dat ligt dan niet aan mij, maar aan een tekort van begrip en een eenzijdige kijk van jouw kant!'*[77]

Elke verdere discussie werd afgekapt met een beroep op de herstelde familieverhoudingen: 'Maar laten wij elkaar toch onze religieus-ethische-politieke opvattingen gunnen en deze in goed begrip respecteren, ook als wij ze "verkeerd" of "naar" of "afschuwelijk" vinden.' Tot Goedewaagens dood zouden vader en zoon nooit meer spreken over diens verleden.

Ondertussen leed Goedewaagen al ruim een jaar aan een onduidelijke spierziekte, waardoor hij nauwelijks kon lopen en veroordeeld was tot wat hij zelf noemde 'huisarrest'. De slapte in zijn spieren weerhield hem er echter niet van om met ijzeren zelfdiscipline dagelijks achter zijn schrijfmachine aan zijn manuscript van *Idee und Existenz* te werken en in de middag leerlingen te ontvangen. In de zomer van 1971 verloor hij ook de kracht in zijn armen, wat het werken bemoeilijkte. Hij werd bij tijd en wijle overvallen door grote moedeloosheid en voelde zich machteloos, aangezien ook de neuroloog, internist en longspecialist hem geen uitsluitsel konden geven over de aard van zijn kwaal. 'Mijn conclusie [is]: Doe het zelf: "Heilung durch den Geist" – om met Stefan Zweig te spreken.'[78]

[73] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 382-383; Interview met Tobie Goedewaagen (13 dec 2007).
[74] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (3 juni 1971).
[75] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (8 augustus 1971).
[76] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Tobie Goedewaagen aan Goedewaagen (2 september 1971)
[77] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (12 september 1971).
[78] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Truus Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (17 augustus 1971) en Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (12 september 1971).

Het gelijk van SS-Genootschap De Wende

Het is moeilijk te begrijpen waarom Goedewaagen, die in 1971 nog een serieuze bijdrage aan een wetenschappelijk jaarboek als Hegel-Studien leverde, zich een paar jaar later bekeerde tot een clubje negationisten van twijfelachtig allooi. Op zijn tachtigste jaar besloot Goedewaagen namelijk een samenwerking aan te gaan met de Stichting Geschiedkundig Genootschap De Wende. Deed de oude dag hem stelliger vasthouden aan zijn verstokte levensvisie? Of brak de onverdraagzame houding van de Nederlandse samenleving hem te langen leste op?

Stichting Geschiedkundig Genootschap De Wende werd door oud-*Waffen-SS*-vrijwilliger Teunis Schaap (1918-1992) opgericht in 1972, een jaar na de oprichting van de Nederlandse Volks-Unie (NVU). Oud SS-ers en oud-NSB-ers speelden vanaf de oprichting een rol in de NVU. Het 'leidend beginsel' was rechtsstreeks afgeleid van dat van de NSB: een krachtig staatsbestuur, zelfrespect, orde en tucht, solidariteit van alle bevolkingsgroepen en het plaatsen van het algemeen belang boven het groeps- en individuele belang. De NVU richtte zich in haar ledenwerving tot voormalige NSB-ers en mensen met nationaal-socialistische sympathieën: 'Nederland roept U – voor sommigen Uwer: nogmaals!'[79] Deze rechts-extreme partij kreeg landelijke bekendheid toen Joop Glimmerveen deelnam aan de Gemeenteraadsverkiezingen in Den Haag in 1974 en als eerste een racistisch getint protest uitte tegen etnische minderheden, een verschijnsel dat sindsdien niet meer weggeweest is uit de Nederlandse politiek.

De ontstaansgeschiedenis van De Wende houdt rechtsstreeks verband met de NVU. De net opgerichte partij dreigde namelijk al in 1971 aan interne ruzies uit elkaar te vallen, en Teunis Schaap leek de beste figuur om de gelederen weer aaneen te sluiten. Op het laatste moment besloot hij het leiderschap van de NVU echter niet op zich te nemen, omdat hij geschokt was door de enorme publieke verontwaardiging die op datzelfde moment was losgebarsten over de eventuele vrijlating van de Drie van Breda, de laatste Duitse oorlogsmisdadigers die een levenslange gevangenisstraf in Nederland uitzaten. Het leek Schaap tactisch beter als iemand zonder een besmet oorlogsverleden de leiding over de NVU zou nemen.[80] Door die gebeurtenis besloot hij zich bezig te gaan houden met de geschiedschrijving. Met dat doel richtte hij Stichting De Wende op, dat een gelijknamig blad uitgaf. Dit blad lijkt sprekend op het Nederlands Archief der Conservatieve Revolutie (NACR) van Paul van Tienen, een blad dat in 1960 werd herdoopt tot Revisie. Waarschijnlijk heeft ook Carp aan dit blad meegewerkt.[81] Beide bladen richtten zich op het 'herschrijven van de geschiedenis' en de 'strijd tegen de geschiedvervalsing', zoals Van Tienen zijn negationistische geschiedschrijving karakteriseerde.[82]

---

[79] Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, blz. 143-149; geciteerd wordt een pamflet van de NVU uit eind 1971/begin 1972.
[80] Jaap van Donselaar, 'Extreem-rechts en revisionisme: een halve eeuw 'historisch revisionisme' in Nederland', in: Jaap van Donselaar en Teresien da Silva (eindred.), *Weerzinwekkende 'wetenschap'* (Amsterdam 1998) blz. 34-48.
[81] Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, blz. 101.
[82] Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, blz. 101, 153. Negationisme is het ontkennen of extreem minimaliseren van in het algemeen aanvaarde historische gebeurtenissen, met name de Holocaust. Negationisten onderzoeken of de

De Wende werd een stichting met een besloten karakter, dat zich politiek niet profileerde, maar wel een eigen negationistische visie op de geschiedenis ontwikkelde. Om gerechtelijke maatregelen of zelfs een verbod van zijn stichting te voorkomen, nam Schaap een aantal maatregelen: De Wende kreeg geen politieke doelstellingen en bemoeide zich evenmin met actuele politieke kwesties, en medewerkers kregen een eigen verantwoordelijkheid voor hun publicaties tegenover 'gerechtelijke instanties'. Naar buiten toe dienden de medewerkers hun mond te houden. Men hield zich uitsluitend bezig met de geschiedschrijving over de oorlog en de directe nasleep ervan, zoals de Bijzondere Rechtspleging.

Het 'onafhankelijke maandblad' De Wende was in Goedewaagens tijd bij het blad overigens niets meer dan een met amateuristische opmaak en in groene inkt gestencild en geniet blaadje van jeugdhonk-allure. Naar schatting bedroeg het aantal abonnees van De Wende in de jaren zeventig hooguit een paar honderd. De actieve kern was klein, zeker niet meer dan vijftien personen. Maar onder hen bevonden zich enkele prominenten uit Goedewaagens kennissenkring, waaronder Bob van Maasdijk, destijds voorzitter van de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap en burgemeester van Den Haag in 1945, de fascistische kunstschilder Nachenius, Johan Carp en de predikant en voormalig Kant-Gesellschaft bestuurslid H.W. van der Vaart Smit. In de jaren tachtig leidden negationistische uitlatingen in het blad tot strafvervolging, die echter niet werd doorgezet; in deze jaren mocht nog véél wat vanaf de jaren negentig niet meer getolereerd zou worden noch onbestraft zou blijven. Als gevolg van politieke druk en een strenger vervolgingsbeleid, alsmede het uitsterven van de leden, zakten de activiteiten van De Wende in de tweede helft van de jaren tachtig weg om begin jaren negentig met de dood van Teunis Schaap helemaal op te houden.

Het negationisme, of 'revisionisme', zoals Schaap en consorten het zelf liever noemden, van De Wende heeft betrekking op de Tweede Wereldoorlog en zijn nasleep. Voorop stond 'het streven naar correctie van de geschiedschrijving die gedomineerd wordt door de visie van hen die de oorlog hadden gewonnen. Dit komt neer op het streven naar rechtvaardiging en rehabilitatie van het nazisme, met andere woorden, een poging tot aantasting of zelfs verwisseling van de etiketten 'goed' en 'fout' met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog.'[83] Ook Goedewaagen droeg met diverse artikelen aan dit streven bij. Het lijkt aannemelijk dat hij zich schaarde achter de uitgangspunten van de negationistische geschiedschrijving, zoals die door Paul van Tienen vanaf 1956 in zijn NACR/Revisie en later door Schaap in De Wende werden gehuldigd. Allereerst natuurlijk de ontkenning van alle excessen door de nazi's tijdens de oorlog; Duitsland zou de oorlog nooit hebben gewild, laat staan het streven hebben gehad van een wereldheerschappij. De revisionisten ontkenden niet dat er Joden waren omgekomen, maar zeker geen zes miljoen. Ze vonden dat het er hooguit 200.000 tot 300.000 geweest konden zijn, vergelijkbaar met de slachtoffers van het geallieerde bombardement op Dresden in februari 1945. Dat bombardement liet overigens zien

geschiedenis wel werkelijk zo heeft plaatsgevonden als in de geschiedenisboeken staat gedrukt. Zij spreken zelf vaak liever van revisionisme, een nieuw licht werpen op een oude zaak.

[83] Jaap van Donselaar, 'Extreem-rechts en revisionisme', blz. 34-48.

dat ook de geallieerden zich schuldig maakten aan oorlogsmisdaden, ook tegen de Joden. Sterker: zij hadden de oorlog uitgelokt en in feite waren de geallieerden de hoofdschuldigen van de Tweede Wereldoorlog. Daarom diende het nationaal-socialisme volledige rehabilitatie te krijgen, evenals de voormalige nazi's zelf.[84]

Eén van Goedewaagens anonieme bijdragen was een bespreking van het boek *Landverraders. Wat deden we met ze?* van Koos Groen, een 'correctie van incompetente semi-wetenschappelijke geschiedschrijving' volgens Goedewaagen.[85] Want het was beslist oneerlijk dat Groen wél de beschamende meegaandheid van de Nederlandse bevolking, het handelen van de 'emigrantenregering' in Londen, de berechting en de zuivering 'zwart' maakte, maar verzuimde om de witheid van de NSB-er te laten doorschemeren. 'Het "wit" van de "goede Nederlanders" blijkt in zijn boek veelal een vaal en vuil grijs te zijn. Maar waarom dan de "zwarte" NSB-er zo "zwart" gelaten?'[86] De verongelijkte, populaire toon van zijn bijdragen aan De Wende klonken nog niet eerder door in Goedewaagens werk en staan in schril contrast met de wetenschappelijke en bedaagde stijl van zijn eerdere publicaties.

Hij droeg ook een deel van zijn privé-archief aan De Wende over. Het ging om wat hij noemde zijn politieke archief en bestond uit overdrukken en dubbele exemplaren van zijn autobiografie *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, het werkstuk *Politiek Portret – de N.S.B.-er* en een stapeltje redevoeringen, lezingen, voordrachten en dergelijke. Uit de overeenkomst die werd opgemaakt bij de overdracht is af te leiden dat het Goedewaagens bedoeling was om alle stukken op termijn in De Wende te (laten) publiceren.[87] Inderdaad verscheen van najaar 1976 tot zomer 1977 in zes delen zijn uit 1952 stammende geschrift *Politiek Portret – de NSB-er* in het blad, dit keer onder zijn volledige naam en onder het motto '*der Widerspruch bewegt die Welt*', een uitspraak van Hegel.[88] Dat hij er rekening mee hield dat diverse publicaties pas na zijn dood zouden verschijnen, blijkt uit het feit dat hij in de overeenkomst nadrukkelijk overal de term 'schenker en zijn nageslacht' gebruikte als het ging om goedkeuring, toestemming, inzage en gebruik van het archief. Van een verdere weergave van Goedewaagens geschriften is het echter niet meer gekomen.

Van deze stap bleef Goedewaagens familie onwetend. Voor zijn zoon en dochter en voor zijn leerlingen was hij de bejaarde en zieke, maar immer studerende wijsgeer, die onophoudelijk aan zijn filosofische levenswerk schreef. In het geniep was hij een actief lid van De Wende, een club onmaatschappelijke lieden met radicale ideeën. Vijf jaar voor zijn dood was zijn leven in een volmaakte gordiaanse knoop, of, om in filosofische termen te blijven, hegeliaanse these en antithese tot wasdom gekomen.

Hoe valt deze laatste stap te verklaren? Het lijkt in eerste instantie de apotheose van een ontwikkeling die bij Goedewaagens vrijlating in 1952 begon. Hoe hoog de stapel

[84] Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, blz. 102.
[85] Koos Groen, *Landverraders. Wat deden we met ze?* (Baarn 1974); Anoniem (Goedewaagen), 'Witzwart of zwartwit? Witzwart en zwartwit!', *De Wende* no. 31 (juli 1975) blz. 962-967.
[86] Goedewaagen, 'Witzwart of zwartwit? Witzwart en zwartwit!' blz. 967.
[87] NIOD TG 858 inv.no. 50, Overeenkomst Goedewaagen en J.C. Beekhof/T. Schaap namens Stichting Geschiedkundig Genootschap De Wende (31 mei 1975).
[88] De Wende no. 37 (oktober 1976) blz. 1161.

belastend materiaal en straf ook was: met zijn blijvend geloof in de nationaal-socialistische ideologie, zijn ongeloof in de democratische en zijn weigering om enig schuldbesef te erkennen in het aanvaarden en steunen van de Duitse bezetting en onderdrukking creëerde hij zijn zelfgekozen afzondering van de Nederlandse maatschappij. Hij leefde zijn leven aan de rand van de Haagse samenleving en zocht zijn heil in Duitsland, bij clubs van gelijkgeaarde academici en *alt-nazi*'s. Het zou hem niet helpen zijn eigen gordiaanse knoop te ontwarren, want ook als *Mitglied* van het Deutsche Kulturwerk, de Freie Akademie, de Deutsche Unitarische Religionsgemeinschaft en de Unitarische Akademie werd Goedewaagen weliswaar hoog aangeschreven en gewaardeerd, maar hij bleef de '*Holländische Professor*', de buitenstaander. Als het erop aankwam, zoals bij de oprichting van de Unitarische Akademie, mocht hij wel meedenken maar kreeg hij geen verantwoordelijke positie.

De buitenstaander zelf zocht de oorzaak van zijn isolement niet in zijn eigen daden, maar legde de schuld bij de buitenwereld. De samenleving gaf hem geen reële kans op terugkeer, vond hij, dus wenste Goedewaagen zich ook niet te conformeren aan de normen en waarden van die samenleving. Bij De Wende kon hij lucht geven aan dat verongelijkte gevoel. Bovendien paste zijn visie van de politieke werkelijkheid uitstekend bij die van Schaap en consorte, zeker nadat hij door de voortschrijdende spierziekte niet meer in staat was om in Duitsland bijeenkomsten op te luisteren. Hij raakte sterk geïsoleerd van zijn Duitse vrienden, met wie hij voornamelijk nog per brief contact had, en moest zijn bestuursfunctie in de *Geistige Rat* van DUR neerleggen.

Maar waarom maakte Goedewaagen pas in 1975 zo'n radicale keuze? Misschien moet de verklaring gezocht worden in de verschijning van het vijfde deel van Loe de Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* in 1974. Dit deel bevatte een beschrijving van Goedewaagen, waarin De Jong hem afschoot als een man zonder kennis en gezag:

> 'Mensen plegen evenwel weerbarstiger te zijn dan filosofische stelsels en de vijfenveertigjarige Goedewaagen ontbrak het niet alleen aan begrip voor het karakter der samenleving die hij wilde hervormen, het schortte hem ook aan zelfkennis. Hij overschatte zijn capaciteiten en Seyss-Inquart (...) deed hetzelfde. Want Goedewaagen was, met al zijn doctrinaire eigenwijsheid, *au fond* een zoekende ziel gebleven: een onzekere, schuchtere man, flink op papier, maar die persoonlijk geen vlieg kwaad kon doen en die bovendien verstoken was van alle mensenkennis en organisatorische gaven, kortom: allerminst een persoonlijkheid die, in welk milieu ook, gezag kon uitoefenen. Dat gezag verwierf hij dan ook nergens: noch in de kring der secretarissen-generaal (...), noch op zijn eigen departement. Men lachte daar wat om het harkerige departementshoofd dat nota op nota schreef en de ene hooggestemde redevoering na de andere afstak (...).'[89]

De Jong schetste Goedewaagen als een wereldvreemde wetenschappelijke theoreticus, een studeerkamergeleerde, die helemaal niet kon functioneren in de praktische werkomgeving van een departement en geen gevoel had voor politieke verhoudingen. Kortom, hij was de

[89] De Jong, *Het Koninkrijk 5*, blz. 267.

verkeerde man op de verkeerde plaats op het slechtstgekozen moment. Over enige betekenis van Goedewaagens werk voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de maatschappelijke ontwikkelingen na 1945 repte De Jong niet, dat ging de context van zijn werk immers te buiten. Zijn visie over Goedewaagens karakter paste in De Jongs thema van daders en slachtoffers en ook in het beeld zoals dat in de naoorlogse geschiedschrijving over veel nationaal-socialisten is geschetst en in stand gehouden.

Natuurlijk zal Goedewaagen zichzelf niet in deze beschrijving herkend hebben. Integendeel, de passage moet hem diep gekrenkt hebben. Vooral ook vanwege de aimabele relatie die de twee in de Scheveningse tijd hadden opgebouwd en die Goedewaagen het gevoel moet hebben gegeven begrepen en gewaardeerd te zijn, zelfs zó dat het misschien ooit nog tot rehabilitatie zou komen. Die hoop was met het verschijnen van *Het Koninkrijk 5* vervlogen, het laatste restje vertrouwen in de Nederlandse samenleving opgelost. Goedewaagens antwoord op de jarenlange maatschappelijke uitsluiting en de formele bevestiging daarvan in De Jongs werk was zijn medewerking aan een buiten-maatschappelijk initiatief aan wie hij ook zijn persoonlijke archief toevertrouwde.[90]

De laatste jaren

Goedewaagens gezondheid ging snel achteruit. In de herfst van 1971 werd hij opgenomen in het protestantse revalidatiecentrum Preva, ''t mooiste en 't beste verpleeghuis van den Haag in 't westen richting Kijkduin waar de zeewind waait,' schreef Truus aan Tobie.[91] De werkelijkheid was een volgens Tobie 'groot en tamelijk vreugdeloos gemeentelijk geval', waar Goedewaagen op een slaapzaal met zes mannen verbleef met wie hij geen enkele aansluiting had.[92] Hij zat er hele dagen aan het raam, met 'enige goede boeken, radio en eigen gedachten'.[93] Hij kreeg er fysiotherapie, die hij, twee maanden later weer thuisgekomen, 'taai en onverzettelijk' bleef volhouden.[94] Intussen kon hij slechts nog met veel moeite zijn hoofd rechtop houden en zat hij een deel van de dag met zijn hoofd in een soort leren strop aan zijn stoel vastgebonden.[95] Pas in 1973 zou de diagnose van zijn ziekte gesteld worden: spierdystrofie. Datzelfde jaar verhuisden ze van één hoog op de Tweede Schuytstraat naar een pension op de Riouwstraat met kamers op de begane grond en een tuintje op het zuiden. Voor het eerst in bijna twee jaar kon hij weer naar buiten. Twee jaar laten verhuisden ze opnieuw, naar een pension met medische verzorging op de Bankastraat. Want Truus kon de verzorging van haar man, wiens spieren volledig verkrampt waren en die nauwelijks nog kon eten, niet meer alleen aan. Desondanks bleef de druk op Truus groot en eenmaal per jaar verbleef Goedewaagen een week of zes in Preva, zodat ze kon uitrusten van de zorg voor haar man.

---

[90] NIOD TG 858 inv.no. 50, Overeenkomst De Wende – Goedewaagen (31 mei 1975).
[91] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Truus Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (14 oktober 1971).
[92] Goedewaagen, *Ik zou het begin nog eens willen horen*, blz. 388.
[93] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (5 november 1971).
[94] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Tobie Goedewaagen aan Janna Goedewaagen (4 september 1972).
[95] Interview met Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen (15 februari 2008).

Uit de brieven van Truus aan Tobie spreekt de sfeer waarin veel bejaarde echtparen bij het ouder worden terechtkomen. De hulpbehoevendheid van de één wordt opgevangen door de ander, die echter zelf ook langzamerhand hulpbehoevend wordt. Ook voor Truus, intussen over de tachtig jaar oud, werd de dag- en nachtzorg voor haar man steeds zwaarder. De 'vakantieweken' in Preva waren voor haar dan ook meer dan welkom, terwijl ze er tegelijkertijd alles aan deed om haar man zo lang mogelijk uit een verpleeghuis te houden. Hoewel hij zijn beperkingen en frustraties danig op haar afreageerde, bleef Truus in haar brieven volharden in 'de gouden goedheid van zijn hart'.[96] Het werd een erezaak voor haar om in haar zelfgekozen roeping te volharden: 'Ik wil het Lied dat mij in dit leven is opgelegd zo graag mooi uitzingen.'[97]

Onder zijn motto *Aequam memento rebus in arduis mentem servare* [denk eraan in moeilijke tijden de geest helder te houden – Horatius] zette Goedewaagen op haast wonderbaarlijke wijze ondanks zijn erbarmelijke fysieke conditie zijn werkzaamheden voort.[98] Nog altijd gaf hij privélessen aan scholieren, als voorbereiding op eindexamens, herexamens en staatsexamens. Inclusief de zaterdag, en ook als hij in Preva verbleef, gaf hij dagelijks tenminste een uur les in Grieks en Latijn, Duits en Engels. De extra inkomsten kon hij goed gebruiken.[99]

In het voorjaar van 1972 voltooide hij zijn manuscript *Idee und Existenz*. Tevergeefs probeerde hij het bij Duitse uitgeverijen onder te brengen, maar het werk werd als te scholastisch beoordeeld en op 'programmtechnischen Gründen' overal afgewezen. Hij vroeg zelfs Tobie om het manuscript op zijn bezoek aan de jaarlijkse Frankfurter Buchmesse onder de aandacht te brengen.[100] Na het afronden van *Idee und Existenz* zette hij zich aan het schrijven van het tweede deel van zijn *Trilogie des Geistes*.[101] Ook in dit omvangrijke manuscript, getiteld *Weltgeist, Weltkreis, Weltordnung*, onderzocht Goedewaagen op minutieuze wijze de betekenis van talloze begrippen in hun filosofische context.

Na zijn vrijlating in 1952 had Goedewaagen geen gedichten meer geschreven, maar vanaf 1972 zou hij voor de vierde keer in zijn leven een periode van dichten doormaken. Uit deze laatste periode zijn tenminste tien gedichten bewaard gebleven, die allen gekenmerkt worden door het naderend einde van de reis over de wereldzeeën van zijn leven. De zeevaarder was in rustiger vaarwater gekomen en leek zijn bestemming te hebben gevonden:

Hoog op de brug zag ik wat moet, wat kan.
De scheepsraad was mijn oog, mijn oor, mijn mond.
De muiterij weerstond ik als een man,
Maar altijd bleef ik maat met maats in 't rond.[102]

---

[96] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Truus Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (februari 1976).
[97] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Truus Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (24 oktober 1976).
[98] PAGjr Portefeuille Goedewaagen, kladje met het handgeschreven motto (ongedateerd).
[99] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Truus Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (14 oktober 1971), Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (6 december 1971, 27 mei 1973, 19 januari 1975, 26 februari 1975).
[100] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (24 september 1972).
[101] NIOD TG 858 inv.no. 20, ongepubliceerd manuscript *Weltgeist, Weltkreis, Weltordnung* (1972-1974).
[102] NIOD TG 858 inv.no. 3, Goedewaagen, *De Zeevaarder* (januari/februari 1975).

De gedichten uit deze laatste periode zijn wat gezwollener van toon, vol beelden en metaforen over de natuur (lente/herfst/zon/regen/wind/bloemen/vochtig gras) en over de vaart (zee/reis/orkaan/kapseizen/stormwind/ankerplaats/haven). Angst en eenzaamheid zijn, naast de reis, belangrijke thema's. Uit een brief van Truus:

> 'Gisteren verraste hij mij met een diepzinnig gedicht 'Het Goddelijke' waar hij tussendoor de weken over gedacht heeft. Hij heeft 't me voorgelezen en we hebben er de hele avond over gepraat, maar dat hoofd wordt zo zwaar door die zwakke nekspieren en dat is zo moeilijk voor hem te dragen en zo vermoeiend, maar 't was een avond!'[103]

Nu Goedewaagen in een pension woonde, was er geen plaats meer voor zijn bibliotheek van klassieke en filosofische werken. Daarom vroeg hij aan Fred Schouten, classicus en conrector van het Christelijk Gymnasium te Utrecht en de schoonzoon van een oude vriendin, om zijn collectie te catalogiseren en te verkopen. Schouten kocht een flinke partij voor de schoolbibliotheek en voor zichzelf en bracht de rest in twee ladingen in 1974 en 1976 naar het gerenommeerde boekenveilinghuis en -antiquariaat Burgersdijk en Niermans in Leiden. Hoewel het niet om een bibliofiele collectie ging en Goedewaagen de bijzondere uitgaven voor zichzelf hield of aan Schouten verkocht, bracht de veiling een flinke som geld op.[104] Om geen slapende honden wakker te maken, veilde Schouten de boeken onder zijn eigen naam.[105]

In 1976 verhuisde Goedewaagen op last van de GGD voor de derde keer in drie jaar tijd naar een pension, dit keer aan de Groot-Hertoginnelaan. Voor het eerst in jaren beschikte hij weer over een eigen studeerkamer. De boeken die hij nog overhad, stonden binnen handbereik in een verzaagde oude boekenkast, allemaal precies geordend. Maar al gauw bleek dat Truus en hij bij nogal vreemde pensioneigenaren terechtgekomen waren. Omdat de familie op Eerste Kerstdag, Eerste Paasdag en Eerste Pinksterdag 'helemaal vrij' wilde zijn, dienden alle pensiongasten het huis op die dagen te verlaten. Voor Goedewaagen zou er niets anders opzitten dan de feestdagen in Preva door te brengen, terwijl Truus haar vertier dan moest zoeken bij familie of kennissen.[106] Uiteindelijk verlieten de eigenaren met Pasen zélf hun pension voor een dagje uit, maar niet dan nadat ze het huis hermetisch op slot hadden achtergelaten, met de bewoners erin.[107]

Tenslotte werd Goedewaagen in mei 1977 definitief opgenomen in Preva. Truus was oververmoeid, kwakkelde zelf met haar gezondheid en was fysiek niet meer in staat haar man nog langer te verzorgen. Zelf verhuisde ze naar een pension op de Nieuwe Parklaan en verkocht een groot deel van de inboedel. Schouten bracht voor de laatste keer een partij boeken naar de veiling. Van de boeken die achterbleven maakte Peter Wander, gemeente-

[103] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Truus Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (24 oktober 1976).
[104] UBA KVB NV 5374, 5433, 5462 Catalogi boekenveiling Burgersdijk en Niermans (december 1974, december 1975 en december 1977). Schouten herinnert zich een bedrag van f 2.000-f 2.500. Interview met F.G.W. Schouten (6 oktober 2008). Goedewaagen was in elk geval tevreden over de opbrengst. PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (28 januari 1976).
[105] Interview met F.G.W. Schouten (6 oktober 2008).
[106] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (2 februari 1977).
[107] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (21 april 1977).

archivaris van het Gemeente Archief in Den Haag, een inventarislijst. De overgebleven boeken, bestaande uit literatuur, naslagwerken, kunst- en reisboeken en de laatste filosofische werken, pasten op vier planken in Truus' kamer.[108] Wander behoorde tot de kleine kring van familie en vrienden die Goedewaagen in zijn laatste jaren regelmatig opzocht in Preva. Als zoon van de voormalige nationaal-socialistische huisarts van Goedewaagen en oud-leerling uit de tijd van Instituut Vermazen, onderhield hij een warme relatie met zijn vroegere docent. Aan Truus stuurde hij ooit een briefje met de zinsnede: 'Ik ben nog steeds trots dat ik heb verkeerd met een man die stoïcijns zijn rechte ruggengraat in ere hield!'[109]

In de ogen van de andere bewoners en het personeel van Preva moest Goedewaagen wel een zonderlinge figuur zijn: met zijn typische, door de spierdystrofie veroorzaakte, voorovergebogen houding zat hij dagelijks urenlang in zelfgekozen afzondering aan een klein tafeltje lezend en schrijvend in de slaapzaal, omringd door stapels boeken. Hij vergeleek zichzelf wel met *Le Penseur* van Auguste Rodin, 'die zit er ook "gekromd" bij,' schreef hij spottend aan Tobie.[110] Als hoog-intellectueel miste hij elke aansluiting met de andere bewoners, gewone Hagenezen: 'Contacten zijn hier niet te leggen, tenzij over "Ajax-Feijenoord".' De conversatie tussen zijn zaalgenoten beperkte zich wat hem betrof altijd tot '1. eten, 2. voetbal, 3. de zusters'.[111] Contact op enig niveau met andere bewoners was voor Goedewaagen onmogelijk. 'Hij hoort daar niet', was de regelmatig terugkerende klacht van Truus, die hem tot haar verdriet maar één tot twee keer per week kon bezoeken, aangezien ze meer dan een half uur moest reizen om van de Scheveningse Bosjes naar Preva in Loosduinen te komen. Janna kwam nog wel eens 's avonds langs en Tobie zo nu en dan in het weekend. Goedewaagen noemde de afzondering van zijn zelfgekozen isolement op de slaapzaal 'een heremietenleven'.[112]

Na hun bijna vijftigjarige onafscheidelijke samenzijn viel dit nieuwe leven in eenzaamheid hen beiden erg zwaar. Ze misten elkaar zeer en schreven elkaar, ondanks het wekelijkse bezoek regelmatig brieven. Iets van hun vroegere passie voor elkaar schemerde door in een van de laatste brieven van Truus, waarin ze schreef:

> 'Ik had een mooi nieuw nachtjaponnetje aan en dacht "wat zou mijn Tommie mij nu graag omhelzen". Vroeger ging ik met zoiets nieuws wel eens op je knie zitten om me te laten bewonderen, ik weet dat nog wel!'[113]

Over hun sexuele leven sprak ze in dezelfde brief als 'een gesprek met een dichter en zijn zoete lieve Truitje'.

Vanaf het voorjaar van 1977 tot vlak voor Goedewaagens dood in 1980 volgde Fred Schouten lessen in de filosofie bij Goedewaagen. Schouten had hem gevraagd om hem bij te spijkeren in Plato's ideeënleer, vooral de latere dialogen. Twee keer per maand kwam

[108] PAGjr Portefeuille Goedewaagen, Peter Wander, 'Zeer beknopt overzicht van het boekbezit van Dr.T. Goedewaagen' (26 februari 1978).
[109] NIOD TG 858 inv.no. 15, Brief met foto van Peter Wander aan Truus Goedewaagen (1982).
[110] PAGjr Ordner Correspondentie, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (15 oktober 1978).
[111] PAGjr Ordner Correspondentie, Brieven Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (7 september 1977 en 2 oktober 1979).
[112] PAGjr Ordner Correspondentie, Brieven Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (31 januari 1979).
[113] PAGjrPortefeuille Goedewaagen, Laatste brief Truus Goedewaagen aan Goedewaagen (9 december 1979).

Schouten naar Den Haag om zijn wijsgerige honger te stillen, maar hield de lessen uit angst voor roddel en onbegrip voor zijn familie en werk verborgen.[114] Hij 'betaalde' zijn lessen met een abonnement op Elseviers Weekblad, een blad dat door Goedewaagen van voor tot achter verslonden werd en waarvan hij tientallen knipsels in zijn archief bewaarde.[115]

Beiden genoten van de lessen, die meestal in het kamertje van de fysiotherapeut van Preva plaatsvonden. Voor Schouten opende Goedewaagen vergezichten op het onderwerp Plato. 'Want hij was niet de man van de details maar van het overzicht en de grote lijnen. Maar een ouderwetse classicus hoor, (...) dus wel degelijk bezig met wat staat er precies.'[116] En Goedewaagen vond de lessen leuk, omdat hij zich nu opnieuw langdurig kon verdiepen in de platonische filosofie – hij bracht met het prepareren van de teksten dan ook een groot deel van de dag door. Schouten voorzag hem steeds van nieuwe boeken rondom het onderwerp en Goedewaagen ontdekte tot zijn verrassing doorlopend weer wat nieuws.[117] Schouten, zelf van onbesproken achtergrond, vormde in zijn relatie met Goedewaagen de laatste handreiking vanuit de naoorlogse samenleving aan hem. Maar Goedewaagen zou de uitgestoken hand nooit aanpakken en volhardde in de ouderwetse meester-pupil verhouding; Goedewaagen vertaalde 'voor' en Schouten stelde de vragen. De meester liet niet na op te merken dat de platonische filosofie voor eenvoudige classici als Schouten zeer moeilijke kost was, die hijzelf natuurlijk zeer goed had doordacht en uitstekend kon overbrengen. Voor een inbreng van Schouten zelf was in de twee uur durende lessen geen ruimte.

Fred Schouten behoorde tot Goedewaagens laatste leerlingen en het beeld dat hem van zijn invalide docent bijbleef was die van een krachtige geest die zijn zieke lichaam overwon.

> 'Berustend in zijn lot, maar als een stoïcijn, het beste ervan makend in de ellendige situatie waarin hij geraakt was. Door bijvoorbeeld met een ijzeren wil en concentratie aan dat manuscript te werken terwijl eromheen stom gewauwel, stomme muziek, stomme... Alles was stom.'[118]

Als docent vond Schouten hem heel goed. 'Hij had natuurlijk autoritaire trekjes, dwingende ogen.' Hij ervoer een latente agressie bij Goedewaagen, die één keer tot uitbarsting kwam toen Goedewaagen naar aanleiding van een door een Joodse filosoof geschreven passage in de tekst vol woede uitriep dat 'Joden ook áltijd in de wereldgeschiedenis chaos veroorzaken!' Schouten was verbijsterd over de onbenulligheid van de uitroep: waar mensen optreden onstaat immers per definitie chaos of orde, en dat ligt aan de mensen, niet zozeer aan afkomst of geloof. Dat Goedewaagen dat decennia na de oorlog nog niet begrepen had, vond hij opmerkelijk. De meester-pupilverhouding stond echter elk gesprek over politiek of het verleden in de weg, en Schouten deed er het zwijgen toe.[119]

---

[114] Interview met F.G.W. Schouten (6 oktober 2008).
[115] NIOD TG 858 inv.no. 28 en 29, Gerubriceerde kaartenbakken met aantekeningen en knipsels; inv.no. 48, Knipsels uit kranten en tijdschriften, veelal uit Elseviers Weekblad.
[116] Interview met F.G.W. Schouten (6 oktober 2008).
[117] PAGjr Ordner Correspondentie, Brieven Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (7 december 1977).
[118] Interview met F.G.W. Schouten (6 oktober 2008).
[119] Interview met F.G.W. Schouten (6 oktober 2008).

Hoewel Goedewaagen openlijk niet over politiek sprak, volgde hij de actualiteit vanuit zijn hoekje in de slaapzaal wel. Over de affaire Aantjes, waarbij Tweede Kamerlid Wim Aantjes in 1978 werd beschuldigd van dienstneming in de *Waffen-SS*, schreef hij: '(…) ik zwijg uiteraard "veelbetekenend" en heb zó mijn gedachten over een en ander…'[120] En toen de promovendus Hans Mulder hem benaderde in verband met zijn dissertatie over kunstenaars in de periode 1930-1945, liet hij Tobie, zonder ook maar een letter van het boek gelezen te hebben, weten: 'Ik ben erg blij met zo'n historische interpretatie, waarin (na al dat geleuter in pers en televisie) eens benaderd wordt "wie es eigentlich gewesen" (…).'[121]

Nadat hij het boek voor zijn verjaardag cadeau had gekregen en het gelezen had, was hij kritischer. Hij vond dat het weliswaar 'een enorme geleerdheid' bevatte, maar toch niet het 'wezenlijke, dat men in die jaren beleefde'.[122] Mulder had volgens Goedewaagen de diepste motieven uit het nationaal-socialisme niet duidelijk gemaakt, een stroming die toch eenvoudige lieden én hoogleraren, rechters en kunstenaars omvatte. Maar Mulder werd geëxcuseerd – hij had alles uit de tweede hand, 'de arme historicus die er nooit bij is'.[123]

Uit zijn archief blijkt hoe hij voor zichzelf keer op keer het gelijk van zijn onwrikbare geloof in het nationaal-socialisme verantwoorde. Hij zou nooit erkennen dat de terreur en het antisemitisme verankerd waren in de ideologie van het nationaal-socialisme. De excessen ervan, allereerst natuurlijk de massavernietiging van de Joden, ontnam hij elke uniciteit door een grote verzameling knipsels aan te leggen van andere gebeurtenissen, waaraan rasconflicten ten grondslag lagen, zoals in Israël en de Palestijnse gebieden, Amerika en Zuid-Afrika. Op die manier schoof hij de verantwoordelijkheid voor zijn daden af op 'de mensheid', die immers in alle tijden dezelfde daden verrichtte.[124]

Na het voltooien van het tweede deel van zijn *Trilogie des Geistes* begon Goedewaagen in Preva aan het derde deel van zijn grote overzichtswerk, *Religionsphilosophie*. Tot zijn vreugde toonde Oskar Hegels, de *Gemeindeleiter* van de Deutsche Unitarier Religionsgemeinschaft in Düsseldorf interesse in de uitgave van zijn levenswerk. Het manuscript bestond echter uit bijna duizend handgeschreven doorslagvellen, die eerst moesten worden uitgetypt. Hegels vond DUR-lid Helga Tietz, die in april 1979 de voorzittershamer van Hegels als *Gemeindeleiterin* zou overnemen, bereid het typewerk te doen. Vanaf de zomer van 1978 sprak Goedewaagen zijn manuscripten op een cassetterecorder in, waarna Tietz de bandjes uittypte. In oktober 1979 bezocht ze Goedewaagen in Preva om met hem de laatste correcties van het uitgetypte manuscript door te nemen. Hegels zocht intussen binnen zijn club naar sponsors om de uitgave van *Trilogie des Geistes* te financieren.

---

120 PAGjr Ordner Correspondentie, Brieven Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (7 november 1978).
121 PAGjr Ordner Correspondentie, Brieven Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (18 januari 1978). Zie ook:PA JM, Brief Mulder aan Goedewaagen (18 mei 1976); Brief Goedewaagen aan Mulder (26 november 1976 en 17 januari 1978).
122 PAGjr Ordner Correspondentie, Brieven Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (2 april 1978). Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*.
123 PAGjr Ordner Correspondentie, Brieven Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (11 april 1978).
124 NIOD TG 858 inv.no. 48, Knipsels over rassenkwesties (1970-1979)

Het plan om Goedewaagens complete levenswerk in boekvorm uit te brengen bleek echter te hoog gegrepen. Hegels kwam niet verder dan de uitgave van het derde deel van *Trilogie des Geistes*, het nog geen honderd pagina's tellende *Religionsphilosophie*, dat onder de titel *Aufruf der Religion, Grundriss der Religionsphilosophie* postuum als inleiding op de rest van het werk zou verschijnen.[125] Het was een klein paperback boekje, dat niet te vergelijken was met de hardcover in linnen gebonden uitgaven van Goedewaagens vooroorlogse werk. Het oogt zeker niet als het eerste deel van een *magnum opus*. Voorin werd een door Truus uitgezocht portret van Goedewaagen afgedrukt. Het is een nogal strenge foto van een oudere man met priemende ogen achter dikke brilleglazen. Volgens Hegels wist de lezer bij beschouwing van deze foto direct, 'dass der Verfasser kein "trockener Wissenschaftler" ist sondern ein Mensch, der das Streben nach dem Wahren, Guten und Schönen glaubhaft darlegte'.[126]

Aufruf der Religion, Grundriss der Religionsphilosophie

'Goedewaagens "Aufruf der Religion" ist vor dem Hintergrund seines Alterswerks zu sehen, in dem er dem Zusammenhang von Religion, Ethos, Gemeinschaft, Kunst und Wissenschaft nachgeht.'[127] Aldus leidde Oskar Hegels het boekje van Goedewaagen in. *Aufruf der Religion* is een pantheistische beschrijving van de begrippen religie, heiligdom, openbaring, geloof en universum. Het laatste deel Universum beslaat de helft van het boekje en is onderverdeeld in de hoofdstukken *Gott*, *Urmutter* en *Das Göttliche*. Goedewaagens onderzoek is beslist niet analytisch van aard, eerder een ontledende beschouwing van duizenden jaren religieuze geschiedenis. Opnieuw openbaarde zich hier zijn encyclopedische nauwkeurigheid, al krijgt het in het zeer beknopte bestek van dit boekje ook iets van een omgevallen boekenkast van religies, geloofsbegrippen, denkers en theologen door alle eeuwen en over de hele wereld heen. Zijn grootste aandacht ging uit naar het pantheisme dat hij afzette tegen het humanisme, waartegen hij door de decennnia heen zijn weerzin trouw was gebleven:

> 'Im vergleich zum Gottesglauben, zur Urmutterreligion und zur Lichtreligion des Emanatismus fehlt den Humanismus infolge seiner monomanen Selbstbeschränkung auf den Menschen die Idee der Geborgenheit und der festbegründeten Sicherheit.[128] Im Humanismus führt der Mensch eine Art abstraktes Inseldasein, das jeder Fühlung mit anderen Wesen des Seins verlustig geht, ja, sich selbst agnostisch den Weg zu ihnen verlegt und sich damit begnügt, im Geiste Voltaire sein Äckerchen zu bestellen und sich als erdgebundene Eintagsfliege in menschli-

125 Tobie Goedewaagen, *Aufruf der Religion. Grundriss der Religionsphilosophie* (Düsseldorf 1980).
126 NIOD TG 858 inv.no. 52, Brief Hegels aan Truus Goedewaagen (17 juli 1980).
127 Goedewaagen, *Aufruf der Religion*, blz. 10.
128 *Emanatismus* is een begrip over het ontstaan van het universum. Het betekent dat het complete universum noodzakelijkerwijs is voortgekomen uit de volkomenheid van God. Hoe verder iets van deze bron is verwijderd, hoe minder goedheid het in zich draagt. Zo onstaat het kwaad.

chen Leben, wie es eben geht, zurechtzufinden. (…) Es mangelt dem humanistischen Menschen an inneren Zusammenhang. Er ist ein andauernd in Einzelheiten zerfallender Mensch, entweder ein buddhistischer ewiger Mensch ohne die Charakteristik der freien Persönlichkeit oder eine freie Person im Sinne des Liberalismus ohne Ewigkeitsbezug und soziale Bindung oder ein nivellierter Mensch im Sinne einer kybernetisierten und uniformierten "Menschlichkeit" ohne Ewigkeit und ohne wahrhafte Freiheit.'[129]

Het pantheisme daarentegen kenmerkte zich volgens Goedewaagen door 'concreetheid'. 'Er ist insofern die philosophisch am meisten durchdachte Religion'.[130]

Zijn uiteenzetting van het pantheisme was goeddeels gebaseerd op Duitse filosofen en denkers als Görland, Kerenyi en Hunke en de anderen op de rechtervleugel van het politieke spectrum. In zijn formulering van het pantheisme volgde hij Sigrid Hunke op de voet: 'Pantheismus [heisst] eine Religion des Mitvollzugs des Menschen am Weltgrund'.[131] Veelvuldig citeerde hij haar verhulde volkse terminologie uit haar werken *Europas andere Religion* en *Das nach-kommunistische Manifest*.[132] Goedewaagen besloot zijn boekje met de voorspelling dat het unitarisme ongetwijfeld nog een belangrijke rol zou spelen bij de verdere ontwikkeling van het pantheisme. Het is deze visie die het boekje niet boven het niveau van een pamflet voor de eigen club zou uittillen; van een serieus te nemen filosofisch werk kon geen sprake zijn.

Goedewaagen zou de publicatie van het eerste deel van zijn levenswerk niet meer meemaken. Hij overleed geheel alleen in de vroege avond van 4 januari 1980, aan een hartstilstand in de slaapzaal van Preva. Truus had hem voor het laatst tijdens haar nieuwjaarsbezoek van 2 januari gezien. De crematie was op Nieuw Eykenduynen in Den Haag waar ook zijn as werd verstrooid. Er waren enkele tientallen belangstellenden, onder wie verschillende oud-leerlingen. Janna hield een door Truus geschreven toespraak waarin ze het huwelijk met haar 'Tommie' mooi samenvatte als 'een persoonlijk leven dat een zeldzame eenheid en verknochtheid werd, een heel bijzondere kameraadschap die rust en vrede gaf in ons bestaan. Wij waren in dit leven twee reiskameraden, voelden ons door trouw, schoonheid en liefde altijd veilig bij elkaar. We waren blij en dankbaar voor eenvoudige geneugten.'[133] Nog eenmaal klonk de piano, in het tweede, langzame, deel van Mozarts pianoconcert KV414. '…het hoofdthema gaat helemaal in tegenbeweging, de handen gaan helemaal naar elkaar toe en dan weer van elkaar af. Dat vond ik (…) op een aantrekkelijke manier iets te maken hebben met die man,' herinnerde Tobie zich.[134]

[129] Goedewaagen, *Aufruf der Religion*, blz. 89.
[130] Goedewaagen, *Aufruf der Religion*, blz. 91.
[131] Goedewaagen, *Aufruf der Religion*, blz. 95.
[132] Sigrid Hunke, *Europas andere Religion. Die Überwindung der religiösen Krise* (Düsseldorf 1969) en *Das nach-kommunistische Manifest. Der dialektische Unitarismus als Alternative* (Stuttgart 1974).
[133] PAGjr, Toespraak Truus Goedewaagen (9 januari 1980).
[134] Interview met Tobie Goedewaagen (20 maart 2008).

Het NRC Handelsblad plaatste een necrologie over twee kolommen, met als kop 'Oprichter Kultuurkamer overleden' en als laatste zin '…een rol van betekenis heeft hij [na de oorlog] niet meer gespeeld.' Mocht dat in Nederland de zienswijze zijn, in Duitsland bij de unitarier zag men dat een tikkeltje anders. In de Unitarische Blätter plaatste Oskar Hegels een overlijdensadvertentie met de tekst 'Er war ein grosser Denker, ein edler Mensch. Sein Werk zu erhalten und allen Unitariern zugänglich zu machen, bleibt uns verpflichtende Aufgabe.'[135]

Een paar dagen later vond Truus bij het opruimen van Goedewaagens spullen in Preva een vodje papier met een gedicht, geschreven in zijn laatste levensuren.

's Nachts tast ik weerloos waakzaam naar de randen
Van mijn vereenzaamd bed en fluister, fluister
Diep in de donk're holte van mijn handen
De liefste namen van mijn land en luister
En hoor de uren zwijgen door het duister.

Maar in de morgen tuur ik uit een toren
De verten in en zoek een horizon
Van blauwe bergen in een gouden gloren –
mijn heilig land, waar, bij een kleine bron,
Ik eens, verrukt, die vreemde reis begon.[136]

[135] PAGjr, Overlijdensadvertentie, *Unitarische Blätter v/h Glaube und Tat*, jrg. 31 heft 2 (februari 1980).
[136] Volgens Truus schreef Goedewaagen dit gedicht in de nacht van zijn overlijden. PAGjr, Ordner Correspondentie, Brief Truus Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (19 januari 1980). PAGjr, Portefeuille Goedewaagen, handgeschreven gedicht (4 januari 1980).

SLOTBESCHOUWING

Moraliserende geschiedschrijving of aandacht voor motieven?

Het is 25 jaar na de bevrijding. Aan de Gouden Bocht van de Amsterdamse Herengracht ligt een werkkamer met uitzicht op een stadstuin. Haaks op het raam staat een houten bureau met eenvoudige kantoorstoel, tegen de wanden houten magazijnstellingen met ordners, foliomappen en naslagwerken. Een rechthoekige vergadertafel met eromheen zes met grove stof beklede stoelen. Aan de zijkant van een van de stellingen hangen een wat verfomfaaide beige regenjas van een duur Brits merk en een alpinopet aan een grote haak. Naast het bureau staat een bruin leren aktentas, op het opgeruimde bureau ligt een ongelijnd schrijfblok, wat schrijfgerei en een stapel archiefkaartjes. Aan de rand van het bureau staat een zware glazen asbak met pijphouder, een blik pijptabak van het merk Mac Baren, 'scottish blend high quality', en een bakelieten telefoon. De kamer oogt leeg en kleurloos; bruintinten overheersen in de sobere inrichting. Foto's van familieleden of vrienden zijn nergens te bekennen. Het enige persoonlijke is een houtskooltekening van een boerderij omringd door hoge bomen, die in een ongeverfde houten lijst achter het bureau hangt. De kamer moet van een ambtenaar of archivaris zijn, wars van enige luxe of franje, die zijn privéleven volledig afschermt van zijn werk.

Eigenlijk was aan niets in deze kamer te zien dat de chef en latere directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Dr. Louis (Loe) de Jong, hier decennialang kantoor hield.[1] Het meest individuele aan de kamer was de doordringende lucht van zoete pijptabak die er altijd hing. Hij schreef er het grootste deel van zijn veertiendelige levenswerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. De Jong was fameus om zijn strakke dagindeling als hij aan zijn manuscript werkte. Van half negen 's ochtends tot zes uur in de namiddag schreef hij gestaag door. Hij onderbrak zijn werk hooguit voor de post, die om stipt tien uur gebracht diende te worden en voor een boterham tussen de middag, maar hij bleef dan achter zijn bureau zitten. Hij wilde op die dagen niet gestoord worden. 'Je moest wel heel flink en stoer zijn om dan zijn kamer in te lopen,' herinnert zijn toenmalige secretaresse zich.[2]

's Avonds werkte hij niet, ook thuis niet. Als hij iets na zessen de instituutsdeur achter zich had dichtgetrokken, liet hij de oorlogsgeschiedenis achter zich. Hij 'compartimentaliseerde' zijn leven; [3] door van de oorlog een ambtelijk 'werk' te maken kon hij het scheiden van zijn leven en van zijn eigen oorlogsgeschiedenis van een vermist geraakte tweelingbroer en vele vermoorde familieleden.

De bezoeken die De Jong vele jaren eerder aan Goedewaagen in zijn Scheveningse cel had gebracht, werden door Goedewaagen niet geretourneerd aan de Herengracht. Daar was ook geen aanleiding voor. Met 'oral history' had De Jong niet veel op. Hij hield er in het

[1] Beschrijving gebaseerd op een interview met Monique van Kessel (14 juni 2011) en beeldmateriaal van de kamer van De Jong uit het archief van het NIOD.
[2] Schriftelijke mededeling Monique van Kessel (28 juni 2011).
[3] De term 'compartimentaliseren'wordt in een andere betekenis gebruikt door Abram de Swaan. Zie Abram de Swaan, 'Moord en staat', *NRC Handelsblad* (20 december 2003).

algemeen niet van om te moeten luisteren naar anderen. Daar had hij geen tijd voor,[4] hij schreef liever. Het is niet bekend of de twee elkaar na 1952 ooit nog gesproken hebben.

Wel is zeker dat Goedewaagens autobiografie op het bureau van De Jong heeft gelegen, want De Jong putte er diverse keren uit, om te beginnen voor het eerste deel van zijn *Koninkrijk*, dat een uitgebreide beschrijving van Mussert bevatte. Treffend is de overeenkomst in het werkethos dat beiden aan de dag legden, hun plezier in het uiteenzetten van hun gedachten op papier en de heldere, meeslepende schrijfstijl. Daarna houdt elke vergelijking op; waar De Jong na 1969, in het bijzonder door de media, gevierd werd als een van Nederlands meest vooraanstaande historici die met ijzeren regelmaat op voorhand al een nieuw meesterlijk boekwerk over de oorlogsgeschiedenis afleverde, daar was Goedewaagen met zijn vrijwel voltooide, maar onuitgegeven manuscript van *Trilogie des Geistes* volstrekt betekenisloos gebleven en in vergetelheid geraakt.

Begin jaren zeventig werkte De Jong aan het vijfde deel van *Het Koninkrijk*, dat in 1974 zou verschijnen. In het hoofdstuk over de gelijkschakeling besteedde hij uitgebreid aandacht aan Goedewaagen en zijn departement, de Kultuurkamer en de Kultuurraad en gaf hij een beschrijving van Goedewaagens levensloop en karakter. Dit deel kende, evenals de voorgaande delen, een sterk moralistische inslag, waarbij deze instanties uiteraard vanuit bezettingsperspectief werden aangeduid, als instrumenten van de vijand. Ook ditmaal nam De Jong de collaboratie zeer uitgebreid de maat. De Jong noemde Goedewaagen ‘een creatuur van de bezetter’ met een ‘on-Nederlands’ doel, maar gaf in één adem door toe dat Goedewaagen ‘euvelen in de Nederlandse samenleving’ had opgeheven die ‘al tientallen jaren tot kritiek geleid hadden’. Weliswaar was zijn subsidiebeleid voor de kunsten ‘naar de omvang een *novum*’, maar De Jong vond het Goedewaagens ‘tragiek dat er maar weinigen waren die hem dat alles in dank afnamen’.[5] Hij vermeldde niet dat het overgrote deel van de kunstenaars maar al te graag gebruik gemaakt had van de subsidies.

De Jongs oordeel over Goedewaagens positie en karakter was wezenlijk anders dan de sfeer die zijn correspondentie met Goedewaagen uit de jaren 1949-1952 uitstraalt. De positieve, opbouwende toonzetting van De Jong uit de beginjaren van het RIOD – toen hij erop gebrand was getuigenissen van collaborateurs voor de collectie te verwerven – had plaatsgemaakt voor een kritisch, hard en scherp veroordelend standpunt jegens alle collaborateurs, dus ook Goedewaagen. Waarom deed De Jong dit? Had dat te maken met zijn persoonlijkheid, zoals sommigen beweren, die een aangenaam privécontact strict gescheiden hield van de vooropgezette grote lijn in zijn geschiedwerk? Of had zijn gedachtengang door het gestage onderzoekswerk sinds het midden van de jaren vijftig een ontwikkeling doorgemaakt in de richting van een steeds sterker moreel oordeel over het goede en het foute in de oorlogsgeschiedenis?

Het antwoord is dat De Jong het establishment met graagte aan zijn oordeel onder-

[4] In dit algemene beeld past het dat De Jong weinig aandacht besteedde aan zijn Rotterdamse hoogleraarschap en vrijwel nooit deelnam aan bijeenkomsten van de KNAW. Schriftelijke mededeling Johannes Houwink ten Cate (31 oktober 2011).
[5] De Jong, *Het Koninkrijk* 5, blz. 767.

wierp. Ook hij was een kind van de jaren zestig. In zijn Rotterdamse oratie, in 1967, had hij zijn taak als volgt geformuleerd: 'Zeker is het [naast de weergave van de feiten] ook [de opdracht van de historicus] dat verleden te toetsen aan de normen van het eigen morele oordeel – een toetsing die in de eerste plaats moet worden toegepast op allen die leiding uitoefenden. Zij stonden hoger dan gewone mensen – men mag aan hen ook hogere eisen stellen.'[6] Goedewaagen had zichzelf gerekend tot de nieuwe leiders van de nieuwe orde, dus dan diende hij daarop volledig afgerekend te worden.

Het vastomlijnde idee van goed en fout, dat in de decennia na de oorlog het historische debat over de bezetting domineerde, werd zeker niet alleen door De Jong geïnitieerd. Het was in eerste instantie het gevolg van het al in de jaren dertig vigerende beeld van de NSB als rancunepartij en de misdaden uit de bezettingstijd zelf, toen NSB-ers samenwerkten met de Duitsers en deelnamen aan terreurdaden tegen de bevolking. De naoorlogse rechtspleging ging uit van die criminele en politiek-landverraderlijke aspecten van het NSB-lidmaatschap. De ideologie van het nationaal-socialisme en de politieke motieven van de daders, met name van intellectuelen als Goedewaagen bleven in de rechtspleging grotendeels buiten beschouwing.

In die eerste jaren was het beleid gericht op berechting en bestraffing, maar ook op reïntegratie van de voormalige collaborateurs. De benadering was pragmatisch, waarbij de nadruk lag op het herstel van de rechtsstaat en van voormalige NSB-ers werd geëist dat ze alle banden met het nationaal-socialisme zouden verbreken om hun plaats in de Nederlandse samenleving weer te kunnen innemen. Toen dit proces rond 1950 voor de grootste groep van voormalige collaborateurs was afgerond, veranderde in de loop van de jaren vijftig het politiek-criminele beeld van collaboratie. Collaborateurs werden gezien als zwakke figuren die het nationaal-socialisme aanhingen omdat de samenleving hen in de crisisjaren voor de oorlog geen soelaas had geboden. In de wederopbouwjaren kwam die uitweg er wel en was het nationaal-socialistische gedachtengoed overbodig en politiek vleugellam geworden, zo was de gedachte.

Het algemene beeld was dat van het verzet als de meest nobele expressie van de nationale identiteit, van het vrije en democratische karakter van de Nederlandse samenleving, terwijl collaboratie als de pathologische afwijking van een specifieke groep zwakkelingen beschouwd werd.[7] In dit beeld was geen ruimte voor de groep van intellectuelen, die uit ideologische motieven had gekozen voor het nationaal-socialisme, en niet als ontspoord of opportunistisch kon worden weggezet. Goedewaagen was beslist niet de enige nationaal-socialistische intellectueel, wiens idealen wortelden in het anti-democratisme en fascisme uit de jaren twintig, en die weliswaar niet openlijk, maar wel hardnekkig vasthield aan de idealen van weleer.

Hoe ging Goedewaagen zelf om met het nationale beeld van de nationaal-socialist en het nationaal-socialisme in het naoorlogse Nederland? Enerzijds bevestigde hij de beeldvorming rond voormalige NSB-ers: in zijn autobiografie gebruikte hij de in die jaren gang-

---

[6] L. de Jong, *Een sterfgeval te Auswitz* (Amsterdam 1967), blz. 27.
[7] Romijn, 'The image of collaboration in post-war Dutch society', blz. 316.

bare typologieën in zijn beschrijvingen van zijn voormalige NSB-collega's. Veelvuldig gebruikte hij termen als 'sluw' en 'bemoeiziek', 'verstoken van mensenkennis' en 'geestelijk beperkt', termen die veel later overigens in de beschrijvingen van anderen over hemzelf als een boemerang bij hem terug zouden komen.[8] Ook liet hij zich in de gevangenis kennen als iemand die erkende dat hij fouten had gemaakt en oprecht berouw toonde – men vond dat ook blijken uit zijn autobiografie. Anderzijds onttrok hij zich, eenmaal vrijgekomen, aan reïntegratie in de samenleving. Hoewel die samenleving hem beslist niet met open armen ontving en zijn mogelijkheden om op de arbeidsmarkt op zijn eigen niveau aan de slag te komen vrijwel nul waren, was hij zelf ook niet geneigd om zijn politieke visie te heroverwegen. Integendeel, in de jaren vijftig zocht hij actief aansluiting bij andere voormalige nationaal-socialisten die net als hij hun oude idealen koesterden.

Men kan zich afvragen of de zuivering en het reïntegratiemodel op de 'elite' van intellectuelen wel het gewenste effect heeft gehad. Ging men niet teveel uit van collaborateurs als gemankeerde figuren en had men niet te weinig oog voor de ideologische standpunten van deze groep, standpunten die ze, noch door internering, noch door uitsluiting, zomaar zouden prijsgeven? Het is wellicht ook een al te optimistische gedachte geweest dat het nationaal-socialisme na de wereldwijde oorlogsmisdaden, terreur en miljoenen slachtoffers verstoken zou blijven van volgelingen, en zeker als men die het zwijgen zou opleggen. Dat toch niet alle voormalige nationaal-socialisten van hun geloof gevallen konden zijn, en dat velen van hen aan hun idealen moeten hebben vastgehouden, is nog een openstaande kwestie in de geschiedschrijving. Sinds het onderzoek naar collaboratie is opgenomen in het bredere kader van de sociale en politieke geschiedschrijving van de twintigste eeuw is er ook de mogelijkheid gekomen om de ideologische drijfveren van voormalige collaborateurs te onderzoeken en ook na te gaan, in hoeverre deze figuren zich na de oorlog buiten het vizier van de samenleving nog verenigden in hun zoektocht naar een nieuwe basis voor de oude idealen, zoals dat ook in een groter verband in Duitsland gebeurde.

In dit onderzoek is de goed/fout-vraag geen punt van discussie geweest. Goedewaagen was op en top een handlanger van de Duitsers, werkte actief mee in het bezettingsbestuur, was lid van de NSB en begunstigend lid van de SS en in die zin een landverrader. Tot zijn dood is hij nationaal-socialist gebleven. Daarover behoeft geen twijfel te bestaan. Wat fascineert, is dat Goedewaagen niet tot een willoze groep van crisisslachtoffers behoorde, noch ontspoord of gemankeerd was, maar behoorde tot de groep van intellectuelen die vanaf medio jaren dertig voor zichzelf een leidende positie in de Nederlandse wetenschap en politiek zag weggelegd. Wat dreef deze intellectuelen om zich over te geven aan het nationaal-socialisme, een ideologie die alle verworvenheden van de Verlichting terzijde schoof? Hoe valt Goedewaagens levenslange keuze te verklaren uit zijn persoonlijke en academische ontwikkeling en op welke wijze is die keuze in te bedden in het Westerse beschavingsideaal?

Om een goed beeld te krijgen, is Goedewaagens biografie onderzocht in de context van de tijd waarin hij geleefd heeft. Zijn leven overspande het grootste deel van de twintigste

[8] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, zie onder meer blz. 74-76, 85, 210, 229.

eeuw; hij beleefde naast twee wereldoorlogen een veelheid aan ontwikkelingen, stromingen en geloofsrichtingen, op cultureel, politiek en technisch vlak. Wat was in deze alomvattendheid voor hem de historische werkelijkheid? Er is niet altijd een duidelijke scheiding aan te brengen tussen biografie en geschiedenis, tussen de feitelijke gebeurtenissen en Goedewaagens beeld van de realiteit.

In het onderzoek heeft het streven naar een met historische bronnen bewijsbare realiteit steeds voorop gestaan. Een objectieve realiteit is voor elke historicus een utopie, niet alleen omdat een groot deel van het feitenmateriaal voor velerlei uitleg vatbaar is en niet altijd uit hard bewijs bestaat, maar ook omdat geen enkel individu volledig kenbaar is. Als de mens zichzelf al niet kent – en dat mogen we toch vrij algemeen aannemen – , hoe kan hij dan een ander volledig doorgronden? De biografie is een paradoxale opgave voor een biograaf, waarin, om nogmaals met Sem Dresden te spreken, 'het verleden schijnbaar weer tot heden wordt gebracht, een werkelijk leven verteld en niet geleefd wordt.'[9] Het emotionele, politieke en materiële leven van Goedewaagen is gereconstrueerd aan de hand van tijdsgebonden bronnenmateriaal, veelal afkomstig van hemzelf, gesprekken met mensen die hem een deel van zijn leven hebben meegemaakt en hem goed of oppervlakkig kenden, en de visie van andere historici op hem en zijn tijd. Dit materiaal leidde tot een verhaal van dit leven, waarin de waarheid voor zover mogelijk bewijsbaar waar is, maar niet de enige juiste hoeft te zijn.

Het karakter van Dr. Tobie Goedewaagen

Wie was, volgend uit de geschreven en mondelinge bronnen, Dr. Tobie Goedewaagen? Wat kenmerkten zijn persoonlijkheid en karakter? Zijn biografie laat een man zien van goede afkomst en grote intelligentie. Zijn gedegen opvoeding, universitaire opleiding en materiële welvaart creëerden de context waarbinnen hij zich kon laten gelden. Zijn levensloop laat echter zien dat persoonlijk én maatschappelijk succes uitbleef: hij bleek niet in staat binnen zijn gezin de autoriteit van *pater familias* te verkrijgen; zijn eerste huwelijk eindigde binnen tien jaar in een dramatische scheiding; hij kreeg niet de mogelijkheid zijn zoon en stamhouder zelf op te voeden; hij bereikte binnen de kringen van de wetenschap niet het gewenste, hoogste, niveau van hoogleraar anders dan door een politieke benoeming; zijn door de bezetter op touw gezette carrière als hoogste ambtenaar eindigde voortijdig met een politiek gedreven ontslag; zijn naoorlogse leven als denker en leraar haalde hem niet uit de marge van de samenleving waarin hij door zijn oorlogsverleden terechtgekomen was; tot slot slaagde hij er niet in met het door hem geschreven filosofisch levenswerk een handboek na te laten dat voor het nageslacht zijn naam zou vestigen.

De oorzaak van de mislukkingen in zijn levensloop is primair te vinden in zijn karakter. Goedewaagen was weliswaar ambitieus en eerzuchtig, ijverig en energiek, en gedreven door zijn utopische ideaal van een maakbare wereld waaraan hij actief een bijdrage wilde en kon leveren, maar tussen wat hij wilde en wat hij kon zat een spanning die zijn leven

[9] Dresden, *Over de biografie*, blz. 84.

zou bepalen. Zijn gedrag werd gekenmerkt door een grenzenloos zelfvertrouwen en daadkrachtig optreden, maar ook een pijnlijk gebrek aan fijngevoeligheid en een neiging tot ijdelheid – hij wilde graag gezien en gehoord worden, maar toonde nauwelijks betrokkenheid bij zijn omgeving. Hij maakte zich te weinig druk over hoe hij zijn denkbeelden moest realiseren en hij hield zich niet bezig met het winnen van anderen voor zijn visie en plannen. Wist hij wellicht te goed dat zijn utopische wereld onbereikbaar zou blijven?

Goedewaagen rationaliseerde zijn hele leven en denken. Hij had een heilig eigen gelijk en was overtuigd van de volstrekte juistheid van zijn zienswijze, of het nu ging over filosofische vraagstukken of de toekomst van zijn kinderen. Als zijn autoriteit van opvoeder, wetenschapper, publicist of politicus werd betwist door zijn kinderen, zijn vrouw of zijn ambtenaren, dan reageerde hij furieus en hooghartig. Op die momenten liet hij zich meeslepen door ongeremde emoties. In zijn autobiografie bekeek hij zijn leven als door een microscoop en gaf hij minutieuze en gedetailleerde beschrijvingen, maar toch was hij niet in staat om op dit punt op zichzelf te reflecteren.

Goedewaagen schreef in zijn autobiografie meermalen dat hij een 'kern' had die hem zekerheid in het leven bood en de standvastigheid van zijn karakter bepaalde; zo was dat in zijn jeugdjaren, zijn '*Prolog im Himmel*', al beslist, meende hij. Nadere beschouwing laat echter zien dat die kern een aantal keren in zijn leven wijzigde, en altijd ingegeven werd door en onder invloed van anderen. Hij bleek nauwelijks in staat om zijn eigen, oorspronkelijke gedachten te formuleren. Bepalend voor zijn levensloop was de invloed van achtereenvolgens Just Havelaar, Bernard Ovink, Albert Görland, Arthur Seyss-Inquart en Sigrid Hunke. Hun visies en denksystemen zorgden voor de vervulling van zijn kern, zodat die kern achtereenvolgens bestond uit overwegend de ideeën van Marx, Kant, Nietzsche, Hegel, het racisme en de eugenetica, het nationaal-socialisme en het pantheisme. Hij profileerde zich op deze wijze steeds met een andere kern, die hem in zijn ogen tot een sterke denker maakte, maar hem in wezen niet verder brachten dan een levenslang zoeken naar levensvervulling. De crux van zijn persoonlijkheid zit in die bovenmatige gevoeligheid voor de ideeën en denksystemen van anderen. Die had hij nodig omdat hij een gerechtvaardigde twijfel had over de waarde van zijn eigen intellectualiteit. Die twijfel uitte zich in geldingsdrang, zowel in zijn werk als in zijn privéleven.

Overigens is het leunen op de denksystemen van anderen een karaktereigenschap die in het ondernemersmilieu op hoge waarde geschat wordt: een goede bankier bijvoorbeeld dient niet op de troepen vooruit te lopen maar te reageren en te anticiperen op de lopende ontwikkelingen op de beurs en op de reacties van andere bankiers op die koersen. Dat maakte zijn vader Cornelis Tobie ook tot zo'n succesvolle bankier. Met die van zijn vader geërfde eigenschap betoonde Goedewaagen zich een echte nazaat van de ondernemersfamilie Goedewaagen, alleen bleek de academische wetenschap hele andere eigenschappen te prefereren, zoals denkkracht en overredingskracht, oorspronkelijkheid en vooruitstrevendheid. Met zijn ondernemersmentaliteit wist Goedewaagen de zaken rondom het academisch leven uitstekend te ondervangen, zoals de organisatie van filosofen in verenigingen en studiekringen. Zijn overredingskracht maakte hem tot een goed docent, die de zaken op

een rijtje had en deze ook goed kon overbrengen. Als primus inter pares onder zijn topambtenaren van de afdeling Kunsten van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten was hij eveneens een inspirerende wegbereider, die in korte tijd veel op stapel had gezet. Hij miste echter de denkkracht van de echt grote filosoof, wiens ideeën tot lichtend voorbeeld van de generaties na hem dienen.

Dat hij in de vooroorlogse academische wereld gewaardeerd werd had te maken met de statuur van de filosofische wetenschap in Nederland. Geen van de negentiende of twintigste eeuwse Nederlandse filosofen kon tippen aan de statuur van Nietzsche of zelfs maar Ernst Cassirer – er waren slechts 'kleine' denkers aan 'kleine' faculteiten. De wijsbegeerte had in de academische wereld hooguit de betekenis van een hulpwetenschap. Nederland was dus geen land van denkers en de denker die met veel ambitie zijn weg zocht, werd gezien en gehoord. Zo ook Goedewaagen. Dat hij desondanks geen hoogleraar werd had met zijn karakter te maken. Door zijn zwakke omgevingsoriëntatie maakte hij voortdurend beoordelingsfouten, omdat hij conflicten zoals met Ovink niet zag aankomen en er door overdonderd werd – zijn tactisch inzicht was nul. Vervolgens bleef hij volharden in zijn standpunt, het conflict bleef onopgelost en hij kon zijn beoordelingsfout niet meer corrigeren.

Goedewaagens drijfveren in het leven werden al met al bepaald door een gespannen verhouding tussen zijn academische idealen en persoonlijke eigenschappen. Hij stelde hoge eisen aan het leven en aan zijn idealen, om ze vervolgens betekenisloos en onhaalbaar te maken door de wijze waarop hij zichzelf in de weg zat. Dit was het contrast tussen zijn persoonlijke zelfverzekerdheid en de leegte in zijn intellectuele vermogens.

Het nationaal-socialisme als beschavingsideaal

Goedewaagens keuze voor het nationaal-socialisme komt voort uit zijn academische en persoonlijke ontwikkeling. In zijn filosofische denken had hij zich tot een steeds kritischer neokantiaan ontwikkeld, en hij was in zijn sas met de provocatieve sfeer en polemiek die hij met die houding in de academische kringen opriep. Zijn breuk met Ovink, zijn leidsman in het neokantiaanse gedachtengoed, maakte de weg vrij voor controversiëler filosofieën, zoals die van Nietzsche, wiens werk in neokantiaanse kringen niet als wetenschap maar als levenstijl werd betiteld. Nietzsches visioen van de *Übermensch* bracht hem op het pad van de racisten en de eugenetici, maar was ook zijn antwoord op het nihilisme, ontstaan nu het aloude godsgeloof met de daaraan verbonden traditionele waarden in een samenleving niet meer vanzelfsprekend was. Nietzsche trok dus het beschavingsideaal van de Verlichting al in twijfel en in samenhang met de politieke gebeurtenissen van 1933 wekte dit Goedewaagens interesse voor een nieuw beschavingsideaal, waarin hij, na zijn afwijzing als hoogleraar, meende een actieve rol te kunnen spelen. Zijn politieke stellingname voor het nationaal-socialisme bracht hem ertoe om zich te oriënteren op Hegel, de filosofisch belangrijkste inspiratiebron van het nieuwe gedachtengoed, nadat hij die in eerdere jaren vanuit zijn kantiaanse wetenschapsopvatting had afgedaan als een te verfoeien 'wereldbeschouwing'.

De Verlichting had beginselen voortgebracht als gelijkheid en gelijkwaardigheid, tolerantie, rechtvaardigheid en vrijheid van en voor alle mensen. Deze stroming vormde na de

Renaissance de basis onder de huidige Westerse wereld met zijn rechtstaten, scheiding tussen kerk en staat en democratieën. De hooggestemde idealen van de Verlichting werden door rechtse intellectuelen als Ortega y Gasset en Spengler gedemaskeerd als decadentie, intellectualisme en hypocrisie van het humanisme, omdat ze de werkelijke aard van de mens ontkennen. De Gobineau noemde het Verlichtingsdenken 'een kinderlijke passie voor gelijkheid'; mensen waren immers van nature raciaal ongelijk. Het gelijkheidsbeginsel was een dwangmatige gedachte, een teken van degeneratie van de rassen die was ontstaan door rasvermenging. De Gobineau achtte ook volkeren ongelijk – de een verovert het gebied van de ander, neemt de macht, vermengt zich met het aldaar al levende ras en zodoende sterven zuivere rassen uit en gaan hoge beschavingen ten onder.

Volgens het rechtse intellectualisme was de oorzaak van het verval van de Westerse beschaving ontstaan door de pogingen van de mens om de natuur te begrijpen, te objectiveren. De Verlichting had geleid tot rationalisering en beheersing van de natuur en de mens. De mens had zijn individuele betekenis verloren en diende alleen nog als productiewerktuig in een geïndustrialiseerde samenleving. Maar door het eigen waardeverlies raakte de mens in tegenspraak met zichzelf, met zijn verstand en zijn objectiveringen. De ene paradox (de mens met zijn eigen verstand), ingebracht door de rechtse intellectuelen en overgenomen door de nationaal-socialisten, werd nu ingeruild voor de andere, namelijk die van de strijd van de intellectueel met zichzelf als intellectueel. Immers, het nationaal-socialisme bejubelde niet de ratio, maar de aloude oerkrachten, de 'natuur' van de mens, het instinct en het gevoel, die nu juist in de Verlichting waren uitgebannen. Om die paradox op te lossen, onderdrukten nationaal-socialistische intellectuelen hun gevoelens door objectiveringen te maken van het intellect – ze onderdrukten simpelweg hun verstand.

In dezelfde lijn was het nationaal-socialisme voor Goedewaagen het nieuwe beschavingsideaal, al beschreef hij zijn visie in andere bewoordingen. Hij zette zich af tegen wat hij noemde het humanisme dat ontaard was in individualisme, liberalisme en communisme. Ook hij zag een onomkeerbaar verval in de Westerse beschaving na de oorlog van 1914-1918, waarop alleen het nationaal-socialisme met zijn utopisch visioen van een Nieuw Europa het juiste antwoord bood. Het bleef de rest van zijn leven bij hem als een onwrikbaar geloof, waarin hij tal van waarden vond, die hij in zijn werk als filosoof en in zijn interesse in de klassieke oudheid al jaren bestudeerde: het gemeenschapsdenken in de klassieke Griekse wereld, de staat als dominante factor en hoeder van de gemeenschap, de individu ondergeschikt aan het volk met zijn geschiedenis en cultuur. De bevlogenheid en ernst waarmee Goedewaagen zijn visie op dat nieuwe geloof uitte in onder andere het weekblad De Waag zijn opmerkelijk te noemen.

Als voorstander van de nationaal-socialistische staat werkte Goedewaagen actief mee aan de totstandkoming ervan. Zijn beschavingsideaal komt het duidelijkst naar voren in zijn cultuurbeleid, met name in zijn ideeën over de verbetering van de sociale en economische omstandigheden van de kunstenaars. Hij had een sterk vooruitgangsgeloof en wist als een van de weinigen helder en visionair zijn ideeën over de nieuwe cultuur op papier te zetten. De achterliggende gedachte voor Goedewaagen was niet zoals bij Goebbels zuiver

propagandistisch van aard, maar de overtuiging dat een samenleving geen waarde had, geen intrinsieke inhoud, zonder kunst. Dat is ook terug te zien in zijn gematigde opstelling tegenover *entartete* kunst en zijn bewondering voor kunstenaars die niet nationaal-socialistisch waren. Zolang de kunstenaars Arisch waren, zou de overtuiging vanzelf komen, zo dacht hij. Het was om die waarde dat een staat zich verplicht diende te voelen om de kunsten en haar kunstenaars te steunen, zowel moreel als financieel.

Het nationaal-socialisme gaf hem ten slotte de kansen die de door hem verafschuwde liberale en democratische vooroorlogse maatschappij hem onthouden had: de mogelijkheid zijn visie concreet in praktijk te brengen. Het bezettingsbestuur gaf hem ook status en aanzien en de begeerde positie in de wetenschap. Het was niet de NSB, waar Goedewaagen voor viel, zodat hem in dit opzicht geen opportunisme te verwijten valt. Hij viel wel als een blok voor de intelligentie en intellectuele vermogens van Arthur Seyss-Inquart, voor hem bij uitstek dé personificatie van de Duitse bezettingsmacht in Nederland. Hij is dan ook blijvend blind geweest voor de misdadigheid van de bezettingsmacht; terreur en vervolging pasten immers niet bij het beeld dat Goedewaagen had van de rationele, redelijke en kunstminnende persoonlijkheid van Seyss-Inquart.

In zijn functie van secretaris-generaal van het DVK kon hij de idealen, die hij jarenlang had gekoesterd en gedetailleerd had uitgewerkt, in praktijk brengen. Dat hij in deze functie de zeggenschap kreeg over de beroepsgroep en kunstenaars als Adriaan Roland Holst, John Rädecker en Toppie Bendien, met wie hij in vroegere jaren innige banden had gehad en die hem in zijn ogen hadden afgewezen, zal hem in zijn ijdelheid gestreeld hebben en hem harder hebben laten lopen. Niet alleen kon hij de armzalige sociaal-economische positie van de Arische cultuurdragers daadwerkelijk verbeteren, ook kon hij in die daadkracht aan hen zijn ware, sterke aard tonen en zich ten overstaan van de gehele samenleving laten gelden.

Er is in Goedewaagens opvatting van beschaving een onoplosbare contradictie te bespeuren. Niet alleen wilde hij zijn ideaal met steun van de vijand verwezenlijken in een autoritaire staatsvorm, maar vooral formuleerde hij de nieuwe beschaving als een door racisme gedomineerd begrippenstelsel. In die gedachte beoordeelde hij zichzelf als Arier superieur aan anderen, en plaatste hij zichzelf bovenaan de pikorde in de mensheid, zo die bestaat. Ieder ander vormde een bedreiging. Niet-Arische mensen, in casu Joden, aziaten en zwarten, wilde hij letterlijk uitsluiten, uit de samenleving uitbannen. Het uitsluiten van mensen op grond van ras, uiterlijk, intelligentie, huidskleur en lichaamskenmerken is nu juist een van die 'lagere' instincten waarmee de beschaving in de achttiende eeuw had afgerekend in het gelijkheidsbeginsel. Dat beginsel was voor Goedewaagen ondergeschikt aan het ideaal van een nieuwe Europese gemeenschap bestaande uit geteelde 'nobele' mensen. In die overtuiging stond hij op één lijn met die van *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler.

Van een weldenkende intellectueel zou men mogen verwachten dat hij deze contradictie in zijn denken zou doorzien. Maar Goedewaagen leed aan 'ideologische bijziendheid', een zodanig sterk geloof in de ideologie van het nationaal-socialisme en in de merites van het eigen politieke standpunt dat hij de feiten totaal uit het oog verloor. Of, om in termen

van visie te blijven: hij had een blinde vlek voor de excessen die de uitwerking van het nationaal-socialisme met zich meebracht. Een euvel waar ook andere intellectuelen aan leden, en niet alleen nationaal-socialisten. Zo sloten ook veel communisten hun ogen voor de ongerijmde slachtingen die onder het mom van 'hervormingen' werden aangericht onder de volken in Oost-Europa, de Sovjet-Unie en China in de voor- en naoorlogse jaren.

In het licht van de verworvenheden van de Verlichting verviel Goedewaagen met zijn racistische opvattingen eigenlijk tot het soort barbarisme dat hij nota bene de in zijn ogen inferieure rassen zelf verweet. Hoewel hij persoonlijk niet verantwoordelijk was voor het barbarisme van Auschwitz, Belzec, Sobibor en Treblinka, en vermoedelijk vóór het einde van de oorlog niet eens van het bestaan van vernietigingskampen op de hoogte was – feit is dat de Westerse beschaving in de eerste helft van de twintigste eeuw in beide wereldoorlogen haar Verlichtingsbeginselen verloor. Dan Diner gaf daar de term *Zivilisationsbruch* aan: '(...) indem Menschen der bloßen Vernichtung wegen vernichtet werden konnten, wurden auch im Bewußtsein verankerte Grundfesten unserer Zivilisation tiefgreifend erschüttert – ja gleichsam Dementiert.'[10] Het nationaal-socialisme lag aan de basis van deze beschavingsbreuk; zonder deze ideologie was het zover niet gekomen.

Toen Goedewaagen de details van de jodenvernietiging te weten was gekomen, had hij afstand kunnen nemen van het door hem aangehangen cultuurracisme die die vernietiging voorstond. Dat deed hij niet. Hij klampte zich vast aan zijn onschuld en aan zijn gelijk van de ideologie om daarmee dat andere, slechte gelijk te bestrijden. Hij beschouwde zichzelf als een zuivere idealist – en wie zijn ideaal in de concrete werkelijkheid trachtte te doorgronden en niets dan een waanidee resteerde, zoals zijn zoon, bande hij uit zijn leven. Samen met andere ex-nazi's zocht hij naar wegen om de opgeheven utopie van het nationaal-socialisme in een nieuwe wereldbeschouwing om te zetten.

Dat neemt niet weg dat het 'afgrondelijke feit van de ervaring van het kwaad' ook voor Goedewaagen na de oorlog de rest van zijn leven bepaald moet hebben. Met al zijn denkbeelden en bezweringsformules om zichzelf van schuld vrij te pleiten moet hij tegelijkertijd geweten hebben dat het een onmogelijke opgave was, omdat er in werkelijkheid niets ongedaan gemaakt kon worden. Zoals Willem Jan Otten het zo mooi verwoordde: 'Het is allemaal al geschied. De mooie woorden volgen op de daad, de haat, het verraad'.[11]

Collaborerende intellectuelen in vergelijkend perspectief

Goedewaagen behoorde tot een kleine groep van intellectuelen die in Nederland het nationaal-socialisme aanhingen. In de context van dit onderzoek zijn er drie categoriën van intellectuelen te onderscheiden, die op hetzelfde beroepsniveau als hij werkzaam waren en op enig moment met hem samenwerkten: de hoogleraren (Van Dam, Schrieke, Snijder en De Vries), de ambtenaren (Hirschfeld en Frederiks) en de politici (Seyss-Inquart, Mussert,

[10] Dan Diner, 'Einleitung' in: Dan Diner (Hrsg.), *Zivilisationsbruch. Denken nach Auschwitz* (Frankfurt am Main 1988) blz. 7-13, aldaar blz. 8.
[11] Willem Jan Otten, 'Het raadsel van het verklaarbare kwaad', in: Colet van der Ven, *Het kwaad. Visies en verhalen* (Breda 1999) blz. 7-18, aldaar blz. 14 en 18.

Voorhoeve en Rost van Tonningen). In hoeverre kwamen de ideeën van deze mannen overeen en welke motieven voerden ze aan om hun rol in de bezettingsgeschiedenis te rechtvaardigen?

Als eerste waren er de nationaal-socialistische hoogleraren. Allen, op Schrieke na, gaven in het decennium voor de oorlog blijk van grote belangstelling voor de Duitse geschiedenis, taal en cultuur zonder dat deze vooralsnog een politieke signatuur had: Van Dam als germanist, De Vries als volkskundige, Snijder in zijn bestuursfuncties voor de Nederlandsch-Duitsche Vereeniging en aanverwante organisaties en Goedewaagen (toen nog geen hoogleraar) in zijn gerichtheid op de Duitse filosofie. Allevijf maakten ze in hun wetenschappelijke leven in de jaren dertig een ontwikkeling door die sterk verbonden was met de politieke situatie uit die tijd. Hun politieke keuzes kwamen dan ook direct voort uit hun wetenschappelijke werk en interessegebieden.

Bij Goedewaagen is de verbondenheid van wetenschap en politiek het meest navrant te zien. Zijn ontwikkeling van het neokantianisme naar het hegelianisme was in aanvang zuiver wetenschappelijk georiënteerd, maar leidde door de opkomst van het nazisme in Duitsland onvermijdelijk en logischerwijs naar de politiek. Allevijf behoorden ze tot de intellectuele elite, die in de jaren twintig en dertig met afgrijzen de opkomst van de massacultuur waarnam. Vrij algemeen leidde dat in die kringen tot anti-democratische sentimenten, echter niet tot directe politieke actie.

Het is uitzonderlijk dat deze vijf wel kozen voor een actieve rol in het politieke leven en dat ook bewust deden. Dat had te maken met hun individuele hang naar macht en leiderschap, maar evenzeer met hun overtuiging dat ze van nature bij de elite van leiders hoorden en dat ze de daarbijbehorende verplichting hadden om die leidersrol in de samenleving te vervullen.

Hoewel ze allemaal idealisten waren, die een toekomstig nieuw Europa onder leiding van Hitlers Derde Rijk nastreefden, was de weg naar dat ideaal geen gezamenlijke tocht. Veeleer kruisten hun paden elkaar over en weer. Voor Goedewaagen stond de feitelijke oorlog in Europa het hogere ideaal van een nieuw tijdperk in de Europese culturele geschiedenis vooral in de weg. Door de oorlogs- en bezettingssituatie werden zijn hervormingsplannen gedwarsboomd. Hij dacht niet dat zijn ideaal voor een nieuw Europa bereikt kon worden zonder strijd, maar zag die eerder als een woordenstrijd onder intellectuelen dan als een werkelijke militaire oorlog. Dat gold ook voor Van Dam en zijn onderwijshervormingen. Maar in tegenstelling tot Goedewaagen, die zijn eigen koers wilde varen voor wat betreft de culturele hervorming in Nederland, zag Van Dam zichzelf als bemiddelaar tussen de Duitsers en de Nederlanders in de noodzakelijke hervorming van het verzuilde en verstarde onderwijs. Hij had veel bewondering voor de Duitse visie op de wereldpolitiek; toen de oorlog eenmaal was uitgebroken aanvaardde hij de Duitse suprematie als een gegeven.

Van Dam had geen vertrouwen in de koers van de NSB en hij werd dan ook geen lid. Desondanks deelden de hoge NSB-ambtenaren op zijn departement van OWK de lakens uit; in zijn zwalkende beleid hield hij zowel de goede als de foute ambtenaren te vriend. Hij geloofde in een onafhankelijk Nederland in een Germaanse statenbond. Maar ook werd hij, op instigatie van zijn 'mentor' *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* Dr. Dr. Friedrich

Wimmer begunstigend lid van de Nederlandsche SS. Schrieke daarentegen was, net als Goedewaagen, al sinds 1936 nauw betrokken bij de NSB. Hij was vooral vanuit zijn visie op het Indische staatsrecht gefascineerd door het nationaal-socialisme; net als in Nederlands-Indië voelde hij wel voor grondwettelijk vastgelegde rechtsongelijkheid tussen de bevolkingsgroepen. Zijn ideeën waren sterk anti-parlementair en anti-democratisch gericht. Hij hechtte zeer aan het fascistische leiderschapsprincipe. Schrieke hield zich voor de NSB in het bijzonder bezig met de bekering van de intellectuelen en de nazificatie van de Leidse universiteit. Hij meende dat Nederland als staat moest bestaan in een door Duitsland beheerst Europa. Of dat onder leiding van Mussert moest, liet hij in het midden.

Ook Snijder spande zich in het eerste bezettingsjaar vooral in om intellectuelen en cultureel hoogstaande figuren uit de Nederlandse samenleving te interesseren voor de Nieuwe Orde. Hij deed dat echter niet vanuit een NSB-achtergrond. Integendeel, Snijder is van meet af aan een SS-man geweest en schopte het zelfs tot titulair *SS-Obersturmführer* (eerste luitenant). Met de NSB had hij niets van doen, al was hij om opportunistische redenen vanaf 1941 wel lid. Zijn interesse in de klassieke (Romeinse) geschiedenis en archeologie leidde ertoe dat hij een zwak ontwikkelde voor het idee van de sterke leider, die zijn volk voorging en leidde; Hitler was voor hem dan ook de personificatie van de nieuwe Augustus. Nederland moest in zijn ogen opgaan in een Groot Germaans Rijk. Net als bij Goedewaagen was zijn nationaal-socialisme sterk racistisch van aard. In de oorlogsjaren onderhield hij contacten met het antropologisch-archeologische SS-onderzoeksinstituut *Das Ahnenerbe* in Berlijn en in 1943 werd hij als lid in die organisatie opgenomen. In het kader van zijn werk voor *Das Ahnenerbe* trachtte Snijder een leerstoel in wat hij noemde de Rassenbiologie op te zetten in Leiden. Hoewel hij de beste contacten had in de hoogste regionen van het Duitse bestuur in Nederland, kreeg hij net als Goedewaagen, Van Dam en De Vries weinig voor elkaar.

Evenmin als Van Dam werd Jan de Vries lid van de NSB; wel meldde hij zich in 1943 als begunstigend lid van de Nederlandsche SS. In de praktijk was De Vries – en vele andere intellectuelen met hem – echter al vóór de oorlog een fervent aanhanger van de Groot-Nederlandse gedachte. Al in de eerste maanden van de bezetting bepleitte hij als voorzitter van de Volkskundecommissie een krachtige impuls te geven aan het wetenschappelijke onderzoek naar het 'volkseigene'. Na het aantreden van Van Dam als secretaris-generaal van OWK kreeg De Vries de kans een plan op te stellen voor de realisatie van een Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur met De Vries zelf als hoofddirecteur. De Duitse bezetters, die de gezamenlijke afstamming van het Nederlandse en Duitse volk maar wat graag wetenschappelijk onderbouwd wilden zien, steunden het voorstel.

De ideeën van de vijf hoogleraren waren, hoe onderling verschillend in de uitwerking dan ook, te beschouwen als evenzovele kanten van dezelfde medaille. Ook al waren er slechts drie van de vijf lid van de NSB en waren er vier van de vijf op een of andere wijze verbonden aan de Nederlandsche SS, en ook al hadden ze uiteenlopende verwachtingen van de staatsrechtelijke inrichting van Nederland na afloop van de bezetting alsmede van Nederlands machtspositie in het nieuwe Europa, dat alles weerhield ze er niet van om onder-

ling zeer nauwe relaties aan te knopen, zitting te nemen in elkaars raden en commissies en elkaar zo nodig vliegen af te vangen. Hoe ver ze zouden komen in hun bestuurlijke functies tijdens de bezetting, hing vooral af van hun politieke vermogen, hun individuele relaties met Rijkscommissaris Seyss-Inquart en de commissarissen-generaal onder wie ze ressorteerden, en van hun bruikbaarheid voor het bezettingsbestuur.

Na mei 1945 zou het NSB-lidmaatschap het zwaarste wegen in de beoordeling van hun daden. Dat verklaart waarom Van Dam en De Vries er met relatief milde straffen afkwamen en in vergelijking met Goedewaagen weer op semi-academisch niveau werkzaam konden zijn. Maar cruciaal in de vergelijking met zijn collega-hoogleraren is het feit dat Goedewaagen nooit op wetenschappelijke gronden benoemd werd tot hoogleraar. Zowel aan de Leidse als aan de Utrechtse universiteit was zijn benoeming een zuiver politieke aangelegenheid, waardoor zijn toelating tot de gelederen van de academisch hoogste kaste nauwelijks *au sérieux* genomen werd, zeker niet door de hooggeleerde collega's.

Van Dam en Schrieke waren daarnaast Goedewaagens collega's in het College van Secretarissen-Generaal en behoren, samen met Frederiks en Hirschfeld tevens tot de categorie van de topambtenaren. Beiden lagen bij hun collega's beter dan Goedewaagen, Van Dam omdat hij geen lid was van de NSB en Schrieke omdat hij steeds een gematigd standpunt verkondigde en de zaken niet, zoals de rechtlijnige en sterk ideologisch gedreven Goedewaagen, op de spits dreef. Dat neemt niet weg dat de positie van de door Seyss-Inquart benoemde secretarissen-generaal wezenlijk anders was dan die van de door de kroon of opperbevelhebber Winkelman benoemde secretarissen-generaal. De verhouding tussen Goedewaagen en Frederiks en Hirschfeld werd in de eerste plaats bepaald door het feit dat de laatste twee niet door Seyss-Inquart benoemd waren, maar als goed vaderlanders op hun post gebleven waren. Maakte dat hen minder medeplichtig aan het bezettingsbestuur? Die vraag is door de historici niet eenduidig beantwoord.

Loe de Jong concludeerde dat Hirschfeld in zijn optreden als secretaris-generaal van Economische Zaken feitelijk gecollaboreerd had met de Duitsers door economisch hulp aan de vijand te bieden; hij meende echter dat Hirschfeld niet anders had kunnen handelen dan hij deed.[12] De discussie onder historici over Hirschfeld spitste zich daarna toe op de vraag in hoeverre de grens tussen geoorloofde en ongeoorloofde hulpverlening aan de vijand te bepalen is. De rechtshistoricus Joggli Meihuizen zag dit in het geval van Hirschfeld als een onopgelost probleem.[13] Meindert Fennema daarentegen kwam in zijn biografie over Hirschfeld tot heel andere conclusies. Hirschfeld had weloverwogen, met een 'onfilosofisch pragmatisme' het belang van hongersnood afgewogen tegen de deportatie van de Joden. Door aan te blijven en met de bezetter mee te werken kon hij de maatschappelijke orde handhaven, ook al ging dat ten koste van basale ethische waarden als menselijke waardigheid en solidariteit.[14] Net als Goedewaagen had hij zijn hart gesloten voor het lot van de

[12] De Jong, *Het koninkrijk 12*, blz. 369-374.
[13] Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003) blz. 745.
[14] Meindert Fennema en John Rhijnsberger, *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld* (Amsterdam 2007) blz.

Joodse vervolgden, echter niet op ideologische gronden, maar uit puur pragmatisme.

De discussie over het al dan niet in stand houden van de economische orde in oorlogstijd ten koste van het handhaven van morele, ethische en humanitaire waarden – de waarden die door de vijand beslist niet werden gerespecteerd – speelt ook bij de beoordeling van Frederiks' rol als secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. Hirschfeld wist dat hij collaboreerde, maar Frederiks wilde dat niet erkennen. Hij werd, in tegenstelling tot Hirschfeld, in 1946 ontslagen omdat hij naar het oordeel van de zuiveringscommissie te meegaand was geweest in de Duitse bezettingspolitiek. Dat werd hem zeer kwalijk genomen, omdat hij als secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken de verbinding was tussen het Duitse bezettingsbestuur en het Nederlandse lokale overheidsbestuur. Uit zijn apologie *Op de bres* bleek dat Frederiks het Duitse bezettingsbestuur beschouwde als een tijdelijk kwaad – voor hem bestond de echte vijand uit de Nederlandse handlangers van de Duitsers, Mussert en zijn NSB, die, eenmaal gezeteld op het regeringspluche, niet opgewassen zouden zijn tegen de SS die Nederland wilde inlijven bij Duitsland.[15] Hij wees elke medeplichtigheid aan het bezettingsregime af, omdat zijn uitgangspunt steeds geweest was dat hij, zolang hij nog iets zinnigs kon doen voor de bevolking, het niet juist vond om omwille van principiële redenen zijn ontslag in te dienen. Zijn houding van 'redden wat er te redden valt' stond een ethisch en moreel oordeel over zijn verantwoordelijkheid in de weg. Hij vond dat hij met zijn 'Barneveldlijst' alles gedaan had wat binnen zijn macht lag om de Joden te redden.

De Jong bevestigde het oordeel van de zuiveringscommissie, maar erkende ook Frederiks' goede daden.[16] Romijn meent dat de beeldvorming rond Frederiks negatief was en ook dat Frederiks daaraan heeft bijgedragen met *Op de bres*, dat overtuigingskracht en zelfreflectie ontbeerde en de lezer te zeer het gelijk van de auteur wilde opdringen.[17] Goedewaagen zou een paar jaar later aan hetzelfde euvel lijden in zijn autobiografie, alleen werd die niet gepubliceerd en zat de auteur zelf opgesloten. Het was echter een houding die in die jaren door de Nederlandse samenleving gewoonweg niet werd geaccepteerd.

De categorie van de politici tenslotte behelst vier onvergelijkbare figuren, Seyss-Inquart, Mussert, Voorhoeve en Rost van Tonningen. In Seyss-Inquart, de enige Duitser in

319-322. Fennema maakt in zijn conclusie over Hirschfelds collaboratie overigens een opmerkelijke draai, aangezien hij in 2001 in zijn artikel 'Hans Max Hirschfeld. De juiste man op de juiste plaats..?' in het twaalfde jaarboek van het NIOD nog stelde dat alle secretarissen-generaal in juli 1942, na het begin van de deportaties van de Joden, hadden moeten aftreden. Het handhaven van de openbare orde stond vanaf dat moment gelijk aan het meewerken aan die deportaties en was aantoonbaar in strijd met de Aanwijzingen van 1937, waarin stond dat meewerken aan deportatie als straf of dwangmiddel in strijd was met het Landoorlogreglement. Hirschfeld deed dit niet omdat hij het belang van hongersnood zwaarder vond wegen dan de deportatie van (minder) Joden. Fennema stelde dat een belangenafweging over zoiets geljk staat aan een onmenselijke daad: 'Hier stuitte het utilitaire perspectief op de morele grens van de menselijke waardigheid. Sommige waarden laten zich niet afwegen als waren het belangen.' (blz 174). Zie ook De Jong, *Het koninkrijk 12*, blz. 370.

[15] K.J. Frederiks, *Op de bres 1940-1944. Overzicht van de werkzaamheden aan het departement van Binnenlandsche Zaken gedurende de oorlogsjaren* (Den Haag 1945) blz. 11, 15,19-23.

[16] De Jong, *Het koninkrijk 4*, blz. 154-158; *Het koninkrijk 12*, blz. 365-369.

[17] Peter Romijn, 'Frederiks' Op de bres - een ambtelijke apologie', in: N.D.J. Barnouw e.a. (red.), *Tiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1999) blz. 140-164, aldaar blz. 146, 152-154.

deze parade van intellectuelen en semi-intellectuelen, dacht Goedewaagen zijn gelijke gevonden te hebben. Hij had hoge waardering voor de erudiete zoon van een Oostenrijkse classicus – het zag er niet naar uit, vond Goedewaagen, dat deze man een terreurbewind zou vestigen, integendeel, loyale samenwerking met het Nederlandse overheidsbestuur was zeer wel mogelijk. De liefde was echter niet wederzijds. Seyss-Inquart liet zijn oren hangen naar Goedewaagens grootste concurrent sinds zijn schooljaren, de briljante Geerto Snijder. Volgens De Jong zou er geen andere Nederlander geweest zijn bij wie Seyss-Inquart zozeer het gevoel had iemand ontmoet te hebben die op hetzelfde niveau dacht als hijzelf.[18]

Ook Snijder was een ideologisch gedreven nationaal-socialist op academisch niveau, wars van de bijbehorende geweldsverheerlijking. Dat gold echter ook voor Goedewaagen, maar die miste ten enenmale Snijders sluwheid en hoogmoed, eigenschappen die Seyss-Inquart ook in zich had. Goedewaagen bevestigde in zijn autobiografie naast deze eigenschappen ook Snijders intelligentie en grote ambitie om een rol van betekenis te spelen in de nieuwe orde, maar onderkende niet de bijzondere verstandhouding tussen Snijder en Seyss-Inquart die hij wel aan zijn eigen verhouding met de rijkscommissaris toeschreef.

De persoonlijke verhoudingen verklaren waarom Seyss-Inquart Goedewaagen in januari 1943 *rücksichtslos* heeft laten vallen. En daarbij had Seyss-Inquart natuurlijk in de gaten dat Goedewaagen weliswaar een muzische en intellectuele man, maar geen sterke politicus was. In tegenstelling tot zijn collega's Schrieke, Hirschfeld, Frederiks en Rost van Tonningen had Goedewaagen onvoldoende controle over de gang van zaken op zijn departement. Dat gold ook voor Van Dam, maar die liet het nooit aankomen op politieke conflicten, in tegenstelling tot Goedewaagen, die voortdurend competentieconflicten uitvocht met de *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda* van het Rijkscommissariaat; dergelijke onrust kon Seyss-Inquart in zijn eigen strijd met SS en *Parteikanzlei* niet gebruiken. Bovendien had hij gezien dat Goedewaagen niet in staat was zich politiek tot de NSB te verhouden en een (al was het maar gefingeerde) houding te kiezen van eendracht, maar openlijk met Mussert ruzie maakte. En dat terwijl Seyss-Inquart zelf elk conflict met de beweging uit de weg ging. Goedewaagen verspeelde dus in twee jaar tijd zijn *goodwill* en dat had hij aan zichzelf te danken.

Ideologisch beschouwd was Seyss-Inquart gevormd in de hogere Weense milieus van het Oostenrijkse interbellum, waar rechts-conservatieve en rabiaat antisemitische ideeën tot het gemeengoed behoorden. Rost van Tonningen deelde die achtergrond met de in Oostenrijk geboren Rijkscommissaris; hij werkte als pas afgestudeerd Nederlandse jurist jarenlang in Wenen voor de Volkerenbond, hetgeen hem er niet van weerhield om onder invloed van de Weense conservatieve elite de overstap te maken naar het nationaal-socialisme. Seyss-Inquart noemde zich, net als Goedewaagen overigens, al nationaal-socialist voordat het begrip in zwang was geraakt. Ook hij zou zich nooit van dit geloof laten afbrengen. Anders dan Goedewaagen zochten hij en Rost van Tonningen echter niet bewust naar een

[18] De Jong, *Het Koninkrijk 4*, blz. 423.

oplossing voor de crisis in de Westerse beschaving – het nationaal-socialisme werd bij hen domweg van binnenuit de maatschappij in hen geplant.

Over het karakter en de drijfveren van Mussert is het laatste woord door de historici nog niet gezegd. Vanaf zijn opkomst tot zijn ondergang was verguizing zijn deel door de meeste van zijn tegenstanders en sommige van zijn medestanders. Toch werd hij gewaardeerd en zelfs geëerd door partijgangers, al was Goedewaagen daar niet bij. In de geschiedschrijving na zijn dood domineerde de visie dat Mussert een kleinburgerlijke man was met een beperkt blikveld, voor wie de arbeidersklasse even wezensvreemd was als de intellectuele elite. Maar Mussert was ook een gewiekste politicus, wiens belangrijkste streven erin gelegen was de democratie af te schaffen en de eenpartijstaat in te voeren – met hemzelf als leider van het volk. Onder zijn leiding zou Nederland zich dan moeiteloos in een statenbond met Duitsland voegen. Om dat te bereiken steunde hij de Duitsers in alles wat hem goed leek voor hemzelf als leider en voor zijn beweging. De Duitsers waren overigens niet in de gelegenheid om hem klakkeloos terzijde te schuiven, daarvoor was hij toch te onmisbaar. Geen wonder dat hij als boegbeeld van het Nederlandse nationaal-socialisme als één van de eerste de doodstraf kreeg opgelegd in de naoorlogse bijzondere rechtspleging.

Net als Goedewaagen bezat Mussert echter zo weinig fijngevoeligheid voor politieke verhoudingen en persoonlijke motieven, dat hij in zijn ambities door roeien en ruiten ging en veel vijanden op zijn weg vond. Mussert en de hier reeds genoemde intellectuelen werden geen van allen positief geïnspireerd door de ander. Noch Goedewaagen, noch Snijder, noch De Vries, noch Rost van Tonningen waren bij machte een eigen nationaal-socialisme van Hollandse signatuur te creëren, ook al bood Mussert hen, voor zover hijzelf over enige speelruimte beschikte, wel de gelegenheid.

Goedewaagen kwam in dat streven nog het verst, zoals blijkt uit de veelheid van geschriften waarin hij de vorm en inhoud van de nieuwe Nederlandse cultuur omschreef. Onder zijn leiding werden de pers, radio en de kunsten actief ingezet om het nationaal-socialisme aan de Nederlanders op te dringen. Mussert was het echter met Goedewaagens Groot-Germaanse ideeën niet eens en ondersteunde hem dan ook niet. Hoewel hij in de bezettingsjaren als leider van de enig overgebleven politieke partij in Nederland standhield en zelfs tot Leider van het Nederlandse Volk werd benoemd, schopte Mussert het niet verder dan tot marionet en speelbal van de SS en de NSDAP in hun politieke strijd om de hegemonie over Nederland.

Dezelfde heethoofdigheid die zo kenmerkend was voor Mussert, is ook terug te zien bij Voorhoeve. Aanvankelijk een sociaal-geëngageerd beeldend kunstenaar, ontpopte Voorhoeve zich in de jaren dertig tot een fanatiek zendeling van het Dietse Rijk. Als leider van Verdinaso Nederland was hij als enige in staat te fuseren met Musserts NSB en daaraan zelf de functie van propagandaleider over te houden. In zijn felle streven de NSB tot regeringsmacht op te stuwen en daarop vooruitlopend de overheidspropaganda naar zijn hand te zetten, kwam hij in botsing met Goedewaagen, met wie hij voor de oorlog nog op goede voet stond. Voorhoeve was als enige van alle hier genoemde representanten het voorbeeld van een nationaal-socialist uit opportunisme. Hoewel hij zich erop voor liet staan in zijn

Groot-Nederlandse ambities roomser te zijn dan paus Mussert, zag hij er geen been in om vrijwel tegelijkertijd zich fel te keren tegen de Nederlandsche SS én zich als vrijwilliger te melden voor de *Waffen-SS* om aan het Oostfront de bolsjewieken te bevechten. Zijn wispelturige gedraai werd zelfs de Duitse autoriteiten te gortig; bij terugkomst werd hij uit alle functies ontheven.

Rost van Tonningen was medio jaren dertig teruggekeerd uit Wenen en door Mussert in de gelederen opgenomen waar hij de functie kreeg van hoofdredacteur van het Nationale Dagblad en lid van de Tweede Kamer voor de NSB. Als principiële antisemiet van 'Austro-nazistische' signatuur was hij vastbesloten om de hele NSB naar zijn hand te zetten. Zo makkelijk liet Mussert zich door hem echter de kaas niet van het brood eten. Zijn afkomst van onzuiver ras belette hem in zijn politieke carrière door te stoten tot het door hem vurig geambieerde leiderschap van de Nederlandsche SS. Zijn loopbaan in het nationaal-socialisme behelsde echter een veelheid van andere functies, waaronder *Kommissar für die marxistischen Parteien*, president van de Nederlandse Bank, secretaris-generaal van Bijzondere Economische Zaken, waarnemend secretaris-generaal van Financiën en oprichter van de Nederlandsche Oostcompagnie. Zijn drijfveren zijn samen te vatten als leiderschap, macht, invloed op welk niveau in de samenleving dan ook; had hij in de ene functie de grenzen van zijn competentie opgezocht en overschreden, dan ging hij over naar de volgende. Toen de politiek, in casu de NSB, hem niet meer binnen de gelederen wilde, zocht hij het in de hoogste niveaus van het overheidsbestuur. Toen hij daar met alles en iedereen in conflict geraakt was, ging hij over tot het private project van de inzet van Nederlandse pioniers bij de (her)kolonisatie van de Oost-Europese gebieden. Tot slot zocht hij zijn heil en het avontuur in het leger en ging, toen de oorlog al bijna voorbij was, in actieve dienst als *SS-Hauptsturmführer* (kapitein), zodat hij als militair in 1945 werd gearresteerd...

Goedewaagen typeerde hem als avonturier, maar wel eentje met een sterk sociaal en nationaal ethos, zoals hij in zijn autobiografie schreef.[19] Rost van Tonningen was van allen de meest revolutionair, iemand die niet in beschouwing te nemen is met de maatstaven van het normale burgerlijke bestaan, zoals dat bij de anderen wel mogelijk is. Hij was de demagoog van dit gezelschap, te ambitieus in zijn streven naar macht en invloed om idealistisch te zijn, maar ook te idealistisch om als louter profiteur weggezet te worden. Hij was, met Snijder, degene die het meest georiënteerd was op de SS: in zijn vriendschap met Himmler en uitstekende relaties met Rauter en Seyss-Inquart was hij van allen het meest overtuigd van de inlijving van Nederland bij Duitsland onder het bestuur van de SS.

Samenvattend valt uit dit overzicht van diverse categorien intellectuele nationaal-socialisten te concluderen dat een veelheid van motieven ten grondslag lag aan hun betrokkenheid bij het Duitse bezettingsbestuur in Nederland. Weldenkendheid en intellectuele vermogens alleen gaven niet de doorslag voor die keuze, wel het carrièreverloop in combinatie met politieke gezindheid. Met name bij de hoogleraren is goed te zien dat de Duitse aspec-

[19] Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 76.

ten in hun carrière gekoppeld aan de anti-democratische sentimenten een goede voedingsbodem vormden voor de keuze voor het nationaal-socialisme.

Goedewaagen valt bij alledrie en tegelijkertijd bij geen van de categoriën in te delen. Als hoogleraar viel hij door de mand omdat zijn benoeming niet wetenschappelijk maar politiek was. Als politicus toonde hij geen enkele notie te hebben van politieke tactiek, strategie en diplomatie. In dat vakje past deze studeerkamergeleerde, die het liefst onder de lamp met zijn neus in de boeken de mooiste ideeën op papier zette, nog het minst van allen. Blijft over de categorie van ambtenaar. In de korte tijd van zijn dienstverband als secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten heeft hij een respectabel aantal plannen het licht doen zien. Die plannen beklijfden ideologisch echter niet; niet alleen waren ze door de context van de bezetting geen lang leven beschoren, maar zelfs nog tijdens de bezetting werd de uitvoering ervan flink gesaboteerd door deloyale zakenpartners, incompetente NSB-ambtenaren en een handjevol tegenstribbelende topkunstenaars. Net als bij Rost was hij niet in staat om zonder kleerscheuren lang op één plek te blijven. Goedewaagen was al met al *sui generis*, de enige in zijn soort.

Het vraagstuk van het naoorlogse cultuurbeleid

In zijn drie oorlogsfuncties van secretaris-generaal, politicus en cultuurminnaar was Goedewaagen in de laatste het meest overtuigend. Temidden van zijn kundige afdelingshoofden Kunsten (Ed. Gerdes, Jan Goverts, Jo van Ham en Frans Primo) en gesecondeerd door zijn loco en kabinetschef Sebastiaan de Ranitz, lukte het hem een fors aantal van zijn in *Passer en Speer* opgeschreven cultuurhervormingen door te voeren. In het proces dat in 1948 tegen hem gevoerd werd zei de aanklager dan ook: ‘De naam Goedewaagen zal voorgoed verbonden zijn aan de pogingen der Duitsers, de Nederlandse culturele instellingen en de Nederlandse gedachtenwereld te nazificeren, en de Nederlandse cultuur in pro-Duitse richting te stuwen.’ Niemand kon bevroeden dat de man achter de Kultuurkamer een halve eeuw later vrijwel vergeten zou zijn.

Toch hebben Goedewaagens culturele hervormingen een belangrijke rol gespeeld in de totstandkoming van het huidige overheidsbeleid ten aanzien van de kunsten. Zijn beleid greep actief in in het kunstenveld, dat tot dan nauwelijks op overheidsbemoeienis, maar vooral op particulier initiatief en liefdadigheid was gegrondvest. Het is niet ondenkbaar dat zonder tussenkomst van het nationaal-socialistische beleid kunstenaars en kunsten in Nederland in maatschappelijke en economische betekenis tot op de dag van vandaag ondergewaardeerd zouden zijn in vergelijking met de omringende landen, waar regeringen en machthebbers kunst en cultuur van oudsher heilzaam achten voor de staatsopbouw en regeringsstatus en er navenant in investeren.[20]

[20] Sprekende voorbeelden zijn onder meer de presidentiële bemoeienissen met het Franse cultuurleven (de ‘Grands Travaux’ van Mitterand), de topgezelschappen in Duitsland en Zwitserland die onder volledige financiering en protectie van de (locale) overheid vallen (Tanztheater Wuppertal, het vroegere Béjart Ballet Lausanne) of de Oostenrijkse staatsopera van Wenen.

Goedewaagen verwierp de vooroorlogse liberale politiek die zich afzijdig hield van ondersteuning en financiering van de kunsten onder de noemer van 'vrijheid'. Thorbecke had bovendien gesteld dat kunst geen regeringszaak kon zijn, een opvatting die tweeërlei betekenis kan hebben. De eerste is dat de overheid geen smaakoordeel mag hebben en zich dus op geen enkele wijze dient te bemoeien met kunst. Kunst is in die opvatting het domein van de private sector, waar men wél kan oordelen over mooi en lelijk. De tweede is dat de overheid wel degelijk (financiële) ondersteuning kan bieden aan de kunst, bijvoorbeeld in de vorm van gebouwen, opleidingen en economisch-sociale voorzieningen, zolang esthethische voorkeuren en de beoordeling van de kunst overgelaten wordt aan een neutrale overheidsraad, die de minister adviseert.

De liberale vrijheid had volgens Goedewaagen alleen maar geleid tot een valse vrijheid voor de kunsten en een bedreiging van het oorspronkelijke gemeenschapsgevoel; kunst wortelde niet meer in de oerwaarden van het volk. Hij beoogde nu een andere vrijheid: 'Een vrije gehoorzaamheid aan een bindend idee', zoals hij het verwoordde. Nauw verwant aan het Duitse broedervolk diende de Hollandse natie een Nieuwe Orde te vormen, waarin de kunsten een stimulerende rol van traditie en gemeenschap zouden vervullen. *L'Art pour l'art* had afgedaan, de kunst stond nu in dienst van een hoger doel, de natie en het volk. De gedegenereerde moderne kunst, zonder eeuwigheidswaarde of binding met het volk, moest vervangen worden door een nieuwe volkskunst, gebaseerd op de tradities uit het volk en begrepen door dat volk.

Geïnspireerd door de Middeleeuwse gilden en op basis van Goebbels' systeem van de *Reichskulturkammer* opteerde Goedewaagen voor een Kultuurkamer, bestaande uit zes gilden, waarvan alle kunstenaars, gezelschappen en instituten lid zouden worden. Uiteraard stond de Kultuurkamer alleen open voor Arische kunstenaars, omdat alleen zij in staat waren de kunst aan hun eigen volk te brengen. Wezensvreemde volkeren, meende hij, zoals de Joden, konden die binding niet tot stand brengen, zoals gebleken was uit de voorbeelden van 'ontaarde' kunst.

Van 1941 tot 1944 werd de kunstenbegroting vervijftienvoudigd om de politiek juiste kunst van de grond te krijgen en tegelijkertijd de sociaal-economische omstandigheden van de kunstenaars sterk te verbeteren. Daarmee werd Thorbeckes '*Kunst is geen regeeringszaak*' in beide interpretaties teniet gedaan: niet alleen matigde de overheid zich een uitgesproken oordeel over de kunst aan en dreef zij deze in nationaal-socialistische richting, maar ook ondersteunde zij de kunsten royaal met subsidies. Hoewel de meesten de nationaal-socialistische ideologie niet onderschreven, accepteerden de acteurs en musici hun sterk verhoogde salarissen en verbeterde arbeidsvoorwaarden zonder protest en werd het gros van de kunstenaars lid van de Kultuurkamer, ook al wisten ze dat dat uitsluiting en ontslag van hun Joodse collega's inhield.

In de notulen, memoranda en correspondentie van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten en de Kultuurkamer wordt eigenlijk nergens gesproken over de nazificatie van de Nederlandse cultuur dan wel het volkse element van de kunsten. De ambtenaren en medewerkers waren daar niet zo mee bezig; uit alles spreekt *work in progress*, met veel plan-

nenmakerij en belangrijker: alle tijd van de wereld. Niemand wist dat het departement in 1945 weer opgeheven zou worden, dus dat men haast moest maken. Integendeel, plannen werden 'voorlopig' uitgewerkt, aanmeldingen voor de Kultuurkamer 'voorlopig' vastgesteld, in afwachting van verdere ramingen, resultaten, plannen die een beter en definitief resultaat moesten opleveren.

In diezelfde lijn moet er ook over de nazificatie van de cultuur zijn gedacht. Waar historici nu bijna krampachtig zoeken naar bewijzen van nationaal-socialistische kunststromingen, voorbeelden, uitwerkingen, tastbare producten, daar moet men in de veertiger jaren een veel vanzelfsprekender idee over hebben gehad. Goedewaagen had een overtuigend en helder beeld van nationaal-socialistische kunst, pers en cultuur geschetst in zijn twee delen *Passer en Speer* en de concrete uitwerking daarvan zou beginnen op het moment dat de Nederlanders en met name de cultuurdragers onder hen gewonnen waren voor het nationaal-socialisme. Kortom, een historisch en organisch proces, precies zoals dat met alle grote cultuurstromingen door de eeuwen heen gegaan was. Om die reden kregen het Noord-Hollands Tooneel of het Concertgebouworkest ook geen nazi-stukken te spelen (en die waren er ook niet of nauwelijks), een groter aandeel aan Hollands repertoire was in het begin genoeg. Vanuit het departement en de Kultuurkamer had men dan de ambitie om gaandeweg nationaal-socialistisch toneel en nationaal-socialistische muziek te stimuleren; en wat dat precies inhield zou blijken als de nationaal-socialistisch geëngageerde kunstenaar van formaat zich daartoe geroepen voelde. Duitsland bood in dat opzicht genoeg voorbeelden omdat ze daar al verder waren – denk aan de *Carmina Burana* van Orff, de architectuur van Albert Speer, de enscenering van sommige opera's van Wagner.

Dat is ook precies de reden dat Goedewaagens cultuurpolitiek inhoudelijk in Nederland nooit voet aan de grond heeft gekregen. Het Derde Rijk was hier in cultureel opzicht al voorbij voordat het goed en wel op gang was gekomen. Bovendien werd hij zelf begin 1943 ontslagen, waarna er in zijn departement geen nieuwe plannen meer van de grond kwamen. De ombuigingen in nationaal-socialistische richting die Goedewaagen zich wenste, konden niet in het tijdsbestek van ruim twee jaar worden doorgevoerd.

Er is echter nog een reden waarom de nationaal-socialistische cultuurpolitiek in Nederland inhoudelijk is mislukt. De staat van de vooroorlogse cultuur was niet zo desastreus als de nationaal-socialisten (en Goedewaagen voorop) wilden doen geloven. De klachten over het schrale Nederlandse toneelrepertoire stroken niet met de werkelijkheid, met zijn overvloed aan het klassieke repertoire van Vondel, Bredero en Hooft, en actuele stukken van Herman Heijermans, Johan Fabricius en Marcellus Emants, die regelmatig door de toneelgezelschappen gespeeld werden. Ook in de muziek waren er meer Nederlandse componisten actief dan Goedewaagen zijn toehoorders voorhield. De beeldhouwers John Rädecker, Mari Andriessen en Hildo Krop waren voor de oorlog al internationaal bekend en vermaard. Twintigste eeuwse dichters als Roland Holst, Marsman en Bloem konden toch ook niet 'decadent' worden genoemd. De verandering kón dus gewoonweg niet revolutionair zijn, want de cultuur zat niet in het diepe dal waarin Goedewaagen haar meende te zien.

Ideologisch slaagde Goedewaagens cultuurpolitiek in de relatief korte tijd van de bezet-

ting dus niet; het naoorlogse ministerie van OK&W nam echter wel de cultuurbegroting over, inclusief een actieve benadering van het vraagstuk van overheidsbemoeienis met de kunsten, een vraagstuk dat vóór de bezetting een eeuw lang nauwelijks aan de orde was geweest. Met de afgezwakte interpretatie van Thorbeckes uitspraak in de hand en tegengesteld aan het nazi-beleid, onthielden Van der Leeuw en zijn opvolgers Gielen en Rutten zich van smaakoordelen over de kunsten, maar hielden de financiering in stand. De selectie van te subsidiëren kunstenaars, gezelschappen en instellingen werd sinds Cals' bewind overgelaten aan een onafhankelijke commissie, de Raad voor de Kunst.

Was het geld van Goedewaagen niet voorhanden geweest, dan had de in 1946 geformeerde rooms-rode regering een principiële discussie over de rol van de overheid in de kunsten moeten voeren. Niet alleen gruwden de katholieken van al te veel staatsbemoeienis, maar ook had de regering wel wat anders aan zijn hoofd: het land was economisch en sociaal ontwricht en de wederopbouw eiste alle aandacht op. Bovendien, met een kunstleven waarin de eenheid en overtuigingskracht ver te zoeken was, is het te betwijfelen of die discussie van de grond gekomen zou zijn. Maar het idee dat een overheid een vormende en stimulerende taak heeft in de cultuurbevordering van de samenleving heeft sindsdien aan geen enkel regeerakkoord meer ontbroken.

In het feit dat na zijn vertrek in 1943 op het DVK niets meer tot stand is gebracht en in het feit dat zijn sociaal-economische beleid na de oorlog grotendeels werd overgenomen, bewees Goedewaagen wat hij waard was. Het moet voor hem onverteerbaar geweest zijn dat hij die erkenning nooit heeft gekregen – integendeel, na zijn vrijlating voelde hij zich een persona non grata voor wie geen plaats was in de samenleving. Hij had die status echter in hoge mate aan zichzelf te danken: zijn onveranderde waardering voor de nationaal-socialistische ideologie bood hem immers ook geen ruimte in die samenleving.

Deze paradox verklaart zijn levensloop na de oorlog. Die werd gekenmerkt door zijn hartstochtelijke overgave aan semi-wetenschappelijke verenigingen van *alt-Nazi's* in Duitsland, naast de noodzakelijke broodwinning als (privé-)leraar in Nederland. Zijn talloze artikelen en publicaties in Duitse periodieken en de diverse onvoltooide manuscripten over filosofische en pantheistische onderwerpen bevestigen zijn drang om gehoord te worden en een positie in de wetenschap in te nemen. Dat hij de boekmanuscripten niet onder wist te brengen bij een uitgeverij en dat hij nimmer meer tot de officiële kringen van de wetenschap zou worden toegelaten, maken de cirkel van zijn leven rond.

De zeer innige relatie met zijn tweede vrouw en de levenslange loyaliteit van zijn twee kinderen behoedden hem voor een vruchteloos leven. Dat zijn werkzame leven niet louter als mislukking mag worden aangeduid heeft hij te danken aan zijn grote talent als docent, in welke rol hij vele leerlingen geholpen en geïnspireerd heeft, en vooral aan zijn bijdrage aan het naoorlogse overheidsbeleid voor de kunsten, waardoor, de 'mier-arme, zwoegende en sjouwende, reizende en hollende'[21] kunstenaars in Nederland sindsdien niet meer op de rand van de samenleving hoeven te staan.

[21] Adriaan van Hees, *Nieuw tooneel voor nieuw publiek* (Leiden z.j.[1940]) blz 9.

SAMENVATTING

Dr. Tobie Goedewaagen (1895-1980), een leven lang nationaal-socialist is opgezet als een chronologische biografie, waarbij de biografie zelf als kader dient om de drijfveren van Goedewaagen voor zijn politieke keuze van het nationaal-socialisme uit te diepen. Zijn biografie wordt nadrukkelijk ingebed in de tijdgeest van de twintigste eeuw. Het zwaartepunt van het boek ligt op de oorlogsjaren 1940-1943, omdat hij in deze jaren zijn nationaal-socialistische gedachtengoed handen en voeten mocht geven in een nieuwe cultuurpolitiek.

Het boek opent met een *Prolog im Himmel*. Deze faustiaanse verwijzing werd door Goedewaagen zelf veelvuldig toegepast in zijn eigen autobiografie, die hij eind jaren veertig schreef toen hij als landverrader in de gevangenis zat. De *Prolog* blikt vanuit die periode terug op Goedewaagen en schetst in een paar grote lijnen zijn karakter en zijn nationaal-socialistische ideaal, zodat de lezer van aanvang af een beeld heeft van de man. Daarnaast geeft de proloog een beknopt overzicht van de verschillende perspectieven op de collaboratiegeschiedenis in de naoorlogse historiografie.

Het eerste hoofdstuk is gewijd aan de historie, de achtergrond en het milieu van de familie Goedewaagen, een beroemd pijpenmakersgeslacht uit Gouda. Nazaten deinden mee op de golven van de negentiende eeuwse industrialisatie en stapten met succes in de opkomende financiële dienstverlening. De uiterst succesvolle Incasso-Bank van zijn vader zorgde ervoor dat Tobie Goedewaagen, geboren in 1895, in grote welstand opgroeide. Met zijn dichtersaspiraties en studie filosofie bracht hijzelf echter het intellectuele vermogen in in de familie, die in één generatie opklom van gegoede middenstand tot de hogere burgerij.

De jonge Tobie hield zich in de jaren '10 van de vorige eeuw hoofdzakelijk op in de kunstenaarskringen van Bergen en Blaricum en studeerde daarnaast filosofie in Utrecht. De maatschappelijke positie van kunstenaars, de bemoeienis van de overheid met de kunsten en de wijze waarop de cultuur in Nederland georganiseerd was komen hier aan bod. Er leefden in Nederland grote en beroemde kunstenaars, maar altijd op het randje van het bestaan. In deze jaren ontmoette hij de toen al toonaangevende kunstenaars en schrijvers John Rädecker, Adriaan Roland Holst, Just Havelaar en Sjoerd de Roos en trouwde in 1919 met De Roos' zus en Rädeckers ex-vrouw Annie de Roos. Zij was toen al zwanger van hun eerste kind, Janna. Annie had bovendien twee kinderen met Rädecker, voor wie Goedewaagen aanvankelijk een uitstekende vader was, maar met wie hij een paar jaar later alle banden verbrak. Die breuk is een voorbeeld van de compromisloze wijze waarop Goedewaagen zijn hele leven omging met intermenselijke relaties. In 1925 werd nog een zoon geboren, Tobie.

In de jaren '20 luidde Goedewaagens promotie-onderzoek in de wijsbegeerte het definitieve afscheid van zijn kunstenaarsleven in. Hij maakte een einde aan zijn vriendschap met dichters en schrijvers en scheidde in 1928 van Annie. In het getouwtrek om de kinderen werd Janna aan hem toegewezen. Om een huishouden met kind draaiende te houden, huurde hij een dienstbode in. Ondertussen had hij zich als jonge filosoof, opgeleid in het neokantiaanse denken van de Marburger School, actief ingezet voor de professionalisering

van de filosofische wetenschap in Nederland. Goedewaagens streven (en dat van anderen) was naar een op zichzelf staande zuivere wetenschap van de filosofie. Als privaatdocent aan de Utrechtse universiteit, als mede-oprichter en bestuurslid van het Genootschap voor Critische Philosophie en in tal van filosofenclubs betoonde hij zich een enthousiast pleitbezorger van Kant. Hij zou er echter niet in slagen een eigen filosofisch systeem te formuleren, zoals hij evenmin in staat was om eigen oorspronkelijke visie te ontwikkelen. Bepalend voor zijn levensloop was de invloed van een hele reeks van dichters en denkers, politici en nationaal-socialisten, met wiens denkrichtingen hij zijn zelfbenoemde 'kern' vaststelde.

In deze jaren onderhield hij nauwe contacten met gevestigde en aankomende filosofen als Cassirer, Görland, De Vleeschauwer, Pos, Kortmulder, Snethlage en Beth, en met intellectuelen als P.H. Ritter jr. en Willem Pompe. Hij trouwde in 1930 met Truus Vruink, die hij destijds als zijn huishoudster had aangenomen, en met wie hij een levenslange zeer innige verbintenis zou hebben. Vanaf zijn promotie in 1923 was Goedewaagen de gedoodverfde opvolger van zijn leermeester Bernard Ovink, hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht. Met verve bereidde hij zich voor op die positie. Zijn ontgoocheling was dan ook groot toen hij in 1932, nota bene door toedoen van Ovink zelf, werd gepasseerd voor het hoogleraarschap door een andere leerling van Ovink, Jo Franken.

Na deze afgang bleef Goedewaagen als privaatdocent verbonden aan de universiteit en actief in de wijsgerige wereld, onder andere als redactiesecretaris van de Algemene Nederlandse Vereniging van Wijsbegeerte. Maar zijn denkrichting veranderde. Langzamerhand schoof hij op van de zuivere wetenschap van de neokantiaanse filosofie via de nieuwe inzichten van Nietzsche naar de meer wereldbeschouwelijke visie van Hegel. Vanaf de machtsovername van Hitler in Duitsland in 1933 verdiepte hij zich in het nationaal-socialisme. Als zoekende ziel werd hij geïntoxiceerd door Hitlers woorden en in zijn filosofische publicaties is steeds duidelijker een ideologische ondertoon merkbaar.

In 1936 werd hij lid van de NSB, nadat hij Mussert via zijn vriend Ritter had ontmoet. Goedewaagen was niet de enige intellectueel, die in deze tijd uit het 'systeem' van de verzuiling wilde stappen en zich wilde onttrekken aan de decadentie van de in verval geraakte Westerse cultuur. Ook denkers als Krekel, Wigersma en Carp stonden bepaald niet onsympathiek tegenover het nationaal-socialisme. Onder de indruk van Hitlers rassenwetten raakte Goedewaagen in vervoering door de racistische idee van de Nieuwe Mens die opgang maakte. Hij verbond zich aan het rechts-autoritaire weekblad De Waag en schopte het in 1940 tot hoofdredacteur.

De Duitse inval in mei 1940 zette in één klap de politieke verhoudingen op scherp. Was het vóór 1940 nog vrij onschuldig om zich met het Nederlandse nationaal-socialisme in te laten, daarna stond de NSB gelijk aan 'heulen met de vijand'. Goedewaagen werd met zijn vrouw in de meidagen kort gevangengezet en die vernedering maakte hem razend. In De Waag kwam hij voor het eerst openlijk uit voor zijn idealen, hetgeen hem direct het voorzitterschap van de Raad van Voorlichting voor de Nederlandsche Pers opleverde, een initiatief tot gelijkschakeling van de pers en de journalisten. Toen hij ook openlijk voor zijn NSB-lidmaatschap uitkwam en door Mussert tot Persleider werd benoemd, moest hij af-

treden als hoofdredacteur van De Waag. Hij maalde er niet om – zijn ambitie om een leidinggevende rol te spelen in de nieuwe nationaal-socialistische samenleving was veel groter. Zelfs zó groot, dat toen zijn broer Jan, een fervent anti-nazi, in 1941 op jonge leeftijd overleed, hij in NSB-uniform op de begrafenis verscheen.

Zijn inspanningen bij het gelijkschakelen van de pers werden door rijkscommissaris Seyss-Inquart beloond. Goedewaagen werd in november 1940 benoemd tot secretaris-generaal van het naar Duits voorbeeld opgerichte Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Niet alleen propageerde hij zijn cultuurpolitieke idealen in tal van artikelen, toespraken en twee boekwerken (getiteld *Passer en Speer*), hij bracht deze ook in praktijk. Zijn meest in het oog springende prestaties zijn de oprichting van de Nederlandsche Omroep en de Kultuurkamer. Basisgedachte onder zijn cultuurbeleid was het principe dat een samenleving geen intrinsieke waarde had zonder kunst. De overheid droeg daarom de verantwoordelijkheid voor een bloeiend kunstleven. Sociaal-economische verbeteringen voor kunstenaars gingen dan ook hand in hand met tot in het absurde doorgevoerde censuurmaatregelen ter controle van de kunsten, literatuur, omroep en pers. De begroting van het departement verveelvoudigde van een paar ton in 1940 tot miljoenen in 1942.

Goedewaagen bracht zijn eigen racistische gedachtengoed, door mij als 'cultuurracisme' aangeduid en door hem in de jaren dertig al geformuleerd, in praktijk. Hij wilde het platonische ideaal bereiken van de 'mensenadel', of het Nietzscheaanse model van de *Übermensch* in de zin van het gedurende generaties kweken van een cultureel hoogstaande, muzische mens, die zelfs hoger was dan zijn huidige soortgenoot. Het maakte van hem een pleitbezorger van de moderne eugenetica. Dit standpunt bepaalde in verregaande wijze zijn beleid ten aanzien van de kunst en de kunstenaars. Nederlandse, of in zijn termen: Arische, kunstenaars kregen het economisch beter, maar Joden, aziaten en zwarten werden door Goedewaagen zonder pardon uit het kunstleven verwijderd. Met zijn door antisemitisme en racisme gedomineerde cultuurpolitiek creëerde hij daarmee zijn eigen onoplosbare paradox.

Hoewel Goedewaagen inhoudelijk goed onderbouwd en gedreven zijn departement leidde en het cultuurbeleid stap voor stap uitzette, was hij beslist geen politicus. Hij was niet opgewassen tegen het politieke steekspel op het hoogste niveau in het bezettingsbestuur dat ging tussen de rivaliserende partijprominenten van de Duitse NSDAP (Bormann en Schmidt) en de ideologen van de SS (Himmler en Rauter) met Seyss-Inquart als bemiddelende derde partij daartussen. Bovendien liet ook Mussert zich gelden en werd de NSB als speelbal door alle Duitse partijen gebruikt. Goedewaagen werd Begunstigend Lid van de SS, waarmee hij zich impliciet tegen Mussert afzette en zich schaarde aan de kant van Seyss-Inquart en Himmler.

Als gevolg van competentieverschillen met Ernst Voorhoeve, zijn perschef op het departement die tevens persleider van de NSB was, kwam Goedewaagen in de zomer van 1942 in conflict met Mussert. De ruzie liep zo hoog op, dat Mussert Goedewaagen schorste als NSB-lid en Goedewaagen op het departement een anti-NSB-beleid ging voeren. Toen Mussert echter om strategische redenen in december 1942 door Seyss-Inquart tot 'Leider van

het Nederlandse Volk' werd benoemd, was de positie van Goedewaagen onhoudbaar geworden. Zijn ontslag volgde begin 1943. Na Goedewaagens vertrek was het gedaan met de daadkracht van het departement, dat na de oorlog prompt werd opgeheven.

In de oorlogsjaren kreeg Goedewaagen te maken met andere intellectuelen op hoge posities in het bezettingsbestuur, zoals Geerto Snijder, Jan de Vries, Jan van Dam en Jaap Schrieke. Allen hadden uiteenlopende verwachtingen van de Nieuwe Orde, die soms tot botsingen en soms tot samenwerking leidden. Hoe ver ze in het bereiken van hun nationaal-socialistische idealen kwamen, hing sterk af van hun politieke talenten en hun individuele relaties met het Duitse bezettingsbestuur. Hoewel geen van allen hun doel bereikten, delfde Goedewaagen door zijn ontslag uit het departement van Volksvoorlichting en Kunsten in deze groep het onderspit. Na de oorlog zou in de bijzondere rechtspleging de persoonlijkheid van deze figuren in hun bezettingsfunctie van meer betekenis blijken te zijn dan de zwaarte van de functie die ze bekleed hadden.

Goedewaagen keerde terug naar de stilte van de studeerkamer en begon zijn langverwachte carrière als hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Dat zijn benoeming een politieke was en academisch gezien dus waardeloos, en dat er nauwelijks studenten waren overgebleven als gevolg van de bezettingsmaatregelen, kon hem niet deren. In de loop van 1943 preste hij zijn dochter Janna tot een SS-huwelijk met een Nederlandse eugeneticus en SS-arts, om daarmee zijn Arische idealen ook in zijn familie te verwezenlijken. Maar kort na de geboorte van zijn 'Arische' kleindochter vluchtte hij op Dolle Dinsdag met zijn vrouw naar Duitsland. Daar bemachtigde hij een onderzoeksopdracht van het Duitse ministerie van Onderwijs, waarmee hij zich tot het einde van de oorlog bezighield. Na mei 1945 vestigde hij zich in Bad Oeynhausen, waar hij zich in zijn levensonderhoud voorzag met het geven van privélessen. Tot zijn eigen verrassing sprong zijn dichtader weer open en schreef hij in korte tijd tal van gedichten. Pas in mei 1946 volgde zijn arrestatie, waarna hij werd teruggebracht naar Nederland en in afwachting van zijn proces in de Cellenbarakken in Scheveningen werd opgesloten. Ook Truus kwam kort daarna berooid terug in Nederland.

Ondertussen zat de naoorlogse minister van OC&W danig met de erfenis van zijn voorganger in zijn maag. Hoewel de nieuwe organisaties als Kultuurkamer en Nationale Omroep snel werden ontbonden, was een volledige terugkeer naar de vooroorlogse situatie onmogelijk. Er waren domweg teveel kunstenaars, orkesten en gezelschappen afhankelijk geworden van de overheidssubsidies. Onder Cals ontstond in de vroege jaren '50 een opbouwend overheidsbeleid voor de kunsten, dat rechtsstreeks voortkwam uit het beleid van Goedewaagen en zijn cultuurbegroting.

Goedewaagen zelf werd in 1948 tot twaalf jaar gevangenisstraf veroordeeld met het verbod om ooit nog in openbare ambten te werken en om tot 1965 te publiceren. Met name zijn propagandistiche functie ter nazificatie van de Nederlandse cultuur werd hem zeer kwalijk genomen. In de gevangenis maakte hij zich nuttig in de bibliotheek en gaf hij lessen aan medegevangenen. In opdracht van het toenmalige RIOD en met persoonlijke ondersteuning van directeur Loe de Jong schreef hij zijn autobiografie en nog enkele verhande-

lingen over de oorlogstijd. Zijn autobiografie was een verweerschrift tegen het geallieerde beeld van het nationaal-socialisme enerzijds en een pleidooi voor hemzelf als mens en voor het nationaal-socialisme als ideaal anderzijds. Hij huldigde de opvatting dat het nationaal-socialisme goed en zuiver was en nooit de schuld kon zijn van de onmenselijke oorlogsmisdaden en het extreem geweld uit de jaren 1940-1945. Daarmee positioneerde Goedewaagen zich als sleutelbewaarder van dit gedachtengoed en hij zou die rol de rest van zijn leven blijven vervullen.

Na zijn vervroegde vrijlating in 1952 leidde hij een marginaal bestaan als privé- en bijlesleraar. Hij deed tal van tevergeefse pogingen om in Nederland of Duitsland aan een baan in zijn vakgebied te komen. De tendens die hij met het schrijven van zijn autobiografie had ingezet om zich als sleutelbewaarder van het nationaal-socialisme op te werpen, bleef onverdroten van kracht. Uit niets bleek dat hij, teruggekeerd in de samenleving, afstand nam van zijn vroegere idealen of daartoe pogingen ondernam. Zijn smeulende nationaal-socialistische idealen kregen hun weerslag in het onder pseudoniem geschreven en in Duitsland gepubliceerde boek *Holland* (1956), waarover in Nederland nog ophef ontstond, toen bleek wie het uitstekend gerecenseerde boek eigenlijk had geschreven.

Goedewaagen manoevreerde zichzelf in een onontwarbare gordiaanse knoop door enerzijds zijn hoop te vestigen op rehabilitatie als wetenschapper en denker en anderzijds vast te houden aan zijn nationaal-socialistische idealen, die elke reïntegratie in de Nederlandse samenleving in de weg stonden. Toen rehabilitatie uitbleef en hij daardoor niet meer op academisch niveau aan het werk kon, richtte hij zijn blik meer en meer op Duitsland. Ook daar waren vele *alt-Nazi's*, verbolgen over het feit dat hun rol was uitgespeeld en cynisch over de huidige ontwikkelingen in de nationale en internationale politiek. In Duitsland werd Goedewaagen een actief lid van verschillende onder het dekmantel van filosofie en religie opererende verenigingen, die bevolkt werden door deze *alt-Nazi's*. Hij publiceerde ideologische artikelen in hun periodieken en hij hield lezingen op bijeenkomsten en congressen; meerdere keren per jaar reisde hij met Truus een aantal dagen naar Duitsland. Hij kwam er onder meer Martin Heidegger tegen, wiens betrokkenheid bij het nazisme een geheel eigen academische industrie gecreëerd heeft, waartoe ook Goedewaagen zich aangetrokken voelde. Het liefst wilde hij emigreren naar Duitsland, maar zag daarvan af toen hij ook daar geen mogelijkheden zag om aan academisch werk te komen.

In de laatste jaren van zijn leven begon de inmiddels bejaarde Goedewaagen meer en meer openlijk lucht te geven aan zijn rancuneuze gevoelens. Een laatste erkenning van zijn kwaliteit als filosoof met een publicatie in een internationaal vermaard wetenschappelijk tijdschrift veranderde daar niets aan. Hij sloot zich begin jaren '70 aan bij het Geschiedkundig Genootschap De Wende, een club van oud-SS'ers die met verve op negationistische wijze onderzoek deden naar de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Hij publiceerde er op verongelijkte toon geschreven recensies van boeken over de oorlog.

Met zijn kinderen en kleinkinderen onderhield Goedewaagen in de naoorlogse jaren een wankele relatie. Zijn rechtlijnige en dwingende persoonlijkheid stond een innige relatie in de weg. Met zijn zoon Tobie en diens gezin kwam het tot een jarenlange breuk vanaf 1960, die

pas weer geheeld werd toen Goedewaagen getroffen werd door de progressieve ziekte spierdystrofie. Die ziekte maakte zijn actieve leven van reizen en optreden onmogelijk; hij was gekluisterd aan huis en woonde vanaf 1977 in een verzorgingstehuis. Op de slaapzaal werkte hij in een hoekje aan zijn lijvige filosofische levenswerk *Trilogie des Geistes*, dat echter onuitgegeven zou blijven. Begin 1980 overleed hij, bijna 85 jaar oud.

In de conclusie van het boek krijgt de lezer tenslotte een beknopte analyse van Goedewaagens karakter, denkbeelden en werk en een visie op zijn drijfveren en ambities, met name met betrekking tot het nationaal-socialisme als beschavingsideaal. Zijn biografie wordt in vergelijkend perspectief gezet met die van de andere collaborerende intellectuelen. Tot slot wordt kort stilgestaan bij de erfenis van Goedewaagens cultuurpolitiek.

ZUSAMMENFASSUNG

Dr. Tobie Goedewaagen (1895-1980), ein Leben lang Nationalsozialist ist als chronologische Biografie konzipiert, wobei die Biografie selbst als Rahmen dient, um Goedewaagens Beweggründe für seine politische Wahl des Nationalsozialismus zu vertiefen. Seine Biografie wird mit Nachdruck in den Zeitgeist des zwanzigsten Jahrhunderts eingebettet. Der Schwerpunkt des Buches liegt auf den Kriegsjahren 1940-1943, weil er in diesen Jahren sein nationalsozialistisches Gedankengut in die neue Kulturpolitik umsetzen konnte.

Das Buch beginnt mit einem *Prolog im Himmel*. Goedewaagen selbst hat diesen faustischen Hinweis des Öfteren in seiner Autobiografie verwendet, die er Ende der vierziger Jahre geschrieben hatte, als er als Landesverräter im Gefängnis saß. Der *Prolog* blickt von dieser Periode aus zurück auf Goedewaagen und skizziert in einigen großen Linien seinen Charakter und sein nationalsozialistisches Ideal, so dass sich der Leser von Anfang an ein Bild von diesem Mann machen kann. Des Weiteren steht im Prolog eine kurz gefasste Übersicht der verschiedenen Perspektiven zur Kollaborationsgeschichte in der Historiografie der Nachkriegszeit.

Das erste Kapitel widmet sich der Geschichte, dem Hintergrund und dem Milieu der Familie Goedewaagen, einem berühmten Pfeifenmachergeschlecht aus Gouda. Die Nachkommen profitierten von der Industrialisierung im neunzehnten Jahrhundert und stiegen mit Erfolg in die beginnende finanzielle Dienstleistung ein. Die äußerst erfolgreiche Incasso-Bank seines Vaters sorgte dafür, dass der 1895 geborene Tobie Goedewaagen in beträchtlichem Wohlstand aufwuchs. Mit seinem dichterischen Ehrgeiz und einem Philosophiestudium brachte er außerdem das intellektuelle Vermögen in die Familie ein, die in nur einer Generation vom begüterten Mittelstand zum Großbürgertum aufstieg.

Der junge Tobie verkehrte in den zehner Jahren des letzten Jahrhunderts hauptsächlich in den Künstlerkreisen von Bergen und Blaricum und studierte daneben Philosophie in Utrecht. Die gesellschaftliche Position von Künstlern, das Einmischen des Staates bei den Künsten und die Art und Weise, in der die Kultur in den Niederlanden organisiert war, werden hier behandelt. In den Niederlanden lebten große und berühmte Künstler, jedoch immer am Existenzrand. In diesen Jahren traf er die in dieser Zeit schon tonangebenden Künstler und Schriftsteller John Rädecker, Adriaan Roland Holst, Just Havelaar und Sjoerd de Roos. 1919 heiratete er die Schwester von de Roos und Rädeckers geschiedene Frau, Annie de Roos. Sie war zu dem Zeitpunkt schon schwanger mit ihrem ersten Kind, Janna. Annie hatte außerdem zwei Kinder mit Rädecker, für die Goedewaagen anfangs ein ausgezeichneter Vater war, jedoch einige Jahre später jegliche Verbindung zu ihnen abbrach. Dieser Bruch ist ein Beispiel für die kompromisslose Art, die für Goedewaagen sein ganzes Leben lang hinsichtlich zwischenmenschlicher Beziehungen charakteristisch war. 1925 wurde ein weiterer Sohn, Tobie, geboren.

In den zwanziger Jahren bedeutete Goedewaagens Promotionsforschung in der Philosophie den endgültigen Abschied von seinem Künstlerleben. Er beendete seine Freund-

schaft mit den Dichtern und Schriftstellern und ließ sich 1928 von Annie scheiden. Im Streit um die Kinder wurde ihm schließlich die Tochter Janna zugesprochen. Um einen Haushalt mit einem Kind zu ermöglichen, stellte er eine Dienstbotin ein. Inzwischen hatte er sich als junger Philosoph, ausgebildet im Neukantianismus der Marburger Schule, aktiv für die Professionalisierung der philosophischen Wissenschaft in den Niederlanden eingesetzt. Goedewaagens Streben (und das von anderen) war eine auf sich selbst stehende reine Wissenschaft der Philosophie. Als Privatdozent an der Utrechter Universität, als Mitbegründer und Vorstandsmitglied der Gesellschaft für Kritische Philosophie und in zahlreichen Philosophenklubs erwies er sich als enthusiastischer Fürsprecher von Kant. Es sollte ihm jedoch nicht gelingen, ein eigenes philosophisches System zu formulieren, ebenso wenig war er imstande, eine eigene originäre Vision zu entwickeln. Entscheidend für seinen Lebenslauf war der Einfluss einer Reihe von Dichtern und Denkern, Politikern und Nationalsozialisten, mit deren Auffassungen er seinen selbst ernannten 'Kern' festlegte.

In diesen Jahren unterhielt er enge Kontakte zu etablierten und angehenden Philosophen wie Cassirer, Görland, De Vleeschauwer, Pos, Kortmulder, Snethlage und Beth sowie mit Intellektuellen wie P.H. Ritter jr. und Willem Pompe. 1930 ehelichte er Truus Vruink, die er damals als Haushälterin eingestellt und zu der er Zeit seines Lebens ein sehr inniges Verhältnis hatte. Seit seiner Promotion im Jahre 1923 war Goedewaagen der vorgesehene Nachfolger seines Lehrmeisters Bernard Ovink, Philosophieprofessor an der Universität Utrecht. Mit Begeisterung bereitete er sich auf diese Position vor. Seine Enttäuschung war dann auch groß, als er 1932, wohlgemerkt durch Zutun von Ovink selbst für das Professorat übergangen wurde und ein anderer Schüler Ovinks, Jo Franken, diesen Posten bekam.

Nach diesem Debakel blieb Goedewaagen der Universität als Privatdozent verbunden und aktiv in der philosophischen Welt, unter anderem als Redaktionssekretär der Allgemeinen niederländischen Gesellschaft für Philosophie. Aber seine Denkart änderte sich. Langsam bewegte er sich von der reinen Wissenschaft der neukantianischen Philosophie über die neuen Erkenntnisse von Nietzsche hin zu der mehr weltanschaulichen Sicht von Hegel. Seit der Machtübernahme von Hitler in Deutschland 1933 vertiefte er sich außerdem in den Nationalsozialismus. Als suchende Seele wurde er von Hitlers Worten vergiftet und in seinen philosophischen Publikationen macht sich immer deutlicher ein ideologischer Unterton bemerkbar.

1936 wurde er Mitglied der NSB, nachdem er Mussert über seinen Freund Ritter getroffen hatte. Goedewaagen war nicht er einzige Intellektuelle, der in dieser Zeit aus dem „System" der Versäulung aussteigen und sich der Dekadenz der angeblich in Verfall geratenen westlichen Kultur entziehen wollte. Auch Denker wie Krekel, Wigersma und Carp hatten dem Nationalsozialismus gegenüber gewisse Sympathien. Unter dem Eindruck von Hitlers Rassengesetzen geriet Goedewaagen in Entzückung über den rassistischen Gedanken des 'Neuen Menschen', der gerade aufkam. Er schloss sich dem rechts-autoritären Wochenblatt De Waag an und brachte es 1940 zum Chefredakteur.

Die deutsche Invasion im Mai 1940 änderte die politischen Verhältnisse schlagartig. Wo es vor 1940 noch relativ unschuldig war, sich mit dem niederländischen National-

sozialismus einzulassen, so stand die NSB nun für 'mit den Wölfen heulen'. Goedewaagen wurde in jenen Maitagen mit seiner Frau kurz inhaftiert und diese Demütigung machte ihn rasend. In De Waag kam er zum ersten Mal öffentlich für seine Ideale auf, was zur Folge hatte, dass er sofort zum Vorsitzenden des Rats für Information für die niederländische Presse befördert wurde, eine Initiative zur Gleichschaltung der Presse und der Journalisten. Als er sich auch öffentlich zu seiner Mitgliedschaft in der NSB bekannte und Mussert ihn zum Pressechef ernannte, musste er als Chefredakteur von De Waag abtreten. Das war ihm jedoch ziemlich egal – sein Ehrgeiz, eine führende Rolle in der neuen national-sozialistischen Gesellschaft zu spielen, war viel größer. Sogar so groß, dass er, als sein Bruder Jan, ein überzeugter Anti-Nazi, 1941 in jungem Alter starb, in NSB-Uniform zum Begräbnis erschien.

Seine Bemühungen in Bezug auf die Gleichschaltung der Presse wurden vom Reichskommissar Seyss-Inquart belohnt. Goedewaagen wurde im November 1940 zum Generalsekretär des nach deutschem Vorbild gegründeten Ministeriums der Volksinformation und Künste ernannt. Nicht nur propagierte er seine kulturpolitischen Ideale in zahlreichen Artikeln, Ansprachen und zwei Büchern (unter dem Titel *Passer en Speer*), er setzte diese auch um in die Praxis. Zu seinen auffälligsten Leistungen zählen die Gründung des Niederländischen Rundfunks und der Kulturkammer. Der Grundgedanke seiner Kulturpolitik war das Prinzip, dass eine Gesellschaft ohne Kunst keinen inneren Wert hat. Der Staat trage deshalb die Verantwortung für ein blühendes Kunstleben. Sozialökonomische Verbesserungen für Künstler gingen dann auch mit bis ins Absurde durchgeführten Zensurmaßnahmen zur Kontrolle der Künste, der Literatur, des Rundfunks und der Presse einher. Das Budget des Ministeriums wuchs um ein Vielfaches an von einigen hunderttausend 1940 auf Millionen im Jahr 1942.

Goedewaagen setzte sein eigenes rassistisches Gedankengut – von mir als 'Kulturrassimus' bezeichnet und von ihm schon in den dreißiger Jahren formuliert – in die Praxis um. Er wollte damit das platonische Ideal des 'Menschenadels' erreichen oder das auf Nietzsche basierte Modell des Übermenschen im Sinne der Züchtung eines kulturell hochstehenden, musischen Menschen über Generationen hinweg, der sogar noch höher war als sein heutiger Artgenosse. Es machte ihn zu einem Verfechter der modernen Eugenik. Dieser Standpunkt bestimmte weitgehend seine Strategie in Hinsicht auf die Kunst und Künstler. Niederländische – oder in seinem Wortgebrauch arische – Künstler hatten es wirtschaftlich gesehen besser, aber Juden, Asiaten und Schwarze wurden von Goedewaagen ohne Pardon aus dem Kunstleben entfernt. Mit seiner von Antisemitismus und Rassismus dominierten Kulturpolitik kreierte er damit sein eigenes unlösbares Paradox.

Obwohl Goedewaagen sein Ministerium inhaltlich gut unterbaut und engagiert leitete und die Kulturpolitik Schritt für Schritt ausführte, war er sicher kein Politiker. Er war dem politischen Wortgefecht auf höchster Ebene in der Besatzungsverwaltung nicht gewachsen, das sich zwischen den rivalisierenden Parteiprominenten der deutschen NSDAP (Bormann und Schmidt) und den Ideologen der SS (Himmler und Rauter) mit Seyss-Inquart als vermittelnde dritte Partei dazwischen abspielte. Außerdem machte sich auch

Mussert bemerkbar und wurde die NSB als Spielball von allen deutschen Gruppierungen benutzt. Goedewaagen wurde Begünstigtes Mitglied der SS, womit er sich implizit von Mussert distanzierte und sich hinter Seyss-Inquart und Himmler stellte.

Als Folge von Kompetenzstreitigkeiten mit Ernst Voorhoeve, seinem Pressechef im Ministerium, der gleichzeitig Presseleiter der NSB war, geriet Goedewaagen im Sommer 1942 in einen Konflikt mit Mussert. Der Streit eskalierte, was zur Folge hatte, dass Mussert Goedewaagen als NSB-Mitglied suspendierte und Goedewaagen im Ministerium anfing, eine Anti-NSB-Politik zu führen. Als Mussert jedoch aus strategischen Gründen im Dezember 1942 von Seyss-Inquart zum 'Führer des niederländischen Volkes' ernannt wurde, war Goedewaagens Position unhaltbar geworden. Seine Entlassung erfolgte Anfang 1943. Nach Goedewaagens Abgang war es auch mit der Tatkraft des Ministeriums vorbei, das nach dem Krieg sofort aufgelöst wurde.

In den Kriegsjahren hatte Goedewaagen es mit anderen Intellektuellen in hohen Positionen in der Besatzungsverwaltung wie Geerto Snijder, Jan de Vries, Jan van Dam und Jaap Schrieke zu tun. Alle hatten unterschiedliche Erwartungen an die 'Neue Ordnung', was manchmal zu Konflikten und manchmal zu einer Zusammenarbeit führte. Wie weit sie bei der Erreichung ihrer nationalsozialistischen Ideale kamen, hing stark von ihren politischen Talenten und ihren individuellen Beziehungen zur deutschen Besatzungsverwaltung ab. Obwohl keiner von ihnen sein Ziel erreichte, zog Goedewaagen durch seine Entlassung aus dem Ministerium der Volksinformation und Künste in dieser Gruppe den Kürzeren. Nach dem Krieg sollte sich in der Besonderen Rechtsprechung die Persönlichkeit dieser Figuren in ihrer Besatzungsfunktion bedeutungsvoller herausstellen als das Gewicht der Funktion, die sie innehatten.

Goedewaagen kehrt zurück in die Stille der Gelehrtenstube und begann seine lang erwartete Karriere als Philosophieprofessor an der Reichsuniversität Utrecht. Dass seine Ernennung eine politische Entscheidung war und akademisch gesehen folglich bedeutungslos, und kaum Studenten übrig geblieben waren als Folge der Besatzungsmaßnahmen, ließ ihn unberührt. Im Lauf von 1943 zwang er seine Tochter Janna zu einer SS-Heirat mit einem niederländischen Eugeniker und SS-Arzt, um so seine arischen Ideale auch in seiner eigenen Familie zu verwirklichen. Aber kurz nach der Geburt seiner 'arischen' Enkelin flüchtete er am 'Dolle Dinsdag' (5.9.1944, Tag, an dem die niederländische Bevölkerung irrtümlicherweise glaubte, bald befreit zu werden) mit seiner Frau nach Deutschland. Dort beschaffte er sich einen Forschungsauftrag des deutschen Unterrichtsministeriums, mit dem er sich bis zum Kriegsende beschäftigte. Nach dem Mai 1945 ließ er sich in Bad Oeynhausen nieder, wo er seinen Lebensunterhalt mit Privatunterricht bestritt. Zu seiner eigenen Überraschung machte sich sein dichterisches Talent wieder bemerkbar; er schrieb in kurzer Zeit zahlreiche Gedichte. Erst im Mai 1946 erfolgte seine Festnahme, wonach er in die Niederlande zurückgebracht und in Erwartung seines Prozesses in den Zellenbaracken in Scheveningen eingesperrt wurde. Auch Truus kehrte kurz darauf mittellos in die Niederlande zurück.

Inzwischen lag dem Minister für Erziehung, Kultur und Wissenschaft nach dem Krieg das Erbe seines Vorgängers schwer im Magen. Obwohl man die neuen Organisationen wie Kulturkammer und Nationaler Rundfunk schnell aufgelöst hatte, war eine vollständige Rückkehr zur Situation der Vorkriegszeit unmöglich. Es waren einfach zu viele Künstler, Orchester und Gesellschaften abhängig von den staatlichen Subventionen geworden. Unter Cals entstand in den frühen 50er Jahren eine aufbauende staatliche Kulturpolitik, die unmittelbar aus der Politik von Goedewaagen und seinem Kulturetat hervorging.

Goedewaagen selbst wurde 1948 zu einer zwölfjährigen Gefängnisstrafe verurteilt mit dem Verbot, jemals wieder ein öffentliches Amt zu bekleiden und bis 1965 irgendetwas zu publizieren. Man nahm ihm vor allem seine propagandistische Funktion zur Nazifizierung der niederländischen Kultur sehr übel. Im Gefängnis machte er sich in der Bibliothek nützlich und gab seinen Mithäftlingen Unterricht. Im Auftrag des damaligen RIOD und mit persönlicher Unterstützung des Direktors Loe de Jong schrieb er seine Autobiografie sowie noch einige Abhandlungen über die Kriegszeit. Seine Autobiografie war einerseits eine Verteidigungsschrift gegen das alliierte Bild des Nationalsozialismus und andererseits ein Plädoyer für ihn selbst als Menschen und für den Nationalsozialismus als Ideal. Er vertrat die Auffassung, dass der Nationalsozialismus gut und rein war und niemals an den unmenschlichen Kriegsverbrechen und der extremen Gewalt aus den Jahren 1940-1945 schuld sein konnte. Damit positionierte sich Goedewaagen als Schlüsselfigur dieses Gedankenguts und sollte diese Rolle für den Rest seines Lebens spielen.

Nach seiner vorzeitigen Entlassung 1952 führte er eine unbedeutende Existenz als Privat- und Nachhilfelehrer. Er unternahm zig vergebliche Versuche, um in den Niederlanden oder Deutschland an eine Stelle in seinem Fachgebiet zu kommen. Die Tendenz, die er mit dem Verfassen seiner Autobiografie in Gang gebracht hatte, um sich als Hüter des Nationalsozialismus aufzuspielen, blieb unverändert gültig. Aus nichts ging hervor, dass er sich, nun zurückgekehrt in die Gesellschaft, von seinen früheren Idealen distanziert oder Versuche dazu unternommen hatte. Seine unterschwelligen nationalsozialistischen Ideale fanden ihren Niederschlag in dem unter einem Pseudonym geschriebenen und in Deutschland publizierten Buch *Holland* (1956), das in den Niederlanden ziemlich viel Aufsehen erregte, als sich herausstellte, wer eigentlich der Verfasser des ausgezeichnet rezensierten Buches war.

Goedewaagen manövrierte sich selbst in einen unentwirrbaren Gordischen Knoten, indem er einerseits die Hoffnung auf seine Rehabilitierung als Wissenschaftler und Denker setzte und andererseits seinen nationalsozialistischen Idealen treu blieb, die jeglicher Wiedereingliederung in die niederländische Gesellschaft im Weg standen. Als seine Rehabilitierung ausblieb und er dadurch nicht mehr auf einem akademischen Niveau arbeiten konnte, richtete er seinen Blick mehr und mehr auf Deutschland. Auch dort waren viele ehemalige Nazis aufgebracht angesichts der Tatsache, dass ihre Rolle ausgespielt war und zynisch über die heutigen Entwicklungen in der nationalen und internationalen Politik. In Deutschland wurde Goedewaagen ein aktives Mitglied von verschiedenen, unter dem Deckmantel der Philosophie und Religion operierenden Vereinen, die von diesen alte Nazis bevölkert wurden. Er publizierte ideologische Artikel in ihren Periodika und hielt Vorträge

auf Zusammenkünften und Kongressen; mehrere Male pro Jahr reiste er mit Truus ein paar Tage nach Deutschland. Dort traf er unter anderen Martin Heidegger, dessen Engagement für den Nationalsozialismus eine ganze akademische Industrie geschaffen hat, zu der sich auch Goedewaagen angezogen fühlte. Am liebsten wäre er nach Deutschland emigriert, sah jedoch davon ab, als er auch dort keine Möglichkeiten sah, eine akademische Arbeit zu bekommen.

In den letzten Jahren seines Lebens machte der inzwischen hochbetagte Goedewaagen seinen Rachegefühlen immer mehr öffentlich Luft. Daran konnte auch eine letzte Anerkennung seiner Qualität als Philosoph mit einer Publikation in einer international renommierten wissenschaftlichen Zeitschrift nichts ändern. Er schloss sich Anfang der 70er Jahre dem historischen Verein De Wende an, einem Klub alter SS-Mitglieder, die mit viel Energie auf negationistische Weise Forschungen zu den Ereignissen im Zweiten Weltkrieg anstellten. Er veröffentlichte dort in einem gekränkten Ton verfasste Rezensionen von Büchern über den Krieg.

Zu seinen Kindern und Enkelkindern hatte Goedewaagen in der Nachkriegszeit ein wechselndes Verhältnis. Seine geradlinige und gebieterische Persönlichkeit stand einer herzlichen Beziehung im Weg. Mit seinem Sohn Tobie und dessen Familie kam es ab 1960 zu einem jahrelangen Bruch ohne Kontakt, der erst wieder hergestellt wurde, als Goedewaagen an progressiver Muskeldystrophie erkrankte. Die Krankheit setzte seinem aktiven Leben mit Reisen und Auftritten ein Ende; er war an sein Haus gefesselt und lebte seit 1977 in einem Pflegeheim. Im Schlafsaal arbeitete er in einer Ecke an seinem umfangreichen philosophischen Lebenswerk *Trilogie des Geistes*, das jedoch nicht herausgegeben wurde. Anfang 1980 starb er im Alter von 85 Jahren.

In der Schlussfolgerung des Buches erhält der Leser schließlich eine kurze Analyse von Goedewaagens Charakter, Ansichten und Arbeit sowie eine Sicht auf seine Beweggründe und Ambitionen, insbesondere in Bezug auf den Nationalsozialismus als Kulturideal. Seine Biografie wird in eine vergleichende Perspektive gestellt mit der von anderen kollaborierenden Intellektuellen. Zum Schluss folgt eine kurze Betrachtung des Erbes von Goedewaagens Kulturpolitik.

Vertaling: Helga Marx

INTERVIEWS

Mijn dank gaat uit naar onderstaande personen, die met mij hun herinneringen aan Dr. Tobie Goedewaagen, zijn leven, karakter, werk en verleden gedeeld hebben:

Senta Baudet-Goverts (10 oktober 2011, telefonisch)
Willemien Deeleman-van Tijen (19 januari 2011)
Tobie en An Goedewaagen-Beerman (13 december 2007, 28 januari 2008, 20 maart 2008, 2 juli 2008, 6 februari 2009, 29 september 2009)
Sara Goedewaagen (7 januari 2009)
Tobie Goedewaagen (7 januari 2009)
Kees Groenewegen (4 februari 2009, telefonisch)
Elke van der Hoeven (18 februari 2008)
Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen (15 februari 2008)
Michael Hooper (7 oktober 2008, telefonisch)
Hans IJsselstein Mulder (29 oktober 2008)
Els Kamerbeek (15 december 2008, telefonisch)
Monique van Kessel (14 juni 2011)
Ype Koopmans (22 september 2008, telefonisch)
Cees Maris (26 april 2011, 25 oktober 2011)
Grimbert Rost van Tonningen (18 juni 2008)
F.G.W. Schouten (6 oktober 2008)

BRONNEN

ABN AMRO	Historisch Archief ABN AMRO, Incasso-Bank
ARHH	Archief Adriaan Roland Holst College te Hilversum
DLAM	Deutsches Literatur Archiv Marbach, Archief Grimm/Lippoldsberger Dichtertage
HUA	Het Utrechts Archief, Bevolkingsregisters
HUA CvC RUU	Het Utrechts Archief, Archief College van Curatoren Rijksuniversiteit Utrecht, toegang 59
HUA RS	Het Utrechts Archief, Archief Rector en Senaat, toegang 292-1
HUA SG	Het Utrechts Archief, Archief Stedelijk Gymnasium, toegang 713-1
IISG ANFBK	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars
IISG HW	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Henri Wielek
KB BC BW	Koninklijke Bibliotheek, Bijzondere Collecties, Verzameling Brieven aan Baltus Wigersma
LM ARH	Letterkundig Museum Den Haag, Collectie Adriaan Roland Holst
LM AvS	Letterkundig Museum Den Haag, Correspondentie Arthur van Schendel
LM PD	Letterkundig Museum Den Haag, Correspondentie Pierre H. Dubois
NA AK	Nationaal Archief, Archief Administratiekantoor Kortenhorst, toegang 2.18.21.02
NA BiZa	Nationaal Archief, Ministerie van Binnenlandse Zaken, Zuivering ambtenaren, toegang 2.04.67
NA CABR	Nationaal Archief, Ministerie van Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, toegang 2.09.09
NA CID	Nationaal Archief, Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, toegang 2.13.70
NA NBI	Nationaal Archief, Nederlands Beheersinstituut, toegang 2.09.49
NA OKW	Nationaal Archief, Ministerie Onderwijs,Kunsten en Wetenschappen, Persoonsdossiers Rijkspersoneel, toegang 2.14.17
NA PTT	Nationaal Archief, Archief van het Staatsbedrijf der PTT, W.L.Z. van der Vegte, toegang 2.16.78.03
NAI	Nederlands Architectuur Instituut, Lijst ARSI tot 1970
NHA	Noord-Hollands Archief, Militieregisters
NHA EB	Noord-Hollands Archief, E.W. Beth, toegang 423
NIOD AA	NIOD, Affiche Archief
NIOD CA RIOD	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Correspondentie-archief
NIOD CPZ	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Commissie voor de Perszuivering, toegang 194

NIOD CS	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief C.J.M. Schaepman, toegang 216A
NIOD CSG	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief College van Secretarissen-generaal, toegang 216
NIOD DOC I	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, DOC I (Personen)
NIOD DOC II	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, DOC II (Zaken)
NIOD DVK	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, toegang 102
NIOD GBV	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Generalkommissariat zur besonderen Verwendung, toeg. 061
NIOD GS	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Generalkommissariat für das Sicherheitswesen (Höhere SS- und Polizeiführer Nord-West), toegang 077
NIOD GVJ	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz (GVJ), toegang 020
NIOD HK	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Dr. H. Krekel, aanwinstnummer 3618
NIOD KA I	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Knipselarchief I (Personen)
NIOD KA II	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Knipselarchief II (Zaken)
NIOD KB I	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Knipselarchief B I (na 1945)
NIOD KG	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Kant-Gesellschaft – Afd. Nederland, toegang 249-1171
NIOD M-O	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Speciaal Archief Moskou – Osobyi, toegang 206
NIOD NKK	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Nederlandsche Kultuurkamer, toegang 104
NIOD NKR	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Nederlandsche Kultuurraad, toegang 113
NIOD NSB	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Nationaal Socialistische Beweging, toegang 123
NIOD PG	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Persgilde, toegang (oud) 105
NIOD RBNG	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete, toegang 014

NIOD RIOD	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, toegang 707
NIOD Schouw	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Uitgeverij De Schouw, toegang 174c
NIOD TG	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief dr. T. Goedewaagen, toegang 858
NIOD Verdinaso	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Verbond van Diets Nationaal-Socialisten, toegang 168a
NIOD Waag	Nederlands Intituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief Stichting en Weekblad De Waag, toegang 174
PA AHG	Privé-archief Annalies Hooghiemstra-Goedewaagen
PA BvB	Privé-archief dr. Benine van Berkel-van Schaik
PAGjr	Privé-archief Tobie Goedewaagen jr.
PACM	Privé-archief prof. mr. Cees Maris
PA JM	Privé-archief dr. J.W. IJsselstein Mulder
RA	Rijksmuseum Amsterdam
RUU CAB	Rijksuniversiteit Utrecht, Centrale Archiefbewaarplaats
RUU FLW	Rijksuniversiteit Utrecht, Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte
SAD	Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek Deventer
SH GH	Streekarchief Hilversum, archief Gemeentebestuur Hilversum 1850-1939, toegang (oud) 18.65.213
SMH	Streekarchief Midden-Holland, Bevolkingsregisters
UBA ASC	Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Amsterdamsch Studenten Corps
UBA BC	Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties KVB NV 5374, 5433, 5462
UBA BC	Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties XLI B 4818/19
UBA BCWV	Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties Wijgeerige Verzameling XXXIII H.J. Pos
UBA BCWV	Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties Wijgeerige Verzameling XXXA2
UBA BCWV	Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties Wijgeerige Verzameling XXXA3
UBL BC	Universiteitsbibliotheek Leiden, Bijzondere Collecties, Brieven
UBU BC PHR	Universiteitsbibliotheek Utrecht, Bijzondere Collecties, Archief P.H. Ritter jr.
UMU	Universiteitsmuseum Utrecht
VN	Archief Vrij Nederland
VU	Vrije Universiteit Amsterdam, Oude VU-archieven

DAGBLADEN EN PERIODIEKEN VOOR 1980

Dagbladen

Deutsche Zeitung in den Niederlanden
Deventer Dagblad
Haagsche Courant
Het Nationale Dagblad
Nieuwe Rotterdamsche Courant
De Telegraaf
Trouw
Rotterdamsch Nieuwsblad
Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad
Utrechts Nieuwsblad
Het Vaderland
De Volkskrant

Periodieken

Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie
Annalen der Critische Philosophie
Denken en Leven
Erasmus
De Gids
Glaube und Tat
Hegel-Studien
Kant-Studien
Kentering
Klüter Blätter
Kroniek van Kunst en Kultuur
Maatstaf
De Nederlandsche Journalist
Nieuw Nederland
De Nieuwe Stem
Die Offenen Blätter
O.K.W. Mededelingen
Rashygiënische Mededeelingen
Rundbrief Freie Akademie
Spieghel Historiael
De Schouw
De Stem
Storm SS
Tijdschrift voor Wijsbegeerte
Unitarische Blätter
Volk en Vaderland
Vrij Nederland
De Waag
Wirklichkeit und Wahrheit

BIBLIOGRAFIE DR. TOBIE GOEDEWAAGEN

Goedewaagen, T., 'Verzen', *De Gids* jrg. 80 deel 1 (1916), blz. 372-376

Goedewaagen, T., 'Antwoorden van lezers', *De Stem, onder redactie van Dirk Coster en Just Havelaar* jrg. 2 no. 1 (1922), blz. 120, 123-127.

Goedewaagen, T., *De logische rechtvaardiging der zedelijkheid bij Fichte, Schelling en Hegel* (Amsterdam 1923)

Goedewaagen, Dr. T., 'Goedewaagen T. Dr., De logische rechtvaardiging der zedelijkheid bij Fichte, Schelling en Hegel', *Kant-Studien. Philosophische Zeitschrift* Band XXIX Heft 3/4 (1924), blz. 579-580

Goedewaagen, Dr. T., 'Uren met Platoon' (recensie P.N. van Eyck), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 18 no. 2 (1924), blz. 160-162

Goedewaagen, 'Wie ist kritische Philosophie ueberhaupt möglich?'(recensie Liebert), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 18 no. 4 (1924)

Goedewaagen, Dr.T., *Philosophie en wereldbeschouwing. Haar wezen en verhouding* (Amsterdam 1925)

Goedewaagen, T., 'De antithesen in de philosophie van Henri Bergson' (recensie C.R. van Paassen), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 19 no. 2 (1925), blz. 162-163

Goedewaagen, Dr. T., 'De critische wending in de geschiedenisphilosophie', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 19 no. 3 (1925), blz. 173-190

Goedewaagen, 'Ueber den Geschmack' (recensie Heymans), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 20 no. 2 (1926)

Goedewaagen, 'Hermann Cohen en de Marburgsche school' (recensie H.W. van der Vaart Smit), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 20 no. 4 (1926), blz. 251-252

Goedewaagen, 'De nieuwere Fransche philosophie', *De Telegraaf* (1 en 7 augustus 1926)

Goedewaagen, 'Het schema bij Immanuel Kant' (recensie H.B.F. Westerouen van Meeteren), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 21 no. 2 (1927), blz. 236-237

Goedewaagen, Dr. T., *Idee en historie* (Assen 1927)

Goedewaagen, Dr. T., 'Hegel's opvatting van den mensch', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 21 no. 4 (1927), blz. 123-135

Goedewaagen, Dr. T., 'Naschrift bij 'Hegel's opvatting van den mensch'', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 22 no. 1 (1928)

Goedewaagen, Tobie (red.), 'Inleiding', in: Spinoza, Benedictus de, *Tractatus Politicus* (Hilversum 1928)

Goedewaagen, Dr. T. , 'Wijsbegeerte en wetenschap' in: *Jaarboek PUG* (1928)

Goedewaagen, 'De zekerheid der menschelijke kennis' (recensie Ovink), *Utrechts Dagblad* (15 december 1928)

Goedewaagen, Dr. T., 'Hedendaagsche wijsbegeerte: Standpunten en stromingen. Ernst Cassirer', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 23 no. 2 (1929), blz. 134-154

Goedewaagen, T., 'Over het karakter van Plato's mythen', *Hermeneus, maandblad voor de antieke cultuur* jrg. 2 no. 3 (1929), blz. 39-43

Goedewaagen, Dr. T. en Dr. E. Slijper, *Plato, de mythen-dichter. Leesboek uit Plato* (Groningen/Den Haag 1930)

Goedewaagen, 'Kant en de Volkenbond' (recensie S. Rozemond), *Weekblad van het Recht* (25 november 1930)
Goedewaagen, Dr. T., *Summa contra Metaphysicos. Einführung zum System der Philosophie* (Leiden 1931)
Goedewaagen, Dr. T., 'Goedewaagen, T., Dr., Summa contra Metaphysicos'. *Kant-Studien. Philosophische Zeitschrift* Band XXVI Heft 1/2 (1931), blz. 209-210
Goedewaagen, Dr. T., 'Van wereldbeschouwing naar philosophie', *Annalen der critische philosophie* jrg. 1 (1931), blz. 9-30
Goedewaagen, Dr. T., 'Philosophie der Sprachlehre', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 25 no. 1 (1931), blz. 1-22
Goedewaagen, 'Professor dr. A. Görland', *Utrechts Dagblad* (7 maart 1931)
Goedewaagen, T., 'Woord en gedachte' (recensie G. Mannoury), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 25 no. 3 (1931), blz. 238-239
Goedewaagen, T., 'Logik und Erkenntnistheorie der Gegenwart' (recensie R. Kynast), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 25 no. 3 (1931), blz. 239-240
Goedewaagen, Dr. T., *Criticisme en Godsdienst. Antwoord op Dr. J.L. Snethlage, De strijd om de wereldbeschouwing* (Assen juli 1931)
Goedewaagen, Dr. T., 'Criticisme en geschiedenis' (recensie S. Kaplan), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 25 no. 4 (1931), blz. 300-306
Goedewaagen, T.,'Phänomenologie und Kritizismus' (recensie F. Kreis), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 25 no. 4 (1931), blz. 307-308
Goedewaagen, T., ' Is volksontwikkeling mogelijk door middel van lectuur en boeken?' (recensie D. Bartling), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 25 no. 4 (1931), blz. 308-309
Goedewaagen, T., 'L'Empirisme dans les sciences exactes' (recensie W. Rivier), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 25 no. 4 (1931), blz. 309-310
Goedewaagen, T., 'Die Logik des Prädikats und dat Problem der Ontologie' (recensie H. Rickert), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 25 no. 4 (1931), blz. 310-311
Goedewaagen, T., 'De beteekenis van natuurwetenschappelijk onderzoek' (recensie C. van Rossem), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 25 no. 4 (1931), blz. 311-312
Goedewaagen, 'Plato' (recensie Oldewelt), *Museum der Weltgeschichte* (maart 1932)
Goedewaagen, 'Platons Gesetze' (recensie Becker), *Zeitschrift für Öffentliche Recht* (1932)
Goedewaagen, Dr. T., 'Van mogelijkheid tot werkelijkheid', *Annalen der critische philosophie* jrg. 2 (1932), blz. 32-53
Goedewaagen, Dr. T., 'Immanuel Kant' (recensie H.J. de Vleeschauwer), *Nederlandsche Bibliotheek* (juli 1932)
Goedewaagen, T., 'Theorie der geschiedenis' (recensie K. Kuypers), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 26 no. 3 (1932), blz.230-232
Goedewaagen, 'Platons Gesetze' (recensie Becker), *Museum der Weltgeschichte* (augustus/september 1932)
Goedewaagen, 'Herdenking van B. de Spinoza', *Utrechts Dagblad* (3 september 1932)
Goedewaagen, T., 'Nietzsche en de klassieke oudheid', *Hermeneus, maandblad voor de antieke cultuur* jrg. 5 no. 2 (1932), blz. 17-21
Goedewaagen, T., 'Nietzsche en de klassieke oudheid II', *Hermeneus, maandblad voor de antieke cultuur* jrg. 5 no. 3 (1932), blz. 43-47

Goedewaagen, T., ‘Jacobus Acontius’ Tractaat De Methodo’ (recensie H.J. de Vleeschauwer), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 26 no. 4 (1932), blz. 317-318
Goedewaagen, T., ‘Selbsterkenntnis’ (recensie W. Meurer), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 26 no. 4 (1932), blz. 318
Goedewaagen, T., ‘Kritik der phänomenologischen Philosophie’ (recensie J. Kraft), *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 26 no. 4 (1932), blz. 318-319
Goedewaagen, ‘Hans Kelsen’, *Utrechts Dagblad* (november 1932)
Goedewaagen, ‘Gobineau’ (recensie Spring), *Museum der Weltgeschichte* (februari 1933)
Goedewaagen, ‘Schule der Dialektik’ (recensie L. Jordan), *Museum der Weltgeschichte* (april 1933)
Goedewaagen, Dr. T., *Het spectrum der philosophie in de twintigste eeuw* (Leiden 1933)
Goedewaagen, Dr. T., *Nietzsche* (uitgave in de serie Helden van den geest, deel V) (Den Haag 1933)
Goedewaagen, Dr. T., ‘Het verkeer van het woord in de taalleer’, *Annalen der critische philosophie* jrg. 3 (1933), blz. 49-68
Goedewaagen, Dr. T., ‘Verleden en heden der critische philosophie’, *Annalen der critische philosophie* jrg. 4 no. 1 (1934), blz. 1-17
Goedewaagen, T. en H.Th. Fischer, ‘Deductie en inductie in de ethnologie’, *Mensch en Maatschappij* jrg. 10 no. 1 (1934), blz. 29-38
Goedewaagen, ‘Neue Untersuchungen zur platonische Dialogen’, *Museum der Weltgeschichte* (juli 1934)
Goedewaagen, ‘Mythen en Allegorieën bij Plato’ (recensie Buisman), *Museum der Weltgeschichte* (augustus 1934)
Goedewaagen, ‘Kritische Philosophie und dialektische Theologie’ (recensie J. Franken), *Museum der Weltgeschichte* (oktober 1934)
Goedewaagen, Dr. T., ‘Over het begrip techniek’, *Nederlandsch Economisch Tijdschrift* jrg. 2 no. 1 (1934), blz. 1-4
T.G., ‘Stromingen in de hedendaagse wijsbegeerte’ (recensie H.J. de Vleeschauwer), *Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 28 no. 2 (1934), blz. 80
Goedewaagen, ‘Die Phronesis in de Philosophie Platons vor dem Staate’ (recensie Hirschberger), *Museum der Weltgeschichte* (januari 1935)
Goedewaagen, Dr. T., ‘Over het begrip techniek. Vervolg’, *Nederlandsch Economisch Tijdschrift* jrg. 2 no. 2 (1935), blz. 41-44
Goedewaagen, ‘Philosophie der Gegenwart’ (recensie Von Aster), *Utrechts Faculteitenblad* jrg. 3 no. 2 (1935)
Goedewaagen, Dr. T., *Wat is een volk?* (no. 15 in de reeks Vragen Van Nu) (Assen 1935)
Goedewaagen, Dr. T., ‘Over de logica der cultuurwetenschappen’, *Annalen der critische philosophie* jrg. 5 (1935) in: *Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 28 no. 5 (1935), blz. 247-261
Goedewaagen, ‘Protagoras’ (recensie Schneidewin), *Museum der Weltgeschichte* (augustus/september 1935)
Goedewaagen, ‘Epicurus’ (recensie Jensen), *Museum der Weltgeschichte* (aug/sept 1935)
Goedewaagen, Dr. T., ‘De Oudheid en haar voortbestaan’, *Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 29 no. 1 (1935), blz. 25-35

Goedewaagen, Dr. T., 'Dialectische Wetenschapsleer', *Annalen der critische philosophie* jrg. 6 (1936) in: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 29 no. 4 (1936), blz. 235-250

Goedewaagen, 'Heraklitos' (recensie Gigon), *Museum der Weltgeschichte* (april 1936)

Goedewaagen, Dr. T., 'Het Humanisme'. In: *Feestbundel Dr.J.D. Bierens de Haan* (Assen 1936), blz. 81-111

Goedewaagen, Dr. T., 'Een nieuwe visie op de geschiedenis van Europa', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 30 no. 1 (1936), blz. 23-27

T.G., 'Objektivität, Voraussetzungslose Wissenschaft und wissenschaftliche Wahrheit' (recensie F. Weidauer), *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 30 no. 2 (1936), blz. 111

T.G., 'Katholizismus als Mystik bei Léon Bloy' (recensie M. Romeissen), *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 30 no. 2 (1936), blz. 111

T.G., 'Wandlung und Erfüllung' (recensie H. Naumann), *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 30 no. 2 (1936), blz. 111-112

Goedewaagen, Tobie, 'Van het humanisme naar het klassieke nationalisme', *Nieuw Nederland* jrg. 3, no. 6 (1936/1937) blz. 414-434.

Goedewaagen, 'Studies in the Platonic Epistles', *Museum der Weltgeschichte* (april 1937)

Goedewaagen, T., 'Das NS-Deutschland und die Wissenschaft', *Nieuw Nederland* jrg. 3 no. 10 (1936/1937), blz. 806-811

Goedeawagen, T., 'Schicksalstunde Europas', *Nieuw Nederland* jrg. 3 no. 11 (1936/1937), blz. 887-891

Goedewaagen, Dr. T., 'De mythe in de cultuur', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 30 no. 4 (1937), blz. 221-238

Goedewaagen, 'Wijsbegeerte der wetsidee' (recensie H. Dooyeweerd), *Zeitschrift für Öffentliche Recht* (april 1937)

Goedewaagen, Dr. T., 'Das Gottesgnadentum' (recensie Von Borch), *Kant-Studien. Philosophische Zeitschrift* Band XXIX Heft 1 (1937)

Goedewaagen, T., 'Verklaring', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 30 no. 5 (juni 1937), blz. 279-280

Goedewaagen, T., 'Van despotie naar vrijheid' (recensie J. Carp), *Nieuw Nederland* jrg. 4 no. 2 (1937/1938), blz. 159-160

Goedewaagen, T., 'Carl Schmitt' (recensie Krupa), *Nieuw Nederland* jrg. 4 no. 2 (1937/1938), blz. 160

Goedewaagen, 'Afscheid Dr. E. Slijper', *Utrechts Nieuwsblad* (23 augustus 1937)

Goedewaagen, Dr. T., 'Wat is een crisis?', *Nederlands Economisch Tijdschrift* jrg. 5 no. 5 (1938), blz. 385-392

Goedewaagen, T., 'Humanistische en volksche democratie', *Nieuw Nederland* jrg. 4 no. 6 (1937/1938), blz. 416-433

Goedewaagen, T., 'In Dietschen geest', *De Waag* jrg. 2 no. 18 (7 mei 1938), blz. 408-409

Goedewaagen, T., 'Vrijheid en gebondenheid der wetenschap', *Nieuw Nederland* jrg. 4 no. 11 (1937/1938), blz. 855-868

Goedewaagen, T., 'Verstard Humanisme', *De Waag* jrg. 2 no. 24 (18 juni 1938), blz. 546-547

Goedewaagen, Dr. T., 'Naschrift van Dr. T. Goedewaagen', *De Waag* jrg. 2 no. 28 (16 juli 1938), blz. 632-634

Goedewaagen, Dr. T., ‘Nederland absent’, *De Waag* jrg. 2 no. 30 (30 juli 1938)
Goedewaagen, Dr.T., ‘Arbeidsschool: een nationale eisch’, *De Waag* jrg. 2 no. 31 (6 augustus 1938), blz. 701-702
Goedewaagen, T., ‘De nationaalpolitieke opvoedingsinstituten in Duitschland’, *Nieuw Nederland* jrg. 5 no. 3 (1938/1939), blz. 163-175
Goedewaagen, Dr.T., ‘De Nationale School: een onmisbaar fundament voor onze volkskracht’, *Haagsch Maandblad* (oktober 1938), blz 361-373
Goedewaagen, Dr. T., ‘Een humanist ziet het nieuwe Europa’, *Nieuw Nederland* jrg. 5 no. 5 (1938/1939), blz. 323-337
Goedewaagen, T., ‘Leeraarsbevoegdheid’, *De Waag* jrg. 2 no. 47 (25 november 1938)
Goedewaagen, Dr. T., ‘Homerus lezende…’, *Clauwaert, Rotterdamsch nationaal-socialistische studentenblad* jrg. 3 no. 1 (1938)
Goedewaagen, T., ‘Lichamelijke opvoeding’, *De Waag*, jrg. 2 no. 49 (9 december 1938)
Goedewaagen, Dr. T., ‘De dialectiek der geschiedenis’, in: *Jaarboek PUG* (1938)
Goedewaagen, T., ‘Internaten en de bezwaren ertegen’, *De Waag* jrg. 2 no. 52 (30 december 1938)
Goedewaagen, ‘Internaten en hun nationale taak’, *De Waag* jrg. 3 no. 1 (6 januari 1939)
Goedewaagen, ‘Onderwijs in de moedertaal’, *De Waag* jrg. 3 no. 2 (13 januari 1939)
Goedewaagen, ‘School en leven’, *De Waag* jrg. 3 no. 5 (2 februari 1939)
Goedewaagen, Dr. T., ‘In kenterend getij’, *Clauwaert, Rotterdamsch nationaal-socialistische studentenblad* jrg. 3 no. 2 (1939)
T.G., ‘La Gerbe des Forces’ (recensie De Chateaubriand), *Clauwaert, Rotterdamsch nationaal-socialistische studentenblad* jrg. 3 no. 2 (1939)
Goedewaagen, ‘Christian Steding en zijn diagnose’, *De Waag* jrg. 3 no. 11 (16 maart 1939)
Goedewaagen, ‘De gang der groote Volkeren’ (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 3 no. 12 (23 maart 1939), blz. 200
Goedewaagen, ‘Groninger Dag’, *De Waag* jrg. 3 no. 12 (23 maart 1939)
Goedewaagen, Dr. T., ‘Een grenspaal viel’, *Clauwaert, Rotterdamsch nationaal-socialistische studentenblad* jrg. 3 no. 3 (1939)
Goedewaagen, ‘Een hoogeschool voor nationale opbouw’, *De Waag* jrg. 3 no. 14 (6 april 1939)
Goedewaagen, ‘De taak der Waagkringen’, *De Waag* jrg. 3 no. 15 (13 april 1939), blz. 245
Goedewaagen, ‘Engeland en zijn Rijk der Macht’ (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 3 no. 18 (4 mei 1939) blz. 296
Goedewaagen, ‘Die NPEA in Deutschland’, *Der Deutsche Erzieher* (18 mei 1939) (vertaling van artikel in *Nieuw Nederland* jrg. 5 no. 3 (1938/1939)
Goedewaagen, Dr. T., ‘Duitsch oordeel over Nederland’, *Nieuw Nederland* jrg. 5 no. 11 (1938/1939), blz. 853-867
Goedewaagen, Dr.T., ‘De geest des tijds in het nationalisme’, *Denken en Leven* no. 14 (1939), blz. 85-94
Goedewaagen, Dr. T., ‘Mannen in toga’, *Clauwaert, Rotterdamsch nationaal-socialistische studentenblad* jrg. 3 no. 4 (1939)
Goedewaagen, ‘De Russische Troika’ (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 3 no. 23 (8 juni 1939), blz. 378

Goedewaagen, 'Théâtre Français' (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 3 no. 27 (6 juli 1939), blz. 444-445
Goedewaagen, 'De mythe van 1302', *Nederland, onafhankelijk maandblad voor het geestesleven in Nederland, Duitschland en elders* jrg. 91 (15 juli 1939)
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 29 (20 juli 1939), blz. 470
Goedewaagen, 'De mensch, de speler', *De Waag* jrg. 3 no. 29 (20 juli 1939)
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 30 (27 juli 1939), blz. 482
Goedewaagen, 'Menschen en dieren', *De Waag* jrg. 3 no. 30 (27 juli 1939)
Goedewaagen, 'Volkeren spelen', *De Waag* jrg. 3 no. 31 (3 augustus 1939)
Goedewaagen, 'Ridder, Dood en Duivel. Een Duitsche sage' (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 3 no. 32 (10 augustus 1939), blz. 521
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 35 (31 augustus 1939), blz. 567
Goedewaagen, 'Het brandende gymnasium', *De Waag* jrg. 3 no. 35 (31 augustus 1939)
Goedewaagen, T., 'Geuzen in de delta', *Nieuw Nederland* jrg. 6 no. 2 (1939/1940)
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg.3 no.36 (7 september 1939), blz. 582
Goedewaagen, 'De Ridder en de drie Rijken' (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 3 no. 36 (7 september 1939), blz. 586-587
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 37 (14 september 1939), blz. 595
Goedewaagen, 'Het brandende gymnasium II', *De Waag* jrg. 3 no. 37 (14 september 1939)
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 38 (21 september 1939), blz. 606
Goedewaagen, 'Polen, een tragedie' (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 3 no. 38 (21 september 1939), blz 613
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 39 (28 september 1939), blz. 622
Goedewaagen, 'Soldaten spelen', *De Waag* jrg. 3 no. 39 (28 september 1939)
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 40 (5 oktober 1939), blz. 634
Goedewaagen, 'Athene en Melos', *De Waag* jrg. 3 no. 40 (5 oktober 1939)
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 41 (12 oktober 1939), blz. 646
Goedewaagen, 'Wat willen Waagkringen?', *De Waag* jrg. 3 no. 41 (12 oktober 1939), blz. 652
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 42 (19 oktober 1939), blz. 662
Goedewaagen, 'School zonder schotjes', *De Waag* jrg. 3 no. 42 (19 oktober 1939)
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 43 (26 oktober 1939), blz. 674
Goedewaagen, 'Het brandende gymnasium III', *De Waag* jrg. 3 no. 43 (26 oktober 1939)
Dr. *** (Goedewaagen), 'Inleiding', in: Ratazzi, Peter (samenstelling), *Wat zegt de jeugd ervan...* (Baarn 1939)
Goedewaagen, 'Het epos van Rome (zonen der wolvin)' (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 3 no. 44 (2 november 1939), blz. 695
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 45 (9 november 1939), blz. 686
Goedewaagen, 'Wat zegt de jeugd ervan?', *De Waag* jrg. 3 no. 45 (9 november 1939), blz. 707
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 46 (16 november 1939), blz. 714
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 47 (23 november 1939), blz. 726
Goedewaagen, 'Het epos van Rome (de muur der mannen)' (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 3 no. 47 (23 november 1939), blz.730
T.G., 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 3 no. 48 (30 november 1939), blz.738
Goedewaagen, 'Professorale verstrooidheid', *De Waag* jrg. 3 no. 48 (30 november 1939)

T.G., ‘Binnenlandse Kroniek’, *De Waag* jrg. 3 no. 49 (7 december 1939), blz. 754
Goedewaagen, ‘Het epos van Rome (de les van Menenius Agrippa)’ (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 3 no. 49 (7 december 1939), blz. 759
Goedewaagen, ‘School en jeugdbeweging’, *De Waag* jrg. 3 no. 50 (14 december 1939)
Goedewaagen, ‘Gewestelijke achterdocht’, *Dietsche Tijdingen* no. 16 (1939)
T.G., ‘Binnenlandse Kroniek’, *De Waag* jrg. 3 no. 51 (21 december 1939), blz. 778
Goedewaagen, ‘Het epos van Rome (Imperium Romanum)’ (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 3 no. 51 (21 december 1939), blz. 784
T.G., ‘Binnenlandse Kroniek’, *De Waag* jrg. 3 no. 52 (28 december 1939), blz. 798
Goedewaagen, ‘De Groote Schole binnen Hairlem’, *De Waag* jrg. 3 no. 52 (28 december 1939)
Goedewaagen, ‘Het epos van Rome (De geboorte van het kind)’ (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 4 no. 1 (4 januari 1940), blz. 8-9
Goedewaagen, ‘Onderwijsorganisatie’, *De Waag* jrg. 4 no. 2 (11 januari 1940), blz. 17
Goedewaagen, ‘Bourgondisch avontuur’, *De Waag* jrg. 4 no. 3 (18 januari 1940), blz. 31
Van onzen B.-correspondent (Goedewaagen), ‘Binnenlandse Kroniek’, *De Waag* jrg. 4 no. 4 (25 januari 1940)
Goedewaagen, ‘Een nieuw leermiddel’, *De Waag* jrg. 4 no. 4 (25 januari 1940), blz. 41
Goedewaagen, ‘Uit den tuin der Nederlanden. Over het eigene en het vreemde en over vervreemding en toeeigening’ (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 4 no. 5 (1 februari 1940), blz. 52-53
Goedewaagen, ‘Het koningschap’, *De Waag* jrg. 4 no. 6 (8 februari 1940), blz. 68
Gouwe, ter (ps. Goedewaagen), ‘Levensgemeenschap’, *Nieuw Nederland* jrg. 6 no. 8 (1939/1940), blz. 604-624
Goedewaagen, Dr.T., *Nationale opvoeding* (deel 6 in de Waagreeks) (Bussum 1940)
Goedewaagen, ‘Iets over Duitsche boeken’, *De Waag* jrg. 4 no. 7 (15 februari 1940), blz. 78
Goedewaagen, ‘John Locke in Amsterdam’, *De Telegraaf* (18 februari 1940)
Van onzen B.-correspondent (Goedewaagen), ‘Binnenlandse Kroniek’, *De Waag* jrg. 4 no. 8 (22 februari 1940), blz. 86
Goedewaagen, ‘De negentiende eeuw’, *De Waag* jrg. 4 no. 8 (22 februari 1940)
Goedewaagen, ‘Oude stemmen over Zuid-Afrika’, *De Waag* jrg. 4 no. 9 (29 februari 1940)
Goedewaagen, ‘Potgieter kijkt terug’, *De Waag* jrg. 4 no. 10 (7 maart 1940)
Goedewaagen, ‘Kinderen lezen kranten’, *De Waag* jrg. 4 no. 11 (14 maart 1940)
Goedewaagen, ‘Multatuli, zelfkritiek van Nederland’, *De Waag* jrg. 4 no. 12 (21 maart 1940)
Goedewaagen, ‘De poëzie van het humanisme’, *De Waag* jrg. 4 no. 13 (28 maart 1940)
Goedewaagen, ‘Gemaskerde intellectueelen’, *De Waag* jrg. 4 no. 14 (4 april 1940)
Gouwe, ter (ps. Goedewaagen), ‘Het nationaal-socialisme en het spel’, *Nieuw Nederland* jrg. 6 no. 10 (1939/940)
Goedewaagen, ‘Coeducatie I’, *De Waag* jrg. 4 no. 15 (11 april 1940)
Van onzen B.-correspondent (Goedewaagen), ‘Binnenlandse Kroniek’, *De Waag* jrg. 4 no. 16 (18 april 1940), blz. 190
Goedewaagen, ‘Coeducatie II’, *De Waag* jrg. 4 no. 16 (18 april 1940)
Van onzen B.-correspondent (Goedewaagen), ‘Binnenlandse Kroniek’, *De Waag* jrg. 4 no. 17 (25 april 1940), blz. 202
Goedewaagen, ‘Gedenkdag in Delft’, *De Waag* jrg. 4 no. 17 (25 april 1940), blz.201 (voorpag.)

Van onzen B.-correspondent (Goedewaagen), 'Binnenlandse Kroniek', *De Waag* jrg. 4 no. 18 (2 mei 1940), blz. 214
Goedewaagen, 'Naar een Nederlandsche Perskamer', *De Waag* jrg. 4 no. 18 (2 mei 1940), blz. 216
Goedewaagen, 'Nederland onder den Meiboom', *De Waag* jrg. 4 no. 19 (9 mei 1940), blz. 225 (voorpagina)
Anoniem (Goedewaagen), 'Wat De Waag wil?', *De Waag* jrg. 4 no. 19 (9 mei 1940), blz. 232
Goedewaagen, 'Terreur in Nederland', *De Waag* jrg. 4 no's. 20-21 (23 mei 1940), blz. 244-245
Goedewaagen, 'Ritter, Tod und Teufel', *Volkszeitung* (28 mei 1940) (vertaling van artikel *De Waag* jrg. 3 no. 32 (10 augustus 1939), blz. 521
Goedewaagen, 'Ritter, Tod und Teufel', *Deutschlands Erneuerung* (mei 1940) (vertaling van artikel *De Waag* jrg. 3 no. 32 (10 augustus 1939), blz. 521
Goedewaagen, 'Nog eens: Nederlandsche Perskamer', *De Waag* jrg. 4 no. 22 (30 mei 1940), blz. 252
Goedewaagen, T., 'De beweging der gemeenschap', *De Gids* jrg. 104 deel 2 (juni 1940), blz. 286-300
Goedewaagen, 'Volksvoorlichting', *De Waag* jrg. 4 no. 23 (6 juni 1940), blz. 261 (voorpagina)
Goedewaagen, 'De perskamer als paedagoog', *De Waag* jrg. 4 no. 24 (13 juni 1940), blz. 276
Goedewaagen, 'Terug naar de wereldgeschiedenis', *Het Vaderland* (15 juni 1940)
Goedewaagen, 'De mythe van het Hollandisme' (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 4 no. 25 (20 juni 1940), blz. 291
Anoniem (Goedewaagen), 'Ongekende persgeluiden', *De Waag* jrg. 4 no. 25 (20 juni 1940), blz. 292
Goedewaagen, 'Hagespraak', *De Waag* jrg. 4 no. 26 (27 juni 1940), blz.300
Goedewaagen, Dr. T., 'Nationale internaatscholen in Duitschland', *Informa* (juli 1940)
Goedewaagen, 'Leeszaaldeuren open!', *De Waag* jrg. 4 no. 27 (4 juli 1940), blz. 309
Goedewaagen, 'De slag der Guldene Sporen' (Spieghel Historiael), *De Waag* jrg. 4 no. 28 (11 juli 1940), blz. 324
Torenwachter, de (ps. Goedewaagen), 'Het is kenteringstijd', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (13 juli 1940), blz. 9
Goedewaagen, 'Huizinga op de muren van Troje', *De Waag* jrg. 4 no. 29 (18 juli 1940), blz. 338
Goedewaagen, 'De Meiboom in Juli', *De Waag* jrg. 4 no. 30 (25 juli 1940), blz. 345 (voorpag.)
Torenwachter, de (ps. Goedewaagen), 'Revolutie in Europa', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (27 juli 1940)
Torenwachter, de (ps. Goedewaagen), 'Afscheid van de 19de eeuw', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (10 augustus 1940), blz. 2
Goedewaagen, Thorbeckes toeleg om de staat te hervormen, *De Telegraaf* (11 augustus 1940)
Goedewaagen, 'Ir. A.A. Mussert', *De Telegraaf* (11 augustus 1940)
Torenwachter, de (ps. Goedewaagen), 'Europa sluit zich aaneen. Wat nu met ons land en ons volk?', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (23 augustus 1940), blz 2
Goedewaagen, 'Macht en publiek', *Haagsch Maandblad* (augustus 1940)
Goedewaagen, 'Rechts richten', *Volk en Vaderland* jrg. 4 no. 37 (20 september 1940)
Torenwachter, de (ps. Goedewaagen), 'De "Eeuw van het Volk" is aangebroken', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (24 september 1940), blz. 2

Goedewaagen, Niederländische Pädagogik, *Internationale Zeitschrift für Erziehung* III/IV (1940)
Torenwachter, de (ps. Goedewaagen), 'Wat is eigenlijk Nederlandsch?', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (7 oktober 1940), blz. 14
Goedewaagen, 'Intellect achter de horren', *Volk en Vaderland* jrg. 4 no. 41 (18 oktober 1940)
Goedewaagen, 'Kulturelles Erwachen in Holland', *Nationalzeitung* (20 oktober 1940)
Torenwachter, de (ps. Goedewaagen), 'De reus op leemen voeten: "in naam der meerderheid"', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (29 oktober 1940), blz. 11
Goedewaagen, 'Toenadering. Ons antwoord luidt: volgt den Leider!', *Volk en Vaderland* jrg. 4 no. 43 (1 november 1940)
Torenwachter, de (ps. Goedewaagen), 'Nederlandsch Socialisme, de groei naar een synthese', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (21 november 1940), blz. 13
Goedewaagen, Dr. T., 'Inleiding', in: Briffault, Robert de, *Ondergang van een imperium* (Den Haag 1940)
Goedewaagen, Dr. T., 'Aan technisch Nederland', *Technisch Nederland, orgaan van het Technisch Gilde* jrg. 1 no. 1. (maart 1941)
Goedewaagen, Dr. T., 'Rückkehr zur Tradition', *Berliner Boersen Zeitung* (4 maart 1941)
Goedewaagen, Dr. T., 'Das Wesen der niederländischen Geistes', *Nationalzeitung* (9 maart 1941)
Goedewaagen, 'Het Journalistenbesluit', *Het Nationale Dagblad* (3 mei 1941)
Goedewaagen, Dr. T., 'Volksvoorlichting', *Opvoeding in volkschen geest, maandblad van het opvoedersgilde* jrg. 1 no. 2 (17 mei 1941)
Goedewaagen, Dr. T., *De kunst der volksvoorlichting* ('s-Gravenhage 1941)
Goedewaagen, Dr. T., 'Die Niederlande stellen sich vor', *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* (9 juni 1941)
Goedewaagen, Dr. T., De taak der philosophie in het hooger onderwijs', *Opvoeding in volkschen geest, maandblad van het opvoedersgilde* jrg. 1 no. 6 (16 september 1941)
Goedewaagen, 'Hoe het groeide', *Volk en Vaderland* (21 november 1941)
Goedewaagen, Dr. T., 'Deutsch-Niederländische Kulturbeziehungen in Vergangenheit und Zukunft', *Europäische Revue* jrg. 17 no. 12 (december 1941), blz. 744-748
Goedewaagen, Prof. Dr. T., *Passer en Speer. Cultuurpolitieke redevoeringen. Eerste reeks* (Den Haag 1941)
Goedewaagen, Dr. T., 'De betere Europeaan', *Nederland, onafhankelijk maandblad voor het geestesleven in Nederland, Duitschland en elders* jrg. 94 (januari 1942)
Goedewaagen, Dr. T., 'Wedergeboorte', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 1 (15 januari 1942), blz. 1-2
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Rembrandt', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 3 (16 februari 1942), blz. 51-57
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Universiteit, Volksgemeenschap en Wetenschap', *Studentenfront* jrg. 2 no. 1 (februari 1942)
Goedewaagen, Dr. T., 'De Nederlandsche Kultuurkamer en de vereenigingen', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 5 (16 maart 1942)
Goedewaagen, Dr. T., 'De Nederlandsche kultuur in de 19^{e} eeuw', *Nieuw Nederland* jrg. 8 (april 1942)
Goedewaagen, Prof. Dr.T., *De Nederlandsche kultuur in Europa* (Den Haag 1942)

Goedewaagen, Prof. Dr. T., *Die niederländische Kultur im europäischen Raum* (Den Haag 1942)
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Germaansche bezinning, ook in Nederland!', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 8 (1 mei 1942), blz. 169-171
Goedewaagen, Dr. T., 'Redevoering', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 10 (1 juni 1942), blz. 217-224
Goedewaagen, T., 'Die Kulturellen Aufgaben der Niederlande im neuem Europa', *Nationale Hefte* (juni 1942)
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'De Germaansche mens en het humanisme', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 12 (1 juli 1942), blz. 265-267
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'De Nederlandsche kultuur in Europa', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 15 (15 september 1942), blz. 404-411
Goedewaagen, Prof. Dr. T., *De organisatorische opbouw der Nederlandsche Kultuurkamer* (Den Haag 1942)
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Groningen-Drenthe en het Groot-Duitsche Rijk', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 19 (15 november 1942)
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'De Nederlander in het buitenland', *Nederland mijn vaderland* jrg. 2 no. 10 (oktober/november 1942)
Goedewaagen, Prof. Dr. T. (inleiding), in: Hylkema, C.B., *Keurjaarboek 1932-1942* (Amsterdam 1942)
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Das deutsche Theater in den Niederlanden', *Maandblad der Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap* jrg. 2 (november 1942)
Goedewaagen, Prof.Dr. T., 'De Germaansche mensch en de antieke wereld', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 2 no. 1 (januari 1943), blz. 1-3
Goedewaagen, Prof. Dr. T., *Passer en Speer. Kultuurpolitieke redevoeringen.Tweede reeks* (Den Haag 1943)
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Het humanisme en Multatuli', *Maandblad der Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap* jrg. 3 (september 1943)
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Erasmus was op reis', *Groot-Nederland* jrg. 41 (december 1943)
Goedewaagen, T., 'Tien jaren duitsche philosophie. De 'Repetitiecursus'', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 december 1943)
Goedewaagen, T., 'Tien jaren duitsche philosophie. Het probleem van den mensch', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (10 december 1943)
Goedewaagen, T., 'Tien jaren duitsche philosophie. Het zijn der natuur en het zijn als zodanig', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 december 1943)
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Heil und Kraft' (recensie E. Krieck), *Volksche Wacht, strijdblad voor Nederlandsch volkschbewustzijn* jrg. 8 (december 1943)
Goedewaagen, T., 'Das Niederländische philosophische Schrifttum von 1939-1942', *Kant-Studien, Philosophische Zeitschrift* Band XLIII Heft 1/2 (1943), blz. 317-325
Goedewaagen, Dr. T., 'Erasmus und die Niederlande', *Die Weltliteratur* jrg. 19 Heft 3/4 (maart/april 1944), blz. 26-28
Goedewaagen, Prof. Dr. T., *Die Weltanschauung der Romantik* (Kriegsvorträge, Heft 154 in de reeks Europäisches Geist – Europäische Kultur) (Bonn 1944)
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Weltgeschichtliche Aspekte', *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* (23 en 24 september 1944)

Goedewaagen, Prof.Dr. T., 'De taak der wijsgeerige anthropologie', *Rashygienische Mededeelingen, orgaan van den dienst voor ras- en erfgezondheidszorg* jrg. 1 no. 8/10 (Amsterdam september/november 1944), blz. 131-143
Goedewaagen, Tobie, *Viola. Een kleine trilogie* (ongepubliceerd manuscript) (Scheveningen 1947/48)
Goedewaagen, Dr. T., *Hoe ik nationaal-socialist werd en was* (ongepubliceerd manuscript) (Scheveningen maart 1949-maart 1950)
Goedewaagen, Dr. T., *Politiek Portret – de NSB-er* (ongepubliceerd manuscript) (Scheveningen 1952)
Goedewaagen, Dr. T., *De Waag 1937-1945* (ongepubliceerd manuscript) (Scheveningen 1952)
Goedewaagen, Tobie, 'Ein fünfzigjähriger Kampf um die Buchstaben in Holland', *Mitteilungen Institut für Auslandsbeziehungen* (Stuttgart januari/februari 1955), blz 58-60
Meursen, Theodor (ps. Goedewaagen), *Holland* (Neurenberg 1956)
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Weltgeist, Weltlauf, Gegenwart', *Klüter Blätter* mappe 8/9, E (augustus/september 1957), blz. 41-56
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Die ungeschriebene Trilogie', *Die Offenen Blätter* Heft 4 (1958), Blz. 1-11
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Das Europäische Zeitalter', *Klüter Blätter* Mappe 2/3 (februari/maart 1959), blz. 41-54
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Eine Deutsche Trilogie des Geistes. Betrachtung über Goethes Faust', *Die Offenen Blätter* Heft 8 (1959), blz. 25-41
Goedewaagen, Prof. Dr. T., 'Das Ideal und das Leben', *Klüter Blätter* Heft 6 (1960?), blz. 41-56
Goedewaagen, Tobie, 'Der Mensch und seine Ideen', *Wirklichkeit und Wahrheit* Folge 1/2 (1963), blz. 71-84
Goedewaagen, Tobie, 'Idee und Mensch', *Die Offenen Blätter* Heft 19/20 (1964), blz. 2-41
Goedewaagen, T., 'Der erkenntnistheoretische Subjektivismus' (recensie A. Konrad), *Wirklichkeit und Wahrheit* Folge 3 (september 1964)
Goedewaagen, T., 'Gesammelte Abhandlungen zur Frage des Seins' (recensie O. Janssen), *Wirklichkeit und Wahrheit* Folge 4 (december 1964), blz. 46-47
Goedewaagen, Tobie, 'Mensch und Welt. Grundlinien einer Philosophie des Geistes'. In: Friedrich Berger/Eberhard Achterberg (red.) *Vom menschlichen Selbst* (Stuttgart 1965), blz. 105-124
Goedewaagen, Tobie, 'Gut und Böse. Zur dialektik der Werte', *Wirklichkeit und Wahrheit* Folge 2 en 3 (1966), blz. 1-32 (sonderdrück)
Goedewaagen, T., 'Geistesgeschichte der Frühzeit' (recensie F. Cornelius), *Wirklichkeit und Wahrheit* Folge 3 (1966), blz. 33-36
Goedewaagen, T., 'Antike – Abendland, Parallelen und Gegensätze' (recensie F. Adama van Scheltema), *Wirklichkeit und Wahrheit* Folge 3 (1966), blz. 36-38
Goedewaagen, Tobie, 'Im Banne des Symbols (I)', *Glaube und Tat, Deutsch-Unitarische Blätter* Heft 2 (februari 1967), blz. 35-38
Goedewaagen, Tobie, 'Ein Wald von Symbolen (II)', *Glaube und Tat, Deutsch-Unitarische Blätter* Heft 3 (maart 1967), blz. 62-66
Goedewaagen, Tobie, 'Weltanschauung und Weltanschauungskritik in philosophischer Sicht', *Wirklichkeit und Wahrheit* Folge 2 (juni 1967), blz. 6-13

Goedewaagen, T., ‘Sozialphilosophie zwischen Ideologie und Wissenschaft’ (recensie E. Topitsch), *Wirklichkeit und Wahrheit* Folge 3 (oktober 1967), blz. 45-48
Goedewaagen, T., ‘Geschichte und Utopie’ (recensie Cioran), *Wirklichkeit und Wahrheit* Folge 1 (maart 1968)
Goedewaagen, Tobie, ‘Arthur Drews: ein Vorkämpfer freien Glaubens’, *Glaube und Tat, Deutsch-Unitarische Blätter* Heft 1 (1968), blz. 16-20
Goedewaagen, Tobie, ‘Sittlichkeit und Gewissen’, *Glaube und Tat, Deutsch-Unitarische Blätter* Heft 2 (1968), blz. 52-58
Goedewaagen, Prof. T., ‘Unitarische Weltanschauung – Unitarische Akademie’, *Glaube und Tat, Deutsch-Unitarische Blätter* Heft 10 (oktober 1968), blz. 317-318
Goedewaagen, Tobie, ‘Zum begriff der Dialektik’, *Wirklichkeit und Wahrheit* Heft 2 (1969) (sonderdrück 8 blz.)
Goedewaagen, Tobie, ‘Die Änderung des Bewusstseins in der Geschichte’, *Wirklichkeit und Wahrheit* Heft 4 (1969), blz.27-31
Goedewaagen, Tobie, ‘Religion im Wandel. Zur Überwindung der religiösen Krise’ (recensie S. Hunke), *Glaube und Tat, Deutsch-Unitarische Blätter* Heft 1 (januari 1970), blz. 24-26
Goedewaagen, Prof. Dr. Tobie, ‘Religion und Wissenschaft’, *Glaube und Tat, Deutsch-Unitarische Blätter* Heft 6 (juni 1970), blz. 168-170
Goedewaagen, Prof. Dr. Tobie, ‘Natur und Geist’, *Glaube und Tat, Deutsch-Unitarische Blätter* Heft 11 (november 1970), blz. 332-334
Goedewaagen, Dr. T., ‘Religion und Wissenschaft’, *Veröffentlichungen der Unitarischen Akademie* Heft 1 (Neumünster 1971), blz 5-14
Goedewaagen, Dr. T., *Trilogie des Geistes: Idee und Existenz* (ongepubliceerd manuscript) (1966-1971)
Goedewaagen, Tobie, ‘Hegel und der Pantheismus’, in: Nicolin, Friedrich en Otto Pöggeler (herausgeber), *Hegel-Studien* Band 6 (Bonn 1971), blz. 171-187
Goedewaagen, T., ‘Vom dreifachen Leben’ (recensie H. Tesch), *Wirklichkeit und Wahrheit* Heft 2 (1972), blz. 132
Goedewaagen, Dr. T., *Trilogie des Geistes: Weltgeist, Weltkreis, Weltordnung* (ongepubliceerd manuscript) (1972-1974)
Goedewaagen, Dr. T., *Auf die Suche nach Europa* (ongepubliceerd manuscript) (1972-1974)
Goedewaagen, Tobie, ‘Brief an Rudolph Pannwitz über dessen Buch Gilgamesch-Sokrates’, *Wirklichkeit und Wahrheit* Heft 2 (april-juli 1974), blz. 128-130
Goedewaagen, Tobie, ‘Witzwart of zwartwit? Witzwart en zwartwit!’, *De Wende* no. 31 (juli 1975), blz. 962-967
Goedewaagen, Tobie, ‘Die metaphysische Situation der Zeit’ (recensie G. Rohrmoser), *Wirklichkeit und Wahrheit* Heft 3 (juli-september 1976), blz. 194-196
Goedewaagen, Tobie, ‘Politiek Portret – de NSB-er’, *De Wende* no’s. 37-41 (1976/1977)
G[e]oedewaagen, Tobie, ‘Was ist ein Zeitalter?’, *Wirklichkeit und Wahrheit* Heft 1 (januari-maart 1977), blz. 32-39
Goedewaagen, Dr. T., *Anweisung des Ethos* (ongepubliceerd manuscript) (z.d. [na 1952])
Goedewaagen, Dr. T., *Philosphie als Abrundung der Weltordnung* (ongepubliceerd manuscript) (z.d. [na 1952])
Goedewaagen, Tobie, *Aufruf der Religion. Grundriss der Religionsphilosophie* (Düsseldorf 1980)

BIBLIOGRAFIE

Albertz, Jörg, 'Die Freie Akademie – Zu ihrer Entstehung und ihrer Arbeit', *Rundbrief Freie Akademie* jrg. 21 no. 1 (oktober 2002), blz 3-7

Anoniem, 'Volksch', *Storm SS, blad der Nederlandsche SS* jrg. 1 no. 36 (12 december 1941), blz. 6-7

Anoniem, 'Erfbiologische Cursus', *Storm SS, blad der Nederlandsche SS* jrg. 3 (5 februari 1943)

Anoniem (J.W. Hauer?), 'Warum eine Freie Akademie?', *Wirklichkeit und Wahrheit* Folge 1 (Neurenberg 1958)

Anoniem, 'Jan Sluyters en de nieuwe tijd', *Storm SS, blad der Nederlandsche SS*, jrg. 1 no. 38 (24 december 1941), blz. 2

Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil* (New York 1964)

Armando en Hans Sleutelaar, *De SS'ers. Nederlandse vrijwilligers in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1990)

Baar, M.C.M. de, *Het ongerijmde gerijmd? Filosofen en fascisme; Wigersma en Goedewaagen* (Nederhorst den Berg 1985)

Baar, Peter-Paul de, 'Van zondagsrust tot Friday Night Fever', *Ons Amsterdam* jrg. 61 no. 7/8 (juli/augustus 2009), blz. 284-291

Bakker, Martha ...[e.a.] (red.), *Amsterdam in de tweede gouden eeuw* (Bussum 2000)

Banning, W., *Het nationaal-socialisme* (serie IV, nummer 1 reeks Religieus-Socialistische Vragen) (Arnhem 1933)

Barnouw, David (inleiding en uitgave), *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen. Deel II mei 1942-mei 1945* (Zutphen 1993)

Barnouw, David, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Zutphen 1994)

Bartling, Dirk, 'Boekbespreking Summa contra Metaphysicos', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 26 no. 2 (Haarlem april 1932), blz. 131-134

Beld, Tom van den, *'Katholieke jongens uit den beschaafden stand'. Het jezuïeteninternaat te Katwijk aan de Rijn, Den Haag en Zeist (1831-1960) en katholiek Nederland* (Nijmegen 2009)

Belinfante, A.D., *In plaats van Bijltjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978)

Bendien, Jacob, (i.s.m. A. Harrenstein-Schräder) *Richtingen in de hedendaagsche schilderkunst* (Rotterdam 1935)

Berghe, Gie Van Den, *De mens voorbij* (Amsterdam/Antwerpen 2008)

Berkel, Benien van, 'Aryanizing the Arts. Tobie Goedewaagen and the Racial Policies of the Wartime Dutch Arts' in: Eveline Buchheim en Ralf Futselaar (red.), *Race at War* (Amsterdam 2012) *in voorbereiding*

Berkel, Benien van, 'De autobiografie van een landverrader', *Biografie Bulletin* jrg. 21 no. 2 (zomer 2011), blz. 5-11

Berkel, Benien van, 'Het geld van Goedewaagen. Begin van het Nederlandse subsidiestelsel voor de podiumkunsten'. *Skript* jrg. 16 no. 4 (winter 1994), blz. 199-210

Berkel, Benien van, 'Tobie Goedewaagen, een leven als Faust', in: N.D.J. Barnouw ... [e.a.] (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Vierde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1993), blz. 9-36

Berkel, Benien van, *De volkse greep op het Nederlandse toneel 1940-1945* (doctoraalscriptie) (Amsterdam 1991)
Bessems, Kustaw, 'Mag het weer gewoon over de oorlog gaan?', *De Pers* (19 januari 2011)
Bestuur Genootschap voor Critische Philosophie, 'Naschrift', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 30 no.5 (juni 1937), blz. 280-282
Beth, Evert Willem, 'Wijsbegeerte der wiskunde', in: *Aspecten van de tijd, een bundel wijsgerige studies* (Assen 1950), blz. 181-197
Beth, Evert Willem, 'Aspecten van het tijdsprobleem', *Elsevier's Weekblad* (24 maart 1951), blz. 19
Bierens de Haan, J.D., 'Een wijsgeerige beweging in Nederland', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 1 no. 1 (1907), blz. 1-23
Blokzijl, Max, *Ik was er zelf bij. Herinneringen en ervaringen uit Duitschland's moeilijkste jaren van een Berlijnsch correspondent verbonden aan een van Nederland's grootste dagbladen* (Utrecht 1942)
Blokzijl, Max, *Max Blokzijl's luisteraars antwoorden* (Utrecht 1942)
Blokzijl, Max, 'Het Persgilde', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 4 (2 maart 1942), blz 83-85
Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007)
Blom, J.C.H., *De muiterij op De Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland* (Bussum 1975)
Boekman, Emanuel, *Overheid en kunst in Nederland* (1939) (Amsterdam 1989)
Bolhuis, J.J. van, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur', in: J.J. van Bolhuis ... [e.a.] (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel I* (Arnhem/Amsterdam 1949), blz. 332-353
Bolland, G.J.P.J., *Zuivere Rede. Een boek voor vrienden der wijsheid* (Leiden 1904)
Bolland, G.J.P.J., *De teekenen des tijds. Academische les, den 28sten September 1921 te Leiden, en voorts te 's-Gravenhage, Rotterdam en Amsterdam tot opening van colleges uitgesproken* (Leiden 1921)
Boom, Bart van der, *Kees van Geelkerken, de rechterhand van Mussert* (Utrecht 1990)
Boom, Bart van der, 'De lokroep van de beweging', *Historisch Nieuwsblad* (mei 2007), blz. 30-36
Boom, Bart van der, *'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003)
Bosman, Andrea, 'De eerbied voor Goethe zit Faust in de weg', *Trouw* (25 maart 2008)
Boterman, Frits, 'Het ongelijke duel tussen Haffner en Hitler', in: Sebastian Haffner, *Kanttekeningen bij Hitler* (Amsterdam 2002), blz. 205-224
Boterman, Frits, *Oswald Spengler en Der Untergang des Abendlandes. Cultuurpessimist en politiek activist* (Assen/Maastricht 1992)
Bouhler, Philipp (Herausgeber), *Die Reden des Führers nach der Machtübername. Eine Bibliographie* (Berlijn 1939)
Braak, Menno ter, 'Het Nationaal-Socialisme als rancuneleer', in: *Verzameld Werk Menno ter Braak deel 3* (Amsterdam 1937 (1949)), blz 571-594
Brandsma, Bart en Eskens, Erno, 'Afrekening. De ongrijpbare schemerfiguur', *Filosofie Magazine* no. 4 (3 april 1995), blz. 28-31
Briffault, Robert, *De ondergang van een imperium* (Den Haag 1940)
Brugmans, H., 'Momenten uit de regeering van H.M. Koningin Wilhelmina', in: *Herinneringsalbum uitgegeven ter gelegenheid van het veertig-jarig regeerings-jubileum van Hare Majesteit Wilhelmina, Koningin der Nederlanden* (Haarlem 1938)

Burg, Fenna van der en Jan Kassies, *Kunstenaars van Nederland! Om eenheid en zeggenschap. Het ontstaan van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen en de Raad voor de kunst 1942-1950* (Amsterdam 1987)
Burleigh, Michael, *The Third Reich. A new history* (Londen 2000)
Burleigh, Michael en Wolfgang Wippermann, *The racial state. Germany 1933-1945* (Cambridge 1991)
Cals, J.M.L.Th., 'Toespraak Minister Cals'. *O.K.W. Mededelingen* jrg. 20 no. 28 (14 juli 1946), blz. 361-364
Carp, J.H., *Beginselen van nationaal-socialisme* (2e herziene en uitgebreide druk) (Utrecht 1942)
Carp, J.H. (Paul van Tienen red.), *Patriotten en N.S.B.ers. Naar aanleiding van Prof. P. Geyl's historische vergelijking* (Scheveningen 1957)
Cesarani, David, *Eichmann. His life and crimes* (Londen 2004)
Chamberlain, Houston Stewart, *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* (München 1912 (1899))
Colijn, Hendrik, *Op de grens van twee werelden* (Amsterdam juli 1940)
Couvée, Dick en Jan Kassies, *Visioen en werkelijkheid. De illegale pers over de toekomst der samenleving* (Den Haag 1963)
Dahl, Hans Frederik, *Quisling, a study in treachery* (Cambridge 2007)
Damsma, Josje en Erik Schumacher, *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam 2010)
Damsma, Josje en Erik Schumacher, 'De strijd om Amsterdam. Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* deel 124 no. 3 (2009), blz. 329-348
Daniëls, Gerwi en Egbert Barten, 'Besmet amusement: De Gouden Stad in Nederland, nu en toen', *GBG-Nieuws* no.12 (mei 1990) blz. 7-12
Deene, Jan van, 'Rechtvaardiging', *Centraal Museum Utrecht Mededelingen* no. 16-17 (maart 1977) blz. 63-64
Delaere, Vincent, *Tobie Goedewaagen. Daderprofiel van een filosoferende nationaal-socialist* (scriptie) (Utrecht 2007)
Delbaere, L.J., 'Boekbesprekingen', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer,* jrg. 1 no. 16 (Den Haag 1 september 1942), blz. 408
Derkx, Peter, 'Metafysica tegen het nationaal-socialisme', *Filosofie Magazine* no. 4 (3 april 1995), blz. 23-25
Derkx, Peter, *H.J. Pos, 1898-1955: objectief en partijdig. Biografie van een filosoof en humanist* (Utrecht 1994)
Diehl, Paula, *Macht-Mythos-Utopie. Die Körperbilder der SS-Männer* (Berlijn 2005)
Dierks, Margarete, *Jakob Wilhelm Hauer (1881-1962). Leben/Werk/Wirkung* (Heidelberg 1986)
Dijk, C. van, 'S.H. de Roos en zijn (?) Heuvelpers', in: W.R.H. Koops, voorzitter (redactie-commissie) *Boek, bibliotheek en geesteswetenschappen* (Hilversum 1986), blz. 87-94
Don, Floris, *De Nachtwacht zal klinken in donkere tijden. De opera in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog en de rol van Henk Badings* (doctoraalscriptie) (Amsterdam 2007)
Donselaar, Jaap van, 'Extreem-rechts en revisionisme: een halve eeuw 'historisch revisionisme' in Nederland', in: Jaap van Donselaar en Teresien da Silva (eindred.), *Weerzinwekkende 'wetenschap'* (Amsterdam 1998), blz 34-48
Donselaar, Jaap van, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990* (Amsterdam 1991)

Dresden, Sem, *Over de biografie* (Amsterdam 1987)
Dubois, Pierre H., 'Problematiek der "Literaire Elite". Open brief', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 3 (16 februari 1942), blz. 64
Dunk, H.W. von der, 'De intellectuelen en de depressie van de jaren dertig', *Spiegel Historiael* jrg. 4 (oktober 1969), blz. 558-567
Dunk, H.W. von der, 'Negentienveertig. Van neutralisme naar naziheerschappij' in: *Vaderlands Verleden in Veelvoud Deel II 19e-20ste eeuw* (Den Haag 1980)
Dunk, H.W. von der (red.), *In de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig* (Alphen aan de Rijn 1982).
Dunk, H.W. von der, *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld* (Amsterdam 1990)
Dunk, H.W. von der, I. de Haan en J.Th.M. Houwink ten Cate, *Bevindingen over P.J. Meertens op grond van literatuur en geraadpleegde bronnen. Rapport van de Commissie van Drie* (Amsterdam 2006)
Dunk, H.W. von der, *De glimlachende sfinx. Kernvragen in de geschiedenis* (Amsterdam 2011)
Duynstee, F.J.F.M. en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees, 24 juni 1945-3 juli 1946* (Assen 1977)
Ehrlicher, Friedrich (eindredactie), *Wer sind die Deutschen Unitarier?* (Düsseldorf 196?)
Essen, Hein von, *Eenheid der Nederlandsche kunstenaars. Een eisch tot behoud der Nederlandsche cultuur* (Den Haag augustus 1940)
Fennema, Meindert, 'Hans Max Hirschfeld. Secretaris-generaal van een onthoofd ministerie (1940-1945)', in: Madelon de Keizer ... [e.a.] (red.), *Onrecht. Oorlog en rechtvaardigheid in de twintigste eeuw. Twaalfde jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zuphen 2001), blz. 152-176
Fennema, Meindert en John Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld* (Amsterdam 2007)
Fontijn, Jan, 'Een wonderlijke kerel. Frederik van Eeden en Amsterdam', *Ons Amsterdam* jrg. 62 no.4 (Amsterdam april 2010), blz. 156-159
Fraenkel-Verkade, E. (inleiding en uitgave), *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen. Deel 1 1921-mei 1942* (Den Haag 1967)
Frank, Hans (Werner Präg en Wolfgang Jacobmeyer (Herausgeber)), *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouvernements in Polen 1939-1945* (Stuttgart 1975)
Frederiks, K.J., *Op de bres 1940-1944. Overzicht van de werkzaamheden aan het departement van Binnenlandsche Zaken gedurende de oorlogsjaren* (Den Haag 1945)
Geelkerken, C. van (samenstelling), *Voor Volk en Vaderland. De strijd der Nationaal-Socialistische Beweging 14 december 1931-mei 1941* (Utrecht 1941)
Geer, Dirk Jan de, *De synthese in den oorlog: overwin het kwade door het goede, Romeinen 12-21* (Rotterdam 1942)
Gentile, Emilio, *Politics as religion* (Princeton 2006)
Gerdes, Ed., 'Bij de instelling der gilden', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 9 (15 mei 1942), blz. 207-208
Gerdes, Ed., 'Noordras en beeldende kunst', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 2 no. 1 (januari 1943), blz. 39-41
Gerritse, Theo, *Collaboreren voor een betere wereld. De memoires van vier Nederlandse nationaal-socialisten* (Soesterberg 2007)

Geyl, P., *Patriotten en N.S.B.ers. Een historische parallel* (Amsterdam 1946)
Goebbels, Joseph, *Joseph Goebbels. Tagebücher 1924-1945, Band 4: 1940-1942* (München 2003)
Goedewaagen, T., 'Denkend aan John Rädecker', *Kroniek van Kunst en Kultuur* jrg. 16 no.3 (maart 1956), blz. 68
Goedewaagen, T., 'Het kind' en 'Maatschappelijk', *Maatstaf* no. 3/11 (februari 1956) blz. 869/870
Goedewaagen, T., 'Eigen weg', *Maatstaf* no. 5/5 (augustus 1957) blz .387-389
Goedewaagen, T., 'Vader en Moeder', *Maatstaf* no. 13/3 (juni 1965) blz. 215-219
Goedewaagen, Tobie, *Ik zou het begin nog eens willen horen. Memorieboek van Tobie Goedewaagen.* (Andelst 2009)
Goltermann, Svenja, *Die Gesellschaft der Überlebenden. Deutsche Kriegsheimkehrer und ihre Gewalterfahrungen im Zweiten Weltkrieg* (München 2009)
Goverts, Jan-Govert, 'De ontwikkeling der muziek in Nederland', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg.1 no. 1 (15 januari 1942), blz. 6-9
Graaff, Bob de, 'Collaboratie en verzet: een vergelijkend perspectief', in: *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1991), blz. 95-108
Grant, Madison, *The passing of the great race, or The racial basis of European history* (New York 1916)
Griffin, Roger, *The nature of fascism* (Oxford 1993)
Griffin, Roger, *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler* (Hampshire 2007)
Griffioen, Pim en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2011)
Griffioen, Pim en Ron Zeller, 'Anti-Jewish policy and organization of the deportations in France and the Netherlands, 1940-1944: a comparative study', *Holocaust and Genocide Studies* jrg. 20 no. 3 (winter 2006), blz 437-473
Groeneveld, E.G., 'Goedewaagen, Tobie (1895-1980)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (Den Haag 1989)
Groeneveld, Gerard, *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945* (Nijmegen 2001)
Groot, Gertjan de, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Amsterdam 2001)
Günther, Hans F.K., *Beknopte rassenkunde der Germaansche volken* (Amsterdam 1942)
Gulden, Pieter Hendrik van der, *Albert Görlands systematische philosophie* (Assen 1943)
Haan, Ido de, 'The paradoxes of Dutch history. Historiography of the Holocaust in the Netherlands', in: David Bankier en Dan Michman (red.), *Holocaust Historiography in Context. Emergence, Challenges, Polemics and Achievements* (Jeruzalem 2008).
Haan, Ido de, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht 2004).
Haan, Ido de en Peter Romijn, 'Nieuwe geschiedschrijving van de collaboratie', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* deel 124 no. 3 (2009), blz. 323-328
Haffner, Sebastian, *Kanttekeningen bij Hitler* (Amsterdam 2002)
Harmsen, Ger, 'Huygens, Cornélie Lydie', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland BWSA* no 5 (1992), blz. 125-132
Have, Wichert ten, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999)

Havenaar, Ronald, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag 1983)
Hazeu, Wim en Sam Mol, 'Themanummer de Kultuurkamer', *Kentering* jrg.11 no.2 (maart/april 1970)
Hees, Adriaan van, *Nieuw tooneel voor nieuw publiek* (Leiden z.j. [1940])
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Werke: Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Band 7: Grundlinien des Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse, mit Hegels eigenhändigen Notizen und den mündlichen Zusätzen* (Frankfurt am Main 1970)
Hegels, Oskar, 'Unitarische Religion-Umriss und Aussage', *Unitarische Blätter Heft* 3 (1981), blz. 81
Hegels, Oskar, 'Besinnung auf das Fortwährende', *Unitarische Blätter* Heft 4 (juli/augustus 1986), blz. 161-163
Heijden, Chris van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001)
Heijenbrok, J.H. en G.H.P. Steenmeijer (i.o.v. Rijksbouwmeester), *Bouwhistorische aantekening. Dodencel 601 in het Penitentiair Complex Scheveningen* (Den Haag 2001)
Heijne, Bas, *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed* (Amsterdam 2011)
Heijne, Bas, 'Het populisme keert zich tegen de Verlichting – niet geheel onterecht', *NRC Handelsblad* (31 december & 1 januari 2011)
Henkes, Barbara, 'De tweede schuld, of over de last familie te zijn', in: N.D.J. Barnouw ... [e.a.](red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tiende Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zuthpen 1999), blz. 89-113
Henkes, Barbara, *Uit liefde voor het volk: volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam 2005)
Herf, Jeffrey, *The jewish enemy. Nazi propaganda during World War II and the holocaust* (Cambridge/London 2006)
Heuvel, J.H.J. van den, *De moraliserende overheid. Een eeuw filmbeleid* (Utrecht 2004)
Heyl, Matthias, 'Duitse herinneringscultuur. Gedachten en patronen', in: Frank van Vree en Rob van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009), blz. 221-244
Heyting, Lien, *De wereld in een dorp. Schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920* (Amsterdam 1994)
Hirschfeld, Gerhard, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945* (Haarlem 1991)
Hitler, Adolf, *Mijn Kamp* (Amsterdam z.j. [1939])
Hitler, Adolf, *Hitler's tafelgesprekken 1941-1944* (Amsterdam 2005)
Hoesel, A.F.G. van, 'Over de psychologie der Duitse methoden', in: J.J. van Bolhuis ... [e.a.] (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel I* (Arnhem/Amsterdam 1949)
Hoeven, J.A. van der, 'Inleiding', *Volksgezondheid, orgaan van Medisch Front* vol. 3 no. 21 (25 maart 1943), blz. 57-61
Hoeven, J.A. van der, 'Rassenhygiëne of erfgezondheidszorg', *Storm SS, blad der Nederlandsche SS* jrg. 3 no 49 (12 maart 1943, blz. 6, en no. 50 (19 maart 1943), blz. 7
Hoeven, J.A. van der, 'Welke vrouw kiest zich de SS-man', *Storm SS, blad der Nederlandsche SS* jrg. 3 no. 52 (2 april 1943), blz. 4-5

Hondius, Dienke, 'Gewichtige lessen. Het onderwijs over de Tweede Wereldoorlog in de eerste jaren na de bevrijding', in: Frank van Vree en Rob van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009), blz. 85-106
Hösle, Vittorio, 'Die Irrtümer der Denker', in: Stefan Aust en Gerhard Spörl (red.), *Die Gegenwart der Vergangenheit. Der lange Schatten des Dritten Reiches* (München 2004)
Houwink ten Cate, J.Th.M. en N.K.C.A. in 't Veld, *Fout. Getuigenissen van NSB'ers* (Den Haag 1992)
Houwink ten Cate, J.Th.M., 'The Future of Holocaust Studies' (lezing) (Jeruzalem 2009)
Houwink ten Cate, J.Th.M., 'Generaal Winkelman, secretaris-generaal Hirschfeld en de Duitse bezettingspolitiek in mei-juni 1940', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* deel 105 no.2 (Den Haag 1990), blz. 186-230
Houwink ten Cate, J.Th.M., *De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar* (oratie) (Amsterdam 2003)
Hubbeling, H.G., 'Empirische methode versus empirisme. De structuur van Heymans' filosofie', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* no. 72 (1980), blz. 1-18
Hunke, Sigrid, *Allahs Sonne über den Abendland. Unser arabische Erbe* (Stutgart 1960)
Hunke, Sigrid, *Europas andere Religion. Die Überwindung der religiösen Krise* (Düsseldorf/Wenen 1969)
Hunke, Sigrid, *Glauben und Wissen. Die Einheit europäischer Religion und Naturwissenschaft* (Düsseldorf 1979)
Hylkema, C.B., *Het Nederlandsch fascisme. Wat het is, wat het leert, hoe het geworden is* (Utrecht 1934)
Hylkema, G.W., *Ras en toekomst* (Amsterdam 1941)
Idsinga, Ton en Jeroen Schilt, *Architect W. van Tijen 1894-1974. 'Ik ben een rationalist, maar er is meer op de wereld...'* (Den Haag 1987)
Innenministerium Nordrhein-Westfalen (red.), *Entstehung, Entwicklung und gegenwärtige Tätigkeit des Landesamtes für Verfassungsschutz* (1956)
Jackson, Robert H., *The Nürnberg Case* (New York 1947)
Jacobs, Frans, ''Want al zijn wij ertoe genoodzaakt, het is toch onrecht'. Hoe tijdens de oorlog de joodse redactieleden het ANTW moesten verlaten'. *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* jrg. 85 no. 3 (juli 1993), blz. 209-232
Jacobs, Frans, 'Wijsgeer en nationaal-socialist', *Filosofie Magazine* no. 4 (3 april 1995), blz.25- 27
Jansen, J.F.M.J., 'Overheid en kunst', *O.K.W. Mededelingen* jrg. 20 no. 51-52 (22 december 1956), blz. 636-665.
Johst, Hanns, *Schlageter. Schauspiel* (München 1933)
Jong, A.M. de, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank (1864-1914), delen II en III* (Haarlem 1967)
Jong, L. de, *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Arnhem/Amsterdam 1953)
Jong, L. de, *Een sterfgeval te Auswitz* (Amsterdam 1967)
Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1969-1994)
Jongbloed, Renske, *Naar overtuiging en geweten. Politieke carrière van Ernst Voorhoeve* (Scriptie) (z.p. 2007)
Jonge, A.A. de, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968)

Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Assen 1968)
Junginger, Horst, 'Sigrid Hunke: Europe's new religion and its old stereotypes', in: Hubert Cancik, Uwe Puschner (red.), *Antisemitismus, Paganismus, Völkische Religion. Antisemitism, paganism, voelkish religion.* (München 2004), blz 151-163
Kadt, Jacques de, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (Amsterdam 1939)
Keizer, Madelon de, 'Europa! Fascisme!',*Tijdschrift voor Geschiedenis vol. 121,* no.2 (2008), blz. 190-197
Keizer, Madelon de, 'Hans Max Hirschfeld. De juiste man op de juiste plaats..?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* deel 123 no.3 (2008), blz. 423-431
Keizer, Madelon de, en Marije Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010)
Kelder, J.J., *Schrijven voor de Nieuwe Orde. Literatuur en schrijverschap in De Schouw, tijdschrift van de Kultuurkamer* (Utrecht 1983)
Kershaw, Ian, *Popular opinion and political dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945* (Oxford 1983)
Kershaw, Ian, *Hitler 1889-1936. Hubris* (London 1999)
Kershaw, Ian, *Hitler 1936-1945. Nemesis* (New York 2001)
Ketelsen, U.K., *Von Heroischen Sein und völkischen Tod zur Dramatik des Dritten Reiches* (Bonn 1970)
Kiesewetter, Hubert, *Von Hegel zu Hitler. Die politische Verwirklichung einer totalitären Machtstaatstheorie in Deutschland (1815-1945)* (Frankfurt am Main 1995)
Klemann, Hein A.M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002)
Klemperer, Victor, *LTI. Over de taal van het Derde Rijk* (Amsterdam 2000)
Klöters, Jacques, *100 jaar amusement in Nederland* (Den Haag 1987)
Knegtmans, Peter Jan, Paul Schulten en Jaap Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996)
Knippenberg, Hans en Willem van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen, 1918-1993* (Assen 1994)
Kohnstamm, Ph., *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar* (Assen 1936)
Kok, René, *Max Blokzijl. Stem van het Nationaal-Socialisme* (Amsterdam 1988)
Kommerstädt, Georg von, 'Die Reichsschrifttumskammer als berufsständische Organisation des Deutschen Buchhandels', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 23 (15 december 1942), blz. 570-574
Koonz, Claudia, *The nazi conscience* (Cambridge/Londen 2003)
Koopmans, Ype, *John Rädecker, de droom van het levende beeld* (Zwolle 2006)
Kooten, Kees van, *Hedonia. Een opstel* (Amsterdam 1984)
Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel II: 1914-1980* ([Amsterdam] 2002)
Kossmann, E.H. m.m.v. W.E. Krul, *De Lage Landen van 1780 tot 1970* (*Winkler Prins der Nederlanden. Deel 3)* (Amsterdam/Brussel 1977)
Kratz, Peter, *Die Götter des New Age. Im Schnittpunkt von 'Neuem Denken', Faschismus und Romantik* (internet-uitgave) (Berlin 1994)

Kuiken, Ben, 'Het pleidooi van Carp', *Filosofie Magazine* no.4 (3 april 1995), blz. 31
Kuyvenhoven, Fransje, *De Staat koopt kunst. De geschiedenis van de collectie 20ste-eeuwse kunst van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en voorgangers (1932-1992)* (Amsterdam 2007)
Kwiet, Konrad, *Rijkscommissariaat Nederland. Mislukte poging tot vestiging van een nationaal-socialistische orde* (Baarn 1969)
Labuschagne, Bart, 'De aporieën van het moreel subjectivisme: Hegel en het kwaad', in: Andreas Kinneging en Rob Wiche (red.), *Van kwaad tot erger. Het kwaad in de filosofie* (Utrecht 2007), blz. 242-266
Labuschagne, Bart, *Hegel. De filosofie van de objectieve geest. Over recht, moraal en politiek* (Amsterdam 2005)
Langemeijer, G.E., 'Terugblik op de bijzondere rechtspleging', *De Nieuwe Stem, maandblad voor cultuur en politiek* jrg. 7 no.3 (maart 1952), blz. 129-143
Langenbach, Christian G., 'Freireligiöse und Nationalsozialismus. Replik auf eine Debatte', in: *Säkulare Geschichtspolitik. Hg. i.A. der Humanistischen Akademie* (Berlijn 2007), blz. 43-54
Leeflang, Thomas, *De bioscoop in de oorlog* (Amsterdam 1990)
Leeuw, G. van der, *Balans van Nederland* (Amsterdam 1945)
Leeuw, G. van der, *Nationale Cultuurtaak* (Den Haag 1947)
Liagre Böhl, Herman de, en Guus Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989)
Lionel, Richard, *Deutscher Faschismus und Kultur* (Berlijn 1982)
Logt, Ad van der, *Het theater van de nieuwe orde. Een onderzoek naar het drama van Nederlandse nationaalsocialisten* (Amsterdam 2008)
Longerich, Peter, *Joseph Goebbels: Biographie* (München 2010)
Lothrop Stoddard, Theodore, *The Rising Tide of Color against White World-Supremacy*(Londen 1921)
Lurvink, Peter, 'De Nederlandse componisten in de muziekpolitiek tijdens de bezetting', in: N.D.J. Barnouw ... [e.a.] (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tweede Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1990), blz. 81-110
Luykx, Paul, *Cornelia de Vogel. Leven en bekering* (Utrecht 2004)
Made, J.A. van der, 'Caveant Consules... Balans van een jaar literatuur', *De Waag* jrg.7 no. 18 (7 mei 1943), blz. 284-285
Mak, Geert, *De eeuw van mijn vader* (Amsterdam/Antwerpen 1999)
Mandemakers, Kees, 'Negen classificaties voor 19e en 20e eeuwse beroepstitels', *IISG Research Paper 19* (1995)
Mansfeld, J.M., 'De Centrale Interfaculteit', in: H.W. von der Dunk, W.P. Heere, A.W. Reinink (red.) *Tussen ivoren toren & grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit, 1936-1986* (Maarssen 1986), blz. 492-496
Margry, Peter Jan (red.), *P.J. Meertens van het Meertens Instituut* (Amsterdam 2002)
Maris, C.W., 'The Liberal Arts. Should a liberal state support the arts?', in: Govert den Hartogh (ed.), *The Good Life as a Public Good* (Dordrecht 2000), blz. 81-105
Matla, Sunniva, *Gekleurde historiografie. Onderzoek naar de wetenschappelijke literatuur over de NSB* (doctoraalscriptie) (Utrecht 2009)
Meihuizen, Joggli, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003)

Meyers, Jan, *Mussert, een politiek leven* (Soesterberg 2005)
Micheels, Pauline, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk. De Nederlandse symfonie-orkesten 1933-1945* (Zutphen 1993)
Mildt, Dick de, *In the Name of the People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany. The 'Euthanasia' and 'Aktion Reinhard' Trial Cases* (Den Haag [etc.] 1996)
Mildt, Dick de, *Naar eer en geweten. Een speurtocht naar nazi-misdadigers en hun drijfveren* (doctoraalscriptie) (Nijmegen 1987)
Modood, Tariq, *Multicultural Politics, Racism, Ethnicity, and Muslims in Britain* (Minneapolis 2005)
Montijn, Ileen, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 2008)
Mosse, George L., *The nationalization of the masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich* (New York 1975 (1996))
Mosse, George L., *Toward the final solution. A History of European Racism* (Londen 1978)
Mulder, Hans, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945* (Utrecht/Antwerpen 1978)
Mussert, A.A., *De bronnen van het Nederlandsche nationaal-socialisme* (Utrecht zomer 1937)
Nanko, Ulrich, *Die Deutsche Glaubensbewegung. Eine historische und soziologische Untersuchung* (Marburg 1993)
Nanko, Ulrich, 'Nationalsozialismus und Freireligiöse nach 1945', *Humanismus Aktuell, Zeitschrift für Kultur und Weltanschauung. Hg. V. d. Humanistischen Akademie Berlin* No.4 Heft 7 (2000) blz. 122-130
Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland, *Actueele vragen no. 4* (Utrecht februari 1934)
Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland, *Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer no.3* (Utrecht januari 1933)
Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met Toelichting no. 1 en 2* (Utrecht december 1931)
Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland, *Staatkundige richtlijnen no.5* (Utrecht maart 1936)
Neuman, H.J., *Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duits onderkoning in Nederland* (Utrecht/Antwerpen 1989 (1967))
Noordam, Charles, *Rapport inzake Jan Campert* (Den Haag 2005)
Noordman, Jan, *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950* (Nijmegen 1989)
Otterspeer, Willem, *Bolland. Een biografie* (Amsterdam 1996)
Ovink, B.J.H., 'Nietzsche en het Christendom', *Onze Eeuw* (1912)
Paxton, Robert O., *The anatomy of fascism* (New York 2004)
Poelje, G.A. van, 'Overheidsbemoeiingen met het onderwijs', in: J.J. van Bolhuis ... [e.a.](red.) *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel III* (Arnhem/Amsterdam 1952), blz. 259-275
Poelje, G.A. van , *Sexaginta Anni. Een mensenleven in openbare dienst* (Alphen aan de Rijn 1961)
Pollmann, Tessel, 'Van ingenieur tot leider', in *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 2008), blz. 92-116

Poortman, J.J., *Poortman's Repertorium der Nederlandse Wijsbegeerte, deel 1 (Middeleeuwen t/m 1947-1948)* (Amsterdam 1948-1983)
Pos, H.J., 'In memoriam Dr. J.C. Franken', *Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 35 no.1 (oktober 1941), blz. 107-108
Presser, Jacques, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945. Delen I en II* (Den Haag 1965)
Primo, Frans, *Theater en dans* (Den Haag 1942)
Quack, H.P.G., *De Socialisten: Personen en stelsels. Deel 5 In de tweede helft der negentiende eeuw, eerste helft* (Amsterdam 1912 (3de druk))
Raak, Ronald van, 'De Kunst van propaganda. Tobi Goedewaagen als Minister van Volksvoorlichting', in: *Oud licht op nieuwe zaken. Adviezen van Erasmus, Spinoza, Thorbecke, Multatuli, Huizinga en anderen* ([Diemen] 2003), blz. 70-74
Randwijk, H.M. van, '"Fout" en "Goed"'', in: J.J. van Bolhuis ... [e.a.] (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel I* (Arnhem/Amsterdam 1949), blz 381-384
Randwijk, H.M. van, *In de schaduw van gisteren. Kroniek van het verzet 1940-1945* (Den Haag 1967)
Randwijk, H.M. van, 'Nabeschouwing', in: J.J. van Bolhuis ...[e.a.] (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel IV* (Amsterdam zj), blz. 761-780
Randwijk van, H.M., 'De 'Kultur' en de kunstenaars', *Kentering* jrg. 11 no.2 (mrt/apr 1970), blz. 48
Reichel, Peter, *Der schöne Schein des Dritten Reiches. Faszination und Gewalt des Faschismus* (München/Wenen 1991)
Renders, Hans, 'De biografische methode', in: G. Voerman en D.J. Wolffram)red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van de politiek* (Groningen 2006), blz. 39-42
Renders, Hans, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten* (Amsterdam 2008)
Renesse van, J.E., *Erfgezondheidsleer* (z.p. (Utrecht, Hoofdafdeling Vorming NSB) z.j. [1941])
Ridder, C.C. de, 'De geschiedenis van het Genootschap voor Wetenschappelijke Philosophie Oct. 1923-Oct 1948', in: *Aspecten van de tijd, een bundel wijsgerige studies* (Assen 1950), blz. 252 -283
Ritter, P.H. jr., *Over Mussert* (Baarn 1934)
Riding, Alan, *And the show went on. Cultural life in Nazi-Occupied Paris* (New York 2010)
Roland Holst, A. (Bezorgd door Dirk Kroon), *Ik herinner mij. Radiogesprekken met S. Carmiggelt* (Den Haag 1981)
Rollyson, Carl, '"Fascinating Fascism" revisited: an exercise in biographical Criticism', *Journal ofHistorical Biography* no. 5 (2009), blz. 1-22
Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006)
Romijn, Peter, 'Frederiks' Op de bres – een ambtelijke apologie', in: N.D.J. Barnouw ... [e.a.] (red.), *Tiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1999), blz. 140-164
Romijn, Peter, 'The image of collaboration in post-war Dutch society', *1945: Consequences and Sequels of the Second World War, Bulletin of the International Committee of the History of the Second World War no. 27/28* (1995), blz. 311-324
Romijn, Peter, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders 1945-1955* (Houten 1989)

Rosenberg, Alfred, *Der Mythus des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unsere Zeit* (München 1930)
Rost van Tonningen, Grimbert, *Uitverkoren maar niet bevlogen. Hoe doorbreken wij het bleke en verstarde leiderschap in Nederland* (Heemstede 2005)
Rost van Tonningen-Heubel, F.S., *Op zoek naar mijn huwelijksring* (Erembodegem 1993)
Rümke, Ite, *Zonder kleur kan ik niet leven. Claire Bonebakker, schilderes 1904-1979* (Amsterdam 2002)
Samama, Leo, 'Musici in oorlogstijd 1940-1945. Tussen collectief zelfbehoud en individueel verzet', in: *Rebel, mijn hart. Kunstenaars 1940-1945* (Zwolle 1995), blz. 82-88
Samang, Fabian van, *Doodgewone taal. NS-taal en de Shoah* (Leuven 2010)
Samara, Petros, 'De vroegste Receptie van Nietzsche in Nederland (1890-1914)', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de Werkgroep Sassen, jrg. 14* (2003), blz. 135-157
Sampimon, Frits, 'Kunst in Kentering. Het Nederlandsche Kunsthuis', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 6 (30 maart 1942), blz. 129-130
Sampimon, Frits, 'Het Journalistenkamp op den Cannenburgh', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 1 no. 14 (1 augustus 1942), blz. 325-326
Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004)
Sassen, Ferd., *Wijsgerig leven in Nederland in de twintigste eeuw* (3e dr.) (Amsterdam 1960)
Schelvis, Jules, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam)
Schenk, M.G., *Geuzenliedboek 1940-1945* (Amsterdam 1945)
Schenk, M.G. en J.B.Th. Spaan, *De koningin sprak. Proclamaties en radiotoespraken van Koningin Wilhelmina 1940-1945* (Franeker 1985)
Schöffer, I., *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie* (Arnhem/Amsterdam zj [1956])
Schöffer, I. 'Het trauma van de Nederlandsche nederlaag', *Tijdschrift voor Geschiedenis* no 84 (1971) blz. 536-551
Schöler, Johannes, 'Goedewaagen T. Dr., Die logische Rechtfertigung der Sittlichkeit bei Fichte, Schelling und Hegel', *Kant-Studien. Philosophische Zeitschrift* Band XXIX Heft 3/4 (1924), blz. 560-562
Schouppe, H., *Nietzsches theorieën* (Antwerpen 2005)
Schwegman, Marjan, *Maria Montessori 1870-1952. Kind van haar tijd, vrouw van de wereld* (Amsterdam 1999)
Seyss-Inquart, Arthur, 'Oproep aan de Nederlandsche bevolking, no.2/1940' (25 mei 1940), in: J.J. van Bolhuis … [e.a.] (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel I*, blz. 327
Seyss-Inquart, Arthur, 'Eerste rapport over de toestand en ontwikkeling in het bezette Nederland, 29 mei-19 juli 1940', in: J.J. van Bolhuis … [e.a.] (red.) *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel I*, blz. 323-335
Seyss-Inquart, Arthur, 'Redevoering' (29 mei 1940), in: J.J. van Bolhuis … [e.a.] (red.) *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel I*, blz. 361
Seyss-Inquart, Arthur, *Idee und Gestalt des Reiches* (z.p. z.j., [ca 1942])
Seyss-Inquart, Arthur, *Vier Jahre in den Niederlanden. Gesammelte Reden* (Amsterdam 1944)

Slaa, Robin te en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009)
Slijper, Bart, *Van alle dingen los. Het leven van J.C. Bloem* (Amsterdam/Antwerpen 2007)
Smiers, Joost, *Cultuur in Nederland 1945-1955. Meningen en beleid* (Nijmegen 1977)
Snelders, Stephen, 'Op weg naar een 'Germaansche' volksgezondheid. Nationaal-socialisme, erfelijkheidsleer en eugenetica in Nederland 1940-1945', *Gewina* jrg. 30 no.2 (2007), blz. 62-74
Snethlage, J.L., *De strijd om de wereldbeschouwing* (Assen 1931)
Snethlage, J.L., 'Goedewaagen's wending tot de mythe', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* jrg. 31 no. 2 (1938) blz. 123-129.
Soeting, Monica, 'Kritisch wegen en kunstig weven. De nieuwe biografie', *De Gids* jrg. 172 no.3 (april 2009), blz. 276-285
Somers, Erik, 'Het archief van het DVK', in: N.D.J. Barnouw … [e.a.] (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Vierde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1990), blz. 183-196
Spanjaard, Dirk J.H.W., 'De Kultuurkamer als beroepsstandorganisatie, na drie jaren', *De Schouw, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer* jrg. 3 no. 11 (november 1944), blz. 533-536
Spengler, Oswald, *Der Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte* (München 1923)
Staargaard, W.F., 'Hegel's begrip van den mensch', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* no. 1 (1928), blz. 1-27
Steen, Paul van der, *Keurkinderen. Hitlers elitescholen in Nederland* (Amsterdam 2009)
Stokvis, Willemijn (red.), *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland: de jaren 1945-1951* (Amsterdam 1984)
Stols, A.A.M., *Het werk van S.H. de Roos. Een bijdrage tot de geschiedenis van de herleving der Nederlandsche boekdrukkunst* (Amsterdam 1942)
Stöss, Richard, *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik. Entwicklung, Ursachen, Gegenmaßnahmen* (Opladen 1989)
Stouten, H., *Naar verkeerd spoor. Achtergronden van Nederlandse politieke delinquenten, 1940-1945* (Hoogezand 1986)
Stuers, V. de, 'Holland op zijn smalst', *De Gids* jrg.37 deel 4 (november 1873), blz. 320-404
Stuldreher, Coen, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007)
Sypkens Kylstra, C., 'Dr. T. Goedewaagen, Dialectische Wetenschapsleer', *De Idee* jrg. 14 no. III (1936), blz. 358-360
Sywottek, Jutta, *Mobilmachung für den totalen Krieg. Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den Zweiten Weltkrieg* (Opladen 1976)
Tames, Ismee, *Besmette jeugd. Kinderen van NSB-ers na de oorlog* (Amsterdam 2009)
Taylor, Ch., *Hegel and Modern Society* (Cambridge 1980)
Thissen, Siebe, 'Het cement van de samenleving. Nederlands hegelianisme' (Rotterdam 25 januari 2004)
Thissen, Siebe, 'De nalatenschap van Erasmus. Een wijsgerige beweging en haar cultuurtaak', *Wijsgerig Perspectief op maatschappij en wetenschap* jrg. 34 no. 5 (1993), blz. 167-171
Thissen, Siebe, 'Nederland zinkt! Nederlandse filosofen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog', *Filosofie Magazine* no. 3 (3 april 1995), blz. 20-22

Thissen, Siebe, 'Een wijsgerige beweging in Nederland en haar publieke rol (1855-1922)', *Krisis. Tijdschrift voor filosofie* jrg. 15 no. 60 (1995), blz 22-39
Tijen, Willem van, *Een boekenkast opgeruimd* (z.p. 1970)
Tijmes, Pieter, 'Albert Goerland, een systematisch denker van formaat', *De Uil van Minerva* jrg. 1 no. 4 (1985), blz. 205-217
Tijmes, Pieter, 'Naschrift. Het vierde perspectief van de filosofie', *De Uil van Minerva* jrg. 2 no. 1 (1985), blz. 158-160
Toorn, M.C. van den, *Wij melden u den nieuwen tijd. Een beschouwing van het woordgebruik van de Nederlandse nationaal-socialisten* (Den Haag 1991)
Umbreit, Hans, 'Die Deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942-1945', in: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 5/2: Organisation und Mobilisierung des Deutschen Machtsbereichs. Kriegsverwaltung, Wirtschaft und Personelle Ressourcen 1942-1944/45* (Stuttgart 1999), blz. 3-272
Vaart Smit, H.W. van der, 'Goedewaagen, T. Dr., Philosophie en Wereldbeschouwing', *Kant-Studien. Philosophische Zeitschrift* Band XXXIV Heft 1/2 (1929), blz. 207
Veen, Wilken, *Collaboratie en onderwerping. Het Duitse protestantisme in 1933* (Gorinchem 1991)
Vegt, Jan van der, *A. Roland Holst. Biografie* (Baarn 2000)
Veld, N.K.C.A. in 't, *De ereraden voor de kunst en de zuivering van de kunstenaars. Een bijdrage tot de geschiedschrijving van de zuivering van het vrije beroep* (Den Haag 1981)
Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945. Delen I en II* (Den Haag 1976)
Vellenga, S.Y.A., 'De uitdaging van crisis en bezetting, de jaren 1936-1946', in: H.W. von de Dunk, W.P. Heere, A.W. Reinink (red.), *Tussen ivoren toren & grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit, 1936-1986* (Maarssen 1986), blz. 23-58
Ven, Colet van der, *Het kwaad. Visies en verhalen* (Breda 1999)
Venema, Adriaan, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 3A, de kleine collaboratie* (Amsterdam 1990)
Venema, Derk, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting* (Den Haag 2007)
Verheul, Jaap, 'Om de ordening van de Nederlandse identiteit. Het Nationaal Instituut en de mislukte culturele doorbraak 1945-1946', in: E. Jonker en M. van Rossem (red.), *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen* (Den Haag 1990)
Verheul, Jaap en Joost Dankers, *Tot stand gekomen met steun van... Vijftig jaar Prins Bernhard Fonds, 1940-1990* (Zutphen 1990)
Vermaat, Emerson, *Euthanasie. Herhaalt de geschiedenis zich? Parallellen en verschillen met nazi-Duitsland* (Utrecht 2001)
Verzijl, J.H.W., 'De inrichting van het Duitse bestuur', in: J.J. van Bolhuis ... [e.a.] (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd deel I* (Arnhem/Amsterdam 1949), blz. 324-331
Vloemans, Antoon, 'De geschiedenis van een privaatdocent', *Erasmus, tweemaandelijksch tijdschrift voor wijsbegeerte, geestesgeschiedenis en letteren. Onder leiding van Antoon Vloemans* jrg. 5 no.1 (jan/feb 1937), blz. 216-219
Voeten, Jessica, 'Genode en ongenode gasten', in *De Koninklijke Schouwburg 1804-2004. Een kleine Haagse cultuurgeschiedenis* (Zutphen 2004), blz. 174-205

Vos, René, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1988)
Vree, Frank van, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989)
Vree, Frank van, 'Breuk met moralistische aanpak van verschijnsel collaboratie', *De Volkskrant* (23 maart 1991)
Vries, Johan de, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank, Vijfde deel (1914-1948)* (Amsterdam 1994)
Waals, J.D. van der, 'Summula contra sectarios philosophos', *De Gids* jrg. 95 no. 2 (1931), blz. 410-416
Walsum, Sander van, *Ook al voelt men zich gewond. De Utrechtse universiteit tijdens de Duitse bezetting 1940-1945* (Utrecht 1995)
Wegner, Bernd, *Hitlers Politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933-1945* (9. Aufl.) (Paderborn 2010)
Welcker, Johanna M., 'Frederik van Eeden', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* no. 3 (1988), blz. 48-53.
Weststeijn, Arthur, 'Op zoek naar synthese. Filosofisch engagement in de jaren dertig', in: Madelon de Keizer en Sophie Tates (red.), *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940. Vijftiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 2004), blz. 357-375
Weststeijn, Arthur, 'De Wiener Kreis in Nederland, 1934-1940' *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de Werkgroep Sassen* jrg 14 (2003), blz. 249-266
Wielenga, Friso, *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam 1999)
Wigersma, Balthus, 'Mededeeling', *De Waag* jrg. 4 no. 19 (9 mei 1940), blz. 227
Wigersma, Balthus, *De gang der Westersche cultuur. Een bijdrage tot de philosophie van de geschiedenis van onzen tijd* (Den Haag 1955)
Wildt, Michael, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg 2002)
Winkel, Roel Vande, 'Anti-Semitism in Nazi-influenced wartime newsreels: an international perspective', Presentatie in workshop *The Holocaust and Its Immediate Aftermath (1933-1947); The Press, Newsreels, Films and Radio Broadcasts in Real Time* (Jeruzalem, Yad Vashem juli 2009)
Wit, Gerrit de, 'Nieuw-Rechts en het heidendom', *De fabel van de illegaal* no. 38/39 (april 2000)
Withuis, Jolande, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005)
Withuis, Jolande, *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001), het leven van een verzetsheld* (Amsterdam 2008)
Woolf, Virginia, 'The art of biography', in: *The death of the moth and other essays* (London 1942), blz. 119-126
Zanden, J.L. van en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1989)
Zee, Sytze van der, *Voor Führer, volk en vaderland. De SS in Nederland* (Hilversum 2008)

REGISTER

MET DANK AAN...

Als 'Erkend Extern Promovendus' was ik voorbereid op vele jaren van eenzaam geploeter aan mijn eigen keukentafel en in donkere archiefkelders. Niets bleek minder waar. Tijdens de vier jaar van dit onderzoek ben ik omringd geweest en aangemoedigd door tal van mensen, die allemaal hun eigen kijk hadden op mijn onderzoek en zijn protagonist.

De hartverwarmende ontvangst door Johannes Houwink ten Cate na vijftien jaar wetenschappelijke stilte van mijn kant was indrukwekkend en onvergetelijk. Zijn begeleiding van het onderzoek als promotor was kritisch en inspirerend, evenals die van copromotor Peter Romijn. Tobie Goedewaagen en An Goedewaagen-Beerman lieten mij ruimhartig en met warmte binnen in hun leven en familiegeschiedenis. Mijn bijzondere dank gaat uit naar hen vieren; zonder hen was dit boek er niet gekomen.

Marjan Schwegman stond toe dat ik vier jaar lang bivakkeerde in wat 'het torentje' van het NIOD is gaan heten, en liet me meegenieten van het vele waardevols dat het NIOD te bieden heeft. Behalve aan haar ben ik dank verschuldigd aan alle (ex-)medewerkers van het NIOD die mij in hun midden opnamen, in het bijzonder Gerard Aalders, Jaap Cohen, Josje Damsma, Bram Enning, Femke Jacobs, Monique van Kessel, Conny Kristel, Ay Mei Li, Petra Links, Marije Plomp, Mariëtte van Selm, Ismee Tames, Hans de Vries en Dikus Waanders.

Erik Voermans liep voor het orkest uit als de aangever van het promotieplan. Bart Labuschagne deelde zijn scherpzinnig inzicht in de wereld van de filosofie met me, Edwin Klijn zijn vondsten uit het NSB-archief en Colet van der Ven haar fascinatie voor het Kwaad.

En dan waren er de vele helpende handen: Sjoerd van Faassen van het Letterkundig Museum die me hielp bij de zoektocht naar de relatie tussen Roland Holst en Goedewaagen, Petra Weiß van het Deutsches Literaturarchiv Marbach die intensief speurwerk verrichtte naar Goedewaagens Duitse vrienden, Fred Reurs van het NIOD in zijn niet-aflatende stroom van ideeën en suggesties, Jan Visser van het Stedelijk Gymnasium Utrecht die voor mij de schooljaren ontrafelde, Cees Maris die zijn plakboek voor me verknipte en Robert en Natasha Vruink die vanuit Nieuw Zeeland als ware archivarissen hielpen met de speurtocht naar Truus Goedewaagens familiegeschiedenis.

Dankzij royale bijdragen van het Fonds voor Bijzondere Journalistieke Projecten en het Harten Fonds kon ik me vier jaar lang volledig wijden aan mijn promotie. Dank ook aan het voormalige Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies voor de reisbijdrage naar Polen.

Veel dank voor mijn publiek van familie en vrienden die met zoveel belangstelling luisterden en lazen: mijn ouders Frans van Berkel en Benine van Berkel-van Schaik, Barend Verheijen en Laura van Hasselt, Henk Verheijen en Willy Platteeuw, Sigi Giesler, Jaap van Slooten, Bart Blanket, Robin Theel, Huub Oosterhuis, Eefje en Henk Reitsma. Mijn meiden Anne Li en Lara Yu hielden me op gang met hun dagelijkse belangstelling voor het aantal pagina's dat geschreven was. De meeste dank is voor Bas Verheijen wiens ware liefde elk streven zinvol maakt.

Ik draag het proefschrift op aan mijn lieve ma, die haar rol als paranimf niet meer heeft kunnen vervullen.

COLOFON

Het historisch onderzoek voor dit proefschrift vond plaats tussen november 2007 en oktober 2011.

Ontwerp en lay-out binnenwerk en cover door Benien van Berkel en Erna Theys.
De tekst is opgemaakt in de Californian FB 10,5, de noten in de Californian FB 8,5, de paragraafkoppen in de Franklin Gothic Medium Condensed 11.
De technische realisatie was in handen van Dikus Waanders.

De foto's komen uit de privécollectie van de familie Goedewaagen, tenzij anders vermeld.
Coverfoto's: Dr. T. Goedewaagen als verliefde student in 1918 (collectie Goedewaagen) en als secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten in 1940 (collectie Beeldbank WO2/NIOD).

Het boek is gedrukt en gebonden op de Espresso Book Machine van the American Book Center in Amsterdam.

Herengracht 94
1015 BS Amsterdam
benien@planet.nl
06 11 38 17 65